

А. Л. Зелінський

АЛЕКСАНДРІЙСЬКІ ФАРАОНИ ТА ЇХНІ ПІДДАНІ

Зміцнення влади перших Птолемеїв

Київ 2010

ЗМІСТ

Від автора	5
Список умовних скорочень.....	7
Вступ.....	21
<i>Примітки до вступу</i>	27
Розділ I. Історіографія та джерельна база	36
1.1. Історіографічний огляд.....	36
1.2. Характеристика джерельної бази.....	53
1.2.1. Наративні джерела.....	54
1.2.2. Папірологічні джерела.....	64
1.2.3. Епіграфічні джерела	70
1.2.4. Археологічні джерела	74
1.2.5. Нумізматичні джерела	76
1.2.6. Лінгвістичні джерела.....	76
<i>Примітки до розділу I</i>	78
Розділ II. Нові фараони та нові “єгиптяни”:	
принципи співіснування.....	92
2.1. Бачення еллінізованих переселенців	92
2.1.1. Полісна система цінностей.....	92
2.1.2. Грецький “колонізаторський світогляд”:	
сутність та етапи формування.....	97
2.1.3. Македонська “спадщина”:	
Витоки, динаміка, результат	103
2.2. Александрійські фараони шукають відповідь	114
2.2.1. Птолемеївська модель	
політики маніпулювання.....	115
2.2.2. Використання базових положень	
грецької монархічної ідеології	140
<i>Примітки до розділу II</i>	156

Розділ III. Єгипетські піддані –

взірець для іммігрантів 216

3.1. Створення соціально-економічних

передумов для нівелювання 216

3.1.1. Загальна рівність перед царським

юридичним суверенітетом 216

3.1.2. Царська адміністрація – школа підданих 227

3.1.3. Цар як джерело благодіянь:

система заохочень та економічної амортизації ... 238

3.2. Створення релігійно-ідеологічних передумов

для нівелювання 248

3.2.1. Династичний культ 248

3.2.2. Релігійна політика сприятливого нейтралітету . 263

Примітки до розділу III 281

Розділ IV. Боротьба з перешкодами 352

4.1. Кроки Птолемея Сотера 352

4.1.1. Приборкання ради “друзів” 353

4.1.2. Запровадження культу Серапіса 358

4.1.3. Монархічні теорії й александрійська практика. . 370

4.2. Птолемеї Філадельф і подолання

“колонізаторського” світогляду 377

4.2.1. “Колоніальна” ситуація чи “колоніальна”

тенденція? 379

4.2.2. Формування позаетнічної адміністрації –

побіжний (?) удар по “колонізаторському”

світогляду 409

4.3. Птолемеї Євергет – максималізм дилетанта 423

Примітки до розділу IV 440

Висновки 524

Список використаних джерел і літератури 532

Іменний покажчик 643

*Моїм дорогим жінкам з
любов'ю, вдячністю та повагою*

ВІД АВТОРА

Робота над цією книгою тривала протягом багатьох років. Перші матеріали, використані згодом у цьому дослідженні, я почав збирати, ще коли був студентом кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Можливо, ця книга так і не побачила б світ, якби не допомога чудових, чуйних, непересічних людей, котрі зустрічалися на моєму життєвому шляху. Вони постійно надавали мені моральну та матеріальну підтримку або охоче ділилися зі мною цінними порадами, критичними зауваженнями і науковою літературою.

Перш за все, звичайно, йдеться про неоціненну допомогу найближчих і найдорожчих мені істот: коханої дружини Марії – мого найвідданішого й найневблаганнішого критика, мами, котра давно вже заслужила на звання доктора *Honoris Causa*, і кішки Бастет, з чиєю появою робота над монографією семимільними кроками наблизилася до завершення. Гадаю, що коли поєднати їхній зусилля, докладені для появи цієї книги, і порівняти їх із моїми, то їхня частка, безумовно, переважить. Також хочу сказати величезне спасибі моєму дорогому і глибокошанованому Тестеві, Миколі Миколайовичу – справжньому хрещеному батькові цієї монографії.

Постійно дякую долі за те, що звела мене з моїм дорогим наставником, Вчителем з великої літери, Віктором Володимировичем Ставнюком.

Вшановую світлу пам'ять письменниці Тетяни Володимирівни Лисенко, воістину мого доброго генія. Схиляю голову перед пам'яттю покійного завідуючого кафедрою історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка – професора Олега Прокоповича

Крижанівського, на чию пораду та підтримку я завжди міг розраховувати.

Щиро вклоняюся людям, котрі виявили сміливість, повіривши у мої можливості: колишньому деканові історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка академіку АПН України, професору Анатолієві Гнатовичу Слюсаренку і директору Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України професору Лесі Василівні Матвєєвій.

Від усього серця дякую головному вченому секретареві НАН України академіку Анатолієві Глібовичу Загородньому і голові науково-видавничої ради НАН України академіку Ярославу Степановичу Яцківу, чие доброзичливе ставлення і неоціненна допомога зробили можливим видання цієї монографії.

Під час роботи над цією книгою я завжди міг розраховувати на реальну допомогу, конструктивну критику чи наукову консультацію з боку моїх українських і зарубіжних друзів та колег: Олега Габелка (Казань), Ігоря Сурікова (Москва), Юрія Кузьміна (Самара), Івана Ладиніна (Москва), Аркадія Демідчика (Новосибірськ), Михайла Чегодаєва (Москва), Олени Романової (Київ), Миколи Тарасенка (Київ), Максима Панова (Новосибірськ), Святослава Смирнова (Москва), Грегора Вебера (Аугсбург), Джона Бейнса (Оксфорд), Сьюзен Стівенс (Стенфорд, Каліфорнія), Бенджаміна Акости-Х'юса (Енн-Арбор, Мічиган) і Крістофера Беннетта.

Також не можу не згадати теплими словами шляхетного мецената і палкого аматора сходознавчих студій: генерального директора фірми Укграгросервіс Владислава Анатолійовича Сердюка, котрий протягом кількох років надавав мені суттєву матеріальну допомогу.

Звичайно, цей список можна продовжувати і продовжувати. Мабуть, з-поміж моїх рідних і близьких немає нікого, хто бодай один раз не допоміг би мені у роботі над цією монографією. Від щирого серця дякую усім, хто ніколи не відмовлявся простягнути мені руку допомоги й тим самим наближав момент написання цієї книги і виходу її у світ. Хочу вірити, що результати моєї праці ні для кого не стануть розчаруванням.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АМА	Античний мир і археологія.
ВДИ	Вестник древней истории.
ВИ	Вопросы истории.
ВИМК	Вестник истории мировой культуры.
ВЛГУ	Вестник Ленинградского государственного университета.
ВМГУ	Вестник Московского государственного университета.
ДВАМ	Древний Восток и античный мир.
ЖМНП	Журнал Министерства народного просвещения.
ИГИАМК	Известия государственного института археологии и материальной культуры.
ИЖ	Исторический журнал.
КСИА	Краткие сообщения института археологии.
РА	Российская археология.
СА	Советская археология.
УІЖ	Український історичний журнал.
AAe.	Antiquitas aeterna.
AB.	Posidippus. Epigramata (Ed. Austin C., Bastianini G.).
Acta Apost.	Acta apostolorum.
AEA.	Archivo español de arqueología.
Aelianus.	De natura animalium.
Ael. Var. Hist.	Aelianus Claudius. Varia Historia.
Aelius Arist.	Aelius Aristides. Ad Sarapidem.
Aes. Persae.	Aeschylus. Persae.
Aes. Suppl.	Aeschylus. Supplices.
AFK.	Archiv fuer Kulturgeschichte.
AFP.	Archiv fuer papyrusforschung und verwandte gebiete.
AHB.	Ancient history bulletin.

AHR.	The American Historical Review.
AHSS.	Annales. Histoire, sciences Sociales.
AJA.	American Journal of Archaeology.
AJPh.	The American Journal of Philology.
Amm. Marc.	Ammianus Marcellinus. Ammiani Marcellini Rerum gestarum libri qui supersunt.
AncSoc.	Ancient Society.
Ant. Lib.	Antoninus Liberalis. Metamorphoseon synagoge.
AP.	Anthologia palatina.
Apol. Bibl.	Apollodorus. Bibliotheca Mythologica.
Apol. Rhod.	Apollonius Rhodius. Argonautica.
Argonaut.	
App. Bel. Civ.	Appianus. Bellum civile.
App. Mac.	Appianus. Macedonica.
App. Mithr.	Appianus. Mithridatica.
App. Prooem.	Appianus. Prooemium.
App. Samn.	Appianus. Samnitica.
App. Sic.	Appianus. Sicelica.
App. Syr.	Appianus. Syriaca.
Apul.	Apuleius. Metamorphoses.
ARF.	Appunti Romani di Filologia.
Arist. Athen.	Aristoteles. Aristotelis Athenaion politei.
Arist. Nicomach.	Aristoteles. Aristotelis Ethica Nicomachea.
Arist. Polit.	Aristoteles. Aristotelis Politica.
Aristoph. Acharn.	Aristophanes. Acharnenses.
Aristoph. Aves.	Aristophanes. Aves.
Aristoph. Lys.	Aristophanes. Lysistrata.
Aristoph. Nub.	Aristophanes. Nubes.
Arr. Anab.	Arrianus Flavius. Anabasis.
Arr. Hist. ind.	Arrianus Flavius. Historia indica.
Arr. Hist. Suc.	Arrianus Flavius. Historia successorum Alexandri.
Artem. Dald.	Artemidorus Daldianus. Onirocriticon.
Athen.	Athenaeus. Deipnosophistae.
Athen. Tars.	Athenodorus Tarsensis. Fragmenta.

Athenagor.	Athenagoras. Legatio.
Aur. Aug. De Civ.	Aurelius Augustinus Sanctus. De civitate dei.
BASP.	Bulletin of the American Society of Papyrologists.
B.G.U.	Aegyptische Urkunden aus den Koeniglichen (later Staatlichen) Museen zu Berlin, Griechische Urkunden.
Bel. Alex.	De bello alexandrino.
BHM.	Bulletin of the History of Medicine.
BIFAO.	Le Bulletin de l'institut francais d'archeologie orientale.
BMCR.	Bryn Mawr Classical Review.
BMFA.	Bulletin of the Muzeum of Fine Arts (Boston).
CA.	Classical Antiquity.
Caes. Bel. Civ.	Caesar C. Julius. C. Iulii Caesaris Commentarii de bello civili.
Call. Aet.	Callimachus. Aetia.
Call. Epigr.	Callimachus. Epigrammata.
Call. Hymn.	Callimachus. Hymni.
Catull.	Catullus C. Valerius. Carmina.
CB.	Classical Bulletin.
Chron. Paschal.	Chronikon Paschale.
Cicero, De nat.	Cicero M. Tullius. De natura deorum.
Cicero, De Offic.	Cycero M. Tullius. De officiis.
Cicero, Epist. F	Cicero M. Tullius. Epistulae ad Quintum fratrem et M. Brutum.
Cicero, Pro. Rab.	Cicero M. Tullius. Pro Rabirio Postumo.
Post.	
Cicero, Tusc.	Cicero M. Tullius. Tusculanae disputationes.
CIG.	Corpus inscriptionum Graecarum.
CJ.	The classical journal.
Clem. Alex. Protr.	Clemens Alexandrinus. Protrepticus.
Clem. Alex. Strom.	Clemens Alexandrinus. Stromata.
Clitarch.	Clitarchus. Testimonia et fragmenta.
CPh.	Classical Philology.
CQ.	The Classical Quarterly.
CR.	The Classical Review.

Curt.	Quintus Curtius Rufus. Historiarum Alexandri Magni Regis Macedonum.
Cyr. Alex.	Cyrrillus Alexandrinus. Contra Julianum (lib. 1-2).
De Hist. Diad.	De historia diadochorum.
Din.	Dinarchus. Orationes.
Dio Cas.	Cassius D. Cocceianus. Cassii Dionis Cocceiani historiarum Romanarum quae supersunt.
Diod.	Diodorus Siculus. Bibliotheca Historica.
Diog. Laert.	Diogenus Laertius. Diogeni Laertii Vita Philosophorum.
Dion. Byz.	Dionysius Byzantius. anaplus Bospori una cum scholiis ex saeculi.
EHR.	The English Historical Review.
Euh. Test. Et Fragm.	Euhemerus. Testimonia et fragmenta.
Eur. Androm.	Euripides. Andromacha.
Eur. Bach.	Euripides. Bacchae.
Eur. Cycl.	Euripides. Cyclops.
Eur. Hec.	Euripides. Hecuba.
Eur. Hel.	Euripides. Helena.
Eur. Heraclid.	Euripides. Heraclidae.
Eur. Iph. Aul.	Euripides. Iphigenia aulidensis.
Eur. Iph. Taur.	Euripides. Iphigenia Taurica.
Eur. MEd.	Euripides. Medea.
Eur. Orest.	Euripides. Orestes.
Eur. Rhes.	Euripides. Rhesus.
Eur. Troiad.	Euripides. Troiades.
Euseb. Chron.	Eusebius. Chronicorum.
Euseb. De Laud.	Eusebius. De laudibus Constantini.
Euseb. Praep. Evang.	Eusebius. Praeparatio evangelica.
Eutrop.	Eutropius. Breviarium ab Urbe condita.
Flav. Ant.	Flavius Josephus. Antiquitates judaicae.
Flav. Contra Ap.	Flavius Josephus. Contra Apionem.
Flav. De Flav. Bel.	Flavius Josephus. De bello judaico.
Jud.	
G&R.	Greece and Rome.

Georg. Sync.	Georgius Syncellus. Ecloga chronographica.
GFA.	Goettinger Forum fuer Altertumswissenschaft.
GRBS.	Greek, Roman and Byzantine Studies.
Hecat. Abder.	Hecataeus Abderita. Testimonia et fragmenta.
Heid. Epit.	De historia diadochorum (Epitome heidelbergensis).
Herod.	Herodotus. Historiarum Libri IX.
Herodas, Mim.	Herodas. Mimiambi.
Herodian.	Herodianus. Ab excessu divi Marci libri octo.
Hes. Theog.	Hesiodus. Theogoniae.
Hier. Chron.	Hieronymus Sanctus. Chronica.
Hier. Com. in Dan.	Hieronymus Sanctus. Commentarii in Daniele.
Hippocr. De Aer.	Hippocrates. De aere, aquis et locis.
Homer. Il.	Homerus. Ilias.
Homer. Od.	Homerus. Odysee.
HR.	History of Religions.
HSCPh.	Harvard Studies in Classical Philology.
HThR.	The Harvard Theological Review.
Hygin. Poet. Astr.	Hyginus. Poetica Astronomica.
Hygin. Fab.	Hyginus. Fabulae.
Hyper.	Hyperides. Orationes.
Iamb. De Myst.	Iamblichus. De mysteriis.
IBaES.	Internet-Beitrage zur Aegyptologie und Sudanarchaologie.
Ioann. Malala, Chron.	Ioannes Malala. Chronographia.
Is.	Isocrates. Orationes.
JAOS.	Journal of the American Oriental Society.
JEA.	The journal of egyptian archaeology.
JHS.	The journal of hellenic studies.
JNES.	Journal of Near Eastern Studies.
JPh.	Journal of Philology.

JRASC.	Journal of the Royal Astronomical Society of Canada.
JRS.	The journal of Roman studies.
JSSEA.	Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities.
JThS.	Journal of Theological Studies.
Just.	Justinus M. Junianis. Pompeius Trogus „Historiae Philippicae“ Epitome.
Juven.	Juvenalis Decimus Junius. Satirae.
Liv.	Titus Livius. Titi Livi ab urbe condita.
Long. De Subl.	Longinus. De sublimitate.
Lucian. Calumn.	Lucianus. Calumniae non temere credendum.
Lucian. De Salt.	Lucianus. De saltatione.
Lucian. Deorum Conc.	Lucianus. Deorum concilium.
Lucian. Dial. Deorum.	Lucianus. Dialogi deorum.
Lucian. Dial. Mar.	Lucianus. Dialogi marini.
Lucian. Dial. Mort.	Lucianus. Dialogi mortuorum.
Lucian. Hip.	Lucianus. Hippias.
Lucian. Icar.	Lucianus. Icaromenippus.
Lucian. Macr.	Lucianus. Macrobiani.
Lucian. Philopseud.	Lucianus. Philopseudes sive incredulus.
Lucian. Quomodo Hist.	Lucianus. Quomodo historia conscribenda sit.
Lycophr.	Lycophron. Alexandra.
Machab. I.	Machabaeorum liber I.
Machab. III.	Machabaeorum liber III.
Macrob.	Ambrosius Theodosius Macrobius. Saturnalia.
Marm. Par.	Marmor Parium.

Megasth. Test. Et Fragm.	Megasthenes. Testimonia et fragmenta.
Memnon.	Memnon. Historia heracleotes.
Nepos.	Nepos Cornelius. Vitae.
Nonnus.	Nonnus. Dionysiaca.
OGIS.	Orientis Graecae inscriptiones Selectae.
Olymp. in Plat. Alcib.	Olympiodorus. in Platonis Alcibiadem commentarii.
Com.	
Onesicrit.	Onesicritus. Testimonia et fragmenta.
Orig. Contra Cels.	Origenes. Contra Celsum.
Oros.	Orosius Paulus. Historiarum adversus paganos libri VII.
Ovid. Fasti.	Ovidius P. Naso. Fasti.
Ovid. Meth.	Ovidius P. Naso. Metamorphoses.
P. Trog. Prol.	Pompeius Trogus. Prolegomena ad Historiam Philippicam.
P.Amh.	The Amherst Papyri.
P.C.Z.	Zenon Papyri.
P.Col.	Columbia Papyri.
P.Corn.	Greek Papyri in the Library of Cornell University.
P.Eleph.	Elephantine-Papyri.
P.Ent.	Enteuxeis: Requetes et plaintes adressees au Roi d'Egypte au IIIe siecle avant J.-C.
P.Erasm.	Papyri in the collection of the Erasmus University (Rotterdam).
P.Frankf.	Griechische Papyri aus dem Besitz des Rechtswissenschaftlichen Seminars der Universitaet Frankfurt.
P.Freib.	Mitteilungen aus der Freiburger Papyrussammlung.
P.Fuad.	Fuad I University papyri.
P.Grad.	Griechische Papyri der Sammlung Gradenwitz.
P.Gurob.	Greek Papyri from Gurob.

- P.Hal. I. Dikaiomata.
- P.Hamb. Griechische Papyrusurkunden der Hamburger Staats- und Universitätsbibliothek.
- P.Haun. Papyri Graecae Haunienses.
- P.Heid. Griechische Papyrusurkunden und Ostraka der Heidelberger Papyrussammlung.
- P.Hels. Papyri Helsingiensis.
- P.Hib. The Hibeh Papyri.
- P.Koeln. Koelner Papyri.
- P.Lille. Papyrus grecs (L'institut papyrologique de l'Université de Lille).
- P.Lond. "Greek Papyri in the British Museum".
- P.Mich.inv. Michigan Papyri.
- P.Mich.Zen. Zenon Papyri in the University of Michigan.
- P.Mil.Vogl. Papiri della Regia Università di Milano.
- P.Oxy. The Oxyrhynchus Papyri.
- P.Petaus. Das Archiv des Petaus.
- P.Petr. "The Flinders Petrie Papyri".
- P.Rev. Law. P. Revenue Laws of Ptolemy Philadelphus.
- P.Ryl. Catalogue of the Greek papyri in the John Rylands Library, Manchester.
- P.Sorb. Papyrus de la Sorbonne.
- P.Strasb. Griechische Papyrus der kaiserlichen Universitäts- und Landesbibliothek zu Strassburg.
- P.Yale. Yale papyri in the Beinecke Rare Book and Manuscript Library.
- P.Tebt. "The Tebtunis Papyri".
- PER.inv. 24552. Ein Erlass des Königs Ptolemaios II. Philadelphos ueber die Deklaration von Vieh und Sklaven in Syrien und Phoenikien.
- P.G.M. Papyri graecae magicae.

PSI.	Papyri greci e latini.
Paus.	Pausanias. Graeciae descriptio.
Philo Alex.	Philo Alexandrinus. De vita Mosis.
Philo Bybl.	Philo Byblius. Historia Phoinicae.
Philochor. Fragm.	Philochorus. Fragmenta.
Phleg.	Publius Aelius Phlegon. De mirabilibus.
Phylarch.	Phylarchus. Fragmenta.
PL.	Papyrologica lupiensia.
Plat. Crit.	Plato. Critias.
Plat. Euthyd.	Plato. Euthydemus.
Plat. Gorg.	Plato. Gorgias.
Plat. Leg.	Plato. Leges.
Plat. Phaedr.	Plato. Phaedrus.
Plat. Phileb.	Plato. Philebus.
Plat. Polit.	Plato. Politicus.
Plat. Resp.	Plato. Respublica.
Plat. Tim.	Plato. Timaeus.
Plin. Epist.	Plinius Gaius Caecilius Secundus. Epistularum libri IX.
Plin. Hist. Nat.	Plinius Secundus. Historiae Naturalis.
Plut. Ad Princ. in.	Plutarchus. Ad principem ineruditum.
Plut. Adv. Col.	Plutarchus. Adversus Colotem.
Plut. Aem.	Plutarchus. Aemilius Paulus.
Plut. Ages.	Plutarchus. Agesilaus.
Plut. Agis.	Plutarchus. Agis.
Plut. Alcib.	Plutarchus. Alcibiades.
Plut. Alex.	Plutarchus. Alexander.
Plut. Amat.	Plutarchus. Amatorius.
Plut. Anton.	Plutarchus. Antonius.
Plut. Arat.	Plutarchus. Aratus.

Plut. Arist.	Plutarchus. Aristides.
Plut. Caes.	Plutarchus. Caesar.
Plut. Cleom.	Plutarchus. Cleomenes.
Plut. Cimon.	Plutarchus. Cimon.
Plut. De Alex. Fort.	Plutarchus. De fortuna Alexandri Magni.
Plut. De cohibenta ira.	Plutarchus. De Cohibenta ira.
Plut. De Exil.	Plutarchus. De exilio.
Plut. De Herod.	Plutarchus. De Herodoti malignitate.
Plut. De Is.	Plutarchus. De Iside et Osiride.
Plut. De Lib. Ed.	Plutarchus. De liberis educandis.
Plut. De Pythia.	Plutarchus. De Pythiae oraculis.
Plut. De sera.	Plutarchus. De sera numinis vindicta.
Plut. De Sollert.	Plutarchus. De sollertia animalium.
Plut. Demetr.	Plutarchus. Demetrius.
Plut. Demosth.	Plutarchus. Demosthenes.
Plut. Dion.	Plutarchus. Dion.
Plut. Eum.	Plutarchus. Eumenes.
Plut. Flam.	Plutarchus. Flamininus.
Plut. Lucull.	Plutarchus. Lucullus.
Plut. Lycurg.	Plutarchus. Lycurgus.
Plut. Pelop.	Plutarchus. Pelopidas.
Plut. Pericl.	Plutarchus. Pericles.
Plut. Philop.	Plutarchus. Philopoemen.
Plut. Phoc.	Plutarchus. Phocion.
Plut. Pomp.	Plutarchus. Pompeius.
Plut. Praecept.	Plutarchus. Praecepta gerendae reipublicae.
Plut. Pyrrh.	Plutarchus. Pyrrhus.
Plut. Quaest. Conv.	Plutarchus. Quaestiones convivales.
Plut. Quaest. Graec.	Plutarchus. Quaestiones romae et graecae.

Plut. Quomodo.	Plutarchus. Quomodo adulator ab amico internoscatur.
Plut. Reg. et Imp.	Plutarchus. Regum et imperatorum Apophthegmata.
Plut. sept. sapien.	Plutarchus. Septem sapientem convivium.
Plut. Sol.	Plutarchus. Solo.
Plut. Themist.	Plutarchus. Themistocles.
Plut. Thes.	Plutarchus. Theseus.
Plut. Timol.	Plutarchus. Timoleon.
Plut. Tit.	Plutarchus. Titus.
Polyaen.	Polyaenus. Strategmata.
Polyb.	Polybius. Historiae.
Porphyr. Chron.	Porphyrus. Chronica.
Porphyr. De antro Nymph.	Porphyrus. De antro nympharum.
Porphyr. De vita Pyth.	Porphyrus. De vita Pythagori.
Porphyr. Fragm.	Porphyrus. Fragmenta.
Propert. Eleg.	Propertius Sextus. Elegiae.
Pseudo-Arist. Oecon.	Pseudo-Aristoteles. Oeconomica.
Pseudo-Aristeas.	Pseudo-Aristeas. Aristeae epistula ad Philocratem.
Pseudo-Callisth. Hist. Al.	Pseudo-Callisthenes. Historia Alexandri Magni.
Pseudo-Plut. Vita Dec. orat.	Pseudo-Plutarchus. Vita X Oratores.
Pseudo-Xen. Athen.	Pseudo-Xenophon. Atheniensium respublica.
PSQ.	Political Science Quarterly.
PSWPC.	Princeton/Stanford Working Papers in Classics.
Ptol. Claud.	Ptolemaeus Claudius. Geographia.
Ptol. Soter.	Ptolemaeus Soter. Fragmenta.
R.C.	Royal Correspondence in the Hellenistic Period.

RE.	Pauly – Wissowa Realencyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft.
RFIC.	Rivista di Filologia e d'Istruzione Classica.
RH.	Revue historique.
RPhLHA.	Revue de philologie, de litterature et d'histoire anciennes.
SAK.	Studien zur Altaegyptischen Kultur.
SAOC.	Studies in Ancient Oriental Civilization.
Satyr.	Satyrus. Fragmenta.
SB.	Sammelbuch griechischer Urkunden aus Aegypten im Auftrag des Strassburger wissenschaftlichen Gessellschaft.
SEG.	Supplementum Epigraphicum Graecorum.
SEL.	Studi epigrafici e linguistici sul Vicino oriente antico.
SP.	Papyri Selectae.
Schol. in Hymn. call.	Scholia in Hymnos Callimachum.
Schol. Theocr.	Scholia in Theocritum.
Sen. De Ira.	Seneca L. Annaeus. De Ira.
Sen. Epist. Mor.	Seneca L. Annaeus. Epistulae morales ad Lucilium.
Sen. Oedip.	Seneca L. Annaeus. Oedipus.
Sen. Phaedra.	Seneca L. Annaeus. Phaedra.
Sext. Empir. Adv. Gramm.	Sextus Empiricus. Adversus grammaticos.
Sext. Empir. Adv. Phys.	Sextus Empiricus. Adversus physicos.
Sext. Empir. Pyrrh.	Sextus Empiricus. Pyrrhoniatarum hypotyposioon libri tres.
SH.	Studia Hellenistica.
Solin.	Solinus C. Julius. Polyhistor.
Sophocl. Trachin.	Sophocles. Trachiniae.

Sueton. De vita.	Suetonius G. Tranquillus. Gai Svetoni Tranqvilli De vita Caesarum libri duo.
Strab.	Strabo. Rerum geographicorum. Libri 17.
Suda.	Suda. Lexicon.
Sulp. Sev. Chron.	Sulpicius Severus. Chronica.
Syl.	Sylloge inscriptionum Graecarum.
Tacit. Hist.	Tacitus P. Cornelius. Historiae.
TAPhA.	Transactions of the American philological association.
TPAPhA.	Transactions and Proceedings of the American Philological Association.
Theocr. Idyl.	Theocritus. Idyllia.
Theophil.	Theophilus of Antioch. Ad Autolycum.
Theophr. Charact.	Theophrastus. Characteres.
Theophr. Hist. Plant.	Theophrastus. Historia plantarum.
Thuc.	Thucydides. Historiae.
Tryph.	Tryphiodorus. Excidium Ilionis.
U.P.Z.	Urkunden der Ptolemaerzeit.
Val. Flacc. Argonaut.	Gaius Valerius Flaccus. Argonautica.
Val. Max.	Valerius Maximus. Factorum et dictorum memorabilium libri novem.
Vel. Pat.	Gaius Velleius Paterculus. Ex Historiae Romanae libris duobus quae supersunt.
Vergil. Aen.	Publius Vergilius Marro. Aeneid.
Vergil. Georg.	Publius Vergilius Marro. Georgica.
VCh.	Vigiliae Christianae.
VFSV.	Vierteljahrschrift fuer Sozial- und Wirtschaftsgeschichte.
Virg. Mundi.	Virginia mundi (Pupilla mundi).
Vitr.	Vitruvius M. Pollio. De architectura libri decem.

Xen. Ages.	Xenophon. Agesilaeus.
Xen. Anab.	Xenophon. Anabasis.
Xen. Hist.	Xenophon. Historia Graeca.
Xen. Cyrop.	Xenophon. institutio Cyri (Cyropaedia).
Xen. Memor.	Xenophon. Memorabilia.
Xen. Oecon.	Xenophon. Oeconomicus.
W.Chr.	Grundzuge und Chrestomatie der Papyruskunde.
Zonar.	Zonaras. Epitome historiarum (lib. 1–12).
ZPE.	Zeitschrift fuer papyrologie und epigraphik.
ZRGG.	Zeitschrift fuer Religions– und Geistesgeschichte.

ВСТУП

У червні 323 року у Вавилоні помер засновник неосяжної імперії македонський цар Александр III Великий¹. Доказом його істинної величі була не стільки створена ним гігантська, але нетривка держава (і до, і після Александра світ знав регіональні, континентальні і світові наддержави), скільки залишені нащадкам нові, революційні для еллінського світу ідеї. Імперія Александра розпалась відразу після смерті свого геніального творця, котрий залишив цей світ у віці 33 років². На її уламках виникли нові держави, володарі яких – колишні соратники Александра, а згодом їхні нащадки – тією чи іншою мірою втілювали у життя ідеї свого попередника.

Однією з таких держав став елліністичний Єгипет, який отримав друг і охоронець царя – Птолемей, син Лага³. Цьому розумному, далекоглядному та обережному правителю вдалося заснувати власну династію, яка панувала у Країні Нілу майже три століття⁴. Як прагматик, майбутній засновник нової єгипетської (александрійської) династії, відразу відмовився від нереальної тоді ідеї збереження цілісності неосяжної і строкатої імперії, що залишилася після смерті Александра⁵. Проте, заволодівши Єгиптом, Птолемей часто копіював заходи, які його попередник проводив у рамках своєї велетенської держави⁶. Серед таких заходів можна назвати залучення представників місцевого населення до державної адміністрації, покровительство місцевій релігії (див. 3.2.2; 4.2.1; 4.2.2) та незловживання утворенням полісів⁷. Разом з тим Птолемей Сотер і його найближчі наступники небездумно використовували досвід та ідеї Александра і проекти соціально-політичних та економічних перетворень, здійснених чи навіть лише задуманих свого часу великим царем. Звісна річ, ці, безперечно, непересічні володарі пристос-

совували александрівські нововведення до єгипетських умов. Прикладом запровадження однієї з таких ідей було здійснене Птолемеями перетворення вихідців з еллінської ойкумени на підданих власної держави.

Щоб зрозуміти цілі й сутність цього інспірованого новими володарями Країни Нілу процесу, зробимо невеликий огляд основних засад, на яких базувалося соціально-економічне життя елліністичного Єгипту. Таких засад було дві. По суті, вони є хрестоматійними і фактично не викликають сумнівів з боку істориків еллінізму. Першою фундаментальною засадою було отождолення царя й держави в елліністичному Єгипті⁸. В усякому разі, *de jure* це було безперечно. В руках царя перебували вища виконавча, законодавча, судова, представницька та релігійна влада. Царські укази були непересічним юридичним авторитетом у країні⁹, діяльність адміністративного апарату пронизувала усі сфери економічного, суспільного і релігійного життя як єгипетської хори, так і трьох полісів: Александрії, Навкратису й Птолемаїди¹⁰. Цар втілював у собі найвищу судову владу: його вироки були остаточними й оскарженню не підлягали (див. 3.1.1). Безсумнівно також і те, що спрямованість зовнішньої політики цілковито залежала від представника правлячої династії, котрий на цей момент займав александрійський престол¹¹. І, нарешті, цар, який для єгиптян був живим втіленням божественної сутності Гора і єдиним можливим посередником між людьми і небожителями¹², автоматично став верховним власником храмового майна, жерці ж згідно з місцевою традицією (див. 3.1.2) відігравали роль звичайних державних службовців¹³. Що стосується впливу Птолемеїв на розвиток і функціонування у підвладній їм країні грецьких культів, то приклад упорядкування Птолемеєм Філопатором культу Діоніса (див. 3.1.1) говорить сам за себе¹⁴. Це не означає, що монарх безпосередньо втручався в усі найдрібніші деталі зовнішньої і внутрішньої політики.

Але це право, а тим паче вирішальне слово у будь-якій ситуації, потенційно завжди залишалося за ним. Воно широко використовувалося при вирішенні політичних, економічних, соціальних, релігійних та інших державних питань.

Ця перша засада була тісно пов'язана з другою, яка полягала в тому, що з огляду на місцеву ідеологічну традицію єгипетські володарі, по суті, вважалися власниками Країни Нілу¹⁵. Підкреслюю, що у цьому випадку йдеться саме про ідеологічну категорію¹⁶. Проте за часів сильних фараонів, до числа яких сміливо можна віднести й перших Птолемеїв¹⁷, зазначене формальне положення набувало цілком реального фактичного змісту й відповідало дійсності. Перш за все александрійські фараони, як і їхні попередники, мали незаперечне право на усі державні податки, що сплачувалися жителями Країни Нілу¹⁸. Правлячій династії належав вагомий відсоток усього земельного фонду країни, а отже, і рента або плоди, отримувані із зазначеної землі¹⁹. Птолемеї були власниками значної частини робочої худоби і знарядь праці. Вони монополізували всі провідні та більшу частину другорядних промислів і галузей тодішньої єгипетської промисловості. Це передусім виробництво олії, льняних і частково вовняних тканин, виготовлення паклі та інших виробів з коноплі, пивоваріння, добування солі, каміння та інших корисних копалин. А також – виготовлення соди, яка була важливим інгредієнтом тодішнього мила, переробка прянощів і пахощів, певною мірою виготовлення папірусу. Інші ж галузі та промисли – полювання, рибальство, бджільництво, утримування лазень – перебували під жорстким контролем державної фінансової системи. Крім того, Лагіді тримали у своїх руках усю внутрішню й зовнішню торгівлю²⁰.

Якщо ж взяти до уваги, що вищеописане становище володарів елліністичного Єгипту дуже було схоже на ситуацію, яка мала місце в країні за часів сильних фараонів або й цілих ди-

настій²¹, його можна охарактеризувати як фараонівську “спадщину”. Але, щоб цілковито скористатись цією “спадщиною”, необхідна була ще одна важлива деталь давньоєгипетського суспільно-політичного устрою. Ідеться про те, що все населення царського “мастку”, яким, по суті, був Єгипет, повинно було стати підданими його господаря, тобто мати однакові права, а точніше – бути однаково безправними перед царем незалежно від матеріального чи соціального статусу та етнічної належності. За таким станом речей лише цар, звісна річ, якщо він був справді сильним і енергійним володарем, мав право за власним бажанням останніх робити першими, і навпаки. При цьому у такому становищі стосовно царя повинні були опинитися не тільки окремі люди, а й цілі суспільні верстви²².

Перші Птолемеї розуміли, що без вищезгаданого чинника вони ніколи не зможуть стати абсолютними володарями Єгипту, і тому, хто більш, а хто менш радикальними методами, намагалися досягти вищеописаного стану речей.

Процес трансформації громадян у підданих в основному стосувався тих численних переселенців, котрі у пошуках кращого життя вирушали до Єгипту з різних куточків Середземномор’я і прилеглих до нього регіонів. Серед них були греки, македоняни, критяни, епіроты, іллірійці, пеонійці, фракійці, скіфи, галати (кельти)²³, віфінці, пафлагонці, понтійці, місійці, фрігійці, лідійці, карійці, лікійці, памфілійці, кілікійці, пісидійці, каппадокійці, кіпріоти, сирійці, євреї, самаритяни, набатеї, ідумеї, арамеї, менеї, араби, фінікійці, карфагеняни, нубійці, ефіопи, трогодити, негри і навіть мідійці, перси, індійці, а також римляни й інші італіки²⁴. Саме тому заходи, які проводили Птолемеї у вищевказаному напрямку, охоплювали корінних жителів Єгипту дуже опосередковано. Єгиптяни, за плечима яких був досвід життя під скіпетром необмежених володарів – фараонів, що сягав не одне тисячоліття²⁵, і без того були майже ідеальними

підданими. Численних же іммігрантів, у першу чергу вихідців із Греції, а також із багатьох грецьких колоній, нові володарі країни – Птолемеї – повинні були зробити такими ж підданими, покірними волі царя, якими були її споконвічні мешканці. Проте не лише колишні політи, а й вихідці з північнобалканських і навіть деяких малоазійських монархій не були позбавлені уявлень про участь у політичному житті своєї країни, отже – “не дотягували” до місцевого еталону. Так, певний вплив на свого царя мали жителі Македонії (див нижче)²⁶. Характерно, що час від часу греки окреслювали корінне населення цієї балканської країни як народ македонян, а самі її правителі іноді могли називати себе царями македонян²⁷. З точки зору низки дослідників історії Македонії, ця важлива обставина певною мірою свідчить про наявність у підданих Аргеадів, а пізніше – й Антигонідів, якогось громадянського статусу²⁸. На користь цього припущення також може свідчити існування певної внутрішньої автономії у таких суто македонських містах, як Бера, Філіппи і навіть Пелла²⁹.

Існування місцевих політичних інституцій, безпосередньо не пов’язаних із царською владою, зафіксовано у державах та протодержавних утвореннях, розташованих на території Фракії³⁰, у Пеонії³¹, Пісидії, фінікійських містах³², Віфінському царстві, Пафлагонії і навіть у Каппадокії³³. Жителі ж Епіру, котрі й за ранньоелліністичної доби були добре знайомі з принципами народовладдя³⁴, у 232/231 році взагалі вирішили відмовитися від монархічного ладу і віддали перевагу республіканській формі правління³⁵.

У світлі всього сказаного вище неважко прийняти як належне прагнення правлячої династії до здійснення певного нівелювання новоприбулого населення Єгипту. Александрійським володарям непотрібні були “колонізатори” та “колонізовані”. Вони розуміли, що, коли зробити з переселенців постійну опо-

ру, доведеться ділитися з ними не лише державними доходами, а й владою. Щоб цьому запобігти, Лагіди проводили численні заходи, спрямовані на те, щоб стати необмеженими господарями Єгипту не лише *de jure*, а й *de facto*.

Заходи з нівелювання населення Єгипту і приведення його до єдиного знаменника, бажаного новим правителям Країни Нілу, можна поділити на дві групи. До першої з них слід віднести заходи соціально-економічного характеру, що були тією чи іншою мірою спрямовані на усунення граней між переселенцями і місцевим населенням. Такими заходами були створення для всього населення власної держави однакових правових умов, забезпечення якомога повнішої покори монаршій волі численного адміністративно-бюрократичного апарату й намагання додатково посилити залежність усіх верств населення від царської влади, практикуючи широкий асортимент різноманітних заохочень і заходів “соціальної амортизації”. До другої групи слід віднести заходи релігійно-ідеологічного характеру, метою яких було поширення серед іммігрантів єгипетського світосприйняття. У першу чергу це стосувалось місцевого ставлення до інституту царської влади. Цими заходами були запровадження офіційного царського культу і прихильне ставлення представників правлячої династії до залучення новоявлених жителів Країни Нілу до місцевої релігії.

Але в результаті втілення вищезгаданих заходів у життя Птолемеї зустрілися з кількома досить суттєвими перешкодами, котрі їм конче необхідно було подолати.

Серед таких перешкод перш за все слід назвати сукупність полісних цінностей і своєрідний “колонізаторський” світогляд, привезені грецькими іммігрантами на береги Нілу. Озброєні подібним “посагом” греки відчували свою гіпертрофовану винятковість стосовно місцевого населення і аж ніяк не збиралися погоджуватися зі статусом підданих александрійських фараонів.

Проте цим перепони на шляху до зміцнення влади Птолемеїв не обмежувалися. Менш численні, але більш впливові земляки нових фараонів, македоняни, також привезли з собою власну “спадщину”, котра полягала у таких політичних інституціях, як рада царських “друзів” та військові “народні” збори, що за певних умов також могли претендувати на деяке обмеження царської влади.

Таким чином, мета цього дослідження полягає у виявленні динаміки процесу посилення внутрішньополітичної влади Птолемеїв. Процесу, котрий був пов’язаний із першими трьома представниками династії: Сотером, Філадельфом та Евергетом – і перш за все полягав у перетворенні еллінізованих переселенців до Країни Нілу у підданих єгипетського зразка. На цих сторінках буде виявлено усі методи та заходи, до яких вдавалися александрійські фараони задля досягнення зазначеної мети, проаналізовано успішність їхньої діяльності в цьому напрямку та показано наслідки, до яких зрештою призвела подібна політика засновника нової єгипетської династії та двох його найближчих наступників.

¹ Шахермайр Ф. Александр Македонский: Пер. с нем. – Москва: Наука, 1986. – С. 347.

² Just. XII, 16.

³ Ibid. XIII, 4; Curt. X, X; Paus. I, VI, 2-3; Flav. Ant. XII, I; Nepot. VII, 3.

⁴ Див., н-д.: Бикерман Э. Хронология Древнего мира: Пер. с англ. – Москва: Наука, 1975. – С. 178-179.

⁵ Шахермайр Ф. Вказ. праця. – С. 350; Бенгтсон Г. Правители эпохи эллинизма: Пер. с нем. – Москва: Наука, 1982. – С. 57.

⁶ Я не погоджуюсь із твердженням, висловленим низкою вчених, згідно з яким Птолемей Сотер, поряд з іншими діадохами, кардинально відійшов від гасел і принципів, котрими керувався Александр у

своїй внутрішній політиці (пор. Schubart W. *Verfassung und Verwaltung des Ptolemaeerreichs* // *Der alte Orient*. – 1937. – # 4. – S. 11-12; Кошеленко Г.А. *Греческий полис на эллинистическом Востоке*. – Москва: Наука, 1979. – С. 222-225; Маринович Л.П. *Александр Македонский и становление эллинизма* // *Эллинизм – экономика, политика, культура*. – Москва: Наука, 1990. – С. 90-91).

⁷ Вже можна вважати доведеною гіпотезу, згідно з якою численні міста, засновані Александром, не мали полісного характеру (Welles C. *Alexander's Historical Achievement* // *G&R*. – 1965. – # 2. – P. 225; Кошеленко Г.А. *Восстание греков в Бактрии и Согдиане и некоторые аспекты греческой политической мысли IV в. до н.э.* // *ВДИ*. – 1972. – № 1. – С. 73-76; він же, *Греческий полис...* – С. 224-225); Бриан П. *Александр Македонский*: Пер. с франц. – Москва: АСТ'Астрель, 2007. – С. 95 прим. 1, 127-128. Тому, на мій погляд, саме перевагу, яку син Лага і його наступники надавали розселенню переселенців серед місцевих жителів у номових метрополіях перед утворенням для них великої кількості полісів або перетворенням в останні частини вже існуючих міст (див. 2.2.1; 3.1.1), слід вважати виконанням відповідного пункту політичної програми Александра Македонського.

⁸ Тарн В. *Эллинистическая цивилизация*: Пер. с англ. – Москва: Госполитиздат, 1949. – С. 70, 174; Rostovtzeff M.I. *The social and economic history of the hellenistic world*: In III v. – Oxford: Oxford University Press, 1941. – V. I. – P. 269; Пикус Н.Н. *Царские земледельцы (непосредственные производители) и ремесленники в Египте III века до н.э.* – Москва: Изд-во МГУ, 1972. – С. 83.

⁹ Тарн В. *Вказ. праця*. – С. 184; Rostovtzeff M.I. *Op. cit.* – V. I. – P. 268; Блаватская Т.В., Голубцова Е.С., Павловская А.И. *Рабство в эллинистических государствах в III–I вв. до н.э.* – Москва: Наука, 1969. – С. 207-208; Пикус Н.Н. *Вказ. праця*. – С. 83; Левек П. *Эллинистический мир*: Пер. с франц. – Москва: Наука, 1990. – С. 47-48.

¹⁰ Свенцицкая И.С. *Социально-экономические особенности эллинистических государств*. – Москва: Высшая школа, 1963. – С. 23-25;

Пикус Н.Н. Вказ. праця. – С. 79-83; Бенгтсон Г. Вказ. праця. – С. 158-159; Левек П. Вказ. праця. – С. 61-62, 78.

¹¹ Жигунин В.Д. Международные отношения эллинистических государств в 280-220 гг. до н.э. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1980. – С. 48.

¹² Поп. Winter E. Der Herrscherkult in den Aegyptischen Ptolemaeertempeln // Das Ptolemaeische Aegypten, Akten des internationalen Symposions 27.-29. September 1976 in Berlin / Hrsgb. H. Maehler, V. Strocka, Ph. von Zabern. – Mainz am Rhein, 1978. – S. 147-148; Bingen J. Ptolemy I and the Quest for Legitimacy // Hellenistic Egypt: Monarchy, Society, Economy, Culture / Ed. R. Bagnall. – Berkeley: University of California Press, 2007. – P. 18, 29; Chauveau M. Eres nouvelles et corégences en Egypte ptolémaïque // AFP. (Beih). – Bd. 3 (1997). – P. 163; Thompson D.J. The Ptolemies and Egypt // A Companion to the Hellenistic World / Ed. A. Erskine. – Malden (MA) – Oxford: Blackwell Publishing, 2003, 2005. – P. 112, 114-115; також див. 2.1.1.

¹³ Струве В.В. Развитие храмового иммунитета в птолемеевском Египте. // ЖМНП. – 1917. – С. 223-226; Rostovtzeff M.I. Op. cit. – V. I. – P. 267-268; Пикус Н.Н. Вказ. праця. – С. 90; Левек П. Вказ. праця. – С. 81; Фихман И.Ф. Введение в документальную папирологию. – Москва: Наука, 1987. – С. 184; Monson A. Agrarian institutions in transition: Privatization from Ptolemaic to Roman Egypt. – Dis... Doct. Phil. – Stanford, Ca.: Stanford University, 2008. – P. 136-138.

¹⁴ B.G.U. 1211.

¹⁵ Schubart W. Op. cit. – S. 19; Тарн В. Вказ. праця. – С. 190-191; Rostovtzeff M.I. Op. cit. – V. I. – P. 267, 269. Świderkówna A. Hellenika wizerunek epoki od Aleksandra do Augusta. – Warszawa: Państwowy instytut Wydawniczy, 1974. – S. 128; Левек П. Вказ. праця. – С. 72-73; Jaehne A. Immobiles Eigentum und Buergerrecht im ptolemaeischen Alexandria. // AFP (Beih). – Bd. 3 (1997). – S. 509.

¹⁶ Pop. Manning J. Land and Power in Ptolemaic Egypt. The Structure of Land Tenure. – Cambridge: University Press, 2003. – P. 158-160, 177-180; Monson A. Op. cit. – P. 50-51.

¹⁷ Саме тому я вважаю дещо некоректним автоматичне перенесення свідчень про високий відсоток приватної землі у аполінопольському номі, що датуються 119/118 роками, на III століття. – Pop. Monson A. Op. cit. – P. 54-57. На користь моєї точки зору можна навести хоча б факт еволюції принципів клерухічного землеволодіння, що спостерігалася протягом усього птолемейського періоду (див. 2.2.1).

¹⁸ Manning J. Op. cit. – P. 158-160; Thompson D.J. Op. cit. – P. 109-110; Monson A. Op. cit. – P. 54-58, 91-101.

¹⁹ Manning J. Op. cit. – P. 177-180; Thompson D.J. Op. cit. – P. 109-110; pop. Scheidel W. Creating a Metropolis: A Comparative Demographic Perspective // Alexandria between Egypt and Greece / Ed. V. Harris, G. Ruffini. – Leiden – Boston: I.J. Brill, 2004. – P. 13. Стосовно відмінностей між земельним податком і земельною рентою в елліністичному Єгипті див., н-д.: Monson A. Op. cit. – P. 91-111.

²⁰ Детальний опис господарської системи Птолемейв можна знайти у відповідних розділах вищезгаданих, так само як і нижченаведених праць Е. Бівена, В. Тарна, М.І. Ростовцева, Н.Н. Пікуса, Г. Бенгтсона, П. Левека, Г.-Й. Герке, Ф. Уолбенка, Г. Хельбля, В. Хусса, Дж. Меннінга та ін. Детальніше див. 3.1.2.

²¹ Брестед Д., Тураев Б. История древнего Египта: В 2 т. – Минск: Харвест, 2002. – Т. 1. – С. 75-85, 159-165, 227-238; Т. 2. – С. 7-11, 20-21, 170.

²² Там само. – Т. 1. – С. 73, 83, 159, 164, 227, 237, 345-359; Т. 2. – С. 163.

²³ Цікаво, що у поховальних написах єгипетського походження згадуються обидва зазначені етнікони. – Pop. Klinkott H. Griechen und Fremde // Kulturgeschichte des Hellenismus Von Alexander dem Groszen bis Kleopatra / Hrsgb. G. Weber. – Stuttgart: Klett-Cotta, 2007. – S. 472f Anm. 103.

²⁴ SEG, 27, 973; p.Petr. I, 12; II, 30; III, 11; P.Hib. 30; 33; 235; P.C.Z. 59.003; PSI, 329; 332; 389; 488; 503;538; P.Col. 5; 63; P.Lille, 27; P.Lond. 2084; P.Gurob, 22; P.Ent. 3; 8; 47; P.Frankf. 5; P.Tebt. 820; Polyb. V, 36, 65; Pseudo-Aristeas; Flav. Ant. XII, I, II, 13; Paus. I, VII, 2; Milne J. On the hieroglyphic inscriptions. on the Greek graffiti. – London: William Clowes & Sons Limited, 1901. – P. 37, # 1; Pagenstecher R. Dated Sepulchral Vases from Alexandria // AJA. – 1909. – # 4. – P. 397; Schubart W. Spuren politischer Autonomie in Aegypten unter den Ptolemaern // Klio. – Bd. 10 (1910). – S. 64-65; idem, Verfassung... – S. 10; Bell H. Hellenic Culture in Egypt // JEA. – 1922. – # ¾. – P. 141; Lawrence A. Greek Sculpture in Ptolemaic Egypt // JEA. – 1925. – # ¾. – P. 185; Bevan E. The House of Ptolemy. – London: Methuen Publishing, 1927. – P. 113-114 not. 64; Tarn W. Ptolemy II and Arabia // JEA. – 1929. – # ½. – P. 20; Дюрант В. Жизнь Греции: Пер. с англ. – Москва: Крон-пресс, 1997. – С. 599; Świderek A. Op. cit. – S. 88, 182; Mitford T. The Character of Ptolemaic Rule in Cyprus // Aegyptus. – 1953. – # 1. – P. 89; idem, Further Contributions to the Epigraphy of Cyprus // AJA. – 1961. – # 2. – P. 119; Зельин К.К. Основные черты эллинизма (социально-экономические отношения и политическое развитие рабовладельческих обществ Восточного Средиземноморья в период эллинизма) // ВДИ. – 1953. – № 4. – С. 151; Fraser P. Ptolemaic Alexandria: In II v. – Oxford: Clarendon Press, 1972. – V. I. – P. 70, 74, 81, 88-89; Kasher A. First Jewish Military Units in Ptolemaic Egypt // Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic and Roman Period. – V. 9 (1978). – P. 62, 65-67; Winnicki J.-K. Ptolemaeerarmee in Thebais. – Wrocław – Warszawa – Kraków: Wyd-wo PAN, 1979, S.12; Bingen J. The Thracians in Ptolemaic Egypt // Hellenistic Egypt... – P. 83-93; idem, Normality and Distinctiveness in the Epigraphy of Greek and Roman Egypt // Hellenistic Egypt... – P. 259-260; Bagnall R. The Origins of Ptolemaic Cleruchs // BASP. – V. 21 (1984). – P. 10-12; Lewis N. Greeks in Ptolemaic Egypt. – Oxford: University Press, 1986. – P. 30; Kirsten E., Opelt I. Eine Urkunde der Gruendung von Arsinoe in Kilikien // ZPE. – Bd. 77 (1989). – S. 59 Anm. 2; Kraut B. Hypomnema to Theogenes the

Dioiketes // ZPE. – Bd. 80 (1990). – P. 275; Хабиخت Х. Афины. История города в Эллинистическую эпоху: Пер. с нем. – Москва: Ладомир, 1999. – С. 81-82; Kuhs. C. Das Dorf Samareia im griechisch-roemischen Aegypten. Eine papirolOGISche Untersuchung. – Heidelberg: Institut fuer Papyrologie, 1996. – S. 89-91; Пикус Н.Н. Вказ. праця. – С. 81; Левек П. Вказ. праця. – С. 78; Литвиненко Ю.Н. Хозяйство диойкета Аполлония: взаимодействие греческого и восточного начал: Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.03 / Моск. гос. ун-т. – Москва, 1990. – С. 17; він же, Птолемеєвський Єгипет и Северное Причерноморье в III в. до н.э. // ВДИ. – 1991. – №1. – С. 21, 25; Marszal J. The representation of the Gauls in the Hellenistic and Roman imperial periods. – Dis... Doct. Phil. – Bryn Mawr: Bryn Mawr College, 1991. – P. 60-62, 94-99; Clarysse W. Some Greeks in Egypt // Saoc. – V. 51 (1992). – P. 54; Thompson D.J. Literacy and the Administration in Early Ptolemaic Egypt // SAOC. – V. 51 (1992). – P. 326 not. 6; Huss W. Aegypten in hellenistischer Zeit: 332-30 v.Chr. – Muenchen: C.H. Beck, 2001. – S. 479; Clarysse W., Thompson D.J. A Ptolemaic Census Declaration from the Alexandria Museum // ZPE. – Bd. 140 (2002). – P. 203-205; La'da C. Foreign Ethnicns in Hellenistic Egypt. – Leuven – Paris – Dudley: MA, 2002 (non vidi); Kimberly W. Alexandria and the Sea: Maritime Origins and Underwater Explorations. – Bloomington: Hilsborough Community College Press, 2004. – P. 65; Honigman S. Abraham in Egypt: Hebrew and Jewish-Aramaic Names in Egypt and Judaea in Hellenistic and Early Roman Times // ZPE. – Bd. 146 (2004). – P. 282-296; Gates J. Traveling the desert edge: The Ptolemaic roadways and regional economy of Egypt's Eastern Desert in the fourth through first centuries BCE: Dis... Doct. Phil. – An Arbor: University of Michigan, 2005. – P. 43; Bonacasa N. Realismo ed eclettismo nell'arte alessandrina // Alexandria between Egypt and Greece... – P. 92-93; Klinkott H. Op. cit. – S. 472f Anm. 103; Fischer-Bovet C. Army and society in Ptolemaic Egypt. – Dis... Doct. Phil. – Stanford, Ca.: Stanford University, 2008. – P. 78-99, 288, 377 tabl. 34, 378-383 Fig. 18-19. Серед переселенців ми зустрічаємо військового командира, котрий мав арамейське

ім'я Бітельмініс. – P.Hib. 44; пор. Fischer-Bovet C. Op. cit. – P. 374; а також див. Honigman S. Op. cit. – P. 283-284, 293-294. Не виключено, що деякі індійці мешкали в Єгипті вже у III столітті. В усякому разі, існує підстава для припущення, що у середині цього століття в Мемфісі відзначалося якесь буддійське свято. – Bevan E. Op. cit. – P. 155; пор. Tarn W. Ptolemy II // JEA. – 1928. – # ¾. – P. 251 (далі – Tarn W. Ptolemy...); більш скептично – Fraser P. Op. cit. – V. II. – P. 312 not. 391. Також схоже на те, що в середині зазначеного століття у Країні Нілу подекуди зустрічалися й римляни. – пор. Жигунин В.Д. Западное Средиземноморье и эллинистический мир в середине III в. до н.э.: проблема взаимоотношений // Античность: миры и образы. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1997. – С. 25; Hoelbl G. A History of the Ptolemaic Empire: Transl. from germ. – London, New-York: Routledge, 2001. – P. 54-55, 73 not. 106-107, так само як і представники інших італійських народностей. – Пор. Fraser P. Op. cit. – V. I. – P. 155; V. II. – P. 267 not. 180; Meissner B. Die Kultur des Krieges // Kulturgeschichte des Hellenismus... – S. 466 Anm. 65.

²⁵ Брестед Д., Тураев Б. Вказ. праця. – Т. 1. – С. 73, 159.

²⁶ Дуже детальний, ґрунтовний і належним чином аргументований огляд македонських демократичних інституцій зробив М. Хатзопулос у дослідженні “Македонські інституції при царях” (1996 рік). – Hatzopoulos M. Macedonian institutions under the kings. – in II v. – Athens: Research Centre for Greek and Roman Antiquity, National Hellenic Research Foundation, 1996. Проте слід відзначити існування більш обережних поглядів на вказану проблематику. Їхніми виразниками можна назвати Р. Еррінгтона, Е. Енсона і Ю.Н. Кузьміна. – Кузьмин Ю.Н. Ф.У. Уолбанк и проблемы государственности Македонии в эпоху эллинизма // Политика, идеология, историописание в римско-эллинистическом мире. Материалы научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения профессора Фрэнка Уильяма Уолбанка (Казань, 9-11 декабря 2009 г) / Ред. О.Л. Габелко. – Казань, 2009. – С. 23-29. Проте мені ближчі помірковані погляди Л. Мурена,

котрий намагався уникати обох крайнощів при оцінці сутності македонської монархії. – Mooren L. The nature of the Hellenistic monarchy // SH. – V. 27 (1983). – P. 210-240; також див. 2.1.3 прим. 82.

²⁷ Також варто згадати, що античні автори й правителів іллірійських племен окреслювали як “царів іллірійців”. – Hammond N.G.L. The Kingdoms in Illyria circa 400-167 B.C. // The Annual of the British School at Athens. – V. 61 (1966). – P. 241-243, 245.

²⁸ Marm. Par. A58; 61; 72; 74 (FGH, 239); Syl. 518; і, можливо, Syll. 575; пор. Euseb. Chron. 235 с. Див. також: Kornemann E. Das “Hellenentum” in der Makedonen in Aegypten // Aegyptus. – 1933. – # 2. – S. 446; Świderkówna A. Op. cit. – S. 78-79; Mooren L. Op. cit. – P. 210-240; Austin M. Hellenistic Kings, War, and the Economy // CQ. – 1986. – # 2. – P. 458 not. 67; Hammond N.G.L., Walbank F. A History of Macedonia: In III v. – Oxford: Clarendon Press, 1988. – V. III. – P. 268, 351; Hatzopoulos M., et al. Macedonia from Philipp II to the Roman Conquest: transl. From franc. – Athens: Ekdotike Athenon S.A., 1993. – P. 71-75; Hammond N.G.L. The Continuity of macedonian institutions and the macedonian Kingdoms of the hellenistic Era // Historia. – Bd. 49 (2000). – P. 146; пор. Weber G. Die neuen Zentralen. Hauptstadte, Residenzen, Palaste und Hofe // Kulturgeschichte des Hellenismus... – S. 440 Anm. 8 (ознайомитися зі змістом цієї збірки я зміг завдяки люб’язності її редактора й автора вказаної статті професора Грегора Вебера). Щодо протилежного погляду на зазначену проблему див., н-д.: Errington R. Macedonian “Royal Style” and its Historical Significance // JHS. – V. 94 (1974). – P. 20-37; Кузьмин Ю.Н. Вказ. праця. – С. 25-26.

²⁹ Hatzopoulos M. et Al. Op. cit. – P. 44; Hatzopoulos M. Op. cit. – V. I. – P. 47-124; Кузьмин Ю.Н. Внутренняя и внешняя политика Македонского царства (270–230 годы до н.э): Дисс... канд. ист. наук: 07.00.03 / Саратов: Саратовский государственный университет, 2003. – С. 56-57. Зі змістом цієї дисертації мені вдалося ознайомитися завдяки допомозі доктора історичних наук Олега Леонідовича Габелка (Казань).

³⁰ Див. Diod. XXI, fr. 12; Фол А. Тракия и Балканите през ранно-елинистическата епоха. – София: Наука и изкуство, 1975. – С. 9-123. Деякі фракійські племена дотримувалися своєрідної протореспубліканської форми правління – Thuc. II, 96; IV, 125-128; Xen. Hist. V, 2, 17, котра зберігалась у них навіть за часів Александра Македонського – Arr. Anab. I, 1; Hammond N.G.L., Walbank F. Op. cit. – P. 34-35.

³¹ Syll. 394; Diod. XVI, 3-4; Polyæn. IV, 12, 3; пор. Hammond N.G.L., Walbank F. Op. cit. – P. 268, 318; Кузьмин Ю.Н. Внутренняя и внешняя политика... – С. 46.

³² Jones A. The Hellenistic Age // Fast and Present. – V. 27 (1964). – P. 11.

³³ Габелко О.Л. Анатолийское этнополитическое койне и особенности эллинизма в Малой Азии (на примере Вифинского царства): Дис... докт. ист. наук: 07.00.03 / Каз. гос. ун-та. – Казань, 2006. – С. 358-359, 502-504. З текстом цього дослідження я зміг ознайомитися виключно завдяки люб'язності автора.

³⁴ Diod. XIX, 36; Plut. Pyrrh. 5; пор. Anson E. Macedonia's Alleged Constitutionalism // CJ. – 1985. – # 4. – P. 313; Hammond N.G.L., Walbank F. Op. cit. – P. 106, 268.

³⁵ P. Trog. Prol. XXVIII; Paus. IV, XXXV, 3-5; Just. XXVIII, 3; Polyæn. VIII, 52; пор. Hammond N.G.L., Walbank F. Op. cit. – P. 332-333; Буров А.С. Политика Македонии на балканской периферии в 70–20-е гг. III в. до н.э. // Антиковедение и медиевистика. – В. 2 (2000). – С. 11.

Розділ I. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1.1. Історіографічний огляд

Специфічною рисою цього дослідження можна вважати майже повну відсутність спеціальних робіт подібного характеру як у зарубіжній, так і в радянській та пострадянській історіографії. Разом з тим слід відзначити, що у світовій історіографії вже мали місце спроби розглянути процес зміцнення влади елліністичних володарів шляхом перетворення вихідців з еллінської ойкумени на підданих східної монархії. В першу чергу маються на увазі дослідження австрійського вченого Ф. Шахермайра “Александр Великий. Геній і влада” (1949) та “Александр Великий. Проблема особистості й діяльності” (1973)¹. Автор цих робіт, на мою думку, дуже вдало відзначив ту важливу роль, яку в політиці Александра відігравало прагнення перетворити усіх жителів новоутвореної імперії на підданих східного зразка. Проявом саме цієї політики, на думку Шахермайра, були намагання царя-завойовника злити воєдино македонян і персів та безперервна боротьба з різноманітними проявами греко-македонської опозиції, викликаной такими намаганнями сина Філіппа. Важливим був також висновок дослідника, згідно з яким метою злиття завойовників і завойованих було не досягнення загальної рівності й гармонії, як вважають апологети Александра², а прагнення володаря новоутвореної держави до повної абсолютизації царської влади.

На жаль, ці аспекти дослідження австрійського вченого не привернули до себе достатньої уваги. Схоже трактування внутрішньополітичних заходів Александра можна знайти лише у статтях Е. Бедієна “Александр Великий і єдність людства” (1958) та

“Александр Великий і самотність влади” (1962), а також у працях П. Бріана “Александр Великий” (1974) і А.С. Шофмана “Східна політика Александра Македонського” (1976)³. Але не було зроблено спроб провести паралелі між відповідною політикою македонського царя й заходами, що мали місце у державах його духовних спадкоємців – діадохів. Тим більше що і сам Шахермайр дійшов висновку, що ідея злиття переможців і переможених померла разом з Александром⁴. Такий стан речей, на мій погляд, виник як наслідок низки тенденцій, що визначилися в ході дослідження як усього елліністичного періоду, так і безпосередньо птолемеївського Єгипту. Саме тому характер цього історіографічного огляду був обумовлений в першу чергу бажанням розкрити причини й сутність відповідних тенденцій, що стали на заваді вивченню проблеми, якій буде присвячено це дослідження.

Відразу слід зазначити, що питання, пов’язані з визначенням характеру соціально-економічних та політичних реалій, сутності монархії та статусу населення елліністичних держав, у тому числі й держави Птолемеїв, постійно привертають до себе увагу дослідників. Вони викликали інтерес вже у І. Дройзена, чий фундаментальне дослідження “Історія еллінізму”, що побачило світ у 1833–1843 роках, поклато початок вивченню цього періоду античної історії⁵. Зрештою, завдяки значному кількісному і якісному розширенню джерельної бази деякі з проблем пощастило вирішити. Але, хоча питання, пов’язані з визначенням сутності елліністичних монархій перебувають у центрі уваги вчених більш ніж півтора століття, багато з них і досі залишаються дискусійними.

Не був у цьому плані винятком і птолемеївський Єгипет. Говорячи про історію визначення характеру цієї держави, насамперед слід згадати численні концепції, покликані встановити, який суспільний лад панував в елліністичному Єгипті. З цього приводу висувались найрізноманітніші гіпотези.

Дві концепції модернізаторського характеру належать М.І. Ростовцеву. У підготованому ним розділі, присвяченому державі Птолемеїв, який увійшов до сьомого тому першого видання Кембриджської стародавньої історії (1928), соціально-економічний лад, що мав місце у елліністичному Єгипті, визначається як державний соціалізм. Аргументами на користь цього припущення автор вважав наявність у країні етатизму і державного планування⁶. Пізніше, у статті “Елліністичний світ і його економічний розвиток” (1935) і особливо у фундаментальній монографії “Соціально-економічна історія елліністичного світу” (1941), яка стала підсумком усієї дослідницької діяльності російського вченого, Ростовцев характеризує соціально-економічний лад Єгипту як державний капіталізм. Цього разу у своїй моделі суспільно-економічних відносин, що панували у царстві Птолемеїв, автор відвів важливу роль ініціативній верстві т.зв. “буржуазії”, діяльність якої інспірувалася й контролювалася державою⁷. Обидві концепції Ростовцева знайшли своїх прихильників⁸. Так, одним з найвідоміших прихильників теорії державного соціалізму був Ф. Гайхельгайм. У своєму дослідженні “Економічна історія стародавнього світу” (1938) він висловив думку, згідно з якою саме перемога східних “соціалістичних” тенденцій над західними “капіталістичними” призвела до занепаду елліністичного Єгипту⁹. Але концепція державного соціалізму втратила право на існування, після того як Ч. Уеллес у 1954 році опублікував папіруси з так званого архіву Леона. Один із цих документів, а саме P. Leon, 2 = SB, 9257 = P. Yale, 36, недвозначно свідчив про відсутність у птолемеївському Єгипті державного планування посівів. На підставі цього важливого джерела бельгійський дослідник П. Відаль-Наке у своїй монографії “Посівна відомість у птолемеївському Єгипті” (1967) остаточно довів хибність теорії державного соціалізму¹⁰.

Пізніша концепція М.І. Ростовцева, згідно з якою в елліністичному Єгипті існував державний капіталізм, знайшла підтримку в особі відомої бельгійської дослідниці К. Прео, про що свідчать її монографії “Царська економіка Лагідів” (1939) і “Греки та єгиптяни за архівом Зенона” (1947)¹¹. На користь існування в елліністичному Єгипті державного капіталізму на сторінках роботи “Держава греків” (1958) висловився і німецький учений В. Еренберг¹². Певною мірою її прихильником був і його співвітчизник Х. Браунерт, який у своїй монографії “Внутрішня міграція. Дослідження соціальної історії Єгипту птолемейської та імператорської доби” (1964) відзначав наявність в елліністичному Єгипті елементів державного капіталізму¹³. Ця концепція пережила попередню. Так, існування капіталістичних відносин у державі Птолемейв визнавав автор роботи “Елліністичний світ” (1969) П. Левек¹⁴. Ідея державного капіталізму і надалі мала своїх прихильників серед представників французької історичної школи, тією чи іншою мірою схильних до модернізаторства¹⁵. Разом з тим на наявність капіталістичних тенденцій у птолемейській економіці вказував автор відповідного розділу сьомого тому другого видання Кембриджської стародавньої історії (1984) англійський дослідник Е. Тернер¹⁶. Капіталістичний характер держави Птолемейв певною мірою визнає також сучасний німецький дослідник Г.-Й. Герке у своїй роботі довідково-історіографічного характеру “Історія еллінізму” (1990)¹⁷.

Модернізаторські риси має також концепція, згідно з якою елліністичний Єгипет слід вважати феодальною державою. На користь цього припущення висловлювались такі дослідники, як Т. Райль у роботі “Внесок до вивчення ремесел в елліністичному Єгипті” (1913), Ф. Ертель у монографії “Літургія. Дослідження адміністрації птолемейського та імператорського Єгипту” (1917), В.В. Струве у своїй дорадянській статті “Розвиток

храмового імунітету у птолемеївському Єгипті” (1917), Р. Таубеншлаг у дослідженні “Життя у греко-римському Єгипті у світлі папірусів (332 до Р.Х. – 640 п.Р.Х.)” (1944, доповнене й виправлене перевидання – 1955) і навіть радянські медієвісти С.Д. Сказкін та М.Н. Нейман – автори статті “До питання про безпосередній перехід до феодалізму на основі розпаду первіснообщинного способу виробництва” (1960)¹⁸. Правоту своєї гіпотези ці автори вбачають у наявності у птолемеївському Єгипті залежного селянства, феодальних повинностей та храмових і ленних маєтків, тобто рис, котрі були характерні для феодальних держав.

Ряд дослідників вбачали в соціально-економічному житті елліністичного Єгипту елементи, притаманні різним формаціям. Так, італієць Дж. Лумброзо у роботі “Грецький і римський Єгипет” (1882) вказував на наявність у цій країні рис, характерних як для рабовласницького, так і для феодального та капіталістичного суспільства¹⁹. У свою чергу, німецький учений У. Вількен у дослідженні під назвою “Грецькі остракони з Єгипту та Нубії” (1899), француз А. Буше-Леклерк у фундаментальній монографії “Історія Лагідів” (1903–1907) і росіянин М.М. Хвостов у працях “Громадські роботи в елліністичному Єгипті” та “Нариси організації промисловості й торгівлі у греко-римському Єгипті та текстильна промисловість у греко-римському Єгипті” (1914) відзначали наявність у птолемеївському Єгипті елементів феодалізму та капіталізму²⁰.

Переважає більшість радянських дослідників вважали, що в елліністичному Єгипті превалювали риси, притаманні рабовласницькій соціально-економічній формації. Ця гіпотеза хоча й не була модернізаторською, але була не менш тенденційною, оскільки безпосередньо залежала від суспільно-політичних реалій, у яких жила і працювала вищезгадана група вчених²¹. При цьому у радянській історіографії можна виділити два під-

ходи до проблеми визначення соціально-економічного ладу, що панував у птоlemeївському Єгипті. Так, до початку 50-х років минулого століття елліністичний період в цілому і птоlemeївський Єгипет зокрема вчені намагалися повністю підігнати під жорстку схему розвитку соціально-економічних формацій, т.зв. п'ятичленку. Головне місце серед цих дослідників займали О.О. Крюгер – автор змістовної статті “Сільськогосподарське виробництво в елліністичному Єгипті” (1935), С.І. Ковальов – автор “Історії античних рабовласницьких суспільств” (1935–1936) і А.Б. Ранович – автор єдиної у радянській історіографії узагальнюючої праці, присвяченої елліністичному періоду, “Еллінізм і його історична роль” (1950), які вважали епоху еллінізму лише черговим етапом розвитку рабовласницької формації в історії людства²². Це положення було переглянуто під час дискусії, що відбувалася протягом 50-х – початку 60-х років²³. Відтоді панівну концепцію радянських учених можна було охарактеризувати як формально рабовласницьку. По суті ж, вони визнали факт наявності в елліністичному Єгипті т.зв. традиційного суспільства. Ілюстрацією цієї нової течії можуть бути дослідження, проведені протягом 50–80-х років минулого століття. Серед них – “Дослідження з історії земельних відносин у Єгипті II–I ст. до н.е.” К.К. Зельїна (1960), “Рабство в елліністичних державах у III–I ст. до Р.Х.” – колективна праця Т.В. Блаватської, О.С. Голубцової та О.І. Павловської (1969), “Царські землероби (безпосередні виробники) і ремісники в Єгипті в III ст. до н.е.” Н.Н. Пікуса (1972) та “Деякі проблеми історії еллінізму” німецького вченого А. Єйне (1976)²⁴. В цілому думка авторів цих робіт полягала в тому, що основними виробниками у птоlemeївському Єгипті були не раби, а формально незалежні селяни, як це було й при фараонах. Але при цьому додавалося, що фактичне становище цих селян мало чим відрізнялось від рабського. Таким чином, держава Птоlemeїв органічно вписувалась у

загальну картину рабовласницької формації. Зрештою, останнє положення поступово відходило на задній план. Уже у 1969 році одна з провідних дослідників соціально-економічної історії греко-римського Єгипту О.І. Павловська ставила логічний знак рівності між прихильниками ідеї традиційного суспільства у радянській і т.зв. “буржуазній” історичній науці²⁵, що, на мій погляд, вказувало на другорядне значення твердження про належність птолемеївського Єгипту до рабовласницької формації. У свою чергу, І.Ф. Фіхман, який у монографії “Вступ до документальної папірології” (1987) поділяє думку про традиційний характер соціально-економічних відносин у птолемеївському Єгипті і не відкидає загальновизнаного факту існування рабства у цій країні, вже не згадує про існування у ній рабовласницького ладу²⁶. На користь того, що подібних поглядів як в останні роки існування СРСР, так і після його розпаду дотримувались й інші радянські дослідники, свідчить той факт, що стаття О.І. Павловської “Елліністичний Єгипет – проблема взаємодії місцевих та еллінських елементів в економіці країни” (1992), де проводилась думка про переважання в соціально-економічних відносинах в елліністичному Єгипті традиційних рис без жодної згадки про рабовласницьку формацію²⁷, не викликала будь-яких заперечень.

Концепція традиційного суспільства набула популярності також і в сучасній зарубіжній історіографії, поступово відсуваючи модернізаторські концепції на другий план. Про це свідчить хоча б робота провідного англійського дослідника Ф. Уолбенка “Елліністичний світ” (1981)²⁸.

Іншою дискусійною проблемою у процесі дослідження епохи еллінізму було визначення характеру елліністичної монархії. Зрештою, усі висновки, зроблені дослідниками з цього приводу, можна поділити на дві категорії. Такі вчені, як У. Вількен та Л. Міттайс у спільній фундаментальній праці “Основні риси вив-

чення папірусів і хрестоматія” (1912), М.І. Ростовцев, А. Хойсс у доповіді “Елліністична монархія” (1955), Ф. Юбель у вступі до свого дослідження “Клерухи Єгипту при перших шести Птолемеях” (1968) чи Н.Н. Пікус, висловлювались на користь територіального – бюрократичного чи військово-бюрократичного – характеру птолемеївської монархії. Це твердження вони мотивували тим, що серед населення елліністичного Єгипту головну роль відігравали дві соціально-професійні верстви: військо й державно-адміністративний апарат, на яких і трималась царська влада²⁹. У свою чергу, А. Еймаром у доповіді “Елліністична монархія” (1955), В. Еренбергом, А. Свідеркувною у монографії “Хелленіка: візерунок епохи від Александра до Августа” (1974), М. Остіном у публікації “Елліністичні царі, війна й економіка” (1986), Е. Віпшицькою – співавтором тритомної праці “Історія стародавніх греків” (1992), Ф. Уолбенком і певною мірою Г.-Й. Герке та А. Семюелем у його доповіді “Птолемеї та ідеологія царської влади” (1988), Г. Вебером у статті “Нові центри. Резиденції, столиці, палаци і двори” (2007) і А. Еккстейном у статті “Елліністична монархія у теорії та практиці” (2009) птолемеївська монархія характеризувалась перш за все як персональна. Це означало, що визнання прав на царювання того чи іншого представника династії залежало лише від особистих якостей і військових успіхів останнього. Проявом же такого визнання було свідоме підкорення кожної конкретної особистості конкретному цареві, що й породжувало систему персональних зв’язків, які й становили підґрунтя влади більшості елліністичних монархів³⁰.

До проблем, пов’язаних із визначенням сутності елліністичної (у нашому випадку птолемеївської) монархії, слід також віднести з’ясування походження цієї політичної інституції. Усі дослідники історії еллінізму в цілому і птолемеївського Єгипту зокрема тією чи іншою мірою погоджувалися з тим, що в основі

монархії Лагідів лежать македонські, грецькі, єгипетські й певною мірою перські суспільно-політичні традиції³¹. При цьому серйозні розбіжності існували з приводу визначення превалюючого елементу. Так, багато вчених віддавали перевагу македонським та грецьким традиціям. А саме: частково перенесеним на новий ґрунт звичаям, характерним для македонської монархії; праву володіння т.зв. “землею, завойованою списом”; наявності у пізньокласичній Греції прикладів молодшої тиранії; поглядам, сформованим філософами IV століття стосовно постаті царя-благодійника з якостями харизматичного лідера; згадкам про багилевсів героїчної доби, оспіваних ще Гомером. Подібні думки висловлювали такі дослідники, як В. Шубарт (стаття “Правова система й управління імперії Птолемеїв”, 1937), В. Еренберг, А. Еймар, А. Свідеркувна, Г.-Й. Герке, А. Семюель Н. Хеммонд (доповідь “Македонський відбиток на елліністичному світі”, 1988), Дж. Баушатц (дисертація “Поліцейська охорона хори: правозастосовна діяльність у птолемеївському Єгипті”, 2005) і т.д.³² Інша значна група дослідників вважала, що переважаючим у цьому випадку був вплив єгипетських традицій. У першу чергу мався на увазі вплив соціально-економічних та політичних реалій, притаманних Країні Нілу і багато в чому скопійованих її новими володарями. До зазначеної групи дослідників можна віднести В. Отто (дослідження “Історія культури давнини”, 1925), В. Тарна (відома монографія “Елліністична цивілізація”, 1927), М.І. Ростовцева, А. Хойсса, Н.Н. Пікуса, О.Д. Лорд-Кіпанідзе (доповідь “Еллінізм, елліністичний світ, елліністична культура: труднощі дефініцій”, 1982) та ін.³³ Однак слід зазначити, що останнім часом проблема превалювання тих чи інших елементів у сутності птолемеївської монархії цілком слушно втратила свою актуальність. Серед дослідників історії елліністичного Єгипту все більшої популярності набуває думка, згідно з якою кожен із цих елементів справді відіграв свою важливу

й неповторну роль при становленні та функціонуванні держави Птолемеїв³⁴.

Разом з тим, незважаючи на постійні дискусії, що точились навколо визначення характеру соціально-економічних і політичних реалій елліністичного Єгипту, існує ряд положень, які до останнього часу (див. нижче) майже не викликали суттєвих суперечностей у наукових колах і сприймалися як своєрідні аксіоми. До таких положень перш за все слід віднести твердження, згідно з яким влада Птолемеїв у країні мала абсолютистський характер, притаманний східним монархіям, а отже, усі жителі елліністичного Єгипту мали статус царських підданих. Навіть саме перерахування імен дослідників, котрі дотримувались і продовжують дотримуватися такої думки, зайняло б не один десяток сторінок. Тому назву лише деяких: І. Дройзен, У. Вількен, Л. Міттайс, А. Буше-Леклерк, В. Отто, В. Вестерманн, В. Тарн, К. Прео, В. Еренберг, М.І. Ростовцев, А.Б. Ранович, К.К. Зельїн, Х. Браунерт, П. Левек, Н.Н. Пікус, Л. Мурен, Ф. Уолбенк, Д. Мусті, О.Д. Лорд-Кіпанідзе, Е. Віпшицька, Т. Гельцер, А. Мель, А. Еккстейн та інші³⁵. Саме по собі це твердження, на мій погляд, є цілком доцільним (див. нижче). Але при цьому, як правило, не враховується той факт, що птолемеївська монархія не могла відразу набрати форми, притаманної для цієї інституції за часів розвиненого т.зв. високого еллінізму³⁶. Аксіоматичний характер вищезгаданого положення не вимагав пошуку все нових і нових доказів на його користь. Це ж, у свою чергу, не сприяло загостренню уваги дослідників на виявленні й розгляді динаміки процесу абсолютизації царської влади у птолемеївському Єгипті та нерозривно з ним пов'язаного процесу трансформації численних іммігрантів з еллінського світу у підданих східної монархії.

З останньою проблемою тісно пов'язане ще одне й досі дуже поширене положення, а саме визнання наявності в

елліністичному Єгипті т.зв. “колоніальної” ситуації. На думку вчених, типовим проявом такої ситуації був безпосередній зв’язок між соціальною та етнічною належністю жителів птолемеївського Єгипту, де вищі верстви складалися переважно з греко-македонян, а нижчі – з єгиптян. Цю думку поділяли й поділяють такі вчені, як Ф. Ертель, В. Тарн, В. Шубарт, Е. Корнеманн (стаття “Еллінізм” македонян у Єгипті”, 1933), С.І. Ковальов, М.І. Ростовцев, К.К. Зельїн, Ф. Юбель, П. Левек, Н.Н. Пікус, Г.А. Кошеленко, Л. Мурен (стаття “Влада і національність”, 1978), Ф. Уолбенк, Н. Льюїс (монографія “Греки у птолемеївському Єгипті”, 1986), Г.-Й. Герке, А. Семюель, Ю.М. Литвиненко (стаття “Про “колоніальне” сільське господарство в птолемеївському Єгипті”, 1996), С. Бурстейн (робота “Елліністичний період у світовій історії”, 1997), Н.Дж.Л. Хеммонд, А. Еккстейн і багато інших³⁷. Такий стан речей обумовлюється проведенням свідомих чи підсвідомих паралелей між процесом утворення й розвитку елліністичних монархій і виникненням колоніальних імперій за часів нової історії³⁸. Ряд дослідників навіть відверто прирівнюють становище, у якому перебував Єгипет, до становища колоній, здобутих європейськими країнами за часів нової історії. Хоча в радянській і певною мірою у зарубіжній історіографії замість термінів “колонізатори – колонізовані” використовувалися більш нейтральні, на мій погляд, визначення “експлуататори – експлуатовані”, але й у цьому випадку, як правило, підкреслювалося, що експлуатація в елліністичному Єгипті мала колоніальний характер³⁹. Єдина, але в нашому випадку несуттєва відмінність у думках у першу чергу зарубіжних вчених з цього приводу полягає в тому, що в першій половині минулого століття факт наявності в елліністичному Єгипті “колоніальної” ситуації у світлі псевдокультуртрегерської теорії “благодіяного” імперіалізму і расистської теорії споконвічної відсталості Сходу та прогресивності Заходу розцінювався

позитивно⁴⁰, а в другій половині століття, після краху світової колоніальної системи, – негативно⁴¹. Лише деякі автори, аналізуючи протягом першої половини минулого століття соціально-економічні відносини в елліністичному Єгипті, у цьому випадку не захоплювалися модернізаторсько-колонізаторськими спекуляціями, не ставили етнічний чинник на перший план⁴² або бодай не робили його наріжним каменем, що визначав характер птолемейського панування у Країні Нілу. Так, Е. Бівен у роботі “Царський дім Птолемейв” (1927) вказує на суттєві відмінності, що відрізняють міжетнічну ситуацію в елліністичному Єгипті та європейських колоніях нового часу. До таких відмінностей, на думку англійського дослідника, належали поширена практика змішаних греко-єгипетських шлюбів і масове сприйняття еллінізованими іммігрантами місцевої релігії⁴³. Ґрунтовніший критиці піддали “колоніальну” концепцію Е. Бікерман і В. Переманс. Перший у статті “Відбиток батьківщини і соціально-правове становище еллінів у птолемейському Єгипті” (1924) вказував на те, що соціальний статус в елліністичному Єгипті визначався винятково належністю до тієї чи іншої професійної групи, а другий – у монографії “Чужинці і єгиптяни у ранньоптолемейському Єгипті” (1937) відзначав, що Птолемей у своїй соціальній політиці керувалися, головним чином, власними економічними інтересами⁴⁴. Зрештою, навіть В. Вестерманн у статті “Птолемей і добробут їхніх підданих” (1938) прийшов до висновку, що політика александрійських володарів щодо корінних жителів Країни Нілу із суто прагматичних причин не була антигуманною, “колоніальною” чи дискримінаційною⁴⁵.

Але лише на зламі століть вченими почали робитися серйозні послідовні кроки у напрямі перегляду “колоніальної” моделі єгипетського суспільства за царювання трьох перших Птолемейв. Вже Г. Бенгтсон, котрий у монографії “Правителі епохи еллінізму” (1975) вказував на жорстоку експлуатацію єгипетських

фелахів з боку царя і його греко-македонського оточення⁴⁶, у пізнішому дослідженні “Елліністична цивілізація” (1988) хоча й вказував, що найбільші прибутки від експлуатації Єгипту за часів Птолемеїв отримували переважно еллінізовані іммігранти, але й життя місцевих селян за перших представників династії було досить пристойним, особливо у порівнянні з пізньоелліністичним, а тим більше – римським періодом⁴⁷. Р. Багналл у статті історіографічного характеру “Деколонізація птолемеївського Єгипту” (1997), певною мірою продовжуючи думку Е. Бівена (див. вище), відкидає концепцію бездумного перенесення європейської колоніальної моделі на реалії елліністичного Єгипту. Проте при цьому – не заперечує можливості здійснення порівняльного аналізу ситуації, що існувала у державі Птолемеїв і в колоніальних імперіях нового часу⁴⁸. У свою чергу, російський дослідник Ю.М. Литвиненко, котрий у своїх роботах “Грецькі колоністи і таємниці єгипетського землеробства (1994)” і “Про «колоніальне» сільське господарство в птолемеївському Єгипті” (1996) хоча й визнає наявність у ранньоелліністичному Єгипті “колоніальної” ситуації, проте вказує на те, що вона почала зникати вже у середині III століття під впливом природно-кліматичного чинника⁴⁹. Г. Хьолбл, описуючи в роботі “Історія птолемеївської імперії” (1994, 2001) реалії соціально-економічного життя країни, не надає виняткового значення етнічним чинникам і не визначає тип експлуатації Єгипту як “колоніальний”⁵⁰. У свою чергу, А. Мель у публікації “Міркування з приводу «панівного суспільства» та підданих у царстві Селевкідів: ставлення і очікування” (2005) вказує на те, що неприйнятність “колоніальної” моделі у випадку східних елліністичних монархій обумовлюється не лише відсутністю заморської метрополії, а й якісно відмінними від “колоніальних” принципами, на яких базувались відносини між елліністичними володарями та їхніми тубільними підданими. При цьому німецький дослідник за-

значає, що цей факт не свідчить про існування в елліністичних державах цілковитого, в тому числі й етнічного, рівноправ'я⁵¹.

Проте найбільш відчутного удару по традиції застосування “колоніальної” моделі до птолемейського Єгипту, на мій погляд, завдали представники нової генерації вчених, здебільшого папірологів, що почала формуватися приблизно у середині 80-х років минулого століття. На сучасному етапі до неї належать В. Кларисс, Д. Томпсон, С. Стівенс, К. Ендрюс, Дж. Меннінг, Е. Монсон, К. Фішер-Бове та інші. Ці послідовники згаданого вище бельгійського дослідника В. Переманса цілком доречно вважають, що максимально об'єктивну картину соціально-економічного життя елліністичного Єгипту можна побачити лише з допомогою зіставлення інформації, отриманої з грецьких і демотичних папірусів. Результатом такого зіставлення стала визнана цими дослідниками необхідність перегляду значної кількості усталених стереотипів, що існують в історичній науці стосовно реалій, які мали місце у Країні Нілу за часів правління Птолемеїв. Одним з таких стереотипів, на думку цих науковців, слід вважати твердження про існування у птолемейському Єгипті “колоніальної” ситуації⁵². Найбільш відверто з цього приводу висловився Дж. Меннінг, котрий у монографії “Земля і влада у птолемейському Єгипті. Структура землеволодіння” (2003) на прикладі низки демотичних папірусів взагалі піддав сумніву доречність використання поняття “колоніальна модель” у зв'язку з характеристикою соціально-політичної та економічної ситуації у птолемейському Єгипті, а також – доцільність поділу елліністичного світу на “колонізаторів” греків і пригноблених аборигенів⁵³.

Однак переважна більшість дослідників, виходячи з безумовного або майже безумовного сприйняття наявності в елліністичному Єгипті “колоніальної” ситуації, продовжувала або й до цього часу продовжує поділяти підданих птолемейської

абсолютистської монархії на дві нерівноправні категорії: підданих-переселенців, які становлять постійну і безальтернативну, за винятком місцевого жрецтва, опору царської влади, й підданих-егіптян, яких цар експлуатує за підтримки іммігрантів з еллінського світу⁵⁴. При цьому прибічники зазначеного положення не хочуть враховувати, що за такої ситуації перша група населення з підданих перетворюється у своєрідних партнерів монарха (на це вказував ще Н.Н. Пікус⁵⁵), котрі під тим чи іншим виглядом здатні претендувати на долю у владі над країною. Це ж, у свою чергу, є не чим іншим, як обмеженням царської влади, в результаті чого монархію вже не можна вважати абсолютистською. Таким чином, слід визнати, що два вищенаведених положення є взаємовиключними, бо суперечать одне одному.

Оскільки в сучасній історіографії спостерігаються спроби переглянути те чи інше з цих усталених положень (див. вище), можна зробити висновок, що скасування вищезгаданого протиріччя на цей момент стало актуальною проблемою.

На сторінках цього розділу ми вже бачили приклади такого перегляду, здійснюваного стосовно існування у птолемеївському Єгипті “колоніальної” моделі. Проте певних сумнівів не уникнуло й твердження щодо абсолютистського характеру птолемеївської монархії. Фактично, працюючи у напрямку, започаткованому П. Відаль-Наке (див. вище), низка дослідників прагне довести нездатність Птолемеїв цілеспрямовано, дієво й ефективно контролювати не лише економічне життя Країни Нілу, а й діяльність власного державно-адміністративного апарату⁵⁶. Так, американець Б. Сенді у своїй дисертації “Олія у птолемеївському Єгипті: умови за P. Rev. у світлі папірусів” (1977) доводив, що т.зв. податний устав Птолемея Філадельфа був нереальним прожектором, що діяв лише на папері⁵⁷. Слідом за ним бельгійський науковець Ж. Бінген на сторінках великої статті “Податний устав: грецька традиція і елліністична адап-

тація” (1973) висловив сумніви щодо продуманості адміністративно-фінансових заходів, здійснюваних Птолемеями⁵⁸. У свою чергу, співвітчизник Б. Сенді, А. Семюель, взагалі прийшов до висновку, що Птолемеї фактично не мали влади над своїм греко-македонським за складом адміністративно-бюрократичним апаратом, який розвивався стихійно й безконтрольно⁵⁹. Певні сумніви щодо абсолютистського характеру елліністичних монархій висловлював також Г.-Й. Герке⁶⁰. Проте найбільш радикальна спроба спростування поглядів на стародавній Єгипет, і на державу Птолемеїв зокрема, як на східну абсолютистську монархію була здійснена все тим же Дж. Меннінгом. Цей дослідник розглядає сутність давньоєгипетської держави, керуючись т.зв. неокласичною теорією⁶¹. Зокрема, він вказує на перманентну обмеженість влади фараонів, котра базувалася не стільки на економічному чи політичному примусу, скільки на своєрідній взаємовигідній домовленості між володарем держави і місцевими елітами. Така домовленість, як правило, полягала у добровільному обміні значної частини місцевих прибутків на царський захист і правосуддя⁶².

Разом з тим не слід забувати, що про абсолютистський характер елліністичних монархій у чистому, так би мовити – ідеальному, вигляді, як правило, ніколи й не йшлося. Так, про деяку формальність птолемеївського абсолютизму говорили вже В. Тарн і В. Вестерман⁶³. З другого ж боку, теократичний характер влади фараона, підкріплений монополією на законодавчу, виконавчу і судову прерогативи, до того ж посилений військовою міццю (див. вступ), з моєї точки зору, безумовно дозволяє говорити про стародавній, у тому числі і птолемеївський, Єгипет як про абсолютну монархію.

Повертаючись до визначення сутності взаємин перших Птолемеїв із власним бюрократичним апаратом, хочу зазначити, що їхню адміністративну політику, на мій погляд, слід

характеризувати не як спонтанну, хаотичну чи безпорадну (див. вище), а скоріше – як гнучку (див. 3.1.2). Зрештою, сучасні науковці, серед яких ми зустрічаємо неодноразово вже згадуваних Ж. Бінгена, А. Семюеля і Дж. Меннінга, прибічника теорії ірраціональної економіки у державі Птоlemeїв С. Бурстейна й автора останньої фундаментальної узагальнюючої монографії, присвяченої державі Птоlemeїв “Єгипет у часи еллінізму (332–30 до Р.Х.)” (2001), В. Хусса та інших, погоджуються з тим, що головною метою Птоlemeїв було отримання максимального прибутку з підвладної їм території⁶⁴. У цьому ж випадку треба також визнати, що для отримання максимальних прибутків Птоlemeям було просто необхідно тримати в руках усю владу в країні. В елліністичному Єгипті така реальна влада проявлялась хоча б у тому, що у випадку зіткнення інтересів царської скарбниці з інтересами будь-кого з підданих перемога апріорно залишалася за першою, що, до речі, підкреслював у своєму нарисі той же С. Бурстейн (див. 3.1.1). Подібна ситуація могла мати місце лише за умов, що всі піддані будуть однаково безправними стосовно царя.

Таким чином, я приходжу до висновку, що серйозного перегляду вимагає не перше, а друге з вищенаведених аксіоматичних положень. Тобто твердження про наявність в елліністичному Єгипті “колоніальної” ситуації. Саме зазначене положення, на мій погляд, було й продовжує залишатися першочерговою причиною відсутності у науковців інтересу до процесу зміцнення влади перших Птоlemeїв шляхом перетворення вихідців з еллінської ойкумени на підданих східної абсолютистської монархії. Виходячи з цього, я на сторінках цього дослідження буду неодноразово в різних аспектах розглядати й аналізувати проблему наявності “колоніальної” ситуації у птоlemeївському Єгипті. При цьому, оскільки сьогодні не існує спеціальних робіт, присвячених перетворенню вихідців з еллінського світу

на птолемейських підданих, вважаю за можливе і навіть за необхідне під час розгляду основної проблеми, порушеної у цій роботі, широко використовувати результати численних наукових досліджень, здійснених моїми глибоко шановними попередниками у галузі як історії елліністичного періоду в цілому, так і держави Птолемейв зокрема.

1.2. Характеристика джерельної бази

Для якомога повнішого аналізу процесу зміцнення влади перших Птолемейв шляхом перетворення вихідців з еллінської ойкумени на підданих єгипетського зразка, а також передумов і наслідків цього процесу необхідно застосовувати комплексне використання всіх різновидів джерел, що існують у розпорядженні сучасних дослідників як птолемейського Єгипту зокрема, так і елліністичного періоду в цілому. Традиційно ці джерела поділяються на 5 груп: наративні, папірологічні, епіграфічні, археологічні, нумізматичні⁶⁵. Проте, виходячи зі специфіки цієї роботи, я вважаю за доцільне додати до зазначених категорій ще одну додаткову групу джерел, а саме лінгвістичні.

За своїм значенням ці групи нерівноцінні. Зрештою, цінність кожного різновиду джерел не є абсолютною. Вона обумовлюється темою й характером дослідження. Саме цим пояснюється епізодичне використання у моїй роботі археологічних і нумізматичних джерел. Окрім цього, я не маю на меті охарактеризувати чи бодай перерахувати на сторінках цього розділу всі джерела, використані у цій роботі. Зрештою, у цьому немає необхідності. Буде цілком достатньо вказати й охарактеризувати основні типологічні групи та змістові категорії, на які поділяється джерельна база цього дослідження, і навести декілька яскравих прикладів для ілюстрації кожної з них.

1.2.1. Наративні джерела

Комплекс наративних джерел, що можуть допомогти зрозуміти сутність трансформації громадян у підданих, дуже широкий і різноманітний. У свою чергу, пам'ятники наративного характеру, що будуть використані у цій роботі, можна розбити на декілька категорій: історичні твори й життєписи, праці філософського та публіцистичного спрямування, роботи описового та енциклопедичного характеру, збірки різноманітних анекдотів, твори античних поетів і міфогравців⁶⁶ і, нарешті, наративні пам'ятки єгипетського походження.

Відразу зазначу, що цей поділ певною мірою умовний. Так, важко з упевненістю визначити характер книги “Про життя, вчення і вислови знаменитих філософів” Діогена Лаєртського. З одного боку, це збірка життєписів багатьох давньогрецьких філософів, а з другого – виклад учень ряду мислителів античності і цілих філософських шкіл. Разом з тим і перше, і друге нерідко зводиться до переказу окремих, не пов'язаних між собою анекдотів. Це ж можна сказати і з приводу твору Плутарха “Про Ісиду та Осиріса”, який одночасно можна розцінювати як філософський трактат і як твір міфогравічного характеру. Але запропонований тут принцип поділу наративних джерел має право на існування.

Говорячи про історичні твори античних авторів, відразу констатуємо той факт, що з їхньою допомогою ми маємо реальну можливість ознайомитися з історичними подіями і явищами, які відбувалися протягом періоду, котрий перебуває у центрі цього дослідження (кінець IV – III століття до Р.Х.⁶⁷). Вони стали надбанням сучасності завдяки використанню більш пізніми письменниками втрачених нині першоджерел⁶⁸. У результаті ми отримали у своє розпорядження твори, що висвітлювали події у рамках усього середземноморського регіону, роботи, присвя-

чені історії окремих народів чи державних утворень, а також життєписи видатних діячів епохи.

Серед перших центральне місце займають “Загальна історія у сорока книгах” Полібія, “Історична бібліотека” Діодора Сицилійського, епітома твору Помпея Трога “Історія Філіппа”, зроблена Юстином, “Римська історія” Аппіана (цю працю з огляду на специфіку об’єкта дослідження давнього історика також слід розцінювати як історію всього середземноморського регіону), фрагментарна “Історія діадохів Александра” Арріана, “Історію проти язичників” Павла Орозія, а також хроніки Порфирія, Євсевія, Ієроніма та Георгія Синкелла. Серед інших слід зазначити “Юдейські старожитності” Йосифа Флавія та твір “Про Гераклею” Мемнона. Біографічний жанр у нашому випадку представлено твором Корнелія Непота “Про знаменитих іноземних полководців”, де коротко розповідається про життя Євмена та інших діадохів, “Життям дванадцяти Цезарів” Светонія, згаданою вище книгою Діогена Лаєрського і низкою життєписів, написаних Плутархом. Серед останніх зустрічаються біографії як греків і македонян (Євмена, Деметрія, Арата, Агіса, Клеомена), так і римлян (Тіта Фламініна, Лукулла, Помпея, Цезаря та Антонія).

Слід зазначити, що вищевказані твори античних авторів становлять для цього дослідження лише деякий, порівняно невеликий інтерес. Так, описані у Аппіана, Мемнона, Помпея Трога та Порфирія події останнього етапу боротьби діадохів ілюструють результативність політики Птолемея I, спрямованої на приборкання Ради царських друзів як потенційного осередку придворної опозиції. На відсутність проявів такої опозиції після смерті цього царя вказує той факт, що його старший син – Птолемеї Керавн, позбавлений права на престол, вважав доцільнішим, а отже реальнішим, вбити Селевка, ставши за допомогою цього злочину царем Македонії, ніж боротися за владу в Єгипті (див.

4.1.1). Відповідні твори давньогрецьких істориків у контексті моєї роботи цікаві тим, що вони певною мірою дають можливість простежити ряд тенденцій, пов'язаних як з перетворенням іммігрантів з еллінізованого світу на підданих східної монархії та його безпосередніми наслідками, так і з подоланням перешкод, що виникали на шляху цього процесу. Наприклад, із життєпису спартанського царя Клеомена III видно безпосередню роль вчених з александрійського Мусейону у розробці потрібної Птолемеям ідеології. Йдеться про доведення цими вченими недоцільності того, аби александрійці віддавали шану останкам згаданого спартанського царя, що, у свою чергу, сприяло припиненню цього завуальованого прояву невдоволення правлінням Птолемея Філопатора (див. 2.2.2). Або завдяки свідченню Діодора про те, що за часів Птолемея Сотера у Єгипті існувало 3 тисячі сіл і міст (див. 4.2.1), можна зробити висновок, згідно з яким однією з першочергових проблем Птолемеїв стала підготовка більш ніж сотні тисяч чиновників для сільської та номової двомовної адміністрації.

Слід також зазначити, що певної ваги свідченням Полібія, Діодора, Плутарха й Аппіана додає той факт, що три перших письменники особисто відвідали Єгипет, а Аппіан узагалі був александрійським греком⁶⁹.

Для більш детального розгляду й аналізу наукової проблеми, вивченню якої присвячене це дослідження, необхідно мати якомога повніше уявлення про передумови, що могли як сприяти перетворенню греко-македонян на підданих єгипетського зразка, так і перешкоджати цьому процесу. З цією метою мною були використані не лише твори елліністичних та римських авторів (до вищеназваних праць у цьому випадку слід додати також життєписи Александра Македонського, написані на матеріалі більш давніх робіт Курцієм Руфом, Плутархом і Аппіаном⁷⁰), а й наративні джерела класичної доби. Серед останніх мною було

використано як історичні, так і філософські, публіцистичні та літературні твори.

Серед наративних джерел історичного характеру, що мають стосунок до класичної доби, слід згадати “Історію у дев’яти книгах” Геродота, “Історію” Фукідіда, “Історію Греції” й “Анабасис” Ксенофонта, а також життєписи політичних діячів цього періоду, таких як Перікл Афінський, Пелопід Фіванський або спартанський цар Агесилай II. Так, в “Історії Греції” й “Анабасисі” чітко простежується вплив традиційної еллінської системи цінностей навіть на такого відвертого прихильника монархічної ідеї, яким був Ксенофонт (див. 2.2.2).

Разом з тим для встановлення витоків перешкод на шляху до трансформації громадян полісної цивілізації у підданих східної монархії, як і методів їхнього подолання, значну роль відіграють твори філософсько-публіцистичного характеру, написані у доелліністичний період. Серед них важливе місце займають трактати Ксенофонта – “Киропедія”, “Економіка” і “Агесилай”, праця Гіппократа “Про повітря, воду і місцевості”, твори Платона – “Республіка”, “Закони”, “Політик”, “Федр” і “Горгій”, “Тімей”, “Філеб”, промови Ісократ – “Бусиріс”, “Евагор” та “Філіпп” і роботи Аристотеля “Політика” та “Нікомахова етика”. Так, у “Філіппі” Ісократ, “Політиці” Аристотеля та зазначеному трактаті Гіппократа яскраво простежуються ідеї, що лягли в основу “колонізаторського” світогляду, притаманного переселенцям до Країни Нілу з еллінізованого світу (див. 2.1.2; 4.2.1). У “Киропедії” Ксенофонта та “Політиці” Платона ми зустрічаємо обґрунтування необхідності зосередження законодавчої, виконавчої і судової влади в руках абсолютного монарха (див. 2.2.2; 3.1.1). З другого боку, у платонівських діалогах “Горгій” і “Федр” розвивається ідея потойбічної відплати цареві за результати його діяльності в ролі земного правителя (див. 2.2.2). Той же “Федр”, як і діалог “Філеб”, містить у собі

положення про причини надання божественного статусу єгипетському богові Тоту, котрі могли послужити складовими майбутнього вчення Євгемера Мессенського (див. 2.2.2).

Повертаючись до процесу формування в Елладі вищезгаданого “колонізаторського” світогляду, я не міг не звернутися до витворів корифеїв класичної трагедії та комедії: Есхіла, Евріпіда й Аристофана, чий творчий доробок нерідко мав яскраво виражене публіцистичне навантаження. Так, базуючись на прикладі “Благальниць” і навіть “Персів” Есхіла, можемо говорити про вітсутність апіорно зверхнього ставлення греків до нееллінських народів у першій половині V століття. Разом з тим саме персонажі “Гераклідів”, “Єлени”, “Іфігенії в Авліді” Евріпіда, а також “Хмар” чи “Ахарнян” Аристофана з допомогою різноманітних художніх прийомів сприяли формуванню у глядачів негативного образу варвара або ж віддзеркалювали на сцені стереотипи, вже надійно вкорінені у масовій свідомості (див. 2.1.2).

Продовжуючи тему філософських творів, використаних під час написання цієї праці, не можна не згадати низку листів, трактатів та діалогів, датованих пізньоелліністичною та римською добою. Серед них важливе місце займає творча спадщина Ціцерона, Плутарха, Лукіана, Секста Емпірика, Порфірія та ін. До зазначеної групи джерел варто також додати такі твори, як “Економіка” псевдо-Аристотеля, т.зв. лист псевдо-Аристеля до Філократа, трактат “Проти Апіона” Йосифа Флавія і деякі зразки християнської полемічної та апологетичної літератури.

У творах цієї групи нерідко згадуються, цитуються та інтерпретуються твори більш ранніх філософів – сучасників і безпосередніх учасників становлення й розвитку монархічної ідеології ранньоелліністичної доби, а також задля ілюстрації того чи іншого авторського положення наводяться приклади з елліністичної історії, в тому числі безпосередньо пов’язані з

різноманітними реаліями політичного, економічного, релігійного та культурного життя держави Птолемеїв. Так, автор псевдо-Аристотелевої “Економіки” розповідає про жорстку фінансову політику єгипетського намісника Александра, Клеомена з Навкратісу, стосовно місцевих храмів. Зазначена обставина дає змогу пояснити прихильність і лояльність корінного населення Країни Нілу до нового єгипетського сатрапа – Птолемея, сина Лага, більш поміркованого щодо місцевих жителів (див. 3.1.1; 4.2.1). У “Застольних бесідах” Плутарха розповідається про те, як під час весілля Птолемея II та Арсиної II – рідних брата й сестри – якийсь придворний співак, бажаючи підкреслити божественні конотації зазначеної події, виконав пісню про шлюб Зевса і Гери (див. 3.2.1). Секст Емпірик у трактаті “Проти Фізиків” цитує епіграму Каллімаха, у якій той висміює вчення вищезгаданого Євгемера. Зазначений же літературний демарш придворного александрійського поета, з моєї точки зору, можна розглядати у контексті поступової відмови Птолемеїв від ідеї посмертного апофеозу правителів, пов’язаної із запровадженням прижиттєвого царського культу (див. 3.2.1). У свою чергу, твори таких християнських теологів, як Клемент Александрійський та його більш пізній земляк Кирилл, містять цікаву додаткову інформацію про запровадження в Єгипті культу Серапіса (див. 4.1.2).

При вивченні проблеми, поставленої у цій роботі, важливе місце посідають праці описового та енциклопедичного характеру. Це в першу чергу “Географія” Страбона, “Опис Еллади” Павсанія, а також “Природнича історія” Плінія Старшого і візантійський лексикон Суда. Страбон і Пліній у розділах своїх робіт, де йдеться про Єгипет, не лише дають його географічний опис, а й згадують цікаві факти з історії цієї країни, в тому числі й елліністичної доби. І перше, і друге становить суттєвий інтерес для мого дослідження. Наприклад, аналізуючи

знаменитий опис Страбоном Александрії Єгипетської, зроблений ним за часів імператора Августа, можна виявити як мінімум подвійний статус цього міста за не такої вже далекої від цього часу птолемейської доби. З одного боку, воно виступало як столиця еллінізованої таласократичної держави, а з другого – як столиця власне Єгипту. До того ж і в першому, і в другому випадку зберігався необхідний зовнішній антураж (див. 4.2.1). У свою чергу, цей висновок наближує до думки, що для корінних жителів елліністичного Єгипту Александрія була столицею, збудованою на його землі, а не метрополією у нашому розумінні цього поняття. Цікавий фактологічний матеріал можна знайти й у Плінія. Так, з його розповіді про те, що Птолемеєм III Евергет не став добудовувати храм своєї мачухи – Арсиної II, якою він був усиновлений, вказує на справжнє, далеко не шанобливе ставлення до її пам'яті нового єгипетського царя (див. 4.3, прим. 493). Використовуючи обидва вищезгадані джерела, не слід забувати, що творам Страбона і Плінія додаткової цінності додає той факт, що свого часу вони обидва, подібно до Полібія та Діодора, відвідали Країну Нілу⁷¹. І хоча це був уже римський Єгипет, там ще досить часто зустрічалися сліди елліністичної історії та культури, які можна було спостерігати на власні очі. В “Описі Еллади” Павсанія ми також знаходимо цікаві свідчення щодо історії птолемейського Єгипту. У першу чергу йдеться про загальновідомий екскурс зазначеного автора в історію цієї країни, зроблений ним з приводу перерахування статуй елліністичних володарів, поставлених в Афінах⁷². Але, окрім цього, у контексті дослідження викликає інтерес сама передача античної історичної традиції, в цілому сприятливої для перших Птолемейів. Візантійський лексикон Суда, що вражає своїм обсягом і багатогранністю, також містить цікаву інформацію стосовно політичної, династичної та культурної історії птолемейського Єгипту. Зокрема,

свідчення про елліністичних поетів і філософів, пов'язаних з александрійським Мусейоном (див. 2.2.2), та легенду про дивовижний порятунок від смерті новонародженого засновника династії Птолемеїв – майбутнього Птолемея Сотера (див. 3.1.1, прим. 83).

Повертаючись до проблеми збереження слідів античної традиції, не можна обминути таку групу наративних джерел, як збірки різноманітних анекдотів, оповідок, парадоксографічних казусів і псевдоенциклопедичних довідок, у тому числі про володарів, полководців та філософів елліністичної доби. До таких збірок належать: “Книга достопамятних діянь і висловів” Валерія Максима, “Вислови царів і полководців” і “Про хитрощі тварин” Плутарха, “Стратегеми” Полієна, “Строкати оповідки” й “Про природу тварин” Еліана, “Бенкет софістів” Афінея та “Сатурналії” Макробія. Саме з подібних анекдотів нерідко можна отримати уявлення про ті чи інші тенденції та реалії, що мали місце у суспільно-політичному житті елліністичного Єгипту. Так, у розповіді Плутарха, згідно з якою філософ-перипатетик Деметрій Фалерський радив Птолемею Сотеру читати книжки про управління державою, оскільки у книжках написано те, що друзі не зважаються говорити царям у вічі, ми знаходимо непряме свідчення перетворення Сотером Ради царських друзів на слухняне, позбавлене зайвої ініціативи знаряддя в руках володаря країни (див. 4.1.1). У свою чергу, в Еліана ми знаходимо цікавий анекдот про те, як цариця Береніка II радила своєму чоловікові, Птолемею III, більш серйозно ставитися до процесу затвердження смертних вироків. Це свідчення в цілому можна розцінювати як один із доказів на користь наявності в руках царів елліністичного Єгипту верховної судової влади, а отже, права розпоряджатися життям і смертю своїх підданих (див. 3.1.1).

Завершуючи огляд наративних джерел греко-римського походження, слід згадати твори античних поетів і міфографів. Цих останніх я свідомо об'єднав із поетами, оскільки поряд із такими прозовими творами, як “Міфологічна бібліотека” Аполлодора, “Казки” й “Астрономічна поетика” Гігіна чи “Метаморфози” Антоніна Ліберала, яскраво виражений міфографічний характер мають “Теогонія” Гесіода, “Александра” Лікофрона, “Аргонавтика” Аполлонія Родоського, “Метаморфози” Овідія або ж “Енеїда” Вергілія.

Якщо ж говорити про поетів загалом, то в контексті цієї роботи в першу чергу необхідно згадати митців, котрі годувалися при дворі перших Птолемеїв. Ідеться про Теокріта – автора численних епіграм та ідилій, Каллімаха, відомого нам завдяки своїм епіграмам, “Пісні на смерть Арсиної”, релігійним гімнам, ямбам, епінікіям і поемам – “Текала” та “Причини” (зокрема, важливій складовій останньої – “Коса Береніки”, що дійшла до наших часів у перекладі Катулла), творця поеми “Аргонавтика” Аполлонія Родоського та автора творів побутового характеру, т.зв. міміямбів, Герода. У зв'язку з цим слід також згадати таких майстрів елліністичної епіграми, як Посидіпп, Асклепід і Дамагет.

Твори всіх цих поетів цікавлять мене, головним чином, як засоби птолемеївської придворної пропаганди. Так, у XV, XVII та XXIV ідиліях Теокріта, “Пісні на смерть Арсиної”, гімнах “до Аполлона” і “До Делосу” та “Косі Береніки” Каллімаха, а також у низці епіграм Асклепіада та Посидіппа у більш чи менш відвертій формі говориться про божественний статус александрійських володарів (див. 3.2.1). У XIV, XV та XVII ідиліях того ж Теокріта, першому міміямбі Герода та в “Аргонавтиці” Аполлонія Родоського, з метою залучити до Країни Нілу якомога більшу кількість іммігрантів з еллінізованого світу, оспівується мало не казкова родючість єгипетсь-

кої землі, багатства й розкіш Александрії та щедрість самих Птолемеїв (див. 2.1). З другого ж боку, у творах цих поетів ми можемо знайти і їхні власні критичні думки з приводу як самих Птолемеїв, так і їхньої “божественності”, що вказує на розуміння представниками тогочасних освічених кіл хибності ідей, котрі вони з такою старанністю пропагували (див. 3.2.1).

Нарешті, твори античних міфографів дають змогу простежити причини ототожнення тих чи інших грецьких та єгипетських богів і навіть активного залучення еллінізованих іммігрантів до культів священних тварин (див. 3.2.2), що пояснює легкість, із якою єгипетська релігія поширилася серед переселенців. Це ж, у свою чергу, сприяло певному зближенню греко-македонян і єгиптян, що, як ми побачимо нижче, було в інтересах Птолемеїв.

До наративів єгипетського походження я відніс “Речення Іпувера”, “Пророцтво Неферті” і “Пророцтво гончаря”.

Перші два твори, датовані Першим перехідним періодом і добою Середнього царства⁷³, яскраво демонструють зв’язок між повнотою влади фараона і тими містично-ритуальними обов’язками, які останній має виконувати задля гарантування добробуту власної країни і народу (див. 2.1.1).

Т.зв. “Пророцтво гончаря” – це своєрідний памфлет, написаний у формі, притаманній давньоєгипетським соціальним пророцтвам, подібним до “Речення Іпувера” і “Пророцтва Неферті”. Його було неодноразово перекладено (або й взагалі написано) грецькою (див. 4.2.1). Сама наявність таких перекладів свідчить про те, що ненависть до Александрії як до джерела всякого лиха й нестабільності, які спіткали Країну Нілу протягом II століття (а саме тоді, на мою думку, виникло “Пророцтво” – див. 4.2.1), поділяли поряд із частиною єгиптян представники грекомовного населення (див. 4.2.1).

1.2.2. Папірологічні джерела⁷⁴

Важко переоцінити значення папірологічних джерел як для історії птолемейського Єгипту в цілому, так і для розкриття теми цієї роботи зокрема⁷⁵. У них відображені не лише внутрішньополітичні заходи володарів країни, в тому числі спрямовані на зміцнення царської влади шляхом перетворення вихідців з еллінської ойкумени на власних підданих, а й ряд епізодів із повсякденного життя елліністичного Єгипту, де нерідко відображується безпосереднє реагування населення на ці заходи.

Загальну масу папірусів, використаних у цьому дослідженні, можна поділити на дві групи: ті, що написані грецькою, і ті, що написані давньоєгипетською мовою.

До грекомовних пам'яток слід віднести різнохарактерні законодавчі акти та розпорядження законодавчого характеру, що належать до часів правління перших Птолемейів, приватні юридичні документи, матеріали ділового та приватного листування, а також папіруси магічного й релігійного характеру.

Серед законодавчих актів перших Птолемейів слід згадати, наприклад, закони про відкуп, про апомойра та про льняну монополію, що містяться у т.зв. податному уставі Птолемея Філадельфа (P. Rev. Law.), закон про сирійських лаой (Per. Inv. 24552), про помешкання клерухів (W. Chr. 450), про впорядкування культу Діоніса (B.G.U. 1211) тощо. У контексті нашого дослідження ці документи, на мій погляд, цікаві вже тим, що в них недвозначно відображено бажання володарів країни втручатися в усі сфери соціально-економічного, а у випадку указу про апомойра та про культ Діоніса – і релігійного життя населення Єгипту. При цьому у державних законодавчих актах нема навіть натяку на будь-яку дискримінацію чи принизливу сегрегацію, яка здійснювалася б за етнічною ознакою (див. 2.2.1; 4.2.1).

Поряд із загальнодержавним у птолемеївському Єгипті існували полісні законодавства, котрі також частково відображені у папірологічних пам'ятках, відомих сучасним дослідникам. Серед них перше місце займає збірка александрійських законів Дікайомата (Р. Hal. 1). Сліди законодавства Птолемаїди можна знайти у т.зв. протоколі засідання міської ради (SB. 7403). Ці документи показують умовність і обмеженість автономії Птолемаїди і громадянської общини Александрії, міста, котре, по суті, не було навіть полісом елліністичного зразка (див. 3.1.1). Крім того, на прикладі дікайомата видно, що навіть привілейоване становище члена александрійської політевми саме по собі не гарантувало належності до експлуататорської верхівки. Це впливає зі статті вищезгаданого законодавства, яка забороняла александрійцям перетворювати на рабів своїх співгромадян (див. 4.2.1).

Цікавими й різноманітними є також приватні документи юридичного характеру. Це й податкові декларації, і державні розписки про сплату податків, і орендні договори, й угоди про купівлю-продаж рухомого та нерухомого майна, і судові позови, і, нарешті, скарги чи клопотання (т.зв. ентевксеїс), адресовані царю або його урядовцям. Ці папірологічні пам'ятки містять у собі велику кількість цінної інформації, що стосується майже усіх аспектів мосї роботи. Так, завдяки повній формулі датування подібних документів можна простежити зміни, що відбувались у династичній політиці і царському культі Птолемеїв. Цікавою є також специфічна практика складання присяг, що зустрічається у подібних документах. У тексті зазначених присяг, принесених людьми з грецькими антропонімами, поряд з іменами богів згадуються й імена представників правлячої династії. Ця обставина, скоріше за все, вказує на рівень сприйняття переселенцями реалій, пов'язаних із запровадженням у країні царського культу. З аналізу цього різновиду папірологічних

джерел можна також отримати певну уяву як про привілеї та обмеження, що передбачались володарями Єгипту для різних соціальних та професійних груп населення країни, так і про домінуючу роль держави у запровадженні системи амортизації й заохочень. Зрештою, ця група документів на прикладі відносин між іммігрантами та місцевими жителями ілюструє як наявність в елліністичному Єгипті “колоніальної” тенденції, пов’язаної з “колонізаторським” світоглядом, притаманним переселенцям, так і поступове її зведення нанівець і заміну звичайним для будь-якої країни соціальним антагонізмом.

По суті, це ж саме можна сказати і про зразки ділового та приватного листування, що збереглися до нашого часу. Важливою їхньою рисою слід вважати більшу рельєфність, з якою окремі явища відображаються у документах неофіційного чи напівофіційного характеру. Наприклад, численні зразки ділової переписки показують нам реальний механізм функціонування птолемеївського державно-адміністративного апарату, діяльність якого поширювалася на усіх жителів Країни Нілу незалежно від їхньої соціальної, професійної чи етнічної належності (див. 4.2.2). У свою чергу, з ряду листів, адресованих Аполлонієм управляючому його маєтками Зенону, видно, з якою запобігливістю цей найвищий у країні сановник намагається догодити царю (див. 3.2.1). З листа єгиптянина Сісуха до того ж Зенона (P.C.Z. 59.342), де міститься прохання посприяти влаштуванню адресантового сина Птолемея на пристойну посаду в одній із державних канцелярій номового рівня, ми бачимо ряд деталей, котрі аж ніяк не могли бути відображені в офіційних документах. Це і можливий шлях представника місцевого населення до адміністративної кар’єри, і реальний вплив, приватної, по суті, особи з оточення царського сановника на керівництво номової адміністрації, і роль особистої протекції у процесі вибору співробітників птолемеївського бюрократичного апарату. Останній

чинник також дуже добре проглядається у ряді рекомендаційних листів, адресованих знову ж до Зенона його земляками з Карії, де висловлюються сподівання, що він допоможе добре влаштуватися на новому місці тому чи іншому іммігрантові (див. 4.2.1). Не менший інтерес становлять і документи з архіву Клеона, начальника іригаційних робіт в арсиноїтському номі. З листування між ним і його родиною ми дізнаємося про можливість перебування при царському дворі дітей чиновника номового рівня, а також про те, що причиною зняття Клеона з посади, можливо, стало не царське невдоволення його діяльністю, а стан здоров'я, пов'язаний з похилим віком посадовця⁷⁶. Нарешті, на прикладі ділового листування, що стосувалося справи ув'язненого селянина Петосиріса (SB, 7285), ми, з певною часткою вірогідності, можемо судити про відсутність етнічної дискримінації на нижніх та середніх щаблях птолемейського державно-бюрократичного апарату (див. 4.2.1).

Останню групу грекомовних папірусів, використаних мною у цьому дослідженні, становлять тексти магічного й релігійного характеру. До нашого часу дійшла велика кількість магічних папірусів греко-римської доби (див. 3.2.2). Для мого дослідження важливим є вже сам факт їхнього існування, оскільки його можна розцінювати як показник впливу єгипетської магічної, а отже, й релігійної традиції на переселенців з еллінізованого світу. Про роль останнього у процесі нівелювання населення птолемейського Єгипту вже говорилося вище.

На завершення огляду грекомовних папірологічних джерел слід підкреслити ще одне їхнє значення для цього дослідження. Наявність в елліністичному Єгипті численних документів як офіційного, так і неофіційного характеру вказує на високий рівень писемності серед іммігрантів. Це ж, у свою чергу, може свідчити про те, що представники еллінського світу, котрі прибували до Єгипту, вмюючи читати, були тією чи іншою мірою

ознайомлені з ідеями філософів і публіцистів класичної доби, згаданими вище. Отже, і “колонізаторський” світогляд, і монархічні викладки не були надбанням лише грецької, так би мовити, інтелектуальної еліти. Вони були поширені й серед пересічних еллінів.

Поряд з папірусами, написаними грецькою, певний інтерес у контексті дослідження становлять і пам’ятки, написані давньоєгипетською мовою. На жаль, незнання цієї мови не дозволило мені широко користуватися цією, безумовно, цікавою групою джерел. Але при цьому до моїх послуг були папіруси, перекладені російською мовою, що містились повністю або фрагментарно у працях В.В. Струве та О.І. Павловської⁷⁷, а також англійські переклади подібного плану, здійснені Д. Томпсон, В. Клариссом, К. Ендрюсом, Дж. Меннінгом і Е. Монсоном⁷⁸. Серед цих папірусів час від часу зустрічаються зразки офіційного діловодства: податкові реєстри, гарантійні зобов’язання тощо. Завдяки цій групі демотичних документів з’явилась унікальна можливість простежити процес поступового подолання на побутовому рівні своєрідного бар’єра між еллінізованими переселенцями і представниками місцевого населення. Окремо хочу виділити папірус із колекції Лілльського університету P. Dem. Lille, 101, датований 244/243 роком, на підставі якого можна зробити недвозначний висновок про те, що вже у середині III століття терміни “елліни” та “єгиптяни” мали не стільки етнічне, скільки соціокультурне навантаження (див. 4.2.1). До документів цієї категорії, на мою думку, слід також віднести й т.зв. Карнацький остракон. Цей документ, відмінний від офіційних демотичних папірусів за своєю формою, але близький до них за своїм змістом, містить єгиптомовний варіант указу Птолемея Філадельфа щодо проведення земельного перепису. Його існування не лише є доказом щодо практики перекладів царських постанов давньоєгипетською мовою, а й підтверджує гіпотезу,

згідно з якою перші Птолемеї доручали представникам суто єгиптомовної (можливо, навіть храмової) адміністрації організацію таких важливих для держави заходів, яким, безумовно, був земельний перепис (див. 4.2.1; 4.2.2).

Проте головне місце серед відомих нам демотичних папірусів займають приватні демотичні документи юридичного характеру: заповіти, заставні розписки та угоди про купівлю-продаж. Ця група папірологічних джерел вказує на факт збереження першими Птолемеями для окремої категорії місцевого населення можливості порівняно вільно користуватися своїми земельними ділянками. Ці земельні наділи, на відміну від земельних клерів чи дореай, що отримували від держави іммігранти, могли віддаватися у заставу, передаватися у спадок і навіть продаватися своїми господарями (див. 2.2.1). На підставі цієї категорії демотичних папірусів можна зробити висновок і про збереження в елліністичному Єгипті традиційного для цієї країни матеріально-правового становища корінних єгиптянок, яке було набагато кращим, ніж відповідне становище грецьких жінок, зафіксоване у грекомовних правових документах і успадковане від класичної доби (див. 2.2.1). Уже один цей чинник вказує на те, що місцеве право, як і люди, що у повсякденному житті ним користувалися, не посідали в державі апіорно другорядного чи програвного становища.

Крім вищезгаданих юридичних документів, у моїй роботі використовуються місцеві релігійні тексти, що були також перекладені російською мовою. Центральне місце серед них займає т.зв. єгипетська “Книга мертвих”. Цей зразок місцевої поховальної літератури викликав мій інтерес з огляду на зафіксовані у ньому морально-етичні принципи єгиптян. Так, у 125 розділі цього тексту з-поміж гріхів згадуються невиконання законів і зневага до царя (див. 3.2.2). На мій погляд, саме ці положення єгипетської релігії були тим фактором, завдяки якому Птолемеї

не заважали проникненню місцевих вірувань у середовище еллінізованих переселенців. Залучення іммігрантів до подібних морально-етичних засад, притаманних корінним жителям Країни Нілу, могло лише прискорити бажаний для нових володарів Єгипту процес перетворення вчорашніх вихідців з еллінської ойкумени на їхніх підданих.

1.2.3. Епіграфічні джерела

Як і у випадку з папірологічними джерелами, у цьому дослідженні використані дві основні групи написів: грекомовні та ті, що написані давньоєгипетською мовою (до останніх я відношу і почесні декрети жерців давнього Єгипту, виконані обома мовами, оскільки ця категорія написів вийшла саме з єгиптомовного середовища). Крім того, до епіграфічних джерел у цьому випадку логічно буде також віднести невелику групу клинописних пам'яток законодавчого характеру. Відразу зазначу, що загальна кількість використаних мною епіграфічних джерел є набагато меншою, ніж число папірусів і наративів. Це обумовлюється тим, що, на відміну від двох останніх, число написів, пов'язаних географічно чи хронологічно з тематикою цієї роботи, є значно скромнішим. Разом з тим просто неможливо собі уявити будь-яке серйозне дослідження історії держави Птолемеїв без залучення грекомовних епіграфічних пам'яток, що містяться у таких важливих збірках, як: “*Orientis graeci inscriptiones selectae*”, “*Royal correspondence in the hellenistic period*”, “*Supplementum epigraphicum graecorum*”, “*Sylloge inscriptionum graecarum*”. З-поміж інших написів, використаних мною у цій праці, можна, наприклад, назвати декрети, прийняті у різних куточках Егеїди на честь птолемеївських чиновників – Леоніда, Філокла, Аета, Трасея та ін. (див. 3.1.2; 3.1.3), т.зв. Пароську хроніку, а також низку

пам'яток, розміщених у збірці “Греческие надписи из коллекции Голенищева”.

Грекомовні епіграфічні джерела, використані у цій роботі, можна розбити на дві основні категорії: документи офіційного і приватного характеру. До офіційних належать: нова конституція Кирени (SEG, 9, 1994, 11), надана полісу Птолемеєм I; знаменитий Адулітанський напис (OGIS, 54), у якому Птолемей III перераховує свої воєнні здобутки, здійснені на першому етапі III Сирійської війни; декрет, прийнятий громадянами міста Телмесс на честь Птолемея, сина Лісімаха (OGIS, 55), а також низка постанов поліса Птолемеїди, що була розташована у Верхньому Єгипті (OGIS, 47-49; Надпись из коллекции Голенищева, № 9), та згадані вище декрети, прийняті різними грецькими полісами на честь птолемеївських чиновників. Свідчення, що можна почерпнути з цих документів, допоможуть проілюструвати ряд положень, висунутих під час мого дослідження. Наприклад, у Киренській конституції можна побачити ті важелі, за допомогою яких Птолемей могли контролювати підлегли їм елліністичні поліси, розташовані як за межами власне Єгипту, так і на території Країни Нілу. В адулітанському написі чітко вимальовуються ідеологічні аргументи, за допомогою яких Птолемей III підкреслював легітимність своїх прав на владу, – йдеться про декларування походження цього царя від Геракла, Діоніса та обох богів-Адельфів (див. 4.3). З постанови ж Птолемеїди про певні зміни в устрої поліса (OGIS, 48) можна зробити висновок про наявність навіть у цьому псевдодержавному утворенні боротьби демократичної та олігархічної течій. Це ж вказує на живучість за елліністичної доби принципів полісного способу життя, які повинні були стати на заваді перетворенню значної частини іммігрантів на підданих східної монархії. Почесні декрети, прийняті на честь птолемеївських функціонерів (н-д: SYL, 391; OGIS, 41; 49; SEG, 1, 365; 49, 113; також див. вище),

демонструють один із можливих різновидів винагород, тією чи іншою мірою інспірованих Лагідами для заохочення чиновників власної адміністрації (див. 3.1.2; 3.1.3).

До написів приватного характеру слід віднести ряд присвят, зроблених приватними особами або групами осіб на честь представників правлячої династії (OGIS, 17, 19, 35) та богів із грецького й місцевого пантеону (OGIS, 130, 176). У ряді присвят, зроблених на честь Птолемеїв, починаючи з часів правління засновника династії, у контексті моєї роботи є важливим факт добровільного іменування цих земних володарів богами. У випадку ж із присвятами грецьким та місцевим богам цікавими є як приклади поширення серед переселенців місцевої релігії, так і факт збереження культу богів-олімпійців. На мій погляд, це слід розцінювати як доказ певної поміркованості політики Птолемеїв, котрі в разі відсутності нагальної потреби намагались досягти бажаних результатів поступовим (еволюційним) шляхом.

Серед написів, зроблених єгипетською мовою, також можна виокремити дві групи: постанови місцевого жрецтва на честь представників правлячої династії й написи автобіографічного характеру, як правило (хоча й не обов'язково) поховальні, зроблені місцевими жерцями та чиновниками.

Серед почесних декретів перше місце посідають постанови загальноєгипетських жрецьких синодів, зокрема канопська та розетська трилінгви (OGIS, 56, 90), два піфомські написи та ін⁷⁹. Поряд з ними також можна згадати постанови, прийняті окремими храмами, н-д: т.зв. “Стелу сатрапа” та мендеський напис⁸⁰. Загальною рисою для цих епіграфічних пам'яток (у тому числі певною мірою і для “Стели сатрапа”) слід вважати визнання того чи іншого представника династії Птолемеїв законним володарем обох земель, а самого Єгипту – незалежною країною (див. 4.2.1). Кожен із цих написів цікавий сам по собі. Фактологічний

матеріал, що міститься в них, нерідко висвітлює різні аспекти внутрішньої політики Птолемеїв. Так, із мендеського напису ми дізнаємося, що Птолемей II створив з єгипетських юнаків придворну гвардію. У канопському декреті жерцями, очевидно не без ініціативи самого царя, офіційно запроваджується рішення про обов'язкове встановлення в усіх храмах статуй царів із правлячої династії та їхніх дружин із культовою обслугою цих зображень, подібною до служби на честь інших богів. А з розетського декрету ми дізнаємося про те, що прерогативою Птолемеїв як верховних суддів було право надання амністії.

До написів автобіографічного характеру, використаних у цьому дослідженні, належать: напис із гробниці дружини верховного мемфіського жерця Пшерніптаха Та-Імхотеп (Ті-Імхотеп), написи начальника мемфіської поліції Ха-Хапі, гераклеопольського номарха Самтауї-Тєфнахта, коптського номарха Сєну-Хрота (Сєну-Шєра) тощо⁸¹. Цікавим аспектом напису Та-Імхотеп є сприйняття потойбічного світу як безрадісного світу тіней. Це вказує на посилення серед представників найвищих кіл єгипетського жрецтва песимістичних настроїв, притаманних "Пісні Арфіста"⁸², що були реставровані, можливо, не без впливу давньогрецького релігійного світогляду (див. 3.2.2). Написи ж трьох вищезгаданих єгипетських чиновників, звісно у комплексі з іншими групами джерел, дозволяють скласти певну уяву про етнічний аспект кадрової політики нових володарів Країни Нілу, так само як і про можливі варіанти її сприйняття різними представниками місцевої еліти.

З метою підкреслити відмінний характер зв'язку між землекористуванням і проходженням військової служби, притаманний еллінському світові, з одного боку, та давнім східним монархіям – з другого, я використав ряд законодавчих пам'яток передньоазійського та малоазійського походження. Йдеться про кодекс вавилонського царя Хаммурапі, а також про середньоассирійські

та хетські закони. У цьому випадку я посилався на загальноприйняті російські переклади із врахуванням коментарів, зроблених самими перекладачами (див. 2.2.1, прим. 188).

1.2.4. Археологічні джерела

Тема, якій присвячено моє дослідження, вимагає використовувати, поряд з іншими групами джерел, також й археологічні знахідки, зроблені як на території самого Єгипту, так і в усьому східносередземноморському регіоні з Північним Причорномор'ям включно. Головним чином, ці знахідки стосуються питань, пов'язаних із релігійним аспектом цієї роботи, про який на цих сторінках не раз уже згадувалося.

Перш за все, звичайно, йдеться про результати розкопок єгипетських храмів, збудованих або реконструйованих за часів перших Птолемеїв. Серед них – храм Ісиди на острові Філа, александрійський Серапейон, храм Гора в Едфу та ін. На підставі зазначених археологічних пам'яток можна скласти цілком об'єктивне уявлення як про релігійну політику нових володарів Єгипту, так і про реакцію на неї місцевого та прийшлого населення Країни Нілу (див. 3.2.2).

Про вплив місцевої релігії на родини іммігрантів, котрі вирішили назавжди пов'язати свою долю з Єгиптом, свідчать численні атрибути єгипетського поховального обряду, датовані греко-римською добою. Це – таблички до мумій, написані грецькою мовою, поховальні пелени, надгробні стели та кришки саркофагів, на яких зображені єгипетські поховальні сюжети (у тому числі й ілюстрації до “Книги мертвих”) поряд з написаними грецькими іменами небіжчиків, і, нарешті, знамениті фаюмські портрети (див. 3.2.2). Завдяки праці, проведеній археологами на території Країни Нілу, ми також отримали змогу констатувати факт використання елементів місцевої поховальної архітектури

у грецьких гробницях і виявити єгипетські образотворчі мотиви в оформленні грецьких поховальних урн. Проте, як свідчать археологічні знахідки, елементи єгипетської релігії супроводжували еллінізованих переселенців не лише у потойбічному світі (див. 3.2.2). Так, сучасниця Птолемея I, грекиня Калліста з міста Едфу поблизу від першого порога Нілу, в повсякденному житті використовувала печатку-скарабея із зображенням бога Тота у вигляді павіана (див. 3.2.2). Про релігійні вподобання еллінізованих переселенців можна судити і на підставі залишків настінних фресок та предметів побуту, знайдених під час археологічних розкопок таких фаюмських селищ, як Філадельфія чи Сокнопаю Несос (див. 3.2.2).

До зазначеної категорії археологічних джерел також належать пам'ятки приватного характеру, знайдені за межами Єгипту. Серед них – пастові амулети у вигляді різноманітних богів єгипетського пантеону, що датуються елліністичною добою, знайдені в тому числі у Північному Причорномор'ї (див. 3.2.2). Вони свідчать про силу впливу релігії долини Нілу на тимчасових переселенців, котрі навіть за той короткий проміжок часу, протягом якого вони перебували у Єгипті, перш ніж повернутися додому, встигали, хоч і поверхнево, перейняти якісь місцеві релігійні уявлення.

Зовсім іншу групу археологічних знахідок становлять т.зв. бронзові персні “птолемеївського типу” та глиняні відтиски, зроблені, вірогідно, з допомогою зазначених перснів-печаток. Велику кількість цих пам'яток, між іншим, знайдено у Північному Причорномор'ї (див. 3.1.3). Як буде показано на сторінках цієї роботи, існує ряд підстав, для того щоб вважати ці александрійські вироби безпосередньо пов'язаними із птолемеївською системою матеріальних заохочень і спрямованими на остаточне утримання особливо корисних для династії людей з числа еллінізованих іммігрантів у володіннях Лагідів (див. 3.1.3).

1.2.5. Нумізматичні джерела

Специфіка цього дослідження не передбачає широкого застосування нумізматичних джерел. Тому використані мною артефакти, що належать до цієї джерельної категорії, є дуже незначними. По суті, вони обмежуються однією серією монет Птолемея I, на яких засновник династії Лагідів за свого життя зображується у героїчній подобі⁸³, окремими монетами, на яких представники александрійської династії наділяються рисами божества (див. 3.2.1), та низкою нумізматичних пам'яток синопського походження⁸⁴.

Перші дві категорії нумізматичних джерел демонструють еволюцію птолемейського царського культу. Так, монети із зображенням Сотера, з одного боку, вказують на те, що цей цар не розцінював прижиттєвий апофеоз як засіб легітимізації своєї влади в Єгипті. З другого ж – риси героїзації у поєднанні з егідою, зображеною на цих же монетах, недвозначно окреслюють перспективу майбутнього, хоча й неприжиттєвого, обоження, а отже, запровадження культу вже узаконеної династії, так би мовити, для внутрішньодержавного вжитку. У свою чергу, більш пізні монети, на яких зображувалися наступники сина Лага, демонструють перехід Птолемейв на новий рівень розвитку царського культу – на прижиттєвий апофеоз представників зазначеної династії.

Монети синопського походження використовувалися мною у контексті виявлення можливих витоків культу Серапіса. Зокрема, факт відсутності цього божества на синопських монетах доелліністичної та елліністичної доби можна вважати вагомим аргументом супроти теорії про грецько-малоазійське походження зазначеного культу (див. 4.1.2).

1.2.6. Лінгвістичні джерела

До зазначеної категорії джерел належать антропонімічні та топонімічні дані, що мають стосунок до держави Птолемейв.

Так, просопографічний аналіз папірологічних, епіграфічних і навіть певною мірою наративних джерел вказує на належність частини прибулого населення Єгипту до найнижчих соціальних верств, а місцевих жителів — до нової еліти (див. 4.2.1; 4.2.2). Завдяки використанню вказаної категорії лінгвістичних джерел також вдалося встановити, що місцеві жителі могли мати й грецькі імена (див. 4.2.2). Окрім того, аналіз антропонімічних даних допоміг виявити характерну для повсякденного життя елліністичного Єгипту практику застосування подвійних імен (див. 2.2.1; 4.2.2). Усі вищенаведені чинники наочно демонструють процес поступового злиття представників різних етнічних груп населення елліністичного Єгипту, котрі мали схожий соціальний статус (див. 2.2.1; 4.2.1; 4.2.2). Разом з тим зазначені чинники вказують на неможливість однозначного визначення етнічної належності тієї чи іншої особи, що згадується у пам'ятках птолемейської доби, лише на підставі її імені. Таким чином, визначаючи етнічний склад панівної верстви населення елліністичного Єгипту, завжди слід мати на увазі, що грецьке ім'я якого-небудь поважного птолемейського чиновника може належати місцевому жителю (див. 4.2.2).

Важливу інформацію несуть у собі й топоніми та соціоніми, що зустрічаються у птолемейському Єгипті. Назви низки населених пунктів (н-д: Філадельфія, Теадельфія, Елевсин, Гефестіада), а також філ та демів, на які поділялося населення Александрії та Птолемаїди, свідчать не лише про сприйняття прибулим населенням птолемейського царського культу, а й про певне збереження в еллінізованому середовищі традиційних елементів давньогрецького релігійного світогляду (див. 3.2.1; 3.2.2). З другого боку, збереження еллінізованих варіантів найменувань єгипетських міст, відомих ще Геродоту (Гермополь, Панополь, Гераклеополь тощо), вказує на те, що переселенці з Греції виявляли готовність поклонятися місцевим небожителям. Слід мати

на увазі, що ототожнення місцевих богів з божествами олімпійського пантеону, відображене у грецьких назвах єгипетських міст, якраз і становило важливу передумову для сприйняття іммігрантами єгипетського релігійного світогляду.

Підсумовуючи огляд джерельної бази, що є у моєму розпорядженні, можна зазначити, що вона є цілком достатньою для досягнення мети цього дослідження. Хоча, звичайно, я не можу гарантувати, що відкриття нових, раніше невідомих джерельних пам'яток не внесе суттєвих коректив у запропоновану мною концепцію внутрішньополітичного розвитку птолемейського Єгипту.

¹ Schachermeyr F. *Alexander der Grosse. ingenium und Macht.* – Graz, Salzburg, Wien: Pustet, 1949; Alexander der Grosse. *Das Problem seiner Persoenlichkeit und seines Wirkens.* – Wien: Verl. d. Oesterr. Akad. d. Wiss., 1973. Остання робота існує у дещо скороченому російському перекладі під назвою “Александр Македонский”. – Шахермайр Ф. Вказ. праця.

² Прикладами робіт апологетичного характеру можна вважати такі: Wilcken U. *Alexander der Grosse.* – Leipzig: Teubner, 1931; Robinson Ch. *Alexander the Great, The Meeting of East and West in World Government and Brotherhood.* – New-York: E.P. Dutton, 1947; Tarn W. *Alexander the Great: In 2 v.* – Cambridge: University Press, 1948 (Див. також: Ботвинник М.Н. Новые работы буржуазных историков об Александре Македонском // ВДИ. – 1952. – № 1. – С. 173-179); Homo L. *Alexandre le Grand.* – Paris: Fayard, 1951 (див. Ботвинник М.Н., Селецкий Б.П. L. НОМО, *Alexandre le Grand*, P., 1951, 391 стр. F. Schachermeyr, *Alexander der Grosse. ingenium und Macht*, Graz, 1949, 405 стр. // ВДИ. – 1954. – № 3. – С. 117-119).

³ Badian E. *Alexander the Great and the Unity of Mankind* // *Historia.* – № 7 (1958). – P. 425-444; *Alexander the Great and the Loneliness of*

Power // Journal of the Australian Universities Language and Literature Association. – № 17 (1962). – Р. 80-91; Briant P. Alexandre le Grand. – Paris: Presses Universitaires de France, 1974 (див. Маринович Л.П. P. Briant, Alexandre le Grand, Paris, 1974” // ВДИ. – 1977. – № 1. – С. 237-242.; існує також російський переклад праці французького дослідника – Бриан П. Вказ. праця); Шофман А.С. Восточная политика Александра Македонского. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1976.

⁴ Шахермайр Ф. Вказ. праця. – С. 348-355.

⁵ Див. Burstein S. The hellenistic period in world history. – 1997. – <<http://www.theaha.org/pubs/burstein.htm>>.

⁶ Rostovtzeff M. Ptolemaic Egypt // The Cambridge Ancient History: In XII v. (Ed. 1). – Cambridge: University Press, 1928. – V. VII. – Р. 109-154. Російський переклад відповідного розділу кембриджської історії і коментар до нього див.: Ростовцев М.И. Птолемеевский Египет // ВДИ. – 1999. – № 4. – С. 188-199; Литвиненко Ю.Н. Птолемеевский Египет Ростовцева М.И. // ВДИ. – 1999. – № 4. – С. 180-188. Див. також: Хайнен Х. Эллинистический Египет в трудах М.И. Ростовцева // ВДИ. – 1992. – № 2. – С. 163-179.

⁷ Rostovtzeff M.I. The Hellenistic World and Its Economic Development // аhr. – 1936. – # 2. – Р. 231-252; idem, The Social and economic... – V. I-III.

⁸ Див. Пикус Н.Н. Вказ. праця. – С. 55; Turner E. Ptolemaic Egypt // The Cambridge Ancient History: In XII v. (Ed. 2). – Cambridge – London – New-York – New-Rochelle – Melbourne – Sydney: Cambridge University Press, 1984. – V. VII. – Part. 1. – Р. 151-154.

⁹ Heichelheim F. Wirtschaftsgeschichte des Altertums: In 2 Bd. – Leiden: A.W. Sijthoff, 1938. – Bd. 1. – Kap. 7.

¹⁰ Vidal-Naquet P. Le Bordereau d'ensemencement dans l'Egypte ptolémique. – Bruxelles: Edition de la fondation égyptologique Reine Elisabeth, 1967 (див. Пикус Н.Н. Вказ. праця. – С. 68-69; Burstein S. Op. cit).

¹¹ Preaux C. L'économie royale des Lagides. – Bruxelles: Edition de la Fondation égyptologique Reine Elisabeth, 1939; idem, Les Grecs en Egypte d'après les archives de Zenon. – Bruxelles: Edition de la Fondation

Egyptologique Reine Elisabeth, 1947 (див. Пикус Н.Н. Вказ. праця. – С. 52-54; Историография античной истории / Под ред. В.И. Кузищина. – Москва: Высшая школа, 1980. – С. 314-315).

¹² Ehrenberg V. Der Staat der Griechen: In 2 bd. – Leipzig: Akademie Verlag, 1958. – Bd. 2: Der hellenistische Staat.

¹³ Braunert H. Die Binnenwanderung. Studien zur Sozialgeschichte Aegypten in der Ptolemaeer- und Keiserzeit. – Bonn: Ludwig Roehrscheid Verlag, 1964.

¹⁴ Leveque P. Le monde hellénistique. – Paris: A. Colin, 1969. Існує також російський переклад цієї монографії – Левек П. Вказ. праця.

¹⁵ Историография... – С. 277.

¹⁶ Turner E. Op. cit. – P. 151-154.

¹⁷ Gehrke H.-J. Geschichte des Hellenismus. – Muenchen: Oldenburg, 1990. – S. 50-52.

¹⁸ Reil T. Beitrage zur Kenntnis des Gewerbes im hellenistischen Aegypten. – Borria-Leipzig: Teubner, 1913; Oertel F. Die Liturgie Studien zur ptolemaischen und kaiserlichen Verwaltung Aegypten. – Leipzig: Teubner, 1917; Струве В.В. Вказ. праця. – №№ 7-8; Taubenschlag R. The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the papyri (332 BC – 640 AD): In. 2 v. – New-York: Herald Square Press, 1944. – V. 1; Мейман М.Н., Сказкин С.Д. К вопросу о непосредственном переходе к феодализму на основе разложения первобытнообщинного способа производства // ВИ. – 1960. – № 1. – С. 75-99.

¹⁹ Lumbroso G. L'Egitto dei Greci e dei Romani. – 2 Ed. – Roma: Ermano Loesner Ec., 1895 (див. Пикус Н.Н. Вказ. праця. – С. 27).

²⁰ Wilcken U. Griechische Ostraka aus Aegypten und Nubien: In 2 Bd. – Leipzig-Berlin: Gieseke & Devrient, 1899; Bouche-Leclercq A. Histoire des Lagides: In 4 v. – Paris: E.Leroux, 1903-1907 (див. Пикус Н.Н. Вказ. праця. – С. 31, 33-34); Хвостов М.М. Общественные работы в эллинистическом Египте // Сборник статей в честь В.П. Бузескула. – Харьков: Тип. Харьковского ун-та, 1913-1914. – С. 423-437; він же, Очерки организации промышленности и торговли в греко-римском Египте и

текстильная промышленность в греко-римском Египте. – Казань: Тип. Казанского ун-та, 1914.

²¹ Разом з тим зазначений суб'єктивний чинник ніяк не зменшує загальної цінності внеску радянських дослідників у вивчення історії елліністичного періоду.

²² Крюгер О.О. Сельскохозяйственное производство в эллинистическом Египте. Зерновые культуры // ИГАИМК. – 1935. – Вып. 108. – С. 7-115; Ковалев С.И. История античного общества: В 2 ч. – Ленинград: Соцэкгиз, 1936. – Ч. 2: Эллинизм. – Рим; Ранович А.Б. Эллинизм и его историческая роль. – Москва - Ленинград.: Изд-во АН СССР, 1950.

²³ Стосовно вищезгаданої дискусії див.: Зельин К.К. Вказ. праця. – С. 145-156; він же, Некоторые основные проблемы истории эллинизма // СА. – 1955. – № 22. – С. 99-108; Мейман М.Н., Сказкин С.Д. Вказ. праця. – С. 75-99; Струве В.В. Общественный строй эллинистического Египта // ВИ. – 1962. – № 2. – С. 67-95; Историография... – С. 361-362; Бахиятов С.В. Проблема неравномерности исторического развития эллинистических государств в советской историографии // Социальная структура и идеология античности и раннего средневековья. – Барнаул: Изд-во Алтайского ун-та, 1989. – С. 41-56.

²⁴ Зельин К.К. Исследования по истории земельных отношений в Египте II–I веков до н.э. – Москва: Изд-во АН СССР, 1960; Блаватская Т.В., Голубцова Е.С., Павловская А.И. Вказ. праця; Пикус Н.Н. Вказ. праця; Ейне А. Некоторые проблемы истории эллинизма // ВИ. – 1976. – № 4. – С. 72 – 89 (А. Єйне тривалий час стажувався в СРСР, де захистив кандидатську дисертацію “Поліси у системі держави Птолемеїв (III ст. до н.е.)”).

²⁵ Блаватская Т.В., Голубцова Е.С., Павловская А.И. Вказ. праця. – С. 200 – 202.

²⁶ Фихман И.Ф. Вказ. праця. – С. 174, 186.

²⁷ Павловская А.И. Эллинистический Египет – проблема взаимодействия местных и эллинских элементов в экономике страны // Эллинизм – Восток и Запад. – Москва: Наука, 1992. – С. 115 – 140.

²⁸ Пор., н-д: Кашеев В.И., Шофман А.С. Фрэнк Уолбэнк и его концепция эллинизма // ВДИ. – 1984. – № 1. – С. 207-208. Зазначеної концепції англійський дослідник дотримувався і на сторінках другого видання вказаної праці. – Walbank F. *The Hellenistic World*. – Ed. 2. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1993; див. також: Burstein S. *Op. cit.*

²⁹ Mitteis L. und Wilcken U. *Grundzuege und Chrestomatie der Papyruskunde*: In 2 Bd. – Leipzig - Berlin: Teubner, 1912; Rostovtzeff M.I. *The Social and economic...*; Heuss A. *La Monarchie Hellénistique* // in: *Relazioni del X Congresso internazionale di Science Storiche*. - V. II, *Storia dell'Antiquità*. – Firenze, 1955. – P. 201-213; Uebel F. *Die Kleruchen Aegyptens unter den ersten sechs Ptolemaeern*. – Berlin: Akademie-Verlag, 1968. – S. 3; Пикус Н.Н. Вказ. праця. – С. 83, 86-88; див. також: Koenen L. *The Ptolemaic King as a Religious Figure* // *Images and Ideologies. Self-definition in the Hellenistic World* / Ed. A. Bulloch, E. Gruen, A. Long, A. Stewart. – Berkeley – Los Angeles – Oxford: University of California Press, 1994. – P. 40.

³⁰ Aymard A. *La monarchie hellénistique* // *Relazioni...* – P. 215-243 (див. Зельин К.К. О некоторых направлениях в современной буржуазной историографии античности // ВДИ. – 1959. – № 1. – С. 147-149; Пикус Н.Н. Вказ. праця. – С. 85); Ehrenberg V. *Op. cit.*; Ćwiderkówna A. *Op. cit.* – S. 77-80; Кашеев В.И., Шофман А.С. Вказ. 2. – P. 451; Gehrke H.-J. *Op. cit.* – S. 46-48, 165; Bravo B., Wipszycka E. *Historia starożytnych Greków*. – W III t. T. III: *O kres hellenistyczny*. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1992. – S. 44-45, 47-50; Samuel A.E. *The Ptolemies and the Ideology of kingship* // *Hellenistic history culture*. – Berkeley: University of California, 1993. – < <http://escholarship.org/editions/view?docId=ft0000035f&chunk.id=ch6&toc.depth=1&toc.id=ch6&brand=ucPress>>; Walbank F. *Op. cit.* – P. 57; idem, *Response to: The Social and Religious Aspects of Hellenistic Kingship* // *Images and Ideologies...* – P. 122; Weber G. *Die neuen Zentralen...* – S. 101-102, 440 Anm. 8; Eckstein A. *Hellenistic Monarchy in Theory and Practice* // *A Companion to Greek and Roman Political Thought* / Ed. R. Balot. – Oxford: Blackwell Publishing, 2009. – P. 249-250. Див. також: Welles C. *Op. cit.* – P. 221. Цікаво, що

М.І. Ростовцев деякий час також схилявся до визначення птолемеївської монархії як персональної. – Поп. Rostovtzeff M. A Large Estate in Egypt in the Third Century B.C. A Study in Economic History. – Madison, Vi.: University of Wisconsin Press, 1922. – P. 20-22.

³¹ Див., н-д: Gehrke H.-J. Op.cit. – S. 46-48; Manning J. Land Tenure, rural space, and the political economy of Ptolemaic Egypt (332 BC-30 BC) // PSWPC. – 2005. – # 5. – <<http://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/manning/050501.pdf>>. – P. 6-7; idem, The Ptolemaic Economy, institutions, economic integration, and the Limits of centralized political Power // PSWPC. – 2006. – # 5. – <<http://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/manning/050604.pdf>>. – P. 8.

³² Schubart W. Verfassung...; Ehrenberg v. Op. cit.; Aymard A. Op. cit. (див. Пикус Н.Н. Вказ. праця. – С. 85); Ćwiderkówna A. Op. cit. – S. 77-82; Gehrke H.-J. Op. cit. – S. 46-48; Samuel A.E. Op. cit.; Hammond N.G.L. The macedonian imprint on the hellenistic world // Hellenistic history and culture... <<http://escholarship.org/editions/view?docId=ft0000035f&chunk.id=ch1&toc.depth=1&toc.id=ch1&brand=ucPress>>; Bauschatz J. Policing the Chora: Law enforcement in Ptolemaic Egypt. – Dis... Doct. Phil. – Durham, NC.: Duke University, 2005. – P. 214-216.

³³ Otto W. Kulturgeschichte des Altertums. Ein Ueberblick ueber neue Erscheinungen. – Muenchen: C.H. Becksche Verlagsbuchhandlung, 1925. – S. 112-113; Tarn W. Hellenistic civilisation. – London: E. Arnold & co., 1926 (існує у російському перекладі: Тарн В. Вказ. праця); Rostovtzeff M.I. The Social and economic...; Heuss A. Op. cit.; Пикус Н.Н. Вказ. праця. – С. 82-84, 86-88; Лорд-Кипанидзе О.Д. Эллинизм, эллинистический мир, эллинистическая культура: Трудности дефиниций // Причерноморье в эпоху эллинизма. Материалы третьего всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья. Цхалтубо, 1982. – Тбилиси: Мецниереба, 1985. – С. 20.

³⁴ Поп. Manning J. The Ptolemaic Economy... – P. 8-10.

³⁵ Droysen J.G. Geschichte des Hellenismus: In 3 Bd. – Muenchen: Deutscher Taschenbuch-Verlag, 1952-1953. – Bd. 3. – S. 64-77. Див. та-

кож російськомовний переклад: Дройзен И. История эллинизма: Пер. с нем.: В 3 т. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – Т. 3. – С. 73-81; Bouche-Leclercq A. Op. cit.; Mitteis L., Wilcken U. Op. cit.; див. Пикус Н.Н. Изучение истории эллинистического Египта в конце XIX - начале XX в. // Древний Восток и античный мир. – Москва: Наука, 1972. – С. 145, 150; Otto W. Op. cit. – S. 109-110; Westermann W. The Greek Exploitation of Egypt // PSQ. – 1925. – # 4. – P. 530, 536; Tarn W. Ptolemy... – P. 147-148; Тарн В. Вказ. праця. – С. 64; Preaux C. Quelques défauts de la politique intérieure de Ptolémée Philadelphie // Aegyptus. – 1933. – # 2. – P. 550-551; Rostovtzeff M.I. The Social and economic...; див. також: Хайнен Х. Вказ. праця. – С. 169; Ранович А.Б. Вказ. праця; Зельин К.К. Исследования...; Braunert H. Op. cit. – S. 81; Левек П. Вказ. праця. – С. 45-47; Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 83; Mooren L. Macht und Nationalitaet // Das Ptolemäische Ägypten... – S. 51; Кашеев В.И., Шофман А.С. Вказ. праця. – С. 208-209; Musti D. Syria and the East // The Cambridge Ancient History: In XII v. – Ed. 2. – Cambridge – London – New-York – New-Rochelle – Melbourne – Sydney: Cambridge University Press, 1984. – V. VII. – Part. 1. – P. 213, 219; Лорд-Кипанидзе О.Д. Вказ. праця. – С. 20; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 44-47; Gelzer T. Transformations // Images and Ideologies... – P. 144; Мель А. Размышления по поводу «господствующего общества» и подданных в царстве Селевкидов: отношения и ожидания // Аас. – В. 1 (2005). – С. 68, 72; Eckstein A. Op. cit. – P. 247-265; пор. Manning J. Land Tenure... – P. 2, 4-6. Дещо інакше сутність елліністичної монархії розумів Н.Г.Л. Хаммонд. На його думку, вони були абсолютними стосовно підкорених народів, але конституційними стосовно македонських завойовників. – Hammond N.G.L. The Continuity... – P. 158-159. Дуже оригінальну думку з цього приводу висловив А. Джонс. З його точки зору, елліністичні царства відображали не стільки реалії східних монархій, скільки уявлення самих греків про сутність т. зв. східної деспотії. – Jones A. Op. cit. – P. 17.

³⁶ Пор. Самохина Г.С. Роль так называемых “друзей” (fi/loi) в раннеэллинистической монархии // ВЛГУ. – 1975. – № 3. – С. 62.

³⁷ Oertel F. *Der Niedergang der hellenistischen Kultur im Aegypten* // *Neue Heidelberg. Jahrbuecher fuer das klassische Altertum*”, 45 (1924). – С. 365; Тарн В. Вказ. праця. – С. 187; Tarn w. *Ptolemy...* – Р. 246, 259; Schubart W. *Die Griechen in Aegypten* // *Beihefte zum Alten Orient*. – Н. 10. – Leipzig, 1927; Preaux C. *Quelques défauts...* – Р. 548, 553-554; Kornemann E. *Op. cit.* – С. 444-450; Ковалев С.И. Вказ. праця. – С. 19; Rostovtzeff M.I. *The Social and Economic...* – V. I. – Р. 326; Uebel F. *Op. cit.* – С. 3; Зельин К.К., Трофимова М.К. *Формы зависимости в восточном Средиземноморье в эллинистический период.* – Москва: Наука, 1969. – С. 116; Левек П. Вказ. праця. – С. 80; Bingen J. *Greek Presence and the Ptolemaic Rural Setting* // *Hellenistic Egypt...* – Р. 104-113; idem, *Graeco-Roman Egypt and the Question of Cultural interactions* // *Hellenistic Egypt...* – Р. 240-255; Кошеленко Г.А. *Греческий полис...* – С. 222-224; Пикус Н.Н. *Царские земледельцы...* – С. 73-74; Mooren L. *Macht und Nationalitaet...* – С. 51-57; Walbank F. *Op. cit.* – Р. 115-116; пор. Кашев В.И., Шофман А.С. Вказ. праця. – С. 206-207; Фихман И.Ф. Вказ. праця. – С. 158; Lewis N. *Op. cit.* – Р. 4; Gehrke H.-J. *Op. cit.* – С. 50-52; Samuel A.E. *Op. cit.*; Erskine A. *Culture and Power in Ptolemaic Egypt: The Museum and Library of Alexandria* // *G&R.* – 1995. – # 1. – Р. 42-44; Литвиненко Ю.Н. О “колониальном” сельском хозяйстве в птолемеевском Египте // *ВДИ.* – 1996. – № 4. – С. 17-28; Burstein S. *Op. Cit*; Hammond N.G.L. *The Continuity...* – Р. 158-159; Adler J. *Governance in Ptolemaic Egypt, the First Hundred Years: a Case of Imperialism?* // *Akroterion.* – V. 49 (2004). – Р. 17-27; Eckstein A. *Op. cit.* – Р. 255-256.

³⁸ Rostovtzeff M.I. *The Social and Economic...* – V. I. – Р. 326; Пикус Н.Н. *Царские земледельцы...* – С. 39; *Историография...* – С. 205, 263; Austin M. *Op. cit.* – Р. 455-456; Гайфуллин Л.Т. *Эллинистическая проблематика в американской историографии новейшего времени* // *Актуальные вопросы отечественной и всеобщей истории.* – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1991. – С. 124; Литвиненко Ю.Н. Вказ. праця. – С. 17-20; Burstein S. *Op. cit*; Bagnall R. *Decolonizing Ptolemaic Egypt* // *Hellenistic Constructs. Essays in Culture, History and Historiography* / Ed.

by P. Cartledge, P. Garnsey, E. Gruen. – Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 1997. – P. 225-226; idem, Jean Bingen and the Currente of Ptolemaic History // *Hellenistic Egypt...* – P. 1; Adler J. Op. cit. – P. 17-27; Fischer-Bovet C. Op. cit. – P. 4.

³⁹ Westermann W. The Greek Exploitation... – P. 517-539; idem, Egyptian Agricultural Labor Under Ptolemy Philadelphus // *Agricultural History*. – 1927. – # 2. – P. 34-47; Тарн В. Вказ. праця. – С. 187; Зельин К.К., Трофимова М.К. Вказ. праця. – С. 116; Свенцицкая И.С. Вказ. праця. – С. 17-19; Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 73-74; Фихман И.Ф. Вказ. праця. – 158; Lewis N. Op.cit. – P. 4.

⁴⁰ Дуже яскраво ця тенденція простежується, наприклад, у роботах В. Вестерманна, написаних американським дослідником у 20-х роках минулого століття. – Westermann W. The Greek Exploitation... – P. 517-539; idem, Egyptian Agricultural Labor... – P. 34-47.

⁴¹ Литвиненко Ю.Н. Вказ. праця. – С. 17-20; Burstein S. Op. cit; Bagnall R. Op. cit. – P. 225-227; Adler J. Governance in Ptolemaic Egypt: from Raphia to Cleopatra VII (217 – 31 b.c), Class-Based ‘Colonialism’? // *Akroterion*. – V. 50 (2005). – P. 36-37; Fischer-Bovet C. Op. cit. – P. 4-5.

⁴² Westermann W. The Ptolemies... – P. 271-272.

⁴³ Bevan E. Op. cit. – P. 86-90.

⁴⁴ Bickermann E. Beitrage zur antiken Urkundengeschichte. I. Der Heimatsvermerk und die staatsrechtliche Stellung der Hellenen im ptolemaeischen Aegypte // *AFP*. – Bd 8 (1927). – S. 226-239; Peremans W. Vreemdelingen en Egyptenaren in vroeptolemaeish Egypte. – Louvain: Bureaux du Recueil, Bibliothèque de l’Université, 1937 (пор. Westermann W. The Ptolemies... – P. 271-272; Ćwiderek A. W. „Państwo” Apolloniosa. Ptolemejskie Fajum w ówczesle Archiwum Zenona. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959. – S. 89-90; Смотрич А.П. А. Ćwiderek w “państwie” Apolloniosa...” // *ВДИ*. – 1965. – №3. – С. 170 прим. 17, 171 прим. 32).

⁴⁵ Westermann W. The Ptolemies... – P. 270-287. До схожих висновків на підставі дослідження птолемейської правоохоронної системи

нешодавно у своїй безумовно цікавій, проте не позбавленій деякої ідеалізації дисертаційній роботі прийшов Дж. Баушатц. – Bauschatz J. Op. cit. – P. 100-101; також див. 2.2.1; 4.2.1; 4.2.2.

⁴⁶ Бенгтсон Г. Вказ. праця. – С. 159, 166.

⁴⁷ Bengtson H. Die hellenistische Weltkultur. – Stuttgart - Wiesbaden: Steiner-Vert, 1988. – S. 121, 124.

⁴⁸ Bagnall R. Op. cit. – P. 225-241.

⁴⁹ Литвиненко Ю.Н. Греческие колонисты и тайны египетского земледелия // ВДИ. – 1994. – № 2. – С. 122-123; він же, О “колоніальном”... – С. 17-28.

⁵⁰ Hoelbl G. Op. cit. – P. 25-27, 61-63, 154-155.

⁵¹ Мель А. Вказ. праця. – С. 69-70.

⁵² Див., н-д: Andrews C. Unpublished Demotic Texts in the British Museum // SAOC. – V. 51 (1992). – P. 9-14; Clarysse W. Greeks and Egyptians in the Ptolemaic Army and Administration // Aegyptus. – 1985. – # 1/2. – P. 57-66; idem, Some Greeks... – P. 51-56; Thompson D.J. Literacy... – P. 323-326; Manning J. Land and power... – P. 13-24; Stephens S. Lessons of the Crocodile // Common Knowledge. – 2005. – # 2. – P. 215-23; Fischer-Bovet C. Op. cit. – P. 4-89, 360.

⁵³ Manning J. Land and power... – P. 5-6, 136-138, 161; також див. 4.2.1.

⁵⁴ Див., н-д: Schubart W. Verfassung...; Die Griechen...; Rostovtzeff M.I. The Social and economic...; Lewis N. Op. cit.; Samuel A.E. Op. cit.; Burstein S. Op. Cit; Adler J. Governance in Ptolemaic Egypt, the First Hundred Years... – P. 17-27; idem, Governance in Ptolemaic Egypt: from Raphia... – P. 29, 36-37; Климов О.Ю. Политическая система эллинистических государств: власть в условиях империализма // Мнемон. – В. 6 (2007). – С. 80-82, 88 (у світлі сказаного вище дуже промовисто виглядає ремарка, зроблена О.Ю. Климовим до тексту зазначеної статті: “Мы используем термин «колонии» и «колониальные территории» не в античном, а в современном смысле”. – Климов О.Ю. Вказ. праця. – С. 80 (прим. 6); Eckstein A. Op. cit. – P. 255-256; пор. Bauschatz J. Op. cit. – P. 98-99; Manning J. Texts,

Contexts, Subtexts and interpretative Frameworks. Beyond the Parochial and Toward (dynamic) Modeling of the Ptolemaic State and the Ptolemaic Economy // PSWPC. – 2006. – # 3. – <<http://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/manning/030603.pdf>>. – P. 2-3.

⁵⁵ Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 85.

⁵⁶ Burstein S. Op. cit.

⁵⁷ Sandy B. Oils in Ptolemaic Egypt: The Provisions of P. Rev. in the Light of the Papyri: dis... Dr. Phil. – Durham: Duke University Press, 1977 (див. Burstein S. Op. cit). Поп. Samuel A.E. Op. cit.

⁵⁸ Bingen J. The Revenue Laws Papyrus : Greek Tradition and Hellenistic Adaptation // Hellenistic Egypt... – P. 157-188.

⁵⁹ Samuel A.E. Op. cit.

⁶⁰ Gehrke H.-J. Op. cit. – S. 46-47.

⁶¹ Manning J. Land and Power... – P. 10-12; idem, Land Tenure... – P. 5-6; idem, The Ptolemaic Economy... – P. 2-3.

⁶² Manning J. Land and Power... – P. 10-11, 136-140; idem, Land Tenure... – P. 4-6; idem, The Ptolemaic Economy... – P. 2-7.

⁶³ Tarn W. Ptolemy... – P. 247-248; Westermann W. The Ptolemies... – p. 276; пор. Monson A. Op. cit. – P. 186-193. У зв'язку з цим також треба мати на увазі, що навіть Дж. Меннінг був змушений визнати, що царська влада у стародавньому Єгипті за своєю сутністю є найбільш наближеною до унітарної (абсолютистської) моделі. – Manning J. Land Tenure... – P. 4, 6; idem, The Ptolemaic Economy... – P. 2-7, 9.

⁶⁴ Bingen J. The Revenue Laws Papyrus... – P. 185; Bagnall R. The Administration of the Ptolemaic Possessions Outside Egypt. – Leiden: E. J. Brill, 1976. – P. 5-9; Samuel A.E. Op. cit; Burstein S. Op. Cit; Huss W. Op. cit. – S. 315-316; Manning J. Land and Power... – P. 49-50, 140-141; пор. idem, Land Tenure... – p. 6; idem, The Ptolemaic Economy... – p. 3; див. також: Левек П. Вказ. праця. – С. 69-73; Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 73-74; Eckstein A. Op. cit. – P. 255-256.

⁶⁵ Кошеленко Г.А. Государство Птолемеев // Источниковедение

Древней Греции. Эпоха эллинизма / Под ред. Кузищина В.И. – Москва: Изд-во МГУ, 1982. – С. 157-183.

⁶⁶ Досить повний загальний аналіз наративних джерел для елліністичної доби зробив Д.І. Цибуکیدіс. – Див. Цибукидис Д.И. Древняя Греция и Восток. – Москва: Наука, 1981. – С. 16-76.

⁶⁷ Оскільки всі події, згадувані у цій роботі, відбулися до Різдва Христового, помітка “до Р.Х.” надалі опускатиметься. В разі висвітлення подій, що відбулися після Різдва Христового, поряд з відповідною датою стоятиме помітка “п.Р.Х.”.

⁶⁸ Кошеленко Г.А. Греция и Македония эллинистической эпохи // Источниковедение... – С. 66-67.

⁶⁹ Там само. – С. 72-74; Кошеленко Г.А. Государство... – С. 160; Krawczuk A. Kleopatra. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Wiedza powszechna, 1971. – S. 43-44; Соболевский С.И. Плутарх // Плутарх. Сравнительные жизнеописания: В 3 т. – Санкт-Петербург: Кристалл, 2001. – Т. 1. – С. 8; Маяк И.Л. Аппиан и его “Римская история” // Аппиан Александрийский. Римская история. – Москва: Ладомир, 2002. – С. 779.

⁷⁰ Маринович Л.П. Время Александра Македонского // Источниковедение... – С. 22-35, 45-65; Три историка Александра Hammond N. G. L. Three Historians of Alexander the Great: The So-Called Vulgate Authors, Diodorus, Justin and Curtius. Cambridge, 1983 // ВДИ. – 1990. – № 1. – С. 202-208. До наведеного переліку, на мій погляд, ще варто додати апокрифічний “Роман про Александра” (див. 3.2.1; 4.1.2; 4.2.1). Стосовно детального аналізу наративних першоджерел, присвячених Александру Македонському, див. Шахермайр Ф. Вказ. праця. – С. 93-99.

⁷¹ Œwiderkówna A. Źycie Codzienne w Egypcie greckich papirusów. – Warszawa: Państwowy instytut Wydawniczy, 1983. – S. 13-15; Encyclopaedia Britannica. – <http://www.britannica.com>.

⁷² Кошеленко Г.А. Греция... – С. 115-116.

⁷³ Демидчик А.Е. Государственная доктрина древнеегипетской гераклеопольской монархии: Дис... докт. ист. наук: 07.00.03 / Институт

востоковедения РАН (Санкт-петербургский филиал). – Санкт-Петербург, 2007. – С. 38-39, 42-43, 110 (можливість ознайомитися з цією працею я отримав завдяки люб'язності її автора і люб'язному посередництву Олени Олексіївни Романової).

⁷⁴ З оригінальним варіантом майже всіх грекомовних папірусів, так само як із значним відсотком наративних джерел, наведених у цьому дослідженні, я ознайомився завдяки електронному проекту Університету Тафта США) — Perseus — <http://perseus.tufts.edu>.

⁷⁵ Для ознайомлення із загальним оглядом і характеристикою специфіки папірологічних джерел див., н-д: Фихман И.Ф. Вказ. праця.

⁷⁶ SP, 94; пор. Świderkówna A. ucie codzienne... – S. 106; Lewis N. Op. cit. – P. 38, 44-45.

⁷⁷ Струве В.В. Значение некоторых из демотических папирусов Государственного музея изобразительных искусств им. Пушкина для истории и культуры птолемеевского Египта. – Москва: Изд-во АН СССР, 1952. – С. 3-31; Павловская А.И. Формы землевладения и организация земледелия на царских землях Египта в середине III века до н.э. // ВДИ. – 1953. – № 1. – С. 43-45.

⁷⁸ Andrews C. Op. cit. – P. 9-14; Thompson D.J. Literacy... – P. 323-326; Clarysse W. Some Greeks... – P. 51-56;

Manning J. Land and Power...; Monson A. Op. cit.; також див. 3.2.2; 4.2.1; 4.2.2.

⁷⁹ Інші постанови загальноєгипетських жрецьких синодів опубліковані, н-д, у такій статті В. Хусса: Huss W. Die in ptolemaeischer Zeit Verfasster Synodal-Dekrete der aegyptischen Priester // ZPE. – Bd. 88 (1991). – S. 189-208.

⁸⁰ Повний текст “ Стели сатрапа”, перекладений англійською, міститься у праці Дж.П. Магаффі (див. Mahaffy J.P. A history of Egypt under the Ptolemaic dynasty. – London: Methuen & Co., 1899. – P. 38-41; Частковий переклад першого піфомського та мендеського написів можна знайти у Б.А. Тураєва. – Тураев Б.А. История Древнего Востока. – Минск: Харвест, 2002. – С. 649-651 (повний англійський переклад Мендеської

стели також можна знайти на відповідній сторінці електронного проекту Ancient Egypt: History and Culture”. – <http://www.reshafim.org.il/ad/egypt/texts/great_mendes_stela.htm>. Переклади другої піфомської стели повністю наводяться, н-д, А. Момільяно, а також, фрагментарно, Я.-К.Вінницьким. – Див. Momigliano A. Il decreto trilingue in onore di Tolomeo Filopatore e la quarta guerra di Celesiria // *Aegyptus*. – 1929. – # 2/4. – P. 181-183; Winnicki J.-K. Operacje wojskowe Ptolemeuszów w Syrii. – Warszawa: Wyd-wo Un-tu warszawskiego, 1989. – S. 96-97.

⁸¹ Польський переклад напису з гробниці Та-Імхотеп міститься у А. Кравчука. – Див. Krawczuk A. Op. cit. – S. 10-11; російський переклад стел Сену-Хрота і Самтауї-Тefнахта, а також фрагмент напису Ха-Хапі перебувають у Б.А. Тураєва. – Тураев Б.А. История... – С. 581-582, 657-658 (оригінал і англійський переклад стели Сену-Хрота перебуває у збірці коптських артефактів, опублікованій Ф. Пітрі. – *Koptos* / Ed. F. Petrie. – London: William Clowes and Sons, 1896. – # 34. – P. 19-21, pl. XX).

⁸² Я дуже вдячний Максиму В’ячеславовичу Панову (Новосибірськ) за консультацію, люб’язно надану мені у зв’язку з інтерпретацією зазначеного напису, а також за неофіційний переклад вказаного тексту, виконаний і надісланий цим дослідником.

⁸³ Щодо публікації монет цього характеру разом із належним коментарем див. Бурова А.А. К вопросу о становлении царского портрета в эллинистической нумизматике (монеты царей династии Птолемеев из собрания государственного исторического музея) // *ВМГУ*. – Сер. 8 (История). – 1980. – №2. – С. 77-90.

⁸⁴ При цьому мною були використані матеріали таких електронних проєктів: “Давньогрецькі монети – Пафлагонія, Синопа” – <<http://www.wildwinds.com/coins/greece/paphlagonia/sinope/i.html>>, “Давня монетна справа Пафлагонії” – <<http://www.snible.org/coins/hn/paphlagonia.html#Sinope>>, “Зібрання грецьких монет” – <http://www.s110120695.websitehome.co.uk/SNG/sng_reply2.php?crit_stat=Sinope&crit_imag=on&crit_orde=fld_Ruler&crit_blok=20&crit_disp=sum>, “Монети Малої Азії” – <<http://www.asiaminorcoins.com/gallery/thumbnails.php?album=search&type=full&search=Sinope>>.

Розділ II. НОВІ ФАРАОНИ ТА НОВІ “ЄГИПТЯНИ”: ПРИНЦИПИ СПІВІСНУВАННЯ

2.1. Бачення еллінізованих переселенців

Представники еллінізованого світу, котрі прямували до Єгипту в результаті чудово організованої птолемейської пропаганди¹, зустрілися там з незвичною для себе політичною та ідеологічною ситуацією. Безперечно, необхідність перетворення з громадян грецьких полісів чи представників народу македонян на підданих східного монарха викликала у переселенців певний опір.

Чинники, що обумовлювали цей опір, зрештою, виокремились у 3 групи, які й лягли в основу головних перешкод, котрі необхідно було подолати володарям елліністичного Єгипту на шляху до своєї мети. Цими перешкодами були, по-перше, еллінський менталітет, що базувався як на полісній ідеології, так і на еллінському індивідуалізмі², по-друге, “колонізаторські” погляди стосовно навколишнього варварського світу і, по-третє, політичні інституції, які можна охарактеризувати як македонську “спадщину”, що потрапила до птолемейського Єгипту з Македонії разом з оточенням і військом засновника династії – Сотера. Ідеться про придворну раду “друзів” і військові збори.

2.1.1. Полісна система цінностей

Переважну більшість серед іммігрантів, що вирушали на пошук кращої долі до елліністичного Єгипту, становили переселенці з грецьких полісів³. Як зазначає Н. Льюїс, папірологічні

джерела вказують на присутність у Країні Нілу за птоlemeївської доби вихідців із більш ніж 200 общин-держав⁴. Серед них переселенці й шукачі пригод з Афін і Спарти, Коринту, Мегариди й Арголіди, Ахейського та Етолійського союзів, Беотії, Фессалії, Фокіди, Локриди, Еліди, Аркадії й Акарнанії, полісів Малої Азії (Ефеса, Мілета, Присни, Еритреї, Магнесії-на-Меандрі, Мінда, Кніда, Галікарнаса, Кавна, Калінди, Міласи, Перги, Селги, Аспенду, Нагіда, Солл Кілікійських, Кізіка, Лампсака, Калхедона, Кіуса, Синопи тощо) та прилеглих островів (Евбеї, Лесбосу, Наксосу, Самосу, Косу, Родосу, Криту, Кіпру, Киренаїки), з полісів Причорномор'я, Західного Середземномор'я, а також із багатьох інших областей еллінської ойкумени⁵. Ці переселенці привезли з собою повний набір звичних внутрішніх цінностей і стереотипних уявлень середньостатистичного елліна. Вчорашні вихідці з грецьких общин-держав прагнули зберегти на новому місці звичні для себе громадянські права і свободи, які тією чи іншою мірою базувалися на засадах ісономії (правової рівності громадян), ісагорії (свободи слова й суджень) та ісополітії (формально рівних прав і можливостей в управлінні державою)⁶. Про те ж, що навіть у період еллінізму полісні ідеї, засади та стереотипи залишалися невід'ємною складовою світогляду тодішніх греків, можуть свідчити декілька важливих чинників, безпосередньо пов'язаних із політичним і суспільним життям самих елліністичних общин-держав.

Перш за все йдеться про непоодинокі випадки боротьби окремих полісів чи цілих коаліцій за свою незалежність⁷— такі, як Ламійська чи Хремонідова війни або повстання киренців проти влади Птолемея I Сотера, боротьба кізікенців з Арридеєм, мегалопольців з Полісперхонтом, калатійців, смирнійців і колофонців з Лісімахом Фракійським, родосців (див. 4.1.3), фіванців, а пізніше й Афінян із Деметрієм Поліоркетом, аргосців із Піпрром Епірським, візантійців з Антіохом II Теосом, протистояння

гераклеотів тому ж Лісімаху і Селевку Нікатору, жителів Абідоса-на-Геллеспонті – Філіппу V, синопців – Митридату IV та його синові Фарнаку I, західносередземноморських і критських полісів – римській експансії⁸; а також збереження протягом тривалого часу власної свободи тими ж Афіними, Родосом та Спартою⁹. Задля збереження незалежності від елліністичних монархій вчорашні самостійні общини-держави навіть погоджувалися на утворення федеративних полісних союзів, таких як ахейський або етолійський¹⁰.

На користь незмінності традиційного світогляду й усталеного способу життя в рамках елліністичних общин-держав¹¹, у порівнянні із класичною чи навіть архаїчною добою історії Еллади, також свідчить прагнення багатьох полісів зберегти за собою право на ведення війни із сусідами, котре розглядалося як невід'ємна складова полісного суверенітету¹². Серед таких конфліктів можна назвати війни, що вели між собою критські міста: Кнос і Гортина, Лато й Олус, Ітан і Гіерапитна; а також Мессена і Фігалія; Самос і Приєна, Мілет і Магнесія-на-Меандрі, Митілени і Пітана, Істрія і Калатіс, Аполлонія і Місембрія, Родос і Візантій, Афіни і Фіви, численні сутички між Спартою й Ахейським союзом тощо¹³.

На ту ж обставину вказують і постійні сутички, що велися у полісах як між демократичними та олігархічними партіями, так і між прихильниками та противниками тиранічного способу правління або тієї чи іншої зовнішньополітичної орієнтації. Приклади такої внутрішньополітичної активності з упевненістю можна зафіксувати як за часів володарювання Александра, так і за правління діадохів та епігонів¹⁴. У цьому зв'язку достатньо згадати хоча б киренські заворушення кінця 20-х років IV століття¹⁵, обставини приходу до влади у Сікіоні молодого Арата¹⁶, вдалу змову проти мегалопольського тирана Аристодема, організовану філософами Екдемом і Демофаном¹⁷, або ж

перманентну внутрішню нестабільність, що мала місце у Спарті під час Союзницької війни¹⁸. Проте особливо промовисто в цьому плані виглядають, з моєї точки зору, ознаки внутрішньополітичної боротьби, котрі ми спостерігаємо навіть у такому квазіполісному утворенні, як Птолемаїда Єгипетська¹⁹, котра ніколи не знала не лише справжньої незалежності, а й повноцінної автономії (див. 3.1.1).

Зрештою, як слушно зазначив А. Джонс: “Жоден читач Полібія не може припустити, що місто-держава (чит.: община-держава) була мертвою чи бодай помирала у третьому столітті”²⁰.

З другого боку, незважаючи на прихильність до полісних цінностей, в еллінів пізньокласичної й ранньоелліністичної доби значно посилилось почуття індивідуалізму, яке тією чи іншою мірою завжди було притаманне представникам грецького світу²¹; під час криз полісного ладу рівновага між індивідуалізмом і почуттям громадянського колективізму завжди порушувалась на користь першого (див. вище). Саме тому греки протягом IV–III століть покидали рідні общини-держави, не зупиняючись перед необхідністю розірвати звичні громадські й общинні зв’язки, котрі залишались хоч і досить ефемерною, але гарантією впевненості у завтрашньому дні, і на свій страх і ризик вирушали у незвідані краї шукати кращої долі²². Причин цього виокремимо декілька. Передусім це перенаселення полісів, завжди характерне для Еллади; посилення соціально-майнової диференціації серед громадян общини-держави; бажання позбутися обмежень, що не давали змоги у ряді полісів перевищити певний рівень заможності; і, зрештою, звичайна для періоду загострення внутрішньої боротьби політична еміграція²³. Найвідомішими політичними емігрантами, котрі протягом кінця IV – III століття шукали притулку у державі Птолемеїв²⁴, були Феопомп Хіоський²⁵, група киренських аристократів – втікачів

від своїх демократично налаштованих співгромадян²⁶, афіняни Деметрій Фалерський (див. 2.2.2; 3.1.2; 4.1.1; 4.1.2) та брати Хремонід і Главкон²⁷, Клеомен III Спартанський (див. 2.2.2; 3.1.1), його земляк Гіппомедон, етолієць Скопас²⁸, сиракузянин Зоїпп²⁹ і навіть капуанець Магій³⁰.

Одразу слід зазначити, що ні еллінський індивідуалізм, ні полісний колективізм не були сумісними з ідеологією держави Птолемеїв, оскільки вони не сприяли процесу трансформації вчорашніх громадян у підданих. На заваді нівелюванню населення Єгипту стояла також зовсім різна етика підпорядкування, яка мала місце в еллінів і єгиптян. У першу чергу це виявлялося у різному співвідношенні прав і обов'язків, притаманних єгипетському й еллінському суспільно-політичному життю; чи не єдиною спільною рисою в обох випадках була неухильність виникнення соціальних заворушень у разі порушення співвідношення, характерного для того чи іншого суспільства³¹. Якщо греки добровільно підпорядковувались волі магістратів, яких самі ж й обирали³², то єгиптяни були змушені підпорядковуватись адміністраторам, котрі, у свою чергу, виконували волю вищих інстанцій, призначення яких залежало від царської волі. Як ми вже переконалися, Птолемеї обрали саме останню модель (див. вступ; 3.1.2). Це ж стосується і рівня централізації влади, який у Країні Нілу за часів правління сильних фараонів і перших Лагідів був по можливості максимальним, що, між іншим, обумовлювалось її природно-кліматичними особливостями³³. Отже, від іммігрантів грецького походження, окрім усього, вимагалось змінити й власне розуміння таких понять, як підпорядкування, влада, права й обов'язки. Усі перераховані вище чинники у своїй сукупності, з моєї точки зору, і становили той комплекс політичних та етичних цінностей, який Птолемеям, з огляду на їхні наміри щодо вихідців з еллінського світу, необхідно було докорінно змінити.

2.1.2. Грецький “колонізаторський світогляд”: сутність та етапи формування

Разом з політичними та етичними цінностями, звичними для кожного пересічного грека, вихідці з еллінського світу привезли на береги Нілу власний “колонізаторський” світогляд.

Приблизно до початку V століття елліни визнавали свою відмінність від нееллінських народів (варварів) переважно на підставі зовнішніх (формальних) ознак: мови, релігії, побуту, політичних та культурних вподобань тощо³⁴. Проте згодом, протягом двох століть, письменники, оратори й філософи плекали й розвивали у своїх одноплемінників почуття вищості стосовно буцімто неповноцінних варварів³⁵.

Як ми побачимо нижче, зазначений процес можна умовно поділити на три етапи. Початок йому поклали поет-трагік Есхіл і “батько історії” Геродот. Як це нерідко буває, паростки габнебного шовінізму, що, зрештою, почав межувати з расизмом, зійшли на шляхетному ґрунті боротьби еллінів з персами за власну свободу в ході греко-перських війн³⁶. Саме після блискучих перемог при Марафоні, Саламіні й Платеях почала розвиватись ідея безумовної і всебічної вищості волелюбних еллінів з їхньою полісною системою від персів, котрі, будучи підданими, по суті – царськими рабами, втратили колишню сміливість і волю до перемоги. Тобто на цьому етапі ставлення греків до нееллінських народів (у першу чергу – персів) можна сформулювати таким чином: ми переважаємо варварів, тому що ми кращі від них.

Чи не першим у такому дусі висловився Есхіл у трагедії “Перси”, написаній у 472 році³⁷. У більш розгорнутій формі ця ж ідея була висловлена у середині того ж V століття у Геродота³⁸. При цьому, на мою думку, не може бути сумнівів у тому, що ні Есхіл, ні Геродот не мали на меті показати якусь споконвічну

й, тим більше, природну неповноцінність варварів у цілому й персів зокрема. Так, славетний трагік із суто людським співчуттям, позбавленим комічного гротеску чи зловтіхи, передав горе Атосси, матері царя Ксеркса, і перських старців із приводу загибелі більшої частини царського війська³⁹. У свою чергу, знаменитий автор “Історії в дев’яти книгах” уже у вступі до свого твору поставив логічний знак рівності між Заходом і Сходом, обіцяючи описати історію як еллінів, так і варварів⁴⁰. Метою Есхіла й Геродота було лише бажання підкреслити ту просту істину, що головною запорукою перемоги над імперією Ахеменідів, яка, незважаючи на поразки, залишалась дуже сильною, завжди буде волелюбність і єдність еллінів⁴¹; подібне ж нагадування, особливо про останню, у грецькому світі ніколи не було зайвим⁴².

Про відсутність відвертого шовінізму й расизму в еллінів на той час, на мій погляд, свідчить той пістет, з яким кращі з них ставились до Єгипту (див. 3.2.2), а також збереження античною традицією серед імен так званих “сімох мудреців” імені скіфа Анахарсіса⁴³ і продовження побутування образу ідеального у своїй невибагливості та справедливості варвара⁴⁴. У свою чергу, Есхіл, на думку сучасних дослідників, у своїй трагедії “Благальниці”, що побачила світ у 460 році⁴⁵, зробив потенційно можливим скасування жорсткої категоричності при вживанні антитези “елліни – варвари”⁴⁶. А “батька історії” Плутарх через шість століть взагалі насмішливо обізвав філоварваром⁴⁷.

Другий етап формування “колонізаторського” світогляду, на мою думку, слід пов’язати зі створенням явно негативного образу пересічного неелліна. Завдяки цій обставині відтепер будь-який середньостатистичний грек міг цілком переконано стверджувати: ми переважаємо варварів, тому що вони гірші від нас.

Шаблонний стереотип підступного, зрадливого, брехливого, боягузливого, неосвіченого, розніженого, зухвалого,

жадібного й по-звірячому жорстокого варвара сформувався на афінській сцені протягом другої половини V століття⁴⁸. Натяки на таке сприйняття образу варвара можна знайти, наприклад, у комедіях Аристофана: “Ахарняни” (425 рік)⁴⁹, “Хмари” (423 рік)⁵⁰ і “Птахи” (414 рік)⁵¹. Але особливо яскраво цьому стереотипу відповідала низка негрецьких персонажів, зображених у сценічних творах Евріпіда. Серед них – підступний, жадібний цар фракійців Поліместор з “Текаби”, героїня однойменної трагедії Медея, котра готова на найжахливіші злочини заради пристрасті й помсти, жорстокий гостевбивця – єгипетський цар Теоклимен з “Єлени”, боягузливий, брехливий і розніжений євнух-фрігієць, введений давньогрецьким автором в “Оресті”, тощо⁵². Сюди ж слід віднести постійні алюзії з приводу численних негативних рис, буцімто притаманних кожному пересічному варвару, вкладені цим поетом у уста своїх героїв. Так, сатири з “Кіклопа” (бл. 412–408 років)⁵³, глузуючи із власної боягузливості, називають себе сміливими, як карійці⁵⁴; візниця фракійського царя Реса з однойменної трагедії говорить про брехливість усіх варварів⁵⁵; персонажі “Вакханок” (бл. 408–406 років)⁵⁶ погоджуються, що варварам далеко до еллінів в усьому, крім влаштування діонісійських оргій⁵⁷; афінський цар Демофон у “Тераклідах” (430 рік)⁵⁸ наголошує на тому, що він не бажає чинити сваволі, притаманної варварам, оскільки запорукою його правління є справедливість⁵⁹ і т.д.⁶⁰ Звичайно, у трагедіях Евріпіда фігурують і шляхетна Андромаха, і полонена цариця Гекаба, котра з останніх сил намагається зберегти власну гідність; також неодноразово згадується у них і мужній Гектор. Але такий стан речей, на мій погляд, пояснюється не бажанням автора прославити доблесті (аретай) азіатів⁶¹, а збереженням своєрідного пієтету щодо усталеної гомерівської традиції.

Третій і останній етап розробки “колонізаторської” ідеології стосовно нееллінських народів розпочався наприкінці V

століття. Саме тоді у Стародавній Греції почала поширюватись ідея апріорної меншовартості варварів і їхнього природного призначення для рабської долі. Причини цього явища були дуже прагматичними: необхідність притоку рабської робочої сили, поєднана із заборонаю на поневолювання співвітчизників⁶². І цього разу, як і в попередніх випадках, перше слово належало поетові. Все той же Евріпід у своїй трагедії “Іфігенія в Авліді”, написаній, до речі, не у Греції, а в напівварварській Македонії близько 408–406 років⁶³, заявив: “Над варварами панувати личить грекам”⁶⁴. Подібні висновки могли зробити також читачі Ксенофонтного “Анабасису”, які, безсумнівно, захоплювались мужністю й доблестю десяти тисяч еллінів, котрі, фактично не зустрічаючи опору, пройшли неосяжні у розумінні пересічного жителя будь-якого поліса території Месопотамії і Малої Азії⁶⁵. Особливо характерною і яскравою ілюстрацією безумовної переваги еллінів над варварами у Ксенофонта, на мою думку, став епізод, у якому на варварів навів панічний жах лише сам вигляд злагоджених дій грецької фаланги, підкріплених бойовим кличем, що були продемонстровані на огляді, який Кір Молодший влаштував своїм військам⁶⁶. Пізніше думки про безумовну перевагу еллінів над варварами (персами) висловлювалися Ксенофонт і у його “Грецькій історії”⁶⁷.

На зламі століть з’явилась перша спроба обґрунтування природної неповноцінності варварів на “науковому” рівні. Це зробив Гіппократ Коський у своєму трактаті “Про повітря, воду і місцевості”. Знаменитий лікар античності доводив, що слабкість, боягузливість, розніженість і навіть політична інертність азійських народів обумовлюються занадто м’яким і сприятливим кліматом та відсутністю у природі їхніх країн різких температурних перепадів, пов’язаних зі зміною пір року⁶⁸.

У IV столітті за розробку і поширення в еллінському світі концепції апріорної меншовартості нееллінських народів узялись

також професійні політики й філософи. Так, афінський оратор і політичний діяч Ісократ у своєму “Панегірику”, написаному у 380 році⁶⁹, пропонував одноплемінникам перенести біди Еллади до Азії, багатства Азії – до Еллади і зробити варварів своїми періеками, які б платили данину своїм новим господарям⁷⁰. Філіппу Македонському, який, на його думку, зміг би об’єднати еллінів на боротьбу з персами, Ісократ у своєму творі “Філіпп”, написаному у середині 40-х років IV століття⁷¹, пропонував бути для еллінів вождем, для македонян – царем, а для варварів – володарем, визволивши останніх від східної деспотії⁷². Навіть Платон у своїй ідеальній державі передбачав поповнення рабів лише за рахунок військовополонених варварів⁷³. Але справжнім співцем шовінізму, расизму й колоніалізму був Аристотель. Цей філософ і мораліст у своїй “Політиці”, розвиваючи теорії Гіппократа⁷⁴ і підкріплюючи свої положення вищезгаданою цитатою з Евріпіда, намагався довести, що варвари згідно зі своєю природною сутністю повинні бути рабами еллінів, оскільки “варвар” і “раб” – за своєю природою поняття тотожні⁷⁵. А в одному з листів до свого учня Александра Македонського він, перевершуючи навіть поради Ісократа, рекомендував ставитися до греків як до друзів чи родичів, а до варварів – як до корисних рослин чи домашньої худоби⁷⁶.

Внаслідок усіх цих квазінаукових і псевдосоціальних викладок пересічні громадяни грецьких полісів отримали можливість безапеляційно проголошувати: ми переважаємо варварів тому, що вони варвари.

Звичайно, переважна більшість, наведених вище прикладів базується на афінському матеріалі. Проте не слід забувати, що протягом V–IV століть в Елладі існувало багато можливостей для поширення різноманітних ідей, до того ж таких привабливих для вух пересічного грека. У цьому контексті також слід взяти до уваги наявність таких міжполісних утворень, як перша

та друга афінські Архе або Пелопоннеська ліга, котрі охоплювали значні території еллінської ойкумени. Крім того, існувала традиція, згідно з якою видатні тогочасні філософи та оратори виголошували промови під час урочистих заходів загальногребського характеру⁷⁷. Разом з тим афінські поети і драматурги могли час від часу міняти місце проживання, як ми вже бачили на прикладі Евріпіда, який кілька років перебував при македонському царському дворі (див. вище). І, нарешті, хоча нагадати вислів Антігона Монофталма, котрий називав Афіни сторожовою вежею світу, з якої звістки про будь-які діяння долітають до усіх народів землі⁷⁸.

Таким чином, завдяки старанням еллінської інтелектуальної еліти навіть пересічні греки, переселяючись до Єгипту, були озброєні “колонізаторським” світоглядом, згідно з яким вони не уявляли собі іншої ситуації на новій батьківщині, як тільки безумовне панування, на правах представників вищої категорії людства, над усіма аборигенами. У цьому контексті буде доцільно провести паралель із ситуацією, що виникла під час походу Александра. Йдеться про ту опозицію, яка виникла серед греків і македонян, коли виявилось, що великий завойовник прагне прирівняти їх до переможених ними варварів. Проявом невдоволення еллінів такою політикою царя були, зокрема, виступ Каллістена і ряд повстань у заснованих Александром містах, де, поряд з переселенцями, він дозволив селитися і місцевим жителям, що позбавляло перших надій на створення полісної організації й відокремлення їх як вищих за своєю природою від варварського оточення⁷⁹.

З огляду на вищесказане, можна зробити висновок, що, як і у випадку з Александром, котрий усіма силами намагався звести нанівець будь-які прояви еллінського “колонізаторського” світогляду, подібні настрої серед переселенців до Країни Нілу⁸⁰ не могли вдовольнити і Птолемеїв. Останні погоджувались діли-

тися з іммігрантами своїми прибутками, але не владою, що ці прибутки забезпечувала (див. вступ). Тому “колонізаторський” світогляд еллінів став ще однією перепорою у процесі нівелювання підданих єгипетських фараонів і вчорашніх громадян грецьких полісів. У результаті цього переселенці повинні були відмовитись від думки панувати у підкореній країні і мали беззастережно погоджуватися займати у ній лише те місце, яке було б їм запропоноване александрійськими володарями.

2.1.3. Македонська “спадщина”: витоки, динаміка, результат

Порівняно невелику кількісно, але не менш значущу частину іммігрантів у птолемейському Єгипті становили македоняни. Особливо це стосується перших десятиліть існування держави Птолемей, коли засновник династії Птолемей Сотер за підтримки своїх земляків як з війська, так і з особистого оточення боровся за утримання у своїх руках благодатної Країни Нілу. Якщо переселенці з Еллади привезли з собою звичну для них систему політичних та етичних цінностей і “колонізаторський” світогляд, то сини патріархальної Македонії, як уже згадувалося вище, принесли з собою традиції, притаманні суспільно-політичному ладу цієї балканської країни, а саме інститути ради “друзів” і військових зборів.

Македонією – державою, що розташовувалась на периферії еллінської ойкумени, – тривалий час правила царська династія Аргеадів. Але абсолютною їхня влада не була. У Македонії існували три основні сили, співвідношення яких і визначало внутрішньополітичну ситуацію у країні. Першою з цих сил був македонський народ – прості землероби й пастухи, котрі, як воїни македонської армії, становили демократичну за своєю сутністю більшість у народних зборах⁸¹. Прерогативами цієї

державної інституції були вибори і, в разі необхідності, переобрання царя⁸², а також судочинство⁸³, за умови, якщо конфліктна ситуація будь-яким чином стосувалася представників царського дому⁸⁴. Іншу силу становила родова і служила знать. З неї формувалась основна ударна частина македонського війська – важкоозброєна кіннота⁸⁵. Крім того, представники цієї верстви на правах царських товаришів (гетайрів) могли відігравати певну роль в управлінні країною⁸⁶. Представники знаті виступали проти посилення як царської влади, так і народних зборів і тяжіли до утворення аристократичного ладу в країні. Нарешті, третьою силою був сам цар – перший серед рівних стосовно знаті⁸⁷. Цар часто спирався на авторитет військових зборів, тож захищав простих македонян від спроби поневолення з боку аристократів⁸⁸. Разом з тим цар потребував і підтримки останніх, особливо в ході проведення широкомасштабних заходів соціально-політичного та військового характеру⁸⁹.

Таким чином, повної влади не було у жодної із соціально-політичних сил, що існували в країні. Співвідношення між ними було нестабільне і постійно коливалось. Тому царю, щоб не перетворитися на номінального носія верховної влади чи не втратити її взагалі, потрібно було постійно балансувати між знаттю й народом⁹⁰. Таку політику цілком слушно можна назвати політикою балансування.

Але за часів правління талановитого монарха Філіппа II ситуація у країні почала змінюватися. Плакаючи сміливі плани підкорення та об'єднання Еллади, він розумів, що для цього необхідно значно зміцнити позиції царської влади у власній країні. З цією метою цар провів ряд реформ. Так, він уперше в історії Македонії започаткував практику озброєння піхоти за державний рахунок⁹¹. У результаті виникла знаменита важкоозброєна македонська фаланга. Завдяки цьому нововведенню цар не лише посилив боєздатність власної армії, а й значно збіль-

шив соціальну вагу піших воїнів⁹², котрі становили більшість у народних зборах. Внаслідок цього роль кінноти у війську зменшилася, що, у свою чергу, послабило позиції вищої знаті. Разом з тим до числа знаті, поряд із вихідцями зі Східної Македонії, були включені напівнезалежні володарі чотирьох західномакедонських князівств (Еліміотіди, Стімфаліди, Тимфаї та Лінкестіди), остаточно інкорпорованих Філіппом до складу країни⁹³. Це, у свою чергу, посилювало лояльність останніх і давало змогу царю в разі необхідності грати на протиріччях і недовірі, що мали місце у відносинах між представниками західної та східної аристократії. Крім цього, Філіпп запровадив при дворі у Пеллі щось на зразок пажеського корпусу, куди представники знатних родів повинні були віддавати своїх дітей для навчання й участі у придворних церемоніях. З одного боку, потрапити до числа царських пажів було дуже почесно. З другого – це посилювало вплив особистості царя на майбутніх володарів напівнезалежних західномакедонських князівств і нащадків знатних східномакедонських родів. До того ж ці юнаки в разі необхідності могли стати своєрідними заручниками, що повинно було приборкати пиху й амбіції їхніх батьків⁹⁴. І, нарешті, Філіпп набагато частіше від своїх попередників надавав статус гетайрів прибулим грекам, наділяючи їх землею із власного домену, що створювало цареві додаткову можливість тримати під контролем місцеву племінну знать⁹⁵.

Отже, македонський цар посилив залежність знаті від центральної влади і заслужив відданість простого народу. Цим він забезпечив лояльність стосовно престолу обох соціально-політичних сил країни, які були, по суті, взаємно антагоністичними. Це стало передумовою переходу володарів Македонії від балансування між іншими впливовими політичними силами до маніпулювання ними. Останнє дало змогу Філіппу значно зміцнити позиції й авторитет царської влади у країні і перетворити

конгломерат, що складався з удільних князівств, на потужну централізовану державу.

Але повною мірою усі потенційні можливості, закладені у політиці маніпулювання, зміг реалізувати лише син і спадкоємець Філіппа II на македонському престолі Александр III Великий. Цьому сприяли як грандіозні завоювання молодого царя, так і його світогляд. На початку своїх завойовницьких походів у Грецію і малоазійські сатрапії Персії Александр удовольнявся підпорядкуванням простих воїнів і представників знаті, які виказували йому відданість як синові славетного батька і талановитому полководцеві⁹⁶. До Східного походу Александр за підтримки військових зборів стратив усіх заколотників зі знатного роду Лінкестидів, котрі відразу після смерті Філіппа намагалися повалити династію Аргеадів і посісти їхнє місце⁹⁷. Цар стратив також і представників чоловічої лінії Аргеадів, крім Арридея⁹⁸. Останній був несповна розуму⁹⁹, до того ж, як мінімум на заключному етапі правління Александра, перебував у македонському таборі¹⁰⁰ й не зміг би захопити владу в країні під час відсутності царя. Але подібні кардинальні міри ще до Александра практикувались при македонському дворі¹⁰¹ і не стосувалися політики маніпулювання. Крім того, цар не позбавив довіри Антіпатра, представника однієї з найзнатніших македонських родин, навіть після того, як його зятя, Александра Лінкестида, було заарештовано й звинувачено у державній зраді¹⁰². Лише після появи опозиції серед вищого командування, пов'язаної в першу чергу з новим політичним курсом царя, спрямованим на злиття переможців і переможених у рамках новоутвореної імперії і перетворення усіх її жителів на підданих необмеженого володаря¹⁰³, Александр почав широко застосовувати політику маніпулювання. Використовуючи безмірну відданість простих воїнів-фалангістів і їхні давні соціальні протиріччя зі знаттю, які нікуди не зникли навіть під час походу¹⁰⁴, Александр про-

водив судові процеси, під час яких військові збори одностайно виносили смертні вирoki явним і потенційним ворогам царя і його політики¹⁰⁵. Врешті-решт, для подібних дій навіть зникла необхідність безпосереднього втручання самого монарха, прикладом чого стало виправдання Александра військовими (по суті, народними) зборами після випадку з Чорним Клітом¹⁰⁶. Одночасно цар почав висувати на вищі командні пости своїх найближчих однодумців і друзів, що часто були представниками другорядної родової знаті, як Птолемей, або взагалі немакедонянами¹⁰⁷, як Неарх, Євмен чи Медій¹⁰⁸. Отже, використовуючи і вдосконалюючи ще один політичний прийом свого батька (див. вище), Александр поповнив лави найвищої знаті новими людьми, відданими й зобов'язаними йому своїм високим становищем¹⁰⁹. І, нарешті, не виключено, що син Філіппа навмисно заохочував існування певної незгоди і суперництва поміж своїми наближеними, сподіваючись у цей спосіб уникнути можливості об'єднаного виступу власних полководців супроти царської волі¹¹⁰.

Таким чином, царю на деякий час вдалося забезпечити собі необмежене панування над військом, а отже, і над імперією, яку він тримав у покорі за допомогою цього війська. Але на річці Гефасис трапився безпрецедентний випадок. Стомлені нескінченним воєнним походом, прості македоняни-фалангісти об'єдналися з представниками знаті, які, очевидно, хотіли якнайшвидше отримати можливість скористатися здобутими під час походу скарбами і владою¹¹¹. Метою цього альянсу було примусити Александра відмовитись від його грандіозних завоювальницьких планів. Як і слід було очікувати, спільні зусилля знаті і народу увінчалися успіхом. Царю довелося повернутися у центральні райони своєї новоутвореної держави¹¹².

Як ми побачимо далі, далекоглядний володар передбачав можливість подібної ситуації і вжив належних заходів; хоча,

можливо, він сподівався, що застосовувати їх треба буде пізніше. Отже, цар змінив свої наміри і вирушив назад до Ірану¹¹³.

Після повернення війська до Ірану фалангісти, які на Гефасисі відчували свою силу, знову спробували протидіяти царській волі¹¹⁴, але цього разу зазнали поразки. Це сталося, по-перше, тому, що їх не підтримали представники знаті, і, по-друге, тому, що Александр зміг застосувати проти них маневр, який тримав у резерві якраз для подібного випадку. Мається на увазі інсценування заміни македонської фаланги спеціально для цього підготованою фалангою з перських юнаків і такої ж заміни особистої царської охорони¹¹⁵. Приєднання до двох існуючих суспільно-політичних сил третьої знову зробило можливим проведення політики маніпулювання, що дало царю змогу повністю контролювати фалангу. Але після опіських подій Александр відмовився від ідеї полегшення маніпулювання існуючими силами за допомогою збільшення кількості подібних сил, хоча у цьому напрямі його можливості були майже необмеженими. Поряд з новоствореною перською фалангою, у його розпорядженні була також і місцева знать, представників якої цар ставив на чолі сатрапій¹¹⁶, жерці різноманітних культів, з якими новий володар завжди намагався підтримувати хороші стосунки¹¹⁷, і, нарешті, численні підкорені народи, чиїми потенційними можливостями Александр певно ніколи не хежував¹¹⁸. Та, незважаючи на це, він пішов іншим шляхом. Замість того щоб збільшити кількість соціальних груп, на які можна було б спиратися з метою проведення політики маніпулювання, цар вирішив якісно змінити дві вже існуючі. Як до лав знаті, так і до середовища простих воїнів він вирішив увести персів, чия кількість повинна була стати переважаючою¹¹⁹. В усякому разі, такий висновок можна зробити на підставі перетворень, які Александр здійснив у фаланзі, де на 4 македонян відтепер припадало 12 персів¹²⁰. Це повинно було нейтралізувати військові збори. З тією ж метою

злиття персів і македонян відповідних соціальних верств була проведена грандіозна акція – весілля у Сузах¹²¹.

Неважко зрозуміти, якими міркуваннями керувався Александр, запроваджуючи ці зміни. Помпей Трог, а за ним Курцій Руф вкладають у вуста царя промову до перських воїнів, у якій той у першу чергу вихваляє їх за вірність і відданість царям, протиставляючи їх македонянам¹²². Таким чином, Александр хотів, як уже було сказано, спочатку послабити можливість опору простих македонян і знаті царській волі, а згодом взагалі перетворити їх на підданих, маніпулювання якими є набагато простішим.

У результаті Александру вдалося звести нанівець політичну активність як придворної ради “друзів”, так і народних (військових) зборів. Перша з активного виразника інтересів аристократії перетворилась на звичайну вищу державно-адміністративну ланку, яка повинна була лише втілювати у життя задуми царя¹²³, другі, з огляду на перський фактор, перестали стояти на заваді абсолютизації царської влади. Але після смерті Александра ситуація різко змінилась. Рада на короткий час знову активізувалась. Члени ради поділили імперію Александра і самі перетворилися на володарів, після чого почали між собою запеклу боротьбу¹²⁴. При цьому у кожного значного діадоха з’явилася власна рада друзів. Так, ми маємо свідчення про існування цієї інституції при особі Пердікки, Євмена, Полісперхонта, Селевка, Лісімаха, Антігона, Деметрія, Кассандра¹²⁵, а можливо, навіть невдалого претендента на володіння Киреною – Тіброна¹²⁶.

Не був винятком у цьому плані і Птолемей Лагід, один із членів ради “друзів” Александра. Захопивши всю владу над Єгиптом, він зрозумів, що повинен створити власну раду, яка правитиме придворним оточенням і буде слухняним знаряддям у руках свого володаря. За свідченням Діодора та деяких інших античних авторів, рада “друзів” справді була створена сином

Лага вже на початковому етапі його перебування в Єгипті як сатрапа цієї області¹²⁷. У сучасній просопографії налічується 8 осіб, які безсумнівно мали офіційний статус “друзів” Сотера, але їх, безперечно, було більше¹²⁸. На мою думку, до числа “друзів” цього сатрапа, а згодом і царя Єгипту на різних етапах його правління поряд з такими, як правило, військовими функціонерами, переважно македонського походження, якими були Офелла (див. 4.1.1), Ніканор, Полікліт, Мирмідонт, Агіс, Епенет, Кілл, Леонід, Філіпп¹²⁹ і, можливо, Андронік¹³⁰ та Антігон¹³¹, входили філософи (Теодор Киренський, Деметрій Фалерський), вчені (геометр Евклід, історик Теопомп Хіоський, хорографи, найвідомішим з яких був Гекатей Абдерський), механіки (Ктесібій, Діонісій та знаменитий Сострат Кнідський)¹³², а також відомі нам придворні, котрі час від часу виконували дипломатичні функції¹³³: Аристокбул, Аргей, Каллікрат, Сотелій і Діонісій¹³⁴.

Після створення ради “друзів” сину Лага залишилося лише зробити так, щоб її члени не вважали свого володаря першим серед рівних, так само як представники аристократичних родів доелліністичної Македонії сприймали свого царя (див. вище)¹³⁵.

Подібно до ради “друзів”, відразу після смерті Александра активізувались і військові збори. Вони почали вести боротьбу проти ради “друзів” з метою відстояти своє законне право на обрання нового царя. Коли ж ця боротьба завершилась компромісом¹³⁶, солдати відчували, що знову стали не лише військовою, а й політичною силою¹³⁷.

Характеризуючи діяльність військових зборів у цей період, я знову змушений повернутися до проблематики, пов’язаної з реальними політичними прерогативами цієї архаїчної державної інституції. Справа в тому, що не усі дослідники, котрі вивчають історію античної Македонії в цілому та періоду війн діадохів

зокрема, визнають македонські військові збори активним і незмінним елементом політичної влади у країні¹³⁸. Останнім виразником подібних поглядів став американський дослідник Е. Енсон, котрий у своїй роботі “Євмен з Кардії – грек серед македонян” (2004) відмовляє цьому владному інституту у будь-якій самостійній політичній ініціативі¹³⁹. В цілому високо оцінюючи цю роботу, не можу погодитися із зазначеним положенням Е. Енсона. Воно базується лише на єдиному епізоді. Йдеться про появу Євмена з Кардії у таборі аргираспідів, котрі, незважаючи на те що цей полководець раніше був засуджений військовими зборами на смерть як зрадник царських інтересів¹⁴⁰, зрештою, визнали його своїм командиром¹⁴¹. На підставі аналізу цього епізоду американський дослідник стверджує, що македонські військові збори протягом усієї історії країни були лише слуханням знаряддям у руках носіїв царської влади¹⁴². Він вважає, що як засудження, так і виправдання Євмена залежало не від свідомого волевиявлення військових зборів, а лише від побажання царя чи регента. У першому випадку йшлося про нового регента імперії, Антіпатра, у другому ж – його наступника Полісперхонта і матір Александра Олімпіаду¹⁴³.

Проте не слід забувати, що під час заочного засудження військовими зборами фактичний вбивця усіма шанованого полководця Кратера¹⁴⁴ і прибічник ненависного воїнам регента Пердікки¹⁴⁵ Євмен розглядався як ворог недієздатних царів (див. вище), котрі, до речі, були присутні під час цієї акції¹⁴⁶. Судові ж справи, що стосувалися представників царської родини, як ми вже бачили, розглядалися саме цією державною інституцією (див. вище). Тому насмілюся припустити, що македонські солдати, серед яких були й аргираспіди¹⁴⁷, цілком свідомо і навіть із задоволенням винесли зухвалому греку смертний вирок¹⁴⁸. У випадку ж очолення аргираспідів колишній секретар Александра виступав вже не як злочинець, а як особа, котра користувалась

винятковою довірою з боку нового регента і дуже впливової на той час представниці династії Аргеадів¹⁴⁹. Це, по суті, означало відкликання носіями царської влади всіх звинувачень, висунутих проти Євмена, а отже, й скасування винесеного йому вироку. Таким чином, аргираспіди не мали законних підстав не виконати розпорядження Полісперхонта й Олімпіади. При цьому слід узяти до уваги той факт, що колишній секретар Александра, незважаючи ні на які рескрипти законної цариці та регента країни, ніколи не відчував себе у повній безпеці серед аргираспідів, котрі постійно підбурювалися діадохами-партикуляристами¹⁵⁰. Більше того, на підставі розповіді Діодора складається враження, що ветерани з елітного військового відділу Александра визнавали над собою командування Євмена здебільшого завдяки прихильності до нього одного з їхніх командирів, Андігена, котрий цілком виправдано вбачав у постаті прийшлого грека менше зло для себе і своїх товаришів¹⁵¹. З огляду на все це можна сміливо стверджувати, що наведений Е. Енсоном приклад свідчить не про інертність військових зборів, а скоріше про бажання перевищити політичні повноваження, здавна закріплені за цією державною інституцією, що постійно виникало тоді у простих македонських воїнів.

Таким чином, на перших етапах періоду війн діадохів ми можемо констатувати перманентне посилення значення військових зборів. Воно зростало дедалі більше, в міру загострення стосунків між колишніми соратниками великого завойовника. З огляду на перманентну непевність і мінливість політичної та військової ситуації у колишній імперії Александра всі без винятку діадохи безпосередньо залежали від особистої відданості своїх воїнів і не могли не рахуватися з їхніми бажаннями, які доводились до відома полководців через рішення військових зборів. Найяскравішим прикладом сили, яку набрали збори після смерті Александра, стала згода, котру вони змусили дати вже

згадуваного першого регента імперії Пердікку на шлюб Філіппа III Арридея з племінницею Александра Великого Адеєю Еврідікою, яка фактично віддала себе під захист війська¹⁵². У цьому контексті вражає також акт видачі Євмена аргираспідами, котрі, як ми бачили, здавалось би, вже повністю визнали його авторитет¹⁵³.

Тому не дивно, що всі діадохи прагнули тримати цю, нерідко стихійну, силу під контролем¹⁵⁴. З цією метою вони у міру сил і талантів старалися оперувати методами, схожими на ті, котрими користувався Александр до Гефасису. Відтепер діадохи не намагалися відкрито суперечити своїм військам, кожне з яких у ході постійних усобиць перетворилось на осередок самостійних зборів. Так, якщо вірити листам Антіпатра й Антігона, наведеним Ціцероном у філософському трактаті “Про обов’язки”, ці державні діячі радили своїм синам завжди ласкаво звертатися до війська¹⁵⁵. Разом з тим діадохи відмовилися від тактики відвертого потакання політичним та економічним забаганкам своїх воїнів, а також і від приниженого плазування перед ними, до якого час від часу мусив вдаватися Євмен¹⁵⁶. Натомість колишні полководці Александра старалися з допомогою “батьківської” опіки, прихованих маніпуляцій, багатих подарунків, пропагандистських заходів чи завдяки сплескові відданості і довіри війська до воєначальника в результаті щойно отриманої перемоги підштовхувати збори до ухвалення потрібного рішення. Саме таким чином Кассандр спромігся гарантувати винесення смертного вироку матері Александра, Олімпіаді, а Антігон Монофталм – звинувачення Птолемея, Кассандра й Лісімаха у порушенні волі Александра, що *post factum* створило ілюзію справедливого характеру війни, котру він розпочав проти своїх колишніх союзників (див. прим. 84). Таким саме чином Антігон, прикладом якого скористалися й інші діадохи, домогся набуття царського достоїнства, а його син Деметрій Поліоркет,

після перемоги над нащадками Кассандра, – обрання себе царем Македонії¹⁵⁷.

Як видно зі сказаного вище, засновник династії Птолемеїв, як і інші діадохи, не міг проігнорувати факт існування військових зборів, котрі до того ж надали йому царський титул. Але військові збори, будучи політичною інституцією, котра мала певні владні прерогативи, дещо обмежували владу нових правителів Єгипту. І хоча це обмеження було швидше потенційним, ніж реальним, Птолемеї не могли відчувати себе абсолютними володарями Країни Нілу, доки воно існувало. І це не дивно, оскільки нові господарі Єгипту дуже добре пам'ятали про досвід Александра, а особливо – про події, що відбулися після його смерті.

Таким чином, перед першими Птолемеями стояло те ж завдання, що й свого часу перед Александром, – звести нанівець роль ради “друзів” і військових (народних) зборів у політичному житті країни.

2.2. Александрійські фараони шукають відповідь

Успадкувавши всі перешкоди, що стояли на шляху перетворення іммігрантів на підданих ще з доелліністичних часів, Птолемеї шукали там само і засоби боротьби з ними. Серед цих засобів були і політика маніпулювання, і використання давньоєгипетської традиції поділу суспільства на замкнені соціальні чи соціально-професійні групи, і використання напрацювань античних філософів.

Разом з тим, як і у випадку із впровадженням александрівської ідеї перетворення усього населення країни на підданих, Лагіди пристосовували давні методи до елліністичних реалій. У результаті таких пристосувань нерідко виникали зовсім нові ідеї, засоби й моделі, не схожі на свої прототипи.

2.2.1. Птолемеївська модель політики маніпулювання

Говорячи про модель політики маніпулювання, яку застосовували Лагіди, слід зазначити, що вона певною мірою відрізнялась як від варіанта, запропонованого Філіппом, так і від форми, прийнятої Александром. Можна навіть говорити про створення цілком нової, автентичної моделі, яку з її попередницями поєднують не стільки практичні запозичення, скільки сама ідея маніпулювання різними соціальними групами з метою досягнення якомога повнішої влади у країні шляхом перетворення усього її населення на підданих. На відміну від своїх попередників, Лагіди значно ускладнили створену ними модель. Окрім того, до ідей, перейнятих в Аргеадів, додалися і місцеві, єгипетські, традиції.

Так, слід зазначити, що на остаточний варіант птолемеївської політики маніпулювання дуже великий вплив зробили успадковані разом з місцевим державно-адміністративним устроєм (див. 4.2.2) давньоєгипетські суспільно-політичні традиції з характерними для них особливостями. Насамперед мається на увазі жорстка система соціально-професійного поділу населення Країни Нілу¹⁵⁸, а також традиційна для фараонів практика опертя на різні суспільні верстви залежно від конкретної політичної ситуації або від поставлених володарями безпосередніх цілей (див. вище).

Але склад таких соціальних верств із часів фараонів значно змінився й урізноманітнівся. Місце родової знаті й “удільних князів”, номархів, у соціально-політичній структурі держави Птолемеїв зайняли набагато більш залежні від царя представники вищої й середньої адміністративних ланок, котрі повинні були відігравати роль слухняного знаряддя, покликаного сприяти втіленню у життя волі монарха (див. 3.1.2; 4.1.1). Як і фараони, Лагіди робили усе можливе, щоб не дати змоги цим

чиновникам перетворитись на своєрідних спадкових “удільних володарів”. Проте, як і за часів класичного Єгипту¹⁵⁹, це вдалося лише сильним правителям, і то не завжди¹⁶⁰. За своїм етнічним складом ця група населення птолемейського Єгипту не була однорідною. До неї входили як переселенці, тією чи іншою мірою наближені до царя і його оточення, так і представники місцевої еліти. Якщо ж сюди додати і чиновників нижчої адміністративної ланки, що з огляду на важливу роль усього державно-бюрократичного апарату в країні видається цілком логічним, тоді до вищезгаданої групи буде доцільно долучити і більш скромних представників з боку як єгиптян, так і неєгиптян (див. 4.2.1; 4.2.2).

Роль простого народу за Птолемейв виконувало населення єгипетської хори, переважну більшість якого, як і раніше, становили мільйони фелаків-аборигенів. Вони звикли визнавати абсолютну владу фараонів і потребували від останніх лише забезпечення захисту, правосуддя і пристойних умов для виживання¹⁶¹. З цим завданням перші представники нової династії цілком справлялися¹⁶², про що свідчить відсутність серйозних народних заворушень протягом майже усього III століття¹⁶³. Разом з тим народ нової держави складали не лише фелахи. До нього слід також віднести представників місцевого середнього класу і численних іммігрантів, котрі селились по всій єгипетській хорі як приватні особи і нічим, з точки зору володарів країни, не відрізнялися від загальної маси населення¹⁶⁴. По суті, єдина ознака, за якою середній клас суттєво відрізнявся від маси селян, – це більш високий життєвий рівень. Він надавався державою представникам зазначеної категорії населення за більш вагомий фаховий чи матеріальний внесок, який вони робили у розбудову економіки країни, а отже, і у процес збільшення царських прибутків. Саме із середнього класу виходили численні державні відкупщики й торговці, котрі були такими ж

відкупщиками¹⁶⁵, чиновники середньої адміністративної ланки й управителі дореай, знавці землемірної та іригаційної справи, як правило єгиптяни, тощо¹⁶⁶.

Крім двох вищезазначених груп, у Країні Нілу існувало також могутнє й впливове, однорідне в етнічному плані місцеве жрецтво. Воно, з огляду на свій авторитет серед населення Єгипту, могло бути опорою трону під час царювання сильних володарів, а у випадку чужоземної династії Птолемеїв – виконувати ще й функцію лояльних посередників між останніми й народною масою. Разом з тим служителі місцевих богів ніколи не пропускали можливості вийти з-під контролю держави¹⁶⁷. Щоправда, в запасі у Птолемеїв на цей випадок завжди залишалася можливість грати на давньому суперництві жерців з різних релігійних центрів Країни Нілу¹⁶⁸, наприклад Мемфіса і Фів, чим нові володарі Єгипту, очевидно, й користувалися¹⁶⁹.

Крім цього, правителі з александрійської династії додали ще декілька нових груп і посилили значення ще кількох існуючих. Так, вони виокремили з числа неєгипетського населення Країни Нілу жителів трьох полісів. Йдеться про Навкратіс і, власне, Александрію, які існували до утворення держави Птолемеїв і могли в разі необхідності бути протиставлені хорі Нижнього Єгипту, а також про засновану Птолемеєм Сотером Птолемаїду, що повинна була виконувати подібну функцію щодо Фіваїди¹⁷⁰. Право громадянства у цих квазіполісах надавалося переважно переселенцям, як правило грекам і македонянам (див. нижче). З огляду на роль потенційної противаги хорі, яку повинні були відігравати поліси, представники александрійської династії всіляко сприяли збереженню там різноманітних аксесуарів громадянського життя, притаманних повноцінним еллінським общинам-держavam (див. 3.1.1.). Зокрема, значною мірою на угоду їхнім жителям (див. нижче) Птолемеї не забороняли громадянським інституціям трьох зазначених квазіполісних

утворень ухвалювати закони, котрі перешкоджали змішуванню громадян Александрії, Птолемаїди та Навкратіса з місцевим населенням. Так, якщо вірити римським джерелам, у Навкратісі ще у II столітті п.Р.Х. існував закон, згідно з яким громадянам цього поліса заборонялося вступати у змішані шлюби з єгиптянами¹⁷¹. На підставі існуючих джерел можна припустити наявність подібного положення і в Александрійському законодавстві¹⁷². Скоріше за все, Птолемаїда також не становила винятку з цього правила¹⁷³.

Жителі Навкратіса й Птолемаїди були беззастережно віддані Лагідам, як єдиним гарантам збереження псевдополісних свобод, якими вони насолоджувались, на відміну від жителів єгипетської хори¹⁷⁴. Що ж до мешканців столиці держави, Александрії, то першим Лагідам, до Філопатора включно, вдавалося утримувати їх у руках. Так, замість дієвої підтримки закликів до свободи, запропонованих Клеоменом III Спартанським, александрійці обмежились лише нетривалим поклонінням його останкам¹⁷⁵. Але вже на середину II століття, користуючись слабкістю пізніх представників династії, яка вироджувалась як фізично¹⁷⁶, так і політично, александрійці перетворилися на свавільну розбещену стихію, котра могла скинути з престолу або й позбавити життя небажаного їй монарха. Так, згідно з підрахунками польської дослідниці А. Свідеркувни, александрійці протягом 203–51 років 16 разів відігравали вирішальну роль у перебігу династичної історії елліністичного Єгипту¹⁷⁷. У свою чергу, американський науковець Дж. Меннінг влучно застосував щодо населення птолемейської столиці поняття “king maker”¹⁷⁸. Любов і відданість александрійців царям нерідко доводилося здобувати відвертим заграванням. Іншим шляхом утримання їх у покорі було використання сили військових найманців або ж – припинення постачання до столиці хліба з єгипетської хори¹⁷⁹. Проте не слід забувати, що навіть у часи смут і нестабільності

александрійці, незважаючи на перманентні прояви непокори волі того чи іншого царя, послідовно зберігали відданість правлячій династії як такій¹⁸⁰. Найяскравішим підтвердженням цьому стали події, пов'язані з експансією Антіоха Епіфана (див. 4.2.1) й Александрійською війною Юлія Цезаря¹⁸¹.

Залишилося лише згадати три групи військового характеру, що існували у елліністичному Єгипті, – два типи клерухів та найманці. Перший тип клерухів становили переселенці з усього еллінізованого світу, котрим Птолемей як плату за службу надавали земельні клери розміром від 20 до 120 арур¹⁸². Клерами в елліністичному Єгипті, на відміну, наприклад, від Афін класичної доби¹⁸³, називалися земельні володіння умовного характеру, які цар на правах власника усієї єгипетської землі надавав частині найманців як плату за військову службу¹⁸⁴. На думку вчених, існувало декілька причин перетворення Лагідами певної кількості військових найманців на воєнізованих колоністів-землеробів. Серед цих причин можна назвати прагнення нових володарів Єгипту прив'язати особовий склад армії до країни, яку ця армія буде захищати; намагання держави посприяти обробці якомога більшої кількості землі; встановлення постійних стосунків між царем і армією; запровадження нових, незвичних для місцевих жителів, методів обробки землі; забезпечення стимулу для пробудження в іммігрантів духу підприємництва; зменшення небезпечної концентрації війська у столиці держави; і навіть бажання прискорити процес еллінізації місцевих жителів та забезпечити в усіх куточках країни наявність грекомовних підданих, з якими грекомовні ж царі могли б легше порозумітись, ніж із єгиптянами¹⁸⁵. Птоlemeївський вид клерухії мав не стільки грецьке, скільки східне коріння¹⁸⁶. Якщо громадянин класичного грецького поліса, як власник нерухомого майна, був зобов'язаний захищати свою батьківщину¹⁸⁷, то у стародавньому Єгипті, Месопотамії і, можливо, державі хетів земельний

наділ виступав у ролі плати за військову службу¹⁸⁸. Тобто якщо в Елладі володіння землею ставало причиною виконання військового обов'язку, то на стародавньому Близькому Сході, навпаки, за виконання військової служби надавались відповідні земельні наділи з державного чи общинного фонду.

В ході історії держави Птолемеїв чітко простежується процес трансформації прав воїна, пов'язаних із триманням клера. Так, у першій половині III століття клер розглядався як земельна ділянка, що надавалася воїнові лише на час його перебування на військовій службі (в разі відставки чи смерті клеруха ця ділянка поверталася до царського земельного фонду). У середині ж I століття він набирає форму нерухомого майна клеруха, його родини і спадкоємців, причому з правом відчуження¹⁸⁹. У зв'язку з проблемою еволюції статусу клера і клеруха в елліністичному Єгипті існують різні припущення. В основному вони збігаються з перерахованими вище причинами запровадження Птолемеями самого інституту клерухії. Йдеться насамперед про бажання правителів створити регулярну професійну армію, а також тісніше прив'язати воїнів до країни, яку ті мали захищати, і гарантувати собі більшу відданість клерухів¹⁹⁰. Досить оригінально трактувала цей процес К. Прео. На її думку, надання клерам статусу спадкового володіння було наслідком боротьби державного права власності з приватним – боротьби, яка закінчилась перемогою останнього. Бельгійська дослідниця пояснювала це тим, що воїн-найманець робив царю поступку, коли замість грошової оплати приймав земельний наділ, який обкладався податком¹⁹¹; тому цар у відповідь був змушений частково відмовлятися від своїх прав на землю клерухів¹⁹². На мою думку, усі наведені вище причини змін у статусі військового клера тією чи іншою мірою мали місце. Справді, Птолемеї, бажаючи залучити еллінізованих воїнів-найманців до країни й утримати їх там, особливо після спаду іммігрантської хвилі в

другій половині III століття¹⁹³, а саме періодом царювання Євергета й Філопатора датуються перші експерименти¹⁹⁴, пов’язані з успадкуванням клерухами земельних наділів¹⁹⁵, могли певною мірою свідомо поступитися на користь цих воїнів своїми правами на земельну власність у країні¹⁹⁶. Але, крім цього, надання клерухам спадкового права на землю перетворювало їх на поселенців, так званих катеків, і, таким чином, повинно було також посилити державний контроль над цією соціальною групою. Можна було безпомилково передбачити, що воїни, отримавши гарантоване право на земельну ділянку й оселившись у Єгипті, з більшою часткою вірогідності, ніж звичайні клерухи, обзаведуться у Країні Нілу власними родинami. Після цього, на відміну від звичайних найманців або певною мірою й клерухів із неспадковим земельним наділом, катеки були змушені зберігати вірність александрійським володарям, оскільки від цього залежали матеріальний добробут і життя їхніх родин¹⁹⁷. Відтепер представники александрійської династії за будь-яких обставин завжди могли мати під рукою певну кількість воїнів, котрим не заманеться зненацька повернутися на історичну батьківщину, незалежно від військових планів царя. При цьому Птолемеї чудово усвідомлювали усі переваги подібної системи, оскільки вони вже мали відповідний прецедент, датований періодом правління Сотера. У 306 році, під час військової операції Деметрія Поліоркета на Кіпрі (див. 4.1.3), цим полководцем було захоплено у полон близька трьох тисяч птолемеївських воїнів. Незважаючи на те що полонені отримали можливість перейти на службу до сина Антігона, з огляду на свої родини й майно, залишені в Єгипті, більшість із них вирішили втекти до птолемеївських військових розташувань¹⁹⁸.

Іншу воєнізовану верству населення становили так звані махімой, котрі також були клерухами, але набраними з числа місцевих жителів – давно єгиптизованих лівійців, – а пізніше

й єгиптян¹⁹⁹. Представники цієї групи отримували менші клери, котрі вже у III столітті могли передаватися у спадок або й відчужуватися, правда в межах цієї професійної групи²⁰⁰. Вони становили 5–7, зрідка – 10 чи 20, а у зовсім виняткових випадках – до 30 арур. Також мали місце випадки, коли замість земельного наділу клерухам-аборигенам надавали утримання у вигляді сільськогосподарських продуктів²⁰¹. Ця група воїнів, яка існувала задовго до Лагідів, але втратила своє значення через підкорення Єгипту персами²⁰², знову набула ваги у країні завдяки новій правлячій династії, а точніше – впливу фаворита Птолемея Філопатора, Сосібія, лише наприкінці III століття²⁰³, тобто пізніше від групи, що складалася з переселенців. Але навіть за часів перших Птолемеїв, крім виконання функції допоміжних військ і охоронців порядку²⁰⁴, клерухи-аборигени іноді включалися до складу міських залог²⁰⁵, а на думку Г. Бенгтсона і К. Фішер-Бове, навіть брали безпосередню участь у бойових діях²⁰⁶. У цьому ж контексті слід також згадати, що, поряд з особистою македонською царською гвардією, агемою, за наказом Птолемея Філадельфа була також створена гвардія, набрана з молоді, що походила з місцевої знаті²⁰⁷.

Третю згадану військову групу становили, так би мовити, “чисті” найманці, котрі, на відміну від клерухів, за грошову плату служили у птолемеївській армії як у мирні, так і у воєнні роки²⁰⁸.

Поряд зі збільшенням кількості соціальних груп, які в разі потреби держава могла б використовувати у власних цілях, проходились також якісні зміни у складі самих цих груп, подібно тому, як це в останні роки свого царювання робив Александр Великий. Але, на відміну від Александра, Птолемеї намагалися змінювати етнічний склад тієї чи іншої верстви не шляхом наказів і широкомасштабних одноразових акцій, а поступово, ідучи природним шляхом і не втручаючись без нагальної потреби

у процес подолання межі між єгиптянами та іммігрантами приблизно однакового соціального чи матеріального рівня²⁰⁹. Не слід також вбачати в етнічній політиці Лагідів двох протилежних тенденцій, як це, наприклад, робить Л.С. Баюн²¹⁰. Птолемеї не робили спроб загальмувати процес подолання бар'єра між переселенцями і місцевим населенням. Так, усупереч твердженню ряду вчених²¹¹, єгиптянам, в усякому разі формально, не заборонялось навчатися в еллінських гімнасіях²¹², випускники яких утворювали щось на зразок елітарного клубу. Справді, переважна більшість місцевих жителів, яку становили фелахи, не мали доступу до еллінської освіти, а отже, не могли підвищити свій соціальний статус. Але причиною подібної ситуації, яку ми, до речі, спостерігаємо також і у фараонівському Єгипті, на мій погляд, був не етнічний, а соціально-економічний фактор. Зазначена ситуація обумовлювалася тією банальною обставиною, що єгипетським селянам попросту ніколи не вистачало ні дозвілля, ні коштів, необхідних для отримання бодай початкової освіти²¹³.

У контексті аналізу етнічної політики александрійських володарів окрему увагу слід звернути на особливості судової системи, що існувала у птолемеївському Єгипті. Юридично-правова і в першу чергу судова система елліністичного Єгипту була дуже заплутаною і розгалуженою²¹⁴. Можна навіть стверджувати, що вона складалася з кількох систем, майже відокремлених одна від одної²¹⁵. Розглядаючи її особливості, можна прийти до висновку про існування в країні значної правової сегрегації. Представники грекомовного та єгиптомовного населення єгипетської хори при вирішенні майнових справ (купівля-продаж нерухомого майна, укладання шлюбних контрактів, написання заповітів тощо) та у випадку участі в судових процесах приватного характеру мали справу зі звичними для себе юридичними установами. У випадку еллінів це були контори нотаріусів-

агораномів і судові колегії – дікастерія²¹⁶; у випадку ж єгиптян йдеться про суди жерців-лаокритів і традиційних храмових писців – укладачів контрактів²¹⁷. Окрему категорію становили жителі трьох єгипетських псевдополісів – Александрії, Птолемаїди і Навкратіса, котрі взагалі керувалися власним законодавством – політикою номой (див. 3.1.1)²¹⁸.

Але, як ми побачимо далі, ця правова сегрегація не мала примусового чи принизливого характеру. До того ж вона була досить умовною. Це було обумовлено такими двома чинниками: 1) юридичне розмежування еллінів та єгиптян мало цілком добровільний характер і, відповідно, не було примусовим для останніх; 2) протягом III–I століть відбувалося поступове злиття грецької та єгипетської юридично-правової системи.

На мою думку, запровадження окремих судових і нотаріальних установ для єгиптян і переселенців, де під час юридичних процедур керувалися відповідними правовими традиціями та діловими мовами²¹⁹, було поступкою прагматичного характеру. Перші Птолемеї, ймовірно, зробили її на прохання місцевого населення. Таким чином, єгиптяни зберегли звичне для себе законодавство, яке формувалося протягом тисячоліть, а місцеві діловоди й судді – свої робочі місця. Держава ж унаслідок цього заходу уникла хаосу, який, безсумнівно, запанував би у країні в ході тотальної заміни одного законодавства іншим, а також труднощів, пов'язаних із мовним чинником (див. 4.2.1; 4.2.2).

Разом з тим представники правлячої династії, за винятком хіба що Птолемея VIII²²⁰, шляхом прямого й непрямого втручання намагалися спростити державно-правову систему і поступово звести її до спільного грекомовного знаменника. Так, ніхто не заважав єгиптянам вдаватися до послуг еллінських суддів, а еллінам, чия самоназва наприкінці III століття мала вже не стільки етнічне, скільки соціокультурне забарвлення (див. 4.2.1), – до послуг єгипетських лаокритів²²¹. Навіть більше того,

діти від змішаних шлюбів самі обирали, до якого суду їм варто звертатися²²². Це явище пояснюється дуже просто. Єгипетська судова традиція зберегла положення, невідомі грецькому судочинству, але вигідні тій чи іншій зацікавленій стороні. Прикладом цього може бути майнове становище жінки, яке за місцевим законодавством було набагато вигіднішим, ніж за грецьким²²³.

Крім того, як вже було сказано, в країні проводилася цілеспрямована державна політика з метою нівелювання правової системи (див. вище). Для ілюстрування цього процесу можна вказати на декілька важливих обставин.

На початку II століття було скасовано дікастерія, чії функції перебрали на себе колегії царських суддів – хрематистів²²⁴. Це нововведення було доцільним саме у контексті спрощення державно-правової системи. Якщо дікастерія свого часу розглядали, як правило, справи еллінізованих іммігрантів, то суди хрематистів вже у III столітті не звертали уваги на етнічні розмежування. Так, право на розгляд своїх справ у цих судових колегіях мали царські землероби – переважно селяни, котрі орендували царську землю²²⁵. Місцеві жителі потрапляли у сферу діяльності хрематистів у разі їхньої причетності до справ, пов'язаних з адміністративними зловживаннями або економічними злочинами, такими як порушення відкупного режиму²²⁶. Наприклад, у 254 році через руки хрематиста Петона пройшли справи єгипетських селян з Гефестіади, а також дрібних відкупщиків та контролерів державної пивної монополії. Селяни з Гефестіади звинувачували у зловживаннях номарха Даміса, інтереси якого у суді повинен був представляти підлеглий останнього Сопатр²²⁷. Окрім цього процесу, Петон мав розглянути справу єгиптян-пивоварів Амменеуса і Паїса та невідомого державного контролера, котрі були звинувачені у махінаціях із ячменем, виданим для варіння пива²²⁸.

У птолемейському Єгипті проводилися також акції, що мали на меті уніфікувати нотаріальну систему. Так, із середини II, а

можливо, й з кінця III століття демотичні документи, що фіксували факт купівлі-продажу, потрібно було завіряти у грекомовного нотаріуса, агораномом²²⁹. Наслідком цього заходу стало поступове витіснення демотики грецькою діловою мовою (останній відомий демотичний контракт датується 96 роком)²³⁰. Слід підкреслити, що заміна місцевої ділової мови грецькою не мала на меті посилення ролі грецьких нотаріусів за рахунок їхніх єгипетських колег. Як і у випадку збереження єгипетської судово-юридичної системи, зазначене перетворення мало лише суто прагматичний підтекст із боку держави. Це видно хоча б на підставі того, що серед грекомовних агораномів вже у II столітті, а можливо, й наприкінці III століття зустрічаються особи, котрі мали два імені – грецьке та єгипетське²³¹, що, скоріш за все, вказує на їхню належність до місцевого населення²³².

Коли ж говорити про ставлення Лагідів до питання, пов'язаного зі змішаними шлюбами, то також доведеться зробити висновок, що нові володарі країни не мали нічого проти цього явища. Про це свідчить той факт, що вже у середині III століття у філадельфійській дореа діюкета Аполлонія, та й не тільки у ній, не можна було за іменем людини однозначно визначити її етнічну належність²³³.

Навіть поблажливе ставлення Птолемеїв до практики на заборону змішаних шлюбів у Навкратісі і, можливо, в александрійській Політевмі та Птолемаїді (див. вище) навряд чи є показником того, що правляча династія не прагнула до злиття іммігрантів з місцевими жителями у загальноєгипетському масштабі. По-перше, у цьому випадку слід зважити на виняткове становище адресатів зазначеної царської політики. З огляду на низку суб'єктивних чинників вони мали більш привілейований статус на відміну від пересічних іммігрантів, котрі селились у єгипетській хорі. Останні, не будучи громадянами згаданих вище полісів або членами будь-яких державних структур, по

суті, майже нічим не відрізнялися від місцевих жителів подібного соціально-майнового рівня²³⁴. З огляду на це я схилиюся до думки, що вищевказане ставлення Птолемеїв до заборони змішаних шлюбів у Навкратісі, Александрії та Птолемаїді слід розглядати лише у рамках підтвердження певної винятковості їхніх громадян. Нові володарі Єгипту мусили бодай формально сприяти збереженню видимості традиційного полісного антуражу, частиною якого нерідко було невизнання шлюбів із громадянками чи громадянами інших общин-держав²³⁵. У зв’язку з цим можна згадати, що у класичних Афінах чужоземця, котрий обманним шляхом одружувався з афінянкою, продавали у рабство²³⁶; або ж послатися на загальновідомий закон Перікла²³⁷. Пізніше ж, у III столітті, ми стикаємося з проявами жорсткого громадянського законодавства, які дійшли до нас з елліністичного Родосу²³⁸, та досить суттєвими обмеженнями, що чекали на бажаючих отримати статус громадянина в елліністичному Мілеті²³⁹. Про те, що заборона на змішані шлюби походила не зі сторони Птолемеїв, а з боку полісних магістратів, яскраво свідчить та наполегливість, із якою останні намагалися зашкодити людям зі сторони отримати полісне громадянство. Прикладом подібного опору можна вважати так званий *Ratsprotokol* із Птолемаїди (див. 3.1.1), або текст петиції александрійців до римського імператора Клавдія з проханням відновити привілеї, надані місту Птолемеями, зокрема право відмовляти сумнівним особам²⁴⁰ у громадянстві²⁴¹. Крім того, на мій погляд, не слід нехтувати і тим фактом, що досі не знайдено жодного птолемеївського розпорядження про заборону на шлюби з місцевими жителями, адресованого грекам та македонянам, котрі мешкали в єгипетській хорі²⁴².

Разом з тим александрійські володарі непомітно намагалися послабити штучну ізолюваність єгипетських квазіполісів. Дозволяючи своїм кишеньковим політам гратися у збереження

своєрідної “расової” чистоти, нові володарі Країни Нілу водночас крізь пальці дивилися на факт проживання у Навкратісі²⁴³, Птолемаїді і навіть Александрії значної кількості єгиптян²⁴⁴. У цьому контексті також слід мати на увазі, що жоден представник правлячої династії не забороняв громадянам цих полісів оселятися у єгипетській хорі, де контакти з місцевим населенням були набагато тіснішими²⁴⁵. Такий стан речей, всупереч полісному законодавству, створював чудові передумови для виникнення греко-єгипетських подружніх пар. І справді, такі подружжя ми знаходимо серед громадянського складу всіх трьох квазіполісів.

Так, ми знаємо принаймні про один випадок укладення шлюбу між єгиптянкою й александрійським громадянином. Ним був такий собі Монім, син Клеандра, котрий, зберігаючи свій александрійський статус, мешкав зі своєю родиною у Фаюмському оазисі²⁴⁶. Зрештою, можна припустити, що саме наслідки подібних шлюбів стали причиною бажання александрійців отримати від імператора Клавдія дозвіл на проведення чистки у своїх лавах²⁴⁷. У свою чергу, громадянин Птолемаїди на ім'я Дритон, який очолював загін царської кінноти, розміщений у патеритському номі, після смерті своєї першої дружини-співгромадянки вступив у повторний шлюб із дівчиною зі змішаної греко-єгипетської родини²⁴⁸. Навіть у Навкратісі ми знаходимо свідчення на користь імовірного порушення відповідної настанови місцевого законодавства. Йдеться про статую, виконану в єгипетському стилі і датовану кінцем IV або першою половиною III століття, яка зображувала такого собі Харемхаба, котрий у написі, зробленому на її постаменті, називав себе греком²⁴⁹.

Нарешті, на користь відсутності у внутрішній політиці Лавгідів тенденції, спрямованої на посилення межі, що розділяла переселенців і місцевих жителів, свідчить той факт, що навіть належність до більш привілейованих клеруків, катеків, чи менш

привілейованих, махімой, поступово стала показником не етнічного походження, а лише соціального або й професійного²⁵⁰ статусу того чи іншого воїна²⁵¹. При цьому у II, а можливо, навіть з кінця III століття в елліністичному Єгипті спостерігалася тенденція до зменшення наділів катеків і відповідного збільшення клерів махімой²⁵².

Тепер я приділю увагу заходам, за допомогою яких володарі елліністичного Єгипту намагалися не допустити безконтрольного злиття чи взаємопроникнення різних соціальних груп, котрі існували в країні.

Зважаючи на македонський досвід Аргеадів, Птолемеї повинні були розуміти, що для успішного втілення в життя політики маніпулювання необхідно постійно зберігати і підтримувати певні протиріччя між різними соціальними групами, одночасно культивуючи у них загальну безумовну лояльність щодо царської влади. Для досягнення такого стану речей нові володарі Країни Нілу досить вміло використовували особливості як єгипетського, так і еллінського соціально-політичного життя. Йдеться про своєрідну єгипетську соціально-професійну систему і замкнений характер грецьких полісних общин.

У Єгипті з давніх часів існував ряд замкнених професійних груп, які мали яскраво виражене соціальне навантаження (див. вище). Щоправда, під час перехідних періодів бар'єри між ними нерідко знищувалися, що призводило до посилення соціальної мобільності. Але в часи стабілізації держави окремі професійно-соціальні прошарки населення знову, переважно добровільно, як у випадку привілейованих верств, чи з елементами примусу, як у випадку ремісників та фелаків, утворювали замкнені групи²⁵³. Лагідні певною мірою сприяли збереженню цієї особливості єгипетського суспільства. Так, за часів їхнього панування, місцеве жрецтво зберігало всі ознаки замкненої групи. Її члени всіляко намагалися не залучати до своїх кіл

представників інших верств населення, хоча іноді таке і траплялося²⁵⁴. Птолемеї також зберегли спадковий характер належності до місцевих воїнів-клерухів²⁵⁵. Зрештою, вони зробили спадковими і наділи воїнів – нащадків іммігрантів (див. вище), що надало останній групі також характеру замкненого соціально-професійного стану. У випадку з адміністрацією нові володарі Єгипту проводили двояку політику. З одного боку, вони не заперечували можливості просування активних чиновників по службовій драбині, що повинно було піти на користь державі (див. 3.1.2). З другого ж – допускали перехід службової посади від батька до сина²⁵⁶. У цьому контексті слід згадати Ха-Хапі, сина Паніїта, котрий у другій половині III століття став начальником мемфійської поліції після свого батька²⁵⁷, Петеймутеса, сина Гора, що на зламі III та II століть працював у канцелярії батька, іноді виконуючи обов'язки останнього²⁵⁸, або ж храмових писців-нотаріусів (див. вище), у чиєму середовищі подібна практика була повсякденним явищем²⁵⁹. Але оскільки поширення зазначеної традиції на весь адміністративно-бюрократичний апарат призвело б до перетворення чиновників на своєрідних “удільних” династів, що вже траплялося у фараонівському Єгипті (див. вище), Птолемеї у цьому випадку надавали перевагу соціальній мобільності.

Поряд із соціально-професійною розмежованістю, притаманною єгипетському суспільству, у контексті нашої проблеми знову слід згадати про замкненість традиційної полісної общини еллінів. Як було вже зазначено вище, Лагіди, йдучи назустріч громадянам Навкратіса, фіваїдської Птолемеїди й александрійської Політевми, гарантували їм максимальну в єгипетських умовах відокремленість від жителів єгипетської хори. Монархи навіть залишили за ними і право надавати статус громадянина лише тим, кого вони вважали гідними цієї досить сумнівної, з огляду на квазіполісний характер згаданих соціально-політичних

утворень, честі²⁶⁰. Хоча, як ми вже бачили і ще переконаємося згодом, Птолемеї створювали певну можливість для часткового порушення таких полісних настанов (див. вище) і зберігали за собою певну вагу у вирішенні питань, пов’язаних зі спірними правами на громадянство (див. 3.1.1). Таким чином, александрійські володарі підготували усе необхідне для того, щоб у разі розходження власних інтересів з інтересами жителів своїх кишенькових полісів без зайвих зусиль скасувати бар’єр між цими штучними утвореннями й рештою єгипетського суспільства²⁶¹. Можна припустити, що громадяни Александрії, Птолемаїди і Навкратиса чудово розуміли цю потенційну загрозу і всіляко намагалися демонструвати свою відданість правлячій династії (див. вище).

Незважаючи на те що подальший поділ населення країни на ряд замкнених соціально-професійних і квазіполісних утворень значно полегшив би втілення у життя політики маніпулювання, нові володарі Єгипту не пішли далі виокремлення вищеперерахованих груп. Причиною цього, можливо, було усвідомлення першими представниками династії Лагідів факту, що припинення притоку нових енергійних людей до тієї чи іншої професійно-соціальної верстви призведе до стагнації в першу чергу економіки країни, у чому Птолемеї були незацікавлені. Саме тому ми можемо спостерігати у елліністичному Єгипті, поряд з утворенням вищезгаданих замкнених прошарків населення, яскраві прояви соціальної мобільності, котра відігравала досить відчутну роль у житті як іммігрантів, так і корінних жителів країни. Можна виокремити два різновиди цього явища. По-перше, включення й вихід переселенців та місцевих жителів до тієї чи іншої соціальної верстви; по-друге, зміна суспільно-майнового статусу людини у рамках однієї групи.

У III столітті, коли соціально-політична структура держави Птолемеїв лише формувалась, а до Єгипту прямувало сотні

тисяч іммігрантів²⁶², існували найсприятливіші умови для соціальної мобільності. Численні маси переселенців уливалися до лав військових колоністів-клеруків, чиї нащадки згодом утворили згадану вище замкнену групу, де військові обов'язки успадковувалися сином від батька разом із земельним наділом. Інші енергійні шукачі щасливої долі, такі як діойкет Аполлоній, архітектори Клеон і Теодор, економ Зоїл та багато інших, ставали державними адміністративними службовцями або, якщо пощастить, і царськими придворними²⁶³. Місцеві жителі також не залишалися осторонь. Представники єгипетської знаті та жрецтва теж отримували високі адміністративні і придворні посади. Серед таких, зокрема, назвемо базилікограматевса Верхнього Єгипту Гор-Нефера²⁶⁴, верховного гермопольського жерця й базилікограматевса зазначеного нома Петосиріса²⁶⁵, номархів Амасиса (певно, Яхмоса) і Самтауї-Тэфнахта (Сомтутефнахта), коптського номарха й високопоставленого палацового функціонера Сену-Хрота²⁶⁶, начальників мемфійської поліції Панііта і його сина Ха-Хапі, жерця Манефона та інших²⁶⁷; у тому числі вищезгаданих знатних юнаків, котрі у складі єгипетської гвардії влилися до придворного почту Філадельфа²⁶⁸. Представники середніх і нижчих єгипетських верств за допомогою власних знань і умінь або ж протекції впливових покровителів також могли поліпшити своє соціальне й матеріальне становище. Серед них можна згадати базилікограматевсів Веннефера, Гора, Петосиріса, Фанесіса, Хартефнахта, Гормахора та Імутіса, численних топархів, топограматевсів, комархів і комограматевсів, місцевих помічників архітектора Клеона й номових архітекторів тощо²⁶⁹. У 246 році єгиптянин Сісух прохав Зенона допомогти його синові на ім'я Птолемея улаштуватися чиновником до канцелярії економа Гермафіла чи завідуючого місцевою царською касою Питона²⁷⁰. Правда, у цьому випадку не можна з упевненістю стверджувати, що Зенон удовольнив прохання Сісуха²⁷¹. Але

сам факт звертання Сісуха, здається, свідчить про те, що подібні прохання Зенон не залишав без уваги, отже, не один місцевий житель міг потрапити до локальних адміністративних органів, змінивши цим свою професійно-соціальну групу. Напередодні ж знаменитої битви при Рафії, що відбулася 22 червня 217 року, до числа місцевих клерухів лівійського походження влилося 20 тисяч єгиптян (див. вище). Це також слід розцінювати як прояв соціальної мобільності. І, як ми вже бачили, у деяких випадках навіть єгипетське жрецтво приймало до своїх лав людей зі сторони (див. вище).

Зміна соціального статусу могла бути здійснена і через шлюб. Це в основному стосувалося жінок²⁷². Серед них були мати дівчат-близнюків, відомих із папірусів мемфіського Серапійону, Аполлонія/Сенмонтіс, дружина вершника-клеруха Дритона²⁷³ і багато-багато інших. І, нарешті, високого становища можна було досягти завдяки фаворитизму. Класичним прикладом тут може бути доля Агатокла й Агатоклеї, брата й сестри, котрі, задовольняючи усі примхи хтивого бісексуала Птолемея Філопатора, самі перетворилися з представників соціальних низів на впливових придворних. Окрім того, вони допомогли зробити подібний стрибок через усі соціальні шаблі своїй матері Ойнанті²⁷⁴ і тим, хто зміг домогтися їхнього благовоління²⁷⁵. Припускаю, що не залишились без царських милостей також родичі численних наложниць Птолемея II Філадельфа, серед яких, до речі, була і єгиптянка чи нубійка Дідима²⁷⁶.

Існувала також можливість змінити свій статус у межах однієї групи шляхом просування службовими чи соціальними шаблями. Так, Теодор замінив на посаді головного архітектора іригаційних робіт у Фаюмському оазисі, свого звільненого шефа Клеона²⁷⁷, а дійокет Птолемея III Сосібій із часом піднісся до рівня такого собі державного канцлера з дуже широкими владними повноваженнями (див. 3.1.2)²⁷⁸. У свою чергу, в “Інструкції

номовому економові” також недвозначно говориться про можливість подальшої кар’єри та про загрозу її краху, які чекали, відповідно, на сумлінних та недбалих чиновників (див. 3.1.2)²⁷⁹. У квазіполісах можливість соціальної мобільності мала інший, суто еллінський характер. Громадяни цих псевдодержавних утворень, очевидно після досягнення відповідного майнового цензу, могли займати посади полісних магістратів²⁸⁰. Існувала також придворна ієрархічна драбина, щаблями якої просувалися представники царського оточення (див. 3.1.2). Воїни-клерухи теж могли зробити кар’єру у рамках своєї професійно-соціальної групи, про що свідчать біографії начальника кінного загону з патирітського нома Дритона, гіппарха з Фаюму Агатодора, командира загону піхоти із залоги міста Омбо Гермія та його тезки – стратега Елефантини²⁸¹. Що ж стосується жрецтва, то можливість просування по ієрархічній драбині існувала також і для його представників. Вона полягала у призначенні на відповідні священицькі посади у новостворених жрецьких філах і нових храмах, котрі досить активно будувалися Птолемеями (див. вище)²⁸².

Перші Птолемеї усвідомлювали користь та закономірність соціальної мобільності. Але вони й не бажали відмовлятися від політики маніпулювання та сприяння практиці породження в окремих соціальних групах певного антагонізму стосовно одна одної, поєданого із загальною відданістю правлячій династії. Так, вони віднайшли ще один спосіб досягнення своєї мети. Кожна соціально-професійна група (у випадку державної адміністрації – кожен її соціальний прошарок) отримала від правлячої династії ряд лише їй притаманних привілеїв і обмежень. Це закріплювало за нею неповторний індивідуальний державний статус, відмінний від статусу інших груп²⁸³. Якщо взяти до уваги, що цей індивідуальний статус автоматично поширювався на кожного, хто входив до відповідної групи, то це повинно

було відособлювати її нового члена від верстви, з якої той вийшов, а отже, звести його контакти з останньою до необхідного у повсякденному житті мінімуму.

Далі наведемо як приклади привілеїв та обмеження, які були унікальні лише для однієї з існуючих у країні соціально-професійних верств, – оскільки у птолемейському Єгипті мали місце й пільги, що поширювалися на декілька категорій населення (прикладом останнього різновиду привілеїв можна вважати позбавлення власників дореай і клерів від необхідності контактувати з відкупщиками, а також від обов'язку здавати державі все вирощене зерно з подальшим отриманням посівної позики²⁸⁴).

Привілеї та обмеження могли набирати будь-якої форми. Наприклад, придворні, постійно перебуваючи на очах у царя, з одного боку, отримували як прояв царської милості різноманітні пільги і грошові чи земельні пожалування. З другого боку, той же саме цар будь-коли міг позбавити їх майна, свободи чи життя за дійсну чи вигадану провину (див. 3.1.1; 3.1.2). Так, ніхто не здивувався, коли за часів правління Філопатора, при відсутності складу злочину, заарештували Клеомена III. Так само ніхто не був здивований, коли останній, тікаючи з-під арешту, заявив, що цар вирішив його звільнити²⁸⁵. Це показує, наскільки звичними були подібні безпідставні ув'язнення і несподівані помилування при александрійському дворі. Представники вищої адміністративної ланки – власники крупних земельних дореай на території дарованих їм володінь користувалися певним судовим імунітетом, нерідко перебираючи на себе прерогативи місцевих поліцейських і судових органів²⁸⁶. Але ці володіння кожен мить могли бути повернені до державного земельного фонду (див. 3.1.2). Представники усієї царської адміністрації користувались певними привілеями у судочинстві (див. 3.1.2) та отримували від держави гарантовану заробітну платню, яка навіть у незначних чиновників суттєво перевищувала прибутки

загальної маси місцевих жителів (див. 3.1.2). Але, як побачимо нижче, представники державно-адміністративного апарату перебували під подвійним тиском царя – як верховного володаря країни і як голови усіх трьох гілок влади. Сказане вище стосувалося і представників нижчої адміністративно-бюрократичної ланки, які жили в селах. Крім цього, вони, з одного боку, звільнялись від загальних літургій (див. 3.1.2; 4.2.1).

З другого – в разі невиплати общиною необхідних податків повинні були поповнювати нестачу з власних коштів ще й платити значний штраф²⁸⁷.

Клерухи отримували від держави землю; під час несення військової служби користувались податковими привілеями²⁸⁸; беручи участь у бойових діях, мали право на безкоштовну медичну допомогу²⁸⁹; а також отримували свою частку з воєнної здобичі (див. 3.1.1). Крім того, держава надавала їм безкоштовне житло, яке передавалося у спадок²⁹⁰. Але під час походів або відпустки половина їхнього клеру разом з відповідною часткою прибутків поверталась до держави²⁹¹; узагалі, ділянка клеруха нерозривно була пов'язана з виконанням військового обов'язку.

А. Здавалось би, виняткове становище у країні, навіть протягом III століття, посідало єгипетське жрецтво. Хоча одразу слід зазначити, що причиною цього був не стільки авторитет жерців як таких, скільки їхня належність до того чи іншого храму²⁹². Саме храми отримували від представників правлячої династії і приватних осіб численні земельні та грошові пожертвування²⁹³; саме з огляду на храмові потреби вже перші Птолемеї надавали жерцям податкові привілеї²⁹⁴, а то й поступалися на їхню користь деякими податками²⁹⁵; саме на утримання й поховання численних священних тварин: биків, корів, баранів тощо – Птолемеї, подібно до давніх фараонів, надавали значні кошти²⁹⁶. Нові володарі Країни Нілу не поступалися своїм попередникам і у масштабності храмового будівництва²⁹⁷. Так,

за підрахунками, зробленими С. Стівенс, за часів правління Сотера та Філадельфа було розпочато роботи по зведенню, розширенню і реставрації²⁹⁸ двадцяти трьох храмів. Це – не враховуючи роботи, які майбутній засновник александрійської династії проводив у чотирнадцяти святинях від імені останніх Аргеадів. У свою чергу, на Євергета й Філопатора, за словами С. Стівенс, припадає фінансування ще двадцяти одного храмового проекту²⁹⁹. Побудова ж нових та розширення вже існуючих храмів, як і утворення додаткових жрецьких філ, надавали “безробітним” представникам жрецького стану, так би мовити, “робочі місця” (див. вище). І, нарешті, храми могли отримувати право надати притулок різноманітним утікачам, починаючи від невдоволених умовами праці фелаків і закінчуючи рабами, що були приватною власністю того чи іншого рабовласника. Так, до храмів тимчасово тікали царські землероби, невдоволені зміною форми й кількістю оплати діюкетою Аполлонієм, на землі якого вони працювали³⁰⁰. Про серйозність затверджених державою гарантій, які міг надати такий храм у подібній ситуації, свідчить той факт, що у ряді випадків селяни й ремісники під час укладання угоди про трудовий найм спеціально клялися не тікати до храму чи вівтаря, що має право притулку³⁰¹. Щодо рабів, котрі шукали захисту у храмах, то нам відомо, що саме так учинив раб Зенона, Євтих. В оголошеннях про втечу рабів теж обумовлювалась така можливість. Тому, хто видавав рабів, що переховувалися у храмі, призначалася менша нагорода, ніж тому, хто вказував на перебування втікачів у приватних осіб. Це, безсумнівно, свідчить про складнощі, пов’язані з поверненням невольників, котрі змогли дістатися до храму, який користувався правом притулку³⁰². У ситуації, коли якась особа чи група осіб тікали до відповідних храмів, навіть державна адміністрація була безсилою. Про це свідчить випадок із селянами, котрі таким

чином покинули польові роботи у володіннях Аполлонія. Повернути їх не зміг навіть місцевий економ Зоїл. Більше того, розуміючи безперспективність застосування погроз чи примусу стосовно втікачів і жерців, що надавали їм притулок, і не бажаючи погіршувати стосунки з останніми³⁰³, він для вигляду направив до храму свого помічника єгиптянина Паюеса. Після цього відразу порадив тодішньому управляючому дореа Панакестору вдовольнити вимоги втікачів³⁰⁴. Така поведінка одного з найзначущих чиновників середньої адміністративної ланки не видається дивною, оскільки лише жерці могли вирішувати питання, пов'язані з наданням притулку у храмі чи відмовою від нього³⁰⁵. За представниками жрецтва було також закріплено монополію на право займати судейські і нотаріальні посади. Це стосувалося колегії лаокритів, що навіть на території Александрії³⁰⁶ судили згідно з нормами традиційного єгипетського права, храмових писців, які виконували нотаріальні функції, а також, вірогідно, єгипетських суддів зі змішаних колегій, де розглядалися справи, у яких були задіяні елліни та єгиптяни³⁰⁷. Окрім цього, і жерці, та й представники обслуги храмових маєтків вже за часів царювання Птолемея Сотера мали набагато ширші права землекористування, ніж представники будь-яких інших соціальних верств, за умовним винятком хіба що місцевих махімой (див. вище)³⁰⁸. Вони могли, очевидно у рамках храмових володінь, залишати у спадок, продавати й віддавати у заставу свої земельні ділянки, котрі розташовувались безпосередньо на храмовій землі (ге онієромене) чи на віддалених храмах царських землях (ге гієра)³⁰⁹. Але, з другого боку, жерці не були повноправними господарями на храмових землях, де в разі необхідності цар міг надавати своїм воїнам земельні клери³¹⁰. До того ж жерці, на відміну від представників інших верств населення елліністичного Єгипту, мали купувати свої храмові посади. При цьому вони платили

державі відповідний вступний внесок, котрий цар збільшував чи зменшував за власним бажанням³¹¹.

Незважаючи на всебічні утиски, які лягали на плечі мільйонів селян і ремісників, певною мірою були забезпечені права навіть цієї, найбільшої і найбезправнішої, групи населення птолемеївського Єгипту. Так, на відміну від клерів і земельних дореай, які протягом більшої частини III століття будь-коли могли повернутися до державного земельного фонду (див. вище), землі селян, по суті орендовані у держави, ніколи не відбиралися у них до закінчення строку оренди³¹². Разом з тим Птолемей на сільському і номовому рівні утримували досить ефективний правоохоронний апарат, котрий гарантував захист життя і майна не лише еллінізованим переселенцям, а й у першу чергу – представникам найнижчих і найбеззахисніших верств місцевого населення³¹³. Такі заходи александрійських володарів, на мій погляд, повинні були забезпечувати їм деяку стабільність і впевненість у завтрашньому дні. Крім того, селяни мали щойно згадане право шукати притулку у храмах³¹⁴, де вони могли ставити власні умови навіть представникам царської адміністрації. В найгіршому випадку вони отримували додатковий шанс будувати заново своє життя й добробут у ролі так званих храмових рабів.

Таким чином, можна прийти до висновку, що Птолемей хоча й забезпечували досить високий рівень соціальної мобільності в Єгипті, проте свідомо намагалися підтримувати протиріччя, що існували між різними прошарками населення їхньої держави. Цієї мети александрійські володарі досягали частково завдяки використанню жорсткої місцевої соціально-професійної моделі, частково – завдяки потуранню замкненості трьох вищезгаданих псевдополісних утворень, а частково – завдяки запровадженню системи привілеїв і обмежень, притаманних лише тій чи іншій групі населення. У цей спосіб нові володарі Єгипту забезпечу-

вали загальну лояльність щодо царської влади як до єдиної сили, котрій члени кожної соціально-професійної групи завдячували своїм винятковим становищем або ж почуттям бодай відносної захищеності. В результаті Птолемеї власноручно створили неопану передумову, що мала сприяти прискоренню процесу перетворення вихідців з еллінської ойкумени на своїх підданих, а також ефективному подоланню опору зазначеному процесові. Цією передумовою стала можливість у будь-який момент застосовувати політику маніпулювання, використовуючи стару як світ засаду можновладців і політиків: “*Divede et impera*“. Хоча у нашому випадку доцільніше буде сказати: “*Divede ut conjungere*”³¹⁵.

Подібна диференціація мала служити швидшому зведенню еллінізованих переселенців до статусу класичних підданих єгипетського зразка (див. 3.), а отже, призвести до посилення монолітності та внутрішньої стабільності Країни Нілу під скіпетром володарів з александрійської династії.

2.2.2. Використання базових положень грецької монархічної ідеології

Як неодноразово зазначалося на попередніх сторінках цієї роботи, важливою умовою для максимального зміцнення царської влади в державі Птолемеїв було викорінення зі свідомості вихідців з еллінського світу тенденцій, пов’язаних зі збереженням системи цінностей, притаманних так званих класичній полісній цивілізації. Оптимальним засобом, придатним для досягнення цієї мети, могло стати запровадження нової ідеології, кардинально відмінної від полісної. Тому не дивно, що саме александрійські володарі доклали чимало зусиль до створення ідеологічної моделі, покликаної ефективно конкурувати з полісною системою цінностей і примирити еллінізованих іммігрантів до Країни Нілу з новими суспільно-політичними реаліями.

Як базовий матеріал для розробки нової ідеології представники новозаснованих елліністичних династій – Птолемеї у цьому випадку не були винятком – використали монархічну тенденцію, що існувала протягом усього IV століття в Елладі³¹⁶. Її поява була викликана кризою основних для класичної Греції форм правління: демократії та олігархії³¹⁷. Так, у першій половині IV століття політичний утопіст, знаменитий філософ Платон, можливо виражаючи думки свого вчителя Сократа, принаймні теоретично відзначав уміння царювати як найвище і найголовніше серед існуючих мистецтв³¹⁸. Душі самих царів Платон визнавав наступними після душ філософів за ступенем почерпнутих під час перебування у світі ідей мудрості та обізнаності³¹⁹. Царську ж владу афінський філософ уважав вищою від законів, яким вона протиставляє гнучку й адекватну реакцію на відповідні явища чи події. У першу чергу він мав на увазі можливість внесення швидких належних змін до державного законодавства³²⁰. Утилітарист-прагматик Ісократ убачав в обранні греками єдиновладного правителя останню можливість об’єднати Елладу і спрямувати греків на боротьбу з персами³²¹. Тому він у “Бусирісі”, “Кіпрських листах” і “Філіппі” невтомно розписував переваги монархічного устрою³²². Цікаві думки з цього приводу висловлював ще один учень Сократа, мабуть найпослідовніший і найвідвертіший з тодішніх прихильників єдиновладдя, Ксенофонт³²³, чиїми кумирами були Кір і Великий, Кір-молодший і навіть спартанський цар Агесилай II³²⁴. Він вважав, що тільки мудрий володар, і лише за умов єдиновладдя, здатен навести і постійно підтримувати лад у країні, невпинно піклуючись про її жителів, подібно тому, як хороший господар може вміло керувати власним маєтком³²⁵. Згодом й Аристотель, як і Платон, теоретично визнав монархію найкращою з можливих, а точніше, ідеальною формою правління³²⁶.

Але усі перераховані вище письменники й філософи, що висловлювали різні монархічні ідеї, по суті, залишалися силами полісної цивілізації, без якої не уявляли свого життя³²⁷. Платон і Аристотель ніколи серйозно не розглядали можливість запровадження в Елладі, а тим більше в Афінах, монархічного ладу. Незважаючи ні на що, основними формами правління для грецьких полісів (доцільність існування останніх як вищої форми цивілізованого суспільства вони сприймали за належне) ці філософи продовжували вважати демократію й олігархію³²⁸. До того ж у своїх творах утопічного характеру всі прихильники монархічної теорії висловлювали ідеї збереження полісної структури грецьких держав шляхом проведення певних реформ³²⁹. Ісократ вважав, що повністю проявити свою владу монарх може не у рамках цивілізованого еллінського світу, а лише у периферійних варварських державах³³⁰. Так, Філіппу, на котрого представники певних політичних кіл з різних грецьких полісів покладали великі сподівання, цей афінський оратор пропонував бути стосовно еллінів лише військовим вождем (див. 2.1.2). Навіть “Анабасис” Ксенофонта, по суті, був не чим іншим, як гімном на честь “Поліса на марші”³³¹. А у “Кіропедії”, яка визнається квінтесенцією монархічних поглядів цього афінського письменника й полководця, чітко простежується прихильність автора до полісної традиції³³². Прополісні настрої також досить недвозначно проглядаються й у його “Історії Греції” (див. 2.1.2). При цьому не слід забувати, що, коли монарх переставав відповідати усім необхідним і до того ж дуже високим критеріям морального і прагматичного характеру (див. 4.1.3), він автоматично перетворювався на тирана, чия влада в очах філософів відтепер вважалася незаконною³³³.

Таким чином, елліністичні володарі, у тому числі й Птолемеї, не могли вдовольнитися існуючими монархічними напрацюваннями, котрі значною мірою перебували мало не у зарод-

ковому стані. Діадохи та їхні нащадки потребували подальшого розвитку монархічної ідеї. Вони прагнули перетворити неоформлену досі сукупність окремих принципів та уявлень³³⁴ на струнку, логічну, цілісну систему. Остання мала б повністю посісти місце полісної ідеології з усіма задекларованими у ній претензіями на будь-яку участь із боку населення країни в політичному житті держави. Нові правителі прагнули надати політичним вченням славетних філософів логічно завершеної форми. У своєму остаточному варіанті ці учення повинні були підштовхувати пересічних еллінів до висновку, згідно з яким монархія – це єдиний можливий і бажаний для усіх спосіб досягнення загального політичного й економічного блага, а мудрий абсолютний володар буде піклуватися про населення краще, ніж представники “влади багатьох” і тим більше “небагатьох”. До цього напрямку, напевно, також входила розробка теорії потойбічної відплати істинним і неістинним монархам за вчинки, здійснені ними як володарями своїх держав. Це повинно було забезпечити ілюзію небезконтрольності абсолютних володарів в очах еллінів, котрим довелося б опинитися під владою того чи іншого елліністичного правителя.

Ознаки перших спроб подальшого розвитку монархічної теорії можна побачити вже за часів правління Александра. Так, Плутарх у життєписі цього царя наводить чітке формулювання основних засад влади абсолютного монарха, підкріплених посиленнями на авторитет еллінських богів. Це положення за античною традицією (її дотримувалися херонейський письменник, а пізніше Арріан) належало філософові Анаксарху з Абдери, котрий супроводжував знаменитого завойовника у його східному поході. Наведемо дослівно промову цього філософа, у якій Плутарх досить правильно і змістовно виклав ідеї, за допомогою яких вищезгаданий софіст (так назвав його Арріан, котрий виклав ту ж промову у більш конспективній формі³³⁵)

повернув македонському цареві душевну рівновагу після ненавмисного вбивства останнім Чорного Кліта.

“І це той Александр, на якого дивиться увесь світ! А він лежить собі непорушно – ридає, немов раб, лякаючись закону і людського осуду, хоч сам повинен бути для людей законом і мірилом справедливості. Адже на те і є переможець, щоб владарювати й повелівати, а не для того, щоб бути рабом і рахуватися з пустою думкою людей. Хіба ти не знаєш, що справедливість і правосуддя сидять поруч із Зевсом тільки для того, щоб усе, вчинене цим володарем, вважалося законним і справедливим?”³³⁶

Немає жодних сумнівів у тому, що на той момент подібні категоричні і малоаргументовані твердження не могли знайти підтримки й розуміння серед широких верств населення еллінської ойкумени. Зрештою, вони були розраховані лише на те, щоб спонукати царя звільнитися з полону власних хоча й справедливих, але невчасних душевних переживань і згадати, що від нього залежить доля людей, заведених ним у глиб Азії. Та й сам Анаксарх, котрий у смертний час проявив волелюбність і незалежність свого характеру³³⁷, доводив право Александра на чинення сваволі винятково задля досягнення зазначеного цілком конкретного прагматичного завдання³³⁸.

Саме тому послідовники Александра, діадохи, відмовились від занадто відвертих положень Анаксарха. Задля популяризації монархічних ідей вони на деякий час вирішили повернутися до менш радикальних, можна навіть сказати, класичних засобів.

Перш за все вони згадали про традицію ідеалізації східних монархій, яка свого часу була притаманна Ісократу стосовно Єгипту та певною мірою Ксенофону стосовно Персії³³⁹. Саме тому на зламі IV та III століть під егідою, відповідно, Птолемея Сотера й Селевка Нікатора майже одночасно виникли два твори, що належали так званим хорографам. Йдеться про “Єгиптику” Гекатея Абдерського та “Індику” Мегастена³⁴⁰. В обох цих

творах з відвертою пропагандистською метою ідеалізувалися життя й суспільство обох країн. Це повинно було показати іммігрантам, котрі стікалися з еллінського світу до новоутворених держав, що східна монархія – це не зло, у порівнянні з полісним устроєм, а, навпаки, благо³⁴¹. Ця ідеалізація мала також підкреслити, що монарх, котрий піклується про добробут не лише якоїсь частини мешканців поліса, а й усіх жителів своєї держави, неминуче приведе їх до стабільності, щастя й процвітання. За задумом хорографів, а точніше, їхніх коронованих замовників, висновки стосовно доцільності подібного піклування з усіма відповідними наслідками повинні були робитися еллінами на підставі ознайомлення з описами обох вищезгаданих країн.

Разом з тим широко застосовувалася й практика ідеалізації монархів з еллінізованого світу. Провідне місце серед продовжувачів цієї традиції посів не хто інший, як сам Птолемей Сотер, якому належить твір, присвячений походам Александра Македонського³⁴². Головною метою цієї ґрунтовної праці, на думку дослідників, було раціоналістичне виправдання усіх вчинків царя і, відповідно, створення привабливого образу ідеального володаря³⁴³. Дещо раніше романтичний життєпис знаменитого завойовника, вірогідно не без бодай непрямого заохочення з боку все того ж Птолемея, написав придворний александрійський історик Клітарх родом з Іонії³⁴⁴. Проте, на відміну від свого ймовірного замовника, він обрав інший шлях задля підкреслення винятковості сина Філіппа. У своєму творі, розрахованому на більш невибагливу аудиторію³⁴⁵, автор змалював Александра у подібні собі Ахіллеса, наділеного цнотами і вадами у масштабі, притаманному героям або й богам гомерівського епосу³⁴⁶.

Зрештою, незабаром, мабуть ще за життя, Птолемей і сам став персонажем своєрідного історичного панегірика. Уявлення про цей твір ми можемо скласти лише завдяки невеликим уривкам,

використаним Діодором у XVIII–XX книгах його “Історичної бібліотеки”. Проте навіть на підставі цих незначних фрагментів можна прийти до висновку, що автор панегірика (можливо, все той же Клітарх) зобразив сина Лага мало не ідеальним правителем, чиї достоїнства майже не поступалися Александровим³⁴⁷.

Проблематикою, пов’язаною з розвитком і популяризацією монархічної теорії, безперечно під покровительством різних елліністичних володарів, продовжували займатися представники старих і нових філософських шкіл. Серед них були платоніки (академіки), мегарики (діалектики), перипатетики, а також неопіфагорейці, стоїки, скептики, кініки і навіть епікурейці³⁴⁸. На жаль, їхні праці, написані на зазначену тему, до нашого часу не дійшли³⁴⁹, проте сам факт їхнього існування не викликає сумніву³⁵⁰. Так, нам відомо, що учень і племінник Аристотеля, Теофраст, присвятив правителю, а згодом – царю Македонії, Кассандру власну працю, у якій розглядалися питання, пов’язані із сутністю царської влади³⁵¹. Наставник Антігона Гоната, філософ-діалектик Євфант з Олінта³⁵², написав для свого вихованця досить популярний серед сучасників трактат “Міркування про царську владу”³⁵³. Подібну роботу також написав один із придворних філософів Гоната (див. нижче) Персей³⁵⁴. Не уникнув цієї тематики й учитель останнього Зенон, його колеги стоїки Клеант і Сфер³⁵⁵. Окрім того, наслідуючи висловити припущення, що подібна проблематика лягла в основу філософського твору, присвяченого, за словами Плутарха, Птолемею II Філадельфу Епікуровим учнем, Колотом з Лампсака³⁵⁶.

Існує багато інших непрямих доказів причетності до подальшої розробки монархічної теорії багатьох філософів, що належали до різних течій. Так, загальновідомим фактом є прихильне ставлення представників кінічної школи до Александра; звісно, в тих рамках, у яких ці екстравагантні філософи взагалі ставились до навколишнього світу. Так, кініки Антісфен Афінський і

Онесікрит з Астипалей супроводжували його у східному поході; Онесікрит згодом під впливом Ксенофонтової “Кіропедії” навіть написав твір “Виховання Александра”³⁵⁷. Кінік Кратет Фіванський, який був особисто знайомий із царем, також певною мірою був його прихильником³⁵⁸. Засновник скептичної школи Піррон з Еліди (до речі, учень вже згадуваного Анаксарха і вчитель Гекатея Абдерського³⁵⁹) разом зі своїм наставником³⁶⁰ перебував у придворному таборі Александра і навіть присвятив йому власну поему³⁶¹.

Практика своєрідного симбіозу монархів і філософів дістала подальший розвиток після смерті Александра. Так, покровительством Кассандра користувалися перипатетики Деметрій Фалерський (див. 4.1.2) і Теофраст³⁶². Подружжя кініків, Кратет і Гіппархія, а також їхній колега – вищезгаданий Онесікрит користувалися гостинністю царя Фракії Лісімаха³⁶³. Адепт епікурейської школи тесалієць Кіней займав високе становище при особі епірського царя Пірра³⁶⁴. Основоположник стоїцизму Зенон Кітійський, його учні Персей Кітійський, Філонід Фіванський і Аристон Хіоський, засновник Еритрейської школи Менедем³⁶⁵, кінік Біон Борисфенід і діалектик Стильпон з Мегари підтримували дружні зв’язки з македонським царем Антігоном Гонатом – усі вони, окрім Зенона, протягом деякого часу перебували при дворі цього монарха³⁶⁶. З постаттю ж Антігона Досона пов’язувалось ім’я перипатетика Пританіса з Кариста³⁶⁷. У свою чергу, академіки Аркесілай з Пітани, Лакід Киренський, а з ними й перипатетик Лікон із Троади користувалися покровительством з боку двох перших незалежних пергамських володарів, Євмена I й Аттала I³⁶⁸. На жаль, ми фактично не маємо конкретної інформації про філософів, які перебували при дворі перших Селевкідів³⁶⁹. Проте, враховуючи загальну тенденцію, що панувала у столицях інших новостворених монархій, існування кількох анекдотів, на підставі яких можна судити про

причетність Селевкідів до світу філософії, а також факт покровительства, що надавалося антиохійськими володарями представникам і прихильникам різних філософських шкіл наприкінці III і протягом II століття³⁷⁰, можна сміливо стверджувати, що Селевк I та його найближчі нащадки навряд чи в зазначеному питанні відставали від своїх “колеґ” з інших елліністичних династій.

Взагалі, не існувало такого елліністичного двору, при якому б не перебували або принаймні з яким би не контактували тогочасні філософи³⁷¹. Не становив винятку в цьому плані й александрійський двір зі своїм славетним Мусейоном³⁷², з яким у різні часи пов’язали свою долю представники різних філософських шкіл і напрямків. Серед них були перипатетики Деметрій Фалерський (засновник Мусейону і радник Птолемея Сотера – див. 4.1.1; 4.1.2), Стратон Лампсацький, котрий був одним із вихователів Філадельфа³⁷³, і, можливо, літератор Праксіфан Мітиленський та міфограф Палефат, які також належали до Аристотелівської школи³⁷⁴; киренаїки Аннікерід, Теодор і Гегесій³⁷⁵; діалектик Діодор з Ясоса на прізвисько Кронос³⁷⁶; кініки Зоїл з Амфіполіса, Деметрій Александрійський і його земляк Тімарх³⁷⁷; згаданий вище Менедем з Еритреї³⁷⁸; скептик Тімон з Фліунта³⁷⁹; послідовниця піфагорейської школи Птолемеїда³⁸⁰; учень академіка Аркесилая Панарет³⁸¹; натхненник реформ спартанського царя Клеомена III, спрямованих на трансформування держави лакедемонян в елліністичну монархію³⁸²; стоїк Сфер Борисфеніт³⁸³, прихильник цієї ж філософської школи Посейдоній Александрійський³⁸⁴; самобутній еkleктик, учень академіків і стоїків Ератостен Киренський³⁸⁵; а також, можливо, й деякі послідовники Епікура, зокрема вищезгаданий Колот з Лампсака³⁸⁶.

Достеменно відомо, що філософи, котрі пов’язали свою долю з александрійським Мусейоном, слухняно виконували

замовлення своїх благодійників, від яких, до речі, навіть отримували заробітну плату³⁸⁷. Про кон’юнктурний характер діяльності співробітників Мусейону недвозначно свідчили їхні сучасники, зокрема той же Тімон Фліунтський, мандрівний філософ-скептик (див. 3.1.3). На мій погляд, це ще раз підтверджує, що зазначені філософи не могли не розробляти таку необхідну новим єгипетським володарям монархічну ідеологію. Завдяки Плутархові ми навіть маємо свідчення, що належить до часів правління Птолемея Філопатора, про безпосереднє використання вчених Мусейону з метою вичерпання одного інциденту, небажаного для цього представника династії. Йдеться про події, що відбулися в Александрії після страти неодноразово згаданого мною Клеомена III Спартанського, котрий перебував у Єгипті як політичний емігрант. Як розповідає Плутарх, після страти з тіла Клеомена виповзла змія й обвилася навколо голови небіжчика. Це явище дало привід александрійцям, котрі за життя спартанця не знайшли у собі сміливості відгукнутися на його заклик до свободи (див. 2.2.1), виявити своє ставлення до подій, пов’язаних із його стратою, шляхом стихійного поклоніння останкам Клеомена як героя. Але, як повістує далі Плутарх, розумні люди довели, що поява змії з людських останків – явище цілком ординарне. Оскільки з мертвого бика народжуються бджоли, з мертвого коня – оси, з мертвого віслюка – жуки, а з мертвої людини – змії, це й поклало край вищезгаданому поклонінню, а отже, і виразу протесту проти дій Філопатора і його оточення³⁸⁸. З моєї точки зору, немає сумнівів, що цими “розумними людьми” були не хто інші, як співробітники Мусейону, які, маючи на меті відверто ідеологічні цілі, використали³⁸⁹, а можливо, й самі вигадали вказану вище теорію, сліди якої і пізніше зустрічаються у філософських трактатах³⁹⁰. Більше того, з великою часткою вірогідності можна навіть назвати людину, котра брала участь у розробці зазначеного положення. Цією

людиною був відомий парадоксограф (описувач цікавинок) Архелай з Херсонеса Єгипетського³⁹¹, сучасник Євергета, а можливо, й Філопатора³⁹². В одному зі своїх трактатів цей письменник якраз розповідав про те, що з мертвих крокодилів можуть народжуватися скорпіони, з мертвих коней – оси, а зі спинного мозку померлої людини – змії³⁹³.

Не слід також забувати, що з александрійським Мусейоном, окрім філософів, була тісно пов'язана ще одна професійна група, представники якої перманентно перебували під впливом ідеологічної кон'юнктури птолемейського двору. Йдеться про численних представників александрійської поетичної школи. Серед них ми зустрічаємо автора псевдонаївних ідилій Теокріта, інтелектуалів і заклиятих ворогів Каллімаха³⁹⁴ й Аполлонія, вишуканих епіграматистів Посидіппа й Асклепіада, часом до непристойності цинічного Герода і багатьох інших митців, що прибули на береги Нілу з різних куточків еллінської ойкумени³⁹⁵. Александрійські володарі регулярно зверталися до послуг своїх придворних поетів задля посилення дієвості запроваджуваних ними державних заходів як зовнішньо- так і внутрішньополітичного спрямування. Так, зазначені митці у своїх творах прославляли зовнішньополітичну могутність держави Птолемеїв, наводили аргументи на користь прав александрійських монархів на володіння тими чи іншими територіями (зокрема, Киренаїкою), намагалися підірвати престиж конкуруючих царських династій (у першу чергу Селевкідів), популяризували синкретичний культ бога Серапіса та ідею апофеозу своїх замовників (див. 3.2.1), закликали вихідців з еллінізованого світу оселятися у благодатній Країні Нілу (див. 2.1), оспівували перемоги, здобуті нащадками Лага та їхніми наблизеними у панеллінських агонах, і навіть у міру можливостей сприяли ознайомленню еллінізованих переселенців з єгипетськими релігійно-ідеологічними топосами³⁹⁶. З огляду на це важко собі уявити, що зазначені придворні інтелек-

туали від поезії у своїх творах могли оминати таку надзвичайно важливу для своїх покровителів тему, як пропаганда основних принципів і переваг монархічної форми правління³⁹⁷.

Спираючись на все вищесказане, на мій погляд, логічно буде припустити, що зі стін александрійського Мусейону також вийшло й визначення земного монарха як “володаря життя і смерті”, котре ми зустрічаємо в елліністичному Єгипті у III столітті³⁹⁸. Фактично це твердження означало повернення до положень, які свого часу Анаксарх викладав перед Александром Македонським. Проте відтепер, менш ніж через сто років, вони вже не викликали обурення, заперечень чи бодай подиву з боку переселенців з Еллади.

Разом з цим, представники тодішньої інтелектуальної еліти займалися подальшою розробкою теорії потойбічної відплати цареві за його земні вчинки. Ця теорія в очах нових жителів елліністичних монархій мала створити певну гарантію того, що вони не потраплять під жорстоку п’яту тирана. Фактично ця теорія була сформульована ще Платоном. Він стверджував, що перед суддею у царстві Аїда душі царів не матимуть поблажок з огляду на те становище, яке вони займали на землі³⁹⁹. Хоча під час попереднього перебування у світі ідей вони й удостоїлися втілення у плід царів, проте наступні інкарнації й надалі залежатимуть винятково від їхніх земних вчинків⁴⁰⁰.

Та навряд чи пересічний грек став би продиратись крізь нетрі і чортоплоти “Горгія” чи “Федра”⁴⁰¹. Тому необхідно було адаптувати це вчення Платона для загального вжитку, спростивши його і водночас підкресливши природну значущість царських душ, а отже, і самих монархів. Виконати це завдання повинно було нове вчення релігійно-етичного характеру, яке у сучасній історичній науці дістало назву “євгемеризм”.

На появу євгемеризму, безумовно, вплинула давньоєгипетська традиція, згідно з якою на початку існування цієї країни нею

правили так звані “божественні династії”⁴⁰². Ця традиція була відома еллінам як мінімум з часів Геродота⁴⁰³. Але тільки Платон, котрий, як і “батько історії”, з пієтетом ставився до єгипетської мудрості⁴⁰⁴, переніс цю єгипетську міфологему на грецький ґрунт⁴⁰⁵. Згідно з його інтерпретацією, єгипетський бог мудрості Тот спочатку був не богом, а лише даймоном⁴⁰⁶ або навіть звичайною людиною, хоча й наділеною божественною мудрістю⁴⁰⁷. Апофеозу ж, за словами Платона, Тот удостоївся завдяки своїм численним заслугам перед єгиптянами. Ймовірно, ця ідея була одразу підхоплена й розповсюджена прихильниками платонівської філософської школи. В усякому разі, майже через п’ятсот років після смерті славетного афінського філософа Плутарх, котрий, як відомо, вважав себе прихильником платонівської школи⁴⁰⁸, розповідав про подібну трансформацію природи Осиріса та Ісиди. Згідно з цією розповіддю, цар Єгипту Осиріс і його дружина Ісида спочатку були даймонами, а потім завдяки своєму мудрому правлінню стали богами⁴⁰⁹. При цьому Осиріс став богом після своєї смерті⁴¹⁰.

Наступний крок на шляху до появи чистого євгемеризму був безпосередньо пов’язаний з усталеною традицією ототожнення єгипетського Осиріса з грецьким Діонісом⁴¹¹. Обоження смертних було досить звичним явищем для давньогрецької міфології. Згідно з еллінською традицією богами після закінчення свого земного життя стали такі смертні герої, як Геракл, Діоскури, Тесей, Асклепій і Діоніс⁴¹², котрі власним життям довели свою перевагу над іншими смертними⁴¹³. Після того як з легкої руки Платона єгипетські боги, серед яких був і Осиріс, перетворились на земних царів, котрі завдяки своєму мудрому правлінню отримали безсмертя⁴¹⁴, в ототожненні Осиріс – Діоніс, яке, до речі, було поширене в Елладі ще за часів Геродота⁴¹⁵, з’явилися нові нюанси. Так, в еллінському світі поширився міф про те, як Діоніс, будучи царем Єгипту, запровадив у цій країні корисні

нововведення і навіть здійснив культуртрегерський похід до далеких тоді ще варварських земель: Аравії, Месопотамії, Персії, Індії, Закавказзя, Причорномор’я, Фракії, Македонії та Греції⁴¹⁶. Таке трактування постаті колишнього вузькоспеціалізованого бога виноградарства⁴¹⁷ набуло особливої популярності завдяки пропаганді, що велась інтелектуальним оточенням Александра, котрий прагнув перевершити спочатку Геракла, а потім – Діоніса під час свого грандіозного походу⁴¹⁸. Безсумнівно, що вже тоді засновники проалександрівської традиції підштовхували еллінів до думки, що славетний македонський цар і єгипетський фараон (див. 3.2.1), який, подібно до Діоніса-Осиріса, дійшов до Індії, несучи блага істинної (еллінської) цивілізації, також заслужив на честь зайняти місце серед сонму безсмертних. Смерть Александра повинна була лише посилити позиції прихильників цієї теорії⁴¹⁹. Справді, Александр помер, отже, при житті богом він не став, але, з одного боку, померли також Геракл, Тесей, Діоскури, Асклепій і Діоніс-Осиріс, а з другого – залишились наслідки діянь славетного царя, діянь незбагнених, приголомшуючих, воістину гідних бога. Отже, Александр, який не став богом за життя, цілком природно повинен був приєднатися до числа небожителів після смерті⁴²⁰.

Остаточної своєї форми доктрина євгемеризму набрала близько 300 року при дворі, а отже, не без участі одного з діадохів Кассандра⁴²¹. Цей реалістичний правитель, який завжди надавав перевагу силовим методам перед ідеологічними чи демагогічними⁴²², зважившись, подібно до своїх реальних і потенційних конкурентів – Антігона, Деметрія та Птолемея, прийняти божеські почесті (див. 3.2.1), був змушений дещо відійти від своєї звичайної тактики. Він наказав розробити чітку, струнку і загальнозрозумілу концепцію обоження земних володарів. Це завдання і виконав месенєць Євгемер, якому вдалося узагальнити всі філософсько-етичні й релігійно-

теологічні напрацювання, здійснені в зазначеному напрямку його попередниками⁴²³. Згідно із вченням Євгемера, володар, що зробив багато добра своєму народові, може в нагороду за це стати одним із безсмертних⁴²⁴. Оскільки подібні явища відбувалися у давнину, а отже, існували прецеденти, то ніщо не завадить і сучасним царям-благодійникам здійснювати діяння, гідні апофеозу. До того ж і певні тенденції, що ставали дедалі характернішими для суспільно-політичного життя елліністичних держав, забезпечували ідеальні умови для володарів, які бажали долучитися до сонму небожителів. Це обумовлювалось тією простою обставиною, що елліністичні монархи зосереджували у своїх руках набагато більше реальної влади, ніж свого часу мали грецькі політичні діячі архаїчної та класичної доби, котрі були змушені обмежуватись вузькими рамками полісів із переважно колективними формами правління⁴²⁵. Таким чином, читачі Євгемера підштовхувались до думки, що їхні володарі, отримавши можливість стати безсмертними, обов'язково захочуть нею скористатися. З цією метою вони робитимуть все для блага свого народу. Але для того, щоб цар отримав безсмертя, а народ – благо, останній не повинен обмежувати царську владу. Отже, народ має перетворитися на слухняних підданих царя. Дії ж царя, з огляду на перспективу посмертного долучення до сонму богів, мали бути розумними і справедливими⁴²⁶.

Після цього залишалося додати останній штрих для завершення розробки ідеальної моделі монархічного світогляду. А саме: необхідно було переглянути ієрархічну шкалу якісної цінності душ, запропоновану Платоном (див. вище). З огляду на ідеологічно-пропагандистські потреби елліністичних монархів, треба було перемістити царські душі з другого місця на перше і помістити їх поряд з душами богів. Незабаром належну ревізію ієрархії душ і було проведено. До того ж сталося це не деінде, а у птолемеївському Єгипті. Про це ми дізнаємося зі змісту

відомого уривка герметичного трактату “Діва світу”. Слід зазначити, що і в цьому випадку принцип належної потойбічної відплати також не залишився забутим. Так, згідно із зазначеним трактатом, душа, яка з найвищого небесного шару втілюється у царя, після його смерті повернеться на своє попереднє почесне місце лише в разі гідного життя і правління небіжчика. В іншому ж випадку на неї чекають нижчі, менш престижні, небесні шари, залежно від ступеня її гріховності⁴²⁷.

На завершення цього підрозділу ще раз повернемося до хорографів. На мій погляд, задекларована ними певна свідомо ідеалізація східних монархій могла нести у собі подвійне ідеологічне навантаження. Запропоноване ними бачення східних (нееллінських) суспільств, яке, по суті, є органічним продовженням розвитку розробленого раніше образу ідеального варвара (див. 2.1.2)⁴²⁸, звичайно, мало першочерговим завданням підштовхнути еллінів до думки, що спосіб життя варварських народів – у тому числі й монархічна форма правління – не є апріорно неповноцінним. Однак разом з тим зазначене світосприйняття, на мою думку, могло певною мірою сприяти подоланню “колонізаторського” світогляду в еллінів-переселенців. Про те ж, що саме нові єгипетські володарі були безпосередньо зацікавлені у боротьбі з цією складовою класичної еллінської системи цінностей, свідчить факт подальшої розробки антиколонізаторських теорій у стінах александрійського Мусейону. Квінтесенцією цього нового світосприйняття можна вважати одне з положень, сформульованих третім керівником Александрійської бібліотеки Ератостеном, розквіт творчої активності якого припадає на другу половину III століття⁴²⁹. Згідно з твердженням цього непересічного філософа-еклектика, природознавця, історика й літератора⁴³⁰, до речі підкріпленім авторитетом Александра Македонського⁴³¹, всіх людей слід поділяти не на еллінів і варварів, а на хороших (доблесних) і

негідних, керуючись при цьому винятково їхніми особистими якостями⁴³².

Отже, шляхом упорядкування й видозміни різноманітних філософських ідей, що виникли ще у класичний період, було створено цілком нову ідеологію. Як ми вже бачили, дуже великий фінансовий та організаційний внесок у цей процес зробили нові володарі Єгипту. Цей факт не викликає подиву, оскільки саме у Країні Нілу положення новоствореної ідеології, поряд з політикою маніпулювання, неодноразово застосовувались. До цих двох засобів Птолемеї постійно звертались як під час подолання перешкод на шляху до перетворення вчорашніх вихідців з еллінської ойкумени на власних підданих, так і під час утілення в життя самої політики нівелювання населення, котра і породила необхідність боротьби центральної влади з усіма цими перешкодами.

¹ Theocr. Idyl. XIV, XV, XVII; Herodas, Mim. I; VII; Apol. Rhod. Argonaut. IV.

² Фролов Э.Д. Факел Прометея. Очерки античной общественной мысли. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1991. – С. 48, 57, 179, 193.

³ Тарн В. Вказ. праця. – С. 167.

⁴ Lewis N. Op. cit. – P. 10; Thompson D.J. The Hellenistic Family // The Cambridge companion to the Hellenistic world / Ed. G. Bugh. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – P. 102.

⁵ Див., н-д: Rostovtzeff M. A Large Estate... – P. 52; Ćwiderek A. Op. cit. – S. 51; Uebel F. Op. cit.; Fraser P. Op. cit. – V. I. – P. 66-67, 70; V. II. – P. 149-151 not. 206-212, 154 not. 232 169 not. 346; Bagnall R. The Administration...; idem, The Origins... – P. 10-12; Lewis N. Op. cit. – P. 10; Bingen J. Ptolemaic Papyri and the Achaean Diaspora in Hellenistic Egypt // Hellenistic Egypt... – P. 94-103; Clarysse W. Two New Ethnics in Ptolemaic Papyri // ZPE. Bd. 92 (1992). – P. 232-234; La'da C. Op.

cit; Fischer-Bovet C. *Op. cit.* – P. 78-99, 377 tabl. 34, 379 fig. 18, 382 fig. 19.

⁶ Фролов Э.Д. Вказ. праця. – С. 177; Глускина Л.М. Проблемы кризиса полиса // *Античная Греция: В 2 т.* – Москва: Наука, 1983. – Т. 2. – С. 9-10.

⁷ Pop. Baker P. *Warfare // A Companion to the Hellenistic World...* – P. 382; Chaniotis A. *War in the Hellenistic World: A Social and Cultural History.* – Oxford: Blackwell Publishing, 2005. – P. 29-36.

⁸ SEG, 49, 113; Syl. 374; 434-435; Marm. Par. (FGH, 239, b9-10; 12); Polyb. IV, 56; XVI, 29-34; XXIII, 9; Diod. XVIII, 8-18; 51-52; 69-72; XIX, 73; 79; XXI, fr. 14; App. Sic. 4-6; Plut. Demosth. 28; idem, Phoc 23-26; idem, Eum. 3; idem, Demetr. 39-40; 46; idem, Pyrrh. 12; 30-34; Paus. I, XIII, 3-8; XXV, 2; XXVI, 1-3; XXIX, 10; 13; VII, III, 4; Memnon, XIII-XIV, IX, XI, XXIII; Polyae. IV, VII, 11; V, XVII, 1; Nilsson M. *Problems of the History of Greek Religion in the Hellenistic and Roman Age // HThR.* – 1943. – # 4. – P. 259-260; Невская В.П. Византий в классическую и эллинистическую эпоху. – Москва: Изд-во АН СССР, 1953. – С. 140-141; Jones A. *Op. cit.* – P. 3-4; Маринович Л.П. Конец классической Греции (Ламийская война) // *Эллинизм – экономика, политика, культура.* – С. 103-141; Stringfellow B. *The mask of Jove. A History graeco-roman civilization from the death of Alexandr to the death of Constantine.* – Philadelphia and New-York: J.B. Lippincott, 1996. – P. 57-58; Бенгтсон Г. Вказ. праця. – С. 47, 184; Chaniotis A. *Op. cit.* – P. 5-8, 91, 121, 174-175; Eckstein A. *Mediterranean Anarchy, interstate War, and the Rise of Rome.* – Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 2006. – P. 118-180; idem, *Hellenistic Monarchy...* – P. 259.

⁹ Див., н-д: Хабиخت Х. Вказ. праця.; Wiemer H.-U. *Krieg, Handel und Piraterie: Untersuchungen zur Geschichte des hellenistischen Rhodos.* – Berlin: Akademie Verlag, 2002; Cartledge P., Spawforth A. *Hellenistic and Roman Sparta. A tale of two cities (Ed. 2).* – London – New-York: Routledge, 2002. – P. 1-83.

¹⁰ Див., н-д: Тарн В. Вказ. праця. – С. 63-130; Rostovtzeff M.I. The social and economic... V. I. – P. 189-247; V. II. – P. 603-631; Левек П. Вказ. праця. – С. – С. 21-23; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 82-87, 89-103; Gehrke H.-J. Op. cit. – S. 67-70; Walbank F. Op. cit. – P. 152-158; пор. Funke P. Die staatliche Neuformierung Griechenlands. Staatenbunde und Bundesstaaten // Kulturgeschichte des Hellenismus... – S. 78-98, 436-439.

¹¹ Стосовно інших явищ, тенденцій та процесів, успадкованих елліністичними полісами від класичного й архаїчного періодів історії Греції, див., н-д: Giovannini A. Greek Cities and Greek Commonwealth // Images and Ideologies... – P. 284-287; Alcock S. The Heroic Past in a Hellenistic Present // Hellenistic Constructs... – P. 20-34; Chamoux F. Hellenistic Civilization: Trans. from. Franc. – Oxford; Blackwell Publishing, 2002. – P. 165-213; Baker P. Op. cit. – P. 382; Graham D., Shipley J., Hansen M. The Polis and Federalism // The Cambridge companion to the Hellenistic world... – P. 52-72.

¹² Baker P. Op. cit. – P. 382; Chaniotis A. Op. cit. – P. 18-20; Eckstein A. Hellenistic Monarchy... – P. 258, 265 not. 76.

¹³ Syl. 472; 527; 588; 633; 679; 712; Polyb. II, 45; 51-52; 55; 58; 60; IV, 47-55; XXI, 9; 32; XXII, 11; 15; XXXIII, 16; Diod. XXIX, fr. 17; P. Trog. Prol. XXXI; Just. XXXI, 3; Paus. II, VII, 4; IX, 2; VI, II, 4; VII, VII, 3; VIII, 5; IX, 3-5; VIII, VIII, 11; X, 5-9; XXVII, 13-14; XXXVI, 6; L, 7-9; LI, 2-4; Liv. XXXV, XXV, 1-30; XXXVIII, XXXI-XXXIV; XXXIX, XXXV-XXXVII; Plut. Arat. 35-40; 42; 45; idem, Cleom. 4-6; 12; 14-19; idem, Philop. 14; 16; idem, Flam. 22; Bagnall R. The Administration... – P. 117-123, 172; Ameling W. Das neue attische Dekret fuer Oropos. Ein Datierungsvorsch Lag // ZPE. – Bd. 77 (1989). – S. 96; Giovannini A. Op. cit. – P. 276-277; Виноградов Ю.Г., Золотарев М.И. Божественная египетская триада в Херсонесе Таврическом // Syssitia: Памяти Ю.В. Андреева. – Санкт-Петербург: Алитейя, 2000. – С. 291, 292 прим. 35; Chamoux F. Op. cit. – P. 168-173; Baker P. Op. cit. – P. 284; Alcock S., Gates J., Rempel J. Reading the Landscape: Survey Archaeology and the Hellenistic Oikoumene // A

Companion to the Hellenistic World... – P. 367-369; Chaniotis A. *Op. cit.* – P. XVII-XX, 8-13, 18-20, 130-131, 175-176, 231. Б Нізе, Х. Хабіхт і В. Хусс, можливо, небезпідставно вбачали прояви наслідків міжполісної ворожнечі навіть у боротьбі, що точилася між етолійцем Скопасом і акарнанцем Аристоменом за вплив на єгипетські справи при малолітньому Птолемеї Епіфані. – Habicht Ch. Der Akarnane Aristomenes // *Hermes.* – 1957. – # 4. – S. 504; Huss W. *Aegypten...* – S. 503.

¹⁴ Див., н-д: Jones A. *Op. cit.* – P. 3; Маринович Л.П. Александр Македонский и полисы Малой Азии (к постановке проблемы) // ВДИ. – 1980. – № 2. – С. 29-52; Холод М.М. Малоазийские греческие полисы и Александр Македонский в 334 г. до н. э. // *Античный мир. Проблемы истории и культуры.* – Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 1998. – С. 189-196; Тарн В. Вказ. праця. – С. 98, 128; Казаманова Л.Н. Социальная борьба на Крите в 20-х годах III столетия до н.э. // *Древний Восток...* – С. 151-165; Baker P. *Op. cit.* – P. 382; Grieb V. *Hellenistische Demokratie: politische Organisation und Struktur in freien griechischen Poleis nach Alexander dem Grossen.* – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2008 (non vidi).

¹⁵ Diod. XVIII, 21; Hoelbl G. *Op. cit.* – P. 14-15; Huss W. *Aegypten...* – S. 98-101; Fischer-Bovet C. *Op. cit.* – P. 82 not. 82.

¹⁶ Пор. Polyb. II, 43; IV, 8; X, 22; Cicero, *De Offic.* II, 81-83; Plut. *Arat.* 4-9 12; Paus. II, VIII, 3.

¹⁷ Polyb. X, 22; Plut. *Philop.* 1.

¹⁸ Polyb. IV, 22-24; 34-35; 81.

¹⁹ OGIS, 48. Пор. Ейне А. Птолемеида и ее место в государственной системе птолемеевского Египта // ВДИ. – 1970. – № 1. – С. 28-30.

²⁰ No one who reads Polybius can believe that the city state was dead or even dying in the third Century. – Jones A. *Op. cit.* – P. 3.

²¹ Пор. Giovannini A. *Op. cit.* – P. 285-287.

²² Пор. Nilsson M. *Op. cit.* – P. 262.

²³ Див., н-д: Гиро П. Быт и нравы древних греков: Пер. с франц. – Смоленск: Русич, 2002. – С. 377-389; Тарн В. Вказ. праця. – С. 107;

Jones A. Op. cit. – P. 3; Шахермайр Ф. Вказ. праця. – С. 318-319; Фролов Э.Д. Вказ. праця. – С. 175-179; Бриан П. Вказ. праця. – С. 91; Fischer-Bovet C. Op. cit. – P. 82. А. Джонс висловив цікаве припущення про те, що філософські вчення стоїків та епікурейців, з їхнім яскраво вираженим індивідуалістичним забарвленням, значною мірою були скеровані саме до політичних емігрантів – людей у минулому заможних, котрі внаслідок примхи долі мусили відмовитися від звичного життєвого укладу. – Jones A. Op. cit. – P. 20-21.

²⁴ Говорячи про політичних емігрантів, що знайшли підтримку чи притулок у птолемейському Єгипті, не можна не згадати майбутнього засновника однієї з наймогутніших елліністичних держав – Селевка Нікатора (див. 4.1.3 прим. 108) і Кассандрового небожа Антіпатра Етесія, котрий півтора місяця займав македонський престол, – P.C.Z. 59.019; Euseb. Chron. 235b-c; Hammond N.G.L., Walbank F. Op. cit. – P. 254, 257, а також вихідців з Боспорського царства – Філоніха і Молпагора, котрі деякий час мешкали у фаюмському оазисі. – Виноградов Ю.Г., Золотарев М.И. Вказ. праця. – С. 286-288; Ладынин И.А. Еще раз о перстнях “птолемеевского типа” из Северного Причерноморья: к возможной интерпретации в свете внешней политики эллинистического Египта в III в. до н.э. // Древности Боспора. – В. 11 (2007). – С. 239; пор. Rostovtzeff M. Alexandrien und Rhodos // Klio. – Bd. 30 (1937). – S. 72; Литвиненко Ю.Н. Птолемеевский Египет... – С. 20-23.

²⁵ Huss W. Aegypten... – S. 233 Anm. 39.

²⁶ Diod. XVIII, 21; пор. Fischer-Bovet C. Op. cit. – P. 82 not. 82.

²⁷ P.C.Z. 59.173, 59.182; Polyaeus, V, 18; пор. Peremans W., Dack E., van't. Notes sur quelques Pretres Eponymes d' Egypte Ptolemaïque // Historia. – Bd. 8 (1959). – P. 171; Ćwiderek A. Op. cit. – S. 59-60; Хабихт Х. Вказ. праця. – С. 155.

²⁸ Polyb. XIII, 2; Habicht Ch. Die herrschende Gesellschaft in den hellenistischen Monarchien // VFSV. – 1958. – # 1. – S. 9 Anm. 27-28.

²⁹ Huss W. Aegypten... – S. 423.

³⁰ Liv. XXIII, 115.

³¹ У випадку фараонівського Єгипту класичним прикладом для подібної ситуації можна вважати соціальні й політичні негаразди, що призвели до виникнення в історії Країни Нілу т.зв. першого перехідного періоду. Як можна прийти до висновку на підставі аналізу “Речення Іпувера” і “Пророцтва Неферті”, єгиптяни вбачали основну причину своїх нещаст у неспроможності тодішніх фараонів забезпечити своїй державі прихильність богів, яка у першу чергу мала проявлятися у високому розливі Нілу. – Речение Ипувера; Пророчество Неферти; пор. Ладынин И.А. «Нечестивый правитель» в религиозно-идеологической традиции древнего Египта II тыс. до н.э. // Культурное наследие Египта и христианский Восток (Материалы международных научных конференций). - Москва: Изд-во МГУ, 2002. - С. 157-159; він же, Оформление культа “Богов-Эвергетов” в птолемеевском Египте в 240-230-е гг. до н.э. и его египетские коннотации // Мнемон. – В. 4 (2005). – С. 234-238; Демидчик А.Е. Вказ. праця. – С. 110-117.

³² Arist. Athen. II; idem, Polit. II, 6-7; Pseudo-Xen. Athen; Plut. Pelop. 5, idem, Timol. 3, idem, Arat. 18-20.

³³ Пор. История востока: В 6 т. – Москва: Восточная литература, 1997. – Т. 1: Восток в древности. – С. 147-155. Спроби Дж. Меннінга переглянути зазначену концепцію (Manning J. Irrigation et Etat en Egypte antique // AHSS. – 2002. – № 3. – Р. 611-623; пор. idem, Land and Power... – Р. 182-184; idem, The Ptolemaic Economy... – Р. 3-4; idem, Land tenure... – Р. 2-6) поки що видаються мені непереконливими. Подив викликає хоча б та обставина, що американський дослідник намагається довести відсутність централізованої іригаційної системи у давньому царстві, використовуючи папірологічні джерела часів птолемейського Єгипту.

³⁴ Mueller R. Hellenen und Barbaren im Spiegel der hellenistischen Philosophie // Klio. – 1978. – # 1. – S. 183; пор. Хазина А.В. Эллинизм и варвары: открытие Посидония // АМА. – В. 11 (2002). – С. 37; Gruen E. Greeks and Non-Greeks // The Cambridge companion to the Hellenistic world... – Р. 295.

³⁵ Стосовно більш детального розгляду цієї проблеми див. Кошеленко Г.А. Восстание греков... – С. 68-71; Исаева В.И. Идеологическая подготовка эллинизма // Эллинизм – экономика, политика, культура. – С. 59-86; Coleman J., Walz C. Greeks and Barbarians; Essays on the interactions between Greeks and Non-Greeks in Antiquity and the Consequences for Eurocentrism // Occasional Publications of the Department of Near Eastern Studies and Jewish Studies, Cornell University. – V. 4 (1997). – P. 175-220; Фролов Э.Д. Парадоксы истории – парадоксы античности. – Санкт-Петербург: Издат. дом СПбГУ, 2004. – С. 221-223.

³⁶ Пор. Рунг Э.В. Представление персов как варваров в греческой литературной традиции V в. до н.э. // Мнемон. – В. 4 (2005). – С. 125-166.

³⁷ Пашенко В.І., Пашенко Н.І. Антична література. – Київ: Либідь, 2001. – С. 230.

³⁸ Фролов Э.Д. Факел... – С. 107.

³⁹ Aes. Persae.

⁴⁰ Herod. I, Prooem. Детальніше з приводу ставлення Геродота до негреків див., н-д: Gruen E. Greeks and Non-Greeks... – p. 297.

⁴¹ Пор. Спивак И.А. Персы и эллины в «Анабасисе» Ксенофонта // АМА. – В. 11 (2002). – С. 13-14.

⁴² Nepos, 5; Plut. Ages. 14; idem, Timol. 29, idem, Tit. 22(1).

⁴³ Plut. Sept. Sapient; Diog. Laert. I, 101-105; Athen. XIV, 613d; Mueller R. Op. cit. – S. 185.

⁴⁴ Mueller R. Op. cit. – S. 185; Хазіна А.В. Вказ. праця. – С. 38; пор. Gruen E. Greeks and Non-Greeks... – P. 296-297.

⁴⁵ Mitchell L. Greeks, barbarians and Aeschylus' Suppliants // G&R. – 2006. – # 2. – P. 205-206.

⁴⁶ Aes. Suppl. Пор. Mitchell L. Op. cit. – P. 205-223.

⁴⁷ Plut. De Herod. 12; пор. Gruen E. Greeks and Non-Greeks. – P. 296.

⁴⁸ Mitchel L. Op. cit. – P. 205 not. 1, 222-223; пор. Gruen E. Greeks and Non-Greeks... – p. 296.

⁴⁹ Aristoph. Acharn. 61-90. Пащенко В.І., Пащенко Н.І. Вказ. праця. – С. 347.

⁵⁰ Aristoph. Nub. 492. Пащенко В.І., Пащенко Н.І. Вказ. праця. – С. 349.

⁵¹ Aristoph. Aves, 1573. Пащенко В.І., Пащенко Н.І. Вказ. праця. – С. 350.

⁵² Eur. Hec. 760-800, 953-1020, 1131-1251 (бл. 421 року); idem, MEd. (431 рік); idem, Hel. 155, 468, 778, 1173-1176 (413 рік); idem, Orest. 1369-1530 (408 рік); див. також: : Eur. Iph. Taur (413 рік); idem, Androm. 32-33 (бл. 421 року); idem, Rhes. 340, 380-517 (бл. 455-440 років). Стосовно визначення часу написання вищезазначених п'єс див. Chantraine P. "Ritchie W. The authenticity of the Rhesus of Euripides" // RPhLNA. – V. 91 (1965). – Р. 324-325; Пащенко В.І., Пащенко Н.І. Вказ. праця. – С. 302-303.

⁵³ Seaford R. The Date of Euripides' Cyclops // JHS. – V. 102 (1982). – Р. 161-172.

⁵⁴ Eur. Cycl. 654-658.

⁵⁵ Eur. Rhes. 808-812.

⁵⁶ Пащенко В.І., Пащенко Н.І. Вказ. праця. – С. 303.

⁵⁷ Eur. Bach. 481-484.

⁵⁸ Пащенко В.І., Пащенко Н.І. Вказ. праця. – С. 302.

⁵⁹ Eur. Heraclid. 423-425.

⁶⁰ Див. також: Eur. Cycl. 179-186, 607-610; idem, Heraclid. 120-132; idem, Troiad. 987-996 (415 рік); idem, Orest. 495, 1105-1115; idem, MEd. 533-538; idem, Hec. 328-331; idem, Iph. Aul. 73-74. Пащенко В.І., Пащенко Н.І. Вказ. праця. – С. 303.

⁶¹ Не слід забувати, що для греків класичної доби троянці підпадали під категорію варварів.

⁶² Mueller R. Op. cit. – S. 184; Фролов Э.Д. Факел... – С. 174.

⁶³ Пащенко В.І., Пащенко Н.І. Вказ. праця. – С. 290, 294, 320. Стосовно перебування Еврипіда при македонському дворі див., н-д: Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft. Die Rezeption von Zeitgeschichte

am Hof der ersten drei Ptolemaeer. – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1993. – S. 34, 45-47 (можливість ознайомитися з цією працею я отримав винятково завдяки люб'язності її автора).

⁶⁴ βαρβόρων δ' Ἑλλήνας ἄρχειν εἰκόσ, ἄλλ' οὐ βαρβόρους (Eur. Iph. Aul. 1400).

⁶⁵ Xen. Anab.

⁶⁶ Ibid. I, 2. Пор. Спивак И.А. Вказ. праця. – С. 14.

⁶⁷ Xen. Hist. III, 4, 19; VI, 1, 12.

⁶⁸ Hipocr. De Aer. 12; 16. Більш детально див. Backhaus W. Der Hellenen-Barbaren-Gegensatz und die Hippokratische Schrift ΠΕΡΙ ΑΕΡΩΝ, ΥΔΑΤΩΝ, ΤΟΠΩΝ // Historia. – Bd. 25 (1976). – S. 170-185; пор. Gruen E. Greeks and Non-Greeks... – P. 295-296.

⁶⁹ Фролов Э.Д. Факел... – С. 332.

⁷⁰ Is. IV, 131. Пор. Long. De Subl. IV, 2.

⁷¹ Фролов Э.Д. Факел... – С. 346.

⁷² Is. V, 154.

⁷³ Plat. Resp. V.

⁷⁴ Пор. Gruen E. Greeks and Non-Greeks... – p. 296.

⁷⁵ Arist. Polit. I, 1.

⁷⁶ Plut. De Alex fort. I, 6. Пор. Strab. I, IV, 9; Mueller R. Op. cit. – S. 186; Шахермайр Ф. Вказ. праця. – С. 302.

⁷⁷ Is. IV, 3-4; Hatzopoulos M., Loukopoulos L. Philipp of Macedon. – Athens: Ekdotike Athenon S.A., 1992. – P. 129; Фролов Э.Д. Факел... – с. 333; він же, Греция в эпоху поздней классики (Общество. Личность. Власть). – Санкт-Петербург: Издательский Центр “Гуманитарная Академия”, 2001. – С. 478.

⁷⁸ Plut. Demetr. 8. У цьому ж епізоді, внесеному Плутархом до збірки “вислови знаменитих царів і полководців”, Антігон називає Афіни маяком, з якого навіть слабкий промінь світла може стати видимим усій ойкумені. – Plut. Reg. Et Imp. XXVIII, 16.

⁷⁹ Кошеленко Г.А. Восстание греков... – С. 59-78.

⁸⁰ Стосовно конкретних проявів впливу “колонізаторського” світог-

ляду на ставлення цих переселенців до місцевих жителів і до варварів узагалі див. 4.2.1, а також P.Col. 66; Литвиненко Ю.Н. Греческие колонисты... – С. 18-25; Burstein S. Op. cit.

⁸¹ Стосовно традиційного існування регулярних народних зборів у доелліністичній Македонії, пов'язаних із місцевим релігійним святом, Ксантикою, див. Liv. XL, VI; Polyb. XXIII, 10; пор. Suda, epsilon, 1093. Цим посиланням я завдячую моєму другу і колезі Юрію Миколайовичу Кузьміну.

⁸² Пор. Just. VII, 5; Oros. III, 23; Aymard A. Tutelle et usurpation dans les monarchies hellénistiques // *Aegyptus*. – 1952. – # 1. – P. 88; Griffith G. The Macedonian Background // *G&R*. – 1965. – # 2. – P. 137; Шахермайр Ф. Вказ. праця. – С. 24; Briant P. Antigone le borgne. Les débuts de sa carrière et les problèmes de l'Assemblée macédonienne. – Paris: Les Belles Lettres, 1973. – P. 235-352; Tronson A. Satyrus the Peripatetic and the Marriages of Philip II // *JHS*. – V. 104 (1984). – P. 120-121, 126; Hammond N.G.L., Walbank F. Op. cit. – P. 4, 11-12, 99, 124-125; Chaniotis A. Op. cit. – P. 62-63; Hammond N.G.L. The Continuity... – P. 143-147, 156; Le Bohec-Bouhet S. L'héritier du diadème chez les Antigonides // *Gerión (An)*. – V. 9 (2005). – P. 60-61, 68; Fernández Nieto F.-J. La designación del sucesor en el antiguo reino de Macedonia // *Gerión (an)*. – V. 9 (2005). – P. 31-33, 39, 41. Деякі дослідники піддають сумніву право народних зборів доелліністичної Македонії переобирати царя. Як доказ на користь цієї точки зору вони висувають положення, згідно з яким Філіпп II, за словами Діодора, став царем одразу після смерті свого брата Пердікки III (Diod. XVI, 2-4), а отже, ніколи не був регентом при малолітньому синові останнього Амінті (Ellis J. Amyntas Perdikka, Philip II and Alexander the Great; a study in conspiracy // *JHS*. – V. 91. – 1971. – P. 15-24; Anson E. Op. cit. – P. 305-306; Carney e.d. Alexander the Lyncestian: the Disloyal Opposition // *GRBS*. – 1980. – # 1. – P. 29 not. 22; пор. Hammond N.G.L., Walbank. Op. cit. – P. 3 not. 1, 11 not. 1), а також посиляються на свідчення Плутарха,

згідно з яким Антігона Досона проголосили царем так звані перші з македонян (Plut. Aem. 8); пор. Кузьмин Ю.Н. Ф.У. Уолбанк... – С. 27 (щодо сумнівів у наявності будь-яких серйозних владних прерогатив у цієї державної інституції або й у самому її існуванні див. нижче, а також Errington R. Macedonian “Royal Style”... – Р. 20-37; idem, The Nature of the Macedonian State under the Monarchy // Chiron. – Bd. 8 (1978). – Р. 77-133; Anson E. Op. cit. – Р. 303-316; idem, The Evolution of the Macedonian Army Assembly (330-315 B.C) // Historia. – Bd. 40 (1991). – Р. 230-247; Carney e.d. Macedonians and Mutiny: Discipline and indiscipline in the Army of Philip and Alexander // CPh. – 1996. – # 1. – Р. 23 not. 25; Reames-Zimmerman J. Hephaisition Amyntoros: Eminence Grise at the Court of Alexander the Great: Dis... Doct. Phil. – State College: Pennsylvania State University, 1998. – Р. 22-51; Кузьмин Ю.Н. Ф.У. Уолбанк... – С. 26-29). Іншої крайності припускалися Ф. Уолбенк і особливо – Н. Хеммонд, котрі без будь-яких вагомих підстав приписували народним зборам невід’ємне право обирати регента для управління країною від імені малолітнього чи неповносправного царя. – Hammond N.G.L., Walbank F. Op. cit. – Р. 12, 124-125, 127-130, 145, 192-193, 200, 337. Н. Хеммонд навіть відніс до числа ординарних “конституційних” прав македонських народних зборів прерогативу утверджувати кандидатури полководців і управителів адміністративно-територіальних державних одиниць, а також ухвалювати рішення, пов’язані з поточними державними справами. – Ibid. – Р. 192; Hammond N.G.L. The Continuity... – Р. 142-148.

⁸³ Griffith G. Op. cit. – Р. 137; Шахермайр Ф. Вказ. праця. – С. 15-16; Briant P. Antigone le borgne... – Р. 297-302, 337-346; Hammond N.G.L., Walbank F. Op. cit. – Р. 192; Hammond N.G.L. The Continuity... – Р. 147, 152-153; Fernández Nieto F.-J. Op. cit. – Р. 32; пор. Габелко О.Л. Вказ. праця. – С. 504 прим. 105.

⁸⁴ Про цю умову, необхідну для виконання зборами судових функцій, недвозначно свідчать відомі нам випадки, коли народні збори виступали як судова інстанція, чи то засуджуючи на смерть братів Лін-

кестидів, котрі прагнули захопити владу у Македонії, чи то розглядаючи справи звинувачуваних Александром змовників на чолі з Філотою й учасників змови пажів, чи то виправдовуючи царя після ненавмисного вбивства ним Чорного Кліта (див. нижче), чи то визнаючи зрадниками державних (царських) інтересів Євмена й родичів загиблого Пердікки (Arr. Hist. Suc. 9 (FGH, 156); Nepos, XVIII, 5; Diod. XVIII, 36-37; 39), чи то виносячи смертний вирок матері Александра Олімпіаді (Diod. XIX, 51; Just. XIV, 6; Paus. IX, VII, 2), чи то звинувачуючи Кассандра та інших членів протиантигонівської коаліції у злочинах, здійснених проти представників царської родини і царської влади взагалі (Diod. XIX, 61).

⁸⁵ Billows R. Antigonos the One-Eyed and the Creation of the hellenistic State. – Ed. 2. – Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1997. – P. 31-32; Кузьмин Ю.Н. Вооружение и организация македонской конницы в правление династии Антигонидов // Аас. – В. 2 (2007). – С. 68, 77-78. З останнім матеріалом я зміг своєчасно ознайомитися завдяки люб'язній допомозі, яку надав мені редактор зазначеної збірки О.Л. Габелко.

⁸⁶ Griffith G. Op. cit. – P. 134-136; Шахермайр Ф. Вказ. праця. – С. 14-16; пор. Billows R. Op. cit. – P. 20-22, 244, 246; Weber G. Die neuen Zentralen... – S. 112-113.

⁸⁷ Шахермайр Ф. Вказ. праця. – С. 14; пор. Hamilton J. Alexander's Early Life // G&R. – 1965. – # 2. – P. 120; Carney e.d. The Death of Clitus // GRBS. – 1981. – # 2. – P. 158; Бриан П. Вказ. праця. – С. 133-134.

⁸⁸ Імовірно, саме зазначеною обставиною можна пояснити ту популярність, котрою, як правило, користувались у народі македонські володарі. – Пор. Griffith G. Op. cit. – P. 137-139.

⁸⁹ Шахермайр Ф. Вказ. праця. – С. 14-18; Anson E. Macedonia's Alleged Constitutionalism... – P. 315-316; Hatzopoulos M., Loukopoulos L. Op. cit. – P. 181; Billows R. Op. cit. – P. 36.

⁹⁰ Geyer F. Makedonien bis zur Thronbesteigung Philipps II. – Muenchen-Berlin: Verlag von R. Oldenbourg, 1930. – S. 88-91; Шахермайр Ф. Вказ.

праця. – С. 14-18; Шофман А.С. История античной Македонии: В 2 ч. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1960, 1963. – Ч. 1. – С. 108-110, 189–191; Hatzopoulos M., Loukopoulos L. Op. cit. – P. 179-181.

⁹¹ Diod. XVI, 3; Hammond N.G.L. – The Continuity... – P. 149; пор. Billows R. Kings and colonists: aspects of Macedonian imperialism. – Leiden – New-York – Koeln: Brill, 1995. – P. 14; Кузьмин Ю.Н. Вооружение и организация... – С. 73.

⁹² Billows R. Kings and colonists... – P. 14-17.

⁹³ Hatzopoulos M., Loukopoulos L. Op. cit. – P. 181.

⁹⁴ Шахермайр Ф. Вказ. праця. – С. 20, 23-24, 41; Hatzopoulos M., Loukopoulos L. Op. cit. – P. 181; Billows R. Antigonos the One-Eyed... – P. 34.

⁹⁵ Is. V, 19; Polyb. VIII, 11-12; Шахермайр Ф. Вказ. праця. – С. 39-41; Billows R. Antigonos the One-Eyed... – P. 32-35; Hammond N.G.L. The Continuity... – p. 155; Reames-Zimmerman J. Op. cit. – P. 34-35.

⁹⁶ Прикладом цього можуть бути: ігнорування царем поради македонян (очевидно, у цьому випадку йшлося про наближених Александра, а не про народні збори, як це припускав Н. Хеммонд. – Hammond N.G.L. The Continuity... – p. 142) не втручатися у грецькі справи (Plut. Alex. 11), відмова Александра від поради Антипатра та Парменіона відкласти азійський похід задля одруження і народження спадкоємця (Diod. XVII, 16), рішення, що він приймав, не рахуючись із думкою Парменіона, як перед битвою при Граніку (Plut. Alex. 17), так і при обговоренні мирних пропозицій, запропонованих Дарієм, під час перебування македонського війська під Тиром (Diod. XVII, 54; Plut. Alex. 29; Arr. Anab. II, 25; Val. Max. VI, IV, e3; Merkelbach R. Der Brief des Dareios im Getty-Museum und Alexanders Wortwechsel mit Parmenion // ZPE. – Bd. 77 (1989). – S. 277-280), а також беззастережна підтримка військовою радою думки царя перед битвою при Issi (Arr. Anab. II. 5). Р. Біллоуз у своїй роботі "Антигон Одноокий і створення елліністичної держави" (1990, 1997) намагався піддати сумніву положення про винятковий авторитет, яким Александр як полководець користу-

вався серед вищого командування македонського війська (Billows R. Antigonos the One-Eyed... – P. 41-42). Проте наведений ним фрагмент із твору Арріана стосовно активної участі Александрового штабу у розробці плану битви при Гавгамелах (Arr. Anab. III, 9) свідчить лише про існування при особі царя військової ради як дорадчого органу, у чому, зрештою, ніхто ніколи й не сумнівався. Але не слід забувати, що навіть у наведеному Біллоузом епізоді остаточне рішення приймав сам Александр.

⁹⁷ Just. XI, 2, 5, XIII, 2; Plut. Alex. 77; Arr. Anab. I, 25; Шахермайр Ф. Вказ. праця. – С. 62-63; Hammond N.G.L., Walbank F. Op. cit. – P. 4-5.

⁹⁸ Just. XI, 2, 5, XIII, 2; Plut. Alex. 77; Arr. Anab. I, 25; Oros. – III, 16; 18; Hamilton J. Op. cit. – P. 122; Шахермайр Ф. Вказ. праця. – С. 62-63; UNZ R. Alexander's Brothers? // JHS. – V. 104 (1984). – P. 171-174; Hammond N.G.L., Walbank F. Op. cit. – P. 11-12.

⁹⁹ Curt. X, VII; App. Syr. 52; Plut. Alex. 77; idem, Phoc. 33; Just. XIII, 2; Sulp. Sev. Chron. II, 17; Heid. Epit. 2 (fGh, 155); пор. Hoelbl G. Op. cit. – P. 12; Huss W. Aegypten... – S. 82; Бриан П. Вказ. праця. – С. 154.

¹⁰⁰ Diod. XVIII, 2; Curt. X, VII; Just. XIII, 3; Plut. Alex. 77; пор., н-д: Errington R. From Babylon to Triparadeisos: 323-320 // JHS. – V. 90 (1970). – P. 51; Hammond N.G.L., Walbank F. Op. cit. – P. 90, 102-103. На думку Г. Бенгтсона, висловлену без будь-якого обґрунтування, на момент смерті Александра Арридей перебував у Македонії. – Бенгтсон Г. Вказ. праця. – С. 36.

¹⁰¹ Diod. XVI, 3-4; Шахермайр Ф. Вказ. праця. – С. 42; Unz R. Op. cit. – P. 173; Anson E. Macedonia's Alleged Constitutionalism... – P. 304, 306 not. 25; Рожанский И.Д. История естествознания в эпоху эллинизма и Римской империи. – Москва: Наука, 1988. – С. 17; Hammond N.G.L., Walbank F. Op. cit. – P. 11; Hammond N.G.L. The macedonian imprint... – (Response E.N. Borza); Billows R. Antigonos the One-Eyed... – P. 26; пор. Fernandez Nieto F.-J. Op. cit. – P. 32.

¹⁰² Diod. XVII, 31; Just. XI, 2, XII, 14; Arr. Anab. I, 25; пор. Carney e.d. Alexander the Lyncestian... – P. 23-33.

¹⁰³ Diod. XVII, 77-78; Just. XII, 3-5; Plut. Alex. 45; Arr. Anab. IV, 7-9; curt. VI, X; пор. Heckel W. Leonnatos, Polyperchon and the introduction of Proskynesis // AJPh. – 1978. – # 4. – P. 459-461; Бриан П. Вказ. праця. – С. 129-136.

¹⁰⁴ Just. XIII, 1-4; curt. X, VI-IX; Oros. III, 18; пор. Briant P. Antigone le borgne... – P. 337-346.

¹⁰⁵ Diod. XVII, 79-80; Just. XII, 5-7; Plut. Alex. 48-55; idem, Quomodo, 24; Arr. Anab. III, 26-27, IV, 8, 10-14; curt. VI, VII-XI; VII, I-II; VIII, I-Viii; Oros. III, 18.

¹⁰⁶ Just. XII, 6; curt. VIII, IV; пор. Billows R. Kings and colonists... – p. 61.

¹⁰⁷ До числа останніх Дж. Рімес-Ціммерман відносить також Гестіона, якого вважає нащадком грецьких емігрантів у третьому поколінні. – Reames-Zimmerman J. Op. cit. – P. 62-73.

¹⁰⁸ Arr. Anab. III, 27 V, 13, VI, 28; Шахермайр Ф. Вказ. праця. – С. 58, 216-217, 241, 314 – 315; Billows R. Antigonos the One-Eyed... – P. 401, 407-409; пор. Reames-Zimmerman J. Op. cit. – P. 65-67, 83 not. 42-49; Weber G. Die neuen Zentralen... – S. 113-114. Після смерті царя саме ці призначені ним полководці (за винятком хіба що Медія. – Billows R. Antigonos the One-Eyed... – P. 401-402) отримали більшість сатрапій і посад (пор. Just. XIII, 4; curt. X, X; Arr. Hist. Suc. 1 (FGH, 156); De Hist. Diad. (FGH, 155); Oros. III, 23), що свідчить про ту важливу роль, яку вони відігравали у державі Александра в останні роки його правління.

¹⁰⁹ Пор. Carney e.d. – The death... – p. 160.

¹¹⁰ Ibid. – P. 151; пор. Weber G. Die neuen Zentralen... – S. 113.

¹¹¹ Phylarch. 41 (FGH, 81); Plut. Alex. 41; Athen. XII, 539c-d.

¹¹² Diod. XVII, 93-95; Just. XII, 8; Plut. Alex. 62; Arr. Anab. V, 25-28; curt. IX, IV; пор. Carney e.d. Macedonians and Mutiny... – P. 33-36, 40.

¹¹³ Just. XII, 9-10; Plut. Alex. 66. У зв'язку з вищесказаним я хотів би висловити власну думку з приводу дискусії, яка точиться навколо питання, чи Александр посприяв несподіваній смерті хороброго пол-

ководця Кена, який під час подій на Гефасисі виступив перед царем як офіційний виразник волі війська, чи той помер власною смертю (див. Worthington I. Alexander and the intereste of historical accuracy // АНВ. – 1999. – # 4. – Р. 136-140; Frank L. The death of Coenus // АНВ. – 2000. – # 1-2. – Р. 49-55). Я вважаю таку постановку питання некоректною з наукової точки зору, оскільки можна навести багато непрямих доказів на користь як одного, так і другого припущення й одночасно немає жодного серйозного свідчення, яке могло б надати їм необхідної вагомості.

¹¹⁴ Diod. XVII, 109; Just. XII, 11; Plut. Alex. 71; Arr. Anab. VII, 9-12, curt. X, II-IV.

¹¹⁵ Diod. XVII, 108-110; Just. XII, 11-12; Plut. Alex. 47, 71; Arr. Anab. VII, 5, 9-12; curt. VIII, V; пор. Polyaen. IV, III, 7; Bosworth A. Alexander and the Iranians // JHS. – V. 100 (1980). – Р. 2, 17-18. Не виключено, що одночасно з підготовкою персів-фалангітів розпочалася й відповідна підготовка юнаків із західних провінцій Ірану для служби у александрівській кінноті. – Пор. Badian E. Orientais in Alexander's Army // JHS. – V. 85 (1965). – Р. 161; Hammond N.G.L. Alexander's Non-European Troops and Ptolemy I's Use of Such Troops // BASP. – 1996. – # 1-4. – Р. 99-109.

¹¹⁶ Diod. XVII, 77, 81; Just. XII, 4, XIII, 4; Plut. Alex. 39, 43; Arr. Anab. VII, 4-5; Бриан П. Вказ. праця. – 121-125.

¹¹⁷ Arr. Anab. III, 1, VII, 11, 16-17; Струве В.В. Манефон и его время // Записки коллегии востоковедов. – В. III-IV (1928, 1930). – III. – С. 137-139; Шахермайр Ф. Вказ. праця. – С. 147, 171, 329-330.

¹¹⁸ Шахермайр Ф. Вказ. праця. – С. 329.

¹¹⁹ Пор. Бриан П. Вказ. праця. – С. 137-147.

¹²⁰ Diod. XVII, 110; Arr. Anab. VII, 23.

¹²¹ Diod. XVII, 107; Just. XII, 10; Plut. Alex. 70; Arr. Anab. VII, 4. На думку Е. Керні, офіційне одруження Александра з дочкою Дарія III, що відбулося у Сузах, може свідчити про остаточне, на думку царя, зламання опору, який перед цим чинили македоняни щодо орієнталі-

зації їхнього володаря, його війська і характеру державної влади. – Carney e.d. *Alexander and Persian Women* // *AJPh*. – 1996. – # 4. – P. 578. Р. Біллоуз вбачає у цій акції триумфальну помсту македонян за бажання згвалтувати жінок зі знатних македонських родів, виявлене колись перськими послами. – Herod. V, 18-21. Як доказ свого припущення американський дослідник вказує на ту обставину, що в Сузах не було укладено жодного шлюбу між знатними персами та македонянками чи бодай грекинями. – Billows R. *Kings and colonists...* – P. 30. Проте Р. Біллоуз забуває, що масовий шлюб у Сузах ознаменував собою не лише прирівнення у статусі знатних іранських і македонських родів, а й узаконення позашлюбних стосунків між рядовими македонянами й жінками з підкорених областей. Зрештою, інтерпретування офіційного укладення шлюбу як акту символічної помсти за замах на згвалтування 170-річної давності, за який, до речі, перські послы були свого часу жорстоко покарані. – Herod. V, 20, виглядає досить дивно.

¹²² Just. XII, 12; curt. X, III.

¹²³ Бриан П. Вказ. праця. – С. 84. Саме за часів Александра почала змінюватися сутність придворної ради. Якщо перед цим належність до цього органу значною мірою обумовлювалась належністю до родової чи служилої знаті (т.зв. гетайрів), то відтепер набагато важливішу роль при формуванні ради відігравав чинник особистої відданості правителю (див. вище).

¹²⁴ Just. XIII, 1-4; curt. X, V-X.

¹²⁵ OGIS, 5-6; 9; 11; 215; Syl. 368; Diod. XVIII, 23; 25; 33; 37; 41; 44; 49-50; 53-55; 59; 61-62; XIX, 22; 44; 46; 48; 51; 56-57; 81-82; 85-86; 90-91; 94; 100; XX, 76; 94; 107; 109; XXI, Fr. 12; 15-16; Sen. De ira, III, 17; Plut. Demetr. 8; 18; 29; 36; 49-50; idem, Eum. 3; 8; 15; 17-19; idem, Reg. Et Imp. XXVIII, 11; Nepos, XVIII, 12; Paus. I, X, 3 (пор. Just. XVII, 1); Polyae. I'V, 7, 1; Athen. XIV, 614f; Briant P. Antigone le borgne ... – P. 270-275; Самохина Г.С. Вказ. праця. – С. 62-67; Rosen K. Politische Ziele in der fruehen hellenistischen Geschichtsschreibung // *Hermes*. – Bd. 107 (1979). – S. 476-477; Бенгтсон Г. Вказ. праця. – С. 45; Walbank

F. Monarchies and Monarchic Ideas // *The Cambridge Ancient History*: In XII v. – Ed. 2. – Cambridge – London – New-York – New-Rochelle – Melbourne – Sydney: Cambridge University Press, 1984. – V. VII. – Part. 1. – P. 69; Hammond N.G.L., Walbank F. Op. cit. – P. 125; Billows R. Antigonos the One-Eyed... – P. 246-251, 253-254, 365, 372-375, 379, 386-387, 391-393, 396, 398-399, 422-424, 435, 437-441; Grainger J. A Seleucid Prosopography and Gazetteer. – Leiden – New-York – Koeln: Brill, 1997. – P. 80, 805; Savalli-Lestrade I. Les "philoi" royaux dans l'Asie hellénistique. – Geneve: Droz, 1998. – P. 3-10, 95-97, 111.

¹²⁶ Diod. XVIII, 21.

¹²⁷ Diod. XVIII, 14; 28; 33-34; 43; XIX, 86; 93; XX, 76.

¹²⁸ Див. Литвиненко Ю.Н. Сатрап Птолемей и Сострат Книдский: Захват Мемфиса // ВДИ. – 1999. – № 2. – С. 34 прим. 17.

¹²⁹ Marm. Par. B10 (FGH, 239); Diod. XVIII, 21; 43; XIX, 60-62; 64; 79; 93; XX, 19; 40-41; 102; Plut. Demetr. 6; 15; Arr. Hist. Suc. 9, 17-18 (FGH, 156); Paus. I, VI, 5; Suda, delta, 431; omikron, 994; Segre M. Decreto di Aspendos // *Aegyptus*. – 1934. – # 2/3. – P. 253-268; Billows R. Antigonos the One-Eyed... – P. 398; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 133-136. Проте варто зазначити, що серед цих військових, а точніше, військово-адміністративних функціонерів зустрічались не лише македоняни, а й греки (див., н-д: Hoelbl G. Op. cit. – P. 58) і навіть один еллінізований фінікієць – сидонський цар Філокл. – Syl. 391; Polyae. III, 16; Merker I. The Ptolemaic Officials and the League of the Islanders // *Historia*. – Bd. 19 (1970). – P. 143-150; також див. нижче.

¹³⁰ За словами Діодора Сицилійського, колишній командир тірської залози Антігона Монофталма, Андронік, після того як власні підлеглі у 312 році видали його синові Лага, також увійшов до числа друзів єгипетського сатрапа. – Diod. XIX, 86; пор. Turner E. Op. cit. – P. 125; Billows R. Antigonos the One-Eyed... – P. 367-368.

¹³¹ Це твердження має сенс, якщо правильним є припущення стосовно тотожності Антігона, який очолив збройний контингент, наданий

Сотером родосцям під час їхньої боротьби супроти Деметрія Поліоркета (див. 4.1.3), з другом Філадельфа, котрий найняв для свого царя 4 тисячі галатів напередодні I Сирійської війни пор. Diod. XX, 98; call. Hymn. IV, 186-187; Schol. in Hymn. call. IV, 175-187; Paus. I, VII, 2; Bouche-Leclercq A. Op. cit. V. I. – P. 167 not. 1; Launey M. Recherches sur les armees hellenistiques: In 2 v. - V. 1. – Athenes – Paris: Ecole francaise d'Athenes, 1949. – P. 497; Fraser P. Ptolemaic... – V. II. – P. 926 not. 355; Nachtergaele G. Les Galates en Grèce et les Sôtéria de Delphes. – Bruxelles: Palais de Académies, 1977. – P. 170f not. 203; Hammond N.G.L., Walbank F. Op. cit. – P. 260 not. 3; Tomaschitz K. Die Wanderungen der Kelten in der antiken literarischen Ueberlieferung. – Wien: Verlag der Oesterreichischen Akademie der Wissenschaften, 2002. – S. 136 Anm. 540.

¹³² Diog. Laert. II, 102; V, 78; Murray O. Hecataeus of Abdera and Pharaonic Kingship // JEA. – V. 56 (1970). – P. 144; Fraser P. Ptolemaic... V. I. – P. 19-20, 102; V. II. – P. 53f not. 121, 184 not. 65; Winarczyk M. Theodoros “ho Atheos” // Philologus, 1981. - # 1. – S. 69-70; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 134-136, 294; idem, Die neuen Zentralen... – S. 115, 445 Anm. 80-82; Bar-Kochva B. Pseudo Hecataeus, “On the Jews”: Legitimizing the Jewish Diaspora. - Berkeley – Los Angeles – Oxford: University of California Press, 1997. – P. 8-9; Huss W. Aegypten... – S. 233 Anm. 38; Gates J. Op. cit. – P. 92; див. також: 4.1.1. Не виключаю, що до складу царських “друзів” могли також належати такі поважні особи, як ієрофант елевсинських містерій афінянин Тимотей і його єгипетський “колега” жрець Манефон (Plut. De Is. 28) або ж вихователі царських дітей, і зокрема спадкоємця престолу майбутнього Птолемея Філадельфа: перший директор Музейону Зенодот, філософ-перипатетик Стратон з Лампсаку і поет Філет Коський. – Diog. Laert. V, 58; Suda, phi, 332; sigma, 1185; dzeta, 74; пор. Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 134, 419; Chanotis A. Op. cit. – P. 64; див. також: 2.2.2; 4.1.2.

¹³³ Припускаю, що статусом царських “друзів” наділялися не лише перераховані тут придворні, а й усі функціонери, котрі виконували

різноманітні місії дипломатичного характеру. Така необхідність повинна була обумовлюватися державними міркуваннями, пов'язаними з представницьким забарвленням подібних доручень. - Пор. OGIS, 5-6; Weber G. *Dichtung und hoefische Gesellschaft...* – S. 133-134, 140.

¹³⁴ OGIS, 5; Diod. XX, 21; Plut. De Is. 28; Idem, De Sollert. 36; Merker I. Op. cit. – P. 154 not. 65; Weber G. *Dichtung und hoefische Gesellschaft...* – S. 133-134; див. також: 4.1.1. Ймовірно, вищезгаданий Каллікрат тотожний дотепному придворному підлабузнику, згаданому Євфантом з Олінту й Афінеєм з Навкратису. – Athen. VI, 251d.; пор. Tarn W. Two Notes on Ptolemaic History // JHS. – 1933. – № 1. – P. 57-58; Jacoby F. Die Schmeichelei des Kallikrates // Hermes. – Bd. 69 (1934). – S. 214-217; Merker I. Op. cit. – P. 154 not. 65; Turner E. Op. cit. – P. 125; Huss W. Aegypten... – S. 94, 171 Anm. 598; Зелінський А.Л. Дотепний підлабузник Каллікрат і грецький епос на берегах Нілу // XIII сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ, 22-23 жовтня 2009 р). – Київ, 2009. – С. 5-7. Також існує вірогідність, що до числа "друзів" Сотера можна віднести й Артемідора з Перги, чиїми стараннями на острові Тера було споруджено вівтарний комплекс, присвячений Гомоної; пор. Straten F. van, *Images of Gods and Men in a Changing Society: Self-identity in Hellenistic Religion // Images and Ideologies...* – P. 261-262.

¹³⁵ Про обмежений характер влади ранньоелліністичних монархів з огляду на раду "друзів", на відміну від більш пізніх елліністичних правителів, котрі мали у своїх руках абсолютну владу, див. Nabicht Ch. Op. cit. – S. 1-16; Самохіна Г.С. Вказ. праця. – С. 62-67; Austin M. Op. cit. – P. 462-463; Walbank F. *Monarchies...* – P. 68-70; Billows R. *Antigonos the One-Eyed...* – P. 246, 249; Weber G. *Dichtung und hoefische Gesellschaft...* – S. 22-32; Herman G. *The Court Society of the Hellenistic Age // Hellenistic Constructs...* – P. 199-224; Мель А. Вказ. праця. – С. 67-68. Разом з тим я не поділяю твердження, висловлене Г.С. Самохіною, згідно з яким суттєвою відмінністю між класичною македонською та ранньоелліністичними придворними радами було вклю-

чення до складу останніх командирів найманих військ (Самохина Г.С. Вказ. праця. – С. 67). На мій погляд, при аналізі цього чинника слід враховувати прагнення елліністичних володарів перетворити якомога більшу кількість найманців на клерухів, тобто жителів власної країни (див. 2.2.1), а отже, й командирів найманських загонів – на власних воєначальників. Таким чином, включення останніх до ради “друзів” того чи іншого правителя слід розцінювати як своєрідний акт довіри, виявлений щодо осіб, котрих прагнули якомога тісніше прив’язати до царського двору, що було характерно і для доелліністичної Македонії (див. Шахермайр Ф. Вказ. праця. – С. 15; Сергеев С.Л. Н.Дж.Л. Хэмонд и романтическая идеализация истории древней Македонии // Актуальные вопросы... – С. 116-117.

¹³⁶ Diod. XVIII, 1-4; Just. XIII, 1-4; Curt. X, V-X; Arr. Hist. Suc. 1 (FGH, 156).

¹³⁷ Поп. Briant P. Antigone le borgne... – P. 235-352.

¹³⁸ Стосовно діапазону поглядів західних і пострадянських дослідників на цю проблему див. Кузьмин Ю.Н. Внутренняя и внешняя политика... – С. 31, 49-54; Габелко О.Л. Вказ. праця. – С. 504 прим. 105.

¹³⁹ Anson E. Eumenes of Cardia – A greek among macedonians // Ancient mediterranean and medieval texts and contexts; studies in Philo of Alexandria. – V. 3. – Leiden: Brill, 2004. – P. 148.

¹⁴⁰ Diod. XVIII, 37; Nepos, XVIII, 5; Plut. Eum. 8; Arr. Hist. Suc. 9 (FgH, 156); Just. XIII, 8; Errington R. From Babylon... – P. 66-67; Huss W. Aegypten... – S. 114-117.

¹⁴¹ Diod. XVIII, 59; Plut. Eum. 13; Just. XIV, 2; Anson Eumenes of Cardia... – P. 148.

¹⁴² Оскільки ця проблема безпосередньо пов’язана з часом активізації македонських військових зборів, яка мала місце після смерті Александра, я вирішив розглянути її саме у контексті динаміки поста-лександрівського етапу розвитку цієї політичної інституції.

¹⁴³ Anson E. Eumenes of Cardia... – p. 148; поп. Diod. XVIII, 58-59; Nepos, XVIII, 6; Plut. Eum. 12-13; Errington R. Diodorus Siculus and the

chronology of the early diadochoi, 320-311 B. C. // *Hermes*. – Bd. 105 (1977). – P. 492; Anson E. The Siege of Nora: a source conflict // *GRBS*. – 1977. – # 3. – P. 252-254.

¹⁴⁴ Diod. XVIII, 30-31; Nepos, XVIII, 3-4; Just. XIII, 8; Plut. Eum. 5-7; Arr. Supl. 9 (FGH, 156); Oros. III, 23; Suda, kappa, 2335. Поп. Errington R. From Babylon... – P. 66-67.

¹⁴⁵ Diod. XVIII, 34-36; Arr. Hist. Suc. 9 (FGH, 156); Just. XIII, 6.

¹⁴⁶ Diod. XVIII, 28-29; 39; Arr. Hist. Suc. 9 (FGH, 156); Strab. XVII, I, 8; Just. XIII, 6; Plut. Alex. 77; пор., н-д: Anson E. The Evolution... – P. 241.

¹⁴⁷ Див. Hammond N.G.L. Alexander's veterans After His Death // *GRBS*. – 1984. – # 1. – P. 54, 58; Bosworth A. Alexander the Great and the Decline of Macedon // *JHS*. – V. 106 (1986). – P. 3; Anson E. The Evolution... – P. 242; Billows R. Kings and colonists... – P. 192.

¹⁴⁸ До речі, хочу нагадати, що саме такої реакції македонян на загибель Кратера очікував і боявся Євмен. – Nepos, XVIII, 3-4; Plut. Eum. 5-7.

¹⁴⁹ Поп. Diod. XVIII, 58; Nepos, XVIII, 6; Plut. Eum. 12-13; Oros. III, 23.

¹⁵⁰ Diod. XVIII, 60-63; Plut. Eum. 13; Polyae. IV, 6, 13; 8, 2; Just. XIV, 2; пор. Oros. III, 23.

¹⁵¹ Поп. Diod. XVIII, 62; XIX, 41; 44. Прагматик Антіген розумів, що чужинець Євмен не зможе у повній мірі нав'язувати свою волю аргираспідам і роздавати командні посади своїм наблизеним, як це робив би впевнений у собі і своєму праві діадок з числа корінних македонян – хоча б той же Антігон Монофтальм. – Diod. XVIII, 62.

¹⁵² Arr. Hist. Suc. 9 (FGH, 156); пор. Polyae. VIII, 60; див. також: Errington R. From Babylon... – P. 64; Hammond N.G.L. Alexander's veterans... – p. 56; Carney e.d. The Career of Adea Eurydice // *Historia*. – V. 36 [1987]. – P. 496-498; idem, Women and Basileia: Legitimacy and Female Political Action in Macedonia // *CJ*. – 1995. – # 4. – P. 381, 389; Anson E. The Evolution... – P. 239-241.

¹⁵³ Just. XIV, 2-4; Nepos, XVIII, 9-10; Plut. Eum. 17-18.

¹⁵⁴ Поп. Hammond N.G.L. Alexander's Veterans... – P. 51-61.

¹⁵⁵ Cicero, *De Offic.* II, 48. Подібну пораду, якщо вірити Ціцерону, давав своєму знаменитому сину й Філіпп II Македонський.

¹⁵⁶ Just. XIV, 2-4.

¹⁵⁷ Just. XV, 2, XVI, 1; Plut. *Demetr.* 37; App. *Syr.* 54.

¹⁵⁸ Поп. Herod. VI, 60; Is. XI, 15-16; Plat. Tim; idem, *Critias*; Arist. *Polit.* VII, 9, 1-5; Strab. XVII, I, 3; Diod. I. 53-54; Асмус В.Ф. Античная философия. – Москва: Высшая школа, 1976. – С. 177-178; Берлев О.Д. Древнейшее описание социальной организации Египта // Проблемы социальных отношений и форм зависимости на древнем Востоке. – Москва, 1984. – С. 26-34; Стучевский И.А. Рамсес II и Херихор. Из истории древнего Египта эпохи Рамессидов. – Москва: Наука, 1984; – С. 88-90, 181-183; История... – С. 169-170; Монте П. Повседневная жизнь египтян во времена великих фараонов: Пер. с франц. – Москва: Молодая гвардия, Палимпсест, 2000. – С. 331-332, 361; Grimal N. *Historia del antiguo Egipto*: trad. Del franc. – Madrid: Ediciones Akal. S. A., 1996. – P. 99, 319; Trigger B., et al. *Ancient Egypt: A Social History.* – Ed. 3. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – P. 188-196; 205-206, 222, 226-227, 300-311; Демидчик А.Е. Вказ. праця. – С. 60-68. Більш детально стосовно використання Птолемеями елементів єгипетської військово-станової системи див. нижче.

¹⁵⁹ Див., н-д: Брестед Д., Тураев Б. Вказ. праця. – Т. I. – С. 155, 236-238; Стучевский И.А. Вказ. праця. – С. 180-183; Grimal N. *Op. cit.* – P. 98-99, 175, 179, 185; Trigger B., et al. *Op. cit.* – P. 101, 107-110, 112-116, 175-182; 228-243; 246-251, 297.

¹⁶⁰ Так, нам відомо про існування як мінімум чотирьох династій птолемеївських придворних функціонерів, котрі охоплювали 3-4 покоління. Йдеться про родини Аета (див. 3.1.3), Пелопса, Хрисерма та Нуменія. – Fraser P. *Ptolemaic...* – V. I. – P. 104-105; V. II. – P. 191-193 not. 85-95.

¹⁶¹ Поп. Trigger B., et al. *Op. cit.* – P. 189-196.

¹⁶² Поп. Bauschatz J. *Op. cit.* – P. 65-139.

¹⁶³ Polyb. V, 107; Тарн В. Вказ. праця. – С. 186.

¹⁶⁴ Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 82, 163. Так, александрійський громадянин Монім мав сплачувати такі ж самі податки, як і греки, котрі не були причетними до александрійської політевіи. – Clarysse W. Some Greeks... – P. 52.

¹⁶⁵ Тарн В. Вказ. праця. – С. 182-183; Rostovtzeff M.I. The Social and economic... – V. I. – P. 327-328.

¹⁶⁶ P.Lille 1; Viereck P. Philadelphia. Die Gruendung einer hellenistischen Militaerkolonien in Aegypten. – Leipzig: J.C. Hinrichsische Buchhandlung, 1928. – S. 40; Павловская А.И. Эллинистический Египет... // Эллинизм... – С. 117; Литвиненко Ю.Н. Греческие колонисты... – С. 122.

¹⁶⁷ Тарн В. Вказ. праця. – С. 186, 188; Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 90; Ęwiderek A. Kiedy piaski egiptskie przemówi³y po grecku. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1970. – S. 202; Krawczuk A. Op. cit. – S. 32; Ковельман А.Б. Archiv fuer Papyrusforschung und verwandte Gebiete. №№ 24-25. Leipzig, 1976 // ВДИ. – 1979. – № 3. – С. 207; Левек П. Вказ. праця. – С. 80-81; Monson A. Op. cit. – P. 136. Певні сумніви з цього приводу висловив лише Ж. Бінген (Bingen J. Normality and Distinctiveness... – P. 262-274), проте він повністю ігнорує наявність відповідних прикладів з історії доелліністичного Єгипту.

¹⁶⁸ Поп. Krawczuk A. Op. cit. – S. 14.

¹⁶⁹ Rowlandson J. Town and Country in Ptolemaic Egypt // A Companion to the Hellenistic World... – P. 259; Monson A. Op. cit. – P. 136-137.

¹⁷⁰ Schubart W. Die Griechen... – S. 17; Rostovtzeff M.I. The Social and economic... – V. I. – P. 265; Тарн В. Вказ. праця. – С. 168; Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 80; Ейне А. Птолемаида... – С. 19-20; Turner E. Op. cit. – P. 124; Hoelbl G. Op. cit. – P. 26; Manning J. Land and Power... – p. 67; idem, The Ptolemaic Economy... – p. 7; Rowlandson J. Op. cit. – P. 250, 254.

¹⁷¹ W.Chr. 27; поп. Schubart W. Spuren politischer Autonomie... – S. 51; Bevan E. Op. cit. – P. 98; Braunert H. Op. cit. – S. 58-59, 80-81; Jones A. Op. cit. P. 7f not. 7; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 72; V. II. – P. 156 not. 249; Баюн Л.С. Этноязыковая ситуация на эллинистическом вос-

токе // *Эллинизм – Восток и Запад*. – С. 268 прим. 20; Cohen G. *The Hellenistic Settlements in Syria, the Red Sea Basin, and North Africa*. – Berkeley: University of California Press, 2006. – P. 415.

¹⁷² Bevan E. *Op. cit.* – P. 98; Jones A. *Op. cit.* – P. 7f not. 7; Fraser P. *Ptolemaic... V. I.* – P. 71-73; V. II. – P. 156 not. 247; Баюн Л.С. Вказ праця. – С. 268 прим. 20; Rowlandson J. *Op. cit.* – P. 256.

¹⁷³ Bevan E. *Op. cit.* – P. 98, 105; Braunert H. *Op. cit.* – S. 58-59; 80-81.

¹⁷⁴ Стосовно Птолемаїди див. Ейне А. Птолемаида... – С. 19-20. Що ж до Навкратису, то, на мою думку, на користь цього припущення свідчить відсутність будь-яких конфліктів між його громадянами і Лагідами, зафіксованих у відомих нам джерелах.

¹⁷⁵ Polyb. V, 38-39; Plut. Cleom. 36-37; Paus. II, IX, 3; див. також: 2.2.2.

¹⁷⁶ Поп. Ager S. *All in the Family: Incest and the Ptolemaic // Labyrinth*. – 2002. – # 1. – <http://www.classics.uwaterloo.ca/labyrinth/issue79/79ager.htm> Mar. 2002; idem, *The Power of Excess: Royal incest and the Ptolemaic Dynasty // Anthropologica*. – 2006. – # 2. – P. 170-171. При цьому слід зазначити, що сама канадська дослідниця є автором досить дискусійної теорії, яка заперечує можливість фізичного виродження александрійської династії. – Ager S. *All in the Family...*; idem, *The Power of excess...* – P. 165-186.

¹⁷⁷ Поп. Bravo B., Wipszycka E. *Op. cit.* – S. 201.

¹⁷⁸ Manning J. *Land and Power...* – p. 46; поп. Ager S. *The Power of Excess...* – p. 171.

¹⁷⁹ Polyb. XXIX, 23; XXXIV, 14; Diod. XXXI, Fr. 17-18; Strab. XVII, I, 11-12; App. Mythr. 114; idem, *Bel. Civ. I*, 102; Dio Cas. XXXIX, 55-63; Liv. XLV, 11; Sueton. *De vita*, I, 11; Just. XXXVIII, 8; XXXIX, 3-4; Paus. I, IX, 2; Euseb. *Chron.* 163, 165, 169; Schubart W. *Die Griechen...* – S. 17; Тарн В. Вказ. праця. – С. 172; Fraser P. *Ptolemaic... V. I.* – P. 117-131; Krawczuk A. *Op. cit.* – S. 20-22, 58, 64, 68-69; Ćwiederková A. *Hellenika...* – S. 120; Bravo B., Wipszycka E. *Op. cit.* – S. 201-202; Гопо-

ховская Л.П. Арсиноя IV, сестра Клеопатры // Мнемон. – В. 1 (2002). – С. 117; Mittag P. Unruhen im hellenistischen Alexandria // Historia. – 2003. – # 2. – С. 161-208; Gehrke H.-J. Prinzen und Prinzessinnen bei den späeten Ptolemaern // Gerión (an). – V. 9 (2005). – P.104-116; Fischer-Bovet C. Op. cit. – P. 166-168, 171-189 (особливо р. 168 not. 248).

¹⁸⁰ Поп. Fraser P. Ptolemaic... V. I. – P. 127-128, 794-795; Mittag P. Op. cit. – S. 207; Fischer-Bovet C. Op. cit. – P. 167, 171, 173, 175 not. 248, 179-180, 184.

¹⁸¹ Caes. Bel. Civ. III, 108-112; Bel. Alex. 1-33; Liv. Per. 112; Vel. Pat. II, 54; App. Bel. Civ. II, 90; Plut. Caes. 48-49; Dio Cas. XLII, 34-44; Oros. VI, 15; поп. Fraser P. Ptolemaic... V. I. – P. 125-127; Krawczuk A. Op. cit. – S. 107-148 Hoelbl G. Op. cit. – P. 234-240; Huss W. Aegypten... – S. 703-722.

¹⁸² Bevan E. Op. cit. – P. 173; Ćwiderek A. W. „Państwo” Apolloniosa... – S. 161; Литвиненко Ю.Н. Птолемеевский Египет... – С. 21 прим. 76; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 166, 171; Manning J. Land and Power... – P. 56; Fischer-Bovet C. Op. cit. – P. 112-115, 120, 124 not 69, 200, 203-206.

¹⁸³ Стосовно сутності афінської клерухії див. Herod. V, 77, VI, 100; Plut. Pericl. 11, 19-20; Гиро П. Вказ. праця. – С. 437-438.

¹⁸⁴ Див., н-д: Bevan E. Op. cit. – P. 173; Uebel F. Op. cit. – S. 3; Bengtson H. Op. cit. – S. 93-94; Turner E. Op. cit. – P. 125; Gehrke H.-J. Geschichte... – S. 56; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 171; Walbank F. The hellenistic... – P. 109-110; Manning J. Land and Power... – P. 38, 56; Fischer-Bovet C. Op. cit. – P. 193-200.

¹⁸⁵ Rostovtzeff M. A large Estate... – P. 136-139; Тапн В. Вказ. праця. – С. 176; Bevan E. Op. cit. – P. 171; Rostovtzeff M.I. The Social and economic... – V. I. – P. 287, Uebel F. Op. cit. – S. 3; Turner E. Op. cit. – P. 125, 157; Lewis N. Op. cit. – P. 25; Walbank F. The hellenistic... – P. 109-110; Samuel A.E. Op. cit; Hoelbl G. Op. cit. – P. 61; Huss W. Aegypten... – S. 313; Manning J. Land and Power... – P. 38, 56, 117; Fischer-Bovet C. Op. cit. – P. 193.

¹⁸⁶ Поп. Pomeroy S. *Women in Hellenistic Egypt: from Alexander to Cleopatra*. – New-York: Schocken Books, 1984. – P. 149-150; Fischer-Bovet C. *Op. cit.* – P. 37-50, 52-56, 193-195.

¹⁸⁷ Arist. *Polit.* II, 6, 7; Plut. *Lycurg.* 8, 24, 26; idem, *Sol.* 18, 22; idem, *Themist.* 4; idem, *Pericl.* 12; пор. Фролов Э.Д. Вказ. праця. – С. 176, 182-183.

¹⁸⁸ Законы вавилонского царя Хаммурапи, ст. 26-32 (Пер. В.А. Якобсона., комм. А.А. Немировского) // *Хрестоматия по истории Древнего Востока: В 2 т. / Под ред. В.И. Кузищина*. – Москва: Высшая школа, 1980. – Т. 1. – С. 152-177; Среднеассирийские законы, ст. 45 (Пер В.А. Якобсона) // *Хрестоматия...* – Т. 1. – С. 195-205; Хеттские законы, ст. 39 (Пер В.В. Иванова, комм. А.А. Немировского) // *Хрестоматия...* – Т. 1. – С. 271-291; пор. Струве В.В. *Значение...* – С. 21-23; Bevan E. *Op. cit.* – P. 170; Turner E. *Op. cit.* – P. 124; Берлев О.Д. *Наследство Геба. Представления о природе древнеегипетского землепользования // Подати и повинности на Древнем Востоке*. – Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 2000. – С. 11; а також Hoelbl G. *Op. cit.* – P. 61-62; Manning J. *Land and Power...* – P. 38, 117; Fischer-Bovet C. *Op. cit.* – P. 37-50.

¹⁸⁹ Поп. P. Tebt. 5; Segre A. *Note sul “politeuma” e l’ “epigone” in Egitto // Aegyptus*. – 1922. – # 3. – P. 145-146; Тарн В. Вказ. праця. – С. 176; Bevan E. *Op. cit.* – P. 171-173; Зельин К.К. *Исследования...* – С. 198-203; Uebel F. *Op. cit.* – S. 3; Bingen J. *Greek Presence...* – P. 108-109; Lewis N. *Op. cit.* – P. 32-35; Bengtson H. *Op. cit.* – S. 93; Pomeroy S. *Op. cit.* – P. 150-151; Bravo B., Wipszycka E. *Op. cit.* – S. 171-172; Walbank F. *The Hellenistic...* – P. 109; Hoelbl G. *Op. cit.* – P. 201, 226, 252 not. 20; Thompson D.J. *The Ptolemies...* – P. 109; Rowlandson J. *Op. cit.* – P. 262; Baker P. *Op. cit.* – P. 378; Fischer-Bovet C. *Op. cit.* – P. 193-209, 217-231.

¹⁹⁰ Поп., н-д: Turner E. *Op. cit.* – P. 124-125.

¹⁹¹ P. Rev. Law. 24; P. C. Z. 59.724; поп. Œwiderek A. *W „Państwo” Apolloniosa...* – S. 208; Turner E. *Op. cit.* – P. 144; Lewis N. *Op. cit.* – P. 35;

Bingen J. Greek Presence... – P. 108-109; idem, Ptolemaic Papyri ... – p. 100; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 172; Walbank F. The hellenistic... – P. 110; Thompson D.J. The Ptolemies... – P. 109; Baker P. Op. cit. – P. 378; Fischer-Bovet C. Counting the Greeks in Egypt Immigration in the first century of Ptolemaic rule // PSWPC. – 2007. – # 10. – <<http://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/fischer-bovet/100701.pdf>>. – P. 11-12; 22; idem, Army and Society... – P. 56, 66-67, 77, 83, 201, 207 not. 68, 209-215. Проте слід зазначити, що земельний податок, який платили клерухи, був меншим від загальноприйнятого. – P.Rev.Law. 24; P.C.Z. 59.366; Lewis N. Op. cit. – P. 35-36; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 172; пор. Monson A. Op. cit. – P. 105-111. Так, поземельний податок з наділів клерухів становив близько однієї артаби зерна з арури. – Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 201, 207 not. 68, 209-215.

¹⁹² Пор. Зельин К.К. Земли клерухов в Керкеосирисе по данным тебтунисских папирусов // ВДИ. – 1948. – № 3. – С. 38-40; Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 201-202.

¹⁹³ Литвиненко Ю.Н. О “колониальном”... – С. 27-28.

¹⁹⁴ Стосовно часів царювання Євергета (див. нижче) ми, скоріше за все, можемо говорити лише про експерименти з успадкуванням військових наділів, оскільки у P.Hib. 98, датованому 9 роком правління цього царя, недвозначно йдеться про повернення до державного земельного фонду клерів померлих воїнів. Хоча, звичайно, можна припустити, що в зазначеному документі йдеться про наділи бездітних клерухів, проте подібне припущення за нинішнім станом джерельної бази залишається умоглядним. Разом з тим P.Lille, 4, у якому згадується факт передачі клера у спадок, скоріше за все, датується періодом правління Філопатора. На цю обставину вказує згадка в цьому документі впливового птолемейського чиновника Теогена, ймовірно тогочасного діойкету часів цього царя. – Див. Kraut B. Op. cit. – P. 273-276; Swarney P. Dating Some Fayum Officials in the Reign of Philopator // ZPE. – Bd. 61 (1985). – P. 161-166; Huss W. Aegypten... – S. 463 Anm. 51, 464; пор. Bagnall R. Theogenes the Dioiketes // AncSoc. – 1972. – # 3. – P.

111-113. Водночас, як свого часу відзначив Ж. Бінген, у P. Lille, 4 про успадкування клера говориться як про повсякденне явище. – Bingen J. *Greek Presence...* – p. 108.

¹⁹⁵ P.Lond. 2016; P.Lille, 4; Polyb. V, 65; Струве В.В. Право владения землями пахотной и виноградной в Птолемеевском Египте // ЖМНП – 1915, январь. – С. 58; Segre A. Op. cit. – P. 145; Bevan E. Op. cit. – P. 171; Павловская А.И. Формы землевладения... – С. 54; Пикус Н.Н. Переломный период в истории эллинистического Египта. Конец III века до н.э. // ВДИ. – 1951. – № 1. – С. 59; Uebel F. Op. cit. – S. 20; Bingen J. *Kerkeosiris and its Greeks in the Second Century* // *Hellenistic Egypt...* – P. 123; Lewis N. Op. cit. – P. 33; Samuel A.E. Op. cit; Fischer-Bovet C. *Army and Egyptian temple building under the Ptolemies* // PSWPC. – 2007. – # 10. – <<http://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/fischer-bovet/100702.pdf>>. – P. 16, tabl. 4, # 18; idem, *Counting the Greeks in Egypt...* – P. 11-13.

¹⁹⁶ До речі, з огляду на P.Lille, 4 – документ, датований 5-м роком Євергета чи скоріше – Філопатора (див. вище), у якому йдеться про передачу клера або ж кількох клерів у спадок, - а особливо завдяки напису з Гермополя часів Євергета, у якому йдеться про святилище, присвячене цьому цареві групою *katoikoi hippeis* (див. Fischer-Bovet C. *Army and Egyptian temple building...* – P. 16, tabl. 4. - # 18; idem, *Army and Society...* – p. 396 tabl. 38 # 18), вживання Полібієм терміна “катеки” щодо птолемеївських клерухів, задіяних у битві при Рафії (Polyb. V, 65), треба визнати цілком доцільним і таким, що відповідає дійсності (стосовно протилежної гіпотези, згідно з якою давньогрецький історик у цьому випадку припустився анахронізму, див. Бикерман Э. *Государство Селевкидов: Пер. с франц.* – Москва: Наука, 1985. – С. 97).

¹⁹⁷ Про те, що членів родини державних злочинців, до яких, безперечно, можна було віднести і катеків-дизертирів, відправляли на золоті копальні, розповідає Агатархід. – Див. Diod. III, 18; пор. Максимова М.И. Сырьевая база и первичная обработка материалов // *Эллинистическая техника.* – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948. – С. 18-20.

¹⁹⁸ Див. Diod. XX, 47; пор. Bevan E. Op. cit. – P. 40; Turner E. Op. cit. – P. 124; Thompson D.J. The Hellenistic Family... – P. 101; Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 195.

¹⁹⁹ Струве В.В. Общественный строй... – С. 70; пор. – Winnicki J.-K. Aegypter und Ptolemaeerheer // Aegyptus. – 1985. – # ½. – S. 42-47; Manning J. Land and Power... – p. 40; Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 37-50, 52-56, 99–105.

²⁰⁰ Andrews C. Op. cit. – P. 12. Цікаво, що клери махімой, подібно до земельних наділів клеруків із числа греко-македонян, обкладалися порівняно меншим податком. – Пор. Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 172.

²⁰¹ Bevan E. Op. cit. – P. 173; Струве В.В. Общественный строй... – С. 70; Winnicki J.-K. Aegypter... – S. 52, 54; Lewis N. Op. cit. – P. 24; Andrews C. Op. cit. – P. 12; Dack E. van't. L'Armee de Terre Lagide: Reflet d'un monde multiculturel? // SAOC. – V. 51 (1992). – P. 334; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 166-167; Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 52, 99, 200, 203-206, 373-377 tabl. 33.

²⁰² Herod. II, 168; V, 65; Diod. I, 73; XV, 92; Струве В.В. Общественный строй... – С. 69; Winnicki J.-K. Aegypter... – S. 41-48; idem, Die Kalasirier der spaetdynastischen und der Ptolemaeischen Zeit // Historia. – Bd. 26 (1977). – S. 257-262; Берлев О.Д. Наследство Геба... – С. 11; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 166-167; Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 37-50.

²⁰³ Polyb. V, 82, 84-86.

²⁰⁴ Цікаво, що поліцейські функції махімой нерідко виконували ще за часів пізнього царства. – Trigger B., et al. Op. cit. – P. 331, 334; Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 37-50.

²⁰⁵ Diod. XIX, 80; Зельин К.К., Трофимова М.К. Вказ. праця. – С. 77-78; Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 82; Winnicki J.-K. Ptolemaeerarmee... – S. 84; Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 55-56, 99-105.

²⁰⁶ Пор. Winnicki J.-K. Operacje... – S. 84 Przyp. 9; Fischer-Bovet C. Army and Society... – p. 54. На мій погляд, це припущення виглядає

занадто сміливо, а у випадку К. Фішер-Бове – навіть дещо умоглядно. Хоча не виключено, що у цій війні, під час бойових операцій птолемейського військово-морського флоту, брали участь єгипетські моряки (див. 4.2.2).

²⁰⁷ Тураев Б.А. История... – С. 656; Winnicki J.-K. Aegyptus... – S. 48-49; Dack E. Van't Op. cit. – P. 329-330; Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 100.

²⁰⁸ Polyb. V, 65, XV, 25, XXXIV, 14; пор., н-д: Bevan E. Op. cit. – P. 174; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 166-167; Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 121-123. К. Фішер-Бове запропонувала досить цікаве припущення, згідно з яким до складу птолемейських найманців могли входити й молодші сини клерухів, у тому числі і з греко-єгипетських та єгипетських родин (ibid. – P. 121-123). Проте ця гіпотеза вимагає більш детального вивчення і ґрунтовної аргументації.

²⁰⁹ Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 82.

²¹⁰ Баюн Л.С. Вказ. праця. – С. 270.

²¹¹ Тарн В. Вказ. праця. – С. 186; Rostovtzeff M.I. The Social and economic... – V. I. – P. 324, V, II. – P. 1059; Manteuffel J. Ze swiata papirusów. Obrazki z zycia w Egypcie hellenistycznym. – Wroc³aw: Ksi³żnica –Atlas, 1950. – S. 97.

²¹² Schubart W. Die Griechen... – S. 19; Westermann W. The Ptolemies... – P. 279-280; Ранович А.Б. Вказ. праця. – С. 188; Nilsson M. Geschichte der griechischen Religion. – Bd. 2: Die hellenistische und roemische Zeit. – Ed. 2. – Muenchen: C.H. Beck, 1961. – S. 35; Баюн Л.С. Вказ. праця. – С. 268-270; Walbank F. The Hellenistic... – P. 118; Kuhs C. Op. cit. – S. 106; Stephens S. Seeing Double. intercultural Poetics in Ptolemaic Alexandria. – Berkeley – Los Angeles– London: University of California Press, 2003. – P. 241-242 (ознайомитися зі змістом цієї книги я зміг завдяки люб'язній допомозі її авторки та не менш люб'язному посередництву Бенджаміна Акости-Х'юса); idem, Lessons... – P. 219, 229; Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 279-288.

²¹³ З приводу актуальності такого стану речей для елліністичного Єгипту див., н-д: Weber G. *Dichtung und hoefische Gesellschaft...* – S. 162.

²¹⁴ Bagnall R. *The Administration...* – p. 7; Фихман И.Ф. Вказ. праця. – С. 180-181; Manning J. *Land and Power...* – P. 53-54.

²¹⁵ Пор., н-д: Selden D. *Alibis* // CA. – 1998. – # 2. – P. 294-297.

²¹⁶ Bagnall R. *The Administration...* – p. 7; Pestman P. *L'agoronomie. Un avant-poste de l'administration grecque enlevé par les Égyptiens?* // *Das Ptolemaeische Aegypten...* – P. 203-204; Левек П. Вказ. праця. – С. 86; Фихман И.Ф. Вказ. праця. – С. 181; Manning J. *Land and Power...* – p. 187; Monson A. *Op. cit.* – P. 158-161.

²¹⁷ Тарн В. Вказ. праця. – С. 184; Bagnall R. *The Administration...* – p. 7; Pestman P. *Op. cit.* – P. 203; Фихман И.Ф. Вказ. праця. – С. 181; Felber H. *Demotische Verträge und die Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Ptolemaeerzeit* // SAK. – Bd. 20 (1993). – S. 56 Anm. 31; Manning J. *Land and Power...* – P. 53-54, 171-172; Monson A. *Op. cit.* – P. 157-161; пор. Klinkott H. *Op. cit.* – S. 226, 468 Anm. 15.

²¹⁸ В цілому ж правова система елліністичного Єгипту була значно складнішою. У її рамках існували змішані суди – койнодікіа, у яких розглядалися конфліктні ситуації, що виникали між іммігрантами і місцевими жителями. – P. Ent. 11, 44; Manning J. *Land and Power...* – P. 53-54. Важливу роль у єгипетській хорі відігравали колегії царських суддів – хрематистів. – Manning J. *Land and Power...* – P. 53-54. Судовими повноваженнями були наділені також чиновники царської адміністрації. – Фихман И.Ф. Вказ. праця. – С. 181; у першу чергу йдеться про стратегів, котрі із середини III століття почали виконувати суддівські функції. – P. C. Z. 59.620, 59.621; Lewis N. *Op. cit.* – P. 56-68; Manning J. *Land and Power...* – p. 54. Юдеї ж у повсякденному житті керувалися традиційними правовими настановами, що базувалися на священному тексті Тори. – Flav. Ant. XII, II, 13-14; XIV, VII, 2; Тарн В. Вказ. праця. – С. 172, 202-203; пор. Fraser P. *Op. cit.* – V. I. – P. 54-58; V. II. – P. 138-141 not. 140-168. Схоже на те, що власні судові

системи існували і в інших етнічних політевмах. – Selden D. *Op. cit.* – P. 294-297.

²¹⁹ Тарн В. Вказ. праця. – С. 184; Фихман И.Ф. Вказ. праця. – С. 181; Manning J. *Land and Power...* – P. 53-54, 173-174.

²²⁰ Цей цар, можливо з метою збереження місцевих судових інституцій, наполягав на тому, щоб елліни та єгиптяни користувалися лише послугами, відповідно, грецьких та єгипетських судів. – P. Tebt. 5; Тарн В. Вказ. праця. – С. 184; Зельин К.К. *Исследования...* – с. 194.

²²¹ Існує навіть припущення, що судові справи розглядались у дікастерія або у суді лаокритів з огляду не стільки на етнічну належність учасників процесу, скільки на мову, якою було написано позов. – Bevan E. *Op. cit.* – P. 161-162; Фихман И.Ф. Вказ. праця. – С. 180; Pestman P. *The new papyrological primer.* – Ed. 2. – Leiden – New-York – Koeln: I.G. Brill, 1994. – P. 85; manning J. *Land and Power...* – p. 53.

²²² Тарн В. Вказ. праця. – С. 184; Lewis N. *Op. cit.* – P. 96-97.

²²³ Гиро П. Вказ. праця. – С. 29, 53-55; Струве В.В. *Значение...* – С. 13-14; Felber H. *Op. cit.* – S. 48-49; Fantham E., et al. *Women in classical world.* – Oxford: Oxford University Press, 1994. – P. 140, 159; Koenen L. *Op. cit.* – P. 41; O'brien A. <a-obrien@uchicago.edu>, *Egyptian women in Ptolemaic and roman Egypt.* – 1996. – <http://www-oi.uchicago.edu/oi/dept/ra/obrien_dissprop_text.html>; Manning J. *Land and Power...* – P. 94-95, 218-224; Trigger B., et al. *Op. cit.* – P. 312; Thompson D.J. *The Hellenistic Family...* – P. 94, 106. Цікаві дискусійні міркування різних дослідників з приводу цього питання виклав також Р. Рітнер – Ritner R. *Op. cit.* – P. 289. Судячи з того, що правове становище єгипетських жінок у II столітті не зазнало змін, спроба Птолемея IV Філопатора скасувати традиційні для єгиптянок норми юридичної емансипації (Bevan E. *Op. cit.* – P. 158-159; Huss W. *Aegypten...* – S. 449 Anm. 43) завершилась невдачею. – Див., н-д: Manning J. *Land and Power...* – P. 94-95. Проте слід зазначити, що останнім часом положення про безумовну майнову свободу єгипетських жінок зазнає деяких корегувань. – Pestman P. *The new papyrological primer...* – P. 52.

²²⁴ Фихман И.Ф. Вказ. праця. – С. 180; Manning J. Land and Power... – р. 53.

²²⁵ Manning J. Land and Power... – P. 55-56.

²²⁶ P.Rev.Law. 15.

²²⁷ P.C.Z. 59.203, 59.204; Пікус Н.Н. Царские земледельцы... – с. 121.

²²⁸ P.Mich.Zen. 36; P.Col. 34; P.C.Z. 59.199, 59.202; Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 209.

²²⁹ Manning J. Land and Power... – P. 171-172, 175-177; Muhs B. Tax Receipts, Taxpayers, and Taxes in Earles Ptolemaic Thebes. – Chicago: Chicago University Press, 2005. – P. 22. Проте зазначене нововведення, як правило, датується 146 роком. – SP. 415; пор. Rowlandson J. Op. cit. – P. 261; Monson A. Op. cit. – P. 161.

²³⁰ Manning J. Land and Power... – P. 171-172, 175-177, 207-208.

²³¹ Johnson J. Ptolemaic Bureaucracy from an Egyptian Point of View // SAOC. – V. 46 (1987). – P. 144-145; Clarysse W. Greeks and Egyptians... – P. 60-62, 66; Andrews C. Op. cit. – P. 11-12; Manning J. Land and Power... – P. 187.

²³² Pestman P. L'agoranomie... – P. 204-210; Johnson J. Op. cit. – P. 144-145; Clarysse W. Greeks and Egyptians... – P. 60-62, 66.

²³³ Смотрич А.П. Вказ. праця. – С. 86; див. також: 4.2.1; 4.2.2.

²³⁴ Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 82, 163; див. також: 4.2.1; 4.2.2. Єдиною відмінністю можливо були деякі податкові пільги, вірогідно надані Птолемеями александрійським громадянам. – Пор. Monson A. Op. cit. – P. 109-110.

²³⁵ Пор. Thompson D.J. The Hellenistic Family... – P. 98-99, 109 not. 1.

²³⁶ Plut. Pericl. 37; Гиро П. Вказ. праця. – С. 323-324; Фролов Э.Д. Факел... – С. 176; пор. Selden D. Op. cit. – P. 291-292.

²³⁷ Plut. Pericl. 37; пор. Pomeroy S. Op. cit. – P. 46, 184 not. 30. У цьому ж контексті не слід забувати, що александрійське законодавство значною мірою базувалося на афінському прототипі. – Пор. Ibid. – P. 46-47.

²³⁸ Thompson D.J. The Hellenistic Family... – P. 99, 110 not. 26.

²³⁹ Guenther L. Familien und Geschlechterverhaeltnisse // Kulturgeschichte des Hellenismus... – S. 130-135; більш обережно – Thompson D.J. The Hellenistic Family... – P. 99-100, 107-108.

²⁴⁰ При цьому не слід скидати з рахунку ту обставину, що до числа зазначених сумнівних осіб александрійські громадяни, ймовірно, могли відносити поряд з представниками корінного населення Країни Нілу також і численних греків, що з птолемеївських часів проживали в Александрії, не маючи відповідного громадянства. – Пор. Fraser P. Ptolemaic... V. I. – P. 51; Davies J. Cultural, social and economic features of the Hellenistic world // The Cambridge ancient History: In XII v. – Ed. 2. – Cambridge – London – New-York – New-Rochelle – Melbourne – Sydney: Cambridge University Press, 1984. – P. 266.

²⁴¹ PSI, 1160; Ейне А. Птолемаида... – С. 25-26; Амусин И.Д. К вопросу о датировке флорентийского папируса PSI, 1160 // ВДИ. – 1951. – № 4. – С. 209-214.

²⁴² Jones A. Op. cit. – P. 7; Баюн Л.С. Вказ. праця. – С. 268 прим. 20; Rowlandson J. Op. cit. – P. 256.

²⁴³ Так, в одному документі з Архіву Зенона, датованому 241 роком, ми зустрічаємо гончаря-египтянина, якого називають Гором з Навкратісу. – P.C.Z. 59.366; пор. Ćwiderek A. W „Państwo” Apollonios... – S. 155.

²⁴⁴ Polyb. XXXIV, 14; Bevan E. Op. cit. – P. 98, 105; Braunert H. Op. cit. – S. 75, 80-81; Fraser P. Ptolemaic... V. I. – P. 33-34, 54, 69-73; Scheidel W. Op. cit. – P. 22, 25; Abd-el-Ghani M. Alexandria and Middle Egypt: Some Aspects of Social and Economic Contacts under Roman Rule // Alexandria between Egypt and Greece... – P. 161-163. Як відомо, Птолемею Філадельфу навіть приписується побудова єгипетського храму в Навкратісі (Bevan E. Op. cit. – P. 186; Braunert H. Op. cit. – S. 81?), що, на мою думку, особливо красномовно демонструє справжнє ставлення правлячої династії до появи єгиптян на території зазначених псевдополісних утворень.

²⁴⁵ Див., н-д: Braunert H. *Op. cit.* – S. 55-59; Fraser P. *Ptolemaic...* – P. 41-42; 47-48.

²⁴⁶ P. Petr. II, 1; Поп. Fraser P. *Ptolemaic...* V. II. – P. 156 not. 247-250; Clarysse W. *Some Greeks...* – P. 51-52; Rowlandson J. *Op. cit.* – P. 256; Fischer-Bovet C. *Army and Society...* – p. 243.

²⁴⁷ PSI, 1160; поп. Fraser P. *Ptolemaic...* V. I. – P. 72-73.

²⁴⁸ Lewis N. *Op. cit.* – P. 89, 91, 93; Winnicki J.-K. *Op. cit.* – S. 77; Rowlandson J. *Op. cit.* – P. 259-260.

²⁴⁹ Baines J. *Egyptian Elite self-presentation in the context of Ptolemaic rule // Alexandria between Egypt and Greece...* – P. 49-52, 60-61. Вперше зі змістом цієї статті мені вдалося ознайомитися завдяки люб'язності її автора.

²⁵⁰ Поп. Fischer-Bovet C. *Army and Society ...* – P. 104.

²⁵¹ P. Petr. III, 100; P.Tebt. 116; 120; 139; Bevan E. *Op. cit.* – P. 166; Тарн В. Вказ. праця. – С. 189; Winnicki J.-K. – *Aegypter...* – S. 52-53, 55; Clarysse W. *Greeks and Egyptians...* – P. 59, 63-65; Lewis N. *Op. cit.* – P. 30; Dack E. *Van't Op. cit.* – P. 334-335; Koenen L. *Op. cit.* – P. 37; Rowlandson J. *Op. cit.* – P. 261-262; Fischer-Bovet C. *Counting the Greeks in Egypt...* – p. 13; idem, *Army and Society...* – P. 52-55, 99, 104, 120, 123, 199 not. 34, 205 not. 59, 206-209, 227 not. 150, 229-230, 249-250, 373, 375, 377; Monson A. *Op. cit.* – P. 105. Перший документ, у якому йдеться про махімой із грецькими іменами, датується вже III століттям. – P.Petr. III, 100; поп. Fischer-Bovet C. *Army and Society...* – p. 104 not. 181, 373.

²⁵² Bevan E. *Op. cit.* – P. 173; Bell H. *Op. cit.* – P. 147; поп. Monson A. *Royal Land in Ptolemaic Egypt: A Demographic Model // PSWPC.* – 2007. – # 1. – <<http://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/monson/010704.pdf>>. – P. 11; Fischer-Bovet C. *Counting the Greeks in Egypt...* – P. 12-13; idem, *Army and Society...* – P. 99, 120, 201-204, 206-209, 248. Свого часу А. Серге висловив цікаве припущення, згідно з яким клерухам із числа іммігрантів Птолемей надавали великі земельні наділи, враховуючи подальшу необхідність поділу клерів між нащадками цих воїнів, що

мали продовжувати справу своїх батьків. – Segre A. *Op. cit.* – P. 146; пор. Pomeroy S. *Op. cit.* – P. 100; Fischer-Bovet C. *Army and Society...* – p. 227 not. 150.

²⁵³ Стучевский И.А. Вказ. праця. – С. 183; История... – С. 158-159, 168-170, 172-173, 372-373, 380.

²⁵⁴ Тарн В. Вказ. праця. – С. 183, 186; Левек П. Вказ. праця. – С. 80; Schubart W. *Griechische inschriften aus Aegypten* // *Klio.* – Bd. 12 (1912). – S. 374-375; idem, *Verfassung...* – S. 31; Otto W. *Priester...* – Bd. I. – S. 224.

²⁵⁵ Струве В.В. *Общественный строй...* – С. 70.

²⁵⁶ Пор. Johnson J. *Op. cit.* – P. 144-145; Fischer-Bovet C. *Army and Society...* – P. 250, 320-322. Про існування цілих династій птолемеївських придворних сановників див. прим. 160.

²⁵⁷ Тураев Б.А. История... – С. 657.

²⁵⁸ W.Chr. 300. Стосовно практики успадкування посад у середовищі місцевих чиновників птолемеївського Єгипту див. також: Turner E. *Op. cit.* – P. 147.

²⁵⁹ Pestman P. *L'agoronomie...* – P. 208-210; Monson A. *Agrarian institutions...* – P. 159.

²⁶⁰ OGIS, 47, 49.

²⁶¹ Пор., н-д: Bagnall R. *The Administration...* – P. 7-9.

²⁶² Литвиненко Ю.Н. О “колониальном”... – С. 20. Згідно з підрахунками сучасних дослідників до елліністичного Єгипту протягом III століття прибуло 200-250 тисяч іммігрантів. – Пор. Jones A. *Op. cit.* – P. 5-6; Fischer-Bovet C. *Counting the Greeks in Egypt...* – P. 1-23; idem, *Army and Society...* – P. 56-78.

²⁶³ PSI, 502; Lewis N. *Op. cit.* – P. 38-39; див. також: 4.2.1.

²⁶⁴ Англійський переклад напису Гор-Нефера можна знайти на відповідній сторінці електронного проекту “Ancient Egypt: History and Culture” – < <http://www.reshafim.org.il/ad/egypt/texts/hornefer.htm>>.

²⁶⁵ Bingen J. *Graeco-Roman Egypt...* – p. 247.

²⁶⁶ Раніше у наукових колах беззастережно панувала думка, що

Сену-Хрот був розпорядником коптського двору Опальної Арсиної I. – Пор. Kortos... – Р. 21; Тураев Б.А. История... – С. 657-658. Проте останнім часом з'являються дослідження, автори яких досить аргументовано вважають Сену-Хрота сановником з оточення Арсеної II. – Quaegebeur J. Ptolémée II en adoration devant Arsinoé II divinisée // BIFAO. – V. 69 (1971). – Р. 215-216 № 47; пор. Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 143 Anm. 1; див. також: веб-сторінку електронного проекту Egyptian royal genealogy К. Беннетта, присвячену Арсиної II. – < http://www.tyndalehouse.com/Egypt/ptolemies/arsinoe_ii.htm#Arsinoe.ii>.

²⁶⁷ Тураев Б.А. История... – С. 581-583, 656-657; Струве В.В. Манефон... – III. – С. 105; Peremans W. Les revolutions egyptiennes sous les Lagides // Das Ptolemäische Ägypten... – Р. 44-45; Huss W. Aegypten... – S. 214-215; Manning J. Land and Power... – p. 140.

²⁶⁸ Тураев Б.А. История... – С. 656-657.

²⁶⁹ P. Hib. 75; 85; P.Lille, 3; P.Petr. III, 42; P.C.Z. 59.472; 59.590; P.Col. 55; PSI, 358; 488; 502; 571; 1010; P. Yale, 37; 42; Westermann W. Land Reclamation in the Fayum under Ptolemies Philadelphia and Euergetes I // CPh. – 1917. – # 4. – Р. 427-428; Rostovtzeff M. A large Estate... – Р. 60-61; Тарн В. Вказ. праця. – С. 181; Dack E. Van't, Recherches sur l'Administration du nome dans la Thébaïde au temps des Lagides // Aegyptus. – Bd. 29 (1949). – Р. 6-7; Bagnall R. Toparch Leon and his Archive. // GRBS. – 1974. – # 2. – Р. 215-216; Lewis N. Op. cit. – Р. 39, 41; Баюн Л.С. Вказ. праця. – С. 269; Павловская А.И. Эллинистический Египет... – С. 117; Criscuolo L. Una petizione frammentaria al dieceta Athenodoros // PL. – V. 2 (1993). – Р. 69, 70; Stephens S. Seeing Double... – p. 14.

²⁷⁰ P.C.Z. 59.342.

²⁷¹ По-перше, це обумовлюється тим, що ім'я Птолемей, подібно до інших імен династичного походження, в елліністичному Єгипті було дуже поширеним, починаючи як мінімум із середини III століття (див., н-д: SEG. – 27, 1114; Bingen J. The Thracians... – p. 89; Masson

O. Quant le nom Ptolémaïos était à la mode // ZPE. – 1993. – Bd. 98. – S. 157, 160; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 324 Anm. 1; Monson A. An Early Ptolemaic Land Survey in Demotic: P. Cair. II 31073 // PSWPC. – 2007. – # 1. – <<http://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/monson/010705.pdf>>. – P. 22, 33, 42, 53-54, 59-61), а отже, вбачати у тому чи іншому чиновникові з таким іменем (хоча б у Птолемеї, котрий неодноразово згадується у хібехських папірусах – P.Hib. 51-52; 54; 59) сина вищезгаданого Сісуха було б дуже необережно. І, по-друге, Зенон на початку 246 р., коли до нього звертався Сісукх (пор. P.C.Z. 59.342), не займав жодної посади і перестав бути настільки впливовою особою в арсινόїтському номі, як раніше (див. P.C.Z. 59.832).

²⁷² Lewis N. Op. cit. – P. 27-29.

²⁷³ Ibid. – P. 80, 93.

²⁷⁴ Припущення, згідно з яким Ойнанта свого часу була коханкою Еввергета (пор. Pomeroy S. Op. cit. – P. 49, 186 not. 46), не має під собою належного джерельного підтвердження.

²⁷⁵ Polyb. XV, 25, 31, 33-35; Just. XXX, 1-2; Maas P. Oenanthē's Husbands // JEA. – V. 31 (1945). – P. 174; пор. Pomeroy S. Op. cit. – P. 49-52.

²⁷⁶ AP. V, 202; 210; Polyb. XIV, 11; Plut. Amat. 9; Clem. Alex. Protr. IV, 48; Athen. X, 415a-b; 425e-f; XIII, 576e-f; 596e; Ael. De Nat. Anim. VIII, 11; Schol. Theocr. Iv, 31; Maas P. Op. cit. – P. 174; Бенгтсон Г. Вказ. праця. – С. 169; Pomeroy S. Op. cit. – P. 54-55; Cameron A. Two Mistresses of Ptolemy Philadelph // GRBS. – 1990. – # 3. – P. 287-304; Snowden F. Asclepiades' Didyme // GRBS. – 1991. – # 3. – P. 239-253; Whiteley R. Courtesans and Kings: Ancient Greek Perspectives on the Hetairai. – Calgary: Alberta, 2000. – P. 116-124; Huss W. Aegypten... – S. 330.

²⁷⁷ Lewis N. Op. cit. – P. 45.

²⁷⁸ Huss W. Aegypten... – S. 458-460. При цьому слід мати на увазі, що діюкети, незважаючи на усю їхню вагомість, за часів правління послідовників Філадельфа на александрійському престолі за своїм значенням дещо поступалися деяким іншим державним сановникам.

Серед останніх, скоріше за все, слід назвати: царського епістолографа (особистого секретаря), гіпомнематографа (канцлера), командуючих сухопутними та військово-морськими силами, а також, можливо, намісника Кіпру, голову Мусейону та царського чиновника, котрий відав справами Александрії. – Turner E. *Op. cit.* – P. 143; пор. Huss W. *Aegypten...* – S. 463.

²⁷⁹ Див. також: SB, 5942 = P.Freib. 7. У цьому ж контексті можна також згадати такого собі Гермія, котрий у II столітті поступово дослужився до посади стратега Сієнського ному. – Пор. Klinkott H. *Op. cit.* – S. 235, 473 Anm. 111.

²⁸⁰ Задля виявлення принципів, згідно з якими відбувалося формування владних структур у єгипетських псевдополісах, а також механізму обрання на керівні посади у них, на мою думку, буде цілком доцільно провести паралель із птолемейською конституцією Кирени (SEG, 9, 1994, 11).

²⁸¹ (Ewiderkówna A. *Źycie Codzienne...* – S. 287; Lewis N. *Op. cit.* – P. 89, 91-93; див. також: Bagnall R. *Ptolemaic foreign correspondence in P. Tebt. 8* // JEA. – V. 61 (1975). – P. 178; Fischer-Bovet C. *Army and Society...* – P. 122, 126 not. 79, 351 not. 105, 353 not. 115.

²⁸² OGIS, 56; Otto W. *Priester...* – Bd. I. – S. 27-30, 203-251; Krawczuk A. *Op. cit.* – S. 17. Подробиці стосовно обсягу храмового будівництва при Птолемах див. нижче.

²⁸³ Зельин К.К., Трофимова М.К. Вказ. праця. – С. 116.

²⁸⁴ P.Rev.Law. Col. 43; Павловская А.И. *Формы землевладения...* – С. 51-53.

²⁸⁵ Polyb. V, 38-39; Plut. Cleom. 35-37.

²⁸⁶ P.C.Z. 59.202; Свенцицкая И.С. Вказ. праця. – С. 23.

²⁸⁷ P.Rev.Law. Col. 40.

²⁸⁸ P.Rev.Law. Col. 24. Проте Е. Монсон висловив припущення, згідно з яким, принаймні у II столітті, податкові пільги поширювалися не на всі категорії клерухів. – Monson A. *Agrarian institutions...* – P. 105-111.

²⁸⁹ Diod. I, 82.

²⁹⁰ Струве В.В. Право владения... – С. 58.

²⁹¹ Uebel F. Op. cit. – S. 18-20.

²⁹² Струве В.В. Развитие... – С. 223-226; Bevan E. Op. cit. – P. 186-187.

²⁹³ Otto W. Priester... – Bd. I. – S. 390-391, 398; Струве В.В. Развитие... – С. 247; Зельин К.К. Исследования... – С. 221-226, 233-234. Так, земельні володіння, що належали храму Гора Бехдетського в Едфу, за часів Птолемеїв становили 18% усієї орної землі ному. – Manning J. Land and Power... – P. 77-78.

²⁹⁴ Monson A. Agrarian institutions... – P. 101-105; також див. нижче.

²⁹⁵ Наприклад, податком на поховання померлих. – Muhs B. Demotic and Greek Ostraca in the Third Century B.C. // SAOC. – V. 51. (1992). – P. 250; див. також: Bevan E. Op. cit. – P. 182-184; Huss W. Some Thoughts on the Subject “State” and “Church” in Ptolemaic Egypt // SAOC. – V. 51 (1992). – P. 159.

²⁹⁶ OGIS, 56; PSI, 328; Diod. I, 84; Otto W. Priester... – Bd. I. – S. 391; Тураев Б.А. История... – С. 649-651; Tait W. A New Fragment of a Ptolemaic Priestly Decree at Durham // JEA. – V. 70 (1984). – P. 150; Hoelbl G. Aussagen zur Aegyptischen Religion in den ZenonPapyri // PL. – V. 2 (1993). – S. 18-20; Stephens S. Lessons... – P. 223.

²⁹⁷ OGIS, 56; Otto W. Priester... – Bd. I. – S. 27-30; Bevan E. Op. cit. – P. 184-186, 214-216; Bothmer B. Temple Decorations of Ptolemy I Soter // BMFA. – V. 50 (1952). – P. 49-56; Fraser P. A Temple of Hathor at Kusae // JEA. – V. 42 (1956). – P. 97-98; Wright G. Ptolemaic Remains from Kalabsha Temple Reconstituted on Elephantine Island (1974-1975) // JEA. – V. 63 (1977). – P. 156-158; Winter E. Op. cit. – S. 148; Krawczuk A. Op. cit. – S. 17; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 183; Winnicki J.-K. Demotische Stelen aus Terenuthis // SAOC. – V. 51 (1992). – P. 351; Baines J. Temples as symbols, guarantors, and participants in Egyptian civilization // The temple in ancient Egypt: new discoveries and recent research / Ed. S. Quirke. – London: British Museum Press, 1997. – P. 228-231; Montserrat D., Meskell L. Mortuary Archaeology and Religious Landscape at Graeco-Roman Deir el-Medina // JEA. – V. 83 (1997). – P. 193-197; Hoelbl G. A

History... – P. 85-88, 115; Huss W. Aegypten... – S. 240, 376-377; Johnson R. 2000-2001 Epigraphic Survey Annual Report. – <http://oi.uchicago.edu/OI/AR/00-01/00-01_Epigraphic.html>; Stephens S. Lessons... – P. 222-223; McClain B. The Terminology of Sacred Space in Ptolemaic inscriptions from Thebes // SAOC. – V. 61 (2007). – P. 88, 91-92; Klinkott H. Op. cit. – S. 232, 471 Anm. 80; Fischer-Bovet C. Army and Egyptian temple building... – P. 4-6, 12; idem, Army and Society... – P. 325-359.

²⁹⁸ Розширення і перебудова храмів регулярно практикувалась єгипетськими фараонами задовго до правління Птолемеїв. – Пор., н-д: Grallert S. Pharaonic Building inscriptions and Temple Decoration // SAOC. – V. 61 (2007). – P. 42 not. 21.

²⁹⁹ Stephens S. Lessons... – P. 222.

³⁰⁰ PSI, 502; пор. Bingen J. Greeks and Egyptians According to PSI V 502 // Hellenistic Egypt... – P. 229-239; Manning J. Land and Power... – P. 115-116.

³⁰¹ PSI, 515; Woess F. Das Asylwesen Aegyptens in der Ptolemaeerzeit und die spaetere Entwicklung. – Muenchen: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1923. – S. 92-104; Ранович А.Б. Вказ. праця. – С. 212.

³⁰² P.C.Z. 59.620, 59.621; P.Hamb. 91; U.P.Z. 121.

³⁰³ Я не погоджуюсь із припущенням, зробленим свого часу Н.Н. Пікусом, згідно з яким нерішучість економа пояснювалася протиріччями між необхідністю догодити Аполлонію і виконанням службового обов'язку, що, між іншим, полягав у захисті фелаків від будь-якої сваволі (див. Пікус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 118). Набагато вірогіднішим, на мій погляд, є припущення тих дослідників, котрі вважають, що подібна поведінка Зоїла пояснюється небажанням або й неможливістю втручатись у справи, пов'язані з асилією (пор. Woess F. Op. cit. – S. 90).

³⁰⁴ PSI, 502.

³⁰⁵ Кагаров Е.Г. Новые материалы по истории классовой борьбы в древнем мире в III-II веке до н.э. // ИЖ. – 1940. – № 10. – С. 85; Блаватская Т.В., Голубцова Е.С., Павловская А.И. Вказ. праця. – С. 305.

³⁰⁶ Fraser P. Ptolemaic... V. I. – P. 54; V. II. – P. 138 not. 139.

³⁰⁷ Seidl E. Studien zu Urkunden aus der Satrapenzeit Ptolemaios' I // SAK. – Bd. 6 (1978). – S. 180, 183-184; Pestman P. L'agoranomie... – P. 203; Фихман И.Ф. Вказ. праця. – С. 181; Johnson J. Op. cit. – P. 148-149; Monson A. Agrarian institutions... – P. 137, 157-159.

³⁰⁸ У зв'язку з цим не варто відкидати можливість того, що воїни-египтяни, котрі мали подібні права, перебували не на державній службі, а входили до складу своєрідної храмової поліції. – Див., н-д: Winnicki J.-K. Die Kalasirier... – S. 262-265, 267-268; Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 40, 56.

³⁰⁹ Павловская А.И. Формы землевладения... – С. 43-45; Manning J. Rhodon Son of Lysimachos in Edfu (Apollonopolis Magna) // ZPE. – Bd. 138 (2002). – P. 146-147; idem, Land and Power... – P. 80-85, 90, 218, 225; Rowlandson J. Op. cit. – P. 258-259; пор. Monson A. Agrarian institutions... – P. 137-138.

³¹⁰ Ранович А.Б. Вказ. праця. – С. 194.

³¹¹ OGIS, 90.

³¹² Зельин К.К., Трофимова М.К. Вказ. праця. – С. 95; пор. Monson A. Royal Land... – P. 7.

³¹³ Пор. Bauschatz J. Op. cit. – P. 65-139.

³¹⁴ Хоча право асильї не мало соціальних обмежень і майже не мало етнічних – розраховано воно було у першу чергу на найнижчі, переважно тубільні верстви населення птолемейського Єгипту (див. Woess F. Op. cit. – S. 60-62, 74); Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 58-59.

³¹⁵ На певну невідповідність знаменитого латинського вислову описаним мною птолемейським реаліям мені люб'язно вказав О.Л. Габелко.

³¹⁶ Пор., н-д: Walbank F. Monarchies... – P. 75-76; Billows R. Kings and colonists... – P. 58-61; Eckstein A. Hellenistic Monarchy... – P. 248. К. Штрогекер взагалі виводить коріння цієї тенденції з V століття і пов'язує її виникнення з діяльністю софістів. – Stroheker K. Zu den

Anfangen der monarchischen Theorie in des Sophistik // *Historia*. – Bd. 2 (1953). – S. 381-412; пор. Nilsson M. *Op. cit.* – S. 135.

³¹⁷ Фролов Э.Д. Факел... – С. 336.

³¹⁸ Plat. *Euthyd*; idem, *Polit.*

³¹⁹ Plat. *Phaedr.*

³²⁰ Plat. *Polit.* Також див. 3.1.1.

³²¹ Фролов Э.Д. Факел... – С. 339.

³²² Is. II; III; IV; V; IX; XI.

³²³ Пор. Murray O. *Op. cit.* – P. 169; Alonso V. *La paideia del príncipe y la ideología helenística de la realeza // Gerión (An)*. – V. 9 (2005). – P. 186.

³²⁴ Xen. *Cyrop*; idem, *Oecon.* 4; idem, *Ages*; пор. Cicero, *Epist.* 112.

³²⁵ Xen. *Oecon.* 4; idem, *Cyrop.* VIII, 2, 22. Також див. нижче.

³²⁶ Arist. *Polit.* III; idem, *Nicomach.* VIII, 12 (X); Гуторов В.А. Царская власть и альтернативная модель государственных устройств в "Политике" Аристотеля // *Античное общество: проблемы истории и культуры. Доклады научной конференции 9-11 марта 1995 г.* – <<http://www.centant.pu.ru/centrum/publik/confcent/1995-05/gutorov.htm>>ж; Billows R. *Kings and colonists...* – p. 59.

³²⁷ Walbank F. *Op. cit.* – P. 76; Eckstein A. *Hellenistic Monarchy...* – P. 247.

³²⁸ Arist. *Nicomach.* VIII, 12 (X); Кошеленко Г.А. Восстание греков... – С. 66-68; Гуторов В.А. Вказ. праця.; Hammond N.G.L. *The macedonian imprint...*

³²⁹ Plat. *Resp*; idem, *Leg*; Arist. *Polit.* VII-VIII; Гуторов В.А. Вказ. праця.

³³⁰ Hammond N.G.L. *The Macedonian imprint...*

³³¹ Маринович Л.П. Греческое наемничество IV в. до н.э. и кризис полиса. – Москва: Наука, 1975. – С. 174-176.

³³² Фролов Э.Д. Панэллинизм в политике IV в. до н.э. // *Античная Греция*. – Т. 2. – С. 173.

³³³ Пор. Billows R. *Kings and colonists...* – P. 59.

³³⁴ Пор. Jones A. *Op. cit.* – P. 22; Walbank F. *Monarchies...* – p. 76;

Gruen E. introduction to: *The Social and Religious Aspects of Hellenistic Kingship // Images and Ideologies...* – P. 4.

³³⁵ Εἰσὶ δὲ οἱ λέγουσιν Ἀνάξαρχον τὸν σοφιστὴν ἐλθεῖν μὲν παρ' Ἀλέξανδρον κληθέντα, ὡς παραμυθησόμενον – Arr. Anab. IV, 9. 6-7.

³³⁶ 'οὗτός ἐστιν Ἀλέξανδρος, εἰς ὃν ἡ οἰκουμένη νῦν ἀποβλέπει· ὁ δ' ἔρριπται κλαίων ὥσπερ ἀνδρόποδον, ἀνθρώπων νόμον καὶ ψόγον δεδοικώς, οἷς αὐτὸν προσήκει νόμον εἶναι καὶ ὅρον τῶν δικαίων, ἐπεῖπερ ὄρχειν καὶ κρατεῖν νενίκηκεν, ἀλλὰ μὴ δουλεύειν ὑπὸ κενῆς δόξης κεκρατημένον. 'οὐκ οἶσθ' εἶπεν 'ὅτι τὴν Δίκην ἔχει πάρεδρον ὁ Ζεὺς καὶ τὴν Θέμιν, ἵνα πᾶν τὸ πραχθὲν ὑπὸ τοῦ κρατοῦντος θεμιτὸν ᾖ καὶ δίκαιον;' – Plut. Alex. 52; пор. idem, *Ad Princ. in.* 4.

³³⁷ Йдеться про загальнолюдську та громадянську мужність, з якою філософ зустрів знущання і тортури, заподіяні йому перед смертю особистим ворогом – царем кіпрського Саламіну Нікокреонтом. – Cicero, *Tusc. II*, 52; *diog. Laert. IX*, 59; *Val. Max. III*, III, e4; пор. Murray O. *Op. cit.* – P. 165; Weber G. *The Hellenistic Rulers and their Poets. Silencing Dangerous Critics? // AncSoc.* – V. 29 (1998-1999). – P. 167-168.

³³⁸ Можливо, саме з огляду на прагматичний характер зазначеної промови Арріан і назвав Анаксарха не філософом, а софістом. – Див. вище.

³³⁹ Xen. *Oecon.* 4; *IS. XI*; пор., н-д: Murray O. *Op. cit.* – P. 164, 169.

³⁴⁰ Hecat. *Abder.* (FGH, 264); Megasth. *Test et Fragm.* (FGH, 715); Engers M. *De Hecatabi Abderitae fragmentis // Mnemosyne.* – V. 51 (1923). – P. 229-241; Тарн В. Вказ. праця. – С. 259; Majumdar R. *The indica of Megasthenes // JAOS.* – 1958. – # 4. – P. 273; Murray O. *Op. cit.* – P. 141-144; Murray O., Stern M. *Hecataeus of Abdera and Theophrastus on Jews and Egyptians // JEA.* – V. 59 (1973). – P. 159-168; Fraser P. *Ptolemaic...* – V. I. – P. 496-497; Walbank F. *Monarchies...* – p. 77; Burstein S. *Hecataeus of Abdera's History of Egypt // SAOC.* – V. 51 (1992). – P. 46; Bosworth A. *The Historical Setting of Megasthenes' indica // CPh.* – 1996. – # 2.

– P. 113-127; Dillery J. Hecataeus of Abdera: Hyperboreans, Egypt, and the interpretatio Graeca // *Historia*. – Bd. 47 (1998). – P. 256; idem, *The first Egyptian Narrative History: Manetho and Greek Historiography ZPE*. – Bd. 127 (1999). – P. 109; Бухарин М.Д. Раннеэллинистические хорографы: Мегасфен, Гекатей и Берос // *ВДИ*. – 2000. – № 2. – С. 88-99; Huss W. Aegypten... – S. 233; Gates J. Op. cit. – P. 92-94.

³⁴¹ Hecat. Abder. (FGH, 264); Megasth. Test et Fragm. (FGH, 715); Diod. I, 70-71; 74-80; Bevan E. Op. cit. – P. 85; Murray O. Aristeas and Ptolemaic Kingship // *JThS*. – V. 18 (1967). – P. 337; idem, Hecataeus of Abdera... – P. 152-153, 157-161, 163-164, 166-169; Duncan J., Derrett M. Two Notes on Megasthenes' indika // *JAOS*. – 1968. # 4. – P. 777-779; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 496-505; V. II. – P. 718-727 not. 5-92; Walbank F. Monarchies... – P. 77-78; Ćewiderkówna A. Bogowie zesłi z Olimpu. Bóstwo i Mit w greckiej Literaturze Ćwiata hellenistycznego. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1991. – S. 115; Burstein S. Hecataeus of Abdera's... – P. 45; Dillery J. Hecataeus of Abdera... – P. 257, 269; Bar-Kochva B. Op. cit. – P. 17-18; Бухарин М.Д. Вказ. праця. – С. 89; Stephens S. Seeing Double... – P. 32-36; поp. Gates J. Op. cit. – P. 93-94.

³⁴² Ptol. Soter (FGH, 138).

³⁴³ Errington R. Bias in Ptolemy's history of Alexander // *CQ*. – 1969. – # 2. – P. 233, 242; Rosen K. Op. cit. – S. 465; Маринович Л.П. Время Александра... – С. 29-31; Бенгтсон Г. Вказ. праця. – С. 53-55; Шахермайр Ф. Вказ. праця. – С. 98; Roisman J. Ptolemy and his rivals in his history of Alexander // *CQ*. – 1984. – # 2. – P. 383-385; Bingen J. Ptolemy I... – P. 20-23; поp. Hammond N.G.L., Walbank F. Op. cit. – P. 28-29; Huss W. Aegypten... – S. 95; Ходза Е.Н. Мужская терракотовая голова из собрания Эрмитажа и образ Александра Македонского в эллинистическом искусстве // *ВДИ*. – 2003. – № 2. – С. 49.

³⁴⁴ Clitarch. (FGH, 137); Rosen K. Op. cit. – S. 469-471; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. 496; V. II. – P. 717-718 not. 3-4; Шахермайр Ф. Вказ. праця. – С. 95-96; Маринович Л.П. Время Александра... – С. 32-35; Hammond N.G.L., Walbank F. Op. cit. – P. 26-27; Meister K.

Die griechische Geschichtsschreibung von den Anfänge bis zum Ende des Hellenismus. – Stuttgart: W. Kohlhammer, 1990. – S. 118-123; Huss W. – Aegypten... – S. 233; Dreyer B. Quellen. Bestand, Methoden und Neufunde // Kulturgeschichte des Hellenismus... – S. 334.

³⁴⁵ Поп. Rosen K. Op. cit. – S. 467; Маринович Л.П. Время Александра... – С. 32-35.

³⁴⁶ Поп. Hammond N.G.L., Walbank F. Op. cit. – P. 26.

³⁴⁷ Поп. Landucci Gattinoni F. La figura di Tolomeo nei libri XVIII-XX di Diodoro // Aevum. – 1987. – № 1. – P. 39-42.

³⁴⁸ Onesicrit. (FGH, 134); Diog. laert. II, 110; VII, 36; 42; Sext. Empir. Adv. Gramm. I, 281; Rostovtzeff M.I. The Social and economic... – V. I. – P. 268; Murray O. Hecataeus of Abdera... – p. 164; Nilsson M. Op. cit. – S. 134-135; Fraser P. Ptolemaic... V. I. – P. 485; V. II. – P. 701-702 not. 53-58; Ćwiderkówna A. Hellenika... – S. 80-81; Walbank F. Monarchies... – P. 76-79; Hammond N.G.L., Walbank F. Op. cit. – P. 209; O'Neu J. Royal Authority and City Law under Alexander and His Hellenistic Successors // CQ. – 2000. – # 2. – P. 429-431; Gruen E. introduction... – P. 4-5; Дарвин А.Л. Сфер Борисфенит и реформаторское движение в Спарте (историография вопроса) // Мнемон. – В. 2 (2003). – С. 175-178; Mastrocinque A. I Magi e l'educazione del principe // Gerión (An). – V. 9 (2005). – P. 180.

³⁴⁹ Збереглося декілька умовно ідентифікованих фрагментів, які зі значною часткою гіпотетичності можна віднести до вказаного літературно-філософського жанру. – Поп. Fraser P. Ptolemaic... V. I. p. 485; V. II. – P. 701-702 not. 53-58.

³⁵⁰ Rostovtzeff M.I. The Social and Economic... – V. I - P. 268-269; Jones A. Op. cit. – P. 22; Murray O. Aristeas... – P. 337; Кошеленко Г.А. Греция... // Источниковедение... – С. 112; Walbank F. Monarchies... – P. 76-77; Billows R. Kings and colonists... – P. 58; Eckstein A. Hellenistic Monarchy... – P. 253-254, 263 not. 39, 44.

³⁵¹ P.Oxy. 1611; поп. Rosen K. Op. cit. – S. 472; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 485; V. II. – P. 702 not. 56-57; Hammond N.G.L., Walbank F.

Op. cit. – P. 209; Gruen E. introduction... – P. 4; Eckstein A. Hellenistic Monarchy... – P. 263 not. 44.

³⁵² Поп. Tarn W. Two Notes... – p. 57; Walbank F. Monarchies... – p. 77.

³⁵³ Diog. Laert. II, 110.

³⁵⁴ Ibid. VII, 36; пор. Jones A. Op. cit. – P. 22 not. 32; Walbank F. Monarchies... – p. 77.

³⁵⁵ Walbank F. Monarchies... – p. 77.

³⁵⁶ Plut. Adv. Col. 1; пор. Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 481; V. II. – P. 695 not. 19; Huss W. Aegypten... – S. 318.

³⁵⁷ Onesicrit. (FGH, 134); пор., н-д: Murray O. Hecataeus of Abdera... – p. 164.; Oliver G. History and Rhetoric // The Cambridge companion to the Hellenistic world... – P. 116. Схожу роботу написав і брат Антигона Монофталма - Марсій з Пелли. – Suda, mu, 227; Murray O. Hecataeus Of Abdera... – p. 164; Hammond N.G.L., Walbank F. Op. cit. – P. 27; пор. Heckel W. Marsyas of Pella, Historian of Macedon // Hermes. – Bd. 108 (1980). – P. 445-446, 454, 459; Reames-Zimmerman J. Op. cit. – P. 64, 81 not. 24, 82 not. 36; Alonso V. Op. cit. – P. 200; Oliver G. Op. cit. – P. 116. Хоча існує можливість того, що його "Виховання Александра" являло собою не окрему працю, а частину написаної ним загальної "Історії Македонії". – Alonso V. Op. cit. – P. 459-461.

³⁵⁸ Plut. Alex. 65; Diog. laert. VI, 84, 88, 92-93; Шахермайр Ф. Вказ. праця. – С. 88-89, 94-95.

³⁵⁹ Murray O. Hecataeus of Abdera... – P. 142, 165; Walbank F. Monarchies... – p. 77.

³⁶⁰ Стосовно перебування Анаксарха у придворному таборі Александра див. також: Val. Max. III, III, е4; VIII, XIV, е2.

³⁶¹ Diog. laert. IX, 60-61; Sext. Empir. Adv. Gramm. I, 281; Amm. Marc. XV, I, 4; пор. Шахермайр Ф. Вказ. праця. – С. 88; також див. вище.

³⁶² Rosen K. Op. cit. – S. 472; Hammond N.G.L., Walbank F. Op. cit. – P. 209. Можливо, саме часом правління Кассандра датується знайдена під час розкопок у Пеллі картина, на якій зображено гурт філософів. – Див. Le Bohec-Bouhet S. Op. cit. – P. 63.

³⁶³ Plut. Alex. 46; Diog. Laert. II, 102; Vi, 97; Rosen K. Op. cit. – S. 472. Очевидно, такий стан речей тривав до появи відомого розпорядження Лісімаха про вигнання усіх філософів з його держави. – Athen. XIII, 610e; пор. Val. Max. VI, II, e3.

³⁶⁴ Val. Max. IV, III, i6; Plut. Pyrrh. 14-15, 18-20; див. також: Diod. XXII, fr. 6; Cicero. Tusc. I, 59; Liv. XXXIV, IV, 6; per. XIII; Plin. Hist. Nat. VII, 88; App. Samn. 10-11; Solin. I, 109; Just. XVIII, 2; Eutrop. II, 12-13; Dio Cas. IX, 40; Amm. Marc. XVI, X, 5; Zonar. VII, 4; VIII, 2; пор. Chaniotis A. Op. cit. – P. 58-59, 168; Казаров С.С. История царя Пирра Эпирского / Под науч. ред. Ю.Н. Кузьмина и М.М. Холода. – Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2009. – С. 416-422 (вчасно ознайомитися з цією роботою я зміг завдяки люб'язності одного з її наукових редакторів Ю.М. Кузьміна).

³⁶⁵ Можливо, цей філософ певний час займав важливе становище й при македонському дворі Деметрія Поліоркета. – Пор. Pomeroy S. Op. cit. – P. 66; Billows R. Kings and colonists... – P. 45-54.

³⁶⁶ Plut. Arat. 18; 23; Paus. II, VIII, 4; Diog. laert. II, 127; 142-144; IV, 46; V, 67; VII, 8; 36; Athen. IV, 140b, e-f; 162d; XIII, 607e-f; Fraser P. Ptolemaic... V. I. – P. 480, 484; V. II. – P. 693 not. 5, 701 not. 50; Long A.A. Hellenistic ethics and philosophical power // Hellenistic history... – <<http://escholarship.org/editions/view?docId=ft0000035f&chunk.id=ch5&toc.depth=1&toc.id=ch5&brand=ucPress>>; Gelzer T. Op. cit. – P. 147-148. До вищевказаного гурту стоїків, імовірно, варто також віднести й відомого поета й інтелектуала Арата із Солл Кілікійських (пор. Diog. Laert. VII, 38; Gutzwiller K. A Guide to Hellenistic Literature. – Oxford: Blackwell Publishing, 2007. – P. 98, 100-101), котрий також певний час перебував при дворі Гоната (Suda, alfa, 3745; Bengtson H. Op. cit. – P. 144; Ćwiderekówna A. Bogowie... – S. 101; Stephens S. Seeing Double... – p. 82 not. 27; Gutzwiller K. A Guide... – p. 98), не гребуючи при цьому й гостинністю селевкідського царя Антіоха I Сотера (пор. Бикерман Э. Государство... – с. 38; Weber G. Herrscher, Hof und Dichter. Aspekte der Legitimierung und Repräsentation hellenistischer Koenige am Beispiel

der ersten drei Antigoniden // *Historia*. – Bd. 44 (1995). – S. 308-309; Grainger J. Op. cit. – P. 81; Gutzwiller K. A Guide... – p. 98).

³⁶⁷ Polyb. V, 93; Dorandi T. *Chronology // The Cambridge history of Hellenistic philosophy*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – P. 36-37.

³⁶⁸ Diog. Laert. IV, 30; 38; Fraser P. *Ptolemaic... V. I.* – P. 480; V. II. – P. 693 not. 5; Long A.A. Op. cit; Barbantani S. *Epinici in distici di eta ellinistica una composizione sul pugilato? Nota su Pschubart 13 (Oberol9303) // PL. V. 9 (2003)*. – P. 69; пор. Savalli-Lestrade I. Op. cit. – P. 123-124, 127-128, 149-150, 237; Gutzwiller K. A Guide... – P. 14.

³⁶⁹ З певною часткою умовності можна назвати філософом автора трактату "Про благочестя" Деїмаха, котрий протягом деякого часу був селевкідівським послом при дворі індійського царя Біндусара. – Пор. Strab. II, I, 9; Potter D. *Hellenistic Religion // A Companion to the Hellenistic World...* – P. 421.

³⁷⁰ Пор. Diog. Laert. V, 67; Athen, V, 211a; XII, 547c; XIV, 652f; Suda, epsilon, 3801; Fraser P. *Ptolemaic... V. I.* – P. 480, 484-485; V. II. – P. 693 not. 4; Бикерман Э. *Государство...* – С. 38-40; Grainger J. Op. cit. – P. 87, 115; Savalli-Lestrade I. Op. cit. – P. 46-47, 55-56, 71-73, 75-76, 113; Gutzwiller K. A Guide... – P. 10-11 Klinkott H. Op. cit. – S. 225, 468 Anm. 13; також див. прим. 466, 469.

³⁷¹ Задля узагальнення див., н-д: Weber G. *Dichtung und hoefische Gesellschaft...* – S. 8-9; див. також: Savalli-Lestrade I. Op. cit. – P. 173-175, 181-182. Стосовно александрійського двору див. Herodas, *Mim. I*; Weber G. *Dichtung und hoefische Gesellschaft...* – S. 136-137.

³⁷² Weber G. *Dichtung und hoefische Gesellschaft...* – S. 74-101.

³⁷³ Diog. Laert. V, 58; Dorandi T. Op. cit. – P. 36.

³⁷⁴ Стосовно Праксіфана Мітиленського див. Fraser P. *Ptolemaic... – V. I.* – P. 748-749; V. II. – P. 1054 not. 257-259; з приводу Палефата див. Ярхо В.Н. Вступительная статья к переводу произведения Палефата "О невероятном" // ВДИ. – 1988. – № 3. – С. 217.

³⁷⁵ Cicero, *Tusc. I*, 83; Val. Max. *Viii, ix, e3*; Diog. Laert. II, 102; V,

78; *пор.* Fraser P. *Ptolemaic...* V. I. – P. 481; V. II. – P. 693-695 *not.* 8-13; Winiarczyk M. *Op. cit.* – S. 69-70.

³⁷⁶ Diog. Laert. II, 111-112; *пор.* Fraser P. *Ptolemaic...* - V. I. – P. 481, 757; V. II. – P. 695 *not.* 14, 1061 *not.* 302-303; Doring K. *Gab es eine Dialektische Schule?* // *Phronesis.* – 1989. – # 3. – S. 306; Dorandi T. *Op. cit.* – P. 47.

³⁷⁷ Diod. VI, 9; Fraser P. *Ptolemaic...* - V. I. – P. 482; V. II. – P. 696-697 *not.* 23-26; Weber G. *Dichtung und hoefische Gesellschaft...* – S. 147 *Anm.* 1, 286.

³⁷⁸ Pseudo-Aristeas, 201; Flav. Ant. XII, II, 13; Georg. Sync. 518; Fraser P. *Ptolemaic...* - V. I. – P. 481, 700; V. II. – P. 695 *not.* 15, 979 *not.* 154; Weber G. *Dichtung und hoefische Gesellschaft...* – S. 137 *Anm.* 1; Huss W. *Aegypten...* – S. 318; *пор.* Stephens S. *Posidippus' poetry Book: Where Macedon Meets Egypt // Alexandria between Egypt and Greece...* – p. 82.

³⁷⁹ Diog. Laert. IX, 110; 113; Fraser P. *Ptolemaic...* V. I. – P. 620; V. II. – P. 876 *not.* 20; Ćwiderkówna A. *Hellenika...* – S. 77; Gutzwiller K. *A Guide...* – P. 135-136; Dorandi T. *Op. cit.* – P. 46. Більш детально про вірогідність перебування Тімона Фліунтського в александрійському Мусейоні див. Weber G. *Dichtung und hoefische Gesellschaft...* – S. 88. Схоже на те, що цей філософ також не оминав і двору Антігона Гоната. – *Пор.* Gutzwiller K. *A Guide...* – P. 5, 135-136; Dorandi T. *Op. cit.* – P. 46.

³⁸⁰ Pomeroy S. *Op. cit.* – P. 61, 67, 190 *not.* 120-121; Weber G. *Dichtung und hoefische Gesellschaft...* – S. 147 *Anm.* 1.

³⁸¹ Athen. VI, 251d; Ранович А.Б. *Вказ. праця.* – С. 294.

³⁸² Plut. Cleom. 2-3, 11; Дарвин А.Л. *Вказ. праця.* – С. 171-190.

³⁸³ Diog. laert. VII, 177; 185; Athen. VIII, 354b-f; Fraser P. *Ptolemaic...* V. I. – P. 481; V. II. – P. 695 *not.* 16-17; Weber G. *Dichtung und hoefische Gesellschaft...* – S. 151 *Anm.* 5; Дарвин А.Л. *Вказ. праця.* – С. 179-180; Dorandi T. *Op. cit.* – P. 40. Зі значною часткою вірогідності можна припустити, що до александрійського Мусейону мав стосунок і такий собі Мнесістрат (ідентифікований з Мнесістратом Тасоським – *пор.* Diog.

Laert. III, 31; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 147 Anm. 1, 151 Anm. 5, 286), котрий невдало спробував звинуватити Сфера у зневазі царської величності щодо Птолемея Філопатора. – Diog. Laert. VII, 177; також див. 3.1.1.

³⁸⁴ Пор. Diog. Laert. VII, 38; Fraser P. Ptolemaic... V. I. – P. 481; V. II. – P. 695 not. 18; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 151 Anm. 5.

³⁸⁵ Пор. Fraser P. Ptolemaic... V. I. - P. 482-484; V. II. – P. 697-700 not. 28-41; Dorandi T. Op. cit. – P. 32; також див. нижче.

³⁸⁶ Пор. Plut. Adv. Col. 1-2; Fraser P. Ptolemaic... V. I. – P. 481-482; V. II. – P. 695 not. 19-20.

³⁸⁷ Пор. Athen. XI, 493-494; також див. 3.1.3.

³⁸⁸ Plut. Cleom. 37, 39.

³⁸⁹ В усякому разі, перша відома згадка про народження бджіл з мертвого бика приписується одному з вихователів Птолемея Філадельфа (див. 2.1.3 прим. 132), поету Філету Коському. – Пор. Shipley A. The Bugonia Myth // JPh. – V. 67 (1915). – P. 101.

³⁹⁰ Див. Vergil. Georg. IV, 554-558; Sext. Empir. Pyrrh. I, 42-43; Porphy. De antro nymph. 15; Shipley A. Op. cit. – P. 97-105; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 779; V. II. – P. 1088 not. 447.

³⁹¹ Існує вірогідність того, що Архелай міг бути еллінізованим єгиптянином або нащадком греко-єгипетського шлюбу. – Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 780; V. II. - P. 1086 not. 441.

³⁹² Ibid. V. I. – P. 778-780; V. II. – P. 1086-1087 not. 441-443, 1090 not. 459; пор. Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 421.

³⁹³ Fraser P. Ptolemaic... V. I. – P. 779; V. II. – P. 1087-1088 not. 444-445. Звичайно, англійський дослідник звернув увагу на відверту паралель між трактатом Архелая і розповіддю Плутарха, проте чомусь далі самої констатації цієї паралелі він, по суті, не пішов. – Ibid. V. I. – P. 779; V. II. – P. 1088-1089 not. 446-448.

³⁹⁴ Можливо, вчителя вищезгаданого Архелая з Херсонеса Єгипетського. – Пор. Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 778-780.

³⁹⁵ P.Оху. 1241; Suda, alfa, 3419; kappa, 227; Смотрич А.П. Геронд и Птолемей II Филадельф // ВДИ. – 1962. – № 1. – С. 132-136; Handel P. Die zwei Versionen der Viten des Apollonios Rhodios // Hermes. – Bd. 90 (1962). – S. 429-443; Turner E. Op. cit. – P. 171; Bengtson H. Op. cit. – S. 141-144; Чистякова Н.А. Эллинистическая поэзия. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1988. – С. 46-138; Cameron A. Op. cit. – P. 287-311; Ćwiderkówna A. Bogowie... – S. 165-168; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 95-101, 419-427; Hoelbl G. A History... – P. 40, 65; Gutzwiller K. A new Hellenistic poetry book: P.Mil.Vogl. VIII 309 // Labored in Papyrus Leaves. Perspectives on an Epigram Collection Attributed to Posidippus (P.Mil.Vogl. VIII 309). Ed. B. Acosta-Hughes, E. Kosmetatou and M. Baumbach. – Washington, DC: Center for Hellenic Studies / Harvard UP, 2004. – P. 91; Завьялова В.П. Еще раз о ссоре между Каллимахом и Аполлонием Родосским // ВДИ. – 2007. – № 1. – С. 100.

³⁹⁶ AB, 74; 76; 78-82; 87-88; AP. VIII, 7; Theocr. Idyl. XV; XVII; XXIV; Call. Hymn. I; II; IV; idem, Frhgm. 110; Catul. 66; Athen. XI, 467a; Giangrande G. Zwei Kallimacheische Probleme // Hermes. – Bd. 94 (1966). – P. 428-429; Fraser P. Ptolemaic... – V. II. – P. 1035f not. 170; Stern J. Theocritus' "Idyll" 14 // GRBS. – 1975. – # 1. – P. 57-58; Чистякова Н.А. Политическая тенденциозность «Аргонавтики» Аполлония Родосского. Время и обстоятельства возникновения поэмы // Язык и стиль античных писателей. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1966. – С. 206-217; она же, Эллинистическая поэзия... – С. 102-103; Koenen L. Die Adaption Aegyptischer Koenigsideologie am Ptolemaeerhof // SH. – V. 27 (1983). – S. 143-190 (особливо S. 174-190); idem, The Ptolemaic King... – P. 82-116; Ćwiderkówna A. Bogowie... – S. 170-203, 228-229; Selden D. Op. cit. – P. 289-412 (особливо P. 307-313, 325f not. 194, 326-354, 382-405); Hoelbl G. A History... – P. 40, 65, 91; Huss W. Aegypten... – S. 327; Bing P. Posidippus on Stones. The First Section of the New Posidippus Papyrus (P.Mil.Vogl. VIII 309, Col. I-IV.6) // APA Panel on the New Epigrams of Posidippus, Philadelphia 2001. P. 1-8.-<http://www>.

apaclassics.org/Publications/Posidippus/PosidippusBing%20.pdf; idem, The Politics and Poetics of Geography in the Milan Posidippus, Section One: On Stones (AB 1—20) // The new Posidippus: a Hellenistic poetry book / Ed. K. Gutzwiller. — Oxford: Oxford University Press, 2005. — P. 119-140; Barbantani S. Op. cit. — P. 67; Stephens S. Seeing Double...; idem, Battle of the Books // The new Posidippus... — P. 229-248; idem, Posidippus' Poetry Book... — P. 63-86; idem, Remapping the Mediterranean: The Argo adventure Apollonius and Callimachus // PSWPC. — 2007. — # 5. — <<http://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/stephens/050702.pdf>>. — P. 1-24; Acosta-Hughes B. Alexandrian Posidippus. On rereading the GP epigrams in light of P.Mil. Vogl. VIII 309 // Labored in Papyrus Leaves... — P. 42-56; Fantuzzi M. The structure of the Hippika in P.Mil. Vogl. VIII 309// Labored in Papyrus Leaves... — P. 225-246; idem, Posidippus at Court: The Contribution of the 'ITTTTIKO. of P. Mil. Vogl. VIII 309 to the Ideology of Ptolemaic Kingship // The new Posidippus... — P. 249-268; Hunter R. Notes on the Lithika of Posidippus // Labored in Papyrus Leaves... — P. 94-104; Kuttner A. Cabinet Fit for a Queen: The Aidixa as Posidippus' Gem Museum // The new Posidippus... — P. 141-163; Thompson D.J. Posidippus, Poet у контексті птолемейської пропаганди // Східний світ. 2005. — № 4. — С. 20-29; він же, До дискусії стосовно Береніки Посидіппа (P. Mil. Vogl. 309 AB 78-82) // Східний світ. — 2006. — № 2. — С. 43-49; він же, Місце так званого пророцтва Аполлона з “Гімну до Делоса” Каллімаха у антиселевкідівській пропаганді Птолемея Філадельфа // Східний світ. — 2008. — № 1. — С. 83-94; він же, Антигалатський пасаж з “Гімну до Делоса” Каллімаха і видіння друзів of the Ptolemies // The new Posidippus... — P. 269-283; Alonso V. Op. cit. — P. 190-194; Зелінський А.Л. Епіграми Посидіппа Птолемея Керавна // Східний світ. — 2008. — № 4. — С. 11-17; він же, Можливе датування “Гімну до Делоса” Каллімаха // Східний світ. — 2009. — № 1. — С. 48-57; Зелинский А.Л. Антигалатский пассаж Аполлона из “Гимна к Делосу” Каллимаха в контексте идеологического противостояния Птолемея и Селевкидов // GALATICA. Очерки военно-политической истории кельтов в элли-

нистическом мире / Под ред. О.Л. Габелко. – СПб., 2010. – Подано до друку; Завьялова В.П. Вказ. праця. – С. 102; Gutzwiller K. A Guide... – P. 70, 106, 133-135, 188-202; Mori A. The Politic of Apollonius Rhodius' Argonautica. – Cambridge – New-York – Melbourne etc.: Cambridge University Press, 2008; Mueller S. Das hellenistische Koenigspaar inder medialen Repraesentation: Ptolemaios II. und Arsinoe II. – Berlin – New-York: Walter de Gruyter, 2009.

³⁹⁷ Сліди подібної пропаганди, на думку Л. Кеннена, простежуються у Каллімаховому Гімні до Делоса (Koenen L. Die Adaption... – S. 174-190; idem, The Ptolemaic King... – P. 82-85), хоча Ф. Уолбенк визнав цей висновок бельгійського дослідника дещо полемічним (Walbank F. Response... – P. 124-125).

³⁹⁸ Fears J.-R. Nero as the vicegerent of the gods in Seneca's "De clementia" // Hermes. – 1975. – Н. 4. – S. 493.

³⁹⁹ Plat. Gorg.

⁴⁰⁰ Plat. Phaedr.

⁴⁰¹ Хоча, звичайно, серед еллінізованих переселенців траплялися й любителі філософії. – Поп., н-д: Pestman P. The new papyrological primer... – P. 70; Carlini A. Papiri filosofici greci e tradizione dei testi // Scrivere leggere interpretare. Studi di antichita in onore di Sergio Daris/ Ed. F. Crevatin, G. Tedeschi. – Trieste: é Universita degli Studi di Trieste, 2005. – P. 126-132.

⁴⁰² Diod. I, 11-27; 43-44; 85; 87; Philo Bybl.; Clem. Alex. Strom. I, XXI, 106; Euseb. De Laud. – 13; поп. Athenagor. 28; Aug. Aug. De Civ. VIII, 5; Бадж Э.А.У. Мумия. Материалы археологических исследований египетских гробниц: Пер. с англ. – Москва: Алетейя, 2001. – С. 19; Струве В. В. Манефон... – IV. – С. 158; Nilsson M. Geschichte der griechischen Religion... – S. 285-286; Murray O. Hecataeus of Abdera... – P. 146, 149-151, 160-161; Murray O., Stern M. Op. cit. – P. 167; Ćewiderkówna A. Bogowie... – S. 115-117; Берлев О.Д. Наследство Геба... – С. 7-8; Менар Л. Опыт о происхождении герметических книг // Гермес Трисмегист и герметическая традиция востока и запада. – Киев: Ирис; Москва: Але-

тейя, 1998. – С. 379; Тураев Б.А. Бог Тот // Гермес Трисмегист... – С. 521-522; Spyridakis S. Zeus Is Dead: Euhemerus and Crete // CJ. – 1968. – # 8. – Р. 337; Dillery J. Hecataeus of Abdera... – Р. 270; idem, The first Egyptian Narrative History... – Р. 109 not. 52; Васильева О.А. Диодор Сицилийский. Историческая библиотека. Главы 11-27, 43.5-6, 44.1, 85.4-5, 87.7 (Легенда об Осирисе и Исиде) // ДВАМ. – В. 3 (2000). – С. 106; Васильева О.А., Ладынин И.А. У истоков античного эвгемеризма: Леон из Пеллы // Античность: общество и идеи. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 2001. – С. 177-192.

⁴⁰³ Herod. II, 144.

⁴⁰⁴ Ibid, II, 122, 127, 129, 143; Plat. Tim.

⁴⁰⁵ Тураев Б.А. Бог... – С. 521.

⁴⁰⁶ Plat. Phaedr.

⁴⁰⁷ Plat. Phileb.

⁴⁰⁸ Див. Plut. Dion, 1.

⁴⁰⁹ Plut. De Is. 27. Святий же Августин посилається на античну традицію, згідно з якою Ісида взагалі була дочкою аргоського царя Інаха (тут ідеться про ототожнення єгипетської богині з грецькою Іо – пор. Herod. I, 1; 5; II, 41; Call. Epigr. 58; Apol. Bibl. II, V-IX; Diod. I, 24; Ovid. Meth. I, 583; Propert. Eleg. II, 33a; Val. Flacc. Argonaut. IV, 345; Hygin. Fab. 145; Nonnus, XXXI, 36; Suda, iota, 636; West S. Lycophron on Isis // JEA. – V. 70 (1984). – Р. 151-154; Stephens S. Seeing Double... – р. 25), котру жителі Країни Нілу посмертно проголосили богинею, після того як вона ознайомила їх із писемністю. – Aur. Aug. De Civ. XVIII, 37.

⁴¹⁰ Plut. De Is. 19,42.

⁴¹¹ Herod. II, 144; Diod. I, 11; 13; 15; 17-21.

⁴¹² Plut. Thes. 33; idem, pelop. 16; idem, De Is. 27; Cicero, De Nat. II, 24; 62; III, 15; 18; 39; Apol. Bibl. II, 6; Ovid. Meth. II; Idem, Fasti, VI; Hygin. Poet. Astr. II, 14-15; Aur. Aug. De Civ. VIII, 5. Дуже інформативний матеріал, присвячений обожненим смертним з давньогрецького пантеону, міститься у відповідному розділі електронного проекту "Theoi" – http://theoi.com/Cat_Apotheothernai.html.

⁴¹³ Hes. Theog; Apol. Bibl. III, 10, 3; Diod. IV, 71; V, 74; Plut. De sera, 7; Hygin. Fab. 202; пор. Tam W. Alexander, Cynics and Stoics // AJPh. – 1939. – # 1. – P. 64; Nilsson M. Geschichte der griechischen Religion... – S. 285; Œwiderkówna A. Bogowie... – S. 114 239, 241; Mueller R.J. Ueberlegungen zur “Hiera Anagraphe” des Euhemeros von Messene // Hermes. – Bd. 112 (1993). – S. 278; Нефедов К.Ю. Культ правителя в епоху раннього еллінізму (323-281 гг. до н.э.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.02. – Харків, 2001. – С. 60.

⁴¹⁴ Свого часу О.О. Романова звернула мою увагу на неправильне, цілком протилежне тлумачення греками зазначеної єгипетської міфологеми. Якщо грецькі філософи на чолі з Платоном уважали, що перші єгипетські царі стали богами завдяки своїм культуртуртрегерським заслугам, то самі єгиптяни, як відомо, не могли собі уявити, щоб хтось міг отримати статус фараона, не будучи попередньо наділеним божественною сутністю.

⁴¹⁵ Herod. II, 42.

⁴¹⁶ Apol. Bibl. II, 29; Diod. I, 11; 15; 17-21; Strab. III, V, 6; XI, V, 5; XV, I, 5-8; 58-59; Ovid. Meth. IV, 20; Sen. Oedip. 112; 425; idem, Phaedra, 753; Plin. Hist. Nat. IV, 39; VI, 49; 59; Arr. Hist. ind. 1; 5; 7-9; Paus. X, XXIX, 4; Hygin. Fab. 131; 191; Amm. Marc. XXII, VIII, 24; Nonnus; Brown T. Euhemerus and the Historians // HThR. – 1946. – # 4. – P. 265; Bosworth A. Op. cit. – P. 121-123; Fredricksmeier E. The Origin of Alexander's Royal insignia // TAPhA. – V. 127 (1997). – P. 105.

⁴¹⁷ Hes. Theog; Diod. I, 17; Ovid. Meth. III-IV; Hygin. Fab.

⁴¹⁸ Поп. Strab. XV, I, 5-8; Sen. Epist. Mor. 94; Plin. Hist. Nat. IV, 39; Arr. Anab. IV, 10; VI, 28; idem, Hist. ind. 5; 7-9; Lucian. Dial. Mort. XIV, 6; Mueller F. De Epistula Alexandri ad Aristotelem Observatiunculae // Mnemosyne. – V. 56 (1925). – P. 271; Nock A. Notes on Ruler-Cult, I-IV // JHS. – 1928. – # 1. – P. 23-30; Шахермайр Ф. Вказ. праця. – С. 151, 193, 218, 244-248; Bosworth A. Op. cit. – P. 122-124; Gutzwiller K. Cleopatra's Ring // GRBS. – 1995. – # 4. – P. 391-392; Бухарин М.Д. Вказ. праця. – С. 92; Fredricksmeier E. Op. cit. – P. 105; Fountoulakis A. Herondas 8.66-

79: generic Self-consciousness and artistic Slaims in Herondas' Mimiambis // *Mnemosyne*. – 2002. – # 3. – Р. 316; Бонгард-Левин Г.М., Бухарин М.Д. Индийские походы Диониса и Геракла в античной литературной традиции // Бонгард-Левин Г.М., Бухарин М.Д., Вигасин А.А. Индия и античный мир. – Москва: Восточная литература, 2002. – С. 138-190. Не слід також забувати, що деякі поети з придворного оточення царя порівнювали останнього не лише з Гераклом і Діонісом, а й з Діоскурами. – Curt. VIII, V; пор. Gutzwiller K. Cleopatra's... – Р. 391.

⁴¹⁹ Пор. Ладынин И.А. Прижизненный царский культ Александра Великого: к проблеме соотношения египетских и греческих компонентов // *Древний Восток: общность и своеобразие культурных традиций*. – Москва, 2001. – С. 222-223.

⁴²⁰ Curt. X, VI; пор. Welles C. Op. cit. – Р. 222; Ладынин И. Проблемы греко-египетского синтеза в царском культе при первых Лагидах (Theocr. XVII) // *Античность и средневековые Европы*. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1996. – С. 24, 29 прим. 13.

⁴²¹ Brown T. Op. cit. – Р. 259, 265 not. 33; Rosen K. Op. cit. – S. 472; Gamble H. Euhemerism and Christology in Origen: "Contra Celsum" III 22-43 // *VCh*. – 1979. – # 1. – Р. 12; Meister K. Op. cit. – S. 138; Gehrke H.-J. Geschichte... S. – 51; Ćwiderkówna A. Bogowie... – S. 115; Walbank F. The Hellenistic... – р. 219; Stephens S. Seeing Double... – р. 37. Проте існує інше припущення, згідно з яким Євгемер створив або ж бодай остаточно завершив формування свого вчення у 270-ті роки, під час перебування в Александрії. – Пор. Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – Р. 289, 292, 294-295.

⁴²² Нефедов К.Ю. Вказ. праця. – С. 145.

⁴²³ Інформацію стосовно можливих елементів і прототипів вчення Євгемера, частина з яких не знайшла відображення у цьому дослідженні, див. Brown T. Op. cit. – Р. 262-266; Spyridakis S. Op. cit. – Р. 339-340; Nilsson M. Geschichte der griechischen Religion... – S. 283-286; Fraser P. Ptolemaic... - V. I. – Р. 293-295; Gamble H. Op. cit. – Р. 13-14; Mueller R.J. Op. cit. – S. 278-279, 282-287; Ćwiderkówna A. Bogowie...

– S. 117; Круглов Е.А. Культ Аполлона Тельмесского (каро-ликийские истоки эллинистического учения Эвгемера) // Мнемон. – В. 5 (2006). – С. 368-374. Для ознайомлення з переліком основних досліджень, присвячених євгемерівській тематиці, див. Mueller R.J. Op. cit. – S. 276 Anm. 3.

⁴²⁴ Euh. Test. Et Fragm. (FGH, 63); див. також: Diod. V, 41-46; VI; Cicero, De Nat. I, 119; Plut. De Is. 23; Orig. Contra Cels. III, 22-43; Philo Bybl.; Clem. Alex. Strom. I, XXI, 106; Euseb. Praep. Evang. II, 2, 59B-61A; Ioann. Malala, Chron. 54; Zucker F. Euhemerios und seine Hiera anagraphe bei den christlichen Schriftstellern // Philologus. – Bd. 64 (1905). – S. 465-472; Nilsson M. Problems of the History... – P. 256-257; idem, Geschichte der griechischen Religion... – S. 283-289; Brown T. Op. cit. – P. 261, 267-274; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 290-292; Jones A. Op. cit. – P. 16; Gamble H. Op. cit. – P. 12 not. 1; Ćwiderkówna A. Bogowie... – S. 121-123; Chamoux F. Op. cit. – P. 344-345. Положення, згідно з яким вчення Євгемера мало на меті привчити еллінів до ідеї обожнення земних володарів, не викликає ніяких заперечень у сучасних дослідників. – Пор., н-д: Brown T. Op. cit. – P. 266; Spyridakis S. Op. cit. – P. 337; Fraser P. Ptolemaic... – V. I – p. 294; V. II. – P. 456 not. 836; Ćwiderkówna A. Hellenika... – S. 94; idem, Bogowie... – S. 113, 124; Gamble H. Op. cit. – P. 13; Gehrke H.-J. Geschichte... – S. 51; Mueller R.J. Op. cit. – S. 280-281; Walbank F. The Hellenistic... – p. 219; Васильєва О.А. Вказ праця. – С. 106; Круглов Е.А. Вказ. праця. – С. 374; Chamoux F. Op. cit. – P. 345; Stephens S. Seeing Double... – P. 36-39. Доволі цікавим є також спостереження П. Фрезера, А. Свідеркувни та С. Стівенса, котрі вбачають у творі Євгемера наявність досить яскравих єгипетських мотивів. – Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 290-293; Ćwiderkówna A. Bogowie... – S. 118-120; Stephens S. Seeing Double... – P. 38-39.

⁴²⁵ Див., н-д: Plat. Polit; Arist. Polit. I, 2, II, 6, 7; Plut. Sol; idem, Themist.; idem, Pericl; idem, Arist; idem, Cimon; idem, Alcib; пор. Mueller R.J. Op. cit. – S. 280-282.

⁴²⁶ Пор. Meister K. *Op. cit.* – S. 138-139; Chaniotis A. *The Divinity of Hellenistic Rulers // A Companion to the Hellenistic World...* – p. 434.

⁴²⁷ Virg. mundi, 26, 1-3; див. також: Mastrocinque A. *Op. cit.* – P. 180.

⁴²⁸ Пор. Brown T. *Op. cit.* – 262-263; Spyridakis S. *Op. cit.* 339; Хазина А.В. Вказ. праця. – С. 38-39.

⁴²⁹ Р.Оху. 1241; Suda, alfa, 3419; epsilon, 2898; Рожанский И.Д. Вказ. праця. – С. 126-127; Hoelbl G. *Op. cit.* – P. 64-65; Huss W. *Aegypten...* – S. 236, 375-376.

⁴³⁰ У цьому контексті дуже символічно виглядає твердження Р. Меркельбаха, згідно з яким написана Ератостеном поема "Ерігона" (Fraser P. *Ptolemaic...* – V. I. – P. 624, 642-643, 761; V. II. – P. 902-905 not. 199-202) є першою спробою свідомого повноцінного греко-єгипетського культурного синтезу. – Пор. *ibid.* – V. II. – P. 902-905 not. 200, 202; Peremans W. *Les revolutions...* – P. 47; Weber G. *Dichtung und hoefische Gesellschaft...* – S. 374-375.

⁴³¹ Strab. I, IV, 9; пор. Plut. *De Alex fort.* I, 6; Шахермайр Ф. Вказ. праця. – С. 302; Bosworth A. *Alexander and the Iranians...* – P. 3.

⁴³² Strab. I, IV, 9; пор. Mueller R. *Op. cit.* – S. 186; Fraser P. *Ptolemaic...* – V. I. – P. 483; V. II. – P. 699 not. 39, 700 not. 41; Peremans W. *Les revolutions...* – P. 47; Klinkott H. *Op. cit.* – S. 237, 474 Anm. 127, 131; Gruen E. *Greeks and Non-Greeks...* – P. 297.

Розділ III. ЄГИПЕТСЬКІ ПІДДАНІ – ВЗІРЕЦЬ ДЛЯ ІММІГРАНТІВ

3.1. Створення соціально-економічних передумов для нівелювання

3.1.1. Загальна рівність перед царським юридичним суверенітетом

Перші Птолемеї, починаючи із засновника династії, проводили політику, спрямовану на створення своєї рівності усіх жителів Єгипту перед царським юридичним суверенітетом. По суті, ця рівність полягала в тому, що все населення країни було безсиле у тих випадках, коли його юридичні інтереси перетиналися з інтересами корони. У першу чергу для досягнення цієї мети необхідно було, щоб еллінізовані іммігранти почали сприймати царя як єдиного носія верховної законодавчої, виконавчої і судової влади.

Звісно, таке становище склалося не відразу і не на порожньому місці. Відповідне ідеологічне підґрунтя готувалося античними філософами протягом усього IV століття. Так, наприклад, Платон учив, що ідеальним правителем є розсудливий монарх, мудрість якого – головніша від законів¹. Ще відвертіше цю думку висловив Ксенофонт: за його словами, цар – це зрячий закон, оскільки він і наказує, і стежить за тими, хто не бажає підкоритися, і карає². У свою чергу, сучасник Птолемея I Сотера хорограф Гекатей Абдерський у своїй „Єгиптиці” стверджував, що царі Єгипту були носіями верховної влади і самим утіленням закону (див. 2.2.2). Проте цей же автор додає, що Країна Нілу так довго процвітала тому, що її царі у своїх рішеннях керувалися існуючими законами, а не власними примхами, за чим уважно пиль-

нувало місцеве жрецтво³. Зрештою, перші два представники династії Птолемеїв, яким антична традиція приписувала вищезгадану мудрість⁴, з точки зору пануючих у ті часи суспільно-політичних поглядів мали законні підстави зосередити у своїх руках усі гілки влади. Зрозуміло, що цей своєрідний “мандат” на владу, виданий філософами⁵, залишився б фікцією, якби не реальна військова сила і значні кошти, які були у розпорядженні вже першого із Птолемеїв⁶. Не останню роль при цьому відіграла й лояльність місцевого населення – результат далекоглядної політики засновника династії Лагідів⁷.

Отже, розглянемо спочатку, яким чином законодавча діяльність царя впливала на процес нівелювання населення, що мешкало на берегах Нілу. Немає жодного сумніву в тому, що Птолемеї широко користувалися своєю законодавчою ініціативою. Більша частина законодавчих документів птолемеївського Єгипту, які дійшли до нашого часу, міститься у збірці “Corpus des ordonnances des Ptolemaes” (Bruxelles, 1964), укладеній однією з видатних представниць бельгійської елліністичної школи М.-Т. Ленже⁸. Класифікуючи нормативні акти епохи Лагідів, дослідниця ділить їх на 4 категорії: простагмата – укази, що були адресовані всій країні або всім чиновникам державної адміністрації, номой та діаграмата – постанови, які стосувалися безпосередньо економічних, адміністративних чи судових питань, програмата – царські едикти, написані лапідарним стилем, які призначалися для виставлення у публічних місцях на загальний огляд, і, нарешті, політкоїк номой та царські розпорядження, що стосувалися того чи іншого поліса⁹. Виходячи лише з цього поділу, можна побачити, що закони, видані повелителем країни, могли вносити зміни у будь-які сфери життя будь-кого із жителів Єгипту чи навіть цілих соціальних верств, незалежно від їхньої етнічної належності.

Класичними прикладами такого втручання можна вважати знаменитий так званий податний устав Птолемея II Філадельфа

(P.Rev.Law)¹⁰, укази про апомойра (P.Rev.Law. Col. 23-37) та про звільнення незаконно поневолених сирійських і фінікійських лаой (Per.inv. 24552)¹¹, видані тим же царем, частину закону, що також стосується рабоволодіння (P.Lille 29), документ, датований III століттям, який був адресований одному з єгипетських полісів або ж, що менш імовірно, всій хорі¹², та інші. Так, податний устав Філадельфа значно обмежував або ж жорстко контролював діяльність населення у різних галузях сільського господарства, а також, якщо це можна так назвати, промисловості й комерційної діяльності¹³, незалежно від етнічної належності зайнятих у цих галузях людей¹⁴. Прикладом втручання держави у стосунки між рабовласниками й рабами¹⁵ можна вважати указ про сирійських лаой та P.Lille 29. У першому під загрозою великого штрафу вимагається звільнити певну частину сомата лаїка, яких цар визнав незаконно поневоленими¹⁶. У другому ж забороняється таврувати рабів і вивозити їх за межі країни з метою покарання у випадках, коли таке покарання забороняється царськими діаграмата¹⁷. Найяскравішим прикладом подібного втручання слід вважати указ, котрий згадується у листі Птолемея VIII і Клеопатри II до киренців, датований близько 144–141 роками, у якому рабам дозволяється робити доноси на своїх господарів, котрі не виконують царських постанов¹⁸. Але апогеєм такого втручання стали положення, що містились у царських декретах від 124 і 50–49 років, згідно з якими у випадку, коли донос на господаря підтверджувався, рабу, котрий чесно виконав свій обов'язок перед державою, обіцялася свобода¹⁹.

Мали місце також випадки, коли царськими едиктами коригувалося релігійне життя людей. У цьому контексті не можна не згадати указ про апомойра. Звісно, передача 1/6 частини врожаю садів і виноградників, яка до 21-го року царювання Філадельфа сплачувалася храмам, на проведення заходів, пов'язаних із культом Арсиної Філадельфи, стосується у першу

чергу фінансового боку проблеми²⁰. Але відкидати в цьому випадку релігійний аспект, на мою думку, буде неправильно. При цьому слід мати на увазі, що у нашому випадку держава, не рахуючись із релігійними вподобаннями жителів Єгипту, недвозначно вказувала населенню Країни Нілу, якій саме богині воно забов'язане жертвувати 1/6 частину прибутків від врожаю садів і виноградників. Більш відвертим втручанням у релігійне життя була реформа культу Діоніса – акція, безпрецедентна в античній історії²¹, проведена командно-адміністративними методами Птолемеєм IV Філопатором²². Характерним є те, що перший указ стосувався у рівній мірі як єгиптян, так і неєгиптян, про що можна зробити висновок із його змісту; другий же, з огляду на неєгипетський характер культу, взагалі стосується винятково переселенців.

Якщо ми згадали про акцію, що стосувалася безпосередньо греків – прихильників Діоніса, логічно буде перейти до правової політики Птолемеїв стосовно таких суто грецьких суспільно-політичних утворень, якими були поліси. Йдеться про давній Навкратіс – грецьку колонію, що існувала в Єгипті ще за часів Саїської династії²³, Александрію – дітище Александра Македонського²⁴ – й засновану Сотером Птолемеїду²⁵. В юридичному плані ці поліси повністю залежали від центральної влади. Хоча всі три поліси мали такі необхідні складові, як свою земельну хору, автономні адміністративні інституції з податковим апаратом, радою та народними зборами включно і навіть власне законодавство – політикою номой²⁶, це аж ніяк не захищало їх від прямого чи опосередкованого втручання з боку носіїв царської влади²⁷.

По-перше, Птолемеї, безперечно, брали участь у полісному законотворенні. Так, александрійські дікайомата просто не могли бути неузгодженими з царем: у цьому законодавстві міститься ряд параграфів, які стосуються взаємин поліса та центральної

влади²⁸. Одним із найяскравіших прикладів цих взаємин, на мій погляд, слід вважати розділ, з якого можна зрозуміти, що лише державний суд має право перетворити на рабів тих александрійців, які не можуть сплатити накладений на них штраф²⁹. Крім того, не треба забувати, що місто Александра, незважаючи на наявність усіх полісних аксесуарів, залежало від царської влади набагато більше, ніж інші єгипетські поліси, оскільки було столицею усієї держави Птолемеїв³⁰. Також цілком логічно припустити, що законодавство Птолемаїди³¹ було надане місту самим засновником (ктистом) Птолемеєм Сотером або принаймні, як вважає А. Єйне, затверджене ним³². Що ж до Навкратіса, то його автономія була, на думку дослідників, більш обмеженою, ніж у випадку двох інших полісів. У ньому перебував спеціальний царський економ³³, а у територіально-адміністративному плані він входив до складу саїського ному³⁴. Проте, скоріше за все, протягом усього елліністичного періоду Навкратіс також мав власне законодавство³⁵. Доцільно буде припустити, що доптолемеївська конституція цього поліса була змінена шляхом включення у неї відповідної царської діаграми, котра забезпечувала контроль внутрішнього життя цього псевдодержавного утворення. В усякому разі, саме так Сотер учинив колись із конституцією Кирени³⁶.

По-друге, цар у будь-який момент своїм указом міг скасувати або змінити той чи інший параграф політикою номой. Прикладом цього можна вважати вже згадуваний P.Lille 29, де діаграма протиставляється законодавству якогось із єгипетських полісів при розгляді питань, пов'язаних із покаранням рабів³⁷. Але навіть цього Лагідам виявилось замало. Щоб ні в кого не виникло жодних сумнівів щодо того, хто у полісі господар, вони встановили чітку ієрархію практичного застосування законодавчих актів. У P.Gurob. 2, датованому 22-м роком Птолемея III Евергета³⁸, сказано, що під час розгляду певних ситуацій треба в пер-

шу чергу керуватися діаграмами (toi=j diagra/mmasin), якщо там немає відповідних розділів – полісним законодавством (toi=j politikoi=j nomoi=j), а коли й у ньому не буде належних параграфів – найсправедливішою думкою (gnw/mhi th=i dikaiota/thi).

І, по-третє, без дозволу царя політи не могли ухвалити жодного рішення, яке б внесло бодай незначну зміну у полісне життя³⁹. До нас дійшов напис із Птолемаїди, датований приблизно 46 роком⁴⁰, де міститься царський указ – позитивна відповідь на звернення місцевих громадян до правлячого Птолемея із проханням надати право асильї збудованому у них храму Ісиди⁴¹. Легко собі уявити масштаби полісної юридичної „автономії“, якщо навіть храми, розташовані на території Птолемаїди, були підпорядковані царській адміністрації, подібно до храмів єгипетської хори (див. 2.2.1).

До вищесказаного слід додати, що прерогативою Лагідів був і розгляд справ, пов'язаних із доведенням спірних прав полісного громадянства. Так, на цю обставину досить недвозначно вказує один із документів птолемаїдського походження. Йдеться про фрагмент своєрідного протоколу засідання ради зазначеного поліса (т.зв. Ratsprotokol⁴²), у якому, між іншим, йдеться про певне клопотання до царя (орієнтовно Філадельфа чи Євергета) щодо надання птолемаїдського громадянства⁴³.

І, нарешті, лише представники правлячої династії, поєднуючи свою монополію на законодавчу ініціативу з винятковим правом власності в країні, за допомогою відповідних указів могли надати або скасувати той чи інший привілей для будь-якої групи населення. Так, вони могли звільнити від загальних літургій жерців нижчого розряду, що мешкали у селах⁴⁴, надати звільнення від податків на сіль особам, причетним до участі у царських агонах⁴⁵, або ж знизити зазначений податок для окремих категорій місцевого населення⁴⁶, обмежити виробництво олії у храмових господарствах⁴⁷ або скасувати усі земельні

дореай⁴⁸. Таким чином, і цей різновид законодавчої діяльності Птолемеїв сприяв посиленню залежності від царської влади однаково і єгиптян, й іммігрантів.

Знаряддям царя як носія верховної виконавчої влади був розгалужений адміністративно-бюрократичний апарат. Досить прочитати вже не раз згадуваний податний устав Філадельфа або не менш відому інструкцію номовому економові (P.Tebt. 703), щоб побачити, яка численна зграя економів, антиграфевсів, епістатів, басилікограматевсів, номархів, топархів, комархів та їхніх помічників повинна була стежити за виконанням птолемеївських постанов, що мало гарантувати слухняність населення, а отже, й фінансове процвітання держави. Якщо йшлося про державні прибутки, чиновники повинні були негайно покарати винних незалежно від того, ким вони були. Чи це нещасні жителі коми сирійців (їх усіх ув'язнили за неспроможність сплатити державні податки⁴⁹), чи клерух, якому не повертали його зерно з державної стодоли, оскільки він не сплатив належні податі⁵⁰, чи відкупщики, котрим не вдалося забезпечити повною мірою відповідні надходження до скарбниці від тієї чи іншої царської монополії⁵¹. Навіть голова фінансової адміністрації Птолемея II майже всесильний Аполлоній не уникнув незручних, а то й відверто неприємних ситуацій, коли намагався не виконати чи порушити царські постанови. Так, нам відомо, що птолемеївський наварх Каллікрат (див. 3.2.1) у 257 році дуже наполегливо вимагав від діойкета повністю сплатити податок на військовий флот⁵². Коли ж Аполлонієві підлеглі намагалися в обхід царських постанов провезти до Єгипту невільників, куплених за його межами для свого патрона, ці раби, незважаючи на впливовість діойкета, були затримані тірськими митниками⁵³. Отже, за допомогою виконавчої влади правляча династія також намагалася досягти безкомпромісної юридичної підпорядкованості усього населення елліністичного Єгипту щодо себе.

Судова влада Птолемеїв, поряд із законодавчою й виконавчою, довершувала картину, по суті, тотальної юридичної залежності усього населення птолемеївського Єгипту від волевиявлень носія верховної державної влади. У цій роботі детально не розглядатиметься діяльність судового апарату в елліністичному Єгипті. З цього приводу достатньо буде констатувати факт прямого підпорядкування голови центрального судового управління, архидікаста, завідуючому одного з відділів особистої царської канцелярії, еклогісту⁵⁴. Щоб остаточно покінчити з цим питанням, треба хіба що згадати про апріорно виграшне становище держави у судових процесах з приводу фінансових питань. Нам відома низка документів, датованих як III, так і II століттям, згідно з якими населенню забороняється користуватися послугами адвокатів під час розгляду справ, пов'язаних з оподаткуванням⁵⁵.

У контексті проблеми, якій присвячене це дослідження, мене більше цікавлять безпосередні стосунки Птолемеїв з тими, хто перебував під їхньою владою, пов'язані із судовою сферою діяльності александрійських володарів, і прямі наслідки таких контактів. В елліністичному Єгипті взаємини такого характеру не були рідкістю, бо цар мав право апеляції і як живий бог – фараон – для єгиптян⁵⁶, і як власник “землі, завойованої списом”⁵⁷ – для переселенців⁵⁸. До володаря обох земель і царя-басилевса формально через голову адміністрації звертаються скривджені і несправедливо засуджені особи. Серед них зустрічаються як аборигени⁵⁹, наприклад єгиптяни Пасіс і Зенубастис чи єгиптянка Тетосиріс, котрі скаржаться царю на сваволлю переселенців⁶⁰, так і самі іммігранти. Серед останніх можна згадати якогось Гермократа, несправедливо, на думку його та його друзів, засудженого, котрий чекає на остаточне рішення Філадельфа з приводу своєї справи⁶¹. Згадаймо також колишнього управителя маєтку екс-дійкета Аполлонія, Зенона, котрий скаржиться наступникові Філадель-

фа, Птолемею III Евергету, на несправедливе рішення, прийняте стратегом Агенором у справі, що стосувалася прав на будинок⁶². До цього ж царя шле скаргу якийсь Антіпатр, малолітнього сина котрого як заручника за борг утримує Нікон⁶³. До Евергета звертається й Антігон, чиновник сільської поліції, зі скаргою на свого більш впливового колегу, начальника топової поліції на ім'я Патрон, котрий незаконно відібрав у нього заарештованого, якого безпідставно й звільнив⁶⁴. На ім'я Філадельфа, Евергета й Філопатора також приходили скарги від клерухів, котрі, подібно до Арея, Бітюса, Полемея або ж невідомого прохача часів Філопатора, потерпали переважно від сваволі своїх же колег⁶⁵.

У цих та багатьох інших випадках реальною чи символічною запорукою справедливого рішення щодо долі прохачів, їхнього майна чи професійного авторитету виступав правлячий монарх. Він міг особисто розглянути справу або, як практикувалося частіше, апіорно делегувати це право відповідному урядовцю, як правило стратегу⁶⁶. Проте навіть в останньому випадку існував мало не напівмістичний зв'язок підданих з їхнім володарем, на чие правосуддя й місцеві жителі, й еллінізовані переселенці завжди неодмінно покладалися⁶⁷. Причому ця обставина наголошено підкреслювалася у відомих нам численних клопотаннях, поданих на царське ім'я⁶⁸.

Птолемеї мали також офіційне право надавати амністію. Так, в одному папірусі з архіву Зенона згадується можливість звільнення якогось в'язня з приводу царського дня народження⁶⁹. За даними ж розетського декрету на честь Птолемея V Епіфана, цар дарував амністію частині повстанців⁷⁰. Антична традиція зберегла нам також розповідь про те, що Птолемей III особисто вирішував, кому зі злочинців виносити смертний вирок, а кому ні⁷¹. Отже, і у цьому випадку життя людей, яке б становище в країні вони не займали, перебувало у руках повелителя, котрий, по суті, міг карати й милувати за власним бажанням.

Якщо проаналізувати усе вищесказане, то стає видно незброєним оком, що у тій правовій ситуації, яку створили у Єгипті нові володарі, залишався лише один крок від керування країною згідно з існуючими, хоча і наданими самими ж володарями, законами, про що говорив Гекатей Абдерський (див. вище), до вирішення справ юридичного характеру під впливом власної примхи. Зрештою, й цей крок Птолемеї зробили, і до того ж – дуже швидко. Розсудливий і обачливий Сотер розумів, що відвертий прояв сваволі може відвернути від нього еллінів, чиї послуги йому були конче необхідні⁷². Тому він діяв у цьому напрямку дуже обережно. Щоб поступово привчити волелюбних греків до можливості підкорення царській сваволі, засновник династії почав її проявляти у вигляді нічим не виправданих милостей, чим, до речі, й здобув собі репутацію милосердного володаря (див. 4.1.3)⁷³. Так, в одному з анекдотів зі збірки Елліана розповідається, як згаданий вище цар розчулився від умовлянь свого коханця, Галета, і помилував людей, котрих уже вели на страту⁷⁴. Якщо взяти до уваги факт відправки цих приречених на місце страти, можна зробити висновок, що вирок їм уже було винесено; а як нам відомо з іншої оповідки того ж Еліана, Лагіди самі засуджували злочинців на смерть (див. вище). Таким чином, ми бачимо, як верховний суддя без будь-якої вагомості причини змінює рішення, яке він же, вірогідно, перед цим і ухвалив. Про інший випадок подібного характеру згадує Плутарх. За його словами, той же цар, бажаючи довести невігластво якогось граматика, запитав у того: “Хто був батьком Пелея?” Граматик же, натякаючи на незнатне походження Птолемея, на це відповів: “Спочатку ти скажи, хто був батьком Лага”. Сотер же, у свою чергу, відреагував на цей натяк досить поблажливо: незважаючи на власне невдоволення і гнів підлабузників з придворного оточення, цар пробачив вченому його зухвалість⁷⁵.

Я хочу підкреслити, що за цим, безумовно, гідним поваги вчинком також криється прояв царської сваволі. Великодушний син Лага, керуючись миттєвою примхою, пробачив не що інше, як зневагу до царської величності (своєрідну “*laesae majestatis*”), що у період еллінізму можна було прирівняти до державного злочину⁷⁶. В усякому разі, зі значною часткою вірогідності можна стверджувати, що у державі Птолемеїв відповідний закон все-таки існував. По суті, на підставі цього закону за наказом Птолемея II було спочатку ув’язнено, а потім, під час утечі, і страчено поета Сотада з Маронеї, який у своїх віршах відверто висміяв кровозмішний шлюб Сотерових дітей – самого Птолемея II та Арсиної II⁷⁷. Також, вірогідно, саме закон про зневагу до величності став одним із приводів для ув’язнення небезпечного політичного емігранта, спартанського царя Клеомена III, за часів Філопатора⁷⁸, як і причиною можливого підозрілого ставлення з боку цього єгипетського царя до оточення його лакедемонського “колеги”⁷⁹. Також вірогідно, що на підставі зазначеної юридичної норми інший представник александрійської династії (скоріше за все, Птолемей Епіфан⁸⁰) примусив покінчити життя самогубством свого наставника чи опікуна Аристомена, котрий зробив прилюдне зауваження царю, після того як останній задрімав під час аудієнції, наданої якомусь іноземному посланцеві⁸¹. У свою чергу, Птолемей XII Авлет, напевно з тих же міркувань, під загрозою смерті примусив філософа-академіка Деметрія виконувати неприйнятні для нього оргіастичні діонісійські ритуали⁸².

Наш же граматик примудрився однією реплікою порушити цей закон двічі. Він не тільки дав зрозуміти, що вважає єгипетського царя людиною неродовитою, а й поставив під сумнів політичний міф, згідно з яким Птолемей I був побічним сином македонського царя Філіппа II, а отже, єдинокровним братом Александра⁸³. Зазначений же міф створював певну ілюзію на-

явності у сина Лага легітимних прав на володіння Єгиптом. Та цар, незважаючи на це, великодушно знехтував зневагою величності і пробачив зухвальцеві.

Паростки майбутньої сваволі також крилися у ставленні царя до полонених. Нові володарі Єгипту, як верховні головнокомандуючі⁸⁴, справді мали право вирішувати долю бранців. Але, по суті, військовополонені розглядались Лагідами не стільки як звичайна воєнна здобич, на яку мають певні права усі воїни – від полководця до останнього стратіота, – скільки як царська власність. Птолемеї на власний розсуд могли дозволити поневолення бранців своїми солдатами або організувати їхній розпродаж з аукціону⁸⁵, відправити їх у каменоломні чи у жахливі золоті копальні⁸⁶ або ж зробити їх такими ж клерухами, як їхні вчорашні переможці⁸⁷. Таким чином, військовий ватажок, який мав право на розподіл здобичі, перетворився на цілковитого її власника, котрий міг за власним бажанням надати полоненим будь-який соціальний статус у власній країні. При цьому у випадках прирівнення потенційних рабів до привілейованих соціальних верств питання про згоду чи незгоду останніх навіть не ставилося⁸⁸. Таким чином, готувалося підґрунтя для визнання переселенцями за новими володарями Країни Нілу давньої прерогативи фараонів на власний розсуд надавати будь-який соціальний статус жителям своїх володінь⁸⁹. А це, у свою чергу, довершувало картину тотального правового суверенітету александрійських володарів, тобто ситуації, котру так послідовно намагалися створити перші Птолемеї, як можна робити висновок з усього сказаного у цьому підрозділі.

3.1.2. Царська адміністрація – школа підданих

Як уже було зазначено вище, одним із завдань птолемеївської адміністрації був нагляд за виконанням царських постанов

і розпоряджень. Отже, від неї залежало втілення у життя внутрішньополітичних заходів, запланованих Лагідами. Таким чином, і процес нівелювання міг стати можливим лише за умов повного контролю держави над бюрократично-адміністративним апаратом.

Одразу слід зазначити, що адміністративний апарат у птолемеївському Єгипті відзначався своєю чисельністю, структурною складністю та розгалуженістю. Поряд із чиновниками, що працювали безпосередньо у численних державних канцеляріях, як центральних, так і регіональних, існували інші групи населення, котрі за певних умов також автоматично ставали гвинтиками державно-адміністративної машини. До представників таких груп слід у першу чергу віднести незліченних державних відкупщиків і підрядчиків, чий зиск, по суті, мав форму фіксованої державної заробітної плати, що при Філадельфії становила 5%, а пізніше – 10% від зібраних ними надходжень до царської скарбниці⁹⁰. Сюди ж треба віднести людей, які у рамках виконання обов'язкової літургії тимчасово несли охоронну службу⁹¹. До представників птолемеївської адміністрації певною мірою належали навіть єгипетські жерці, котрі виконували свої культові обов'язки не як служителі того чи іншого божества, а як державні посадові службовці, отримуючи за це символічну заробітну плату від володарів країни⁹². І, нарешті, функції державних чиновників періодично виконували люди з особистого оточення крупних державних сановників. Найяскравішим прикладом цього можна вважати діяльність управляючого філадельфійською дореа діойкета Аполлонія – Зенона. Він, не маючи офіційної державної посади⁹³, нерідко виконував розпорядження свого патрона, котрі той давав не як господар дореа, а як царський діойкет⁹⁴. Класичним прикладом цього явища можна вважати розпорядження Аполлонія з приводу відомого посольства боспорського царя Перисада II та аргоських феорів⁹⁵. Та-

кож на підставі низки папірусів, серед яких – скарги хранителів гробниць священних кішок і лист Аполлонія з приводу махінацій філадельфійських пивоварів тощо, можна прийти до висновку, що Зенон міг запобігати певним адміністративним порушенням, здійснюваним на території дореа, розглядати чи переглядати деякі судові справи, пов'язані з її персоналом, і навіть виконувати досить жорсткі каральні функції стосовно своїх підлеглих⁹⁶. За іншими документами, він відповідав за проведення різноманітних переписів на території дореа⁹⁷, за сплату податків навколишнім населенням⁹⁸, а також міг постачати папірусні сувої до місцевих державно-адміністративних закладів⁹⁹.

Перш ніж розглянути заходи, за допомогою яких александрійські володарі здійснювали контроль над власною адміністрацією, спробуємо зупинитись на питанні, пов'язаному з визначенням становища, яке ці монархи займали щодо неї. У сучасній історіографії з'явилась концепція, автор якої А. Семюель вважає, що Птолемеї перебували поза адміністрацією, котра розвивалась й ускладнювалася самостійно. Отже, ці правителі не могли, а можливо й не збиралися¹⁰⁰, запобігати службовим зловживанням, які чинили їхні посадовці. Особливо ж, на думку американського дослідника, зазначена ситуація поширювалася на чиновників, пов'язаних із середніми і нижніми щаблями бюрократичної ієрархічної драбини, котрі фактично випадали з царського поля зору¹⁰¹. Численні ж укази, які видавали Птолемеї, розглядаються у рамках цієї концепції лише як відчайдушні спроби володарів держави встановити хоча б який-небудь контроль над бюрократичним монстром¹⁰². Порівняно ефективне функціонування адміністрації за часів перших Птолемеїв американський дослідник пояснює тісними особистими зв'язками царів із чиновниками вищої ланки, які, у свою чергу, були здатні контролювати діяльність чиновників на місцях завдяки своєму оточенню¹⁰³. Починаючи ж з часів Філопатора, коли придворна

камарилья почала сама маніпулювати слабкими царями, бюрократична машина остаточно вийшла з-під контролю центральної влади. Відтепер чиновникам уже ніхто реально не міг зашкодити збагачуватися шляхом посадових зловживань, що, цілком природно, призвело до погіршення і без того важкого становища безпосередніх виробників матеріальних благ¹⁰⁴.

Важко погодитися з такими занадто категоричними твердженнями. У першу чергу мається на увазі ситуація, що склалася в елліністичному Єгипті за часів перших Птолемеїв. Почнемо хоча б із того, що нові володарі країни не могли перебувати поза адміністрацією, оскільки вони були носіями верховної виконавчої влади, що підтверджується наявністю прямого і зворотного зв'язку між царем і бюрократичним апаратом. Так, монарх призначав усіх чиновників¹⁰⁵. Зрозуміло, що безпосередньо ним призначалися лише найвищі чи найважливіші сановники, такі як дійкет гіпомнематограф чи номові стратеги¹⁰⁶, іншим – посада надавалася безпосереднім начальством від царської імені¹⁰⁷. Але для нас важливий сам факт – цар мав право й можливість призначати та звільняти посадовця будь-якого рівня. Наприклад, Евергет за період свого царювання змінив кількох дійкетів, починаючи з Аполлонія¹⁰⁸. Цього впливового Філадельфового сановника на цій посаді змінив Сосібій, а того відповідно – Зенодор і Хрисіпп¹⁰⁹. До того ж невідомо, чи був Хрисіпп насправді останнім дійкетом часів Евергета¹¹⁰, оскільки документів, у яких згадується його ім'я, дуже мало, при цьому останній з них датується лише 225/224 роком¹¹¹.

Прикладом же постійного зворотного зв'язку, що існував між володарем і державно-адміністративним апаратом, треба вважати практику регулярних звітів про становище у країні, які робили царю вищі сановники¹¹². Про існування постійних контактів між царем і чиновниками на місцях також свідчить документ з однієї з державних поштових станцій, у якому про-

тягом 8 днів постійно згадуються факти листування Філадельфа з представниками адміністрації з єгипетської хори¹¹³.

Стосовно незалежного від царя розвитку адміністрації і “відчайдушних спроб установити над нею контроль” слід сказати таке. Важко заперечити, що структура птолемеївської адміністрації, в основі якої від початку була закладена ідея горизонтального й вертикального контролю, була розроблена першими Птолемеями або за їхньою безпосередньою участю. Одразу впадає у вічі система паралельних відомств – із найвищого щабля адміністративно-бюрократичної драбини (діойкет, еклогіст) і до її найнижчого щабля (комарх, комограматевс), котра призначалася не для чого іншого, як для взаємного контролю¹¹⁴. Якщо взяти до уваги, що цей взаємний контроль передбачався із самого верху, то можна зробити висновок, що запрограмований він був ще вищою інстанцією, якою і був сам монарх. До того ж Птолемеї самі могли визначати рамки діяльності адміністрації та її прерогативи. Підтвердженням цього положення може бути той факт, що діяльність державних чиновників формально не поширювалась на Птолемаїду, яка підпорядковувалась безпосередньо царю¹¹⁵. Іншим прикладом, який підтверджує цю ситуацію, була заборона відкупщикам діяти на території дореай¹¹⁶. І, нарешті, як нещодавно переконливо продемонстрував Дж. Баушатц, александрійські володарі цілком свідомо, впевнено й до того ж ефективно поєднували елементи місцевого самоуправління та централізованого підпорядкування у випадку власної поліції¹¹⁷. Якщо зважити на все вищесказане, царські простагмата, які, до речі, теж можна віднести до різновиду прямого зв'язку царя з адміністрацією¹¹⁸, вже не будуть здаватися безсилими спробами встановити контроль над ситуацією у країні. Скоріше можна говорити про певну неоднорідність адміністративного підходу до управління тими чи іншими регіонами птолемеївського Єгипту, як це роблять Е. Ван Дак чи Дж. Меннінг¹¹⁹. Проте такий стан

речей, на мою думку, свідчить не стільки про спонтанність, хаотичність і безпорадність, скільки про гнучкість птолемейської державно-адміністративної системи¹²⁰.

Що ж стосується ролі, яку найближче оточення царя відігравало при контролі над бюрократією, то з цим твердженням важко не погодитися; зрештою, найвищі сановники існували саме для такого контролю. До сказаного вище можна додати лише те, що, незважаючи на безсумнівну важливість їхньої ролі у забезпеченні більш-менш пристойної діяльності адміністрації, найвищою адміністративною інстанцією жителі елліністичного Єгипту все ж таки вважали царя. Це можна усвідомити з того, що на його ім'я писалися скарги у разі адміністративних зловживань тих чи інших чиновників – наприклад, наведені вище петиції Антігона й Зенона.

Таким чином, перші Птолемеї цілком свідомо створили управлінський апарат, який у руках діяльного володаря міг стати слухняним знаряддям влади. Але, починаючи з четвертого представника династії, Птолемеї часто не бажали, наприклад як той же Філопатор¹²¹, або не мали можливості, з причини малолітства чи громадянських війн¹²², ефективно користуватися зазначеним знаряддям. Зрештою, це й призвело до того стану речей, який змалював А. Семюель. Але, на мою думку, не слід переносити ситуацію, характерну тільки для останньої чверті III–II століть, на період правління перших Птолемеїв.

Тепер перейдемо безпосередньо до тих засобів, якими александрійські володарі користувалися задля забезпечення покірності та слухняності адміністрації. У першу чергу слід згадати про стару, випробовану протягом століть політику “батога і пряника”, яка дуже широко застосовувалася Лагідами щодо бюрократичного апарату. Для найвищих сановників таким “батогом” була непевність їхнього становища. Монарх у разі невдоволення їхньою діяльністю будь-коли міг позбавити посади чи майна, як

це сталося з невідомим нам власником земельної дореа поблизу від Телмесса¹²³, а згодом – і з діюкетою Аполлонієм¹²⁴ і, можливо, із сановником на ім'я Телест¹²⁵; або навіть життя, як це, можливо, сталося з Деметрієм Фалерським за часів Філадельфа¹²⁶, тим же Аполлонієм за часів Евергета¹²⁷ і як мало не трапилося з етолянином Теодотом за часів Філопатора¹²⁸. “Пряником” же в цьому випадку була неодноразово вже згадувана на цих сторінках практика надання царями сановникам в умовне володіння великих земельних дорей¹²⁹. Пізніше ж, після відмови Птолемеїв від цієї практики наприкінці III чи на початку II століття¹³⁰, у дореа могла надаватися частина від державних надходжень¹³¹. Поряд з дорей, люди з найближчого царського оточення, які займали вищі адміністративні посади, отримували і звичайні подарунки від свого патрона¹³². В результаті багатство функціонерів як вищої, так і середньої адміністративної ланки було, у розумінні еллінів, дуже значним. Недаремно ж спартанський цар Агіс IV, котрий хотів спонукати заможних спартіатів відмовитися від багатств на користь незаможних співвітчизників і тим самим повернути країну до ідеалів Лікурга, доводив перевагу цих ідеалів перед матеріальними статками місцевої верхівки. При цьому він використовував такий аргумент: “...Слуги сатрапів і раби намісників Птолемея і Селевка – багатші від усіх спартанських царів разом узятих”¹³³. Окрім сказаного, функціонери вищої адміністративної ланки отримували придворні титули¹³⁴, що, безумовно, було пов'язано з відповідними привілеями. Із числа представників найближчого царського оточення та з-поміж членів їхніх родин призначались епонімні жерці і жриці царського культу¹³⁵, що, на мою думку, також слід розцінювати як недвозначний прояв монаршого благовоління¹³⁶; особливо якщо провести паралель із припущенням, яке свого часу зробив В. Отто стосовно почесного характеру жрецьких посад в александрійському храмі Серапіса¹³⁷.

Стосовно подібної політики щодо середньої й нижчої ланок птолемейської адміністрації відомо набагато менше. У випадку середньої ланки, куди входили чиновники, котрі були на рівні номової чи топової адміністрації, роль “батого” виконували такі чинники, як загроза надання негативної службової характеристики, що перешкоджала подальшій кар’єрі чиновника¹³⁸, можливість безпосереднього царського втручання у разі скарги (див. 3.1.1) і, нарешті, матеріальна відповідальність у разі неспроможності захищати інтереси фіску¹³⁹. “Пряником” у цьому випадку були досить висока щомісячна заробітна плата¹⁴⁰, перспектива подальшого просування по службовій драбині, на що натякає урядовець Паній у листі до свого підлеглого Антипатра¹⁴¹ та один з діюкетів у т.зв. “Інструкції номовому економові”¹⁴², а також певні привілеї, пов’язані з перебуванням на царській службі¹⁴³, і не виключено – можливість передачі у майбутньому своєї посади синові¹⁴⁴.

Що ж до тих, хто перебував на найнижчих щаблях адміністративної драбини – комархів, комограматевсів і начальників місцевої поліції, то вони також могли поплатитися за свої зловживання, про що свідчать численні скарги, які подавалися на цих посадових осіб¹⁴⁵. На мою думку, саме існування цих скарг свідчить про те, що потерпілий від чиновницької сваволі розраховував на втручання згори. Такі скарги, як у випадку сільського стражника Антигона, могли адресуватися і безпосередньо правлячому монархові. Таким чином, цар бодай теоретично міг втручатися в адміністративні справи навіть на найнижчому рівні, що за умов активної його діяльності виключає можливість відсутності птолемейського контролю над цим різновидом чиновництва. З другого боку, представники сільської адміністрації залучалися до місцевої еліти, оскільки їхнє матеріальне становище було кращим від загальної маси землеробів¹⁴⁶, і дорожили своїм місцем; в усякому разі, вони були готові платити за те, щоб продовжити своє перебування на відповідній посаді¹⁴⁷. Навіть

за часів римського володарювання, коли виконання обов'язків представника сільської адміністрації набрало форми своєрідної літургії¹⁴⁸, виконавці подібних адміністративних функцій продовжували дорожити своїми місцями. Так, до нас дійшли документи, з котрих видно, як комограматевси намагалися довести, що вони є професійно придатними, незважаючи на неписьменність¹⁴⁹. Крім того, особи, що займали найнижчі щаблі адміністративної драбини, були позбавлені участі у відробіткових літургіях, які виконували їхні односільчани¹⁵⁰.

Окрім “політики батога й пряника”, існували й інші заходи, спрямовані на поліпшення ефективності діяльності адміністрації, а також на посилення її залежності від володаря країни. Серед них можна назвати запровадження згаданої вище системи контролю шляхом підзвітності безпосередньому керівникові й утворення паралельних адміністративних установ¹⁵¹. У цьому аспекті слід також згадати практику постійного переміщення стратегів з одного нома до іншого, щоб запобігти зміцненню їхнього впливу в одному номі¹⁵². Це робилося як з метою недопущення їхнього перетворення на своєрідних удільних правителів, так і для того, щоб зменшити корумпованість номової адміністрації. Слід зазначити, що така корумпованість існувала у державі Птолемеїв¹⁵³. Її причиною була так звана скепе: вищий за посадою чиновник захищав і покривав своїх безпосередніх підлеглих, яких сам і призначав, а ті, у свою чергу, платили йому особистою відданістю і матеріальними підношеннями¹⁵⁴.

Гадаю, треба детальніше розглянути проблему, пов'язану зі скепе, зокрема чи могла вона якимось чином послабити царську владу і загальмувати або повністю припинити процес перетворення неєгиптян на підданих Лагідів. У зв'язку з цим слід зазначити таке. По-перше, позаштатні взаємини між начальниками і підлеглими виникли не з політичною, а з економічною метою. Інакше кажучи, чиновники заручались підтримкою керівництва,

одночасно надаючи таку ж підтримку підлеглим, не для того, щоб забезпечити собі якісь політичні чи громадянські права або посилити свої позиції під час безпосереднього службового контакту з царською владою, а для того, щоб забезпечити своє матеріальне становище. По-друге, негативні явища, пов'язані зі скепе, були направлені не проти царя, котрий продовжував отримувати свої податки, а проти безпосередніх виробників, які, зрештою, і страждали від незаконних поборів, що частково йшли у кишеню чиновника-здирника, а частково – на підношення патронові¹⁵⁵. І, по-третє, як ми вже бачили, Лагіди мали можливість, яку самі й створили, боротися зі зловживаннями бюрократичного апарату. Ефективність цієї боротьби залежала від самих володарів. Таким чином, можна зробити висновок, що скепе сама по собі не могла послабити царську владу, оскільки її виникнення мало зовсім іншу мету. Якщо ж говорити про причинно-наслідковий зв'язок між посиленням корумпованості адміністративно-бюрократичного апарату й послабленням царської влади, то слід зауважити, що у птолемеївському Єгипті саме послаблення останньої за часів Філопатора призвело до посилення корупції, хабарництва і службових зловживань¹⁵⁶. Це ж, у свою чергу, стало однією з причин повстання доведених до відчаю єгиптян-землеробів, які найбільше постраждали від дій чиновництва, котрому вже не загрожував царський контроль¹⁵⁷.

Поряд з дійовими заходами, спрямованими на якомога повніше підпорядкування адміністрації, у державі Птолемеїв існувало також відповідне ідеологічне підґрунтя. Мається на увазі т.зв. “Концепція *proqumi/a*” (старанності), на яку звернув увагу В. Вестерманн і чию сутність більш детально розкрив А.Б. Ковельман¹⁵⁸. Останній, опираючись на ряд папірологічних джерел, показав, що за терміном “*proqumi/a*” крилась ідея, згідно з якою старання виконання державних розпоряджень (йшлося про селянські літургії й повинності) має на меті як загально-

державне благо, так і особисте благо безпосередніх виконавців¹⁵⁹. При цьому А.Б. Ковельман, як і В. Вестерманн припускали, що ідея *proquti/a* поширювалася також і на чиновників¹⁶⁰. Я цілком поділяю цю думку. Її підтвердження можна знайти у Р.Тebt. 703, де номового економа діюкет закликає бути стараним (*proqu/mwj*) під час виконання своїх службових обов'язків, що принесе йому просування по бюрократичній драбині. У контексті дослідження особливо слід підкреслити той факт, що ідея, згідно з якою людина, працюючи на благо держави, а по суті – на царя, працює і для власного блага, фактично поширювалася як на простих селян, так і на чиновників, навіть такого досить високого рівня, як номові економи¹⁶¹. Цим самим між ними ставився знак рівності з боку держави. Отже, працівники адміністративно-бюрократичного апарату розцінювались володарями країни як піддані, нарівні з базилікої георгої.

Таким чином, численна армія чиновництва, значну частину якої становили вихідці з еллінської ойкумени (див. 4.2.1; 4.2.2), повинна була підпорядковуватися цареві – і як підлеглі голові виконавчої влади, і як піддані повелителю. Цей чинник можна розцінювати як черговий доказ наявності політики нівелювання, здійснюваної володарями птолемейського Єгипту. Більше того, завдяки особливій увазі і невиспному контролю з боку александрійських володарів, поєднаним з вигодами причетності до державно-бюрократичного апарату, птолемейські чиновники мусили постійно доводити свою безумовну лояльність щодо правлячої династії. Інакше кажучи, перші Птолемеї усіляко сприяли першочерговому перетворенню на підданих співробітників власної численної адміністрації, з допомогою яких згодом проводили політику нівелювання вже у загальноєгипетському масштабі. Отже, зазначену структурну суспільно-політичну одиницю елліністичного Єгипту без перебільшення можна назвати своєрідною школою підданих.

3.1.3. Цар як джерело благодіянь: система заохочень та економічної амортизації

І, нарешті, слід сказати декілька слів про заходи, пов'язані із заохоченням населення птолемейського Єгипту до активних дій у військовій та цивільній сферах, які служили б на благо держави, а також про кроки володарів щодо поліпшення матеріального становища населення; останні, як правило, робилися в екстремальних ситуаціях. Про привілеї і нагороди, якими удостоювали Птолемей представників тієї чи іншої верстви населення, вже чимало говорилося вище і не менше буде сказано у наступних розділах, тому зараз згадаємо про них лише у кількох словах з метою підкреслити той факт, що надавалися вони винятково державою, а отже, повинні були підкреслювати й безроздільне право царя на благодіяння і на владу в країні.

Серед нагород, якими Лагіди наділяли людей, що перебували у них на службі або в якийсь інший спосіб заслуговували на їхнє благовоління, слід назвати вже згадувані вище різноманітні дореай – як земельні, так і грошові, – одноразові нагороди, надання почесних придворних титулів, а також призначення епонімними жерцями царських культів, і, можливо, Серапіса в Александрії (див. 3.1.2)¹⁶².

У цьому ж зв'язку варто згадати й про непряме або ж опосередковане спонукання підвладних полісів до надання певних почесностей і відзнак певним птолемейським сановникам, котрі виконували в зазначених полісах різноманітні царські доручення дипломатичного, адміністративного чи військового характеру¹⁶³. Такі почесності були надані, наприклад, представникам Птолемея Сотера – Леоніду та Філоклу громадянами памфілійського міста Аспенда¹⁶⁴ або тому ж Філоклу, птолемейському наварху й царю Сидона, – жителями Делосу¹⁶⁵. Тими ж делосцями було відзначено іншого птолемейського наварха

– Каллікрата¹⁶⁶, несіархів – Бакхона та Гермія, царського друга Деметрія¹⁶⁷ й александрійського дипломата на ім'я Сострат¹⁶⁸. Останньому також були надані почесні населенням деяких інших птолемейських володінь: громадянами Кавна, Кирени та Острівним союзом (не плутати з почесними, наданими винятково від імені делосців)¹⁶⁹. З ініціативи того ж Острівного союзу були вшановані й деякі інші птолемейські функціонери, серед них – Філіск і Трасикл¹⁷⁰. У свою чергу, чиновник Стратон та двоє вихідців із Лампсака удостоїлися почесностей від громадян Самоса¹⁷¹, а такий собі Ает з Аспенда, котрий також перебував на птолемейській службі¹⁷², отримав подібні почесні від кілікійського міста Нагіда¹⁷³. Навіть громадяни Птолемаїди Єгипетської прийняли декрет на честь якогось Антифіла, посланого до них з певною квазідипломатичною місією від Птолемея Евергета¹⁷⁴. При цьому у почесних постановах, прийнятих у подібних випадках підвладними полісами, як правило, з більшим чи меншим ступенем наполегливості підкреслювався факт відданості нагороджуваної особи правлячому на той час представникові александрійської династії¹⁷⁵.

Якщо говорити про зазначені почесні, то слід також підкреслити ту обставину, що вони могли надаватися не лише полісами, які були розташовані на території Країни Нілу або перебували у безпосередній залежності від Птолемейів, а й державами, котрі так чи інакше перебували у єгипетській сфері впливу. У зв'язку з цим у першу чергу не можна не згадати почесні, надані птолемейським функціонерам громадянами Афін. Так, дуже цікавим і промовистим є декрет, прийнятий афінянами на честь їхнього співгромадянина Каллія, котрий був тісно пов'язаний з александрійським двором і навіть деякий час перебував на птолемейській службі¹⁷⁶. Афінське походження мають також декрети, прийняті на честь інших птолемейських чиновників і дипломатів: все того ж Філокла¹⁷⁷, Епіхарма, Зенона¹⁷⁸, вищез-

гаданого Сострата¹⁷⁹ та Трасея – сина того самого Аета, котрий свого часу отримав подібні почесті від кілікійського міста Нагіда (див. вище)¹⁸⁰. Проте самими Афінами список подібних держав не вичерпується. Ми знаємо про почесті, надані хіосцями, чий острів, скоріше за все, не входив до переліку безпосередніх птолемеївських володінь¹⁸¹, такому собі Аполлодору, відправленому на Хіос Філадельфом задля виконання там місії третейського судді¹⁸². Нарешті, за часів Евергета делосцями, котрі на той час уже не перебували під прямим єгипетським контролем¹⁸³, було прийнято декрет на честь не раз вже згадуваного александрійського сановника Сосібія¹⁸⁴.

Крім того, до птолемеївських відзнак слід віднести спеціальні почесні золоті клейноди, котрі могли бути як нагородою за службу, так і символом царської прихильності або вдячності дітям за подвиги їхніх батьків¹⁸⁵. З цією метою, скоріш за все, могли також використовуватися коштовні геми, камеї, персні та інші дрібні витвори образотворчого мистецтва із зображенням представників правлячої династії¹⁸⁶.

До останньої групи впритул підходять так звані персні “птолемеївського типу”. Це бронзові, скляні і кістяні персні, на яких зображувалися царі й цариці птолемеївського царського дому, Серапіс, Ісида, а також еллінські боги – Афіна, Ніка і Діоскури, чиї зображення мають аналоги у птолемеївській нумізматиці¹⁸⁷; до цієї ж групи артефактів варто також віднести персні із зображенням Артеміди, Кибели, Геракла та собаки¹⁸⁸. Більшість із них знайдено на території колишнього Боспорського царства, але траплялися вони і в Єгипті, і у Малій Азії, і в Греції¹⁸⁹. У сучасній історіографії існує декілька припущень щодо призначення цих перснів. Різними вченими їм приписується релігійне, пропагандистське, церемоніальне, політичне чи торговельне значення; вони також розцінюються як нагороди військовим найманцям¹⁹⁰. Я схильюся до думки, що персні “птолемеївсько-

го типу” були саме різновидом нагород, до того ж не обов’язково військових, оскільки відомий випадок, коли подібну відзнаку знайшли при похованій жінці¹⁹¹. Релігійна теорія мене не влаштовує з декількох причин. Якщо розглядати персні як належність царського культу, то стають незрозумілими зображення різних греко-єгипетських і грецьких богів поряд із представниками династії Лагідів, а також занадто широкий ареал розповсюдження державного культу елліністичного Єгипту. Якщо ж вони мали функцію охоронних амулетів під час морських подорожей¹⁹², то для чого на них зображували Афіну Промакос, Артемиду, Кибелу, Геракла¹⁹³, котрі, на відміну від птолемеївських цариць Арсиної II та Береніки II, а також певною мірою їхніх чоловіків Птолемея II та Птолемея III¹⁹⁴ (можливо, до цього переліку слід віднести й Арсиною III¹⁹⁵, Ісиду, Серапіса й Діоскурів¹⁹⁶), не були охоронцями мореплавців. У всякому разі, мені не відомі джерела, які б указували на таку їхню функцію.

Пропагандистська, як і торговельна теорії також не можуть влаштовувати. Гадаю, що вищезгадані персні самі по собі не мали реальної пропагандистської чи торговельної цінності, аби везти їх аж на далекий Боспор Кімерійський. Ці персні не були коштовними, їх не можна вважати витворами мистецтва, до того ж носіння персня із зображенням чужоземного монарха могло не відповідати політичній кон’юктурі тієї чи іншої країни¹⁹⁷. Якби вони були амулетами, на зразок перснів із зображенням Гермеса, що повинні були допомагати подорожуючим¹⁹⁸, тоді вони могли би бути об’єктом торгівлі, поряд з іншими товарами александрійського експорту, наприклад тканинами, прянощами, виробами зі скла чи різноманітними поховальними агоністичними амфорами¹⁹⁹. Але, як ми вже зазначали, персні із зображенням царів та цариць із дому Лагідів навряд чи могли нести релігійне навантаження на берегах Боспору Кімерійського. На мій погляд, їхню появу у Північному Причорномор’ї не слід

також вважати наслідком розповсюдження купцями культів, бажаних александрійським володарям, в обмін на певні пільги під час торговельних відносин²⁰⁰. Якби носіння подібних перснів мало лише прагматичний характер, взагалі притаманний ставленню сучасників до культів елліністичних володарів (див. 3.2.1), то вони не передавались би з покоління в покоління навіть у II столітті, коли місце головних торговельних посередників у Східному Середземномор'ї зайняли острови Родос і Делос²⁰¹, і, тим більше, не супроводжували б своїх власників у подорож до загробного світу (див. вище).

Окремої уваги заслуговує торговельно-політична теорія, нещодавно запропонована І.А. Ладиніним. Згідно з нею перськими “птолемейського типу” протягом III століття відзначалися боспорити, котрі сприяли забезпеченню зерном зовнішніх володінь (див. 4.2.1) і політичних союзників александрійських володарів, коли останні не мали можливості постачати хліб до Егеїди внаслідок ускладнень, викликаних війнами за домінування у Східному Середземномор'ї²⁰². При цьому в основу зазначеної побудови автор поклав статистичні дані, згідно з якими переважну більшість відповідних археологічних знахідок було зроблено саме на території Боспорського царства (див. вище)²⁰³. Проте, як можна судити із самого лише факту масових знахідок відбитків із подібних перснів, відтиснутих на глиняних печатках, ареал розповсюдження цих артефактів значно перевищував територію не лише Боспорського царства, а й Північного Причорномор'я в цілому і зосереджувався у власне птолемейських володіннях – у Киренаїці, на Кіпрі і, зрештою, у самому Єгипті²⁰⁴. Окрім цього, судячи з інших відтисків, залишених на зазначених печатках, ми також маємо справу із зображеннями більш пізніх представників династії, котрі мали значний домішок селевкідівської крові²⁰⁵. На цій підставі випливає цілком логічний висновок, згідно з яким персні “птолемейсько-

го типу” продовжували виготовлятися й протягом II, а можливо – й початку I століття. Таким чином, знахідки, безпосередньо пов’язані з перснями “птоlemeївського типу”, значною мірою перевищують як географічні, так і хронологічні рамки, покладені російським дослідником в основу запропонованої ним гіпотези, а отже – по суті, позбавляють її базового аргументу. Зрештою, важко собі уявити, що Птоlemeї задля досягнення такої важливої мети, як гіпотетичне привернення на свій бік впливових представників боспорського суспільства, взялися б використовувати персні з таких дешевих матеріалів, як бронза чи скло (див. вище). Логічно припустити, що у цьому випадку, подібно до історії з римлянином Лукуллом²⁰⁶, представники александрійської династії дарували б впливовим боспоритам персні, виготовлені з коштовних матеріалів.

Що ж до припущення, згідно з яким персні “птоlemeївського типу” відігравали певну роль у двірцевому церемоніалі, то тут не враховується масове їхнє використання у повсякденному житті як звичайних печаток²⁰⁷. Таке ставлення до предметів, що використовувались у придворному ритуалі, видається мені принаймні легковажним. Більш реально, що атрибутами придворного життя все ж могли бути золоті персні, які я виокремив із загальної групи перснів “птоlemeївського типу”, а також камеї, про які говорилося вище. Хоча й таке припущення слід вважати досить сумнівним, оскільки, за даними сфрагістики, у греко-римському Єгипті, починаючи із птоlemeївських часів, ці ювелірні вироби широко використовувались як звичайні печатки²⁰⁸.

Разом з тим, як було зазначено мною раніше, існують усі підстави розцінювати вищезгадані персні як нагороди. По-перше, у ролі відзнаки, наприклад за військову доблесть, персні “птоlemeївського типу” набувають певної цінності й цілком можуть на правах своєрідної реліквії зберігатись у родині на батьків-

щині війна-найманця навіть протягом кількох поколінь²⁰⁹; до речі, тоді стає зрозумілим широкий ареал розповсюдження цих археологічних знахідок²¹⁰.

По-друге, у цьому контексті з'являється можливість пояснити характер усіх реальних і міфічних постатей, зображених на перснях. Так, портрети представників правлячої династії можна трактувати як зображення осіб, котрим прислужився нагороджений. Подібним чином можна також інтерпретувати зображення Геракла – одного з міфічних предків александрійської династії²¹¹. Зображення Афіни Промахос вказує на те, що, б'ючись у лавах птолемейських військ, нагороджений боровся за еллінську свободу. У цьому випадку ми зустрічаємося з певним пропагандистським забарвленням²¹². Богиню Ніку можна трактувати в її прямому значенні як символ перемоги²¹³. Артеміді та Кибелі буде логічно пов'язати відповідно з Арсиноєю III та Птолемеєм IV; перша – ймовірно перед битвою при Рафії²¹⁴ – присвятила Артеміді пасмо свого волосся²¹⁵, другий як завзятий шанувальник Діоніса (див. 3.1.1), очевидно, не цурався й поклоніння Кибелі, чий культ також мав оргіастичний характер²¹⁶. Серапіса, Ісиду й Діоскурів – можливо, сюди ж слід віднести і двох вищезгаданих птолемейських царів та цариць – можна розцінювати як нагороду мореплавцям. Появу ж на перснях собаки, ймовірно, варто пов'язати з професійною діяльністю кінегів – спеціальних інструкторів бойових собак, котрі (інструктори) перебували на птолемейській військовій службі²¹⁷.

І, по-третє, така постановка питання може дати досить логічне пояснення масовому використанню цих перснів у ролі офіційних печаток як на території самого Єгипту, так і на Кіпрі та у Киренаїці – зовнішніх територіях держави Птолемей (див. вище). На мою думку, нагородження відповідними перснями мало не лише моральне, а й матеріальне навантаження. Якщо зважити на те, що ними скріплялись фінансово-майнові ділові

угоди²¹⁸, то не виключено, що власники відповідних печаток мали на території держави Птолемеїв певні податкові привілеї постійного чи тимчасового характеру в разі укладання вищезазначених угод. В усякому разі, достовірно відомо, що укладання подібних угод в елліністичному Єгипті – наприклад, укладання договору про купівлю-продаж нерухомості, вартість якої перевищувала 50 драхм, – справді обкладалося окремим податком²¹⁹. На підставі сказаного вище можна припустити, що і в цьому випадку Лагіди на правах необмежених володарів країни підкріпляли свою нагороду матеріальним чинником. Зрештою, надання у подібних випадках податкових пільг, пов'язаних із придбанням нерухомого майна, як і у випадку запровадження військово-клерухічної системи, могло сприяти утриманню на берегах Нілу корисних державі талановитих, неординарних або просто відважних чи відданих людей (див. 4.1.3).

Окремо слід сказати про нагороди, якими відзначалися учасники династійних агонів, – Пентитерії, Арсиної тощо. Це стосується як столичних, так і провінційних змагань²²⁰. Якщо в інших випадках ми можемо говорити лише про опосередковану роль державних нагород у процесі перетворення громадян еллінського світу на птолемеївських підданих, то в останньому випадку ця функція системи заохочень проглядається більш рельєфно. Безперечно, існував прямий зв'язок між зазначеними нагородами як природним стимулом для учасників змагань, з одного боку, і бажанням володарів країни поширити царський культ – з другого. Зрештою, пропаганда птолемеївського царського культу й стала причиною запровадження відповідних агонів (див. 3.2.1), котрі раніше влаштовувалися лише на честь олімпійських богів²²¹.

Якщо говорити про птолемеївську систему заохочень, то слід зазначити, що іноді серед них можна вирізнити нагороди, призначені винятково для однієї групи населення й недоступ-

ні для інших. Так, військові одержували певну частину воєнної здобичі²²², а також, можливо, мали право купувати полонених за пільговими цінами²²³. У свою чергу, храмам, поряд зі звільненням від податків – ателією, що була тією чи іншою мірою доступною і для представників інших категорій населення (див. нижче), – надавалося право притулку – асилія (див. 2.2.1), – яке жрецтво широко використовувало у власних інтересах²²⁴. Учені – працівники Мусейону були не лише звільнені від податків, а й перебували на повному державному утриманні²²⁵ – таким чином, вони нагороджувались, так би мовити, заздалегідь, що змушувало їх у разі необхідності виконувати царські замовлення²²⁶. Недаремно скептик Тімон з Фліунта називав александрійський Мусейон пташником (згідно з іншим перекладом – курником) муз, де виготовують незліченну кількість ручних книжкових хробаків²²⁷.

Проміжне місце між нагородами й заходами, що проводилися з метою полегшення матеріального становища населення, в елліністичному Єгипті посідали різноманітні податкові привілеї. Так, якщо скасування соляного податку для осіб, котрі тією чи іншою мірою були причетні до підготовки чергових пентитерій (див. вище)²²⁸, надання податкових привілеїв храму Ісиди на острові Філа²²⁹ або звільнення мендеського нома від увізного й вивізного мита та деяких інших податків²³⁰ слід розцінювати як нагороду²³¹, то податкові пільги клерухам²³², котрі повинні були самостійно забезпечувати себе усім необхідним для несення військової служби, менший обсяг апомойра для жителів Фіваїди, де умови для виноградарства й садівництва були менше сприятливими, ніж у Нижньому Єгипті²³³, тимчасові податкові пільги виноградарям, котрі отримали ділянки досі необроблюваної землі²³⁴, або скасування недоїмок жителям лікійського міста Телмесса після негараздів, що були викликані війною²³⁵, слід вважати проявами амортизації. Головне, що в

усіх цих випадках відповідне рішення ухвалювалося саме державою. Навіть у випадку Телмесса правитель цього міста Птолемей, син Лісімаха, родич царя²³⁶, не зміг би полегшити долю підвладних, якби Птолемей Евергет не надав йому відповідних повноважень²³⁷.

Іншою практикою, наближеною до амортизації, була система державних позик, яка мала на меті допомогу землекористувачам. Так, нам відомі випадки надання подібної позики клеруham Птолемею й Аполлонію перед посівом, відповідно, сезаму і зернових²³⁸. Але вважати це чистим благодійництвом не слід, тому що позика мала бути повернена повністю і вчасно, інакше як боржникові, так і його поручителю загрожував штраф. До того ж шляхом подібних позик Птолемеї бажали збільшити кількість вирощуваних зернових і технічних культур²³⁹, що, у свою чергу, повинно було поповнювати державну скарбницю за рахунок збільшення платоспроможних землекористувачів. Але все ж подібні дії держави були на користь не лише їй, а й переселенцям, які завдяки позикам отримували можливість одразу розбудовувати своє господарство.

Що ж до “чистої” амортизації, то у III столітті відомий єдиний її прояв. Мається на увазі допомога, яку згідно з Канопським декретом надав під час голоду, пов’язаного з недостатнім розливом Нілу, усім жителям Єгипту Птолемей III Евергет²⁴⁰. Я вважаю, що не слід розцінювати це твердження єгипетських жерців, з огляду на тенденційність декрету, лише як риторичний зворот²⁴¹. По-перше, тому, що роздача хліба під час голоду була звичною для Єгипту практикою ще в період правління фараонів. Отже, Евергет, щоб показати, що він є справжнім законним володарем Країни Нілу, цілком міг діяти за прикладом своїх давніх попередників на єгипетському престолі²⁴². По-друге, спонукати царя до подібних дій могло також усвідомлення складної внутрішньополітичної ситуації у країні, пов’язаної з

повстанням, що розпочалось під час III Сирійської війни (див. 4.3)²⁴³. І, по-третє, Птолемей III міг собі дозволити закупівлю хліба за межами Єгипту з огляду на накопичені батьком величезні скарби²⁴⁴ і власну чималу воєнну здобич²⁴⁵, яка, ймовірно, перевищила сумму щорічного надходження до державної скарбниці за часів Філадельфа²⁴⁶. Тим більше що робив він таку закупівлю переважно на власних зовнішніх територіях²⁴⁷.

Таким чином, ми бачимо, що у країні справді існувала на державному рівні система заохочень і певною мірою амортизації. Ця система, поряд з іншими, більш відвертими заходами, була опосередковано спрямована на посилення залежності греків та еллінізованих іммігрантів від володарів елліністичного Єгипту.

3.2. Створення релігійно-ідеологічних передумов для нівелювання

3.2.1. Династичний культ

Поряд із соціально-економічними заходами, спрямованими на перетворення переселенців з еллінського світу на власних підданих, нові володарі Єгипту не нехтували також і методами впливу на свідомість греко-македонян. У першу чергу я маю на увазі чинники, пов'язані зі змінами у релігійному світогляді. Важливу роль у цьому аспекті відігравало запровадження царського культу. Слід одразу зазначити, що в елліністичному світі існувало два різновиди культів правителя: полісний і загальнодержавний²⁴⁸. Перший мав суто формальний характер і вказував лише на те, у сфері впливу якої з великих елліністичних держав перебував той чи інший поліс у той чи інший період²⁴⁹. Другий різновид, на мою думку, не слід пояснювати мотивами, пов'язаними з підтвердженням права перших елліністичних монархів на володіння, здобутого під час боротьби за

спадщину великого Александра²⁵⁰. Легітимізація влади того чи іншого з діадохів не була головною метою обоження представників правлячих династій. Про це свідчить той факт, що жоден з діадохів не робив спроби розповсюдити обов'язкове визнання божественного статусу, наданого йому полісом, – подібний статус був в усіх головних претендентів на спадщину Александра або на її частину²⁵¹, на усі підвладні йому території²⁵². Антігон Монофталм взагалі іронізував із приводу власної “божественності”²⁵³, а Птолемей Сотер зробив божественним покровителем своєї династії Александра²⁵⁴, таким чином пропагуючи його культ замість власного²⁵⁵. Перший загальнодержавний культ, пов'язаний із представниками правлячої династії, з'явився у Єгипті вже після смерті Птолемея I. Процес щодо його заснування був започаткований Птолемеєм II не раніше 283 року²⁵⁶, тобто тоді, коли необхідність легітимізації влади відпала не лише для династії, яка на той час уже міцно закоренилася у Єгипті, а й для самого царя, якого ще за життя батька було визнано не тільки законним спадкоємцем, а й співправителем останнього²⁵⁷. В історії дому Лагідів були випадки використання тих чи інших нюансів, пов'язаних із царським культом, для підтвердження прав на престол окремих представників династії (див. 4.3). Але такі випадки мали місце вже після офіційного запровадження культу на загальнодержавному рівні.

Що було головною причиною запровадження царського культу у державі Птолемеїв, де його, до речі, було засновано вперше в елліністичному світі (див. нижче)²⁵⁸, якщо не враховувати спроби Александра заснувати власний культ у своїй імперії в останні роки життя?²⁵⁹ Ще М.І. Ростовцев у своїй фундаментальній праці “Соціальна та економічна історія елліністичного світу” відзначав, що Птолемеї, запроваджуючи царський культ на державному рівні, мали на меті посилити ступінь підкорення своїй владі греко-македонського населен-

ня країни²⁶⁰. Я повністю поділяю цю думку відомого вченого. Зрештою, саме у птолемейському Єгипті ця тенденція найбільше впадає у вічі. Йдеться про те, що саме на прикладі цієї країни найяскравіше видно, на кого були розраховані численні акції, пов'язані з апофеозом спочатку померлих, а потім і живих представників правлячої династії. Маються на увазі свята і спортивні змагання, влаштовані на їхню честь, а також присвячувані їм численні вівтарі та храми²⁶¹. Справа в тому, що єгиптянам подібне підкреслення божественної сутності фараонів було непотрібне, оскільки вони споконвічно обожнювали носіїв верховної влади²⁶². Македоняни, які посіли єгипетський престол, ще з часів Александра Великого отримували від єгипетського жрецтва єгипетські імена, подібні до тих, котрі мали давні фараони, – як знак визнання легітимності їхньої влади²⁶³, а отже, і їхньої божественної сутності, без якої ніхто не міг стати законним володарем обох земель²⁶⁴. Пізніше про Александра навіть виникла легенда, згідно з якою його справжнім батьком був єгипетський фараон Нектанеб II²⁶⁵. Таким чином, напрошується висновок, що численні апофеози царів, членів їхніх родин, а іноді навіть коханок²⁶⁶, і заходи, що їх супроводжували, були спрямовані не на єгиптян, для яких Лагіди й без цього були живими богами, а на переселенців, які, подібно до корінного населення, повинні були зрозуміти й адекватно сприйняти цей факт.

Тому не випадково культ елліністичних володарів навіть у Єгипті, в усякому разі на першому етапі, мав переважно грецьке коріння²⁶⁷. Єдиним більш-менш суттєвим єгипетським внеском у розробку ідеології обожнення царя можна вважати т.зв. євгемеризм (див. 2.2.2). Хоча не виключено, що єгипетське коріння мала й практика ототожнення представників і представниць дому Птолемей з богами та богинями елліністичного пантеону (див. нижче)²⁶⁸.

Розглядаючи динаміку запровадження царського культу у птолемейському Єгипті, за основу можна взяти схему, яку сформулював Г. Бенгтсон. Згідно з цією схемою першим етапом зазначеного процесу було обожнення Александра, тобто створення прецеденту; другим етапом – обожнення померлих батьків Філадельфа, Птолемея I та Береніки I; нарешті, третім – обожнення живих володарів: спочатку Арсиної II, а потім Птолемея II²⁶⁹. Разом з тим ця схема, з деякими поправками²⁷⁰, хоча й відповідає дійсності, але недостатньо відображає зміни, котрі відбувались у характері царського культу в плані співвідношення грецьких і єгипетських рис. Тому, розглядаючи розвиток царського культу, я буду звертати увагу в першу чергу саме на цей аспект.

Отже, у 321 році Птолемей I, тодішній сатрап Єгипту, захопив тіло Александра і відвіз його до своєї сатрапії²⁷¹. Спочатку воно перебувало у Мемфісі²⁷². Ми можемо припустити, що місцеві жерці віддали йому належну шану як померлому фараонові, котрий став єдиним цілим з Осирісом²⁷³. Через декілька років останки царя було перевезено до Александрії, ктистом якої він був²⁷⁴. Можливо, ця подія відбулася ще до 311 року²⁷⁵. Саме в Александрії Птолемеєм було здійснено офіційне обожнення померлого царя, пов'язане в першу чергу з культом засновників міст²⁷⁶. На цей раз апофеоз мав грецький характер як за формою, так і за змістом²⁷⁷. Доказом цього можуть бути хоча б чотири відомі нам типи статуї сина Філіппа, що мали александрійське походження й за своїм естетичним і тематичним навантаженням відповідали еллінським канонам. Йдеться про кінну статую Александра-ктиста, скульптурну композицію, що зображувала Александра, увінчаного богинею Тюхе, а також статуї Александра-доріфора (списоносця) та Александра-егіоха (егідодержця)²⁷⁸.

На початку III століття – не пізніше 290/289 року²⁷⁹ культ Александра переріс рамки Александрії і став офіційним для

всієї країни, про що свідчать елефантинські папіруси²⁸⁰. Очевидно, тут мав місце вплив єгипетської релігійно-політичної традиції, згідно з якою функції головного бога-покровителя столиці, резиденції того чи іншого фараона, поширювались на всю країну²⁸¹. Якщо ж припустити, що перший з відомих нам жерців Александра – Менелай, син Лага²⁸², був не ким іншим, як рідним братом Птолемея Сотера²⁸³, то акт запровадження державного культу Александра можна розцінювати як додаткове підкреслення зв'язку між останнім і Лагідами, а отже – як важливий крок на шляху до обожнення самих александрійських володарів.

Наступним кроком, як було зазначено вище, стало обожнення померлих представників династії. Протягом 282–79 років син і наступник Птолемея I, Птолемей II, обожествив спочатку свого батька, а потім матір (див. нижче)²⁸⁴. Цілком вірогідно, що це обожнення могло готуватися ще за життя Птолемея I. В усякому разі, на початку III століття у зображеннях Птолемея I з'являються риси діонісизації²⁸⁵. У цьому контексті не випадковим видається факт запровадження Птолемеєм II спільного свята для Діоніса та богів-Сотерів²⁸⁶. Якщо ж згадати роль, яку у появі євгемеризму відіграло ототожнення Діоніс – Осиріс, то подібні явища взагалі не повинні викликати подив. Очевидно, Сотер, який згідно з античною традицією насправді міг би після смерті претендувати на те, щоб стати богом, вирішив за допомогою пропаганди підкреслити цей факт. До проявів такої пропаганди можна також віднести зображення засновника династії на монетах у героїчній подобі²⁸⁷. Сюди ж необхідно долучити і появу царського родоводу, відповідно до якого предками Птолемеїв були Діоніс і Геракл²⁸⁸. Євгемеристичні риси в обожненні Птолемея I та його дружини Береніки I чітко проглядаються і в знаменитому “Енкомії” Теокрита, написаному на честь Птолемея II. У цьому кон'юнктурному творі описується, як батьки прав-

лячого монарха, поряд з Александром, перебувають на Олімпі, оскільки вони удостоїлися цієї честі за свої дії на землі²⁸⁹. З огляду на бажання Птолемеїв поширити власний культ, у першу чергу серед еллінізованих іммігрантів, немає нічого дивного у тому, що культ батьків правлячого царя мав греко-македонський характер²⁹⁰. На їхню честь будувалися еллінські храми²⁹¹, а починаючи з 279/278 року, через кожні чотири роки в Александрії влаштовувалися спеціальні довготривалі загальногрецькі агони, які отримали промовисту назву – Птолемайя²⁹². Навіть епіклеса “Сотер”, як переконливо показав В. Хусс, мала не єгипетський, а суто греко-македонський характер²⁹³. Це видно хоча б із того, що у демотичних документах грецьке культове ім’я Птолемея I, незважаючи на наявність приблизних місцевих еквівалентів²⁹⁴, транслітерувалося єгипетськими символами²⁹⁵.

Після цього Птолемей II зробив ще один крок – на цей раз спрямований у бік максимального наближення царського культу до єгипетського еквівалента. У 272/271 роках, цей александрійський володар та його рідна сестра і тодішня дружина Арсиноя II стали об’єктами офіційного прижиттєвого апофеозу²⁹⁶. Гадаю, що саме енергійна й честолюбна Арсиноя була ініціатором цього досить ризикованого заходу. До того ж, на мою думку²⁹⁷, саме на перспективу подальшого обожнення, а не на зміцнення позицій правлячої династії, як це припускає Е. Керні, було також спрямовано й більш ніж екстравагантний шлюб, укладений між братом і сестрою²⁹⁸. При цьому слід відзначити універсальний характер, що мала її індивідуальна епіклеса, Філадельфа, яка згодом поширилася і на її чоловіка²⁹⁹. Ця епіклеса наближала вищезгадане подружжя як до Зевса та Гери, котрих також можна було назвати богами-Адельфами, про що вже під час весільного бенкету брата й сестри натякав один із придворних александрійських рапсодів³⁰⁰ і більш відверто писали Теоокріт, Каллімах, а можливо, й Посидіпп³⁰¹, так і до Осіріса та Ісиди³⁰².

Таким чином, культ новоявлених “богів” мав стати зрозумілим не тільки для єгиптян³⁰³, а й для переселенців з еллінського світу³⁰⁴. Отже, і у цьому випадку між цими двома основними групами населення птолемеївського Єгипту ставився знак рівності. Крім того, цей шлюб і подальше обожнення, очевидно, мали і певний династичний підтекст, оскільки Арсиноя Філадельфа всиновила дітей свого брата й чоловіка від суперниці³⁰⁵, так само як це зробила свого часу Ісида Філадельфа єгипетського міфу³⁰⁶. Не виключаю, що саме цим можна пояснити появу у Канопі спільного святилища Ісиди й Анубіса, яке побудував від імені Арсиної та її царственного чоловіка птолемеївський наварх Каллікрат³⁰⁷.

Обожнення живих представників правлячого дому призвело до відповідних змін у птолемеївській ідеології³⁰⁸. Ці зміни особливо чітко простежуються на прикладі творчості Каллімаха. Так, цей чи не найкон’юнктурніший з усіх александрійських поетів³⁰⁹ у “Гімні до Зевса”, написаному наприкінці 80-х років III століття³¹⁰, змальовував картину, згідно з якою володар Олімпу не лише протегує царям, а й контролює і відповідно оцінює їхню діяльність³¹¹. При цьому киренський поет не тільки підкреслював той факт, що земні володарі, хоча і повелівають іншими смертними, відрізняються від них лише тим, що перебувають під особистою опікою царя богів, а й самого Зевса, по суті, наділяв євгемеристичними рисами³¹². Проте незабаром він рішуче декларує відмову від концепції месенського мислителя. У своєму “Гімні до острова Делос” Каллімах підкреслює прижиттєвий апофеоз Філадельфа, який, подібно до Аполлона, став богом від народження³¹³. Цей же поет у гострій епіграмі засуджує Євгемера (котрий, до речі, доживав свого віку не де-небудь, а саме у столиці птолемеївського Єгипту³¹⁴, що, на мій погляд, також не було випадковістю), називаючи його “старцем-ошуканцем” (своєрідне обігрування значення імені Євгемер)³¹⁵.

Це не дивно, оскільки євгемеризм, із притаманними йому рисами посмертної відплати, для живих “богів” Птолемеїв був уже вчорашнім днем, тому що не відповідав тодішній державно-релігійній доктрині.

Культ “божественного” подружжя широко репрезентувався в межах держави Птолемеїв як за життя, так і після смерті Арсиної. Богам-Адельфам³¹⁶ присвячувалися спільні й окремі храми як в Александрії, так і в хорі³¹⁷ – у Крокодилополісі навіть був розташований вівтар Птолемея II, який мав право притулку³¹⁸. Культові споруди, присвячені обоженному подружжю, також з’явилися у залежних від Птолемеїв областях, розкиданих по усьому Східному Середземномор’ю³¹⁹. На честь Птолемея та його дружини-сестри влаштовувалися різноманітні свята й агони³²⁰, усі причетні до яких, ймовірно, отримували певні привілеї³²¹. Культовими іменами новоявлених “богів” почали називати населені пункти, розташовані як у самому Єгипті, так і за його межами³²². Щоб посилити асоціативні зв’язки між Александром та Птолемеєм з Арсиною, котрі також були обожені за життя³²³, столичні епонімні жерці Александра почали іменуватися жерцями Александра й богів-Адельфів³²⁴. У свою чергу, культ Арсиної-Філадельфи³²⁵ після її смерті відправляла окрема канефора, чия посада мала також епонімний характер³²⁶. Окрім того, задля ефективнішого сприйняття еллінізованими іммігрантами цих релігійних нововведень Арсиною нерідко ототожнювалась, асимілювалась або асоціювалась з різними богинями елліністичного пантеону³²⁷: Афродітою, Ісидою, Іо³²⁸, Селеною, Нікою, Деметрою, Афіною, Герою, Артемідією, богинею щасливої долі Агате Тюхе, Єленою³²⁹, а також причислялась до сонму Харит і йменувалася десятою музою³³⁰.

Як ми вже бачили, не залишились осторонь від процесу популяризації культу новоявлених богів і придворні александрійські поети³³¹. Так, згаданий вище Каллімах, окрім “Тімну Дело-

су” написав пісню на смерть Арсиної³³², де яскравими фарбами змалював вознесіння обоженної цариці на небеса³³³. Його ж колега, Посидіпп, в епіграмі, присвяченій бронзовій статуї поета Філета Коського, відверто вказував на те, що оспівувана скульптура була створена за наказом Птолемея (Філадельфа) – бога і царя³³⁴.

Окрім того, зазначені митці, безперечно, намагалися сприяти формуванню в еллінізованих переселенців своєрідної ілюзії щодо принесення відповідними птолемеївськими заходами належних плодів. Про це свідчить той факт, що при птолемеївському дворі широкої популярності набула практика написання епіграм, у яких розповідалося про присвяти, зроблені на честь Арсиної простими, далекими від придворних кіл вихідцями з еллінізованого світу³³⁵. Наприклад, все той же Каллімах у цей спосіб повідав про присвяту рідкісної мушлі, зроблену в храмі Арсиної-Кіприди дівчиною на ім’я Селенія родом зі Смирни³³⁶. Із присвятами, принесеними у цей же храм, безпосередньо пов’язана також низка епіграм, приписуваних Посидіппу. При цьому в зазначених творах адептами культу нової богині змальовуються проста дівчина-македонянка Гегесо, вільновідпущениця Епікратіс, а також звичайні моряки, мандрівники та рибалки³³⁷.

І, нарешті, на потреби культу Філадельфи царським указом передавалась 1/6 частина (т.зв. апомойра) від збору плодів садів і виноградників, яка до цього сплачувалась іншим богам³³⁸. Мені видається доцільним припущення, яке стосовно цілей передачі цього податку на відправлення культу Арсиної свого часу зробив В. Отто, а пізніше підтримали такі відомі дослідники, як В.В. Струве, Е. Бівен, І.Ф. Фіхман, Л. Кенен, Ф. Уолбенк та ін. Згідно з цим припущенням це нововведення запровадили не лише з метою забезпечити матеріальну базу культу, а й для того, щоб заохотити відправлення цього культу у храмах інших богів,

за що ці храми й отримували гроші, призначені Філадельфі³³⁹. В усякому разі, нам відомо про факт подібного запровадження культу Арсиної у мендеських храмах, присвячених священним баранам, а також у мемфіському, фіванському, саїському, арсиноїтському та деяких інших номах³⁴⁰. При цьому навіть зазначене нововведення, започатковане Філадельфом, певною мірою стосувалося не лише корінних жителів країни пірамід, а й еллінізованих переселенців. Не забуваймо, що значну більшість виноградарів, тобто фактичних платників апомоїра, становили саме вихідці з еллінізованого світу (див. 4.2.1).

Здається, що і сам Птолемей наприкінці життя повірив у свою божественну сутність. Як згадує антична традиція, цей досить розумний володар на схилі років був упевнений, що отримав секрет безсмертя³⁴¹.

Після появи богів-Адельфів розпочалася справжня вакханалія апофеозів. Так, божественних почестей удостоїлись не лише рідна сестра Птолемея й Арсиної Філотера³⁴² і дочка царя Береніка³⁴³, що, зрештою, мало сенс, а й Філадельфові коханки – Белістіха та Кліно. Першій збудували храм, де вона визнавалася як Афродіта-Белістіха (пор. із храмом Арсиної-Кіприди, збудованим птолемеївським навархом Каллікратом³⁴⁴), другу ж на її вимогу зображували з рогом достатку, подібно до богині родючості (див. прим. 266).

Така демонстрація пихи й марнославства царських коханок могла призвести до повної дискредитації ідеї прижиттєвого царського культу³⁴⁵. Очевидно, саме тому син і наступник Філадельфа – Птолемей III зробив усе, щоб надати подальшому втіленню цієї ідеї пристойного вигляду. Так, він прийняв суто грецьку (див. нижче) епіклесу – Евергет (Благодійник). Слід зазначити, що з точки зору еллінізованого населення птолемеївського Єгипту акт прийняття зазначеної епіклеси виглядав цілком заслужено. Не треба забувати, що це сталося у серпні 243

року³⁴⁶, тобто після того, як цар на власні кошти закупував для Єгипту хліб під час голоду³⁴⁷. У практиці грецьких полісів існувала традиція проголошувати евергетами тих чи інших осіб за благодіяння фінансового характеру, в тому числі й пов'язані із закупівлею зерна, здійснені щодо його громадян³⁴⁸. Проте масштаби благодіяння царя, враховуючи розміри Єгипту, видавалися просто незбагненними. Особливо це впадало у вічі, зокрема, у порівнянні з благодіяннями такого собі Геракліда з кіпрського саламіну, що продав афінянам 3000 медімнів пшениці за заниженими цінами³⁴⁹, або ж якихось жителів Тіра й Сидона, котрі зробили подібну послугу громадянам крихітного беотійського поліса Оропа³⁵⁰. Тому іменування третього представника династії Лагідів не просто Евергетом, а богом-Евергетом повинно було видаватися цілком закономірним³⁵¹. У зв'язку з цим не слід також забувати, що й сам Птолемей Евергет очевидно прагнув постійно підкреслювати значущість, здійсненого ним зазначеного благодіяння. Про це свідчить існування традиції, згідно з якою цей володар, а також його дружина Береніка II зображувалися з рогом достатку в руці³⁵².

На користь гіпотези стосовно грецького походження культового імені третього представника александрійської династії³⁵³, на мою думку, свідчить і той факт, що Евергет не забував підкреслювати своє походження від Птолемея Сотера. Хоча за часів правління Птолемея III в офіційній титулатурі епонімного александрійського жерця царського культу, поряд з іменами Александра й богів-Адельфів, з'явилися лише імена богів-Евергетів – самого Птолемея III та його обожненої за життя дружини Береніки II³⁵⁴, боги-Сотери також тією чи іншою мірою неодноразово згадувались у різних епіграфічних пам'ятках цієї доби, що також мали офіційний характер. Серед них можна назвати адулітанський напис, декрет самосців на честь Булагора³⁵⁵ і знаменитий тримовний Канопський декрет³⁵⁶. Звичайно, за часів

Евергета також продовжувалася традиція регулярного святкування александрійських Птолемай³⁵⁷. Можливо, у цей спосіб Евергет прагнув підкреслити типологічний зв'язок між власною епіклесою і культовим іменем засновника династії³⁵⁸. Таким чином цар хотів підкреслити, що він, подібно до діда, удостоївся апофеозу винятково за свої діяння, гідні справжнього божества, а не за самодостатню любов до брата чи сестри. Про можливість надання божественного статусу царським коханкам при такій постановці питання взагалі не могло бути й мови.

Задля посилення авторитету царського культу будь-які апофеози за часів правління Птолемея III було зведено до мінімуму. Окрім богів-Евергетів, божественний статус, наскільки відомо, отримала лише маленька дочка царственного подружжя Береніка, та й то після своєї смерті³⁵⁹. Окремий же еллінізований варіант культу царської дружини хоча й існував, але, на відміну від культу Філадельфи, мав напівофіційний характер³⁶⁰. При цьому птолемеївською пропагандою робилось усе можливе, щоб надати цьому культу загальнозрозумілий, а точніше, прагматичний характер. Так, нову богиню, на відміну від її попередниці, було наділено лише якостями, котрі могли бути корисними жителям держави Птолемеїв винятково у повсякденному житті. Подібно до Арсиної, вона стала охоронницею мореплавців (див. 3.1.3)³⁶¹. Окрім того, значний акцент робився на ролі Береніки як богині загального добробуту й достатку³⁶², що, ймовірно, як вже було вказано вище, значною мірою було пов'язано з реальною допомогою, наданою царським подружжям населенню Єгипту під час голоду³⁶³.

Напевно, саме завдяки вищенаведеним заходам вдалося зберегти основний конструктивний внесок Птолемея II й Арсиної II у розвиток царського культу: практику прижиттєвого обоження царського подружжя. Це ж, у свою чергу, вказує на незмінність прагнень третього покоління александрійських во-

лодарів до подальшого посилення авторитету своєї влади серед греко-македонського населення Країни Нілу.

Останнім штрихом у запровадженні царського культу в державі Птолемеїв, на мою думку, стала зміна характеру культових імен правлячих монархів, починаючи з кінця III століття. Епіклеси Птолемея IV Філопатор і, тим більше, Птолемея V – Епіфан мають вже не грецьке, а єгипетське забарвлення³⁶⁴. Так, Філопатором, по суті, був єгипетський бог Гор, який помстився Сету за вбивство свого батька Осиріса³⁶⁵. Саме цю обставину мали на увазі єгипетські жерці, коли у другому піфомському написі, зробленому на честь перемоги Філопатора при Рафії (див. 4.2.1), прославляли царя як “молодого Гора” і “переможця ворогів його батька”³⁶⁶. Також не дивно, що у низці написів, зроблених саме від імені Філопатора у храмі Гора Бехдетського³⁶⁷ в Едфу, особливо наполегливо підкреслюється тотожність цього царя із сином Осиріса та Ісиди³⁶⁸. Разом з тим якщо раніше практикувався пошук єгипетських паралелей для грецьких епіклес александрійських володарів (див. вище), то у випадку Філопатора ми спостерігаємо протилежну ситуацію. Щоб зробити зміст своєї епіклеси більш зрозумілим для представників еллінізованого населення власної держави, Птолемей IV використовує елементи синкретичного культу бога Серапіса (див. 4.1.2). Цар наказує побудувати на території александрійського Серапейону храм Гарпократа³⁶⁹ – найбільш еллінізованої іпостасі Гора³⁷⁰. Крім того, за часів Філопатора карбувалися золоті октодрахми, на яких батько царя зображувався у подібі самого Серапіса³⁷¹, тобто – еллінізованого Осиріса (див. 4.1.2).

Культове ім’я Птолемея V – Епіфан, – котре також мало єгипетське забарвлення³⁷², взагалі означало того, хто, сидячи на єгипетському троні, репрезентує (являє собою) бога і є носієм божественної сили³⁷³. Таким чином, відтепер для того, щоб вважатися живим богом, Птолемеям уже стало непотрібно здійс-

нювати гідні божества благодіяння, а було достатньо лише самого факту зайняття царського престолу.

Отже, під час правління Епіфана загальнодержавний культ Птолемеїв за своїм змістом максимально наблизився до класичного єгипетського еквівалента. Більше того, цілком можна погодитися з думкою, яку поділяє і Д. Делія, про те, що єгипетська традиція обожнювати не стільки персону фараона, скільки владу, яка йому належить, могла полегшити адекватне сприйняття культу Лагідів переселенцями з еллінського світу³⁷⁴.

Наскільки ж пощастило Птолемеям досягти поставленої мети? На мою думку, вони мали бути цілком задоволені досягнутими результатами. До нас дійшло чимало свідчень на користь того, що прибулі на береги Нілу сини грецького світу формально сприйняли царський культ. Так, поряд з державними, існували приватні храми й вівтарі, присвячені представникам правлячої династії³⁷⁵. Царям ще з часів засновника династії приватними особами присвячувались написи, у яких вони іменувались богами³⁷⁶; створювалися релігійні спілки шанувальників обожнених монархів³⁷⁷; елліни охоче брали участь у столичних і провінційних агонах, що влаштовувалися на честь обожнених представників александрійського царського дому³⁷⁸. А починаючи з III століття, не тільки єгиптяни, а й люди, що мали грецькі імена, складаючи яку-небудь присягу, навіть на побутовому рівні, клялися не лише іменами еллінських і місцевих богів, а й культовими іменами обожнених Птолемеїв³⁷⁹. Проте згадку про найбільше, на мій погляд, досягнення александрійських володарів, зроблене у цьому напрямку, ми зустрічаємо у I столітті. Йдеться про той знак рівності, який жителі птолемеївської столиці мало не підсвідомо ставили між останками Александра і рештками власних володарів, похованих поряд із божественним засновником міста (див. прим. 380). Такий висновок можна зробити на підставі розповіді про відвідини імператором Октавіа-

ном Августом гробниці Александра. У цьому анекдоті, переданому Светонієм і майстерно проаналізованому Е. Ерскіном, ми зустрічаємося зі щирим переконанням александрійців, що невід’ємною складовою огляду усипальниці великого македонянина є складання шани похованим поруч Птолемеям³⁸⁰. Крім того, не слід також скидати з рахунку той факт, що за часів римського панування у Країні Нілу продовжували функціонувати деякі храми, присвячені окремим представникам царського дому Птолемеїв³⁸¹.

При цьому з великою часткою вірогідності можна стверджувати, що подібне ставлення до культу правителя не мало, по суті, нічого спільного зі справжньою релігійністю³⁸². Процес обожнення царів відбувався у ті часи, коли освічені люди ставили під сумнів навіть саме існування богів-олімпійців³⁸³. Так, один із найактивніших пропагандистів божественної сутності Птолемеїв, Каллімах, автор гімнів до острова Делос, до Зевса і на смерть Арсиної II (див. вище)³⁸⁴, а також поеми “Коса Береніки”³⁸⁵, в одній зі своїх епіграм без належного пієтету, навіть з часткою прозаїчного прагматизму, описує статую Зевса Олімпійського³⁸⁶, а в епітафії киренцю Харедану взагалі висловлює атеїстичні погляди³⁸⁷. У свою чергу, Теоокріт, котрий натякав на шлюб Гери і Зевса, тих же богів-Адельфів, після від’їзду з Александрії іронізував з приводу “дружини трьох чоловіків”³⁸⁸. Не слід також шукати особливої релігійності у заходах діюкента Аполлонія, спрямованих на поширення царського культу. У цьому випадку ми бачимо лише приклад звичайної послужливості царедворця, який завжди бажав догодити царю³⁸⁹. До того ж люди з близького оточення цього сановника дозволяли собі досить відверті кепкування з приводу культу подружжя богів-Адельфів³⁹⁰. Установлення ж у приватних будинках вівтарів і статуй представників правлячої династії³⁹¹ можна розцінювати як звичайний прояв лояльності до царського дому і порівняти

з не такою вже давньою традицією тримати вдома портрети найясніших осіб чи вождів КПРС.

Але навряд чи самі Птолемеї вимагали від жителів країни справжніх релігійних почуттів щодо себе³⁹². Самого факту, що грецькі й еллінізовані іммігранти погоджуються ставити їх на один рівень з богами, а отже, визнавати, що між звичайними людьми й царями лежить гігантська прірва, новим володарям Єгипту було цілком достатньо. У зв'язку з цим я хочу нагадати думку, яку висловив Ф. Шахермайр із приводу спроби Александра Македонського запровадити серед своїх грецьких і македонських наближених проскинезу. Австрійський учений, розглядаючи психологічний аспект проблеми, дійшов висновку, що падіння ниць перед володарем повинно було залишити незабутнє враження у свідомості людини, яка виконує обряд проскинези. Після цієї церемонії людина просто не могла відчувати себе рівною з володарем. Саме цим учений пояснює намагання Александра зробити вищезгадану церемонію обов'язковою для усіх людей, що населяли його імперію, і в першу чергу – для греків і македонян³⁹³. На мій погляд, люди, котрі у той чи інший спосіб брали участь у заходах, пов'язаних із поклонінням ново-явленим живим “богам”, також не могли, хоча б мимоволі, не відчувати щось подібне. Це ж, у свою чергу, повинно було прискорити процес перетворення переселенців з еллінського світу на повноцінних птолемеївських підданих.

3.2.2. Релігійна політика сприятливого нейтралітету

Ще з часів Гомера стародавні греки, а точніше, представники їхньої інтелектуальної еліти з великим пієтетом ставилися до єгипетської мудрості³⁹⁴, котра нерозривно була пов'язана з місцевим жрецтвом, а отже, в певній мірі і з місцевою релігією. Серед видатних еллінів – філософів, астрономів, політиків, по-

етів, скульпторів, що шукали знань на берегах Нілу³⁹⁵, – були Лікурґ і Солон, Піфагор і Фалес, Анаксагор і Протагор, Платон і Демокріт, Євдокс і Ойнопід, Гекатей Мілетський і Геродот³⁹⁶. Починаючи із VI століття, коли греко-єгипетські зв'язки стали більш тісними³⁹⁷, спостерігається знайомство ширших верств населення Еллади з формальним боком єгипетської релігії. Так, вже за часів Геродота, чи навіть Гекатея Мілетського, існували загальновідомі ототожнення еллінських і єгипетських богів. Тоді ж з'явилися грецькі назви єгипетських міст, присвячених тому чи іншому божеству³⁹⁸. Звісна річ, ці ототожнення були дещо наївними³⁹⁹. Справжня єгипетська релігія не набула популярності у Греції класичної доби, про що свідчить хоча б байдужість жителів Пірея до храму Ісиди в єгипетському кварталі, що існував там у IV столітті⁴⁰⁰. Але певне уявлення про Єгипет і його релігію греки все ж таки мали⁴⁰¹. Це значно полегшило релігійний взаємовплив, що мав місце у Єгипті за часів Птолемеїв. Нові володарі Єгипту не тільки самі регулярно віддавали належну шану священним бикам чи баранам⁴⁰², що допомагало їм виглядати в очах місцевого населення справжніми фараонами⁴⁰³, а й не забороняли робити це переселенцям з еллінського світу. В усякому разі, наскільки мені відомо, не існує жодного джерела, яке б свідчило проти цього припущення. На його ж користь також може свідчити запровадження у країні ще Птолемеєм Сотером культу бога Серапіса, який, у випадку елліністичного Єгипту, мав грецькі й місцеві риси. Постає ж самого бога поєднувала в собі сутність як еллінських, так і єгипетських небожителів⁴⁰⁴. Таким чином, факт застосування елементів місцевої релігії у цьому випадку свідчить у тому числі і про бажання царя полегшити ознайомлення з цією релігією для іммігрантів, що прибули до Країни Нілу з еллінізованого світу.

Результати такої політики, зрештою, не змусили себе довго чекати. Деякий вплив місцевої релігії на неєгиптян спостері-

гається вже у III столітті. Так, як ми вже бачили, птоlemeївський наварх Каллікрат, очевидно той самий, що збудував храм Арсиної-Кіприди, оспіваний Посидіппом, збудував у містечку Канопі поблизу від Александрії храм, присвячений Анубісу та Ісиді (див. 3.2.1)⁴⁰⁵. Невідомий нам шанувальник богині Бастет присвятив їй невелику кам'яну стелу з відповідним зображенням, супроводженим грецьким написом⁴⁰⁶. Сучасниця Птолемея I грекиня Калліста з міста Едфу поблизу від першого порога Нілу в повсякденному житті використовувала печатку-скарабея із зображенням бога Тота у вигляді павіана⁴⁰⁷. У Фаюмському оазисі, де переселенці оселялись у великій кількості⁴⁰⁸, поруч із культами Зевса, Аполлона, Деметри, Персефони, Гермеса, Діоніса, Асклепія, Немесиди, Муз, Діоскурів, Кабірів, Геракла, фракійського бога-вершника Герона, фригійських Агдістиса та Кибели, фінікійського Адоніса, іранського Мітри, карійського божества, відомого нам під іменем Зевса Лабраундського, арабської богині Аллат і сирійських богинь Атаргадіс і Астарти, існували культу Осиріса, Ісиди, Хатхор, Тоеріс, Бастет, Хнума, Анубіса, Тота, Птаха, Нілу і навіть обожнених фараонів Сенусерта III та Аменемхета III⁴⁰⁹. Нам відомий також папірус початку III століття (бл. 293–290 років), написаний грецькою мовою, що містить календар найважливіших єгипетських релігійних свят⁴¹⁰.

Греки, що за часів перших Птоlemeїв оселилися у єгипетській хорі, будували собі гробниці місцевого зразка. Серед подібних поховальних споруд нам відома усипальниця якогось Теодора із села Гермонтіс у Фіваїді, названа в одному з демотичних документів 224 року пірамідою⁴¹¹. Навіть у самій Александрії, починаючи з III століття, зустрічаються характерні для єгипетської поховальної архітектури підземні гробниці⁴¹². Цим же століттям датуються александрійські поховальні урни типу Гафра, в оформленні яких часом поєднуються грецькі та єгипетські мотиви⁴¹³.

Зрештою, й знаменита Сема, своєрідний пантеон, у якому були поховані Александр і Птолемеї, на думку дослідників, була збудована у вигляді піраміди⁴¹⁴.

Немає сумніву в тому, що саме завдяки вихідцям з еллінської ойкумени, котрі протягом елліністичного періоду прибували на постійне або тимчасове мешкання до Країни Нілу, ми зустрічаємо різноманітні впливи єгипетської релігії на території всього Східного Середземномор'я. Так, культу єгипетських богів існували у балканській Греції, на Кикладах, на Криті та у грецьких містах Малої Азії⁴¹⁵. Навіть на берегах Понту Евксінського ми зустрічаємо відголоски впливу єгипетської релігії на людей, котрі мали прямий чи опосередкований стосунок до Країни Нілу⁴¹⁶. Перш за все про це промовисто свідчать державні та приватні культу єгипетських богів, що нерідко запроваджувались у причорноморських полісах (див. прим. 415). На це, між іншим, вказують й археологічні знахідки, зроблені на зазначеній території. Йдеться про єгипетські ушепті, а також про фігурки, зроблені зі скляної пасти, що зображували Імхотепа, Гарпократа і Сфінкса. З великою часткою вірогідності можна припустити, що зазначені артефакти були привезені з Країни Нілу людьми небайдужими до тамтешніх вірувань⁴¹⁷.

Починаючи з II століття, коли стихійний процес імміграції до елліністичного Єгипту фактично припинився⁴¹⁸ і в країні залишилися лише ті, хто насправді вирішив пов'язати з нею свою долю⁴¹⁹, вплив місцевої релігії на цих людей, а особливо на їхніх нащадків, став значно відчутнішим. Так, по всій території Країни Нілу можна зустріти написи (в тому числі й ієрогліфічні), виконані від імені вихідців з еллінізованого світу на честь єгипетських богів⁴²⁰, де, між іншим, розповідається про матеріальні пожертвування, зроблені переселенцями на побудову місцевих храмів⁴²¹.

У поселеннях Фаюмського оазису, де у значній кількості мешкали нащадки іммігрантів, переважну більшість культових

споруд становили храми різноманітних богів-крокодилів, Тота-Ібіса, Ісиди, Амона, Анубіса, богині-змії Рененатету та інших, ще екзотичніших, місцевих богів⁴²². Один із таких храмів на честь бога-крокодила Сокнебтунеса було збудовано у цій місцевості навіть за наказом самого Птолемея Сотера⁴²³. Про неймовірну кількість єгипетських храмів у Фаюмі з усією можливою красномовністю свідчать дані статистики. Так, лише в одному пересічному селищі Теадельфія нараховувалося як мінімум сім єгипетських храмів⁴²⁴, а у не менш пересічному поселенні Керкеосиріс кількість святилищ, присвячених місцевим богам, взагалі сягала тринадцяти⁴²⁵. Як показують папірологічні та епіграфічні знахідки, зроблені у Фаюмському оазисі, саме цим богам грецькі катеки жертвували земельні ділянки⁴²⁶ і навіть будували храми⁴²⁷; саме у єгипетських святилищах люди, що мали грецькі імена, шукали оракулів⁴²⁸. Мешканці оазису так само продовжували поклонятися єгипетським богам і за часів римського панування, про що свідчать хоча б археологічні джерела, знайдені під час розкопок селищ Філадельфії та Сокнопаю Несос⁴²⁹.

Поклоніння єгипетським богам не уникли навіть громадяни полісів, розташованих на території Єгипту. Так, у Навкратісі значною популярністю користувався синкретичний культ Афіни/Нейт⁴³⁰. Також нам відомо про існування у цьому квазіполісі якогось єгипетського храму⁴³¹. У столиці ж держави Птолемеїв як мінімум із II століття існував культ Гора, котрого там вшановували не лише в еллінізованій подобі Аполлона чи немовляти Гарпократа⁴³², а й у традиційному для Країни Нілу образі сокола⁴³³.

І все це відбувалось у Нижньому Єгипті, де кількість переселенців була значно більшою, ніж у Верхньому⁴³⁴. В останньому ж регіоні єгипетська релігія, можливо за винятком Птолемаїди, панувала взагалі необмежено⁴³⁵. Якщо в єгипетській хорі й зус-

трічалися храми грецьким богам, то, як правило, тим, що мали поширений у масах єгипетський аналог: богу-цілителю Асклепію-Імхотепу чи богу-чарівникові Гермесу-Тоту⁴³⁶.

Взагалі, в елліністичному Єгипті практика ототожнення грецьких і місцевих богів набула нечуваного розмаху. Кількість паралелей між представниками еллінського і єгипетського пантеонів, відомих ще за часів Геродота (див. вище), значно зростає⁴³⁷. До того ж ці ототожнення набули, так би мовити, більш поліваріантного характеру. На думку М. Нільссона, з якою важко не погодитися, це явище слід пов'язати з бажанням іммігрантів, котрі у пошуках кращої долі могли переселятися з одного елліністичного царства до іншого, максимально універсалізувати звичних богів грецького пантеону⁴³⁸.

В результаті під іменем Афродіти, чий жрець міг бути одночасно і служителем культу бога-крокодила Суха⁴³⁹, поклонялися богині Хатхор. Під іменем Артеміди вшановували богиню-кішку Бастет⁴⁴⁰, тоді як Афіну нерідко ототожнювали з богинею-бегемотихою Тоєріс⁴⁴¹. Не уникали подібної долі також шановані на далекій Елефантині нубійські богині Сатет і Анукет, яких греки ототожнили відповідно з Герою та Гестією⁴⁴². Знайшов у Країні Нілу свого “двійника” й Геракл. Ним чомусь став один із місячних богів, Хонсу⁴⁴³. Та особливо у цьому плані “пощастило” братам-Діоскурам, яких у фаюмському селищі Бакхіас ототожнили з двома місцевими богами-крокодилами – Сокноконнісом і Сокнобрайсісом⁴⁴⁴.

Характерною ілюстрацією, що відображає масштаби процесу ототожнення грецьких і єгипетських богів, є напис, зроблений, певно, наприкінці III століття невідомим нам командиром експедиції за слонами⁴⁴⁵. Цей напис містить віршовану грекомовну присвяту на честь бога Пана з подякою за заступництво під час полювання і повернення морем на трогодитське узбережжя, а також із проханням про подальше сприяння автору

присвяти, місту Александра і, певно, царському подружжю Філопаторів.⁴⁴⁶ При цьому під іменем Пана, очевидно, мається на увазі покровитель мисливців, мандрівників і воїнів – єгипетський бог Мін⁴⁴⁷.

Аналогічну невизначеність і плутанину можна спостерігати й у випадку релігійних свят. Звичайно, еллінізовані переселенці не забували справляти свята на честь Деметри чи Геракла⁴⁴⁸, проте нерідко вищезгадані ототожнення не дозволяють безперечно визначити, богам якого пантеону присвячувалася та чи інша урочистість⁴⁴⁹. Місцеві боги не залишалися без належного вшанування навіть з боку випускників гімнасій⁴⁵⁰, оплоту еллінізму на берегах Нілу⁴⁵¹. Так, якийсь ефеб з ейресіс Амонія, до речі ім'я цього Амонія походить від імені бога Амона, присвячує земельну ділянку “богові Суху великому великому”⁴⁵². В елліністичну добу мали місце навіть зміни в іконографії єгипетських богів, як це сталося із зображеннями бога Беса, котрому почали надавати риси Асклепія і Діоніса⁴⁵³. Скоріш за все, це робилося з метою полегшити сприйняття переселенцями нових для них божеств. Можна з упевненістю стверджувати, що саме завдяки цим новим adeptам єгипетські боги за часів імперії стали невід’ємною частиною греко-римського пантеону⁴⁵⁴.

Популярністю серед нащадків переселенців з еллінського світу користувалися також місцеві культи священних тварин. Вище вже зазначалося, яку пошану серед них мав Сух. Окрім того, можна ще згадати знаменитий опис процесу жертвоприношення його живому втіленню, зроблений уже за римських часів Страбоном, котрий особисто спостерігав, як жерці пхали у нещасну тварину істотні підношення численних прочан-неєгиптян⁴⁵⁵. Окрім священних крокодилів, переселенці вшановували і місцевих священних змій. Існує напис, зроблений якимось греком на камені, під яким той поховав убиту кимось священну змію богині Хатхор⁴⁵⁶.

У світовій історіографії часто зустрічається твердження про те, що єгипетський культ священних тварин мав бути чимось незвичним, чужорідним або навіть відразливим для греків. Дослідники вказують на насмішки і вияви нерозуміння, якими античні автори нерідко супроводжують згадки про цю реалію релігійного життя Країни Нілу⁴⁵⁷. І, вже відштовхуючись від цього положення, вчені намагаються пояснити факт широкого сприйняття цієї релігійної практики еллінізованими переселенцями або просто висловлюють власний подив із цього приводу⁴⁵⁸.

Хочу зазначити, що не бачу нічого дивного й екстраординарного у тому, що місцева практика поклоніння священним тваринам знайшла відгук у серцях емігрантів із грецького ареалу. Культ священних тварин був не таким уже й незвичним для синів еллінського світу⁴⁵⁹. Згадаймо хоча б той факт, що боги-олімпійці мали присвячених їм тварин: Зевс – орла, Гера – павича, Посейдон – коня, Афінa – сову, Аполлон – вовка, Артемідa – оленяцю тощо⁴⁶⁰. Ці тварини, як, наприклад, змії Асклепія, могли жити безпосередньо у храмах⁴⁶¹. Крім того, іконографія деяких еллінських богів мала анімалістичні риси. Наприклад, Посейдону у деяких місцевостях Еллади поклонялися під виглядом коня⁴⁶², ряду річкових божеств – під виглядом бика⁴⁶³, Артеміді – під виглядом ведмедиці⁴⁶⁴, а брати Діоскури і навіть сам Зевс нерідко зображувалися у вигляді змії⁴⁶⁵. Відповідно годування подібних священних тварин під виглядом жертвоприношення не було для греків незвичним. Не можна не провести паралелі між розповіддю Страбона і четвертим міміямбом Герода, у якому побожно годується священна змія Асклепія⁴⁶⁶, котрий, до речі, й сам міг набирати вигляду змії⁴⁶⁷. Та й взагалі священні змії користувалися в Елладі надзвичайною пошаною⁴⁶⁸. Навіть духу-покровителю Александрії, відомому під іменем Агатос Даймон й безпосередньо пов'язаному з культом Александра, жителі міста поклонялися під виглядом священної змії⁴⁶⁹.

У контексті проблеми сприйняття тваринного культу еллінізованими переселенцями слід також згадати грецьку легенду про німфу Іо, яка, тікаючи від помсти Гери, під виглядом корови дісталася до Єгипту, де народила сина Епафа, чие ім'я для еллінського вуха було дуже схоже на найменування священного мемфіського бика Апіса⁴⁷⁰. Існувала також оповідка про те, що колись боги-олімпійці, ховаючись від жахливого Тифона, перетворилися на тварин і втекли до Єгипту⁴⁷¹. І, нарешті, як слушно зазначив Ф. Федер у статті “Єгипетський тваринний культ за грецькими та римськими авторами” (2002), висміювання й відверта зневага стосовно єгипетського культу священних тварин були характерними лише для римських авторів, чільне місце серед яких посідали Ціцерон, Пліній-старший і Ювенал⁴⁷². Грецькі ж письменники від Геродота до Плутарха розповідали про цю релігійну практику жителів Країни Нілу якщо не з розумінням, то принаймні з певною повагою або ж попросту обмежувалися самим лише описом цього явища, не супроводжуючи його будь-якими коментарями⁴⁷³.

Ознакою поширення єгипетського релігійного світогляду серед неєгипетського населення Країни Нілу слід також вважати популярність у народних масах, починаючи з періоду пізнього еллінізму, магії, яка була головною складовою так званого “низького герметизму”⁴⁷⁴. Ця магія значною мірою мала єгипетське коріння, але рецепти й формули, котрими при цьому користувались, були написані грецькою⁴⁷⁵, отже, розраховані вони були на грекомовних adeptів⁴⁷⁶. У римську епоху авторитет єгипетських жерців-магів, не без участі єгипетських греків, настільки розповсюдився у Середземномор'ї, що навіть став об'єктом висміювання для сатирика Лукіана⁴⁷⁷, який у своїх творах використовував лише загальновідомі поняття, постаті і явища.

Зрештою, нащадки іммігрантів, у першу чергу діти від змішаних шлюбів⁴⁷⁸, перейняли навіть місцеві поховальні тради-

ції з бальзамуванням включно⁴⁷⁹. Серед них був навіть діюкет Діоскурид – напівгрек-напів'єгиптянин, який жив протягом II–I століть⁴⁸⁰. Проте поодинокі випадки запровадження подібної практики мали місце вже на початку III століття. Про це свідчить знайдена в Александрії поховальна стела Дифіла, сина Теара з Магнесії. На цій кам'яній плиті мумію небіжчика зображено на поховальному катафалку в оточенні місцевих богів, серед яких чітко вирізняється постать Анубіса. Зображення супроводжується грецькими, демотичними та ієрогліфічними текстами⁴⁸¹. При цьому на підставі археологічних знахідок можна зробити висновок, що подібні випадки були для птолемеївської Александрії хоча й нечисленними, але разом з тим і не поодинокими⁴⁸².

Найчисленніші ж і найрізноманітніші археологічні свідчення на користь поширення єгипетських поховальних обрядів серед грекомовного населення Країни Нілу датуються римською добою. Це кам'яні стели, так звані таблички до мумій, написані грецькою мовою, дерев'яні кришки від саркофагів, поховальні маски і, нарешті, знамениті фаюмські портрети⁴⁸³. Особливу цінність у цій групі джерел, на мою думку, становлять останні. Якщо, починаючи вже із середини III століття, не можна з упевненістю визначити етнічну належність жителів Єгипту за їхніми іменами⁴⁸⁴, то риси обличчя, зображені на портретах, що відігравали роль єгипетської поховальної маски, незважаючи на певну схематичність та ідеалізацію рис небіжчика⁴⁸⁵, допомагають нам установити походження свого прототипу⁴⁸⁶. Тим більше що фаюмський портрет – це внесок саме античної, а точніше, римської культури у місцевий поховальний обряд⁴⁸⁷. Навряд чи єгиптяни, котрі зберігали елементи своєї релігійної, а тим більше поховальної традиції майже незмінними із часів Нового царства⁴⁸⁸, самі зважилися б на подібну заміну⁴⁸⁹.

При цьому, зрозуміла річ, не можна стверджувати, що елліни в Єгипті повністю зреклися вірувань своїх предків. В осе-

редках еллінської культури, у першу чергу в нечисленних полісах, що були розташовані на території елліністичного Єгипту, наприклад таких, як столиця держави Птолемейв Александрія, боги-олімпійці не втратили своєї популярності. Про це можна судити на підставі творів александрійських придворних поетів, а також із розповідей Полібія, Страбона та Афінея, що підтверджуються й доповнюються свідченнями папірологічних, епіграфічних і археологічних пам'яток⁴⁹⁰. Так, у столиці Єгипту існували численні храми та інші споруди культового характеру, що мали стосунок до поклоніння представникам і представницям класичного еллінського пантеону⁴⁹¹. Серед подібних споруд можна згадати храми Зевса, Посейдона, Діоскурів, Пана, Афродіти Уранії, Афіни, Артеміди, Немесиди, Лето, Тюхе (з розміщенням у ньому вівтарем дванадцяти богів-олімпійців⁴⁹²), збудований Філопатором Німфейон, спільне святилище Деметри й Персефони⁴⁹³, брами, що були названі іменами Геліоса та Селени⁴⁹⁴, а також знаменитий Мусейон⁴⁹⁵, організація якого мала яскраво виражене релігійне забарвлення⁴⁹⁶. Судячи з епіграфічних пам'яток, знайдених в Александрії, там також мали місце й культу Аполлона, Діоскурів, Адоніса⁴⁹⁷, Ареса та Гери⁴⁹⁸. Існує також припущення, що в Александрії відправлявся й культ морської богині Фетіди⁴⁹⁹. У нашому контексті варто, між іншим, згадати й діонісійську процесію, влаштовану Філадельфом у середині 70-х років III століття⁵⁰⁰, та інші численні релігійні свята і містерії⁵⁰¹ грецького походження, що регулярно відзначалися жителями Александрії⁵⁰². Окрім того, александрійська Політевма за еллінським звичаєм ділилася на філи і деми, частина з яких мала назви, що походили від імен грецьких небожителів, а також героїв та героїнь: Зевса, Посейдона, Аполлона, Гермеса, Гефеста, Діоніса, Афіни, Деметри, Лето, Асопа, Геракла, Кастора, Полідевка, Теме-на, Еванта, Марона, Алтеї, Акака, Діяніри, Аріадни тощо⁵⁰³.

Під час же складання офіційних присяг александрійці клялися Зевсом, Герою та Посейдоном⁵⁰⁴.

У давньому Навкратісі, напевно як і в доелліністичний період, процвітали культи Аполлона, Діоніса, Гери і, можливо, Артеміди⁵⁰⁵. Доелліністичною добою, скоріш за все, датується й заснування мемфіського Еллініону – своєрідного грецького релігійного центру, котрий успішно продовжував функціонувати і за часів правління Птолемеїв⁵⁰⁶.

У хорі ми теж зустрічаємо свідчення того, що боги-олімпійці не були забуті. Навіть у найвіддаленіших куточках Єгипту археологи знаходять епіграфічні пам'ятки, що містять присвяти на честь богів-олімпійців⁵⁰⁷. Так, у написі, зробленому у 143/142 році союзом шанувальників царського культу з невеликого містечка біля першого порога Нілу, поряд із єгипетськими богами згадуються й грецькі⁵⁰⁸. У Фаюмі існували поселення, що мали імена Ареса, Гефеста, Гермеса, Афіни, Лето, Геракла, Полідевка, і село з промовистою назвою Елевсин (Елевсис)⁵⁰⁹. Під час археологічних розкопок, які велися на території цього оазису, знайдено також багато приватних вівтарів і статуй, присвячених грецьким богам⁵¹⁰. Існує також надгробний напис, у якому, на думку В. Отто, з метою своєрідної “підстраховки” містяться звертання як до Осиріса, так і до Гермеса⁵¹¹. У цьому випадку йдеться про Гермеса-Психопомпа (хоча не виключено, що укладач напису не забував і про ототожнення цього бога з Тотом або Анубісом⁵¹²). Навіть святині, збудовані еллінами єгипетським богам, зберігали характерні риси грецької храмової архітектури⁵¹³. Крім того, у численних гімнасіях, розкиданих по усій єгипетській хорі⁵¹⁴, важливу роль відігравало вивчення творів класичних та елліністичних поетів, у яких за основу нерідко бралися сюжети з грецької міфології⁵¹⁵; при цьому учнями-початківцями часто виконувалася вправа, сутність якої полягала в укладанні списку богів, розміщених в алфавітному по-

ряду⁵¹⁶. Та й у дорослому віці еллінізовані переселенці завдяки виступам професійних декламаторів і регулярним театральним постановкам також мали постійну можливість насолоджуватися гомерівським епосом і творами класичної драматургії, що ніколи не втрачали своєї популярності⁵¹⁷.

Звичайно, досить вагома частка грецького релігійного світогляду спостерігається й у рамках згаданого вище релігійного синкретизму. Справа в тому, що еллінізовані переселенці, сприймаючи культи місцевих божеств, як правило, присвоювали їм імена небожителів з еллінського пантеону. При цьому нерідко це робилося лише на підставі формально спільних рис чи функцій⁵¹⁸. Зрештою, з таким станом речей змушені були миритися і власне єгипетські жерці, як це видно на прикладі розетського декрету⁵¹⁹.

Слід зазначити, що і єгипетська релігійна традиція не уникнула деякого, здебільше суто формального, впливу з боку грецьких переселенців. В основному цей вплив обмежувався застосуванням елементів грецького образотворчого мистецтва та використанням необхідних для цього технічних прийомів під час оформлення єгипетських культових споруд. Про це свідчить низка археологічних знахідок, що час від часу трапляються в ході розкопок у Країні Нілу⁵²⁰. Чи не найхрестоматійнішим проявом цієї тенденції стало використання грецьких мотивів при оформленні гробниці верховного гермопольського жерця Тота, Петосиріса, збудованої за часів правління Птолемея I⁵²¹. Хоча згодом, на межі тисячоліть, в оформленні єгипетських поховань ми зустрічаємо навіть сцени, на яких зображено елементи еллінської поховальної культури. Серед них – зображення небіжчика на грецькому ложі зі стели Теренуфіса та ритуал возкурювання ладану зі стели Беса⁵²².

Сліди впливу грецького образотворчого мистецтва простежуються також в оформленні єгипетських храмів, зведених або

розбудованих за наказом Птолемея I⁵²³. До прикладів подібного синкретизму можна також віднести датовані часом Птолемея Філадельфа стели з колекції Бостонського музею образотворчого мистецтва, присвячені місцевим богам. Барельєфи, зображені на цих кам'яних плитах, виконано у реалістичній манері, притаманній еллінській образотворчій традиції⁵²⁴. Вплив грецької скульптурної школи проглядається й у манері виконання більш пізньої ритуальної статуї єгиптянина, стратега мендеського нома⁵²⁵.

Деяких змін, певно не без впливу еллінізованих переселенців, зазнали й погляди представників місцевої еліти на загробне життя. Так, у написі, котрий був зроблений у I столітті в гробниці Та-Імхотеп (Ті-Імхотеп), дружини верховного мемфіського жерця Пшерніптаха, від імені цієї жінки оплакується печальна доля тих, хто покинув цей світ⁵²⁶. І хоча текст цього напису було запозичено з давньоєгипетської “Пісні арфіста”⁵²⁷, проте слід погодитися, що подібні скарги більше пасують гомерівським персонажам, аніж дружині єгипетського первосвященника⁵²⁸.

Але це ні в якому разі не послаблює вплив, який місцева релігія справила на неєгипетське населення птолемеївського Єгипту. Якщо ж проаналізувати наслідки цього впливу, стане зрозуміло, чому нові володарі країни не чинили перешкод проникненню місцевої релігії до середовища греко-македонян, що певною мірою призводило до єгиптизації останніх. Перший із таких наслідків впадає у вічі одразу. Це не що інше, як зближення, якщо не повне злиття, єгипетського та неєгипетського елементу країни, тобто та ж сама нівеляція, про яку йшлося у попередніх розділах цієї роботи. Справді, важко собі уявити, що переселенці, живучи серед місцевого населення і переймаючи його релігійні традиції, водночас не переймали відповідний спосіб життя і світогляду. Це повинно було сприяти подоланню прірви між іммігрантами й аборигенами, а також привчати

перших дивитися на верховну владу та її безпосередніх носіїв, так би мовити, єгипетськими очима. Отже, такий стан речей повинен був не лише сприяти стабілізації внутрішньої ситуації в елліністичному Єгипті, а й прискорювати процес перетворення вихідців з еллінської ойкумени на підданих Птолемеїв.

Другим наслідком впливу єгипетської релігії на переселенців стало прискорення визнання ними царського культу як природного повсякденного явища. Я вже згадував, що єгиптяни обожнювали фараона не як конкретну особистість, а як носія верховної влади, що могло полегшити сприйняття греками й македонянами факту обожнення живих володарів (див. 3.2.1). До цього додавалася ще практика встановлення статуй обожнених представників правлячої династії у єгипетських храмах, де вони ставали об'єктом культових богослужінь⁵²⁹. До речі, дещо подібне мало місце в Єгипті за часів Нового царства⁵³⁰. З прийняттям же Канопського декрету це явище набуло загальнодинастичного масштабу, обов'язкового характеру й офіційно поширилось на весь Єгипет⁵³¹. Таким чином, відвідуючи місцеві храми, нові жителі країни мимоволі зайвий раз зустрічалися з проявами відправлення царського культу, що повинно було перетворити його на звичайне повсякденне явище.

І, нарешті, третім важливим наслідком залучення іммігрантів до єгипетської релігії повинно було стати посилення їхньої лояльності щодо царської влади, а також більш сумлінне виконання державних законів. Справа в тому, що місцева релігія недвозначно вважала гріхом як порушення законів, так і зневагу до царя⁵³². Обидва вчинки згадуються у виправдувальній промові небіжчика перед 42-ма суддями, яка міститься у знаменитому 125 розділі так званої “Книги мертвих”⁵³³. Але, щоб довести доцільність цього припущення, треба зупинитися ще на двох питаннях. По-перше, чи використовувалася “Книга мертвих” в елліністичному Єгипті. По-друге, чи не була вона своєрідною

індульгенцією, на чому наполягали відомі вчені А.Б. Тураєв і Ф.Ф. Зелінський, Б. Брієр і Дж. Брестед⁵³⁴. Оскільки якщо це було так, то знайомство еллінів з релігією єгиптян дало б цілком протилежні результати, негативні як для суспільства, так і для держави.

Відповідь на перше питання нам допоможуть дати папірологічні джерела. Існує досить значна кількість документів птолемейського походження, починаючи зі знаменитого Туринського папірусу⁵³⁵, які становлять уривки “Книги мертвих”⁵³⁶. Збереглися також малюнки, датовані пізньоелліністичною та римською добою, у яких проглядається сюжетний вплив цього твору⁵³⁷. На жаль, я не маю матеріалів, які б свідчили про те, що переселенці безпосередньо користувалися “Книгою”, хоча вони в елліністичний період і навіть раніше, безумовно, знали про неї⁵³⁸. Але це й не суттєво, оскільки у нашому випадку важливим є не факт застосування поховальної магії переселенцями, а факт збереження у незмінному вигляді переліку вчинків, які засуджувалися з точки зору єгипетської релігійної етики як за часів Нового царства, так і у греко-римському Єгипті. А саме на це недвозначно вказує вплив “Книги мертвих” на місцевий поховальний обряд при Птолемеях та імператорах.

Говорячи про справжнє значення “Книги мертвих” для давніх єгиптян, не можна не згадати влучне зауваження, зроблене з цього приводу Х. Франкфортом. За словами американського дослідника, відтворювати загробні уявлення стародавніх єгиптян лише на підставі текстів із “Книги мертвих” – все одно що судити про сучасні знання у галузі астрономії на підставі газетних гороскопів⁵³⁹. Проте сучасні єгиптологи з допомогою все нових і нових археологічних знахідок, здійснюваних у Країні Нілу, на мій погляд, вже змогли дати порівняно об’єктивну оцінку тієї ролі, яку “Книга мертвих” відігравала у давньоєгипетському поховальному обряді⁵⁴⁰. Так, французький дослідник П. Барге,

посилаючись на 30-й та 90 розділи “Книги”, відзначив, що вона була покликана не сприяти автоматичному виправданню небіжчика, а лише нейтралізувати негативну магію, за допомогою якої вороги могли змусити серце померлого зводити на нього наклепи на потойбічному суді⁵⁴¹. У свою чергу, сучасний перекладач значної частини цього пам’ятника єгипетської релігійної літератури російською мовою М.А. Чегодаєв дійшов схожого висновку. На його погляд, “Книга мертвих” не гарантує небіжчикові спасіння і вічного життя, а лише допомагає захиститись від численних ворожих до людей істот, які мешкають у потойбічному світі⁵⁴². Зі своєрідним путівником (не індульгенцією) порівнює “Книгу мертвих” інший відомий сучасний російський єгиптолог – А.О. Большаков⁵⁴³.

Я також дотримуюся думки, згідно з якою “Книга мертвих” не була для єгиптян “індульгенцією”. У тому ж 125 розділі, поряд зі злочинами проти царської влади (див. вище), багато уваги приділяється запереченню небіжчиком здійснення злочинів матеріального й духовного характеру, об’єктом яких мали бути храми, боги і священні тварини⁵⁴⁴. Отже, якщо припустити наявність у “Книзі мертвих” індульгенційного навантаження, то доведеться також припустити, що жителі Країни Нілу мали можливість безкарно для свого подальшого потойбічного існування виявляти непослух державі, здійснювати блюзнірства проти богів і безчинства стосовно їхнього майна. Таким чином, відштовхуючись від формальної логіки, слід було б прийти до висновку, що протягом тривалого часу – близько 1500 років⁵⁴⁵ – у Країні Нілу буцімто існувала група безпринципних осіб, котрі, займаючись продажем зазначеного поховального тексту, методично підривали соціальні, духовні, моральні й матеріальні основи, на яких базувалося саме існування царської влади, місцевого жрецтва і єгипетського суспільства в цілому. По суті, гіпотетичні дії відповідної групи сміливо можна було б прирів-

няти до антисоціальної діяльності т.зв. деструктивних релігійних сект і культів, починаючи від течій маніхейського спрямування і закінчуючи горезвісним “білим братством”. При цьому протягом вказаного часу ні фараони, ні єгипетське жрецтво, чийм інтересам у першу чергу шкодило б поширення подібного тексту⁵⁴⁶, не зробили ані кроку для заборони торгівлі “Книгою мертвих” або ж для покарання її продавців та виготовлювачів. Зрозуміло, що змальована мною гіпотетична ситуація не має нічого спільного зі здоровим глуздом. І це не дивно, оскільки вона не має також нічого спільного з реальністю. Як неважко пересвідчитись, у давньоєгипетському суспільстві просто не існувало жодного з перерахованих вище наслідків масового продажу “Книги мертвих”. Отже, зазначений поховальний текст не мав деструктивного характеру, а значить – і нічого спільного із середньовічними індульгенціями.

Крім того, у зв'язку зі сказаним вище не слід забувати про існування інших поховальних текстів, які однозначно вказують на те, що єгиптяни аж ніяк не відмовлялись від ідеї потойбічної відплати. В одному з таких текстів, знайденому у гробниці згадуваного вище гермопольського жерця Тота Петосиріса, сказано, що у царстві мертвих немає різниці між бідними й багатими і що Тот судить усіх відповідно до їхніх справ⁵⁴⁷. Ця ж мораль міститься у демотичній єгипетській казці про Сатні-Хаемуаса, в котрій ряд дослідників навіть вбачає прототип євангельської притчі про багатія та Лазаря⁵⁴⁸. На думку ж німецького єгиптолога Я. Ассманна, еволюція сотеріологічних й есхатологічних уявлень стародавніх єгиптян, з моральним аспектом включно, знайшла своє логічне завершення саме у вигляді християнських догматів⁵⁴⁹.

Отже, аналізуючи загальну релігійну ситуацію у птолемеївському Єгипті, слід відзначити, що релігійна політика Лагідів полягала у дотриманні своєрідного сприятливого ней-

тралітету в питаннях, пов'язаних із контактами єгипетського жрецтва з переселенцями. Наявність такого сприятливого нейтралітету пояснюється пропагуванням єгипетською релігією місцевого сприйняття інституту царської влади⁵⁵⁰. Виходячи з цього, місцева релігія за такої ситуації відігравала роль своєрідного каталізатора, котрий мав сприяти певному посиленню авторитету влади александрійських фараонів в очах іммігрантів з еллінізованого світу. Таким чином, можна стверджувати, що метою релігійної політики Лагідів, як і в попередніх випадках, було зміцнення внутрішньополітичного аспекту царської влади шляхом прискорення вищезгаданого процесу нівелювання і, як наслідок, перетворення греко-македонських переселенців на підданих єгипетського зразка.

¹ Plat. Polit.

² Xenoph. Cyrop. VIII, 2, 22.

³ Hecat. Abder. (FGH, 264); Murray O. Hecataeus of Abdera... – P. 152-153, 157-161, 165-166; Бухарин М.Д. Вказ. праця. – С. 97; Stephens S. Seeing Double... – P. 33-34. Майже через півтисячоліття філософ-неопіфагорієць Теотоген, певно не без впливу своїх елліністичних попередників, стверджував, що цар, незважаючи на те що він є живим законом, мусить дотримуватись існуючих вже законів. – Walbank F. Monarchies... – P. 77, 181.

⁴ Polyb. V. 34; Diod. XVIII, 14; 28; 33; Philo Alex. II, V, 29-30; Paus. I, VI; Lucian. Macrob. 12; Ael. Var. Hist. IV, 15; App. Sic. 1; curt. IX, VIII; Just. XIII, 6, XVI, 2.

⁵ Pop. Billows R. Kings and colonists... – P. 60-61.

⁶ Diod. XVIII, 14; Just. XIII, 6; Литвиненко Ю.Н. Сострат Книдский, Птолемей и захват Мемфиса: проблема датировки // ВДИ. – 1998. – №1. – С. 156.

⁷ Just. XIII, 6; Murray O. Hecataeus of Abdera... – P. 141-142, 152, 166.

⁸ Lenger M.-T. *Corpus des ordonnances des Ptolemaes*. – Bruxelles: Académie royale de Belgique, 1964 (non vidi). На жаль, я не мав можливості безпосередньо ознайомитися з роботою бельгійської дослідниці, але опубліковані нею документи містяться також в інших збірках, працювати з якими я отримав змогу.

⁹ Блаватская Т.В., Голубцова Е.С., Павловская А.И. Вказ. праця. – С. 207-208.

¹⁰ Пор. Manning J. *Land and Power*... – р. 142; також див. 1.1.

¹¹ У контексті останнього птолемейського едикту слід також згадати апокрифічний закон про звільнення рабів-євреїв, приписуваний Філадельфу псевдо-Аристеем, а услід за ним – і Йосифом Флавієм (Pseudo-Aristeas, 22-25; Flav. Ant. XII, II), оскільки дедалі більше сучасних дослідників схиляється до визнання його автентичності. – Пор. Westermann W. *Enslaved Persons Who are Free* // *AJPh*. – 1938. – # 1. – P. 19-30; Rostovtzeff M.I. *The social and economic...* – V. I. – P. 342-343; Струве В.В. *Общественный строй*... – С. 83-84; Fraser P. *Ptolemaic...* – V. I. – P. 57, 74, 697, 700; V. II. – P. 158 not. 263-264, 974 not. 126; Kasher A. *Op. cit.* – P. 63 not. 20; Bogaert R. *Liste géographique des banques et des banquiers de l'Egypte ptolemaïque* // *ZPE*. – Bd. 120 (1998). – P. 171-172.

¹² Блаватская Т.В., Голубцова Е.С., Павловская А.И. Вказ. праця. – С. 226; Davies J. *Cultural, social and economic features of the Hellenistic world page* // *The Cambridge ancient History: In XII v.* – Ed. 2. – Cambridge – London – New-York – New-Rochelle – Melbourne – Sydney: Cambridge University Press, 1984. – P. 257.

¹³ Серед таких галузей можна назвати: вирощування технічних культур, виробництво олії, вина, пива, льняних тканин, участь у державних відкупках тощо. – Див. Bevan E. *The Hellenistic...* – P. 148-157; Tarn W. *Ptolemy...* – P. 255-258; Skeat T. *A Fragment on the Ptolemaic Perfume Monopoly* (P. Lond. inv. 2859A) // *JEA*. – V. 52 (1966). – P. 179-180; Fraser P. *Ptolemaic...* V. I. – P. 134-135, 141-142; Пикус Н.Н. *Царские земледельцы...* – С. 30, 169-214; Bagnall R. *The Administration...*

– P. 6-8; Bogaert R. Les banques affermees ptolemaiques // *Historia*. – Bd. 33 (1984). – P. 181-198; Turner E. Op. cit. – P. 151-154; Bengtson G. Op. cit. – S. 122-124; Gehrke H.-J. Op. cit. – S. 58-59; Walbank F. The Hellenistic... – P. 111-112; Huss W. Aegypten... – S. 314; Kimberly W. Op. cit. – P. 53-54; Manning J. Land and Power... – P. 40, 71, 92, 110, 141-143; Thompson D.J. The Ptolemies... – P. 110-111; Muhs B. Tax Receipts... – P. 66-86; Reden S., von Wirtschaftliches Wachstum und institutioneller Wandel // *Kulturgeschichte des Hellenismus...* – S. 190, 194, 461 Anm 54, 462 Anm. 79.

¹⁴ P.Rev.Law. Col. 9; також див попередню примітку.

¹⁵ Pop. Davies J. Op. cit. – P. 257.

¹⁶ Per. inv. 24552.

¹⁷ P.Lille, 29.

¹⁸ Блаватская Т.В., Голубцова Е.С., Павловская А.И. Вказ. праця. – С. 253.

¹⁹ P.Tebt. 700; B.G.U. 1730.

²⁰ P.Rev.Law. Col. 23-37. У цьому контексті варто буде вказати, що в цілому указ про апомайра не зменшив фінансові надходження до храмових скарбниць (див. 3.2.1). У цілому ж, як слушно відзначив Л. Коєнен, прибутки від податків на сади й виноградники у храмах, де було запроваджено обслуговування культу Філадельфи, навіть дещо зросли у порівнянні з доелліністичним періодом. Це пояснюється збільшенням обсягу вирощування винограду за рахунок землеробів із числа еллінізованих переселенців. – Koenen L. The Ptolemaic King... – P. 70.

²¹ Ćwiderek A. Kiedy piaski... – S. 195.

²² B.G.U. 1211; поп. Tondriau J. Le decret dionysiaque de Philopator (B. G. U., 1211) // *Aegyptus*. – V. 26 (1946). – P. 84-95; Nilsson M. Geschichte der griechischen Religion... – S. 161-162; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 204; Turner E. Op. cit. – P. 169; Walbank F. The Hellenistic... – P. 211-212; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 174 Anm. 3; Hoelbl G. A History... – p. 171; Huss W. Aegypten... – S. 456; Mueller S. Op. cit. – S. 166 Anm. 66. Існує менш поширене припущення, згідно з яким

зазначений декрет було видано Птолемеєм Епіфаном з метою упорядкувати організацію діонісійського культу, який за часів царювання Філопатора набув у Єгипті вигляду неконтрольованих вакханалій з елементами вульгаризації та профанації. – Zuntz G. Notes on Epictetus, Lucian, and the ‘Edict of Ptolemy IV (B. G. U. 1211) // CQ. – 1950. – # ½. – P. 70-72; idem, Once more: The so-called ‘Edict of Philopator on the Dionysiac Mysteries (BGU 1211) // Hermes. – Bd. 91 (1963). – P. 228-239; пор. Hoelbl G. A History... – P. 179 not. 85.

²³ Herod. II, 178.

²⁴ Diod. XVII, 52; Plut. Alex. 26; Arr. Anab. III, 1; curt. VI, VIII; Oros. III, 16; Euseb. Chron. 171.

²⁵ CIG. III, 4925.

²⁶ Schubart W. Spuren politischer Autonomie... – S. 67-71; Bevan E. Op. cit. – P. 91-108; Блаватская Т.В., Голубцова Е.С., Павловская А.И. Вказ. праця. – С. 207; Fraser P. Ptolemaic... – V. I; V. II; Ейне А. Птолемиада...; Jaehne A. Alexandreion Chora // Klio. – 1981. – # 1. – S. 63-103; idem, Immobiles Eigentum und Buergerrecht ... – S. 504-510; Turner E. Op. cit. – P. 144-145; Hoelbl G. A History... – P. 26-27, 33 not. 88; Huss W. Aegypten... – S. 223-224; Rowlandson J. Op. cit. – P. 251-254; Cohen G. Op. cit. – P. 350-383.

²⁷ Пор., н-д: Huss W. Aegypten... – S. 223-224.

²⁸ Блаватская Т.В., Голубцова Е.С., Павловская А.И. Вказ. праця. – С. 214; Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 80 (пор. P.Hal. 1. Col. 7).

²⁹ Блаватская Т.В., Голубцова Е.С., Павловская А.И. Вказ. праця. – С. 214.

³⁰ Тарн В. Вказ. праця. – С. 173; Tarn W. Ptolemy... – P. 252; Ейне А. Александрия великая // ВИ. – 1969. – № 10. – С. 208; Bingen J. Conclusion // Hellenistic Egypt... – P. 283. Зрештою, навіть А. Єйне, котрий у своїй більш пізній роботі “Александрійська хора” (1981 рік) намагався довести, що Александрія за своїм становищем нічим не відрізнялася від інших елліністичних полісів, з певними оговір-

ками змушений був визнати факт співіснування полісної та загальнодержавної адміністрації у столиці держави Птолемеїв. – Jaehne A. *Alexandreion Chora*... – S. 74.

³¹ Пор. Strab. XVII, I, 42.

³² Ейне А. Птолемаида... – С. 24. Не слід також скидати з рахунку, що правлячі монархи могли також контролювати життя Птолемаїди через своїх офіційних або напівофіційних представників у полісній адміністрації. – Пор. Plaumann G. *Bemerkungen zu den Aegyptischen Eponymendatierungen aus ptolemaeischer Zeit: Ein Ratsprotokoll von Ptolemais* // *Klio*. – Bd. 13 (1913). – S. 311-312; Bevan E. *Op. cit.* – P. 106; пор. Hoelbl G. *A History*... – P. 27. Свого часу Ф. Гайхельхайм навіть припускав, що Птолемеї, починаючи із Сотера, були офіційними страгатами Птолемаїди. – Пор. Huss W. *Aegypten*... – S. 224 Anm. 19.

³³ OGIS, 89; Rowlandson J. *Op. cit.* – P. 254.

³⁴ Bevan E. *The Deification of Kings in the Greek Cities* // *HER*. – 1901. – # 4. – P. 636; idem, *The House*... – p. 91; пор. Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 80; Chamoux F. *Op. cit.* – P. 233; Rowlandson J. *Op. cit.* – P. 254.

³⁵ Пор. Schubart W. *Spuren politischer Autonomie*... – S. 51; Fraser P. *Ptolemaic*... – V. I. – P. 72; Cohen G. *Op. cit.* – 415.

³⁶ Пор. Cary M. *A Constitutional inscription from Cyrene* // *JHS*. – 1928. – # 2. – P. 222-238; Larsen J. *Notes on the Constitutional inscription from Cyrene* // *CPh*. – 1929. # 4. – P. 351-368; Ehrenberg V. *Zur Verfassungsurkunde von Kyrene* // *Hermes*. – Bd. 65 (1930). – S. 332-355; Ейне А. Кирено-египетские отношения при первых Птолемах // *Древний Восток*... – С. 177, 181; Fraser P. *Ptolemaic*... – V. I. – P. 114; Bagnall R. *The Administration*... – P. 29-30; O'Neu J. *Op. cit.* – P. 427; Hoelbl G. *A History*... – P. 15, 30 not 24; Huss W. *Aegypten*... – S. 100-101.

³⁷ Блаватская Т.В., Голубцова Е.С., Павловская А.И. *Вказ. праця*. – С. 220.

³⁸ Пор. Фихман И.Ф. *Вказ. праця*. – С. 179; O'neu J. *Op. cit.* – P. 427.

³⁹ Ейне А. Птолемаида... – С. 23-24.

⁴⁰ Пор. Cohen G. Op. cit. – P. 251.

⁴¹ Придик Е.М. Греческие надписи из коллекции Голенищева // ЖМНП. – 1908. – Август. – Надпись №9; пор. Cohen G. Op. cit. – P. 251.

⁴² Пор. Plaumann G. Op. cit. – S. 308-313.

⁴³ SB.7403; пор. Ейне А. Птолемаида... – С. 25-26. На мій погляд, т.зв. Ratsprotokol ілюструє не стільки виняткове становище Птолемаїди у політичній системі держави Птолемейв, як, зокрема, вважає А. Ейне (Ibid. – С. 25-26), скільки виняткову роль царя у питаннях, пов'язаних із наданням полісного громадянства. На мій погляд, сам факт звертання зацікавленої особи у цьому випадку одразу до царя, минаючи раду Птолемаїди, свідчить про бажання забезпечити шляхом царського втручання стовідсоткову гарантію позитивного вирішення власної справи. Крім того, у контексті цього питання знову напрошується паралель із відповідними правами царя, передбаченими киренською конституцією. – SEG. 9, 1994, 11; пор. Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 48-49; також див. 2.2.1.

⁴⁴ P.C.Z. 59.451; U.P.Z. 157.

⁴⁵ P.Hal. 1, Col. 11; пор. Muhs B. Tax Receipts... – P. 8, 42; також див. 3.1.3; 4.2.1. При цьому важко собі уявити, що відповідного листа Аполлонія було написано без царської на те санкції.

⁴⁶ Shelton J. Notes on the Ptolemaic Salt Tax under Ptolemy III // ZPE. – Bd. 71 (1988). – P. 133-136.

⁴⁷ P.Rev.Law. Col 51.

⁴⁸ Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 184; також див. 3.1.2.

⁴⁹ P.Tebt. 701.

⁵⁰ W.Chr. 337; Крюгер О.О. Вказ. праця. – С. 91-92. Цікаво, що у подібному випадку зерно не міг забрати не лише орендар, а також і його напарники (звичайно, якщо ділянка мала кількох співорендарів), і навіть сам орендодавець. – Пор. Rostovtzeff M. A large Estate... – P. 84, 90; Gagos T., Sijpesteijn P. Two Papyri from the “Zenon Group” in the

Michigan Collection // ZPE. – Bd. 100 (1994). – P. 73, 76-77. Якщо цей режим і було пом'якшено (пор. Monson A. Agrarian institutions... – P. 98), то сталося це лише у середині II століття. При цьому, як і в інших подібних випадках, я не бачу підстав для автоматичного перенесення економічних реалій II століття на більш ранній період історії елліністичного Єгипту.

⁵¹ У такому випадку їм доводилося компенсувати Лагідам нестачу з власної кишені. – P.Rev.Law. Col. 15, 17, 19.

⁵² P.Mich.Zen. 100; Tam W. Two Notes... – P. 63.

⁵³ οὐκ ἔφη οὖν δύνασθαι οὐκέτι παραπλ[εῖν· συντετόχ]θαι γὰρ ὑπὸ Διονυσιοδώρου τὴν ἀποσκευὴν αὐτῷ ἀπαγαγεῖν εἰς Ἡράκλειαν. ἀνήγγελλεν δὲ ἡμῖν καὶ περὶ τῶν ἐν οἴκῳ ὅτι ἔρρωνται [πάντ]ες. καὶ Μενεκλῆς δὲ ὁ ἐν Τύρῳ ἔφη σωματία τινα καὶ φορτία ἀγαγ[εῖν] αὐτὸς ἐκ Γάζης εἰς Τύρον μετεξελέσθαι εἰς Τύρον, οὐ προσαγγεί[λαν]τα τοῖς τελῶναις οὐδὲ ἔχοντα ἐξαγωγὴν τῶν σωματίων, τοὺς δὲ αἰσθόμενους στερεῖσθαι αὐτόν· παραγενόμενος οὖν ὁ Απολλοφάνης πρὸς τὸν Μενεκλῆν ἔφη τά τε σώματα καὶ τὰ φορτία σὰ εἶναι· διὸ καὶ ἀντελάβετο αὐτοῦ ὁ Μενεκλῆς. γέγραφα οὖν σοι ὅπως ἐντείλῃ τῷ Απολλοφάνει μηθὲν εἰς τὸ σὸν ὄνομα ἀπογράφεσθαι, ὅ[υ]λ' εἴ σοι δοκεῖ χρησίμιον εἶναι. γίνωσκε δὲ καὶ ἡμᾶς πολλὰ κακοπαθήσαντας καὶ μὲ[γ]αλα καταχωρισθέντας ἐν τῷ Δαισίῳ μηνὶ τοῦ ἔτους. Νικόωνος μὲν γὰρ κέχρηται ἡμῖν ὥς ἂν εἴ τις ἐχθρῷ χρήσαιτο – P.C.Z. 59.093.

⁵⁴ Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 83.

⁵⁵ P.Amh. 33; Burstein S. The Hellenistic Period...

⁵⁶ Брестед Д., Тураев Б. Вказ. праця. – Т. 1. – С. 81; Trigger B., et al. Op. cit.. – P. 337.

⁵⁷ Diod. XVIII, 39; 43; XIX, 105; XX, 76.

⁵⁸ Стосовно прав царя на “Землю, завоёвану списом” див. Thusc. II, 99; Plut. Quaest. Graec. 30; Самохина Г.С. Развитие представления о Гῆ δορικτήτῃ в эпоху эллинизма // Античный полис. – Ленинг-

рад: Изд-во ЛГУ, 1979. – С. 92-101; Hammond N.G.L., Walbank F. Op. cit. – P. 194; Hammond N.G.L. The macedonian imprint...; idem, The Continuity... – P. 157-158; поp. Smith R. Kings and Philosophers // Images and Ideologies... – p. 208 not. 16; Billows R. Kings and colonists... – P. 25-28, 47-50; idem, Antigonos the One-Eyed... – P. 245-246; Chamoux F. Op. cit. – P. 230-231.

⁵⁹ Westermann W. The Ptolemies... – p. 282; Braunert H. Op. cit. – S. 59-60, 79; Lewis N. Op. cit. – P. 60-61; Gehrke H.-J. Geschichte... – S. 66.

⁶⁰ Lewis N. Op. cit. – P. 60-61; Robinson G. Enteuxisfragment aus 255/254 v. Chr. // Aegyptus. – 1986. – # 1/2. – S. 101-104.

⁶¹ Ćwiderek A. Kiedy piaski... – S. 157-158.

⁶² p.C.Z. 59.620, 59.621.

⁶³ P.Col. 83.

⁶⁴ P.Hib. 34.

⁶⁵ U.P.Z. 151; P.Ent. 12; 55; P. Frankf. 7. До цього переліку слід також додати скаргу Пістуса, сина Леонтомена – воїна з числа т.зв. “нащадків персів” (поp. Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 89-99), на сваволю з боку впливового фракійського клеруха-стоарурника Аристократа. – P.Ent. 48.

⁶⁶ Bevan E. The House... – P. 160; Westermann W. The Ptolemies... – p. 282; Bagnall R. The Administration... – p. 7; Бенгтсон Г. Вказ. праця. – С. 165; Lewis N. Op. cit. – P. 58, 60-66; Robinson G. Op. cit. – S. 102; Bitonto A. Di, Le petizioni al Re // Aegyptus. – 1967. – # ¼. – P. 5-57; idem, Le petizioni ai funzionari // Aegyptus. – 1968. – # ¼. – P. 53-107; idem, Frammenti di petizioni del periodo tolemaico // Aegyptus. – 1976. – # 1/4. – P. 109-143; Crawford D. The good official of Ptolemaic Egypt // Das Ptolemäische Ägypten... – P. 197-198; Gehrke H.-J. Geschichte... – S. 66; Huss w Aegypten... – S. 223; Bauschatz J. Op. cit. – P. 184 not. 40, 187 not. 46.

⁶⁷ Поp. Westermann W. The Ptolemies... – p. 282; Lewis N. Op. cit. – P. 60-66; Мель А. Вказ. праця. – С. 69. Л. Коенен вбачає у цьому явищі

вплив традиційної східної моделі взаємовідносин між царем та його підданими. – Koenen L. *The Ptolemaic King...* – P. 42.

⁶⁸ Прохід про сподівання на царську справедливість можна знайти мало не в кожному папірусі зі збірки клопотань (ентевксейс), виданої Французьким інститутом східної археології в Каїрі. – *Enteuxeis: Requêtes et plaintes adressées au Roi d'Egypte au III-ème siècle avant J.-C.: In 2 v. / Ed. O. Guéraud. – Le Caire: Impr. de l'institut français d'archéologie orientale, 1931, 1933.*

⁶⁹ Viereck P. *Op. cit.* – S. 62.

⁷⁰ OGIS. 90.

⁷¹ *Ael. Var. Hist.* XIV, 43; Дройзен И. Вказ. праця. – Т. III. – С. 273.

⁷² Цар, звісна річ, пам'ятав, що саме нерозбірливість у засобах стала однією із причин швидкого падіння його попередника Клеомена з Навкратису (пор. *Pseudo-Arist. Oecon.* II, III, 22; *Arr. Anab.* VII, 23; *Paus.* I, VI, 3; *Wilcken U. zu den pseudo-aristotelischen Oeconomica // Hermes.* – Bd. 36 (1901). – S. 193-194; *Groningen B. van, De Cleomene Naucratica // Mnemosyne.* – V. 53 (1925). – P. 101-130; *Hamilton J. Alexander and His 'So-Called' Father // CQ.* – 1953. – # ¾. – P. 157; *Turner E. Op. cit.* – P. 122-123; *Bingen J. Ptolemy I...* – p. 23; Литвиненко Ю.Н. *Сострат...* – С. 158); *Hoelbl G. A History...* – P. 12, 14. Проте існує ймовірність, що негативний посмертний образ Клеомена було створено самим Птолемеєм Сотером. – Пор. *Бенгтсон Г. Вказ. праця.* – С. 36-37; *Turner E. Op. cit.* – P. 123.

⁷³ *Ael. Var. Hist.* I, 30; *Plut. De cohibenta ira*, 9.

⁷⁴ *Ael. Var. Hist.* I, 30.

⁷⁵ *Plut. De cohibenta ira*, 9.

⁷⁶ Так, Антігон Монофтальм (Одноокий) наказав стратити софіста Теокріта з Хіоса, котрий регулярно піддавав критиці жорстку манеру правління Антігона і насміхався над фізичною вадою зазначеного царя (*Plut. De Lib.* Ed. 14; *idem, Quaest. Conv.* II, I, 9; *Macrob.* VII, III, 12; *Teodorsson S. Theocritus the Sophist, Antigonus the One-Eyed, and the Limits of Clemency // Hermes.* – Bd. 118 (1990). – P. 380-382; пор.

Billows R. Antigonos the One-Eyed... – P. 387, 437-438; Weber G. The Hellenistic Rulers... – P. 160-162), а неідентифікований представник династії Атталідів – поета і граматака Дафіда (Дафіта/Дафніта), котрий жорстко висміював сумнівне походження зазначеного царського дому. – Strab. XIV, I, 39; Val. Max. I, VIII, e8; Suda, delta, 99; пор. Weber G. The Hellenistic Rulers... – P. 165-167.

⁷⁷ Plut. De Lib. Ed. 14; Athen. XIV, 621a; Тарн В. Вказ. праця. – С. 251; Смотрич А.П. Геронд... – С. 135; Cameron A. Op. cit. – P. 300-301; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 425; пор. idem, The Hellenistic Rulers... – P. 162-165; Koenen L. The Ptolemaic King... – P. 63; Beck s. <san@beck.org>, Ancient wisdom and folly, which has now been publishEd. – 1998. –<<http://www.san.beck.org/EC23-Hellenistic.html>>. З приводу засудження еллінським світом зазначеного шлюбу Див. також: Lucian. Icar. 15; пор. Herodian. I, III, 2; Mueller S. Op. cit. – S. 132-133.

⁷⁸ Polyb. V, 37-38; Plut. Cleom. 35; пор. Idem, Quomodo, 9. Проте гадаю, що спроба наділення цього спартанського царя статусом птолемеївського підданого, зроблена А. Мелем (Мель А. Вказ. праця. – С. 71), виглядає невинувато сміливою. Можливо, саме тому, що Клеомен був не чийсь підданим, а царем, хоч і у вигнанні, самого лише презирливого вислову спартанця на адресу Філопатора (рівного йому за статусом) було недостатньо для ув'язнення. Напевно, цього не розумів Нікагор, проте добре розумів Сосібій, котрий і звелів месенцеві звинуватити Клеомена у підготовці повстання (Polyb. V, 38) або, за іншою версією, – у намірі заволодіти птолемеївською Киреною (Plut. Cleom. 56).

⁷⁹ Саме у такому ключі французький дослідник Ф. Олльє інтерпретував анекдот, переданий Діогеном Лаєрцьким, про донос, зроблений Птолемею Філопатору на філософа Сфера (Diog. Laert. VII, 177). – Див. Дарвін А.Л. Вказ. праця. – С. 179-180.

⁸⁰ З великою часткою вірогідності можна припустити, що в анекдоті, переданому Плутархом (див. нижче), йдеться про акарнанця

Аристомена, одного з регентів, що управляли державою Птолемеїв від імені неповнолітнього Еліфана. – Пор. Polyb. XV, 32; XVII, 53; Diod. XXVIII, fr. 14; Habicht Ch. Der Akarnane Aristomenes... – S. 502-504; Huss W. Aegypten... – S. 515.

⁸¹ Plut. Quomodo, 32; пор. Verdin H. Agatharchide et la tradition du discours politique dans l'historiographie grecque // SH. V. 27 (1983). – P. 416. З приводу застосування у цьому випадку закону про зневагу до царської величності свого часу висловився Х. Хабіхт. – Habicht Ch. Der Akarnane Aristomenes... – S. 504.

⁸² Lucian. Calumn. 16; Mueller S. Op. cit. – S. 167-168. При цьому слід мати на увазі, що Діоніс вважався одним із божественних прародичів династії Птолемеїв. – Див. 4.1.3.

⁸³ Paus. I, VI, 2; Curt. IX, VIII; Suda, lambda, 25; пор. Nilsson M. Geschichte der griechischen Religion... – S. 154; Koenen L. The Ptolemaic King... – P. 45-46.

⁸⁴ Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 83.

⁸⁵ Diod. XIX, 79; Pseudo-Aristeas, 14; Flav. Ant. XII, I; P.Hamb. 91; P.C.Z. 59.003 (на мою думку, рабиня Сфрагіс була захоплена під час набігу, здійсненого у рамках II Сирійської війни); P.Grad. 1; Блаватская Т.В., Голубцова Е.С., Павловская А.И. Вказ. праця. – С. 236, 238.

⁸⁶ P.Petr. II, 42 (8); Diod. III, 18; Максимова М.И. Вказ. праця. – С. 18-20.

⁸⁷ Diod. XIX, 85; Pseudo-Aristeas, 13-14; Flav. Ant. XII, I; P.LiLLe 3; P.Petr. II, 29; 101; 104; Пикус Н.Н. Переломный период... – С. 59; Austin M. Op. cit. – P. 465; Walbank F. The hellenistic... – P. 107-109.

⁸⁸ У цьому зв'язку слід згадати, що започаткував цю традицію у державі Птолемеїв все той же далекоглядний засновник династії (див. Diod. XIX, 85; Flav. Ant. XII, I).

⁸⁹ Брестед Д., Тураев Б. Вказ. праця. – Т. I. – С. 237, 346; пор. Мель А. Вказ. праця. – С. 69.

⁹⁰ Свенцицкая И.С. Вказ. праця. – С. 24; Harper G. jr. The Relation of "Archones, Metochoi" and "Egguoi" to each other, to the Government

and to the Tax Contract in Ptolemaic Egypt // *Aegyptus*. – 1934. – # 2/3. – P. 285.

⁹¹ Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 92.

⁹² Сучасними єгиптологами остаточно доведено, що подібна практика не виникла у Країні Нілу за часів Птолемеїв, як це вважалося раніше (пор. Струве В.В. Развитие... – С. 223-226; Otto W. Priester... – Bd. I, S. 366-384), а мала місце як мінімум з епохи давнього царства (Kees H. Das Priestertum im Aegyptischen Staat vom Neuen Reich bis zur Späetzeit. – Leiden – Koeln: E. J. Brill, 1953; idem, Die Hoehenpriester des Amun von Karnak von Herihor bis zum Ende der Aethiopenzeit. – Leiden: E. J. Brill, 1964; Helck W. Untersuchungen zu den Beamtentiteln des Aegyptischen Alten Reiches. – Glueckstadt – Hamburg– New-York: J.J. Augustin, 1954; Sauneron S. Les prêtres de l’Ancienne Egypte. – Paris: Edition du Seuil, 1957; Стучевский И.А. Вказ. праця. – С. 90-91, 181-182; Романова О.О. Жрецтво в соціальній структурі давнього царства: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Інститут сходознавства НАНУ. – Київ, 2000; Перепелкин Ю.Я. История Древнего Египта. – Санкт-Петербург: Летний Сад, 2000. – С. 137; Trigger B., et al. Op. cit. – P. 201-202, 301-303; Демидчик А.Е. Вказ. праця. – С. 275-276).

⁹³ Ėwiderek A. W „Państwie” Apolloniosa... – S. 46-49, 163-164.

⁹⁴ Ibid. – S. 47-48, 163-164.

⁹⁵ P.Lond. 1973.

⁹⁶ P.Col. 115; P.Mich.Zen. 87; PSI, 353; 359; 366-367; 419; 570; P.C.Z. 59.202; 59.451; 59.520; пор. P.C.Z. 59.466; 59.495; Rostovtzeff M. A Large Estate... – P. 50-51; Berneker E. Zur Sondergerichtsbarkeit (P.Cairo Zenon 59466) // *Aegyptus*. – 1933. – # 1. – S. 25-30; Ėwiderek A. W „Państwie” Apolloniosa... – S. 47, 146-147, 163; Bauschatz J. Op. cit. – P. 83 not. 37, 108, 125, 132 not. 90.

⁹⁷ PSI, 353; 493; 498; пор. Rostovtzeff M. A Large Estate... – P. 51.

⁹⁸ PSI, 510; 591; пор. Rostovtzeff M. A Large Estate... – p. 51; Bogaert R. Banques et banquiers dans l’Arsinoite a l’epoque ptolemaique // *ZPE*. – Bd. 68-69 (1987). – P. 116.

⁹⁹ P.C.Z. 59.505, 59.607; Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 211; Bogaert R. Banques et Banquiers... – P. 46-47.

¹⁰⁰ Див. Bingen J. The Revenue Laws Papyrus... – P. 157-188.

¹⁰¹ Samuel A.E. Op. cit; пор. Turner E. Op. cit. – 146-147; Bingen J. The Structural Tensions of Ptolemaic Society // Hellenistic Egypt... – P. 189-205.

¹⁰² Samuel A.E. Op. cit.

¹⁰³ Ibid.

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 84, 89.

¹⁰⁶ Там само. – С. 89; Hoelbl G. A History... – P. 59-60.

¹⁰⁷ Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 89.

¹⁰⁸ P.Lond. 2052, 2087; P.C.Z. 59.832, 59.359, 59.367; Turner E. Op. cit. – P. 140-141; Weber G. Dichtung und hoeftische Gesellschaft... – S. 143-145; також див. нижче. Можливо, й сам Аполлоній свого часу замінив за наказом Філадельфа на посаді діюкета Телеста або Сатира. – Пор. Rostovtzeff M. A large Estate... – P. 166; Bingen J. The Revenue Laws Papyrus... – p. 161; Turner E. Op. cit. – P. 141.

¹⁰⁹ P.C.Z. 59.368; PSI, 524; SB. 7178; P.Tebt. 703; 704; W.Chr. 410; 411; Rostovtzeff M. A large Estate... – P. 17-20, 171-172; Bevan E. The House... – p. 153; Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 84, 96, 98, 138; Weber G. Dichtung und hoeftische Gesellschaft... – S. 144-145; Huss W. Aegypten... – S. 458. При цьому слід відзначити, що подібна заміна діюкета не обов'язково повинна була супроводжуватись опалою попередника, про що, між іншим, свідчить приклад Сосібія (див. 2.2.1).

¹¹⁰ Деякі дослідники також відносять на період царювання Евергета час діяльності діюкета Фенікса (P.Hib. 244; пор. Hauben H. The Date of P. Hibeh II 205 and the Death of Apollonios the Dioiketes // ZPE. – Bd. 16 (1975). – P. 294). Що ж до діюкета Афінодора (P.Yale, 36 = SB. 9257), котрого раніше також вважали сучасником Евергета (Bagnall R. Toparch Leon... – P. 215-216; idem, The Administration... – p. 45; пор. Thompson D.J. The Ptolemies... – p. 110), то погляди сучасних

дослідників останнім часом значно змінилися. Завдяки аналізу низки нещодавно опублікованих папірусів переважна більшість науковців прийшли до висновку, що час активної діяльності зазначеного діюкети слід датувати періодом правління Птолемея Епіфана. – P.Mich. inv. 6947; а особливо – 6948; див. також: P.Tebt. 816; пор. Clarysse W. A Banking Receipt from Philopator's Last Year // ZPE. – Bd. 78 (1989). – P. 300; Criscuolo L. Op. cit. – P. 67-72. У свою чергу, припущення М.І. Ростовцева щодо існування за часів Евергета діюкетів Клеандра та Євтиха (Rostovtzeff M. A large Estate... – P. 19, 172), зрештою, не знайшло ґрунтового підтвердження.

¹¹¹ W.Chr. 411.

¹¹² Polyb. V, 34; Flav. Ant. XII, II, 11;

¹¹³ P.Hib. 110.

¹¹⁴ Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 89-90.

¹¹⁵ Ейне А. Птолемаида... – С. 24-26.

¹¹⁶ PSI, 358. Пор. Павловская А.И. Формы землевладения... – С. 52.

¹¹⁷ Так, при вирішенні місцевих справ номові і навіть сільські правоохоронні органи користувалися значною автономією, коли ж йшлося про участь поліції у збиранні податків, вона автоматично ставала складовою жорстко централізованого державно-бюрократичного апарату (Bauschatz J. Op. Cit). Продовжуючи тему ефективності птолеміївського податкового апарату, не можна не відзначити ту чіткість, із якою протягом III століття працювала податкова машина Лагідів у випадку збирання соляного податку, халіке. – Див. Thompson D.J. The infrastructure of Splendour: Census and Taxes in Ptolemaic Egypt // Hellenistic Constructs... – P. 242-257.

¹¹⁸ P.Rev.Law. Col. 37.

¹¹⁹ Dack E. Van't, Recherches... – P. 3-44; Manning J. Land and Power... – p. 68 not. 11.

¹²⁰ Пор. Bagnall R. The Administration... – p. 9; idem, Archagathos Son of Agathocles, Epistates of Libya // Philologus. – 1976. – # 2. – P. 200; Gates J. Op. cit. – P. 184; Bauschatz J. Op. cit. – P. 1-10, 25-64, 139-176.

¹²¹ Polyb. V, 34, XIV, 11; Just. XXX, 1-2.

¹²² Polyb. XV, 20, 25, XXXIX, 18; App. Syr. 1; Just. XXX, 2, XXXI, 1, XXXIV, 2, XXXIX, 4-5; Paus. I, IX, 1-3; Тарн В. Вказ. праця. – С. 187.

¹²³ Поп. Davies J. Op. cit. – P. 301-303.

¹²⁴ P.Lond. 2052, 2087; P.C.Z. 59.367; Wallace Sh. Op. cit. – 422; Rostovtzeff M. A large Estate... – P.20, 48, 169-171; також див. вище.

¹²⁵ Саме так М.І. Ростовцев інтерпретував факт продажу майна цієї особи з аукціону, датований 6-м роком Євергета. – P.Lond. 2308; P.C.Z. 59.460; Rostovtzeff M. A large Estate... – P. 175-176; поп. Ćwiderek A. W „Państwo” Apollonios... – S. 176, 362 Przyp. 322.

¹²⁶ Cicero, Pro Rab. Post. 23; поп. Diog. Laert. V, 78-79; Дройзен И. Вказ. праця. – Т. III. – С. 183; Hoelbl G. A History... – р. 36. Можливо ж, цей радник Сотера після приходу до влади Філадельфа був змушений покінчити життя самогубством. – Huss W. Aegypten... – S. 253.

¹²⁷ Rostovtzeff M. A large Estate... – P. 20; Ćwiderek A. W „Państwo” Apollonios... – S. 17-22; Бенгтсон Г. Вказ. праця. – С. 170.

¹²⁸ Polyb. V, 40.

¹²⁹ P.Petr. II, 53; III, 100; PSI, 594; 639; P.Lille, 19; 28; 47; P.Tebt. 860; P. Ent. 60; P. Gurob, 8; Diod. XIX, 88; Rostovtzeff M. A large Estate... – P. 34, 38-39, 42-55; Kraemer C. The Nomarch Nicanor-P. NYU inv. II 89 // TPApA. – V. 58 (1927). – P. 163-164; Ćwiderek A. W „Państwo” Apollonios...; Mitford T. Further Contributions... – р. 127; Блаватская Т.В., Голубцова Е.С., Павловская А.И. Вказ. праця. – С. 259; Bagnall R. The Administration... – P. 77-79; История... – С. 557; Turner E. Op. cit. – P. 140-141, 161 not. 122; Davies J. Op. cit. – P. 301-303; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 172, 193; Huss W. Aegypten... – S. 463 Anm. 50; Manning J. Land and Power... – P. 111-117; Monson A. Agrarian institutions... – P. 53-54. При цьому не слід забувати, що Птолемеї у будь-який момент офіційно чи неофіційно могли втрутитися у процес господарювання власників дореай. – Johannesen R. Ptolemy Philadelphia and Scientific Agriculture // CPh. – 1923. – # 2. – P. 156-157, 161. Існує навіть імовірність того, що з території, яка входила до дореай, мог-

ли виокремлюватися земельні наділи для клеруків. – Пор. Manning J. *Land and Power...* – P. 114; Fischer-Bovet C. *Army and Society...* – P. 200-201. Більше того, схоже на те, що за македонським зразком кожний новий правитель повинен був підтверджувати права користування цими “дарованими” володіннями. – Пор. Funck B. *Zu den Landschenkungen hellenistischer Koenige* // *Klio*. – 1978. – # 1. – S. 51-52, 54; Billows R. *Kings and colonists...* – P. 112-145.

¹³⁰ Див., н-д: Rostovtzeff M. *A Large Estate...* – P. 46, 145; Manning J. *Land and Power...* – р. 114. Проте слід відзначити, що остання згадка про земельні дореай датується 148 роком. – *Ibid.* – P. 111. Разом з тим ми не маємо жодної однозначної згадки про чию-небудь єгипетську земельну дореай, датовану періодом правління Євергета. – Див. Turner E. *Op. cit.* – P. 160 not. 122.

¹³¹ P.Col. 480; Rostovtzeff M.I. *The Social and economic...* – V. I. – P. 414 – 415; Turner E. *Op. cit.* – P. 160 not. 122.

¹³² Rostovtzeff M.I. *The Social and economic...* – V. I. – P. 327; Хафнер Г. *Выдающиеся портреты античности*: Пер. с нем. – Москва: Прогресс, 1984. – С. 78, 225; Weber G. *Die neuen Zentralen...* – S. 114.

¹³³ *σατραπῶν γὰρ οἰκέτας καὶ δούλους ἐπιτρόπων Πτολεμαίου καὶ Σελεύκου κεκτῆσθαι πλείονα συμπάτων ὁμοῦ τῶν ἐν Σπάρτῃ βασιλέων* – Plut. *Agis*, 6-7.

¹³⁴ Пикус Н.Н. *Царские земледельцы...* – С. 83-84; Фихман И.Ф. *Вказ. праця.* – С. 174.

¹³⁵ Пор. Otto W. *Priester...* – Bd. I. – S. 253-254; Ранович А.Б. *Вказ. праця.* – С. 212; Bengtson H. *Op. cit.* – S. 78; Peremans W., Dack E., van't. *Op. cit.* – P. 165-173; Winter E. *Op. cit.* – S. 158; Pomeroy S. *Op. cit.* – P. 57; Bingen J. *Ptolemy I...* – p. 20; Weber G. *Die neuen Zentralen...* – S. 114.

¹³⁶ Пор. Pomeroy S. *Op. cit.* – P. 57; Weber G. *Dichtung und hoefische Gesellschaft...* – S. 142 Anm. 2; idem, *Die neuen Zentralen...* – S. 114-115; Nuffelen P. van, *Le culte des souverains hellénistiques: le guide de la religion grecque* // *AncSoc.* – V. 29 (1998/1999). – P. 176.

¹³⁷ Otto W. Priester... – Bd. I. – S. 114.

¹³⁸ P.Tebt. 703. Саме так коментує відповідне місце з інструкції Н.Н. Пікус. – Пікус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 94.

¹³⁹ P.Rev.Law. Col. 19.

¹⁴⁰ P.Rev.Law. Col. 12; Свенцицкая И.С. Вказ. праця. – С. 23.

¹⁴¹ SB, 5942 = P.Freib. 7. У цьому документі, датованому 251 роком, Паній говорить про певну проєдрію, що чекатиме на Антіпатра, якщо останній успішно справиться з обов'язками по влаштуванню ново-прибулих клерухів.

¹⁴² P.Tebt. 703.

¹⁴³ Блаватская Т.В., Голубцова Е.С., Павловская А.И. Вказ. праця. – С. 210-211.

¹⁴⁴ Пор. Turner E. Op. cit. – P. 147.

¹⁴⁵ P.Hib. 34; P.C.Z. 59.451; P.Lond. 1954; P.Mich.inv. 6957, 6961, 6979.

¹⁴⁶ Пікус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 130.

¹⁴⁷ Lewis N. Op. cit. – P. 123.

¹⁴⁸ Ibid. – P. 123.

¹⁴⁹ Ewiderek A. Kiedy piaski... – S. 143.

¹⁵⁰ U.P.Z. 157.

¹⁵¹ Пікус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 84, 88-90.

¹⁵² Там само. – С. 89-90; пор. Тарн В. Вказ. праця. – С.169; Левек П. Вказ. праця. – С. 48.

¹⁵³ Пор. Turner E. Op. cit. – P. 147-148; Rowlandson J. Op. cit. – P. 257.

¹⁵⁴ Пікус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 88, 92; Левек П. Вказ. праця. – С. 78-79; Crawford D. Op. cit. – P. 200-201.

¹⁵⁵ Crawford D. Op. cit. – P. 201; Левек П. Вказ. праця. – С. 78; пор. Bagnall R. The Administration... – p. 9.

¹⁵⁶ P.Tebt. 703; Just. XXX., 2; Polyb. V, 34, XIV, 11, XV, 25.

¹⁵⁷ Westermann W. The Ptolemies... – P. 274-277; Wallace Sh. Census and Poll-Tax in Ptolemaic Egypt // AJPh. – 1938. – # 4. – P. 428-429; Тарн

В. Вказ. праця. – С. 187; Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 98-99; Peremans W. Les revolutions... – P. 39-50; Bagnall R. Decolonizing... – P. 236; Hoelbl G. A History... – P. 153-159; Huss W. Aegypten... – P. 445-449; Manning J. Land and Power... – P. 163-169; Clarysse W. The great revolt of the Egyptians (205-186 BC) // Lecture (Berkeley, April 2004). – <<http://tebtunis.berkeley.edu/lecture/revolt.html#9367>>; пор. Thompson D.J. The Ptolemies... – p. 117; Klinkott H. Op. cit. – S. 238, 474 Anm. 133; Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 164-166; Monson A. Agrarian institutions... – P. 169, 178-182.

¹⁵⁸ Westermann W. The Ptolemies... – p. 284; Ковельман А.Б. Концепция protymia в официальной идеологии греко-римского Египта // ВДИ. – 1981. – №1. – С. 178-185.

¹⁵⁹ Ковельман А.Б. Концепция protymia... – С. 182.

¹⁶⁰ Westermann W. The Ptolemies... – p. 284; Ковельман А.Б. Концепция protymia... – С. 180.

¹⁶¹ P.Tebt. 703.

¹⁶² У зв'язку з останнім положенням доцільно провести аналогію, наприклад, із декретом Іонійської ліги на честь “друга” царя Лісімаха, Гіппострата (Syl. 368), або ж із низкою іліонських написів часів Антіоха I Сотера. – OGIS, 220; R.C. 10-13; Соколов Ф.Ф. Антиох илионских надписей // Соколов Ф.Ф. Труды. – Санкт-Петербург, 1910. – С. 306-345; Голубцова Е.С. Полис и монархия в эпоху Селевкидов // Эллинизм – Восток и Запад. – С. 59.

¹⁶³ Див., н-д: Kralli I. Athens and the Hellenistic Kings (338-261 B.C): The Language of the Decrees // CQ. – 2000. – # 1. – P. 119-128.

¹⁶⁴ Segre M. Op. cit. – P. 153-168; Merker I. Op. cit. – P. 146-147; Bagnall R. The Administration... – P. 111-113.

¹⁶⁵ Syl. 391; Merker I. Op. cit. – P. 144, 148; Bagnall R. The Administration... – P. 153-154; Кошеленко Г.А. Греция... – С. 90; див. також: Tarn W. Nauarch and Nesiarch // JHS. – V. 31 (1911). – P. 251-257. До речі, коли киклади перейшли до македонської сфери впливу, почесні декрети почали прийматися делосцями на честь антигонідівсь-

ких функціонерів, таких як ситон царя Деметрія II Аристобул. – Пор. Reger G. Regionalism and Change in the Economy of independent Delos. – Berkeley: University of California Press, 1994. – P. 119-122.

¹⁶⁶ Merker I. Op. cit. – P. 155. Цей же Каллікрат, а також інший птолемеївський наварх, Патрокл, також удостоїлися почесей від деяких критських міст. – Пор. Tarn W. Nauarch... – P. 256-257; Merker I. Op. cit. – P. 155; Huss W. Aegypten... – p. 298.

¹⁶⁷ Bagnall R. The Administration... – p. 153.

¹⁶⁸ Ibid. – P. 139 not. 80. З великою часткою вірогідності можна припустити, що цей Сострат був не ким іншим, як знаменитим будівничим славнозвісного фароського маяка Состратом Кнідським. – Пор. Ibid. – P. 139; Huss W. Aegypten... – S. 208.

¹⁶⁹ Bagnall R. The Administration... – p. 139.

¹⁷⁰ Ibid. – P. 139.

¹⁷¹ OGIS, 41; SEG, 1, 365; пор. Bagnall R. The Administration... – p. 85.

¹⁷² P.C.Z. 59.248; Kirsten E., Opelt. I. Op. cit. – S. 57-59; Jones C., Habicht Ch. A Hellenistic inscription from Arsinoe in Cilicia // Phoenix. – 1989. – # 4. – P. 317, 321, 332, 337; Sosin J. P.Duk.inv. 677: Aetos, from arsinoite Strategos to eponymous Priest // ZPE. – Bd. 116 (1997). – P. 143.

¹⁷³ Habicht Ch. Studien zur Geschichte Athens in Hellenistischer Zeit // Hypomnemata Untersuchungen zur Antike und zu ihrem Nachleben, goettingen: DAI, 1982, H. 73, S. 105-118; Kirsten E., Opelt. I. Op. cit. – S. 57; Jones C., Habicht Ch. Op. cit. – P. 321, 342-343; 346; Хабихт Х. Вказ. праця. – С. 177-184.

¹⁷⁴ OGIS, 49; Пор. Ейне А. Птолемаида... – С. 25.

¹⁷⁵ OGIS, 49; Segre M. Op. cit. – P. 153-168; Merker I. Op. cit. – P. 146-147; Ейне А. Птолемаида... – С. 25; Bagnall R. The Administration... – P. 85, 139, 153; пор. Kralli I. Op. cit. – P. 119-128.

¹⁷⁶ SEG, 49, 113; пор. Shear T. Kallias of Sphettos and the Revolt of Athens in 286 B.C. // Hesperia (suppl). – V. 17 (1978). – P. 1-122.

¹⁷⁷ Див. Kralli I. Op. cit. – P. 124-125.

¹⁷⁸ Merker I. Op. cit. – P. 143-144; Kralli I. Op. cit. – P. 124-127, 132.

¹⁷⁹ SEG, 49, 113; Kralli I. Op. cit. 125; пор. Huss W. Aegypten... – S. 208.

¹⁸⁰ Habicht Ch. Studien zur Geschichte Athens in Hellenistischer Zeit... – S. 105-118; Kirsten E., Opelt. I. Op. cit. – S. 57; Jones C., Habicht Ch. Op. cit. – P. 321, 342-343, 346, Хабиht X. Вказ. праця. – С. 177-184.

¹⁸¹ Пор. Bagnall R. The Administration... – P. 168-169.

¹⁸² Див. Ibid. – P. 168.

¹⁸³ Пор. Ibid. – P. 155-156.

¹⁸⁴ Ibid. – P. 153.

¹⁸⁵ Roussel P. Epitaphe de Gaza commemorant deux officiers de la garnison ptolemaïque // Aegyptus. – 1933. – # 1. – P. 147-148.

¹⁸⁶ Plut. Lucull, 3; Хафнер Г. Вказ. праця. – С. 78, 225; Неверов О.Я. Группа эллинистических бронзовых перстней в собрании Эрмитажа // ВДИ. – 1974. – № 1, – С. 114; Трейстер М.Ю. Боспор и Египет в III веке до н.э. // ВДИ. – 1985. – №1. – С. 130; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 336 Anm. 1; пор. Неверов О.Я. Античные камеи в собрании Государственного Эрмитажа. – Ленинград: Аврора, 1971. – С. 30-31; Gutzwiller K. Cleopatra's... – P. 390.

¹⁸⁷ Неверов О.Я. Группа эллинистических бронзовых перстней... – С. 106-113; Трейстер М.Ю. Бронзовые перстни с изображениями на щитках из Горгиппии и окрестностей // ВДИ. – 1982. – № 3. – С. 67-77; він же, Боспор и Египет... – С. 128-130.

¹⁸⁸ Трейстер М.Ю. Бронзовые перстни... – С. 70-71, 77.

¹⁸⁹ Трейстер М.Ю. Боспор и Египет... – С. 127-128, 131; Литвиненко Ю.Н. Птолемеєвський Египет... – С. 14-15; Ладынин И.А. Еще раз о перстнях... – С. 235-236.

¹⁹⁰ Трейстер М.Ю. Боспор и Египет... – С. 130; Литвиненко Ю.Н. Птолемеєвський Египет... – С. 15-19; Ладынин И.А. Еще раз о перстнях... – С. 235-252.

¹⁹¹ Трейстер М.Ю. Боспор и Египет... – С. 132.

¹⁹² Неверов О.Я. Группа эллинистических бронзовых перстней...

– С. 114; Финагенова С.И. Группа бронзовых эллинистических перстней из собрания ГМИИ им. Пушкина // ВДИ. – 2001. – № 2. – С. 167.

¹⁹³ Неверов О.Я. Группа эллинистических бронзовых перстней... – С. 107-108.

¹⁹⁴ Філадельфа й Евергета іноді зображували у подобі Посейдона (див. 3.2.1 прим. 327).

¹⁹⁵ Пор. Зайцев Ю.П., Мордвинцева В.И. Ногайчинский курган в степном Крыму // ВДИ. – 2003. – № 3. – С. 90-91.

¹⁹⁶ Див., н-д: Dow S., Upson F. Foot of Sarapis // *Hesperia*. – 1944. – # 1. – P. 71; Tondriau J. Notes Ptolemaïques // *Aegyptus*. – V. 28 (1948). – P. 172-174; Mueller D. Aegypten und die Griechischen Isis-Aretalogien. – Berlin: Akademie Verlag, 1961. – S. 61-68; Welles C. Op. cit. – P. 223; Неверов О.Я. Группа эллинистических бронзовых перстней... – С. 114; Hauben H. Arsinoë II et la politique extérieure de l'Égypte // *Egypt and the Hellenistic World. Proceedings of the international Colloquium, Leuven 24-26 May 1982*. – Leuven, 1983. – P. 111-115, 119-123; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 497; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 256-261; Koenen L. The Ptolemaic King... – P. 28; Финагенова С.И. Вказ. праця. – С. 167; Hoelbl G. A History... – P. 104-106; Bing P. Posidippus and the admiral Kallikrates of Samos in the Milan epigrams // *GRBS*. – V. 43. – 2002/2003. – P. 245-254; Kimberly W. Op. cit. – P. 46; Ладынин И.А. Еще раз о перстнях... – С. 237-238; Mueller S. Op. cit. – S. 266-280.

¹⁹⁷ Неверов О.Я. Группа эллинистических бронзовых перстней... – С. 106-107; Трейстер М.Ю. Боспор и Египет... – С. 138.

¹⁹⁸ P.C.Z. 59.659.

¹⁹⁹ Шургая И.Г. Импорт Александрии в Северном Причерноморье // ВДИ. – 1965. – № 4. – С. 126-141; він же, Агонистические амфоры в некрополях Северного Причерноморья // СА. – 1971. – № 3. – С. 189-203; він же, О торговых сношениях Ольвии с Александрией Египетской в эллинистическую эпоху // ВДИ. – 1972. – № 3. – С. 18-19, 23-24;

він же, Вопросы боспоро-египетской конкуренции в хлебной торговле Восточного Средиземноморья раннеэллинистической эпохи // КСИА. – 1973. – Вып. 138. – С. 56.

²⁰⁰ Неверов О.Я. Группа эллинистических бронзовых перстней... – С. 114-115.

²⁰¹ Тарн В. Вказ. праця. – С. 230, 237-238; Шургая И.Г. Импорт... – С. 140; Бадалянц Ю.С. Из истории боспоро-родосских торговых взаимоотношений в III-II вв. до н.э. // Древний Восток... – С. 125-137; Горлов Ю.В. Эллинистический Родос // Эллинизм – экономика, политика, культура. – С. 194-195, 197, 199-202; Лопухова О.Б. Делос во II в. до н.э. // Эллинизм – экономика, политика, культура. – С. 232; Литвиненко Ю.Н. Птолемеяевский Египет... – С. 18.

²⁰² Ладынин И.А. Еще раз о перстнях... – С. 235-252.

²⁰³ Там само. – С. 240.

²⁰⁴ Milne J. Ptolemaic Seal Impressions // JHS. – V. 36 (1916). – P. 87-101; Kyriakos N. Archaeological News from Cyprus, 1970 // AJA. – 1972. – # 3. – P. 315; пор. Трейстер М.Ю. Боспор и Египет... – С. 128.

²⁰⁵ Milne J. Ptolemaic Seal... – P. 97-101.

²⁰⁶ Plut. Lucull. 3.

²⁰⁷ Пор. Трейстер М.Ю. Боспор и Египет... – С. 128, 130.

²⁰⁸ Bell H. Op. cit. – P. 141; Pieper M. Die Siegelung in den griechischen Papyri Aegyptens // Aegyptus. – 1934. – # 2/3. – S. 245-246, 248-250; Gutzwiller K. Cleopatra's... – P. 390; пор. Алпаткина Т.Г. Научный семинар “Древние геммы и камни Востока” // ВДИ. – 2000. – № 1. – С. 235.

²⁰⁹ Трейстер М.Ю. Боспор и Египет... – С. 131-132.

²¹⁰ Не виключаю можливості, що у цьому контексті цілком логічно виглядає висока концентрація перснів птолемеївського типу саме у Північному Причорномор'ї. Можливо, вихідці з цього чи не найпівнічнішого регіону еллінської ойкумени частіше від інших переселенців не могли призвичаїтися до жаркого єгипетського клімату, а отже, у більшій кількості поверталися на батьківщину.

²¹¹ Пор. Theocr. Idyl. XVII; OGIS, 54; також див. 4.1.3.

²¹² Трейстер М.Ю. Боспор и Египет... – С. 128-129.

²¹³ Paus. I, I, 3, XXII, 4.

²¹⁴ Пор. зі схожою акцією, здійсненою Беренікою II під час III Сирійської війни (Call. Aet. fr. 110 = Catul. 66); також див. 4.3.

²¹⁵ AP. VI, 277.

²¹⁶ Plut. Cleom. 33; 36; Chron. Paschal. 143.4; Tondriau J. Le decret... – P. 93 not. 1; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 278; V. II. – P. 33f not. 118, 434 not. 734; пор. Huss W. Aegypten... – S. 468. Стосовно зближення культів Діоніса та Кибели за елліністичної або й доелліністичної доби див., н-д: Eur. Bach; Apol. Bibl. III, V, 1; Strab. X, III, 12-22; Fraser P. Ptolemaic... – V. II. – P. 33f not. 118; Пети П., Ларонд А. Эллинистические цивилизации: Пер. с франц. – Москва: АСТ-Астрель, 2004. – С. 95-96. Існує можливість інших, на мій погляд, менш вірогідних конотацій між культом Кибели і царським домом Птолемейв. Зокрема, мала місце практика ототожнення Корибантів, які входили до почту цієї богині, з самофракійськими Кабірами (Strab. X, III, 12-22; Nilsson M. Geschichte der griechischen Religion... – S. 101-102), у чиєму провідному культовому центрі свого часу знайшла притулок майбутня Арсиноя Філадельфа (Just. XVII. 2; XXIV, 2-3; Nilsson M. Geschichte der Griechischen Religion... – S. 102; Hoelbl G.A History... – P. 36; Huss W. Aegypten... – S. 259, 265, 306; Chamoux F. Op. cit. – P. 333-334). Окрім того, П. Фрезер припускав наявність можливих непрямих зв'язків між культурами Кибели та Береніки II. – Fraser P. Ptolemaic... – V. 278; V. II. – P. 434 not. 736-737; пор. Nilsson M. Geschichte der griechische Religion... – S. 35.

²¹⁷ Пор. Bengtson H. Op. cit. – S. 101; Fischer-Bovet C. Army and Society... – p. 394 tabl. 38 # 3.

²¹⁸ Milne J. Ptolemaic Seal... – P. 87-88; Трейстер М.Ю. Боспор и Египет... – С. 128.

²¹⁹ Тарн В. Вказ. праця. – С. 180; Jaehne A. Alexandreon Chora... – S. 77-78. Для більш детального огляду цієї проблеми див. Vleeming S.

The Tithe of the Scribes (and) Representatives // SAOC. – V. 51 (1992). – P. 343-350; Manning J. Land and Power... – P. 172-174. Таким чином, стає зрозумілою й знахідка численних глиняних відтисків із пернів птолемеївського типу на території Едфу, відомого своїм знаменитим храмом Гора Бехдетського (див. вище). – Milne J. Ptolemaic Seal... – P. 87-101; Трейстер М.Ю. Боспор и Египет... – С. 128. Відтепер зазначену обставину можна пояснити тим, що жерці, котрі обслуговували храми Верхнього Єгипту, здавна мали право брати на відкуп збирання податків від продажу нерухомого майна. – Manning J. Land and Power... – P. 172-174.

²²⁰ Manteuffel J. Op. cit. – S. 101-102; Ćwiderek A. Kiedy piaski... – S. 153. Bingen J. The Thracians... – P. 86-89; Bengtson H. Op. cit. – S. 135.

²²¹ Paus. V, VII; Ovid. Meth. I; Plut. Quaest. Conv. V, III;

²²² Polyb. V, 83; P.C.Z. 59.003; Блаватская Т.В., Голубцова Е.С., Павловская А.И. Вказ. праця. – С. 302; Winnicki J.-K. Operacje... – S. 103 ; Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 160.

²²³ P.Grad. 1; Блаватская Т.В., Голубцова Е.С., Павловская А.И. Вказ. праця. – С. 236, 238.

²²⁴ Krawczuk A. Op. cit. – S. 31-32.

²²⁵ Athen. XI, 493-494; Bevan E. The House... – P. 124; Rostovtzeff M.I. The Social and economic... – V. III, P. 1084; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 310-311; Ćwiderkówna A. Hellenika... – S. 138; Delia D. From Romance to Rhetoric: The Alexandrian Library in Classical and Islamic Traditions // AHR. – 1992. – # 5. – P. 1452; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 203; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 88-89; Erskine A. Op. cit. – P. 38, 47 not. 3; Scholz P. Philosophie und Wissenschaft. Ideen, institutionen und innovationen // Kulturgeschichte des Hellenismus... – S. 166.

²²⁶ Rostovtzeff M.I. The social and economic... – V. III. – P. 1084; також див. 2.2.2.

²²⁷ Athen. I, 22d; пор. Ейне А. Александрия... – С. 204; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 316-317; Delia D. Op. cit. – P. 1452; Erskine A.

Op. cit. – P. 38; Gutzwiller K. A Guide.... – P. 22, 139; Scholz P. Op. cit. – S. 167, 456 Anm. 40.

²²⁸ Сюди ж слід віднести й зменшення соляного податку для значної групи єгипетського населення. – Пор. Shelton J. Op. cit. – P. 133-136; також див. 4.2.1.

²²⁹ Див., н-д: Mueller S. Op. cit. – S. 324 Anm. 1073.

²³⁰ Тураев Б.А. История... – С. 651.

²³¹ Державні пільги, пов'язані з несплатою соляного податку, котрі зрештою поширилися на усіх т.зв. еллінів, набули форми заохочення для усіх єгиптян, бажаючих еллінізуватися (див. 4.2.1).

²³² Manning J. Land and Power... – p. 116; пор. Fischer-Bovet C. Counting the Greeks in Egypt... – p. 12.

²³³ P.Rev.Law. Col. 24; Павловская А.И. Формы землевладения... – С. 53.

²³⁴ Див., н-д: P.C.Z. 59.236; Kraut B. Op. cit. – P. 274-275.

²³⁵ OGIS, 55.

²³⁶ У сучасній історіографії цілком логічно прийнято ототожнювати зазначеного Птолемея, сина Лісімаха, зі старшим сином Арсиної Філадельфі від першого шлюбу. – Bagnall R. The Administration... – P. 106-109; Billows R. Kings and Colonists... – P. 100-104; Hoelbl G.A. History... – p. 38; Huss W. Aegypten... – S. 348. Низка дослідників вбачала у Птолемеї Телмесському гіпотетичного небожа Птолемея Евергета (див., н-д: Соколов Ф.Ф. Птолемей Телмисский // Соколов Ф.Ф. Труды... – С. 379-387; Stern E. von, Ptolemaios “der Sohn”. “Ptolemaios Basileos Aisimanoi” und “Ptolemaios Aisimanoi” // Hermes. – Bd. 50 (1915). – S. 437-444; Pridik A. Der Mitregent des Koenigs Ptolemaios II Philadelphos. – Dorpat: C. Mattiesen, 1924. – S. 13-26; idem, Weiteres zum Mitregenten des Ptolemaios II. Philadelphos // Klio. – Bd. 25 (1932). – S. 75, 85; Жигунин В.Д. Международные отношения... – С. 126, 185-186 прим. 39; він же, Птолемей Андромач и Вторая Сирийская война // Античность: политика и культура. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1998. – С. 53), проте їхні яскраві конструкції, значною мірою побудо-

вані на засадах формальної логіки (свого часу їм віддав належне й автор цих рядків – Зелінський А.Л. Трансформація громадян еллінської ойкумени у птолемейських підданих: Дис... канд. іст. наук: 07.00.02. / КНУ. – Київ: 2003. – С. 164), зрештою, не встояли перед свідченнями епіграфічних та нумізматичних джерел. – Пор. Holleaux M. Ptolemaios Epigonos // JHS. – 1921. – # 2. – P. 183-198; Hill G. Ptolemaios, son of Lysimachos // Klio. – Bd. 26 (1933). – P. 229-230; Huss W. Ptolemaios der Sohn // ZPE. – Bd. 121 (1998). – S. 235-236, 245-247.

²³⁷ Див., н-д: Соколов Ф.Ф. Птолемей Телмисский... – С. 379-387.

²³⁸ P.Hamb. 24; P.Hib. 119.

²³⁹ Павловская А.И. Формы землевладения... – С. 55.

²⁴⁰ OGIS, 56.

²⁴¹ Пикус Н.Н. Переломный период... – С. 61; Царские земледельцы... – С. 153.

²⁴² Ковельман А.Б. Archiv... – С. 208.

²⁴³ Пор., н-д: Ладынин И.А. Оформление культа “Богов-Эвергетов”... – С. 234-238; він же, Еще раз о перстнях... – С. 244 прим. 6.

²⁴⁴ App. Prooem. 10; пор. Turner E. Op. cit. – P. 153; Huss W. Aegypten... – S. 314; Manning J. Land and Power... – p. 135.

²⁴⁵ Porphyr. Fragm. 43 (FGH, 260) = Hier. Com. in Dan. XI, 7-9.

²⁴⁶ Manning J. Land and Power... – p. 141.

²⁴⁷ OGIS, 56.

²⁴⁸ Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 213-214; Свенцицкая И.С. Человек и мир. Восприятие греков эллинистического периода // Эллинизм: Восток и Запад. – С. 225; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 244-246.

²⁴⁹ Свенцицкая И.С. Восприятие царя... – С. 97-100; она же, Человек и мир... – С. 225-226; Walbank F. The Hellenistic... – p. 215; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 282 Anm. 5; Hoelbl G. A History... – p. 96; Chaniotis A. The Divinity... – p. 440.

²⁵⁰ Свенцицкая И.С. Человек и мир... – С. 225.

²⁵¹ Diod. XX, 100; Paus. I, VIII, 6; Johnson C. Ptolemy I's Epiklesis

Soter: Origin and Definition // АНВ. – 2000. – # 3. – Р. 101-106; Нефедов К.Ю. Вказ. праця. – С. 139-140, 145-146, 171-173, 176-180, 182-184.

²⁵² Нефедов К.Ю. Вказ. праця. – С. 145, 173, 179-180, 186-189. На мою думку, К.Ю. Нефедов не зміг навести переконливі докази наявності спроб діадохів поширити власні культи за рамки окремих полісів. Наведених ним аргументів недостатньо навіть у випадку Селевка Нікатора. Та й сам автор, розглядаючи можливість цього процесу, робить ряд застережень. В усякому разі, важко заперечити той факт, що поширення династичних культів на державному рівні розпочали лише епігони (див. Тарн В. Вказ. праця. – С. 66; Bengtson Н. Op. cit. – С. 50-51.

²⁵³ Plut. Reg. Et Imp. XXVIII, 7.

²⁵⁴ Нефедов К.Ю. Вказ. праця. – С. 176; Серова С.Ю. Культ Александра Великого в Александрии Египетской // Мнемон. – В. 3 (2004). – С. 135-144..

²⁵⁵ З приводу проявів прижиттєвого культу Птолемея I див., н-д: OGIS, 17, 19; Syl. 390; Diod. XX, 100; Paus. I, VIII, 6; Bevan E. The Deification... – Р. 627; idem, The House... – Р. 50-51; Hazzard R. Did Ptolemy I. Get his Surname from the Rhodians in 304? // ZPE. - Bd. 93 (1992). – Р. 52-56; Koenen L. The Ptolemaic King... – Р. 51-52; Johnson C. Op. cit. – Р. 101-106; Нефедов К.Ю. Вказ. праця. – С. 138-144, 171-176; Hoelbl G. A History... – Р. 93, 116-117 not. 80; Huss W. Aegypten... – S. 239, 325; Chaniotis A. War... – Р. 148, 158-159; Mueller S. Op. cit. – S. 250 Anm. 620.

²⁵⁶ Тарн В. Вказ. праця. – С. 66; Bengtson Н. Op. cit. – С. 50.

²⁵⁷ P. Trog, Prol. XVI; Just. XVI. 2; Nepot. XXI, 3; Plut. De Alex. fort. II, 9; Diog. Laert. V, 78-79; Lucian. Macr. 12; Porphy. Chron. 7, 1. У цьому контексті доречно буде згадати, що подібним чином була закріплена легітимність влади Деметрія Поліоркета – сина Антигона Монофтальма (Plut. Demetr. 18) й Антиоха I, сина і спадкоємця Селевка Нікатора (App. Syr. 61); пор. Buraselis K. Kronprinzentum und Realpolitik. Bemerkungen zur Thronanwartschaft, Mitregentschaft und

Thronfolge unter den ersten vier Ptolemaeen // *Gerión* (an). – V. 9 (2005). – S. 93-94; Смирнов С.В. Первый опыт соправительства в государстве Селевкидов // *ВДИ*. – 2009. – № 4. – С. 159-168 (вчасно ознайомитися з цією статтею я зміг завдяки люб'язності її автора).

²⁵⁸ Пор. van Oppen de Ruiter B. The religious identification of Ptolemaic queens with Aphrodite, Demeter, Hathor and Isis: Dis. Doct. Phil. – New-York: City University of New-York, 2007. – P. 17.

²⁵⁹ Див., н-д: Arr. Anab. VII, 23; Bevan E. The Deification... – P. 625-626; Nock A. Notes... – P. 21-30; Robinson Ch. Alexander's Deification // *AJPh*. 1943. – # 3. – P. 286-301; Nilsson M. Geschichte der griechischen Religion... – S. 149-150; Fraser P. Ptolemaic... V. I. – P. 213; Hamilton J. Alexander and His 'So-Called' Father... – P. 151-157; Billows R. Antigonos the One-Eyed... – P. 236; Нефедов К.Ю. Вказ. праця. – С. 82-95; Huss W. Aegypten... – S. 325; Ладынин И.А. Прижизненный царский культ Александра Великого... – С. 200-203, 213-222; Бриан П. Вказ. праця. – С. 148-151; Chaniotis A. The Divinity... – p. 435; Eckstein A. Hellenistic Monarchy... – P. 252, 263 not. 32; також див. 4.1.2.

²⁶⁰ Rostovtzeff M.I. The Social and economic... – V. I. – P. 268.

²⁶¹ P.Hal. 1, Col. 11; P.Mich.Zen. 46; PSI, 431; P.C.Z. 59.466, 59.716, 59.820; P.Ent. 26; Theocr. Idyl. XVII; Plin. Hist. Nat. XXXVI, 14, XXXVII, 32; Athen. V, 201-202; Winnicki J.K. Ptolemaeerarmee... – S. 80; Manteuffel J. Op. cit. – S. 101-102; Ćwiderek A. W "Państwo" Apolloniososa... – S. 79, 84-85, 165-166, 256-257; idem, Kiedy piaski... – S. 153; Koenen L. The Ptolemaic King... – P. 73-80; Hoelbl G. A History... – P. 94-96; Stephens S. Battle... – P. 243-248.

²⁶² Див., н-д: Свенцицкая И.С. Человек и мир... – С. 224-225; Берлев О.Д. Наследство Геба... – С. 7.

²⁶³ Тураев Б.А. История... – С. 648-649; Ранович А.Б. Вказ. праця. – С. 174.

²⁶⁴ Пор. Романова О.О. Організація культу фараона в Давньому Царстві // *УІЖ*. – 2000. – С. 58-65; Ладынин И.А. Египетская царская титулатура Александра Великого // *ВМГУ*. – Сер. 8 (История). – 1999.

– № 2. – С. 85-86; он же, Обозначение Stt в “Стеле сатрапа” (URK. II. 13.4); К восприятию мировой державы Аргеадов на Востоке // ВДИ. – 2002. – № 2. – С. 16.

²⁶⁵ Pseudo-Callisth. Hist. Al. I, 1-14. Пор. Кинжалов Р.В. Легенда о Нектанебе в повести “Жизнь и деяния Александра Македонского” // Древний мир: сборник статей в честь академика В.В. Струве. – Москва: Издательство восточной литературы, 1962. – С. 537—544; Manning J. Land and Power... – р. 43; Ладынин И.А. Основные этапы... – с. 156; он же, Сюжет рождения Александра Великого от змея: к вопросу о времени и исторических условиях возникновения // ААе. – В. 1 (2005). – С. 35. На думку А. Чугга, тіло Александра навіть тимчасово перебувало у саркофазі, виготовленому для цього фараона у Мемфісі. – Chugg A. The Sarcophagus of Alexander the Great? // G&R. – 2002. – # 1. – Р. 19, 25-26.

²⁶⁶ Polyb. XIV, 11; Plut. Amat. 9; Clem. Alex. Protr. IV, 48; Бенгтсон Г. Вказ. праця. – С. 169; Whiteley R. Op. cit. – Р. 114-126; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 269-270; Hoelbl G. A History... – р. 95.

²⁶⁷ Rostovtzeff M.I. The Social and economic... – V. I. – Р. 268; Нефедов К.Ю. Вказ. праця. – С. 51-57.

²⁶⁸ Пор. Carney e.d. The initiation of Cult for Royal Macedonian Women // CPh. – 2000. – # 1. – Р. 33 not. 64; Hoelbl G. A History... – р. 93.

²⁶⁹ Bengtson H. Op. cit. – S. 50-51.

²⁷⁰ До таких доповнень слід віднести факт заснування династичного культу Птолемеїв, що стало важливим етапом у процесі обожнення александрійських володарів. З точки зору таких дослідників, як Ж. Тондріо, П. Фрезер, Г. Вебер, Г. Хельбль, Д.Дж. Томпсон, Ф. Херклотц та Б. ван Оппен де Руйте, творцем династичного культу Птолемеїв слід вважати Філопатора. – Tondriau J. Quelques problemes religieux ptolemaïques // Aegyptus. – 1953. – # 1. – Р. 125-127; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – Р. 219-220; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 271; Hoelbl G. A History... – Р. 95, 169-170; Thompson D.J. The Ptolemies... – р. 114;

Herklotz F. Der Ahnenkult bei den Ptolemaeern // IBaES. – Bd. 5 (2004). – S. 155-162. – http://www2.rz.hu-Berlin.de/nilus/net-publications/ibaes5/publikation/ibaes5_herklotz_ptolemaeer.pdf; van Oppen de Ruiter B. Op. cit. – P. 102. Проте, на думку більшості сучасних дослідників, яку я повністю поділяю, остаточне оформлення цього культу фактично відбулося ще за часів Птолемея Євергета. – Пор. OGIS, 56; SEG, 366; Koenen L. The Ptolemaic King... – P. 51-54; Ладынин И.А. Оформление культа «Богов-эвергетов»... – С. 226; пор. також: Chaniotis A. The Divinity... – P. 436-437; idem, War... – P. 146; Buraselis K. Op. cit. – S. 100.

²⁷¹ Diod. XVIII, 3; 26-28; Arr. Hist. Suc. 1, 25; 10, 2 (FGH, 156); Pseudo-Callisth. Hist. Al. III, 34; Ael. Var. Hist. XII, 64; curt. X,X; Just. XIII, 4; Paus. I, VI, 3; Lucian. Dial.mort. XII, 3; Heid. Epit. 2 (FGH, 155; Georg. Sync. 502-503. З приводу датування цієї події 321 роком див. Errington R. From Babylon... – P. 64-65; Anson E. Diodorus and the Date of Triparadeisus // AJPh. – 1986. – # 2. – P. 212-213; Нефедов К.Ю. Вказ. праця. – С. 97; Hoelbl G. A History... – p. 15; Huss W. Aegypten... – S. 109; Chugg A. Op. cit. – P. 13-14.

²⁷² Marm. Par. B11 (FGH, 239); Paus. I, VI, 3; Pseudo-Callisth. Hist. Al. III, 34; Curt. X. X; Georg. Sync. 502-503; Hoelbl G. A History... – p. 15; Huss W. Aegypten... – S. 109-110; Chugg A. Op. cit. – P. 13-26.

²⁷³ Берлев О.Д. Наследство Геба... – С. 7. В усякому разі, немає сумнівів у тому, що тіло Александра було забальзоване (Sueton. De Vita, II, XVIII, 1; Dio Cas. LI, 10, 16).

²⁷⁴ Нефедов К.Ю. Вказ. праця. – С. 97-106; Hoelbl G. A History... – p. 15; Erskine A. Life after Death: Alexandria and the Body of Alexander // G&R. 2002. – # 2. – P. 171-172; Незважаючи на те що питання, пов'язане з датуванням цієї події, залишається дискусійним, оскільки і зараз ряд дослідників, посилаючись на дані Пароської хроніки і свідчення Павсанія (Paus. I, VII, 1), схиляються до думки, згідно з якою тіло Александра було перевезено з Мемфіса до Александрії Птолемеєм II (див. Greenwalt W.s. Argaeus, Ptolemy II and Alexander's corpse // АНВ. – 1988. – # 2. – P. 39-41; Habicht Ch. Argaeus, Ptolemy II and

Alexander's corpse // АНВ. – 1988. – # 4. – Р. 88-89; Chugg A. *Op. cit.* – Р. 14-15, 19), аналіз джерел та історіографії проблеми, зроблений К.Ю. Нефедовим (див. Нефедов К.Ю. Вказ. праця. – С. 97-106), видається мені досить переконливим, що, у свою чергу, вплинуло на моє ставлення до вищезгаданої дискусії.

²⁷⁵ Нефедов К.Ю. Вказ. праця. – С. 197.

²⁷⁶ Pseudo-Callisth. *Hist. Al.* III, 34; Curt. X. X; пор. Diod. XVIII, 28; Strab. XVII, I, 8; Ael. Var. *Hist.* XII, 64; див. також: Walbank F. *Monarchies...* – р. 97; Нефедов К.Ю. Вказ. праця. – С. 102-103; Серова С.Ю. Вказ. праця. – С. 135-144.

²⁷⁷ Пор. Taylor L. *The Cult of Alexander at Alexandria* // CPh. – 1927. – # 2. – Р. 162-169; idem, *Alexander and the Serpent of Alexandria* // CPh. – 1930. – # 4. – Р. 375-378; Нефедов К.Ю. – Вказ. праця. – С. 105; Серова С.Ю. Вказ. праця. – С. 135-144.

²⁷⁸ Пор. Mori A. *Op. cit.* – Р. 25 not. 36.

²⁷⁹ Див., н-д: Koenen L. *The Ptolemaic King...* – Р. 51; Нефедов К.Ю. Вказ. праця. – С. 174; Ладынин И.А. *Основные этапы...* – с. 161.

²⁸⁰ P.Eleph. 2-4; P.Hib. 84 A-B; пор. Нефедов К.Ю. Вказ. праця. – С. 175; Hoelbl G. *A History...* – р. 94; Ладынин И.А. *Основные этапы...* – с. 161.

²⁸¹ Струве В.В. Манефон... – III. – С. 141-142. Я погоджуюся з думкою, яку з цього приводу свого часу висловив В.В. Струве, але, на відміну від нього, не бачу нічого неможливого у перетворенні культу Александра, до речі легітимного єгипетського фараона, з міського на загальнодержавний.

²⁸² P.Eleph. 2; P.Hib. 84a.

²⁸³ Strab. XVII, I, 18; Just. XV, 2; Plut. *Demetr.* 16; Paus. I, VI, 6; Polyæn. IV, VII, 7; Mitford T. *The Character...* – Р. 90; Nilsson M. *Geschichte der griechischen Religion...* – S. 155; Fraser P. *Ptolemaic...* – V. I. – Р. 216, 222; Errington R. *Diodorus Siculus...* – р. 497; Hoelbl G. *A History...* – р. 94; Huss W. *Aegypten...* – S. 238 Anm. 7; Thompson D.J. *The Ptolemies...* – Р. 107, 113-114.

²⁸⁴ Див., н-д: Mueller S. Op. cit. – S. 151-162.

²⁸⁵ Нефедов К.Ю. Вказ. праця. – С. 173-174.

²⁸⁶ Athen. V, 196a-206c; Hoelbl G. A History... – 97; Фролов Э.Д. та ін. Альтернативные социальные сообщества в античном мире. – Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2002. – С. 285.

²⁸⁷ Бурова А.А. Вказ. праця. – С. 77-90.

²⁸⁸ OGIS, 54; Theocr. Idyl. XVII; Satyr. 1 (FGH, 631); Theophil. II, 7; Bevan E. The House... – P. 99, 116, 120; Hammond N.G.L. The Continuity... – P. 143; Нефедов К.Ю. Вказ. праця. – С. 173-174; Mueller S. Op. cit. – S. 70 Anm. 334; 165, 251. У цьому контексті не слід також забувати і про легенду, згідно з якою справжнім батьком Сотера був Філіпп II Македонський (див. 3.1.1; 4.1.1; 4.1.3).

²⁸⁹ Theocr. Idyl. XVII, а також – Ibid. XV.

²⁹⁰ Pop. Nilsson M. Geschichte der griechischen Religion... – S. 158-159; Fantuzzi M. Posidippus at Court... – P. 261-262; Thompson D.J. Posidippus... – P. 269-270.

²⁹¹ Theocr. Idyl. XVII; pop. Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 228; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 271-272; Hoelbl G. A History... – p. 94; Fantuzzi M. Posidippus at Court... – P. 261.

²⁹² Syl. 390; AB, 76; Tarn W. Nauarch... – p. 252; Bevan E. The House... – P. 127; Tondrau J. Quelques problemes... – P. 128-130; Ewiderek A. Kiedy piaski... – S. 153; Fraser P. The Foundation-Date of the Alexandrian Ptolemaieia // HThR. – 1961. – # 3. – P. 141-145; idem, Ptolemaic... – V. I. – P. 224, 231; Бенгтсон Г. Вказ. праця. – С. 147; Shear T. Op. cit. – P. 5-6, 33-39, 44-45; Walbank F. The Hellenistic... – P. 147, 213; idem, Monarchies... – P. 97; Turner E. Op. cit. – 138-139; Foertmeyer V. The Dating of the Pompe of Ptolemy // Historia. – Bd. 37 (1988). – P. 90-104; Giovannini A. Op. cit. – P. 281; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 177-178; Dreyer B. Der Beginn der Freiheitsphase Athens 287 V. Chr. Und das Datum der Panathenaen und Ptolemaia im Kalliasdekret // ZPE. – Bd. 111 (1996). – S. 50-56; Hoelbl G. A History... – P. 39, 94; Huss W. Aegypten... – S. 320-321; Зелінський А.Л. Епіграми

Посидіппа... – С. 22. При цьому слід зазначити, що такі дослідники, як Р. Хаззард, Х. Хабиht, Е. Гжибек та ін., з деякими розбіжностями вважають, що перше свято Птолемаїя відбулося у 282 році – Hazzard R. *The Regnal Years of Ptolemy II Philadelphos* // *Phoenix*. 1987. – # 2. – P. 150; idem, *Theos Epiphanes: Crisis and Response* // *HThR*. – 1995. – # 4. – P. 424; idem, *Imagination of a Monarchy: Studies in Ptolemaic Propaganda* // *Phoenix*. – (suppl) V. 37 (2000). – P. 47-81; Hazzard R., FitzGerald M. *The Regulation of the Ptolemaia: A Hypothesis Explored* // *JRASC*. – V. 85 (1991). – P. 6-23; Хабиht Х. Вказ. праця. – С. 128-129; Habicht Ch. *Versaemter Goetterdienst* // *ВДИ*. – 2003. – № 4. – С. 42-43; поp. Mikalson J.D. *Religion in hellenistic Athens*. – Berkeley: University of California Press, 1998. – P. 108-109 not. 9, 127 not. 77; Huss W. *Aegypten...* – S. 320 Anm. 123.

²⁹³ Huss W. *Aegypten...* – S. 238-239; поp. Nilsson M. *Geschichte der griechischen Religion...* – S. 184-185; Koenen L. *Die Adaption...* – S. 154-155; Ладынин И.А. *Основные этапы...* – С. 165.

²⁹⁴ Стосовно вірогідних єгипетських паралелей для цієї епiклеси див., н-д: Koenen L. *Die Adaption...* – S. 154-155; idem, *The Ptolemaic King...* – P. 61-62; Hoelbl G. *A History...* – p. 111; Huss W. *Aegypten...* – S. 239 Anm. 19.

²⁹⁵ Huss W. *Aegypten...* – S. 239 Anm. 19.

²⁹⁶ P. Hib. 199; Bevan E. *The House...* – P. 128-129; Tarn W. *Ptolemy...* – P. 248; Tondriau J. *Quelques problemes...* – P. 127-128; Nilsson M. *Geschichte der griechischen Religion...* – S. 159-160; Fraser P. *Foundation-Date...* – P. 144; idem, *Ptolemaic...* – V. I. – P. 217; Cheshire W. *Zur Deutung eines Szepters der Arsinoe II. Philadelphos* // *ZPE*. – Bd. 48 (1982). – S. 107; Turner E. *Op. cit.* – P. 168; Walbank F. *Monarchies...* – p. 97; idem, *The Hellenistic...* – P. 213-214; Bengtson H. *Op. cit.* – S. 50-51; Weber G. *Dichtung und hoefische Gesellschaft...* – S. 272; Koenen L. *The Ptolemaic King...* – P. 52, 57; Carney e.d. *The initiation...* – p. 33; Hoelbl G. *A History...* – P. 94-95; Huss W. *Aegypten...* – S. 325; Bing P. *Posidippus and the admiral Kallikrates...* – p. 245; Ладынин И.А.

Основные этапы... – с. 163; Herklotz F. Op. cit. – S. 155; Thompson D.J. Posidippus... – p. 271; Mikalson J.D. Greek Religion: Continuity and Change in the Hellenistic Period // The Cambridge companion to the Hellenistic world... – p. 214; Mueller S. Op. cit. – S. 262. На сучасному етапі факт прижиттєвого обоження Арсиної вже майже ні в кого з дослідників не викликає сумніву. Деяку невпевненість з цього приводу останнім часом висловили хіба що дві польські дослідниці: А. Свідеркувна у роботі “Боги зійшли з Олімпу. Божество і міф у грецькій літературі елліністичного світу” (1991) та Е. Віпшицька у третьому томі фундаментальної “Історії Стародавньої Греції” (1992), а також грецький дослідник А. Ханіотіс у статті “Обожнення елліністичних правителів” (2003, 2005). – Świderkówna A. Bogowie... – S. 52, 192; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 514; Chaniotis A. The Divinity... – P. 436-437.

²⁹⁷ Схожу думку також нещодавно висловила С. Мюллер. – Mueller S. Op. cit. – S. 130; пор. також: van Oppen de Ruiter B. Op. cit. – P. 235.

²⁹⁸ Carney E.D. Arsinoe before she was Philadelphus // АНВ. – 1994. – # 4. – P. 131. З приводу різних гіпотез щодо можливих причин шлюбу Птолемея II з власною сестрою див. також: Wiedemann A. Die Ehe des Ptolemaeus Philadelphus mit Arsinoe II // Philologus. – Bd. 47 (1889). – S. 81-91; Mahaffy J. P. Op. cit. – P. 77-78; Tarn W. Ptolemy... – p. 250; Bagnall R. Archagathos... – p. 207; Walbank F. Monarchies... – p. 97; Turner E. Op. cit. – P. 137-138; Criscuolo L. Philadelphos nella dinastia lagide // Aegyptus. – 1990. – # ½. – P. 92-95; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 154-155; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 272 Anm. 6; Hazzard R. Imagination of a Monarchy... – P. 90-93; Huss W. Aegypten... – S. 308-309; Chamoux F. Op. cit. – P. 224; Ager S. All in the Family...; idem, Familiarity breeds: Incest and the Ptolemaic dynasty // JHS. – V. 125 (2005). – P. 1-34; idem, The Power of Excess... – P. 165-186; van Oppen de Ruiter B. Op. cit. – P. 212-219; Mueller S. Op. cit. – S. 84-89, 112-115. Стосовно практики шлюбів між близькими родичами, що мала місце у класичній Греції та доелліністичній Македонії, див.

Mahaffy J.P. Op. cit. – P. 77; Turner E. Op. cit. – P. 138; Collins N. Op. cit. – P. 440-441; Hazzard R. Imagination of a Monarchy... – P. 85-90; Huss W. Aegypten... – S. 309; Ager S. The Power of Excess... – P. 166-167; van Oppen de Ruiter B. Op. cit. – P. 186-192; Mueller S. Op. cit. – S. 85, 112-115.

²⁹⁹ Поп. Розанова Н.П. Новые надписи Кипра IV до н.э. – VII н.э. // ВДИ. – 1970. – № 3. – С. 201; Ćwiderkówna A. Bogowie... – S. 52; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 155.

³⁰⁰ Plut. Quaest. Conv. IX, I, 2. А. Свідерек помилково назвала цього співака Ератоном, переплутавши його з відповідним персонажем “За-стольних бесід” Плутарха. – Ćwiderk A. Hellada królów. – Warszawa: Państwowy instytut Wydawniczy, 1967. – S. 175.

³⁰¹ Theocr. Idyl. XV, XVII; поп. Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 272-275, 348, 425; Koenen L. The Ptolemaic King... – P. 63; Stephens S. Battle... – P. 243-244; idem, Posidippus' Poetry Book... – P. 66; див. також: Fraser P. Ptolemaic... – V. II. – P. 937 not. 407; Gutzwiller K. The Literariness of the Milan Papyrus, or ‘What Difference a Book?’ // The new Posidippus... – P. 311-312; idem, A Guide... – P. 135, 191-192; van Oppen de Ruiter B. Op. cit. – P. 28, 85-86, 129-131, 205-206, 208-209; Mueller S. Op. cit. – S. 129-131.

³⁰² Diod. I, 21; 27; Plut. De Is. 27.

³⁰³ Поп. Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 272 Anm. 6. Стосовно місцевого культу Арсиної II, а також деяких окремим можливих його єгипетських конотацій див. Otto W. Priester... – Bd. I. – S. 348-350; Тураев Б.А. История... – С. 649-651; Bevan E. The House... – P. 130; Kiessling E. Zum Kult der Arsinoe im Fayum // Aegyptus. – 1933. – # 2. – S. 543-546; Quaegebeur J. Op. cit. – P. 191-217 et II Pl; idem, Documents concerning a Cult of Arsinoe Philadelphos at Memphis // JNES. – 1971. – # 4. – P. 239-270; Winter E. Op. cit. – S. 148-153, 160; Cheshire W. Op. cit. – S. 105-111; Walbank F. The Hellenistic... – p. 214; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 255 Anm. 3; Koenen L. The Ptolemaic King... – P. 66-69; Hoelbl G. Aussagen... – S.

25; idem, *A History...* – P. 101-103; Huss W. *Aegypten...* – S. 326 Anm. 178; Ладынин И.А. Основные этапы... – с. 163; van Oppen de Ruiter B. *Op. cit.*; Mueller S. *Op. cit.* – S. 263, 368-369, 371.

³⁰⁴ З приводу зазначених паралелей див. також, н-д: Tarn W. *Ptolemy...* – p. 248; Turner e. *Op. cit.* – 138; Weber G. *Dichtung und hoefische Gesellschaft...* – S. 272-275, 348; Koenen L. *The Ptolemaic King...* – P. 57, 62-63; Hoelbl G. *A History...* – P. 36, 95, 111-112; Huss W. *Aegypten...* – S. 308-309; Bing P. *Posidippus and the admiral Kallikrates...* – P. 245-246; Stephens S. *Seeing Double...* – P. 155, 162-164, 168-170; Herklotz F. *Op. cit.* – S. 161.

³⁰⁵ OGIS. 54; P.Hib. 91; P.Oxy. 1241; Mahaffy J. P. *Op. cit.* – P. 76, 78; Pridik A. *Der Mitregent...* – S. 39-43; Ранович А.Б. Вказ. праця. – С. 178; Ćwiderek A. *Hellada...* – S. 175; Lewis N. *Op. cit.* – P. 41; Kirsten E., Opelt. I. *Op. cit.* – S. 57; Jones C., Nabicht Ch. *Op. cit.* – P. 321; Жигунин В.Д. О морской победе Птолемея Филадельфа над Антигоном Гонатом // *Античность: эпоха и люди.* – Казань: изд-во Казанского Унта, 2000. – С. 41; Kosmetatou E. *Constructing legitimacy. The Ptolemaic “Familiengruppe” as a means for self-definition in Posidippus’ Hippika // Labored in Papyrus Leaves...* – P. 220 not. 24; Buraselis K. *Op. cit.* – P. 95-96, 98; Зелінський А.Л. До дискусії... – С. 45-46; Mori A. *Op. cit.* – P. 26 not. 42; Mueller S. *Op. cit.* – S. 100-102, 382. Низка дослідників вважає, що акт офіційного “всиновлення” дітей Птолемея II від першого шлюбу Арсиноєю мав фіктивний характер. На їхню думку, його було здійснено вже після смерті останньої. – Kirsten E., Opelt. I. *Op. cit.* – S. 61; Bennett Ch. *Arsinoe and Berenice at the Olympics // ZPE.* – Bd. 154. (2005). – P. 94-95 (можливість ознайомитися з цією роботою я отримав винятково завдяки люб’язності її автора). Проте, на мій погляд, більш логічно буде припустити, що Арсиноя особисто всиновила дітей свого брата в обмін на всиновлення останнім її рідного старшого сина від шлюбу з Лісімахом Фракійським (див. 4.3 прим. 434, 436).

³⁰⁶ Plut. *De Is.* 14; пор. Зелінський А.Л. Один з аспектів епіклеси Арсиної II // XII Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей

міжнародної наукової конференції (м. Київ, 2-3 жовтня 2008 р). – Київ, 2008. – С. 28-30; він же, Птолемей III і Анубіс: можливість неофіційного ототожнення // Східний світ. – 2009. – № 4. – С. 26-38.

³⁰⁷ Tarn W. Nauarchs... – p. 154; Visser C. Goetter und Kulte im ptolemaeischen Alexandrien: dis... Dr. Phil. – Amsterdam: N. V. Noord-Hollandsche Uitgevers-mij., 1938. – S. 22, 24, 55, 71-72; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 141 Anm. 1; Bing P. Posidippus and the admiral Kallikrates... – P. 244; Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 350, 398 tabl. 38 # 45; Зелінський А.Л. Птолемей III і Анубіс... – С. 31-32. Стосовно постаті зазначеного наварха див. Tarn W. Nauarchs... – P. 153-155; idem, Two Notes... – P. 61-68; Merker I. Op. cit. – P. 154-156; Bing P. Posidippus and the admiral Kallikrates... – P. 243-266; Mueller S. Op. cit. – S. 265-267.

³⁰⁸ Ще М. Нільссон відзначив, що принципи євгемеризму і практика створення царського культу розвивалися паралельно, як альтернативні відповіді на одну й ту ж ідеологічну потребу, при цьому вони переважно мали взаємовиключний характер. – Nilsson M. Geschichte der griechischen Religion... – S. 182.

³⁰⁹ Стосовно менш радикальної оцінки тенденційності творчості Каллімаха див. Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 663-666, проте більш ніж відверте порівняння між Птолемеєм II і Аполлоном, зроблене цим поетом у “Гімні до Делосу” (call. Hymn. IV), а можливо, й у гімні до Аполлона (call. Hymn. II; пор. Selden D. Op. cit. – P. 384-405), не дозволяє мені приєднатися до думки англійського дослідника.

³¹⁰ Можливо, цей гімн було написано з приводу запровадження Птолемеєм II свята Басилея, котре присвячувалося Зевсу-Басилевсу – покровителю царів і царської влади (пор. Koenen L. The Ptolemaic King... – P. 46, 79-80; Clauss J. Lies and Allusions: The Addressee and Date of Callimachus’ “Hymn to Zeus” // CA. – 1986. – # 2. – P. 158-160, 169; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 222 Anm. 3; Huss W. Aegypten... – S. 323-324; Stephens S. Seeing Double... – P. 77-79) й до того ж збігалося з днем народження Філадельфа (пор. SEG, 27, 1114).

³¹¹ Call. Hymn. I; пор. Чистякова Н.А. Вказ. праця. – С. 53-54.

³¹² Call. Hymn. I; Stephens S. Seeing Double... – P. 90-91, 106-108, 113-114. Перспективу можливого обоження, згідно із вченням Євгемера, виразно окреслював для Філадельфа й Теоокріт. Так, ця ідея чітко простежується у згаданому вище епосі, а також в ідилії № 24, що має назву “Теракліс”. – Theocr. Idyl. XVII; XXIV; пор. Stephens S. Seeing Double... – P. 143-146, 148-150, 158-170; Mueller S. Op. cit. – S. 198-199.

³¹³ Call. Hymn. IV (пор. Call. Hymn. II). Деякі дослідники вбачають певні натяки на відхід від євгемерівської концепції посмертного апофеозу і у творі Аполлонія Родоського “Аргонавтика”. На їхню думку, ймовірна згадка поета про обоження братів Діоскурів (Apol. Rhod. Argonaut. IV, 650-653), могла бути вказівкою на міфологічний прецедент для прижиттєвого апофеозу (пор. Mori A. Op. cit. – P. 38).

³¹⁴ Пор. Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 289, 294-295; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 86 Anm. 4; Delia D. Op. cit. – P. 1458.

³¹⁵ Sext. Empir. Adv. Phys. I, II, 2; пор. Spyridakis S. Op. cit. – P. 337 not. 1; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 292-295; Dillery J. Hecataeus of Abdera... – P. 272; Delia D. Op. cit. – P. 1458 not. 34; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 147, 280 Anm. 3.

³¹⁶ Саме під таким спільним культовим іменем жителі держави Птолемеїв поклонялися новоявленому божественному подружжю. – Пор., н-д: P.Hib. 199; AB. – 74; Bevan E. The House... – P. 129-130; Бенгтсон Г. Вказ. праця. – С. 147; Criscuolo L. Philadelphos... – p. 92; Kirsten E., Opelt I. Op. cit. – S. 58; Walbank F. The Hellenistic... – p. 214; Carney e.d. The initiation... – p. 33; Hoelbl G. A History... – P. 94-96; Huss W. Aegypten... – 326; Ладынин И.А. Основные этапы... – с. 163.

³¹⁷ PSI, 431; P.C.Z. 59.169, 59.745, 59.820; P.Col. 39; P.Ent. 26; Herodas, Mim. I; AB. 37; 39; AP. I. 116; Strab. XVII, I, 16; Plin. Hist. Nat. XXXVI, 14, XXXVII, 32; Athen. XI, 467a; Hygin. Poet. Astr. II, 24; пор. Bevan E. The House... – P. 128-130; Kiessling E. Op. cit. – S. 542-543;

Mattingly H. Zephyritis // AJA. – 1950. – # 2. – P. 126-128; Thompson D.B. A Portrait of Arsinoe Philadelphos // AJA. – 1955. – # 3. – P. 200; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 24, 795, 803; V. II. – P. 72-73 not. 166-168; також див. вище.

³¹⁸ P.C.Z. 59.466; пор. Berneker E. Op. cit. – S. 25-30.

³¹⁹ OGIS, 16; 26-27, 29; AB. 74; Dion. Byz. 28; Athen. XI, 497b; Tarn W. Nauarch... – p. 251; Bevan E. The House... – P. 63; Magie D. Egyptian Deities in Asia Minor in inscriptions and on Coins // AJA. – 1953. – # 3. – P. 171; Volkmann H. Der Herrscherkult der Ptolemaeer in phoenikischen inschriften und sein Beitrag zur Hellenisierung von Kypros // Historia. – Bd. 5 (1956). – S. 449-452; Thompson D.B. Op. cit. – P. 200; Mitford T. Further Contributions... – P. 127-128; Розанова Н.П. Вказ. праця. – С. 201; Bagnall R. The Administration... – P. 103, 150; Turner E. Op. cit. – P. 167; Kirsten E., Opelt. I. Op. cit. – S. 58, 61; Jones C., Habicht Ch. Op. cit. – P. 322, 326-328, 336-337; Brun P. Les Lagides a Lesbos: essai de chronologie // ZPE. – Bd. 85 (1991). – P. 100-104; Ma J. The Epigraphy of Hellenistic Asia Minor: A Survey of Recent Research (1992-1999 // AJA. – 2000. – # 1. – P. 105; Hoelbl G. A. History... – P. 93, 96, 104; Huss W. Aegypten... – S. 326 Anm. 178; Bing P. Posidippus and the admiral Kallikrates... – P. 244-245; Austin C., Bastianini G. Posidippi Pellaei quae supersunt omnia // PL. – V. 11 (2002). – P. 263; Chaniotis A. The Divinity... – P. 436, 439, 441-442; Mueller S. Op. cit. – S. 284-285.

³²⁰ P.Oxy. 2465; P.C.Z. 59.096; 59.185; 59.298-59.301; 59.312; 59.328; 59.379; 59.452; 59.501; P.Col. 56; P.Mich.Zen. 48; PSI, 431; пор. Bell H. Popular Religion in Graeco-Roman Egypt: I. The Pagan Period // JEA. – V. 34 (1948). – P. 85-86; Manteuffel J. Op. cit. – S. 101-102; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – p. 232; V. II. – P. 381-382 not. 336-340; Pomeroy S. Op. cit. – P. 30; Ćwiderkówna A. Bogowie... – S. 256-257; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 171-172; Hoelbl G. A History... – p. 104; Stephens S. Battle... – P. 245, 247; також див. вище.

³²¹ Пор. P.Hal. 1, Col. 11.

³²² Strab. XIV, III, 6; IV, 2; V, 3; VI, 3; XVI, II, 25; 34; IV, 5; 7; 14;

XVII, I, 25; 38; Ptol. Claud. V, 8; Westermann W. Land Reclamation... – p. 429; Bevan E. The House... – P. 117; Rostovtzeff M.I. The Social and economic... – V. I. – P. 347; Thompson D.B. Op. cit. – P. 200; Robinson D. Queen Mary's Necklace of Greek Gold Coins of Arsinoe II // CB. – 1956. – # 3. – P. 27-28; Bengtson H. Op. cit. – S. 88; Clarysse W. Some Greeks... – P. 54; Midgley J. A Bilingual Account of Monies Received // SAOC. – V. 51 (1992). – P. 237-242; Hoelbl G. A History... – P. 374-375; Huss W. Aegypten... – S. 270-271 Anm. 127-128, 288-289, 300 Anm. 381, 303 Anm. 412, 429 Anm. 42; Stephens S. Lessons... – p. 227. У самій лише Александрії існувало сім чи навіть вісім вулиць, назви яких, на думку дослідників, так чи інакше стосувалися культових епітетів Арсиної. – SB, 1025; P.Tebt. 879; P.Oxy. 2565; пор. Bell H. Records of Entry among the Ephebi // JEA. – 1926. – # ¾. – P. 247; Nilsson M. Geschichte der griechischen Religion... – S. 159f Anm. 10; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 35-36, 237-239; V. II. – P. 110 not. 276, 386-387 not. 368-372; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 172 Anm. 5.

³²³ Пор. Tondriau J. Quelques... – P. 325-326; Herklotz F. Op. cit. – S. 155.

³²⁴ Див., н-д: Otto W. Priester... – Bd. I. – S. 175; Tondriau J. Quelques... – P. 325-326; Бенгтсон Г. Вказ. праця. – С. 147; Koenen L. The Ptolemaic King... – P. 52; Herklotz F. Op. cit. – S. 155.

³²⁵ З приводу цього явища див., н-д: Mueller S. Op. cit. – S. 280-330.

³²⁶ Otto W. Priester... – Bd. I. – S. 185; Бенгтсон Г. Вказ. праця. – С. 148; Koenen L. The Ptolemaic King... – P. 57; Hoelbl G. A History... – P. 95; Huss W. Aegypten... – S. 326; Herklotz F. Op. cit. – S. 155; Thompson D.J. Posidippus... – p. 271; Mueller S. Op. cit. – S. 291-292.

³²⁷ Подібна практика запроваджувалася і стосовно інших ранніх представників дому Птолемеїв. Так, перші два правителі з цієї династії ототожнювалися з Діонісом, особисто Філадельф ототожнювався з Посейдоном і Геліосом, Птолемей Евергет зображувався з атрибутією Гермеса-Тота (див. нижче) і карбувався на монетах у подобі Зевса,

Посейдона, Геліоса, а згодом і Серапіса, Береніка I ототожнювалася з Афродітою та Деметрою, а Береніка II – не лише з двома зазначеними богинями, а й з Ісидою, Іо, Хатор, Тefнyт, Афiною, Артемідою, Герою, Іліфією, однією з Харит та Агате Тихе. – P.Petr. III, 66; P.Ent. 13; AP. v, 146; XVI, 68; Visser C. Op. cit. – S. 16; Tondriaux J. Notes... – P. 173, 175; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 667; V. II. – P. 935 not. 398; Pomeroy S. Op. cit. – P. 39-40; Walbank F. Monarchies... – p. 86; Turner E. Op. cit. – P. 151, 167; Cazarico L. Crocodilopolis-Ptolemais Euergetis in epoca tolemaica // Aegyptus. – 1987. – P. 139; Cameron A. Op. cit. – P. 287-295; Carney e.d. The initiation... – p. 33; Fountoulakis A. Op. cit. – P. 316; Koenen L. The Ptolemaic King... – P. 108; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 248, 266 Anm. 2, 268; Fantham E., et al. Op. cit. – P. 145-148; Selden D. Op. cit. – P. 339; Hoelbl G. A History... – P. 96, 105, 108; Huss W. Aegypten... – S. 379; Sens A. An Ecphrastic Pair: Asclepiades AP 12.75 and Asclepiades or Posidippus API 68 // CJ. – 2002. – # 3. – P. 254-256, 259; Kimberly W. Op. cit. – P. 46; Herklotz F. Op. cit. – S. 160-161; Ладынин И.А. Оформление культа... – С. 232, 234; van Oppen de Ruiter B. Op. cit; Mueller S. Op. cit. – S. 224-225, 279 Anm. 800; також див. нижче та інформацію про селища Беренікіс Тесмофору та Афродітес Беренікес Поліс, розміщену у рамках електронного проекту В. Кларисса «Фаюм» – < <http://fayum.arts.kuleuven.be/0232.html>; <http://fayum.arts.kuleuven.be/0430.html>>. Поряд з цим існують деякі підстави, що дозволяють припустити можливість ототожнення Птолемея I із Зевсом-Сотером, Паном і єгипетським Атумом (Koenen L. The Ptolemaic King... – P. 52, 72 not. 110; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 248, 377 Anm. 1; Huss W. Aegypten... – S. 238; Thompson D.J. The Ptolemies... – p. 113; Stephens S. Lessons... – p. 221; Muller S. Op. cit. – S. 263 Anm. 693 325), Птолемея II – з Аполлоном або Гором, а також із богом західного вітру Зефіром (Koenen L. Die Adaption... – S. 174-190; idem, The Ptolemaic King... – P. 83; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 238, 248, 377-388; Selden D. Op. cit. – P. 384-405; Hoelbl G. A History... – P. 68 not. 19, 111; Huss

W. Aegypten... – S. 325, 327; Stephens S. Seeing Double... – P. 114-121; Mueller S. Op. cit. – S. 188-189, 270-271), а Птолемея III – з Діонісом та Гермесом/Анубісом/Тотом (Nuffelen P. van, Op. cit. – P. 180-181; Hoelbl G. A History... – p. 97; Palagia O. Art and Royalty in Sparta of the 3rd Century B.C. // *Hesperia*. – 2006. – # 2. – P. 209-213). Окрім того, в ході підводних розкопок, проведених нещодавно поблизу від Александрії, було знайдено статую, котра зображує неідентифікованого поки що представника династії Птолемеїв (можливо, Євергета – див. вище), з елементами, притаманними іконографії Гермеса (Kimberly W. Op. cit. – P. 171). У цьому зв'язку варто також згадати сицилійські монети зятя Береніки I Пірра Епірського, на яких зазначену царицю було зображено у подобі Артеміди. – Казаров С.С. Вказ. праця. – С. 240-241, 255-256; пор. Franke P. Pyrrhus // *The Cambridge Ancient History: In XII v.* – Ed. 2. – Cambridge – London – New-York – New-Rochelle – Melbourne – Sydney: Cambridge University Press, 1989. – V. VII. – Part 2. – P. 463.

³²⁸ Стосовно усталеної традиції ототожнення Іо з Ісидою, що мала місце в античному світі, див. 2.2.2 прим. 409, а також: Hoelbl G. A History... – p. 105.

³²⁹ З приводу існування античної традиції щодо божественного статусу Єлени див. 4.1.2 прим. 79.

³³⁰ OGIS, 31; P.Oxy. 2465; AP. I, 116; AB. 36; 39; 116; 119; Strab. XVII, I, 16; Athen. XI, 467a; Hygin. Poet. Astr. II, 24; Otto W. Zu den syrischen Kriegen... – S. 414, 416; Visser C. Op. cit. – S. 16; Tondriau J. Notes... – p. 173; Thompson D.B. Op. cit. – P. 202; Diller H. Zu Kallimachos // *Hermes*. – Bd. 90 (1962). – P. 120-121; Quaegebeur J. Ptolémée II... – P. 202-203, 206; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 35, 237-246, 667-668; V. II. – P. 110 not. 277, 386-397 not. 369-441, 935-936 not. 399-404, 1029 not. 128; Hauben H. Arsinoé II... – P. 111-115; Pomeroy S. Op. cit. – P. 30-38; Turner E. Op. cit. – P. 167; Basta-Donzelli G. Arsinoe simile ad Elena (Theocritus Id. 15, 110) // *Hermes*. – Bd. 112 (1984). – P. 306-316; Foertmeyer V. Op. cit. – P. 102-103; Ridgway B. Response to: Self-difinition in Hellenistic Art // *Images and Ideologies...* – p. 240; Koenen L. The Ptolemaic King... – P.

110; Carney e.d. The initiation... – p. 33; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 254; Whiteley R. Op. cit. – P. 119-120; Nuffelen P. van, Op. cit. – P. 179-189; Selden D. Op. cit. – P. 312, 339-340; Hoelbl G. A History... – P. 96, 101-104; Lelli E. Arsinoe II in Callimaco e nelle testimonianze letterarie alessandrine (Teocrito, Posidippo, Sotade e altro) // ARF. – 2002. – # 4. – P. 5-29; Angio F. Al Nuovo Posidippo (2001-2003) // PL. V. 12 (2003). – 28-31; idem, Nota all ep. 36 AB di Posidippo (P.Mil. Vogl. VIII 309, col. VI 10-17) // AFP. – Bd. 50 (2004). – S. 15-17; Stephens S. ‘For you, Arsinoe’ // Labored in Papyrus Leaves... – p. 167; idem, Battle... – P. 243-248; Herklotz F. Op. cit. – S. 161; Зелінський А.Л. Арсиноя-Афіна чи Арсиноя-Афродіта (P. Mil. Vogl. 309, AB 36) // Східний світ. – 2006. – № 4. – С. 47-53; Foster J. Arsinoe II as Epic Queen: Encomiastic Allusion in Theocritus, Idyll 15 // TAPhA. – V. 136 (2006). – P. 133-148; van Oppen de Ruiter B. Op. cit; Mori A. Op. cit. – P. 30 not. 56; Muller S. Op. cit. – S. 129-131, 197, 266-280, 366-367, 371, 375, 380, 382.

³³¹ Пор., н-д: Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 516.

³³² У цьому творі, що мав промовисту назву “Апофеоз Арсиної”, також виведено обожену посмертно рідну сестру богів-Адельфів Філотеру. – Пор. Ptolemaic... – V. I. – P. 668-669; V. II. – P. 938 not. 417; Ćwiderkówna A. Bogowie... – S. 192-194; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 269; також див. нижче.

³³³ Diller H. Op. cit. – S. 120-121; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 663, 668-669; V. II. – P. 936 not. 406, 937-939 not. 412-420; Богданов Б. Литература на елінізма. – София: Наука и Изкуство, 1979. – С. 96; Gelzer T. Op. cit. – P. 149-150; Huxley G. Op. cit. – P. 190; Ćwiderkówna A. Bogowie... – S. 192-194. Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 255-256; На думку Д.Б. Томпсон, яку підтримав Д. Робінсон, Каллімаху також належала вигадка про те, що Арсиноя після своєї смерті подорожувала по небу верхи на Феніксі. – Thompson D.B. Op. cit. – P. 200-201; Robinson D. Op. cit. – P. 28.

³³⁴ AB, 63; Поп. Sens A. The Art of Poetry and the Poetry of Art: The Unity and Poetics of Posidippus’ Statue-Poems // The new Posidippus...

– P. 215-216; Зелінський А.Л. Епіграми Посидіппа... – С. 22. При цьому на особливу увагу заслуговує вірогідний натяк Посидіппа на існування своєрідного симбіозу між царями і поетами, котрі взаємно сприяють примноженню власної слави й популярності, а також героїзації та обожненню. – Пор. Hollis A. Heroic Honours for Philetas? // ZPE. – Bd. 110 (1996). – S. 56-62; Austin C., Bastianini G. Op. cit. – P. 263; Bernsdorff H. Anmerkungen zum neuen Poseidipp (P. Mil. Vogl. VIII 309) // GFA. – Bd. 5 (2002). – S. 20-21 Anm. 31.

³³⁵ Останню обставину, на мій погляд, цілком слушно підкреслила С. Стівенс. – Stephens S. 'For you, Arsinoe'... – P. 174-176; пор. Зелінський А.Л. Епіграми Посидіппа... – С. 21. До творів цього типу впритул прилягає також епіграма Каллімаха про критського лучника Меніта, котрий присвятив свою зброю богу Церапісу. – AP. VIII, 7; пор. Selden D. Op. cit. – P. 307-309; Chaniotis A. War.. – P. 95-96, 144.

³³⁶ Пор. Gutzwiller K. Callimachus' Lock of Berenices: Fantasy, Romance, and Propaganda // AJPh. – 1992. – # 3. – P. 366 not. 23; idem, A Guide... – P. 200; Gelzer T. Op. cit. – P. 150; Selden D. Op. cit. – P. 309-313; Jackson S. Callimachus: coma Berenices: Origins // Mnemosyne. – 2001. – # 1. – P. 9; Bing P. Posidippus... – P. 266.

³³⁷ AB, 36, 38-39; Gutzwiller K. Callimachus' Lock of Berenices... – P. 465-466; пор. Bing P. Posidippus and the admiral Kallikrates... – P. 260-261; Angio F. Nota... – P. 15-17; Stephens S. 'For you, Arsinoe'... – P. 174-176; Зелінський А.Л. Епіграми Посидіппа... – С. 21; він же, Арсиноя-Афіна... – С. 47-53.

³³⁸ P.Rev.Law. Col. 33-36.

³³⁹ Otto W. Priester... – Bd. I. – S. 344-346; пор. Струве В.В. К истории апомойра // ЖМНП. – 1913, ноябрь-декабрь. – С. 510; Bevan E. The House... – P. 184-185; Фихман И.Ф. Вказ. праця. – С. 183; Koenen L. The Ptolemaic King... – P. 67-70; Walbank F. Response... – p. 125; Chaniotis A. The Divinity... – p. 441. Стосовно припущення щодо секуляризації принаймні частини апомойра див., н-д: Тарн В. Вказ. праця. – С. 79; Rostovtzeff M.I. The social and economic... – V. I. – P. 283-284;

Бенгтсон Г. Вказ. праця. – С. 162-163; Manning J. Land and Power... – р. 57.

³⁴⁰ Тураев Б.А. История... – С. 650-651; Otto W. Priester... – Bd. I. – S. 348-350; Bevan E. The House... – P. 130; Kiessling E. Op. cit. – S. 543-546; Hoelbl G. A History... – P. 103-104; Mueller S. Op. cit. – S. 287-290.

³⁴¹ Phylarch. 40 (FGH, 81); Athen. XII, 536d; пор. Бонар А. Греческая цивилизация: Пер. с франц.: В 2 т. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1994. – Т. 2. – С. 301; Дюрант В. Вказ. праця. – С. 593.

³⁴² OGIS, 30; 35; Polyb. V, 70; Strab. XVI, IV, 5; Otto W. Priester... – Bd. I. – S. 348. Пор. Westermann W. Land Reclamation... – p. 429; Bevan E. The House... – P. 63, 130; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 229; V. II. – P. 377 not. 314, 938 not. 417; Huxley G. Bouporos Arsinoes // JHS. – V. 100 (1980). – P. 190; Ćwiderkówna A. Bogowie... – S. 192-194; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 269; Clarysse W. Op. cit. – P. 54; Huss W. Aegypten... – S. 326; Mueller S. Op. cit. – S. 298-299. Сво-го часу П. Фрезер навіть зробив припущення щодо можливого посмертного ототожнення цієї сестри Птолемея II з Деметрою. – Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 668-669. А С. Мюллер нещодавно запропонувала гіпотезу, згідно з якою Філатера як сестра богів-Адельфів могла ототожнюватися з Нефтидою. – Mueller S. Op. cit. – S. 104-105, 298.

³⁴³ Huss W. Aegypten... – S. 289.

³⁴⁴ AB. 39; AP. I, 116; Athen. XI, 467a.

³⁴⁵ Пор. Huss W. Aegypten... – S. 327.

³⁴⁶ SB. 11059 (terminus Ante quem); PSI, 389; Koenen L. The Ptolemaic King... – P. 53-54; Huss W. Die in ptolemaeischer Zeit... – S. 190-192; idem, Aegypten... – S. 338; Hoelbl G. A History... – р. 49; Ладынин И.А. Основные этапы... – с. 166; він же, Оформление культа... – С. 228-230; він же, Третья Сирийская война и захват Птолемеем III в Азии культовых предметов в сведениях книги Даниила и Порфирия Тирского // Аае. – В. 2 (2007). – С. 281 (з текстом цієї публікації я зміг своєчасно ознайомитися завдяки люб'язній допомозі О.Л. Габелка); він же, Жреческие синоды начала правления Птолемея III Эвергета и некоторые

особенности общества эллинистического Египта // Политика, идеология, историописание... – С. 195-196; Herklotz F. Op. cit. – S. 155.

³⁴⁷ OGIS, 56.

³⁴⁸ Syl. 544; Nock A. Notes... – p. 39; Трофимова М.К. Из истории эллинистической экономики // ВДИ. – 1961. – №2. – С. 49 прим. 6; Кошеленко Г.А. Греция... – С. 84; Свенцицкая И.С. Восприятие царя... – С. 104; Gehrke H.-J. Geschichte... – S. 50; Mueller R.J. Op. cit. – S. 279; Bringmann K. Op. cit. – P. 8-25; Hoelbl G. A History... – p. 91; Huss W. Aegypten... – S. 337; Chaniotis A. War... – P. 36-39, 68-69; також див. нижче.

³⁴⁹ Syl. 304.

³⁵⁰ Syl. 547.

³⁵¹ Схожі думки нещодавно висловив також Дж. Мікалсон у статті “Грецька релігія: неперервність і зміни в елліністичний період” (2007 рік) – Mikalson J. d. Greek Religion... – p. 215.

³⁵² Turner E. Op. cit. – P. 151 not. 93; Bailey D., Craddock P. A Portrait of an Early Ptolemy // JEA. – V. 77 (1991). – P. 188 not. 18.

³⁵³ Поп. Nilsson M. Geschichte der griechischen Religion... – S. 183; Koenen L. Die Adaption... – S. 154-155; idem, The Ptolemaic King... – P. 53-54; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 515; Huss W. Aegypten... – S. 337-338. Ряд дослідників підтримує гіпотезу щодо наявності єгипетського або навіть винятково єгипетського (Ладынин И.А. Основные этапы... – С. 165-167; і менш ригористично – він же, Оформление культа... – С. 231; пор. він же, Жреческие синоды... – С. 194-204) коріння епіклеси “евергет”. При цьому вони посиляються на факт існування єгипетського еквівалента цього культового імені – “бог благодійний”, а також на античну традицію, передану Порфирієм Тірським і Св. Ієронімом (Porphyg. Fragma. (FGH. 26, 430) = Hier. Com. in Dan. XI, 76-9), згідно з якою зазначену епіклесу було присвоєно Птолемею III єгиптянами у подяку за повернення цим царем до Країни Нілу статуй місцевих богів, вивезених колись персами. – Bevan E. The Deification... – P. 629 not. 43; Koenen L. The Ptolemaic King... – P. 62;

Hoelbl G. A History... – P. 82, 111; Huss W. Aegypten... – S. 337-338; Ладынин И.А. Третья Сирийская война... – С. 273-287. Проте у цьому випадку, як і у двох попередніх (див. вище), можна лише говорити про єгипетські коннотації, що виникли з приводу прийняття Птолемеєм III грецької епіклеси. Подружжя богів-Евергетів (Птолемея III та Береніки II) було включено до александрійського епонімного культу як мінімум за три місяці до прийняття відповідної постанови єгипетського жрецтва. – PSI, 389; Huss W. Die in Ptolemaeer Zeit... – S. 190-191; idem, Aegypten... – S. 338. Хоча зазначена обставина не виключає вірогідності того, що місцеве жрецтво зробило головний наголос не на соціальних, а на сакральних функціях царя як бога благодійного, керуючись причиною, указаною Порфирієм Тірським і св. Ієронімом. При цьому додатковий інтерес викликає той факт, що у нашому випадку практикувалося використання не лише єгипетського, а й фінікійського еквівалента зазначеної епік леси. – Пор. Volkmann H. Op. cit. – S. 451 Anm. 1.

³⁵⁴ Пор., н-д: PSI, 389; Herklotz F. Op. cit. – P. 155. Цю обставину можна пояснити тим, що Птолемей I та Береніка I (боги-Сотери), на відміну від Александра та їхніх наступників на александрійському престолі, отримали офіційний божественний статус на загальнодержавному рівні лише після своєї смерті. – Пор. Theocr. Idyl. XVII.

³⁵⁵ OGIS, 54; SEG, 366.

³⁵⁶ OGIS, 56. При цьому слід підкреслити, що саме за часів Евергета у постановах синодів єгипетського жрецтва на честь царського подружжя вперше з'являється обов'язковий грекомовний варіант; у цей же час зазначені документи починають набувати звичної для еллінів форми полісного декрету – псифісми. – Пор. Ладинін И.А. Жреческие синоды... – С. 194-204. На мій погляд, ці нововведення також мали прискорити сприйняття еллінізованими іммігрантами ідеї царського апофеозу, незважаючи на її певну дискредитацію внаслідок необдуманного обожнення Філадельфових коханок (див. вище).

³⁵⁷ SEG, 366; P. Heid. 362.

³⁵⁸ Поп. Huss W. Aegypten... – S. 337.

³⁵⁹ OGIS, 56.

³⁶⁰ Поп. Hoelbl G. A History... – p. 105; також див. вище.

³⁶¹ На думку деяких дослідників, це сталося вже після смерті Береніки за часів Птолемея Філопатора. – Поп. Tondriau J. Notes... – P. 173-174; Hoelbl G. A History... – p. 105; поп. Gutzwiller K. Callimachus Lock of Berenice... – p. 364 not. 20. Проте, на мій погляд, Береніка була наділена зазначеною функцією ще за життя. На це вказує традиція прижиттєвого ототожнення цариці з Афродітою та Ісидою, котрі, між іншим, були покровительками мореплавців (див. 4.1.3), і присутність символіки, пов'язаної з культом Діоскурів – також захисників мореплавців – на монетах із зображенням Береніки, датованих періодом царювання Птолемея III. – Visser E. Op. cit. – P. 17, 20; Herklotz F. Berenike II. – Koenigin und Goettin // IBAES. – Bd. 2 (2002). – <<http://www2.rz.hu-Berlin.de/nilus/net-publications/ibaes2/Herklotz/lay.html>>. Mueller S. Op. cit. – S. 275-276; поп. Tondriau J. Notes... – P. 172-174; Gutzwiller K. Callimachus' Lock of Berenice... – P. 364 not. 18.

³⁶² Visser E. Op. cit. – P. 17-20; Turner E. Op. cit. – P. 151; Koenen L. The Ptolemaic King... – P. 27; Fantham E., et al. Op. cit. – P. 145-148; Herklotz F. Berenike...; також див. прим. 327.

³⁶³ Поп. Turner E. Op. cit. – P. 151.

³⁶⁴ Див. Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 234 Anm. 4; Koenen L. The Ptolemaic King... – P. 59-62, 64-66; Huss W. Aegypten... – S. 384-385. Цікаво, що автор одного клопотання, звертаючись до Птолемея IV, також іменує його Епіфаном (P.Frankf. 3; поп. Tondriau J. Notes... – p. 172), тоді як у розетському написі проводиться недвозначна паралель між Гором (Філопатором за своєю суттю – див. нижче) і Птолемеєм Епіфаном (OGIS, 90; Koenen L. The Ptolemaic King... – P. 64-65; van Oppen de Ruiter B. Op. cit. – P. 108-109).

³⁶⁵ Plut. De Is. 19; поп., н-д: Koenen L. The Ptolemaic King... – P. 59, 64-65; Huss W. Aegypten... – S. 384-385.

³⁶⁶ Koenen L. *Die Adaption...* – S. 165-166; idem, *The Ptolemaic King...* – P. 64; Hoelbl G. *A History...* – P. 162-165; van Oppen de Ruiten B. *Op. cit.* – P. 107-108, 405, 456. У цьому контексті ворогами батька Філопатора, як і усієї династії Птоlemeїв, виступали представники дому Селевкідів. Безпосереднім же ворогом, переможеним Філопатором у битві при Рафії, був Антіох III Великий.

³⁶⁷ У цьому випадку не слід плутати зазначеного Гора, сина Ра і Хатхор, із його тезкою, сином Осиріса та Ісиди (пор., н-д: Pinch G. *Handbook of Egyptian Mythology*. – Santa Barbara – Denver – Oxford: ABC-CLIO, 2002. – P. 143-146), незважаючи на те що за елліністичної доби усі іпостасі Гора нерідко змішувалися чи навіть зливалися. – Див., н-д: OGIS, 56; 90; Koenen L. *The Ptolemaic King...* – P. 59; Selden D. *Op. cit.* – P. 387-390, 399-402; Pinch G. *Op. cit.* – P. 143-147; Stephens S. *Seeing Double...* – P. 56-63.

³⁶⁸ Blackman A., Fairman H. *The Significance of the Ceremony Hwt bHsw in the Temple of Horus at Edfu* // JEA. – V. 35 (1949). – P. 107-108. Цікаво, що у присвячувальних написах інших представників александрійської династії, наведених у зазначеній статті, мотив тотожності царя із сином Осиріса не зустрічається. – Ibid. – P. 98-112.

³⁶⁹ Wace A. *Recent Ptolemaic Finds in Egypt: Alexandria* // JHS. – V. 65 (1945). – P. 108; Hoelbl G. *A History...* – p. 170; Huss W. *Aegypten...* – S. 454.

³⁷⁰ Поп. Зелинский Ф.Ф. *Религия эллинизма*. – Томск: Водолей, 1996. – С. 63; Magie D. *Op. cit.* – P. 163; Stephens S. *Lessons...* – p. 221.

³⁷¹ Поп. Hoelbl G. *A History...* – p. 96; Huss W. *Aegypten...* – S. 379; Ладынин И.А. *Оформление культа...* – с. 234.

³⁷² Тарн В. *Вказ. праця*. – С. 69; Koenen L. *Die Adaption...* – S. 157, 168; idem, *The Ptolemaic King...* – P. 59-62, 64-66.

³⁷³ Koenen L. *Die Adoption...* – S. 157, 168; idem, *The Ptolemaic King...* – P. 59-62, 64-66.

³⁷⁴ Поп. Нефедов К.Ю. *Вказ. праця*. – С. 56.

³⁷⁵ Otto W. *Priester...* – Bd. I – S. 169; Wace A. *Op. cit.* – P. 109; Fraser

P. Ptolemaic... – V. I. – P. 227-230, 233-235; V. II. – P. 375-379 not. 302-320, 384 not. 354-358 not.

³⁷⁶ OGIS, 17, 19; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 235-236; V. II. – P. 384-386 not. 359-367; Johnson C. Op. cit. – P. 104-105.

³⁷⁷ OGIS, 130; Bevan E. The House... – P. 90; Ранович А.Б. Вказ. праця. – С. 188-190.

³⁷⁸ Manteuffel J. Op. cit. – S. 101-102.

³⁷⁹ P.Sorb. 32; P.Hib. 38; P.Ent. 26; B.G.U. 1257, 1736; P.Petr. 56; Bevan E. The House... – P. 130-131; Ćwiderek A. W "Państwo" Apollonios... – S. 258, 261; idem, Kiedy piaski... – S. 145, 195; Seidl E. Der Eid im ptolemaischen Recht. – Muenchen: Verlag der Bayer. Akkad. Wis., 1929. – S. 12-18; Beare R. Ptolemy's Daimon and Ruler-Cult // Klio. – 1980. – # 2. – P. 327-330; Ćwiderkówna A. Życie Codzienne... – S. 127; Samuel A.E. Op. cit. – Not. 25; Koenen L. The Ptolemaic King... – P. 53; Herklotz F. Der Ahnenkult... – S. 159.

³⁸⁰ Per idem tempus conditorium et corpus Magni Alexandri, cum prolatum e penetrali subiecisset oculis, corona aurea imposita ac floribus asperis veneratus est consultusque, num et Ptolemaeum inspicere vellet, regem se voluisse ait videre, non mortuos – Sueton. De vita, II, XVIII, 1; пор. Erskine A. Life after Death... – p. 164; пор. Mueller S. Op. cit. – S. 250 Anm. 617.

³⁸¹ Пор. Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 803; V. II. – P. 1105 not. 25-26. Можливо, це явище слід розцінювати як завуальований протест проти римського панування. Разом з тим слід відзначити, що одночасно зі зникненням Александрійської династії цілком природно почали зникати зображення Птоlemeїв та їхніх дружин із приміщень єгипетських храмів. – Winter E. Op. cit. – 157-158, 160.

³⁸² К. Прео свого часу цілком слушно назвала царський культ Птоlemeїв бездушним. – Preaux C. Quelques defaults... – P. 553.

³⁸³ Пор. Смотрич А.П. А. Ćwiderek... – С. 168; див. також: Nilsson M. Geschichte der griechischen Religion... – S. 1-309.

³⁸⁴ На думку американського дослідника А. Генрікса, навіть у гім-

нах Каллімаха час від часу проскакують недоречні для цього поетичного жанру іронічні інтонації. – Henrichs A. *Gods in Action: The Poetics of Divine Performance in the Hymns of Callimachus* // *Callimachus* / Ed. M.A. Harder, R.F. Regtuit and G.C. Wakker. – Groningen: Egbert Forsten, 1993. – P. 127-147.

³⁸⁵ Call. Aet. fr. 110; Catul. 66; пор. Fraser P. *Ptolemaic...* – V. I. – P. 729-730; V. II. 1022-1026 not. 100-109; також див. 4.3.

³⁸⁶ Schmidt E.A. *interpretationen kallimacheischer Epigramme* // *Hermes*. – 1976. – H. 2. – Q. 2. – S. 147-148; Weber G. *Dichtung und hoefische Gesellschaft...* – S. 355 Anm. 5.

³⁸⁷ AP. VII, 524; з приводу міркувань щодо релігійного світогляду Каллімаха див. Ćwiderkówna A. *Bogowie...* – S. 217-229, 379-380 Przyp. 23.

³⁸⁸ Бонар А. Вказ. праця. – Т. 2. – С. 301. Це не дивно, оскільки сам від'їзд Теокріта із птолемеївської столиці був актом протесту поета проти втрати його друга і колеги – Сотата (див. Beck S. *Op. cit.*).

³⁸⁹ Пор. P.Mich.Zen. 76; p. C.Z. 59.155, 59.157; Johannesen R. *Op. cit.* – P. 156-157, 161; Ćwiderrek A. W „Państwo” Apolloniosa... – S. 261; пор. Смотрич А.П. А. Ćwiderrek... – С. 168.

³⁹⁰ На це вказує дуже цікавий лист, надісланий до Зенона його близьким приятелем (пор. Rostovtzeff M. *A large Estate...* – P. 110, 175; Ćwiderrek A. W „Państwo” Apolloniosa... – S. 176, 196, 199-200, 254) і, здається, особистим знайомим Філадельфа (пор. P.Lond. 2307; Ćwiderrek A. W „Państwo” Apolloniosa... – S. 254) Філіном. У зазначеному листі, датованому 253/252 роком, Філін пише про надісланих ним Зенонові кількох півнів разом з їхніми сестрами. При цьому, говорячи про півнячих сестер, приятель Зенона вживає те саме слово “адельфе”, яке використовувалось у культовому найменуванні Птолемея II та його сестри-дружини. – PSI, 569; пор. Rostovtzeff M. *A large Estate...* – P. 110.

³⁹¹ Otto W. *Priester...* – V. I. – S. 169; Lewis N. *Op. cit.* – P. 26; Samuel A.E. *Op. cit.*

³⁹² Тарн В. Вказ. праця. – С. 69.

³⁹³ Шахермайр Ф. Вказ. праця. – С. 224-225.

³⁹⁴ Homer. Od. IV, 219-232; Otto W. Priester... – Bd. II – S. 209.

³⁹⁵ Пор. Murray O. Hecataeus of Abdera... – p. 150.

³⁹⁶ Is. XI, 28; Diod. I, 69; 96; 98; Strab. XVII, I, 29; Diog. Laert. I, 27; VIII, 86-91; Olymp. in Plat. Alcib. com; Porphy. Vita Pyth. 6-8; Plut. Lycurg. 4, idem, Sol. 26; Herod. II; Plat. Tim; idem, Krit; Iamb. De. Myst. I, 1; Amm. Marc. XXII, 16; Suda, alfaiota, 77; Brown T. The Greek Sense of Time in the History as suggested by their Accounts of Egypt // Historia. – V. 11 (1962). – P. 259-264, 266; Коростовцев М.А. Писцы древнего Египта. – Изд. 2. – Санкт-Петербург: Летний сад, 2001. – С. 168; Bar-Kochva B. Op. cit. – P. 17; Gates J. Op. cit. – P. 79-92; Gruen E. Greeks and Non-Greeks... – P. 311. Антична традиція приписує мандрівку до Єгипту й Гомеру. – Пор. Diod. I, 12; 69; 96; 98; Bar-Kochva B. Op. cit. – P. 17; Gruen E. Greeks and Non-Greeks... – p. 311. У сучасній же історіографії навіть існує припущення, згідно з яким засновник знаменитого елевсинського жрецького клану Євмолпідів (див. 4.1.2) запозичив принцип знаменитих елевсинських містерій із Країни Нілу або й сам був єгиптянином за походженням. – Пор. Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 201.

³⁹⁷ Herod. II, 178.

³⁹⁸ Ibid. – II; пор., н-д: Milne J. Greek inscriptions from Egypt // JHS. – V. 21 (1901). – P. 282-283, 288-290.

³⁹⁹ Milne J. Greek inscriptions... – P. 282; Менар Л. Вказ. праця. – С. 378, 382.

⁴⁰⁰ Becher I. Der heilige Ibisvogel der Aegypter in der Antike // Acta Antiqua. – XV (1967). – 3-4. – S. 378; Dow S. The Egyptian Cults in Athens // HThR. – 1937. – # 4. – P. 184; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 185; V. II. – P. 294 not. 321; Mikalson J. Religion in hellenistic Athens... – P. 30-31; Зелинский Ф.Ф. Религия... – С. 59. Подібний храм у IV столітті існував також в Еритреї. – Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 173; V. II. – P. 294 not. 321.

⁴⁰¹ Пор. Dow S. *Op. cit.* – P. 183-184.

⁴⁰² OGIS, 56, 90; Тураев Б.А. История... – С. 649-651; Tait W. *Op. cit.* – P. 150.

⁴⁰³ Ковельман А.Б. *Archiv...* – С. 208.

⁴⁰⁴ Оскільки проблема, пов'язана із запровадженням у державі Птолемеїв культу Серапіса, виходить за рамки тематики зазначеного підрозділу, вона буде розглядатися окремо (див. 4.1.2).

⁴⁰⁵ У зв'язку з цим слід також згадати про знайдений на території Єгипту папірус, який містить текст грецького гімну на честь зазначеного бога. – Weber G. *Dichtung und hoefische Gesellschaft...* – S. 372 Anm. 2.

⁴⁰⁶ Bothmer B. A Votive Tablet // BMFA. – V. 51 (1953). – P. 80-84.

⁴⁰⁷ Bevan E. *The House...* – P. 88.

⁴⁰⁸ Пор. Ćwiderek A. W „Państwo” Apollonios... – S. 50-51; Фихман И.Ф. Вказ. праця. – С. 182-183; Литвиненко Ю.Н. О “колониальном”... – С. 20; Manning J. *Land and Power...* – P. 38, 108-109.

⁴⁰⁹ PSI, 328, 528; P.Mich.Zen. 31; 84; P.Col. 7, 19; P.C.Z. 59.025, 59.168, 59.176, 59.308, 59.350, 59.422; 59.659, 59.727; 59.806, P.Corn. 1; P.Petr. II, 32; P.Ryl. 568; P. Gurob, 22; P.Ent. 13, 19; P.Hels. 2; OGIS, – 28; Nock A. *The Historical Importance of Cult-Associations* // CR. – 1924. – # 5/6. – P. 109; Bevan E. *The House...* – P. 113; Manteuffel J. *Op. cit.* – S. 91; Viereck P. *Op. cit.* – S. 14; Habachi Bell H. *Popular Religion...* – P. 85-86; L. A Strange Monument of the Ptolemaic Period from Crocodilopolis // JEA. – V. 41 (1955). – P. 108-111; Ćwiderek A. W „Państwo” Apollonios... – S. 42, 148, 174-175, 191, 235, 255-256, 258-262; Nilsson M. *Geschichte der griechischen Religion...* – S. 36, 164-165; Fraser P. *Ptolemaic...* – V. I. – P. 277-279; Коростовцев М.А. Религия древнего Египта. – Москва: Наука, 1976. – С. 252; Cazarico L. *Op. cit.* P. 137-140; idem, *Note su alcune feste nell'Egitto tolemaico e romano* // Aegyptus. – 1981. – # ½. – P. 126-127, 131; Quaegebeur J., Clarysse W., Maele B. van, Athena, Neith and Thooris in Greek Documents // ZPE. – Bd. 60 (1985). – P. 219-220, 225, 227, 229; Левек П. Вказ. праця. – С. 85; Литвиненко Ю.Н. Хозяйство...

– C. 23; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 183; Hoelbl G. Aussagen.... – S. 20-23; Bivar A.D.H. The Personalities of Mithra in Archaeology and Literature. – New-York: Bibliotheca Persica Press, 1998. – P. 84; Nuffelen P. van, Op. cit. – P. 182; Clarysse w. Souchos and Astarte in Syron Kome // ZPE. – Bd. 140 (2002). – P. 201-202. Див. також інформацію стосовно селищ Александру Несос, Арсиное, Атенес Коме, Афродітес Поліс, Дікаю Несос, Діонісіас, Елевсіс, Хаверіс (Хавара), Геліополь, Магдо-ла, Пелусій, Птолемаіс Арабон, Сирон Коме, Теогоніс, Філагріс, розміщену на сторінці електронного проекту В. Кларисса «Фаюм» – <<http://fayum.arts.kuleuven.be/0624.html>>.

⁴¹⁰ Ęwiderkówna A. Ęycie Codzienne... – S. 155; Cazarico L. Note... – p. 122 not. 3.

⁴¹¹ Andrews C. Op. cit. – P. 11.

⁴¹² Lawrence A. Op. cit. – P. 180-181; Соколов Г.И. Искусство эллинизма // Эллинизм – Восток и Запад. – С. 338. Ця традиція отримала своє продовження у гробницях, датованих більш пізнім часом, що також були віднайдені на острові Фарос. – Див. Jaehne A. Alexandreon Chora... – S. 86-87; Baines J. Egyptian Elite self-presentation... – P. 48-49.

⁴¹³ Notes on Supplementary Plates CCXLVIII-CCLI // G&R. – 1966. – # 2. – P. 264 not. 3. Можливо, до останніх слід віднести й зображення на поховальних урнах цього типу орнаментів з бутонами лотоса. – Pagenstecher R. Op. cit. – P. 408-409, 413, fig. 1.

⁴¹⁴ Huss W. Aegypten... – S. 451-452.

⁴¹⁵ Roussel P. Les Cultes Égyptiens à Délos du Ile au I*»¹ Siècle av. J.C. – Paris: Berger-Ledrault, 1916; Dow S. Op. cit. – P. 183-232; Magie D. Op. cit. – P. 164-167, 170, 172-175, 180-184; Nilsson M. Geschichte der griechischen Religion... – S. 119-131; Smith D. The Egyptian Cults at Corinth // HThR. – 1977. – # ¾. – P. 201-231; Mitchell S. Archaeology in Asia Minor 1979-84 // Archaeological Reports. – V. 31 (1984-1985). – P. 78, 84; Mikalson j.d. Religion in hellenistic Athens... – P. 229-231. У цьому контексті не можна також не згадати про нечувану популярність в еллінському світі як спільного, так і окремого культу Серапіса та

Исиди. – Syl. 731; OGIS, 16; P.C.Z. 59.034; AP. VIII, 7; Paus. I, XVIII, 4; XLI, 3; II, II, 3; IV, 6; XIII, 7; XXXIV, 10; III, XIV, 5; XXII, 13; XXV, 10; IV, XXXII, 6; VII, XI, 13; XXV, 9; XXVI, 7; IX, XXIV, 1; X, XXXII, 3; 14; 18; Michaelis A. Sarapis Standing on a Xanthian Marble in the British Museum // JHS. – V. 6 (1885). – P. 292-310; Brady T. A Head of Sarapis from Corinth // HSCPh. – V. 51 (1940). – P. 61-69; Magie D. Op. cit. – P. 168-185; Robert L. Les inscriptions grecques de Bulgarie // RPhLHA. – V. 85 (1959). – P. 202; Nilsson M. Geschichte der griechischen Religion... – S. 119-131; Шофман А.С. История... – Ч. 2. – С. 64; Vidman L. Isis und Sarapis bei den Griechen und Roemern. – Berlin: De Gruyter, 1970; Velkov V. Antike Tempel in Mesaembria Pontica // Klio. – Bd. 52 (1970). – S. 465-471; Merkelbach R. Chalkidisches Weihepigramm fur die agyptischen Goetter // ZPE. – Bd. 9 (1972). – S. 242; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 263-266, 275-277, 670; V. II. – P. 939f not. 429; Clinton K. The Sacred Officials of the Eleusinian Mysteries // Transactions of the American Philosophical Society. – 1974. – # 3. – P. 14, 73, 100-101; Schurgaja I. Aus der Geschichte der Beziehungen des Nordlichen Schwarzmeergebietes und Alexandrien in hellenistischer Zeit // Klio. – 1977. – # 2. – S. 460-462; Ćwiderkówna A. Hellenika... – S. 333-336; Свенцицкая И.С. Святилища в социально-политической структуре эллинистического полиса (на примере западной Малой Азии) // Античный полис. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1979. – С. 66, 70; Sokolowski F. Partnership in the Lease of Cults in Greek Antiquity // HThR. – 1957. – # 2. – P. 137; idem, Propagation of the Cult of Sarapis and Isis in Greece // GRBS. – 1974. – # 4. – P. 441-448; Norris F. Isis, Sarapis and Demeter in Antioch of Syria // HThR. – 1982. – # 2. – P. 189-207; Mitchell S. Op. cit. – P. 88-95; Milleker E. Three Heads of Sarapis from Corinth // Hesperia. – 1985. – # 2. – P. 121-135; Walters E. Attic Grave Reliefs That Represent Women in the Dress of Isis // Hesperia (Suppl.). – V. 22 (1988); Jones C., Habicht Ch. Op. cit. – P. 334; Edwards C. Tyche at Corinth // Hesperia. – 1990. – # 3. – P. 538-542; Ćwiderkówna A. Bogowie... – S. 256-262; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 178 Anm. 4; Walbank F. The Hellenistic... – P. 220-221; Mikalson

j.d. Religion in hellenistic Athens... – P. 180-181, 229-231; idem, Greek Religion... – P. 213; Ma J. Op. cit. – P. 116, 121; Виноградов Ю.Г., Золотарев М.И. Вказ. праця. – С. 284-294; Hoelbl G. A History.. – P. 100-101; Daly K. Citizens, Soldiers, and Citizen-Soldiers in Attic Garrisons in the Fourth to the Second Centuries BCE. – Dis... Doct. Phil. – Cambridge (Mas): Harvard University, 2001. – P. 273, 406-408; Chamoux F. Op. cit. – P. 342; Kleibl K. Die Wasserkrypten in den hellenistischen und roemischen Heiligtuemern der aegyptischen Goetter im Mittelmeerraum: Dis... Mag. Art. – Hamburg: der Universitaet Hamburg, 2003. – S. 3-4, 12, 22-23, 67-89, 118-119, 137-138; Пети П., Ларонд А. Вказ. праця. – С. 99-100; Фролов Э.Д. та ін. Вказ. праця. – С. 234, 305; Chaniotis A. War... – P. 95-96, 144, 152-153; Cohen G. Op. cit. – P. 111, 114 not. 6, 203 not. 6, 286 not. 5, 293, 298 not. 18, 301 not. 2; Габелко О.Л. Вказ. праця. – С. 208 прим. 90; Archibald Z. Contacts between the Ptolemaic Kingdom and the Black Sea in the Early Hellenistic Age // The Black sea in Antiquity. Regional and interregional Economic Exchanges / Ed. V. Gabrielsen & J. Lund. – Aarhus: University Press, 2007. – P. 254-255, 259-263, 267, 268 not. 5-15; Reger G. Traders and Travelers in the Black and Aegean Seas // The Black sea in Antiquity... – P. 278-280, 284 not. 30-36.

⁴¹⁶ Поп. Archibald Z. Op. cit. – P. 259-263, 267, 271 not. 105.

⁴¹⁷ Коростовцев М.А. Древнеегипетские находки в СССР // ВИМК. – 1957. – № 2. – С. 75-77; Шургая И.Г. Импорт... – С. 138 прим. 65; Archibald Z. Op. cit. – P. 263, 270 not. 68. Не виключено, що потяг до єгипетських амулетів з'явився у населення цього регіону задовго до елліністичної доби як наслідок спорадичних контактів між Країною Нілу та Північним Причорномор'ям. – Коростовцев М.А. Древнеегипетские находки... – С. 72-74; Schurgaja I. Op. cit. – S. 452-453; Петрунь В.Ф. Новое о древнеегипетском импорте на северопонтийском побережье // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Материалы IX международной научной конференции 25-30 мая 1998 г. – Ростов-на-Дону, 2001. – С. 25-27; Archibald Z. Op. cit. – P. 263, 267.

⁴¹⁸ Див., н-д: Литвиненко Ю.Н. О “колонияльном”... – С. 27-28. Можливо, кардинальне зменшення притоку іммігрантів мало місце вже у середині III століття. – Поп. Fischer-Bovet C. Counting the Greeks in Egypt... – P. 1-25; Fischer-Bovet C. Army and Society... – 56-78, 82, 104, 121-123.

⁴¹⁹ Поп. Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 395; Fischer-Bovet C. Army and Egyptian temple building... – P. 3.

⁴²⁰ Chaniotis A. War... – P. 150-151; Fischer-Bovet C. Army and Egyptian temple building... – P. 6-14, 15-16, tabl. 4. – ## 1, 3-9, 11-15, 19, 22.

⁴²¹ Fischer-Bovet C. Army and Egyptian temple building... – P. 15-16, tabl. 4. – ## 1, 3-9, 11-15, 19, 22; idem, Army and Society... – P. 345-351, 353-355, 394-399, tabl. 38.

⁴²² Bevan E. The House... – P. 88-90; Зельин К.К. Исследования... – С. 221-222, 224-226; Stephens S. Lessons... – P. 222-223; Davoli P. Soknopaiou Nesos: i nuovi scavi dell'Università di Lecce, risultati e prospettive Scrivere leggere interpretare... – P. 169, 181; Fischer-Bovet C. Army and Society... – p. 346 not. 80.

⁴²³ Manning J. Land and Power... – P. 100-101; поп. Fischer-Bovet C. Army and Society... – p. 346 not. 80.

⁴²⁴ Manning J. Land and Power... – P. 109.

⁴²⁵ Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 183.

⁴²⁶ P.Tebt. 63; Зельин К.К. Исследования... – С. 221, 226; Струве В.В. Развитие... – С. 247; Fischer-Bovet C. Army and Egyptian temple building... – P. 17, tabl. 4. – ## 29-33; idem, Army and Society... – P. 345-351, 353-355, 397, tabl. 38. – ## 29-33.

⁴²⁷ P.Tebt. 781; Hoelbl G. A History... – p. 271; Fischer-Bovet C. Army and Egyptian temple building... – P. 6-14, 17-18, tabl. 4. – ## 34, 38-40, 42-44; idem, Army and Society... – P. 345-351, 353-355, 397-398, tabl. 38. – ## 34, 38-40, 42-44.

⁴²⁸ Lawrence A. Op. cit. – P. 188; Ćwiderek A. Kiedy piaski... – S. 206.

⁴²⁹ Viereck P. Op.cit. – S. 15, 18-19, 22; Boak A. (ed), Soknopaiou Nesos. The University of Michigan Excavation at Dime 1931-32. – Ann

Arbor: University of Michigan Press, 1935. – P. 7-10, 18-20, plat. IV Fig. 6-7 (На зазначених малюнках представлено залишки фресок із зображенням єгипетських релігійних мотивів, що прикрашали будинок, котрий, імовірно, належав вихідцеві із Фракії. На цю обставину вказує знахідка поряд із фрескою з крокодилоголовим богом Сокнопаюсом іншого малюнка, на якому, вірогідно, було зображено вищезгаданого фракійського бога-вершника Герона. – Boak A. Op. cit. – P. 9, plat. III fig. 4); Davoli P. Op. cit. – P. 165-183.

⁴³⁰ Пор. Thompson D.J. Posidippus... – P. 281.

⁴³¹ Не виключено, що цей храм було побудовано за наказом Птолемея Філадельфа. – Bevan E. The House... – P. 186; також див. 2.2.1.

⁴³² Пор. Bevan E. The House... – P. 88; Wace A. Op. cit. – P. 107-108; Hoelbl G. A History... – P. 111; van Oppen de Ruiter B. Op. cit. – P. 112 not. 84. Стосовно відмінностей в іконографії Гарпократа, що мали місце у різних регіонах греко-римського Єгипту, див. Milne J. Greek inscriptions... – P. 277.

⁴³³ Schubart W. Griechische inschriften... – S. 365, 373.

⁴³⁴ Bagnall R. The Origins... – P. 20; Manning J. Land and Power. – P. 38, 108-109; Fischer-Bovet C. Counting the Greeks in Egypt... – P. 18-19, 22-23; idem, Army and Society... – P. 82, 126.

⁴³⁵ Зельин К.К. Исследования... – С. 233-234, 257; Manning J. Land and Power... – P. 77-78.

⁴³⁶ Зельин К.К. Исследования... – С. 222; Зелинский Ф.Ф. Гермес трижды-величайший // Гермес Трисмегист... – С. 336; Weinreich O. Zur hellenistisch-ägyptischen Religionsgeschichte // Ägyptus. – 1931. – # 1. – S. 17-22; Кинжалов Р.В. – Вказ. праця. – С. 541; Lewis N. Op. cit. – P. 71.

⁴³⁷ Пор. Bell H. Popular Religion... – P. 88-89; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 497; Quaegebeur J., Clarysse W., Maele B. van, Op. cit. – P. 217-232.

⁴³⁸ Nilsson M. Problems of the History... – P. 255, 270; idem, Geschichte der griechischen Religion... – S. 294-295, 308-309; пор. Œwiderkówna

A. Bogowie... – S. 55; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 495-496, 501. Квінтесенцією зазначеного явища можна вважати факт набуття пантеїстичного характеру єгипетською Ісидою, котра поєднала в собі сутності багатьох богинь не лише Еллади, а й усього Східного Середземномор'я: Гери, Гестії, Афродіти, Реї, Деметри, Тюхе, сирійської Астарті, лікійської Лето, фракійської Матері богів тощо. – Пор. Nilsson M. Problems of the History... – P. 255-256; idem, Geschichte der griechischen Religion... – S. 129-131; Ёwiderkówna A. Bogowie... – S. 256-269; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 504-506; Walbank F. The hellenistic... – P. 220-221.

⁴³⁹ P.Lond. 676, 678.

⁴⁴⁰ Milne J. Greek inscriptions... – P. 282-283, 288-290; Otto W. Op. cit. – Bd. I. – S. 69; Bell H. Hellenic Culture... – P. 144; Fraser P. A Temple of Hathor... – P. 97-98; Ёwiderkówna A. Ёycie Codzienne... – S. 119; Cazarico L. Note... – P. 139-140; Hoelbl G. Aussagen. – S. 13-14; Montserrat D., Mesckell L. Op. cit. – P. 195.

⁴⁴¹ Bell H. Popular Religion... – P. 89; Jones A. Op. cit. – P. 15; див. також: Crevatin F. Porfirio e gli Dei Rgiziani. – Trieste, 2005. – <<http://140.105.59.2/crevatin/documenti/Quaderni%20Digitali4.pdf>>.

⁴⁴² Milne J. Greek inscriptions... – P. 285; Jones A. Op. cit. – P. 14-15; Maehler H. Visitors to Elephantine: Who Were They? // SAOC. – V. 51 (1992). – P. 209. Як видно з написів, опублікованих Г. Мелером, храм елефантинської божественної тріади, що складалася із Хнума, Сатет і Анікет, протягом II століття нерідко ставав об'єктом паломництва високих придворних сановників, а іноді й самих найясніших осіб. – Maehler H. Op. cit. – P. 209-211.

⁴⁴³ Herod. II, 43-44; Milne J. Greek inscriptions... – P. 283. Геракл також асоціювався з єгипетськими богами Шу (Хонс-Шу) і Харшефі, оскільки вони відзначались надзвичайною фізичною силою й міццю. – Bell H. Popular Religion... – P. 89; Васильева О.А. Вказ. праця. – Прим. 39. Окрім цього, зустрічаються випадки ототожнення цього давньогрецького героя з Бесом (Pestman P. The new papyrological

primer... – P. 31) і Аренснуйфом (Fischer-Bovet C. *Army and Society*... – p. 334).

⁴⁴⁴ Criscuolo L. OGIS 52 e il culto di Iside a Ptolemais // ZPE. – Bd. 61 (1985). – P. 41 not. 14; див. матеріал про селище Бакхіас, розміщений у рамках електронного проекту В. Кларисса «Фаюм» – <<http://fayum.arts.kuleuven.be/0392.html>>.

⁴⁴⁵ Householder F. (jr). Prakken D. A Ptolemaic graffito in New-York // TPApA. – V. 76 (1945). – P. 108, 115-116; Ćwiderkówna A. Bogowie... – S. 249.

⁴⁴⁶ Householder F. (jr). Op. cit. – P. 109-110; Ćwiderkówna A. Bogowie... – S. 249.

⁴⁴⁷ Householder F. (jr). Op. cit. – P. 111; Ćwiderkówna A. Bogowie... – S. 247, 249.

⁴⁴⁸ P.C.Z. 359.350; P.Corn. 1; Westermann W. Account of Lamp Oil from the Estate of Apollonius // CPh. – 1924. – # 3. – P. 242, 248, 254.

⁴⁴⁹ Cazarico L. Note... – S. 140-141.

⁴⁵⁰ Fischer-Bovet C. *Army and Egyptian temple building*... – P. 17, tabl. 4. – ## 30-3; idem, *Army and Society*... – P. 279-288.

⁴⁵¹ Rostovtzeff M.I. *The Social and economic*... – V. I. – P. 324; Manteuffel J. Op. cit. – S. 97; Walbank F. *The Hellenistic*... – P. 117-118; Clarysse W. *Some Greeks*... – P. 51.

⁴⁵² OGIS, 176; 178.

⁴⁵³ Ходжаш С.И. Коллекция статуэток бога Беса в собрании ГМИИ им. Пушкина // ВДИ. – 2001. – № 2. – С. 214; пор. Stephens S. *Seeing Double*... – P. 133-135.

⁴⁵⁴ P.Oxy. 1380; Lucian. *Deorum*, conc 10-11; Apul. XI; пор., н-д: Lawrence A. Op. cit. – P. 189-190; Dow F., Upson F. Op. cit. – P. 65-68, 76; Коростовцев М.А. Древнеегипетские находки... – с. 80; Magie D. Op. cit. – P. 163-187; Hereward D. *inscriptions from Pamphylia and Isauria* // JHS. – V. 78 (1958). – P. 75-76; Breasted J. *Development of religion and thought in ancient Egypt*. – New-York, Evanston: Harper & row, publishers, 1959. – P. 368-369; Nilsson M. *Geschichte der griechischen Religion*... – S.

624-640; Dunand F. Sur une inscription Isiaque de Megalepolis // ZPE. – Bd. 1 (1967). – P. 219-224; Vidman L. Op. cit.; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 804; Norris F. Op. cit. – P. 193-195, 201-202; Krawczuk A. Op. cit. – S. 51-54; Sonnabend H. Fremdenbild und Politik: Vorstellungen der Römer von Ägypten und dem Partherreich in der späten Republik und frühen Kaiserzeit. – Frankfurt am Main: Verlag Peter Lang GmbH, 1986. – S. 128-143; Käkösy L. Zauberei im alten Ägypten. – Leipzig: Koehler und Amelang, 1989. – S. 14; 191-194; Рыжов С.Г. Бронзовая статуэтка Исида из Херсонеса // РА. – 1992. – № 3. – С. 205-212; Hoffmann A. (ed), Ägyptische Kulte und ihre Heiligtümer im Osten des römischen Reiches. internationales Kolloquium 5-6. September 2003 in Bergama (Türkei). Deutsches Archäologisches institut Abteilung Istanbul. – Istanbul: Ege Yayinlari, 2005; Kleibl K. Op. cit. – S. 3-4, 12, 24, 90-127, 137-139; Козак Д.Н. Божество Сарапіс із поселення готів на Волині // Археологія. – 2006. – № 3. – С. 60-65.

⁴⁵⁵ Strab. XVII, I, 38.

⁴⁵⁶ Тураев Б.А. История... – С. 660.

⁴⁵⁷ Otto W. Priester... – V. I. – S. 6-7; Bevan E. The House... – P. 88; Струве В.В. Манефон... – III. – С. 167; Krawczuk A. Op. cit. – S. 34; Ćwiderkówna A. Ćycie Codzienne... – S. 44, 118; Feder F. Der ägyptische Tierkult nach den griechischen und römischen Autoren // IBaES. – Bd. 4 (2002). – S. 161-166. – <http://www2.rz.hu-Berlin.de/nilus/net-publications/ibaes4/abstracts_d.html#feder>.

⁴⁵⁸ Пор. Bevan E. The House... – P. 88-89; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 503; Krawczuk A. Op. cit. – S. 34; Ćwiderkówna A. Ćycie Codzienne... – S. 44, 118.

⁴⁵⁹ Це дуже яскраво було продемонстровано ще у 1912 році Є.Г. Кагаровим. – Пор. Кагаров Е.Г. Культ фетишей растений и животных в Древней Греции. – СПб: Сенатская типография, 1913.

⁴⁶⁰ Ovid. Meth. I; Plut. De Pythia, 12; item, De Is. 71; idem, De Sollert. 36; Paus. X, XIV, 7; Athen. XIV, 655b; Phleg. III, 15; Латышев В.В. Очерк греческих древностей: В 2 ч. – Санкт-Петербург: Алетейя, 1997. – Ч. 2:

Богослужение и сценические древности. – С. 39; Bivar A.D.H. Op. cit. – P. 31-32; Straten F. van, Op. cit. – P. 261-262; Нильссон М. Греческая народная религия: Пер. с нем. – Санкт-Петербург: Алетейя, 1998. – С. 15; Weber G. Traum und Alltag in hellenistischer Zeit // ZRGG. – 1998. – Н. 1. – S. 26; Mueller S. Op. cit. – S. 195 Anm. 247. Цікаво, що в Александрії існувала статуя вовчиці, у пащу якій клали пожертвування, присвячувані богині Лето. – АВ, 40; Stephens S. «For you, Arsinoe»... – p. 176.

⁴⁶¹ Латышев В.В. Вказ. праця. – С. 39.

⁴⁶² Нильссон М. Вказ. праця. – С. 16-17; Guerss F. Vom Mythos der alten Griechen. – Leipzig: Reklame-Verlag, 1990. – S. 82.

⁴⁶³ Нильссон М. Вказ. праця. – С. 16 (пор. Sofocl. Trachin).

⁴⁶⁴ Aristoph. Lys. 645.

⁴⁶⁵ Straten F. van, Op. cit. – P. 253; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 210; V. II. – P. 358 not. 169; Серова С.Ю. Культ Agathos Daimon в Александрии Египетской // Мнемон. В. 4 (2005). – С. 222.

⁴⁶⁶ Herodas, Mim. IV.

⁴⁶⁷ Paus. II, XXVIII; пор. Серова С.Ю. Культ Агатос Даймон... – С. 223. Цікаво, що зі змією іноді ототожнювався навіть Аполлон. – Artem. Dald. II, 67-68; пор. Ael. De Nat. Anim. II, 2; Габелко О.Л., Селиванова Л.Л. «Оракул Фаэннис» (Zosim. II. 36-37) и переход галатов в Азию // Античная цивилизация и варвары / Под ред. Л.П. Маринович. – Москва: Наука, 2006. – С. 135.

⁴⁶⁸ Herod. VIII, 41; Theophr. Charact. XVI, 1; Strab. IX, II, 5; Paus. I, XXXVI, 1; VI, XX, 2; Серова С.Ю. Культ Агатос Даймон... – С. 222-223.

⁴⁶⁹ Pseudo-Callisth. – I, 32; Taylor L. The Cult of Alexander... – P. 162-169; idem, Alexander and the Serpent... – P. 375-378; Nilsson M. Geschichte der griechischen Religion... – S. 215-218; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 210-211; Kimberly W. Op. cit. – P. 171 not. 349; Серова С.Ю. Культ Агатос Даймон... – С. 219-220. Окрім цього, жителі елліністичного Єгипту також поклонялися священним зміям на ім'я Псоїс і Те-

ремутіс, котрих, на думку В. Тарна, вже у III столітті почали ототожнювати із Серапісом та Ісидою. – Tarn W. The Hellenistic Ruler-Cult and the Daemon // JHS. – 1928. – # 2. – P. 218-219; пор. Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 211; van Oppen de Ruiter B. Op. cit. – P. 113.

⁴⁷⁰ Herod. II, 153; Ovid. Meth. I; Hygin; Fab; Lucian. Dial. deorum, III, idem, Dial. Mar. VII; Ael. De Nat. Anim. XI, 10; Грейвс Р. Мифы Древней Греции: Пер. с англ. – Москва: Прогресс, 1992. – С. 151.

⁴⁷¹ Apol. Bibl. I, VI, 3; Ovid. Meth. V; Lucian. De Salt. I, 59; Ant. Lib. 28.

⁴⁷² Feder F. Op. cit. – S. 161, 163, 165. Як зразки подібної оцінки поклоніння священним тваринам див. Cicero, Tusc. V, 78; Dio Cas. L, 24, 6; Plin. Hist. Nat. II, 5; Juven. XV.

⁴⁷³ Sonnabend H. Op. cit. – S. 121; Feder F. Op. cit. – S. 161-166. Як доказ на користь цього положення див. Herod. II, 65-71; 123; Diod. I, 83-90; Strab. XVII, I, 19; 21; 27; 31; 38-40; 44; 47; Plut. De Is. 72-76.

⁴⁷⁴ Зелинский Ф.Ф. Гермес... – С. 334; Quack J. Kontinuität und Wandel in der spätaegyptischer Magie // SEL. – V. 15 (1998). – S. 77-78.

⁴⁷⁵ Див. P.G.M. III, 1-164, IV, 1-25, 883, 1227-1264, 2289, 2359, 2373, V, 213-302, 370-439, VII, 429-458, 665, 919-924, VIII, 1, XII, 145, XIII, 270-277, 540, XXIVa. Пор. Низкий герметизм. Греческие тексты // Гермес трисмегист... – С. 233-264; Петров А.В. Памятники античной синкретической магии // АКАДЕМЕІА. Матеріали и исследования по истории платонизма. – Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2000. – С. 349-376; Бриер Б. Древнеегипетская магия: Пер. с англ. – Москва: Крон-пресс, 2000. – С. 302; Käkösy L. Op. cit. – S. 144, 215-216; McBride D. The Egyptian Foundations of Gnostic Thought. – Toronto: Toronto-University Press, 1994. – <<http://colba.net/~drmcB/Egyptian%20Gnosis/Contents/Chapter%20Five.doc>>. Свого часу Б. Штріккер на підставі проведення асоціативної паралелі з легендою про переклад грецькою єврейського Святого Письма запропонував сміливу, проте документально не підтверджену гіпотезу, згідно з якою єгипетські магичні тексти були перекладені грецькою під безпосереднім керівництвом Мане-

фона за дорученням Птолемея Сотера. – Stricker B. *Corpus Hermeticum* // *Mnemosyne*. – 1949. – # 2. – S. 79-80.

⁴⁷⁶ У герметичних папірусах також зустрічаються випадки поєднання єгипетської та грецької магичних практик. – *Salvia di F. Papiri magici greco-egiziani* // *PL*. – V. 1 (1992). – P. 291-307; Quack J. *Op. cit.* – S. 85-86.

⁴⁷⁷ Lucian. *Philopseud*. 33-36. Поп. Käkösy L. *Op. cit.* – S. 191-193.

⁴⁷⁸ Коростовцев М.А. Религия... – С. 252.

⁴⁷⁹ SB, 5216; Тураев Б.А. История... – С. 677; Jones A. *Op. cit.* – P. 15; Koenen L. *Die Adaption...* – S. 145; Ćwiderkówna A. *Źycie Codzienne...* – S. 113-114; Левек П. Вказ. праця. – С. 85; Peremans W. *Les revolutions...* – P. 44; Stephens S. *Seeing Double...* – p. 16. Серед них зустрічаються навіть представники грекомовного населення Александрії. – Baines J. *Egyptian Elite self-presentation...* – P. 49 not. 47.

⁴⁸⁰ Baines J. *Egyptian elite self-presentation...* – P. 42-44.

⁴⁸¹ Walbank F. *The Hellenistic...* – P. 117.

⁴⁸² Riggs C. *Pacing the Dead: Recent Research on the Funerary Art of Ptolemaic and Roman Egypt* // *AJA*. – 2002. – # 1. – P. 97, 99.

⁴⁸³ Merreiam A. *Egyptian Antiquities*. I. Two Ptolemaic inscriptions; II. *Mummy Tablets* // *The American Journal of Archaeology and of the History of the Fine Arts*. – 1886. – # 2. – P. 153-154; Придик Е.М. Вказ. праця. – Напис 2; Тураев Б.А. История... – С. 661, 675, 677; Gastiglione L. *Graeco-Aegyptiaca (Zusammenfassung)* // *Acta Antiqua*. – II (1953). – 1-2. – S. 73-75; Крюгер О.О., Быстрикова М.Г. *Неизданные папирусы и другие тексты Государственного Эрмитажа* // *ВДИ*. – 1964. – № 2. – С. 118-128, 1965. – № 2. – С. 103-107; Быстрикова М.Г. *Неизданные папирусы и другие тексты Государственного Эрмитажа и музея изобразительных искусств имени Пушкина* // *ВДИ*. – 1969. – № 4. – С. 138-146; Павлов В.В. *Египетский портрет I-IV веков*. – Москва: Искусство, 1967. – С. 45-68, абл. 25-65; Walbank F. *The Hellenistic...* – P. 117; Winnicki J.-K. *Demotische Stelen...* – P. 352-353; Riggs C. *Op. cit.* – P. 86-99; Montserrat D., Meskeil L. *Op. cit.* – P. 191-193.

⁴⁸⁴ Смотрич А.П. *A. Ewiderek...* – С. 172; пор. Clarysse W. *Some Greeks...* – Р. 51-56.

⁴⁸⁵ Пор. Riggs C. *Op. cit.* – Р. 89-93, 96.

⁴⁸⁶ Павлов В.В. Вказ. праця. – С. 45-46; Riggs C. *Op. cit.* – Р. 98.

⁴⁸⁷ Павлов В.В. Вказ. праця. – С. 46; Viereck P. *Op. cit.* – S. 18-19.

⁴⁸⁸ Тураев Б.А. *История...* – С. 672-675.

⁴⁸⁹ Проте у цьому контексті слід вказати на дослідження Л. Коркоран, котра намагається віднайти у практиці застосування фаюмських портретів елементи давньоєгипетської релігійної традиції часів Нового царства. – Corcoran L. *A Cult Function for the So-Called Faiyum Mummy Portraits?* // SAOC. – V. 51 (1992). – Р. 57-62.

⁴⁹⁰ Пор. Visser C. *Op. cit.*; Weber G. *Dichtung und hoefische Gesellschaft...* – S. 337-359.

⁴⁹¹ Strab. XVII, I, 7-10.

⁴⁹² Пор. Burkhalter F. *Les hierothytes alexandrins: une magistrature grecque dans la capitale lagide* // *Alexandria between Egypt and Greece...* – Р. 113-114.

⁴⁹³ З культом двох останніх богинь, безперечно, мало безпосередній зв'язок і александрійське передмістя Елевсин. – Пор. Diod. XXXI, fr. 15; Strab. XVII, I, 16; Liv. XLV, 12; Suda, kappa, 227; Зелинский Ф.Ф. *Религия...* – С. 27; Visser C. *Op. cit.* – S. 36-38; Fraser P. *Ptolemaic...* – V. I. – Р. 200-201; Jaehne A. *Alexandreon Chora...* – S. 88-89; Chamoux F. *Op. cit.* – Р. 330; Gutzwiller K. *A Guide...* – Р. 18. У зв'язку з Персефоною доречно буде також згадати епітафію єгипетського грека Сосібія, у якій останній висловлює сподівання, що, опинившись у потойбічному світі, він потрапить до чертогів Аїда та Персефони, де дістане почесне місце поблизу судді царства мертвих Міноса. – Пор. Chamoux F. *Op. cit.* – Р. 349.

⁴⁹⁴ Пор. Ellis W. *Ptolemy of Egypt.* – London – New-York: Routledge, 1994. – Р. 51, 87 not. 9.

⁴⁹⁵ Проте не виключено, що при заснуванні Мусейону було враховано не лише грецький досвід (див. 4.1.2 прим. 24), а і єгипетські

традиції, зокрема практику створення храмових бібліотек. – Stewart A. *Hellenistic Art: Two Dozen innovations // The Cambridge companion to the Hellenistic world...* – P. 167.

⁴⁹⁶ AP. VI, 277; Strab. XVII, I, 7-10; Polyb. XV, 29; Visser C. *Op. cit.* – S. 38, 42; Wace A. *Op. cit.* – P. 106; Jaehne A. *Alexandreion Chora...* – S. 87; *pop.* Nilsson M. *Problems of the History...* – P. 270; Fraser P., Rumpf A. *Two Ptolemaic Dedications // JEA.* – V. 38 (1952). – P. 68-70, 74; *idem*, *Ptolemaic...* – V. I. – P. 193-200, 207-209, 266, 316; V. II. – P. 326-360 *not.* 13-179; Edwards C. *Op. cit.* – P. 539 *not.* 54-55; Weber G. *Dichtung und hoefische Gesellschaft...* – S. 76-77; Erskine A. *Culture and Power...* – P. 38-39; Stephens S. ‘For you, Arsinoe...’ – P. 176. Цілком логічно буде також припустити, що саме на базі Мусейону проводилися засновані Філопаторм літературні агони, які присвячувались Аполлону і музам. – *Pop. Vit.* VII, Praef. 4; Huss W. *Aegypten...* – S. 467.

⁴⁹⁷ *Pop. Theocr. Idyl.* XV.

⁴⁹⁸ Milne J. *Greek inscriptions...* – P. 288-290; Fraser P. *Ptolemaic...* – V. I. – P. 196-198, 206.

⁴⁹⁹ Weber G. *Dichtung und hoefische Gesellschaft...* – S. 232 *Anm.* 3.

⁵⁰⁰ *Athen.* V, 196a-206c; Fraser P. *Ptolemaic...* – V. I. – P. 201-203; Foertmeyer V. *Op. cit.* – P. 90-104; Erskine A. *Culture and Power...* – p. 43; більш детально стосовно різних варіантів датування цієї події див. van Oppen de Ruiter B. *Op. cit.* – P. 406 *not.* 17. Поряд з Діонісом в Александрії часто вшановувався й тісно пов’язаний з останнім бог Пріап, на честь якого влаштовувалися гучні свята, що супроводжувалися своєрідними конкурсами краси. – AP. VI, 292; Fraser P. *Ptolemaic...* – V. I. – P. 206-207; Pomeroy S. *Op. cit.* – P. 76-77, 193 *not.* 171.

⁵⁰¹ Цікаво, що навіть елліністичні містерії східного походження, такі як таїнства Ісиди чи Осіріса, відчували на собі значний вплив класичної грецької релігійної традиції. – *Pop. Nilsson M. Geschichte der griechischen Religion...* – S. 306-308.

⁵⁰² *Pop. Nilsson M. Geschichte der griechischen Religion...* – S. 94-95,

244-246; (Ewiderkówna A. Bogowie... – S. 255-256; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 173-177.

⁵⁰³ Bevan E. The House... – P. 99; Visser C. Op. cit. – S. 128; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 44-46. До речі, подібна ситуація мала місце й у фіваїдській Птолемаїді, де ми знаходимо дем, названий на честь одного з персонажів давньогрецької міфології, Даная. – Bevan E. The House... – P. 105.

⁵⁰⁴ Schubart W. Die Griechen... – S. 25; Visser C. Op. cit. – S. 27-28.

⁵⁰⁵ Milne J. Greek inscriptions... – P. 285-286; Tondriau J. Notes... – p. 176.

⁵⁰⁶ PSI, 488; пор. Stephens S. Lessons... – p. 220.

⁵⁰⁷ OGIS, 53; 60; пор. Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 586; V. II. – P. 834 not. 260; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 341 Anm. 6; Chaniotis A. War... – P. 148-149, 153.

⁵⁰⁸ OGIS, 130.

⁵⁰⁹ P. Ent. 6; 59; P. Petr. III, 42; P. Erasm. 2; пор. Bevan E. The House... – P. 117. Див. також електронний проект В. Кларисса «Фаюм» – <<http://fayum.arts.kuleuven.be/0624.html>>.

⁵¹⁰ Otto W. Priester... – Bd. I. – S. 169.

⁵¹¹ Ibid. – Bd. I. – S. 8.

⁵¹² Lucian. Dial. Mar. VII; Тураєв Б.А. Бог... – С. 517-518; McCleary R. Ancestor Cults at Terenouthis in Lower Egypt: A Case for Greco-Egyptian Oecumenism // SAOC. – V. 51 (1992). – P. 224. Мається на увазі синкретичний бог, що був відомий під іменем Германубіс. – Kleibl K. Op. cit. – S. 12. У зв'язку з цим не слід також забувати численні демотичні написи, що містять формули так званої самопошвяти Анубісу, зроблені носіями грецьких імен у другій половині III століття. – Clarysse W. Some Greeks... – P. 53.

⁵¹³ Lewis N. Op. cit. – P. 23.

⁵¹⁴ Westermann W. The Ptolemies... – p. 272; Stephens S. Lessons... – p. 230.

⁵¹⁵ Bell H. Hellenic Culture... – P. 142, 150-151; Manteuffel J. Op. cit. – S. 99-100; Davison J. Literature and Literacy in Ancient Greece: II. Caging

the Muses // Phoenix. – 1962. – # 4. – P. 224; Thompson D.J. Literacy... – P. 325; Parsons P. Identifies in Diversity // Images and Ideologies... – P. 153, 159; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 158-159. Звичайно, що й у дорослому віці греки-переселенці, такі як управляючий філадельфійською дореа діойкета Аполлонія Зенон, продовжували читати твори славетних класиків. – Поп. P.Hib. 193; Ćwiderek A. W „Pañstwie” Apolloniosa... – S. 243; Johnson W. “P. Hibeh” II 193 (Iliad VI 4-7) // ZPE. – Bd. 139 (2002). – P. 1-2. З приводу популярності поетичних творів класичної доби у греко-римському Єгипті див. також: Pestman P. The new papyrological primer... – P. 70.

⁵¹⁶ Tassier E. Greek and Demotic School-Exercises // SAOC. – V. 51 (1992). – P. 312.

⁵¹⁷ P.C.Z. 59.603; Ćwiderek A. W „Pañstwie” Apolloniosa... – S. 84, 243, 245-246; поп. Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 324 Anm. 6; Gammacurta T. Papyrologica Scaenica. – Alessandria: Edizioni dell’Orso, 2006 (non vidi); Mori A. Op. cit. – P. 31-33. Додатковим свідченням популярності Гомера в елліністичному Єгипті може бути храм, збудований на честь цього поета в Александрії Птолемеєм Філопатором. – Ael. Var. Hist. XIII, 22; поп. Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 611; V. II. – P. 862f not. 423.

⁵¹⁸ Herod. II; Otto W. Priester... – Bd. I. – S. 4-9.

⁵¹⁹ OGIS, 90; Тураев Б.А. История... – С. 659.

⁵²⁰ Koenen L. Die Adaption... – S. 145; Lawrence A. Op. cit. – P. 180-181; Riggs C. Op. cit. – P. 92-94, 97; Ладынин И.А. Основные этапы... – с. 151; Davoli P. Op. cit. – P. 173, 179.

⁵²¹ Hoelbl G. A History... – p. 27; Ладынин И.А. Основные этапы... – с. 151; Baines J. Egyptian Elite self-presentation... – P. 45-47.

⁵²² Riggs C. Op. cit. – P. 87 not. 12, 92, 97.

⁵²³ Bothmer B. Temple Decorations... – P. 49-56.

⁵²⁴ Bothmer B. Deities from the Time of Ptolemy II Philadelphus // BMFA. – V. 51 (1953). – P. 2-7.

⁵²⁵ Ranke H. The Statue of a Ptolemaic Strategos of the Mendesian

Nome in the Cleveland Museum of Art // JAOS. – 1953. – # 4. – P. 193-194.

⁵²⁶ Krawczuk A. Op. cit. – S. 10-11.

⁵²⁷ Ibid. – S. 11.

⁵²⁸ Homer. Il. XVI, 855-857, XXII, 361-363, XXIII, 70-79, Od. XI, 486-491; Тураев Б.А. Египетская литература. – Санкт-Петербург: Летний сад, 2000. – С. 273. Цікаво, що, на думку деяких дослідників (зокрема, Л. Кенена), вплив гомерівських мотивів чітко простежується й у єгипетському циклі про Петубастиса. – Пор. Koenen L. Die Adaption... – S. 147.

⁵²⁹ Тураев Б.А. История... – С. 650-651.

⁵³⁰ Ковельман А.Б. Archiv... – С. 208.

⁵³¹ OGIS, 56; пор. Ладынин И.А. Жреческие синоды... – С. 202. З Мендеського декрету ми дізнаємося, що Філадельф поширив подібну практику лише на статуї померлої Арсиної II. – Див. 3.2.1.

⁵³² Цікаво, що зазначена тенденція простежується ще з часів Давнього царства, коли лояльність стосовно царя сприймалась як складова релігійного благочестя єгиптянина. – Пор. Allen J. Some aspects of the non-royal afterlife in the Old Kingdom // The Old Kingdom Art and Archaeology. Proceedings of the Conference held in Prague, May 31 – June 4 / Ed. M. Barta. – Prague: Publishing House of the Academy of Sciences of the Czech Republic, 2006. – P. 11-17.

⁵³³ Древнеегипетская “Книга мертвых”, 125.

⁵³⁴ Зелинский Ф.Ф. Гермес... – С. 338; Тураев Б.А. История... – С. 298-300; Бриер Б. Вказ. праця. – С. 155-167; Breasted J. Op. cit. – P. 307-309. Слід зазначити, що подібне трактування вищезгаданого твору має своїх прихильників і серед сучасних дослідників. – Пор. Spencer A.J. Death in ancient Egypt. – Harmondsworth: Penguin books, 1988. – P. 144-148; Ćwiderekówna A. Ćycie Codzienne... – S. 118.

⁵³⁵ Тарасенко Н.А. Древнеегипетские мифы о мироздании (по материалам 17-й главы Книги мертвых): Дис... канд. ист.: 07.00.02 / Киев. – 2003. – С. 40, 57 (електронний варіант цієї роботи був люб'язно наданий мені автором).

⁵³⁶ Матъе М.Э., Ляпунова К.С. Греко-римский и византийский Египет. Путеводитель по выставке. – Ленинград: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1939. – С. 6; Breasted J. Op. cit. p. 293; Die Papyrussammlung der oesterreichische Nationalbibliothek, Wien: Hollinek [in Komm.], 1972. – Р. № 19; Тарасенко Н.А. Вказ. праця. – С. 35-36, 102, 261-263; Crevatin F. Cimeli egiziani della collezione Malaspina dei musei civici di Pavia // Scrivere leggere interpretare... – Р. 159-164; idem, Una nuova stele da Akhmim. – Trieste, 2005. – <<http://140.105.59.2/crevatin/documenti/Quaderni%20Digitali3.pdf>>. Див. також уривки “Книги мертвих” з музейних колекцій Еморського та Чиказького університетів: <<http://www.carlos.emory.edu>>; <http://www-oi.uchicago.edu/OI/MUS/HIGH/OIM_10486_72dpi.html>.

⁵³⁷ Быстрикова М.Г. Вказ. праця. – С. 140.

⁵³⁸ Коростовцев М.А. Писцы... – С. 186.

⁵³⁹ Frankfort H. Ancient egyptian religion. – New-York: Harper & row, publishers, 1961. – Р. 121.

⁵⁴⁰ Слід зазначити, що вже на початку минулого століття висловлювалися сумніви стосовно індульгенційного характеру “Книги”. Проте у той час з огляду на тодішній стан джерельної бази подібні положення ще не могли мати під собою належної аргументації. – Див., н-д: Wallis-Budge E., Litt D.M. The Literature of the Ancient Egyptians. – London: J.M. Dent & Sons Limited, 1914. – Р. 40-41, 51.

⁵⁴¹ Див. Коростовцев М.А. Религия... – С. 227-228.

⁵⁴² Див. передмову М.А. Чегодаєва до російськомовного видання давньоєгипетської “Книги мертвих”. – Древнеегипетская “Книга мертвых” // ВИ. – 1994. – № 8. – С. 145-153. У рамках приватного листування Михайло Андрійович відзначив, що за 15 років з моменту публікації зазначеного перекладу він ще більше утвердився у переконанні щодо відсутності у “Книзі мертвих” індульгенційного навантаження.

⁵⁴³ Большаков А.О. Человек и его двойник. Изобразительность и мировоззрение в Египте Старого царства. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. – С. 234-236.

⁵⁴⁴ Древнеегипетская “Книга мертвых”, 125.

⁵⁴⁵ Коростовцев М.А. Религия... – С. 225; Spencer A.J. Op. cit. – P. 144.

⁵⁴⁶ До того ж, як мені люб’язно повідомив Михайло Андрійович Чегдаєв, храмове жрецтво навіть не мало прибутків від продажу “Книги мертвих”, котру можна було придбати лише у спеціальних закладах, де виготовляли і продавали поховальний інвентар.

⁵⁴⁷ Коростовцев М.А. Религия... – С. 228-229.

⁵⁴⁸ Коростовцев М.А. Писцы... – С. 189-190; Большаков А.О. Вказ. праця. – С. 236.

⁵⁴⁹ Див. Powell B. Jan Assmann, “Death and Salvation in Ancient Egypt. Translated from the German by David Lorton, abridged and updated by the author”. Ithaca: Cornell University Press, 2005 // BMCR. – 2007. – # 2. – <<http://ccat.sas.upenn.edu/bmcr/2007/2007-02-01.html>>.

⁵⁵⁰ Цікаво, що американська дослідниця К. Фішер-Бове вбачає у релігійній політиці Птолемеїв тенденцію, відверто сприятливу процесу прилучення іммігрантів до місцевих вірувань. На її думку, пожертвування еллінізованих переселенців на будівництво єгипетських храмів могло розцінюватись як своєрідний прояв лояльності стосовно царської влади. – Fischer-Bovet C. Army and Egyptian temple building... – P. 8-9; idem, Army and Society... – P. 325-359.

Розділ IV. БОРОТЬБА З ПЕРЕШКОДАМИ

4.1. Кроки Птолемея Сотера

У попередньому розділі я розглянув усі комплекси заходів, запроваджених Птолемеями з метою перетворення численних вихідців з еллінської ойкумени на підданих власної держави. Але не слід забувати, що греки, македоняни та інші представники еллінізованого світу, котрі за часів перших Лагідів переселились на береги Нілу, аж ніяк не були пасивним об'єктом у цьому процесі. Вже сама їхня належність до полісної цивілізації чи македонського царства, яке зберігало елементи військової демократії (див. вступ; 2.1.3) з притаманними цим суспільно-політичним утворенням світоглядом, вихованням і системою цінностей, обумовлювала той опір, котрий іммігранти повинні були чинити намаганням єгипетських володарів перетворити їх на слухняних підданих східної абсолютистської монархії, в усьому подібних до єгиптян. Як ми вже бачили, в основі цього опору лежали три суттєві перешкоди, що існували на шляху до остаточної нівеляції всього населення елліністичного Єгипту. Ними були: система класичних політичних та етичних цінностей еллінів, “колонізаторський” світогляд іммігрантів і так звана “македонська спадщина”, що складалася з ради “друзів” і військових (народних) зборів (див. 2.1.3).

Тому не дивно, що паралельно з політикою нівелювання населення Єгипту нові володарі країни, починаючи із засновника династії, були змушені звертати увагу і на подолання вищезгаданих перешкод з метою остаточного їхнього викорінення.

4.1.1. Приборкання ради “друзів”

Рада “друзів”, як складова “македонської спадщини”, стала першим об’єктом, проти якого Птолемей Сотер спрямував зусилля, націлені на усунення перешкод на шляху до перетворення усього населення Єгипту на підданих. Не виключено, що саме до такого вибору тодішнього сатрапа Єгипту підштовхнуло повстання намісника Киренаїки, одного з “друзів” – Офелли, що відбулося у 309–308 роках¹. Щоб не допустити подібних випадків у майбутньому, а також щоб посилити залежність “друзів” від себе, Птолемей прийняв рішення раз і назавжди приборкати раду “друзів” таким чином, щоб вона була лише слухняним знаряддям у його руках. Приклад такої слухняної ради ще не стерся з його спогадів. Йдеться про той державно-адміністративний орган, позбавлений владної ініціативи, у який ця македонська політична інституція перетворилася за часів правління Александра.

До нас не дійшло жодного свідчення стосовно тих заходів, які були запроваджені засновником нової династії єгипетських володарів з метою приборкання ради “друзів”, але результати цього процесу нам більш-менш відомі. Тому я почну саме з них, після чого висловлю ряд припущень щодо методів, завдяки яким цих результатів було досягнуто. Отже, як розповідає Плутарх, філософ і колишній правитель Афін Деметрій Фалерський на початку III століття, а саме тоді він емігрував до Єгипту², радив Птолемею Сотеру дістати і прочитати книги про царську владу й мистецтво управляти, оскільки у книгах, за його словами, записано те, що друзі не наважуються говорити царям у вічі³. З цього анекдоту можна однозначно зрозуміти, що в час перебування при александрійському дворі цього політичного емігранта рада “друзів”, члени якої у перші роки правління Птолемея могли вільно висловлювати власні погляди на ті чи інші справи⁴, вже

не наважувалась навіть давати володареві країни поради, котрі б явно розходилися з його волею й бажанням. Інакше навіщо було Деметрію, який вирізнявся своєю прямоотою, давати тодішньому своєму покровителю подібну пораду.

Зрештою, наслідки цілковитого підкорення ради “друзів” царській волі афінському емігрантові довелося відчувати на власному гіркому досвіді. Якщо наприкінці IV століття придворні Птолемея ще зважилися на те, щоб врятувати іншого політичного емігранта, відвертого й принципового історика Теоппа Хіоського, від гніву єгипетського правителя, а по суті – від страти⁵, то через кілька десятиліть вже не знайшлося нікого, хто б намілювався врятувати самого Деметрія спочатку від опали, а потім і від заслання, котре обернулося для афінського філософа смертю (див. 3.1.2).

Крім того, про підлабузницький характер придворного оточення Сотера, яке, по суті, і складалося з “друзів” та “родичів” царя (див. 2.1.3), свідчить ступінь показного обурення, яке воно висловило на вже згаданий у цій роботі доволі небезпечний жарт якогось граматика з приводу не досить знатного походження сина Лага (див. 3.1.1). Обурення царського оточення було навіть більшим за невдоволення самого царя, котрий, зрештою, пробачив ученому його зухвалий вислів. Скоріш за все, серед обурених вчинком граматика був і птолемеївський придворний на ім’я Каллікрат, котрий не лише всіляко підкреслював свою переконаність у тому, що справжнім батьком Сотера був Філіпп II (див. 3.1.1), а й недвозначно давав зрозуміти, що прагне бачити наступним володарем Єгипту молодшого сина Птолемея I від улюбленої царської дружини Береніки (див. 4.2)⁶.

Таким чином, із значною мірою вірогідності можна стверджувати, що наприкінці царювання засновника династії Птолемеїв придворна рада “друзів” цілковито перетворилась на зібрання царських підлабузників, повністю покірних волі свого володаря.

Тепер спробуємо встановити, яким чином Птолемею I вдалося досягти такого результату, оскільки важко припустити, що ця інституція опинилась у подібному становищі сама собою, без будь-якого втручання з боку засновника нової єгипетської династії. На мою думку, цю реконструкцію логічно буде зробити за аналогією із заходами із приборкання ради “друзів” чи окремих її членів, які здійснював Александр Македонський. Як уже було зазначено вище, на певному етапі свого царювання Александр замінив у раді “друзів” частину представників старої аристократії на молодих, часто незнатних, але талановитих і відданих йому людей (див. 2.1.3). Птолемею, як нам відомо, поряд із часто ненадійними і свавільними македонцями – вихідцями переважно з військових кіл, до яких, вірогідно, належав і вже згаданий на цих сторінках зрадник Офелла (див. вище)⁷, включив до ради “друзів” незнатних і, можливо, незаможних, але талановитих фахівців-греків⁸, серед яких, імовірно, були батько геометрії Евклід, військовий інженер Діонісій, механік-винахідник Ктесібій, хорограф Гекатей Абдерський, автор проекту знаменитого фароського маяка і досвідчений дипломат Сострат Кнідський та інші представники еллінської інтелектуальної еліти⁹. Тому значна частина “друзів”, яка завдячувала своїм становищем лише царю, була зацікавлена у посиленні його влади. Загальновідомою є також легендарна щедрість Александра, котрий за допомогою численних подарунків посилював вдячність і відданість вже існуючих “друзів” і здобував нових прихильників¹⁰. Так само і Птолемею, згідно з античною традицією, прагнув не стільки збагачуватися сам, скільки збагачувати інших¹¹, що й постійно доводив на практиці¹². Це, по суті, призвело до того, що матеріальний статок царських “друзів”, а він був дуже значним¹³, безпосередньо залежав від милості чи немилості їхнього володаря¹⁴. Александр, як уже згадувалось, активно залучав представників місцевої знаті до управління сатрапіями

(див. 2.1.3)¹⁵, що фактично робило їх царськими “друзями”¹⁶. Так само і Птолемей залучав представників місцевої знаті до управління номами, а декого, як, наприклад, жерця Манефона, – і до загальнодержавних справ¹⁷. Це зміцнювало позиції нового володаря Країни Нілу, а отже, певною мірою послаблювало його залежність від греко-македонського оточення¹⁸. Фактично це було першим проявом птолемейської політики маніпулювання. Якщо ж мова зайшла про цю політику, не слід забувати, що, як і у придворному таборі Александра, у птолемейському Єгипті також функціонували військові збори (див. 2.1.3; 4.3). Цілком можливо, що, на відміну від Александра, Птолемей ніколи не застосовував цю силу у боротьбі з радою “друзів”, але в разі необхідності він, безумовно, міг би це зробити. Тим більше що після смерті Александра мав місце випадок, коли 22-річний Деметрій, син Антігона Монофталма, перед битвою при Газі, саме заручившись підтримкою своїх воїнів, змусив радників із числа “друзів”, приставлених до нього батьком, підкоритися своєму бажанню негайно розпочати бій¹⁹. І, нарешті, згадаймо, що зробив Александр зі своїми родичами чоловічої статі, перед тим як вирушив у східний похід (див. 2.1.3). Гадаю, що страта майже усіх претендентів на престол була здійснена не стільки з причини очікування небезпеки з боку них самих, скільки з побоювання, що може з’явитися партія, яка побажала б підтримати або пробудити їхнє прагнення приміряти корону Аргеадів. Зрештою, після смерті царя, котрий за життя не висловив своєї волі щодо спадкоємця престолу²⁰, виникла саме така ситуація. Серед оточення померлого монарха виявилися прихильники як єдинокровного брата Александра – Філіппа Арридея, так і його нащадків – Геракла і ще не народженої дитини Роксани²¹. Це вилилось у боротьбу різних придворних партій, у яку до того ж активно включилися прості воїни, котрі становили більшість у військових зборах²². Птолемей, враховуючи досвід і прорахун-

ки Александра, а також згадані вище події, вирішив питання, пов'язане з престолоуспадкуванням у власній державі, ще за життя. Спираючись на військові збори, він у 285 році проголосив свого сина від Береніки Птолемея – майбутнього Птолемея II Філадельфа – співправителем (див. вище). При цьому, щоб запобігти порушенню своєї волі з боку інших своїх синів, старий цар відправив потенційних претендентів на александрійський престол у своєрідне почесне вигнання²³. Птолемей I розумів, що в разі початку династичної кризи неодмінно має посилитися вплив придворних клік. Це призвело б не лише до небажаних змін на єгипетському престолі, а й до зростання ролі ради “друзів” – як у разі збереження законним спадкоємцем царської корони, так і в разі перемоги будь-кого з узурпаторів²⁴.

Майбутнє показало, що цей комплекс акцій, проведених Сотером, приніс свої плоди. Гадаю, що саме завдяки їм після смерті Птолемея I його син і спадкоємець Птолемей II з легкістю придушив спроби двох своїх братів захопити владу²⁵, а також нейтралізував Деметрія Фалерського (див. 3.1.2). Найстарший же з синів померлого царя, Птолемей Керавн, взагалі вирішив, що з огляду на ситуацію, котра після смерті Сотера мала місце у Єгипті, простіше буде захопити владу у державі Лісімаха чи Селевка, що він, зрештою, і зробив²⁶. Це, на мій погляд, також свідчить про те, що при дворі молодого правителя, Птолемея II, не існувало навіть жодного натяку на опозицію.

По суті, вже за часів правління Птолемея I рада “друзів” втратила навіть потенційну можливість відігравати будь-яку значну роль у політичному житті Єгипту. Здавалось би, що з часів виродження династії, починаючи із правління Філопатора й Епіфана, вплив цієї давньої македонської політичної інституції на зовнішню і внутрішню політику країни мав би стати досить відчутним²⁷. Але насправді рада залишилась таким само аморфним виконавцем волі царських фаворитів і регентів, різ-

них Сосібіїв, Агатоклів, Тлеполемів, Скопасів, Аристоменів чи Полікратів, як раніше вона була одним зі знарядь управління державою в руках сильних і енергійних монархів²⁸. Після ж смерті Птолемея XII Авлета у 51 році²⁹ рада “друзів” не бачила для себе нічого принизливого у підпорядкуванні волі царських євнухів³⁰. До того зміни, що часом відбувалися при александрійському дворі, під час царювання слабовольних чи малолітніх представників династії слід би було розцінювати не як результат політичної опозиції, а як наслідок звичайних інтриг придворної камарильї³¹, від яких не були застраховані навіть східні абсолютистські монархії, в тому числі – фараонівський Єгипет³².

4.1.2. Запровадження культу Серапіса

Запровадження у країні пірамід культу бога Серапіса ббезсумнівно має безпосереднє відношення до тематики цього дослідження. Проте на сторінках цієї роботи, присвячених релігійній політиці перших Птолемеїв, мною навмисно майже нічого не говорилося про зазначене явище. Я зробив саме так, керуючись кількома міркуваннями. По-перше, я спробую довести, що культ Серапіса – це явище, яке виходить за рамки держави Птолемеїв (воно має не лише греко-єгипетське коріння). По-друге, цей державний захід мав двобічне спрямування. З одного боку, поширення культу цього бога серед іммігрантів ми можемо вважати опосередкованим доказом бажання представників нової династії залучити переселенців з еллінського світу до місцевої релігії. Проте разом з тим і єгиптяни за допомогою цього ж культу повинні були наблизитись до розуміння грецьких релігійних поглядів³³. І, по-третє, запровадження цього культу у Країні Нілу слід розцінювати як один із заходів, спрямованих не стільки безпосередньо на сам процес перетворення вчорашніх вихідців з еллінської ойкумени на підданих птолемеївського

Єгипту³⁴, скільки на подолання однієї з перешкод, що стояла на шляху цього процесу, а саме “колонізаторського” світогляду.

Перед дослідниками, котрі вивчали і вивчають історію виникнення культу Серапіса, й до нашого часу стоїть низка невирішених проблем. Важливе місце серед них займають два взаємопов’язаних питання: ким і коли було створено зазначений культ? Більшість вчених і нині поділяють гіпотезу, згідно з якою культ цього бога вперше з’явився в елліністичному Єгипті. При цьому ініціатором і засновником вищевказаного культу вони вважають Птолемея I Сотера³⁵. Друга група вчених вважає, що цей бог існував задовго до того, як на нього звернув свою увагу Птолемей Сотер. Одні з них дотримуються думки, згідно з якою культ Серапіса вперше з’явився з подачі Александра Македонського. Інші вважають, що він має ще довшу історію³⁶.

З усіх міркувань, що виникли у зв’язку з цими питаннями, мені в цілому імпонує підхід до цієї проблеми таких дослідників, як В.В. Струве, Ч. Уеллес, А. Босворт та один зі співавторів фундаментальної “Історії античної Македонії” (1988) – Н. Хеммонд, котрі вважають фактичним ініціатором появи культу Серапіса саме Александра Македонського (див. вище). Так, згідно з гіпотезою В.В. Струве, складовими культу Серапіса були культу єгипетського Осерапіса (Осиріса-Апіса), вавилонського Мардука і, можливо, власне синопського Серапіса, який міг мати греко-малоазійське та іранське коріння³⁷. Зі свого боку, Ч. Уеллес, чию думку пізніше підтримали й розвинули А. Босворт і Н. Хеммонд, зрештою, прийшов до висновку, що Александр тією чи іншою мірою міг сприяти трансформуванню та поширенню у своєму війську і придворному таборі культу єгипетського Осиріса-Апіса, виявленого ним на місці заснування Александрії. Це ж, у свою чергу, призвело до набуття цим культом загальнодержавного характеру³⁸.

На сторінках цієї роботи я не буду переповідати усі положення, наведені на користь зазначеної гіпотези іншими дослідниками, тим більше що деякі з них виявилися хибними. Так, більш ніж сумнівною видається історія про привезення статуї Серапіса до Єгипту із причорноморської Синопи, котру розповіли Плутарх і Тацит³⁹. На це вказує відсутність в епіграфічних та нумізматичних джерелах із доримської Синопи будь-яких згадок про існування загальнополісних культів не лише Серапіса, а й Аїда (Плутона) та Персефони⁴⁰. Ця ж обставина, у свою чергу, позбавляє культ Серапіса греко-малоазійського коріння⁴¹.

Проте, визнаючи основні досягнення моїх попередників у розробці теорії стосовно заснування культу нового бога Александром, я керуюсь деякими власними міркуваннями, що можуть стати додатковими аргументами на користь цієї гіпотези.

Перш за все у контексті цього питання слід звернутися до проблеми витоків новоствореного культу. З приводу коріння цього культу серед дослідників побутують різні точки зору. На думку науковців, котрі вважають творцем нового божества сина Лага, Серапіс має лише греко-єгипетське коріння, оскільки поєднує у собі лише риси різних грецьких і єгипетських богів. Сама ж його назва у цьому випадку виводиться від поняття Осиріс-Апіс, яким єгиптяни визначали померлих “возз’єднаних з Осирісом” священних биків – Апісів. При цьому прибічники цієї гіпотези вказують на те, що культ Серапіса у своїй основі сформувався раніше, ніж син Лага заволодів Країною Нілу. І відбулося це у середовищі так званих елліно-мемфітів – греків, котрі оселилися в Єгипті задовго до приходу туди Александра Македонського (див. 3.2.2)⁴². Згідно з іншою гіпотезою цей бог має іранське походження і є однією з іпостасей Мітри як покровителя держави і державної влади⁴³. За третім припущенням, коріння цього культу слід шукати у Вавилоні. В основу цієї гіпотези було покладено положення, згідно з яким ім’я Серапіс (за

іншим звучанням – Сарапіс) – грецький варіант одного з імен месопотамського бога Еа, котре в оригіналі звучить як Сарапіс або Сарапсу, тобто “цар водної безодні”⁴⁴. Звичайно, цим єдиним чинником аргументація прихильників вавилонської теорії походження Сарапіса зовсім не вичерпується. Її прихильники також вказують на можливість існування храму цього бога у Вавилоні за часів Александра, на досить відому святиню Сарапіса, яка містилася на однойменному острові, розташованому неподалік від узбережжя Оману, тощо⁴⁵. Цікаво, що прибічники кожної з перерахованих гіпотез, як правило, принципово відкидають положення, висловлені їхніми опонентами. При тому, що і у греко-єгипетській, і в іранській, і навіть у вавилонській теорії існує певне раціональне зерно. Якщо ж поєднати елементи грецької, єгипетської, іранської і вавилонської релігійної традиції, виокремлені з культу Сарапіса різними дослідниками, можна побачити картину воістину грандіозного релігійного синкретизму. Масштаби цього явища недвозначно вказують на те, що новостворений культ повинен був охопити набагато більшу територію, ніж та, яку займала держава Птолемеїв. До того ж важко собі уявити, що нова релігія була створена Птолемеєм I, так би мовити, на виріст, оскільки цей володар ніколи не прагнув об’єднати під своїм скіпетром усю колишню державу Александра⁴⁶. З другого боку, діадохи, котрі бажали заволодіти всією спадщиною македонського царя, включно з її месопотамськими та іранськими складовими, не мали достатньо часу, а можливо, й бажання займатися створенням загальнодержавного синкретичного культу⁴⁷. Отже, єдиною державою, де могла виникнути ідея створення такого надуніверсального бога, як Сарапіс, могла бути лише імперія Александра з притаманною їй етнічною і територіальною строкатістю.

Важливим аргументом на користь зв’язку, що існував між Александром і запровадженням культу нового божества, пев-

ною мірою може бути наявність відповідної чітко усталеної елліністичної традиції, згідно з якою перший александрійський храм Серапіса був побудований не Птолемеєм Сотером, а самим засновником майбутньої столиці Єгипту. Головним чином, у цьому контексті йдеться про один із папірусів колекції Міланського університету. Цей документ, датований III–II століттям⁴⁸, містить звернення Александра до Серапіса, у якому цар просить бога прийти до новозаснованої Александрії й оселитися у храмі, спеціально для нього побудованому⁴⁹. Звичайно, зазначений уривок має яскраво виражений апокрифічний характер. Більше того, описаний у ньому епізод пізніше знайшов своє відображення у так званому “Романі про Александра” псевдо-Каллістена⁵⁰, остаточно сформованому в Єгипті вже під час римського панування⁵¹. Проте існування подібної традиції ще у птолемеївському Єгипті робить більш вагомими свідчення авторів римської та візантійської доби: Плутарха, Арріана⁵², Макробія, Зонари та ін.⁵³

Не менш цікавим у контексті виявлення справжнього засновника культу Серапіса може стати подальший аналіз античних наративів у поєднанні з деякими археологічними джерелами. Якщо детально розглянути одну з оповідок про Діогена Синопського, наведену Діогеном Лаертським, можна побачити ще одну вірогідну точку перетину, що існувала між Александром як творцем штучного синкретичного культу Серапіса і Птолемеєм Сотером як його послідовником на цьому шляху. Як відомо, з приводу дискусії, що велася в Афінах навколо питання, пов’язаного з обожненням Александра⁵⁴, очевидно шляхом ототожнення цього царя з Діонісом, в уста Діогена його тезка вкладає таку фразу: “Тоді мене зробіть Серапісом”⁵⁵. Навколо цього жарту, приписаного славнозвісному філософу, багато років триває наукова полеміка. Низка дослідників, у першу чергу прихильники синопської теорії походження статуї і значною

мірою культу Серапіса, вбачають у цьому анекдоті важливий доказ на користь своєї правоти. На думку цих науковців, до яких свого часу належав й автор цієї роботи⁵⁶, культ Серапіса був популярним у рідному місті Діогена протягом як мінімум усього IV століття, оскільки філософ, котрий ще замолоду покинув батьківщину й оселився в Афінах⁵⁷, добре знав про його існування⁵⁸. Ті ж науковці, котрі вбачають у згадках про синопське походження статуї новоявленого бога вказівки на мемфіський Сенопейон, усіляко підкреслюють апокрифічний характер вищезгаданої розповіді⁵⁹ або й зовсім про неї не згадують (див. вище).

На мою думку, обидва ці погляди є однаково хибними. З одного боку, немає підстав вбачати у походженні славнозвісного кініка недвозначний зв'язок із легендою про привезення статуї Серапіса із Синопи, про що ми вперше дізнаємося через чотири століття після зазначеної "події" зі слів Тацита, котрий, до речі, й сам висловлює сумніви у її достовірності⁶⁰. З другого ж боку, не існує причин позбавляти вищезгаданий анекдот принаймні відносною історичності. Схоже на те, що у цьому випадку ми маємо справу з відлунням тривалої дискусії, котра розгорілась у тодішній інтелектуальній столиці еллінської ойкумени, Афінах, із приводу факту створення нового божества і, відповідно, не мала ніякого стосунку до історичної батьківщини одного з її вірогідних учасників Діогена Синопського.

Якщо проаналізувати зміст анекдоту про реакцію філософа на звістку стосовно обоження Александра, можна зробити висновки, що відверте висміювання Діогеном цієї акції має, так би мовити, комплексний характер. У цьому жарті з притаманною філософу майстерністю одночасно висміюються декілька заходів релігійно-ідеологічного характеру, здійснених Александром у межах новоствореної імперії. Якщо бути більш точним, сарказм Діогена спрямовувався як проти прижиттєвого апофе-

озу смертного володаря, так і проти спроб Александра створити штучний культ синкретичного загальнодержавного божества, Серапіса. Гадаю, що якби знаменитий насмішник хотів би піддати критиці лише претензії царя на божеську сутність, то у зв'язку з апофеозом Александра філософ задля відповідної рівноцінної противаги, очевидно, запропонував би зробити себе не Серапісом, а яким-небудь набагато популярнішим в Афінах божеством, наприклад Аполлоном чи Посейдоном⁶¹. Оскільки ж у нашому анекдоті йшлося саме про Серапіса, можна дійти висновку, що у згаданому випадку знак рівності ставився не між Діонісом-Александром і Серапісом як такими, а між безглуздістю штучного апофеозу і не менш штучної теургії.

Можна припустити, що полеміка навколо виникнення нового бога продовжувала тривати в Афінах протягом кількох десятиліть після смерті Александра. Причиною подальших суперечок навколо Серапіса стало саме активне запровадження Птолемеєм Сотером культу цього бога в Єгипті. Відтепер серед безпосередніх учасників цієї дискусії ми зустрічаємо комедіографа Менандра, представника клану жерців елевсинської Деметри, Євмолпідів, Тимотея і неодноразово згаданого на сторінках цього дослідження Деметрія Фалерського.

Так, ми знаємо, що Менандр різко висміяв прихильників нового бога в одній зі своїх комедій, кілька фрагментів з якої дішло до нас на папірусі, знайденому в Оксириху⁶². Можливо, у цей спосіб афінський комедіограф не лише хотів висловити своє ставлення до ажіотажу, інспірованого правителем Єгипту навколо “великого бога Серапіса”⁶³, а й продемонструвати лояльність до нового повелителя Афін Деметрія Поліоркета, котрий небезпідставно підозрював його, Менандра, у симпатіях до Деметрія Фалерського⁶⁴. У свою чергу, Євмолпід Тимотей, скоріше за все не без згоди членів свого жрецького клану⁶⁵, беззастережно підтримував релігійні заходи Сотера, пов'язані з

популяризацією культу Серапіса в Країні Нілу. Інакше навряд чи цей досить відомий жрець, запрошений до Александрії задля встановлення у новій столиці Єгипту священних містерій елевсинської Деметри⁶⁶, наважився би взяти активну участь у запровадженні культу новоявленого божества⁶⁷.

Більше складнощів ми зустрічаємо на шляху виявлення позиції Деметрія Фалерського у питаннях, пов'язаних із культом Серапіса. Так, достеменно відомо, що під час свого перебування у Єгипті цей колишній правитель Афін особисто написав збірку хвалебних пеанів, присвячених саме цьому богу, котрий буцімто зцілив його від сліпоти, а також уклав спеціальний сонник для тлумачення снів, за участю Серапіса (див. 4.1.1, прим. 24). До того ж, на думку переважної більшості дослідників, за його ініціативою або згодою біля входу до мемфіського Серапейону було побудовано екседру⁶⁸, де поряд зі статуями знаменитих еллінських філософів і поетів були зображення самого Деметрія, Александра Македонського, Птолемея Сотера і, вірогідно, Серапіса⁶⁹.

З другого боку, Деметрій до єгипетського періоду свого життя ніяким чином не виявляв палких почуттів до новоствореного бога. Разом з тим він свого часу був другом і однодумцем Менандра – обидва вони вважалися учнями Теофраста⁷⁰. До того ж під час свого перебування при владі в Афінах він, безперечно, перебував у стані певної конфронтації з кланом Євмолпідів. Інакше не могло й бути, оскільки Деметрій, користуючись своїми владними прерогативами, врятував від страти філософа Теодора з Кирени, котрий дозволив собі занадто сміливо пожартувати з приводу сутності священницьких обов'язків ієрофантів елевсинських містерій⁷¹. Також не слід забувати, що у відомих нам історичних джерелах не зустрічається жодної гідної уваги згадки про будь-які тісні контакти цього афінського філософа й політика із Птолемеєм⁷². Загальновідомо, що протягом роз-

квіту своєї політичної кар'єри і перших десяти років вигнання Деметрій Фалерський орієнтувався винятково на Кассандра⁷³. І лише у 297 році, після смерті свого македонського друга і покровителя, він вирішив емігрувати до Країни Нілу⁷⁴.

З моєї точки зору, пролити світло на справжню позицію Деметрія у питаннях, що стосувалися сприйняття чи несприйняття культу Серапіса, зможуть легенди, пов'язані із творчою діяльністю сицилійського поета VII–VI століття Стесіхора й афінського драматурга IV століття Теодекта, а також напис спадкового жерця делоського Серапейону Аполлонія, датований останньою чвертю III століття⁷⁵. З іменем сицилійського поета пов'язана розповідь про те, що він втратив зір, після того як написав пісню про викрадення Єлени, де виставив дочку Зевса такою собі повією. Після ж написання пісні-зречення (паленодії) Стесіхор знову став зрячим⁷⁶. Схожу історію про афінського драматурга розповідають псевдо-Аристей і Йосиф Флавій. Згідно з нею Теодект збирався використати для якоїсь зі своїх трагедій епізоди з юдейського Святого Писання. Цей намір Єгова розцінив як святотатство і покарав драматурга сліпотю. І лише після того, як Теодект відмовився від свого наміру, йому було даровано зцілення⁷⁷. З напису ж жерця Аполлонія ми дізнаємося про те, що деякі делосці, котрі виступили проти побудови нового святилища Серапіса на місці, вказаному самим богом, тимчасово втратили мову. Внаслідок цієї обставини жерцю вдалося успішно виконати волю небожителя⁷⁸.

У випадку Деметрія ми також зустрічаємо згадку про втрату ним зору, чудесне зцілення, приписане конкретному божеству⁷⁹, – як і у попередньому випадку, Серапісу, – і беззастережне визнання могуті й величі божественного цілителя (див. вище). Бракує лише інформації про попереднє неприйняття або й висміювання культу нового бога з боку афінського філософа. Проте з огляду на тісні контакти Деметрія зі школою перипатетиків і

приятне ставлення до Теодора Безбожника⁸⁰ подібні інсинуації цілком могли передувати переселенню колишнього правителя Афін до Єгипту. Отже, за легендою про хворобу і чудесне зіллення Деметрія Фалерського, на мій погляд, криються реальні події, пов'язані з наверненням цього колишнього учня Теофраста до нового культу.

Оскільки в античній традиції Деметрій Фалерський зображується людиною принциповою і наділеною своєрідною громадянською мужністю (див. 4.1.1), наслідуючи припустити, що прийняття ним нового бога не мало нічого спільного з придворним підлабузництвом чи кар'єризмом. Скоріше за все, його залучення до числа adeptів Серапіса стало наслідком визнання доцільності і навіть необхідності скасування межі, що розділяла греко-македонян і єгиптян. У такому світлі запровадження нового культу з безглуздої забаганки зарозумілого деспота, яку можна було б поставити в один ряд із примусовим апофеозом, перетворилося в очах колишнього правителя Афін на важливу акцію не лише державного, а й загальноцивілізаційного масштабу. Недаремно свою екседру філософ збудував саме біля входу до мемфіського Серапейону, що символізував собою єгипетську релігійну традицію. З огляду на вищесказане перестає також дивувати той факт, що серед статуй славетних еллінських філософів Деметрій не став поміщати зображення засновника школи перипатетиків Аристотеля⁸¹. Цьому поборнику грецького шовінізму, котрий радив Александру ставитися до підкорених нееллінських народів винятково як до худоби, попросту не було місця біля святилища нового синкретичного божества, самий сенс існування якого полягав у прискоренні зближення спочатку народів, що населяли імперію Александра, а згодом – і жителів птолемейського Єгипту (див. вище)⁸².

І, нарешті, на підставі легенди про перевезення статуї Серапіса із Синопа до Александрії єгипетської, котра дійшла до нас

в інтерпретаціях Тацита і Плутарха, можна зробити висновок, що Сотер знав, з яким богом він має справу. На це вказує той факт, що згідно з легендою Птолемей не спитав імені юнака, котрий явився йому уві сні. Новий повелитель Країни Нілу не знав лише, де перебуває статуя, про яку говорив цей юнак⁸³, про що й сповістив йому бог, за версією Тацита⁸⁴. Коли ж статую привезли до нової столиці Єгипту, жерці лише переконали царя, що зображення належить справді Серапісу (трансформованому Осірісу-Апісу), а отже, має еквівалент у місцевому пантеоні⁸⁵. На користь обізнаності Сотера з божеством, волю якого він повинен був виконати, свідчить також той факт, що у подібній ситуації цар кіпрського міста Саламіна Нікокреонт, – до речі, досить послідовний політичний союзник Птолемея, а перед цим й Александра⁸⁶, – на відміну від александрійського володаря, запитував у цього божества про характер його сутності⁸⁷.

Таким чином, на підставі всього сказаного вище з великою часткою вірогідності можна припустити, що засновник нової єгипетської династії, запроваджуючи у власній країні культ Серапіса, як і у багатьох інших випадках, застосовував проект, розроблений його вчителем і повелителем. При цьому, як і завжди, він не копіював бездумно напрацювання Александра, а пристосовував їх до умов своєї держави. Тому, зрештою, згадки про іранське й вавилонське коріння цього бога зникли, оскільки володарю Єгипту ці елементи були непотрібні. Акцент же робився на грецьких і єгипетських елементах новоутвореного культу, що й ускладнило сучасним дослідникам встановлення його генезису.

Тепер варто ще раз повернутися до питання, з якою метою Александр, а пізніше й Птолемей приділяли таку увагу запровадженню нового культу, котрий мав би точки зіткнення з усіма основними релігіями держави. Якщо згадати останні роки життя Александра, не можна не помітити у його внутрішній політиці тенденцію, спрямовану на злиття воедино переможців і пе-

реможених на той момент персів і греко-македонян⁸⁸. У зв'язку з цим царем здійснювалися заходи, метою яких було подолання “колонізаторсько”-завойовницького світогляду, притаманного як еллінам, так і македонянам (див. 2.1.3). Серед таких заходів можна згадати заохочення офіційних змішаних шлюбів, утворення міст зі змішаним населенням чи залучення на царську службу знатних персів, які на правах “друзів” нарівні з переможцями могли брати участь у царських бенкетах, де за келихом вина їм би легше було знайти спільну мову⁸⁹. До подібних заходів, на мою думку, слід віднести і спробу сина Філіппа запровадити єдину, близьку для усіх його підданих, незважаючи на їхню етнічну належність, релігію. Поклоніння одному й тому ж богові, як й інші вищезгадані заходи, повинно було сприяти усуненню грані між переможцями й переможеними. Гадаю, не буде помилкою припустити, що Птолемей Сотер запровадив у своїй країні культ Серапіса з тією ж метою, тобто задля прискорення процесу зближення переселенців і місцевих жителів. Але слід зазначити, що у цьому плані запровадження у Країні Нілу культу Серапіса себе не виправдало. Якщо цей культ знайшов своїх прихильників в усіх куточках еллінської ойкумени (див. 3.2.2, прим. 415), певною мірою зближуючи та об'єднуючи їх, то у самому Єгипті в результаті певної протидії не стільки іммігрантів, скільки аборигенів він не спромігся подолати бар'єр, що розділяв переселенців і місцевих жителів⁹⁰. У Країні Нілу цей культ просто розділився на дві гілки – грецьку, з центром в Александрії, та єгипетську, з центром у Мемфісі⁹¹, куди єгипетські жерці з великою неохотою допускали переселенців. Та й самі іммігранти, очевидно, не дуже прагнули туди потрапити. Винятком може бути хіба що відомий з декількох папірусів, які походять з мемфіського Серапейону, самітник на ім'я Птолемей⁹². Крім того, не слід забувати, що для єгиптян Серапіс завжди був на другому плані стосовно великого бога Осиріса⁹³.

Отже, спроба засновника нової династії звести нанівець наслідки “колонізаторського” світогляду, притаманного переселенцям у долину Нілу, на відміну від його ж політики, спрямованої на приборкання ради “друзів”, не принесла бажаних результатів. Треба було шукати нові шляхи подолання перешкоди, що гальмувала процес перетворення вихідців з еллінської ойкумени на підданих александрійських володарів.

4.1.3. Монархічні теорії й александрійська практика

Як уже говорилося у другому розділі цієї роботи, за основу у боротьбі з притаманною для переважної більшості іммігрантів полісною системою цінностей Птолемеями використовувалась монархічна ідеологія. Думки та ідеї, що мали стати фундаментом для нового світогляду переселенців з Еллади, містились у працях грецьких же філософів IV століття. Завершеного вигляду ці напрацювання набули завдяки мислителям елліністичної доби, спонсорами яких виступали представники нових династій (див. 2.2.2).

Але самого створення нової ідеології було замало. Необхідно було, щоб вона набула, так би мовити, реальної привабливості. Тому елліністичні володарі, в тому числі і Птолемей, починаючи із засновника династії, не обмежувалися самим лише створенням теоретичної бази. Вони намагалися сприяти популяризації монархічних ідей серед маси переселенців. Із цією метою нові царі прагнули на практиці довести грекам, що влада справжнього монарха – краща від інших форм правління. Слід зазначити, що й у цьому випадку елліністичні правителі здебільшого використовували спадок, залишений Ксенофонтом, Платоном, Ісократом і Аристотелем. У творах цих мислителів можна було віднайти перелік рис, притаманних істинному монархові. Разом

з тим на підставі висновків, зроблених такими дослідниками, як І.С. Свенцицька, Дж. Діллері, С. Стівенс та А. Мачстрочінкве, з великою часткою вірогідності можна припустити, що під час створення образу ідеального правителя представники елліністичних династій могли безпосередньо використовувати й тисячолітній досвід своїх східних попередників⁹⁴.

Серед якостей, необхідних справжньому володареві, найчастіше вказувались: божественне або героїчне походження, здатність здобувати багатство і не піддаватися пов'язаним із ним спокусам, використання влади на благо іншим, а не собі, щире піклування про підданих і забезпечення їм стабільного добробуту, побожність, справедливість і пов'язана з нею доступність, доброзичливість, стриманість, милосердя, щедрість, схильність до меценатства, амбіційність, особиста відвага, наявність полководницької обдарованості та військового щастя⁹⁵, а також освіченість, мудрість, передбачливість, уміння розумно керувати державою, причетність до філософських занять, отже, інтелектуальна та моральна вищість стосовно підданих і, нарешті, наявність природних властивостей харизматичного лідера, або, як свого часу висловився Ксенофонт, уміння володарювати⁹⁶.

Якщо у цьому контексті говорити про володарів елліністичного Єгипту, то слід зазначити, що вже Птолемей Сотер фактично завершив створення подібного образу царя. Цей образ згодом з певним ступенем автоматизму перенесли і на двох його найближчих нащадків – Філадельфа та Евергета, про що досить виразно свідчать, на мій погляд, творчість придворних александрійських поетів та пізніша антична традиція⁹⁷.

Так, вже за життя Сотера усіляко підкреслювалися реальні та фіктивні зв'язки цього діadoxa з Аргеадами⁹⁸, а через них – із Гераклом і Діонісом. Перш за все йдеться про кровну спорідненість Птолемея з цією династією через його матір Арсиною –

представницю молодшої гілки Аргеадів⁹⁹. У цьому ж контексті слід розглядати й історію про те, що засновник александрійської династії насправді був незаконним сином Філіппа II (див. 3.1.1; 4.1.1)¹⁰⁰.

Щоб продемонструвати своє прагнення піклуватися про інших більше, ніж про себе, син Лага, якщо вірити згаданому мною раніше анекдотові зі збірки Елліана, завершуючи побудову Александрії, наділяючи іммігрантів і навіть військовополонених землею (див. 3.1.1), а своїх “друзів” – багатими подарунками, сам вів досить скромне й невибагливе життя (див. 4.1.1, прим. 11–13)¹⁰¹.

У своїй щедрості Птолемей не забував про любов до богів і мистецтва. Свою побожність син Лага демонстрував, зводячи як у будованій ним Александрії, так і по усьому Єгипту численні храми різним богам¹⁰² і, звісна річ, Александру (див. 2.2.1; 3.2.1; 3.2.2)¹⁰³. Поряд з цим александрійський володар неодноразово демонстрував схильність до меценатства. Він не лише збирав при своєму дворі найкращих майстрів пензля й різця, а й намагався купувати твори митців, що воліли працювати в Елладі¹⁰⁴. Апогеєм же меценатської діяльності сина Лага стало, звісна річ, заснування знаменитого александрійського Мусейону зі славетною бібліотекою (див. 2.2.2; 3.1.3).

Про неабиякі політичні здібності Сотера промовисто свідчать факти з історії його правління. Саме цей монарх перетворив свою державу на імперію з численними зовнішніми володіннями¹⁰⁵; він же, ймовірно, заклав основи ефективного управління країною (див. 4.2), що не могло не залишитись поза увагою його сучасників¹⁰⁶. Не залишилася непоміченою і його особиста відвага, проявлена під час числених битв, у яких він брав безпосередню участь, як за часів Александра, так і після його смерті¹⁰⁷, компенсуючи цим в очах сучасників відсутність у себе екстраординарних здібностей полководця-тактика¹⁰⁸.

Згідно з античною традицією син Лага також підкреслював наявність у себе почуття справедливості¹⁰⁹. Так, антигонівського коменданта Тіра Андроніка, котрий, будучи вірним присязі, відмовлявся здавати місто, але був виданий городянами, Птолемей осипав почестями як одного зі своїх друзів¹¹⁰. У згадуваному ж вище анекдоті про граматика, котрий досить небезпечно пожартував із приводу незнатного походження сина Лага (див. 3.1.1; 4.1.1), Сотеру приписується думка про те, що коли царю не личить терпіти насмішки, то й насміхатися над іншими він не повинен¹¹¹. Це твердження повинно було показати не лише великодушність і стриманість нового повелителя Єгипту, а і його справедливість та схильність до певного роду демократизму. Крім того, збереглась оповідка про те, як Сотеру зрештою вдалося спростувати наклеп, зведений придворним художником Антифілом на свого колегу знаменитого Апеллеса, котрий у той час перебував в Александрії¹¹². Цей випадок повинен був справити дуже гарне враження на еллінів, оскільки усім було відомо про натягнуті стосунки, що мали місце між Птолемесем і Апеллесом, коли обидва перебували у придворному таборі Александра¹¹³. При цьому слід взяти до уваги те, що ця історія свідчить не лише про справедливість царя, а й певним чином говорить про його, бодай символічну, доступність для скривджених¹¹⁴.

Поряд зі справедливістю син Лага, як ми вже бачили, не забував і про милосердя. Це промовисто підтверджує наведена вище оповідка, згідно з якою Птолемей на прохання свого коханця Галета помилював людей, приречених на страту (див. 3.1.1). Демонстративний прояв милосердя з боку правителя Єгипту можна також вбачати у помилюванні засудженого ним на смерть політичного емігранта Теопомпа Хіоського (див. 4.1.1) та у відверто шляхетному ставленні до врятованих воїнів свого ворога, Пердікки, котрі мало не загинули під час форсування Нілу¹¹⁵.

Разом з тим син Лага, так само як і інші елліністичні царі, віддавав належне заняттям філософією, що було важливою честотою, яку повинен був мати справжній володар. Так, ще Платон у своїй “Республіці” стверджував, що управляти державою повинні філософи або володарі, що займаються філософією¹¹⁶. Саме тому засновник александрійської династії, а пізніше і його наступники, не лише запрошував славетних філософів до свого двору, а й доручав їм виховання своїх нащадків (див. 2.1.3, прим. 132; 2.2.2)¹¹⁷. Як відомо, при александрійському дворі за часів Сотера та його спадкоємців навіть організовувалися філософські диспути, у яких нерідко самі монархи брали активну участь¹¹⁸.

Якщо ж говорити про своєрідну харизму, притаманну справжньому правителю, то її наявність у засновника династії можна вважати безсумнівною. На мою думку, саме завдяки їй синові Лага пощастило фактично безкровно відстояти Єгипет у боротьбі з Пердіккою¹¹⁹. Гадаю, що не останню роль зіграла харизма і під час боротьби, яку син Лага вів сам на сам з Антігоном Монофталъмом майже одразу після нищівної поразки єгипетського флоту у битві під Саламіном¹²⁰; а також – у момент проголошення Птолемея царем внаслідок половинчатої родоської військово-політичної перемоги¹²¹. У випадку ж найближчих наступників Сотера на єгипетському престолі наявність харизми у правлячого монарха – в першу чергу йдеться про Птолемея II – досить вдало імітувалася за допомогою зусиль придворних поетів (див. 2.2.2; 3.2.1)¹²².

Із харизмою правителя у розумінні філософів тісно було пов’язане таке поняття, як добровільність підкорення, що видно хоча б із заключного розділу праці Ксенофонта “Економіка”¹²³. Саме на цьому чиннику у великій мірі грали Птолемеї, вдаючи із себе ідеальних володарів. Добровільне підкорення владі істинного монарха виглядало як чи не найвищий прояв свободо-

ди і повинно було допомагати пересічному грекові змиритися з фактичною втратою звичних для нього прав і свобод. Ідея добровільності підкорення, в першу чергу стосовно областей зовнішніх територій, що жодною мірою не суперечить культивуваці подібних думок і серед маси еллінізованих іммігрантів, неодноразово підкреслювалася за часів правління перших Птолемеїв. Так, Каллімах у своєму “Тімні до острова Делос” окремо вказує на те, що численні народи добровільно прийняли владу македонянина, тобто Птолемея II Філадельфа¹²⁴. Зрештою, самі греки навіть пишалися ілюзорною добровільністю свого підкорення новим єгипетським володарям, яку вони окреслювали як лояльність (євноіа)¹²⁵. Це було, по суті, фактичною відмовою від повноцінного полісного життя та традиційних еллінських цінностей.

Немає сумніву в тому, що Птолемеї прагнули остаточно знищити у нових жителів Країни Нілу навіть залишки полісної свідомості, котра, на думку сучасних дослідників, значною мірою була притаманна грекам елліністичного періоду¹²⁶. Саме бажанням викоренити це явище можна пояснити мінімальну кількість полісів, що за часів Птолемеїв розташовувались на території самого Єгипту. Та й ті нечисленні псевдополіси існували лише з необхідності. Александрію, котра, як уже зазначалося, не була полісом навіть в елліністичному розумінні цього поняття (див. 3.1.1), можна розцінювати як данину пам’яті Александра і фасад, що мав би викликати захват жителів еллінського світу, Навкратіс – просто як данину традиції, а Птолемаїду – як протипагу Фівам (див. 2.2.1) і різновид додаткових привілеїв, покликаних залучити іммігрантів до Верхнього Єгипту¹²⁷.

Але добровільне підпорядкування царській владі повинно було передбачати можливість безперешкодної відмови від нього шляхом вільної еміграції з країни¹²⁸. Отже, перед новими володарями Єгипту виникла проблема утримання у країні

еллінізованих іммігрантів: з одного боку, не порушуючи ілюзії добровільності їхнього підпорядкування, а з другого – не обмежуючи на їхню користь своєї абсолютної влади над Країною Нілу. З цим завданням їм допоміг упоратися вже згадуваний індивідуалізм, притаманний грекам під час кризи полісного устрою (див. 2.1.1). Це був той самий індивідуалізм, який спонукав пересічного політа вирватися за вузькі рамки общини-держави і, по суті, повинен був становити чергову перешкоду на шляху перетворення недавніх вихідців з еллінської ойкумени на птолемейських підданих. Уже засновник династії зрозумів, яким чином можна використати вищезгаданий індивідуалізм на користь власної новоутвореної монархії. Цар вирішив зіграти на превалюванні у свідомості греків нової формації власних інтересів над суспільними. Він запропонував потенційним іммігрантам широкі можливості для вдоволення цих перших. У птолемейському Єгипті, знову ж у рамках відповідності образу ідеального монарха (див. вище), Птолемеями були створені усі умови для реалізації індивідуалістських прагнень еллінів у сфері зростання їхнього добробуту¹²⁹, що було їм недоступно під час життя у полісах з їхньою жорсткою регламентацією¹³⁰. У результаті бажання досягти економічного добробуту у нових жителів Єгипту здобуло безумовну перемогу над прагненням до участі у політичному житті країни, що, за влучним висловом М.І. Ростовцева, спричинило їхню трансформацію з *homo politicus* у *homo economicus*¹³¹. На практиці ж це означало згоду іммігрантів залишитися у Єгипті, де хоч не було полісних свобод, але існувала можливість розбагатіти.

Таким чином, вже за часів правління Птолемея I Сотера була вирішена проблема утримання у країні більшої частини іммігрантів, що прямували до неї з усіх куточків еллінської ойкумени (див. вступ; 2.1.1). При цьому разом з економічним добробутом ці переселенці, безумовно, приймали й *modus vivendi*, продикто-

ваний александрійськими володарями, а саме необхідність добровільного перетворення із суб'єктів політики на її об'єкти¹³².

І, нарешті, якщо хтось з іммігрантів настільки дорожив своєю свободою, що не бажав підкорятися будь-якій владі, – йому на допомогу приходили ті ж філософи: кініки, стоїки, скептики та епікурейці. Їхні вчення майстерно спрямовували прояв такого гіперіндивідуалізму не назовні, де він був би небезпечним як для полісів, так і для новоутворених монархій, а на самого носія цього індивідуалізму. Це давало йому за умов дотримання аполітичної поведінки ілюзію виходу за соціально-політичні рамки суспільства мало не на божественний рівень¹³³. Такий стан речей, у свою чергу, безперечно, грав на руку елліністичним монархам, у цьому випадку Птолемеям, з їхньою програмою перетворення більшості переселенців, що не мали максималістичних уподобань, на покірних підданих.

На завершення цього підрозділу залишається зазначити, що, на мою думку, у напрямку формування у переселенців нової системи цінностей Лагідам пощастило досягти бажаного результату. Прагнення багатства і стабільності виявилось в іммігрантів сильнішим, аніж потяг до політичної чи особистої свободи. Це видно хоча б із тієї великої кількості бажаючих, які протягом III століття погодилися проміняти звичне для себе полісне життя на підкорення царській владі у майже позбавленому навіть псевдополісних утворень птолемеївському Єгипті¹³⁴, де їхні нащадки вже наприкінці III століття нерідко навіть не зазначали, з якого еллінського поліса ведуть своє походження¹³⁵.

4.2. Птолемей Філадельф і подолання “колонізаторського” світогляду

Постать і політика сина та наступника Сотера, Птолемея II Філадельфа (285–246 роки)¹³⁶, неодноразово привертала до себе

увагу дослідників¹³⁷. Цей цар у плані внутрішньої політики в загальних рисах дотримувався курсу, накресленого його батьком, котрий продовжував використовувати внутрішньополітичні напрацювання Александра. Так, внутрішня політика Філадельфа полягала у продовженні організації державно-адміністративної машини, котра поєднувала якомога вищий рівень централізації з максимально можливою гнучкістю на місцях, та у розвитку нового законодавства. Навіть зараз дослідники не можуть з упевненістю відокремити набутки батька від досягнень сина у цій сфері, настільки схожою була їхня політика. Правда, тут слід зважити і на недостатнє висвітлення в джерелах, у першу чергу папірологічних, внутрішньої політики засновника династії, що значно ускладнює це завдання¹³⁸.

Філадельф із самого початку свого одноосібного правління був добре підготований до серйозної державної діяльності. Очевидно, вже після падіння дому Кассандра ні в кого не залишалося сумніву в тому, що саме він, а не син Кассандрової сестри Еввідіки Птолемей Керавн, стане наступним володарем держави. Тому не дивно, що вихованню улюбленого сина Птолемея I було приділено велику увагу. Серед його наставників ми знаємо як мінімум трьох: поета Філета Коського, філолога Зенодота Ефеського та філософа-перипатетика Стратона Лампсацького¹³⁹. Очевидно, при александрійському дворі перебували також й інші філософи, котрі знайомили юного царевича з теорією мистецтва управління. Практикувався ж він у цьому мистецтві на очах у батька, коли той призначив його своїм співправителем (див. 3.2.1; 4.1.1). Крім цього, хворобливий юнак¹⁴⁰ використовував час, який він у періоди лікування був змушений проводити вдома, для самоосвіти¹⁴¹. В результаті у пам'яті нащадків він залишився як освічений інтелектуал і досвідчений правитель¹⁴². Деякі візантійські автори на цій підставі, певно не без впливу творів псевдо-Аристєя та Йосифа Флавія¹⁴³, навіть

помилково приписували йому честь заснування Александрійської бібліотеки¹⁴⁴.

Тож зовсім не випадково саме на час правління цього досвідченого й розумного володаря припадає запровадження низки заходів, які, між іншим, величезною мірою спричинили поступове подолання “колонізаторського” світогляду, притаманного іммігрантам.

4.2.1. “Колоніальна” ситуація чи “колоніальна” тенденція?

Як було зазначено вище, переважна більшість вчених вважає, що у птолемейському Єгипті за часів правління перших Лагідів існувала “колоніальна” ситуація (див. 1.1). Тобто ці дослідники розцінюють Країну Нілу як територію, де мешкали дві основні групи населення: “колонізатори” (греки) і “колонізовані” (єгиптяни). Науковці пояснюють це тим, що нові володарі Єгипту були змушені наймати на військову й цивільну службу греків та представників інших еллінізованих народів, з котрими вони ділили владу над місцевими жителями¹⁴⁵. Хоча, зрештою, і перші, і другі погоджуються з тим, що наприкінці III століття “колоніальна” ситуація у країні зникає. Приблизно з цього часу терміни “єгиптяни” та “елліни” набувають не стільки етнічного, скільки соціального характеру, а відносини царів із місцевими жителями, за висловом М.І. Ростовцева, переросли з “доброзичливого панування” у “союз”¹⁴⁶.

У цьому підрозділі буде наведено низку прикладів, міркувань і аргументів, що суперечитимуть твердженням, згідно з якими у Країні Нілу за часів Птолемеїв взагалі коли-небудь існувала “колоніальна” ситуація, котра до того ж була інспірована державою. Також я не можу погодитися з положенням, згідно з яким Птолемеї взагалі з кимось ділили владу над своєю маєтністю

– Єгиптом. Аби заперечити припущення про існування в Єгипті “колоніальної” ситуації у сучасному розумінні цього поняття, я перш за все спробую довести, що цю країну в елліністичний період не можна вважати колонією. На безпосередніх прикладах я покажу, що ознаки, притаманні політичному й соціально-економічному становищу колоній, не були характерними для неї у вищезазначений період. Також спробую критично проаналізувати конкретні факти та явища, котрі, як правило, наводяться дослідниками на доказ існування у Країні Нілу за перших трьох Птолемеїв “колоніальної” ситуації або ж експлуатації “колоніального” типу (див. 1.1).

До ознак, що характеризують колоніальний статус тієї чи іншої території, можна віднести головні риси, які були притаманні європейським колоніям за часів нової та першого етапу новітньої історії. Йдеться про відсутність політичної незалежності, наявність метрополії, використання у ролі дешевої сировинної бази й ринку збуту продукції, виготовленої у метрополії, що створювало додаткову економічну залежність від останньої, а також про наявність зафіксованого на державному рівні чітко розрізняваного поділу суспільства за етнічною ознакою на колонізаторів і колонізованих – безумовних пригноблювачів і безумовних пригноблених.

Чи можна вважати, що Єгипет за часів Птолемеїв не мав незалежності? На мою думку, ні. Починаючи з 305/304 року (див. вище), Країна Нілу отримала суверенного володаря в особі Птолемея Сотера¹⁴⁷. Він хоч і був чужоземцем, до чого, зрештою, єгиптянам протягом I тисячоліття було не звикати¹⁴⁸, але в цілому відповідав багатьом уявленням корінного населення Країни Нілу про справжнього фараона¹⁴⁹. Так, він правив Країною Нілу не з Ассирії, Персії чи Риму, а з Александрії, котра у гіршому випадку лише формально відокремлювала себе від єгипетської хори (див. нижче)¹⁵⁰. Більше того, новий володар, так само як і

Александр, був коронований за місцевим звичаєм у Мемфісі¹⁵¹. Після цього засновник нової династії, як пізніше і його нащадки, прийняв повну царську титулатуру за зразком єгипетських фараонів¹⁵².

Дуже важливим для визначення статусу елліністичного Єгипту є той факт, що правителі з династії Птолемейв не мали між собою і місцевими підданими повноважного посередника – такого собі намісника, сатрапа чи префекта, як було у випадку включення Країни Нілу до складу інших держав¹⁵³. Та й самі Птолемей, на відміну, наприклад, від Ахеменідів, ніколи не називали Єгипет завойованою (поневоленою) країною¹⁵⁴.

Окрім того, законними володарями незалежного Єгипту вважали Птолемейв і самі аборигени, а точніше, місцеве жрецтво¹⁵⁵. Так, вже у “Стелі сатрапа”, де майбутнього Птолемея I хоча й названо лише намісником царя Верхнього й Нижнього Єгипту Александра IV¹⁵⁶, розповідається про успішний похід, здійснений цим сатрапом проти області STT поза Єгиптом, котра, як відомо, також входила до складу держави вищезгаданого монарха¹⁵⁷. Своєрідним виявом довіри до александрійських володарів можна також вважати участь місцевого жрецтва в обрядах, пов’язаних із їхньою коронацією, і в розробці для них єгипетської царської титулатури (див. вище)¹⁵⁸. Зрештою, у двох піфомських, канопському та розетському написах нащадки Сотера вже беззастережно виступають як фараони, котрі, так само як і їхні попередники з XVIII чи XIX династій, підкорюють нові землі, захищають країну від напасників або, що характерно також для стели сатрапа, повертають до країни статуї богів, вивезені раніше завойовниками-персами¹⁵⁹.

Більш складним є питання, пов’язане з існуванням території, яка могла б відігравати роль метрополії щодо Єгипту. Певною мірою такою метрополією можна було б вважати Александрію, яка, з одного боку, була резиденцією правлячих монархів,

а з другого – могла формально не належати до Єгипту. Так, у приватних папірусах згадується про поїздки з Александрії до Єгипту, у низці демотичних папірусів з архіву Гора часів інтервенції селевкідівського короля Антіоха IV Епіфана (див. нижче) говориться про те, що Єгипет відколовся від Александрії¹⁶⁰, а в офіційних документах існували терміни “Александрія і Єгипет” або “Александрія при Єгипті”¹⁶¹. Але слід зазначити, що подібне відокремлення Александрії від Єгипту було, по суті, лише номінальним¹⁶². До того ж виникло воно тільки у пізньоелліністичний період, а можливо, взагалі у часи римського панування над Країною Нілу¹⁶³. В усякому разі, не підлягає сумніву той факт, що місто Александра було засновано на території Єгипту – на місці єгипетського поселення Ракотіс (Ра-Кедет)¹⁶⁴. Штучність відокремлення Александрії від Єгипту за часів птолемеївського правління особливо впадає у вічі на фоні ситуації, яку ми спостерігаємо в імператорському Єгипті, чиєю метрополією був заморський Рим¹⁶⁵, а точніше, Італія.

Александрію взагалі можна розглядати у трьох аспектах: як столицю птолемеївської імперії¹⁶⁶, до якої, крім її “ядра” Єгипту, входив також ряд т.зв. зовнішніх територій (див. нижче); як місто, де живуть або яке вважають своїм т.зв. александрійці – громадяни місцевої Політевми (див. 2.2.1; 3.1.1); і, нарешті, як місто, у якому містились центральні органи управління власне Єгиптом¹⁶⁷ – такі як канцелярія Діойкета¹⁶⁸, загальноєгипетське медичне управління і, вірогідно, центральний єгипетський банк¹⁶⁹. Цей чинник надавав резиденції правлячої династії ознаки, притаманні столиці Країни Нілу. До того ж, на мій погляд, не слід вважати Александрію чужорідним тілом стосовно Єгипту. Вона швидше була містом із двома обличчями. Перше з них – середземноморські порти, Мусейон та елементи антуражу грецького поліса з театром і стадіоном включно¹⁷⁰ – було звернене у бік зовнішніх територій і усього еллінізованого світу.

Друге – порт на озері Маріютида і єгипетський квартал, знову ж таки з необхідним антуражем, з містом мертвих і приміщеннями для бальзамування включно¹⁷¹, – до Країни Нілу.

Самі ж аборигени, безперечно, вважали місто Александра хоча й не завжди бажаною, але саме столицею Єгипту.

Так, в античній традиції можна віднайти свідчення, що дозволяють припустити причетність до заснування міста Александра певних кіл єгипетського жрецтва. У збірці анекдотів “Книга достопам’ятних діянь і висловів”, укладеній сучасником римського імператора Тиберія Валерієм Максимом¹⁷², міститься такий варіант загальновідомої оповідки, пов’язаної із заснуванням Александрії: “Коли цар Александр наказав будувати місто в Єгипті, його архітектор Дінократ, не маючи при собі крейди, намітив план майбутнього міста ячмінною крупкою, яку склювали численні птахи, що налетіли із сусіднього озера. Єгипетські жерці витлумачили це знамення як свідчення того, що місто зможе прогодувати велику кількість прибулого населення”¹⁷³. Цю ж історію, з деякими відмінностями, розповідають Страбон, Курцій Руф, Плутарх, Арріан і псевдо-Каллістен¹⁷⁴. При цьому Страбон у зв’язку із зазначеним епізодом взагалі не згадує будь-яких священнослужителів, а Курцій Руф, Плутарх, псевдо-Каллістен і Арріан вказують на те, що Александр у цьому випадку звернувся до послуг якихось віщунів або тлумачів знамень. Жоден із зазначених античних авторів прямо не називає етнічну належність цих віщунів; а Арріан хоч і згадує про їхню присутність, проте заслугу правильного тлумачення пташиного бенкету приписує винятково придворному віщуну Александра телмесцю Аристандру¹⁷⁵. Проте не виключено, що ім’я Аристандра нікомедійський письменник у цьому випадку міг вказати автоматично, оскільки саме цьому віщуну він, за незначним винятком, приписував усі вдалі тлумачення будь-яких знамень, пов’язаних із постаттю славетного македонянина¹⁷⁶.

Разом з тим зі значною часткою вірогідності можна стверджувати, що псевдо-Каллістен, розповідаючи історію заснування Александрії, під тлумачами знамень мав на увазі саме єгиптян. На це вказує та обставина, що в іншому місці свого твору цей автор називає єгипетських жерців віщунами¹⁷⁷.

Більше того, у псевдо-Каллістеновому романі про Александра, основний сюжет якого зародився в елліністичній Александрії (див. 4.1.2), заснування майбутньої столиці Єгипту безпосередньо пов'язується з оракулом, отриманим уві сні царем під час його перебування у храмі Лівійського Аммона¹⁷⁸. Навіть якщо ця історія у прямому розумінні і не відповідає дійсності¹⁷⁹, то все одно її можна розцінювати як відлуння реальних подій, пов'язаних із причетністю єгипетських жерців до заснування міста Александра. Тим більше що сюжети, пов'язані з пророцтвами, зробленими богами уві сні, є дуже характерними для єгипетської релігійної та пропагандистської традиції¹⁸⁰.

Через 20 же років після закладення Александрії жерці з нома Буто розцінюють перенесення Птолемеєм власної резиденції до міста Александра як його недвозначну заслугу, про що вони сповістили у написі зі “Стели сатрапа”. На користь саме такої інтерпретації промовисто свідчить факт розміщення згадки про перебазування сина Лага до Александрії між повідомленнями про такі гідні справжнього фараона діяння Птолемея, як повернення до Країни Нілу зображень єгипетських богів, свого часу вивезених персами, і здійснення переможного походу до Сирії¹⁸¹.

І, нарешті, висновок про визнання місцевими жителями за містом Александра столичного статусу можна зробити, як не дивно, на підставі аналізу “Пророцтва гончаря”, де йдеться про майбутнє перенесення столиці обох земель із “приморського міста” (Александрії) до Мемфіса. Попри усю негативну характеристику, дану у цьому памфлеті “місту тифонійців”¹⁸² (тобто

греко-македонян¹⁸³), не можна залишити поза увагою твердження автора твору про те, що Мемфіс отримає статус столиці Країни Нілу лише після того, як туди переселиться бог-покровитель Александрії – Агатос Даймон¹⁸⁴. Не слід також забувати, що ідеї, викладені у нашому памфлеті, скоріш за все, знаходили своїх прихильників не лише серед представників корінного населення країни, а й з-поміж нащадків еллінізованих іммігрантів¹⁸⁵. Цей твір антиалександрійського спрямування¹⁸⁶, оригінальний варіант якого з'явився, на мою думку, не раніше кінця II століття, оскільки там присутні натяки на загарбання Країни Нілу сирійським царем з династії Селевкідів Антіохом IV Епіфаном і на проєгипетську внутрішню політику Птолемея VIII, Евергета II¹⁸⁷, було перекладено, а можливо навіть із самого початку написано¹⁸⁸, грецькою мовою¹⁸⁹. Отже, цей факт свідчить про те, що серед невдоволених були і представники “еллінів”, та й то таких, котрі не знали єгипетської. Про розповсюдження цього твору серед грекомовного населення Країни Нілу свідчить той факт, що зазначений грекомовний варіант “Пророцтва” дійшов до нас у кількох примірниках¹⁹⁰. Отже, на мій погляд, не викликає сумніву масова популярність цього твору серед нащадків еллінізованих переселенців, котрі, таким чином, навіть не думали ідентифікувати себе з “клятими тифонійцями”¹⁹¹. Схоже на те, що й самі єгиптяни не кожного нащадка переселенців відносили до ворогів Країни Нілу. На це вказує дуже цікавий напис із храму Ісиди, що розташований на острові Філа, де йдеться про царя Птолемея XI як про фараона, котрий своїм києм знищує ворожих (неєгипетських) греків¹⁹².

Зрештою, варто також нагадати, що для єгиптян подібні відмови від небажаної столиці й відповідне перенесення резиденції фараона до іншого міста не були чимось новим або незвичним. Прикладом цього може бути хоча б історія міста Ахетатон – столиці фараона-реформатора Ехнатона¹⁹³. Як пра-

вило, перенесення столиці було пов'язане з відповідними змінами у зовнішній чи внутрішній політиці Єгипту. Отже, ідею переміщення головного політично-адміністративного центру із Середземного моря в глиб Єгипту, популярну не лише у єгиптомовних, а й у певних грекомовних верствах населення Країни Нілу, можна трактувати не як бажання відторгнути від Єгипту, так би мовити, чужорідне тіло, а як прагнення переходу від активних контактів з агресивним середземноморським світом, доцільність і переваги яких давно вже стали більш ніж сумнівними, до політики, спрямованої на збереження державної незалежності шляхом максимально можливої самоізоляції країни. З другого боку, традиція, згідно з якою зникнення зображення бога-покровителя нерозривно пов'язується із загибеллю поліса, має яскраво виражене грецьке коріння¹⁹⁴.

Отже, вважати Александрію метрополією у нашому розумінні цього слова буде неправильно, оскільки місто Александра не лише мало низку ознак, що дозволяють вбачати у ньому столицю Єгипту, а й було визнане за таку навіть самими корінними жителями Країни Нілу.

Тепер перейдімо до розгляду соціально-економічних ознак, притаманних колоніям та їхній наявності чи відсутності у птолемеївському Єгипті. Оскільки Країна Нілу не мала метрополії, то й не існувало заморської території, стосовно якої вона могла б відігравати роль сировинного придатка. Навпаки, нові володарі Єгипту, звісно керуючись власними економічними інтересами, прагнули посилити автаркію, і без того властиву їхнім володінням. З цією метою вони широко керувалися принципами, характерними для політики протекціонізму, котрі застосовувалися не лише щодо інших країн, а й до власних зовнішніх територій, без огляду на те, чи йшлося про питання, пов'язані із сирійською олією та вином, лікійським та кілікійським медом, лікійською деревиною або ж фракійським зерном¹⁹⁵.

На мою думку, не існувало у птолемеївському Єгипті також інспірованого державою пригноблення за етнічною ознакою, притаманного європейським колоніям нового періоду. Точніше кажучи, експлуатація, безперечно, існувала, але головним експлуататором при цьому був сам цар, котрий не керувався у цьому питанні будь-якими іншими критеріями, окрім збільшення власного прибутку. Тому його не цікавило, до якого етносу належать ті чи інші жителі Країни Нілу¹⁹⁶. Взагалі, усі верстви і стани в елліністичному Єгипті були у своїх правах рівні перед царем, котрий, як правило, навіть не надавав значення поділу жителів своїх володінь на еллінів та єгиптян.

Задля контрасту слід згадати ситуацію, що мала місце протягом римського періоду єгипетської історії. У цей час справді існували різкі відмінності у соціальному статусі різних верств населення цієї провінції Римської імперії. Це було пов'язано з наданням їм різного громадянства, що чітко визначало їхнє місце у суспільстві¹⁹⁷. При цьому споконвічні жителі Єгипту відчували на собі наслідки подібної сегрегації особливо гостро. Це пояснюється тим, що за доби римського правління у Країні Нілу найнижчий щабель займали саме єгиптяни, потім ішли александрійські і нарешті – римські громадяни. До того ж, щоб отримати римське громадянство, єгиптянинові спочатку необхідно було стати александрійським громадянином¹⁹⁸.

Птолемеї ж, на відміну від майбутніх заморських володарів з берегів Тібру, як і в багатьох інших випадках, наслідуючи Александра, намагалися не створювати зайвих етносоціальних бар'єрів. Александрійські володарі у своєму ставленні до людей, що населяли підвладну їм країну, керувалися не кольором їхньої шкіри¹⁹⁹, а тим, наскільки ефективно вони могли сприяти зміцненню держави й поповненню скарбниці. Це ж, у свою чергу, і визначало їхній соціальний і матеріальний статус у країні²⁰⁰.

Дуже добре це видно вже на прикладі філадельфійської дореа Аполлонія, де не існувало правової нерівності²⁰¹, а соціальна вагомість і матеріальний рівень визначалися функцією, яку той чи інший суб'єкт виконував у цьому крупному господарстві. Так, за свідченням папірусів з архіву Зенона, статус ткачів-греків нічим не відрізнявся від статусу гончарів-єгиптян; пастухи-греки Асклепіад і Аполлонід могли разом скаржитися грекові Ясону на сваволю завідуючого кормами й видачею харчових припасів єгиптянина Петобастиса; теслярі – єгиптянин Семтей і грек Аполлоній, як і поденні робітники єгиптяни Стотоетіс, Нехтосиріс та грек Діодор, – на рівних засадах отримували відрядну платню за свою роботу; єгиптяни Міисіс і Гор разом із греком Дідимархом працюють у винограднику; грецькі та єгипетські робітники пліч-о-пліч працювали на побудові мосту; єгиптянин Петосиріс наказував грекові Теопомпу видати платню єгиптянам-каменотесам; грек Діонісій і єгиптянин Фарейтіс спільно орендували лазню. Як грекам (н-д, Асклепіаду, Діонісію, Геракліду та Пірру), так і єгиптянам (н-д, Лабосу, Паопісу, Онуфрісу та Гору) широко надавалися в оренду значні земельні ділянки філадельфійської дореа. При цьому слід мати на увазі, що така практика поширювалася не лише на інші володіння діойкета, а й навіть на сусідні території. Так, у мемфіській дореа Аполлонія, поряд із єгиптянином Пасісом, землю орендували греки – Агесагор і Ясон²⁰². На великих же земельних наділах, якими поблизу від Філадельфії розпоряджалися т.зв. міріарури – грек Андромах і єгиптянин Пануфіс²⁰³, – у свою чергу, орендаторами були грецькі клерухи²⁰⁴. Повертаючись до помістя Аполлонія, слід зазначити, що важко навіть припустити, аби цей птолемеївський сановник, котрий не лише сумлінно виконував царські накази, які стосувалися проведення певних сільсько-господарських заходів у дореа, а й іншими способами прагнув догодити своєму покровителю (див. 3.2.1), наважився культиву-

вати такі порядки без прямого розпорядження, згоди чи бодай відома останнього.

Зрештою, подібну ситуацію у державній адміністрації ми бачимо на прикладі ділового листування, датованого 238/237 роком²⁰⁵. Йдеться про досить відому справу ув'язненого єгипетського селянина Петосиріса, сина Тотортайоса. Все почалося з того, що такий собі єгиптянин Гарюотес звернувся до грекойменного номарха Ніканора із проханням віддати наказ єгиптянинові Ахоапісу про звільнення під заставу вищезгаданого в'язня Петосиріса на час збирання та обмолоту врожаю. У відповідь на листа Гарюотеса Ніканор звертається до Ахоапіса з розпорядженням розібратися у ситуації й у разі незначущості провини Петосиріса звільнити того на сезон сільськогосподарських робіт. Після цього єгипетський чиновник передає іншому своєму колезі або підлеглому на ім'я Александр²⁰⁶ розпорядження номарха про звільнення ув'язненого селянина з-під варті із власним підтвердженням правомірності вказаного документа²⁰⁷. Як уже зазначалося вище, ніщо у змісті цього листування²⁰⁸, як раніше у господарських документах із дореа Аполлонія, не вказує на існування будь-якої дискримінації представників місцевого населення, здійснюваної за етнічною ознакою. Грек Ніканор виконує прохання єгиптянина Гарюотеса, тоді як єгиптянин Ахоапіс наказує грекові Александру дати хід листу номарха, підкріплюючи його власним авторитетом.

Говорячи про відсутність безпосереднього взаємозв'язку між соціально-професійним статусом і етнічною належністю у птолемеївському Єгипті, я не можу оминати ще одну реалію тамтешнього життя, у якій сучасні вчені вбачають ще один серйозний аргумент на користь існування у цій країні “колоніальної” ситуації. Таким аргументом, на думку дослідників, слід вважати зменшення кількості єгиптян в адміністративних і соціальних колах прямо пропорційно від значущості цих кіл у державі.

Причому особливий акцент зазвичай робиться на тій обставині, що серед вищих урядових і придворних функціонерів місцеві жителі у III столітті, як правило, не зустрічаються²⁰⁹. Сюди ж треба додати факт поступового зведення нанівець ролі номархів, як правило єгиптян, чиї функції у середині того ж століття майже повністю перебрати на себе номові стратеги, що також розцінюється як прояв “колонізаторського” ставлення Птолемеїв до аборигенів завойованої ними території²¹⁰.

Розглядаючи причини зменшення числа місцевих жителів серед більш привілейованих верств населення й адміністративних кіл, що в елліністичному Єгипті, де становище людини визначалось тими функціями, які вона виконувала у державі, а отже, її корисністю для царя, означало одне і те ж, слід враховувати декілька чинників. Говорячи про відсутність представників місцевого населення у складі вищої ланки державно-адміністративного апарату у III столітті, не слід забувати, що Єгипет був лише частиною держави Птолемеїв, до складу якої входили досить значні території грецького світу. Серед них були Киренаїка, Кіпр, малоазійські міста, Кикладські і Sporадські острови, частина Криту і навіть декілька міст Фракії, Македонії та материкової Греції²¹¹. Тому, враховуючи тодішню необхідність утримання вищезгаданих територій у сфері свого впливу, а також збереження високого міжнародного авторитету в еллінському світі, який не збирався визнавати варварів рівними собі²¹², Лагіди виступали там у ролі базилевсів греко-македонського зразка, а не царів Єгипту. До речі, під час будь-яких зносин з еллінами вони ніколи й не називали себе єгипетськими царями, а постійно підкреслювали свою належність до македонян²¹³. Тому, з огляду на еллінський світ, Птолемеї усіляко демонстрували свій грецький фасад, яким була Александрія, і тому ж, а не з власних “колонізаторських” переконань, вони не лише не мали жодного єгиптянина серед своїх сановників, а й

не відправляли жодного єгипетського чиновника до своїх зовнішніх територій²¹⁴. І тільки у середині II століття, після втрати останніх²¹⁵ і зосередження на внутрішніх єгипетських справах, серед вищих птолемейських функціонерів і придворних почали з'являтися єгиптяни²¹⁶.

Другим і, на мій погляд, чи не найважливішим чинником, який обумовлював дуже високий відсоток іммігрантів у середніх і вищих адміністративних ланках, була проблема, пов'язана з вивченням переселенцями, на чолі із самими царями-завойовниками, єгипетської мови. Жоден цар із династії Лагідів, окрім останньої її представниці – Клеопатри VII, чиєю матір'ю, можливо, була наложниця-єгиптянка²¹⁷, не спромігся докласти зусиль до вивчення цієї складної і навіть не індоєвропейської мови²¹⁸, не кажучи вже про оволодіння специфічною місцевою писемністю. Але разом з тим нові володарі Єгипту прагнули контролювати усі сфери господарсько-адміністративної діяльності і в разі потреби вникати у найдрібніші питання, пов'язані з нею (див. вступ)²¹⁹. Тому їм було конче необхідно укомплектувати усі ланки державно-адміністративного апарату грекомовними чиновниками²²⁰. При цьому я підкреслюю, що йдеться не про адміністраторів-греків, а саме про грекомовних чиновників, незалежно від їхньої етнічної належності. І хоча у цій ситуації греки перебували у виграшному становищі, чиновники місцевого походження, котрі досить активно взялися за вивчення грецької²²¹, мали що їм протиставити. Йдеться про їхнє знання специфіки управління й господарювання у Країні Нілу²²². До того ж іще Александр, шляхом якого тією чи іншою мірою пішли його наступники – діадохи, робив усе можливе, щоб полегшити включення корінних жителів підкорених ним земель до суспільного й адміністративного життя своєї імперії (див. 2.1.3; 4.1.1). Саме з цією метою він запровадив як державну мову койне – стандартизовану, хоча й позбавлену великої част-

ки художньої виразності, грецьку, засвоювати яку було набагато легше, ніж класичну мову Есхіла, Софокла та Евріпіда²²³.

Зрештою, говорячи про мовний чинник, не треба забувати, що за часів перших представників нової династії чиновники-єгиптяни, як ті, що володіють обома мовами, були набагато необхідніші державі саме на нижніх щаблях адміністративної драбини. Там вони відігравали роль посередників між грекомовним царем із його грекомовним оточенням і мільйонами фелаків, багато з яких навіть через 200 років після завоювання Країни Нілу легіонами Августа не знали грецької²²⁴. Без такого посередництва функціонування птолемеївської бюрократичної машини у країні з не менш ніж п'ятимільйонним єгиптомовним населенням²²⁵ втратило би будь-який сенс²²⁶. Якщо ж узяти до уваги той факт, що лише за часів Сотера у Єгипті було більш ніж 3 тисячі населених пунктів²²⁷, а згодом, з урахуванням засвоєння нових земель, їх стало більше, Птолемеям необхідно було у першу чергу дбати про підготовку кількохсот тисяч двомовних функціонерів розгалуженого державно-адміністративного апарату: басилікограматевсів, топархів, топограматевсів, комархів, комограматевсів і співробітників їхніх канцелярій²²⁸. При цьому не треба скидати з рахунку тих же номархів²²⁹ із підлеглим їм штатом чиновників, до якого, до речі, слід віднести й міріарурів, таких як Сентей, Тенемф чи Пануфіс²³⁰, котрі стежили за веденням сільськогосподарських робіт на території, що дорівнювала площі приблизно у 25 квадратних кілометрів²³¹. У цьому контексті не варто забувати і про необхідність підготовки двомовних співробітників, підлеглих економам, керівникам державних банків й інженерних та меліораційних робіт, таких як Сокменіс, Інар, Комоапіс, Петехон, Гармаїс чи Семтей²³². Зрештою, навіть стражникам та іншим охоронцям порядку, набраним із єгиптян (а вони становили 2–3% від дорослого населення птолемеївського Єгипту²³³), не кажучи вже про начальників

сільської поліції, серед яких також нерідко зустрічались корінні жителі Країни Нілу²³⁴, хоча б елементарне знання грецької було необхідне. Не слід скидати з рахунку доконечну потребу у двомовній обслузі, перш за все – писцях, яку відчував Аполлоній і подібні до нього власники великих дореай. В усякому разі, на підставі всебічного аналізу папірусів з архіву Зенона вчені прийшли до висновку, що майже всесильний діойкет усіма способами, й до того ж небезуспішно, намагався вирішити цю проблему. Так, про наявність серед обслуги філадельфійської дореа значної кількості єгипетських діловодів можуть свідчити низка грекомовних документів із характерним способом підклеювання кількох аркушів папірусу, зручним у першу чергу при написанні демотичних текстів, а також часті випадки користування під час письма традиційними для єгиптян пензликами замість загострених тростинок, яким, принаймні протягом III століття, віддавали перевагу іммігранти з еллінського світу²³⁵.

Отже, процес підготовки необхідної кількості двомовних функціонерів для безпосередньої роботи в єгипетській хорі, якщо судити зі сказаного вище, повинен був тривати не одне десятиліття²³⁶. І лише після виконання цього воістину титанічного завдання²³⁷ можна було реально думати про подальшу єгиптизацію більш високих щаблів адміністративної драбини.

Як уже зазначалося вище, з мовною проблемою, скоріш за все, було пов'язане й поступове зменшення в межах птолемеївської бюрократичної ієрархії ролі традиційних для Єгипту номархів (див. нижче). Але, на мій погляд, і у цьому випадку дії Лагідів обумовлювались не “колоніальною” упередженістю, а державною, і у першу чергу економічною, необхідністю, пріоритет якої александрійські володарі демонстрували й під час подальших випадків реорганізації адміністративного апарату. Так, коли їм та їхнім найближчим помічникам було необхідно безпосередньо контактувати з керівництвом середньої адміністра-

тивної ланки, вони створили інституцію грекомовних номових економів²³⁸. Разом з тим Птолемеї не стали скасовувати посаду номарха²³⁹, яку, поряд з єгиптянами, час від часу могли займати й греки²⁴⁰. Коли ж нагальною стала проблема централізації влади у номі з метою посилення її ефективності, александрійські володарі, не вагаючись, усі прерогативи не тільки єгиптян-номархів, а й греків-економів²⁴¹ поступово передали стратегам²⁴², серед яких у II–I століттях ми зустрічаємо не лише нащадків іммігрантів, а й корінних єгиптян²⁴³. При цьому була збережена інституція єгиптян-басилікограматевсів (див. 4.2.2), чії прерогативи, можливо, були навіть дещо розширені у порівнянні з першою половиною III століття²⁴⁴. Так, не виключено, що вони, поряд зі стратегами, отримали частину прерогатив, які раніше належали номархам²⁴⁵.

I, нарешті, слід враховувати існування ще одного суб'єктивного (позадержавного) чинника, який у III столітті перешкоджав масштабній єгиптизації середньої адміністративної ланки. Йдеться про бажання греків, котрим вдалося отримати прибуткову посаду у Країні Нілу, допомогти влаштуватися своїм новоприбулим родичам і землякам. Це, зрештою, породило систему патронату – скепе²⁴⁶. Приклади такої протекції щодо новоприбулих еллінізованих переселенців ми неодноразово зустрічаємо в архіві Зенона²⁴⁷. Зрештою, й сам цей виходець із Кавна був узятий на службу своїм земляком Аполлонієм²⁴⁸, котрий, вірогідно, приїхав до Країни Нілу, як і його майбутній управляючий, з Карії²⁴⁹. Проте все-таки згодом колишні іммігранти та їхні нащадки поступово почали вбачати у Єгипті свою батьківщину²⁵⁰, а у своїх сусідах-аборигенах відповідно – земляків. У результаті іммігранти перестали у питаннях, пов'язаних із призначенням підлеглих, віддавати перевагу переселенцям з Еллади, число яких постійно зменшувалось (див. 3.2.2; 4.1.3). Цікаво, що вже в архіві Зенона ми знаходимо лист

архігеорга Пасіса, у якому той, подібно до численних еллінів, рекомендує управляючому філадельфійської дореа свого земляка-єгиптянина²⁵¹.

Зрештою, й самі місцеві жителі мали давню традицію, яка навіть у III столітті допомагала їм зберігати за собою вагомі позиції на рівні середньої адміністративної ланки. Йдеться про вже згадувану мною характерну для стародавнього Єгипту практику передачі чиновницької посади від батька до сина (див. 2.2.1)²⁵². Згадаймо хоча б відомого вже нам начальника мемфіської поліції Ха-Хапі, котрий у другій половині III століття успадкував цю посаду від свого батька Панііта (див. 2.2.1), або Петеймутеса, який працював у канцелярії свого батька Гора (певно, базилікограматевса), нерідко виконуючи його обов'язки (див. 2.2.1).

Внаслідок усіх вищезазначених чинників вже у II–I століттях відсоток греків і єгиптян у середній ланці птолемейської адміністрації став приблизно однаковим, а можливо, кількість останніх навіть переважала²⁵³.

Одним з головних доказів на користь існування у Єгипті “колоніальної” ситуації вчені вважають жорстоку експлуатацію нечисленними переселенцями на чолі з царем багатомільйонної маси місцевих селян²⁵⁴. Але не слід забувати, що цих же фелаків задовго до Птолемейв експлуатували фараони як місцевого, так і іноземного походження. Та й тепер їхнє становище мало в чому змінилося на краще²⁵⁵. Крім того, як серед експлуаторів поряд з переселенцями можна побачити й аборигенів – жерців, представників місцевої знаті та птолемейської адміністрації тощо²⁵⁶, – так і серед експлуатованих можна зустріти іммігрантів²⁵⁷. Наприклад, нам відомі випадки, коли греки, замість того щоб скористатися можливістю заплатити спеціальний податок, наубіон, котрий заміняв участь в іригаційних роботах²⁵⁸, що, до речі, було доцільніше як для них, так і для держави, мусили, поряд з

переважною більшістю місцевих селян²⁵⁹, відпрацьовувати вищезгадану літургію²⁶⁰, від якої у певних ситуаціях звільнялись навіть представники корінного населення (див. 3.1.2; 3.1.3). Напевно, у цьому випадку йдеться про дуже бідних переселенців, подібних до такого собі Птолемея. Цей бідак, як видно з одного листа, датованого серединою III століття, не мав навіть речей, придатних для застави²⁶¹.

Теоретично можна також припустити, що ув'язнені за якусь провину греки могли потрапити на відробітки до єгиптян. Така практика використання в'язнів мала місце в елліністичному Єгипті, про що свідчить ряд демотичних папірусів²⁶². Навіть александрійські громадяни могли опинитись у становищі, коли б їм загрожувало боргове рабство, оскільки ще за Філадельфа до александрійського законодавства було внесено статтю, яка забороняла александрійцям перетворювати на рабів своїх співгромадян²⁶³.

На існування “колоніальної” ситуації у птолемеївському Єгипті, на думку багатьох науковців, вказує посилення державного експлуатаційного тиску на місцеве населення у порівнянні з фараонівською епохою. У першу чергу на користь цього положення з точки зору дослідників свідчить те, що при Птолемеях замість традиційної частки у розмірі 1/3 від врожаю²⁶⁴ фелахи, котрі були, по суті, орендаторами царських земель, мусили віддавати фіксовану ренту – екфорион²⁶⁵. На мою думку, цей факт також не є доказом наявності в елліністичному Єгипті “колоніальної” ситуації. Справа в тому, що фіксована орендна плата вимагалась не лише від фелаків, а й від переселенців. Так, з одного папірусу з архіву Зенона (P.Col. 54) відомо, що троє македонян з епігонів – Гегесарх і два його сини Теопомп та Нікодем – орендували у діойкета Аполлонія 100 арур землі за умови сплати з кожної арури по 7 артаб зерна²⁶⁶. Царські ж землероби, із врахуванням усіх податків із земельною рентою

включно, сплачували державі в середньому по 6 артаб з арури²⁶⁷. У деяких же випадках, як, наприклад, під час колективної оренди землі у того ж Аполлонія, використовуючи гарантоване царями право храмової асильї, селяни спромоглися навіть настати на сплаті звичної для них здольщини²⁶⁸; а на крайньому півдні країни, у Фіваїді, за свідченням демотичних квитанцій про сплату податків, здольщина взагалі превалювала²⁶⁹. До того ж О.І. Павловська у своїй статті “О рентабельности труда рабов в эллинистическом Египте” дійшла висновку, що на ринку праці сезонних робітників-землеробів у птолемеївському Єгипті III століття попит явно перевищував пропозицію²⁷⁰. З цього випливає, що переважна більшість місцевих селян у той період вважали за краще орендувати царську землю за фіксовану ренту, ніж найматися на сезонні роботи до крупних господарств. У цій же роботі дослідниця також, звісно з рядом необхідних застережень, розглянула ймовірність позитивних наслідків заміни традиційної місцевої здольщини фіксованою рентою²⁷¹. Дж. Меннінг, незалежно від висновків, зроблених свого часу радянською дослідницею, також схиляється до думки, що фіксована рента не лише забезпечує гарантований прибуток орендодавцю, а й спонукає орендатора до збільшення обсягу вирощеного зерна, від чого відповідно зростатиме його частка врожаю²⁷². Крім того, американський дослідник, так само як і Дж. Роуландсон і Л. Кенен, припускає, що належність до царських землеробів, серед яких, до речі, зустрічалися й досить заможні люди, в тому числі й греки²⁷³, була пов’язана не лише з відмовою від звичної здольщини, а й з наданням певних привілеїв, наприклад звільненням від військових постойів і гарантуванням додаткового захисту від чиновницької сваволі²⁷⁴.

Повертаючись же до аналізу змісту P.Col. 54, можна зробити висновок, що крупного землевласника Аполлонія, зрештою як і самого царя²⁷⁵, не цікавило, хто буде сплачувати фіксовану

ренту – грек, єгиптянин чи македонянин. У цьому випадку важливим був лише сам факт вчасної й повної сплати.

Не слід вважати також проявом “колоніальної” дискримінації, як це робив В. Тарн, збереження здольного характеру податків із садів і виноградників. Англійський дослідник вважав, що апомойра (1/6 чи 1/10 частка від врожаю) та інші, до речі досить відчутні, податки від зібраного винограду²⁷⁶ ставили виноградарів, більшість із яких були вихідцями з еллінізованого світу, у більш вигідне становище, ніж хліборобів, переважно єгиптян, котрі мусили сплачувати державі вищезгадану фіксовану ренту²⁷⁷. Проте у цьому випадку не слід забувати, що, хоча в елліністичному Єгипті серед виноградарів переважали греки²⁷⁸, жителям Країни Нілу виноградарство було відоме з давніх часів²⁷⁹. Тому за часів Птолемеїв вони також ним займалися, критикуючи навіть греків, непристосованих до місцевих кліматичних особливостей, пов’язаних із культивуацією цієї сільськогосподарської культури²⁸⁰. Отже, місцеві жителі у відповідних випадках також сплачували апомойра. Крім того, на мою думку, слід враховувати той факт, що форма, у якій сплачувався цей податок, була не стільки привілеєм, розрахованим на греків, скільки одним із протекціоністських заходів, котрі становили невід’ємну складову економічної політики перших Птолемеїв. Такі заходи запроваджувалися представниками правлячої династії з метою надати господарству своєї маєтності якомога більш автаркічний характер. Щоб запобігти необхідності імпортування тих чи інших товарів, здійснювалася стимуляція розвитку ряду галузей. Серед них важливе місце займало вирощування маслин. Ці дерева погано плодоносили у Країні Нілу²⁸¹, до того ж єгиптяни, як правило, користувалися сезамовою і кротоною олією²⁸². З цих причин маслини у доптолемеївські часи в Єгипті фактично не культивувалися. Проте ця сільськогосподарська культура була необхідною у

повсякденному житті кожного елліна. Тому з метою сприяння поширенню культивування маслин у Країні Нілу александрійські володарі не стали запроваджувати у цій галузі сільського господарства жорсткі принципи державної монополії²⁸³. Вирощування інших плодових дерев, у першу чергу пальм, до речі культивованих переважно місцевими жителями²⁸⁴, також стимулювалося державою. Податок із садів не лише збирався у вигляді тієї ж здольщини²⁸⁵, а й поширювався на них лише після того, як дерева почнуть плодоносити²⁸⁶. Ще одним прикладом птолемейського протекціонізму було ставлення держави до виробництва вовняних тканин. Ця продукція, так само як і маслини, не користувалась популярністю серед місцевих жителів, оскільки єгиптяни віддавали перевагу льняному одягові²⁸⁷, але була звичною для іммігрантів. Тому на вовняні тканини, окрім потрібних для армії – т.зв. сирійських, як і на маслини, царська монополія не поширювалась²⁸⁸.

У схожій ситуації було і виноградарство. Місцеві жителі ніколи не вирощували велику кількість винограду, оскільки повсякденним напоєм для них було не вино, а пиво²⁸⁹. Тому, коли до Єгипту у значній кількості почали прибувати винолюби-елліни, одразу відчулася нестача цієї сільськогосподарської культури. В результаті вино стало одним з небагатьох товарів, які елліністичний Єгипет був змушений імпортувати²⁹⁰. Отже, немає нічого дивного в тому, що нові володарі країни дещо послабили фіскальний тиск у цій сільськогосподарській галузі з метою спонукати як аборигенів, так і іммігрантів збільшити обсяг вирощування винограду. При цьому Птолемей задля популяризації цієї сільськогосподарської галузі не обмежилися зазначеною поступкою. Так, вони не лише намагалися певною мірою захистити своїх виноробів від іноземних конкурентів²⁹¹, а й, можливо, підштовхували усіх жителів Країни Нілу до активного поширення виноградарства в усіх її областях шляхом

запровадження додаткового мита на міжномову винну торгівлю у розмірі 1/24 від вартості проданого товару²⁹².

Також не потрібно приписувати “колоніальний” характер лихварству, що мало місце в елліністичному Єгипті, як це свого часу зробив В.В. Струве на підставі свідчень одного з демотичних папірусів часів Птолемея I. Цей документ містить у собі угоду, в якій обговорюються умови надання греком Антенором одному з фіванських жерців позики під лихварські проценти²⁹³. Радянський дослідник розцінював цей факт як прояв “колоніальної” експлуатації, що у птолемейські часи поширювалась навіть на представників панівного єгипетського класу²⁹⁴. Але, розглядаючи цей випадок, слід враховувати деякі чинники. Єгипетське жрецтво втратило велику частину своїх статків і накопичень внаслідок пограбувань, здійснених перським царем Артаксерксом III під час підкорення ним Країни Нілу у 343 році²⁹⁵. Зі свого боку, значна кількість греків збагатилася, беручи участь у поході Александра й у війнах діадохів²⁹⁶. Крім цього, лихварство, як видно з “Книги мертвих”, єгиптяни взагалі вважали гріхом, який стояв в одному ряду зі святотатством²⁹⁷. Таким чином, фіванський жрець з економічних та етичних причин просто не міг звернутися за позикою до своїх земляків.

Зрештою, поширення лихварства в елліністичному Єгипті було викликане звичайними для будь-якого суспільства повсякденними потребами у фінансових позиках. При цьому до послуг лихварів зверталися представники усіх соціальних та етнічних верств населення країни²⁹⁸. Так, приблизно через півстоліття після історії з Антенором ми зустрічаємо, мабуть, досить заможну єгиптянку Тарютіс, матір ювеліра Тотмоса з міста Оксиринха, яка під досить серйозну заставу – право користуватися частиною боржникового житла протягом двадцяти років – позичає 14 драхм грекові Агатоклу, котрий служив у місцевій залозі²⁹⁹.

Крім того, внаслідок необхідності вдаватися до послуг лихварів потерпали не лише єгиптяни. Так, один із підлеглих Зенона, вже згадуваний вище грек Ясон, свого часу був змушений узяти позику у лихваря Теодора під значні проценти й заставу майна з дореа. Він просить управляючого маєтком Аполлонія дати гроші на повернення позики, інакше застава, тобто, по суті, майно діойкета, буде продана з аукціону³⁰⁰. Та й сам Зенон, м'яко кажучи, не гребував наданням грошей у борг під проценти, причому на дуже жорстких умовах³⁰¹. Жертвою лихварської операції став також такий собі Антіпатр. У клопотанні, написаному на ім'я царя, він скаржиться на сваволю якогось Нікона. Останній, щоб змусити дружину Антіпатра повернути борг і відсотки, погрожує продати у рабство малолітнього сина цього подружжя, котрого він насильно утримує в себе як заручника³⁰².

І, нарешті, найбільшими лихварями у Країні Нілу були самі Птолемеї. Вони через розгалужену мережу державних банків (трапез) під найвищі в елліністичному світі проценти надавали позики усім кредитоспроможним жителям Єгипту – від фелаків до клерухів³⁰³. Таким чином, представники правлячої династії мали у своїх руках додаткове знаряддя експлуатації, однаково спрямоване проти усіх жителів Єгипту³⁰⁴.

Ні в якому разі не можна назвати дискримінаційною щодо представників місцевого населення і законодавчу політику александрійських володарів (див. 2.2.1; 3.1.1)³⁰⁵. Це видно хоча б із того, що царські простагмата обов'язково перекладалися єгипетською мовою³⁰⁶. Прикладом такого перекладу може бути відомий Карнацький остракон, який являє собою царський указ про проведення земельного перепису³⁰⁷. Позаєтнічний характер законодавчої діяльності Птолемеїв видно також на прикладі так званого податного уставу Птолемея Філадельфа, де існує чітка вказівка, аби оголошення про проведення відкупних аукціонів

писалися як грецькою, так і єгипетською мовами³⁰⁸. При цьому слід зазначити, що місцеві жителі з різних соціальних верств широко користувалися можливостями, наданими царською відкупною політикою. Так, серед дрібних відкупщиків царських монополій ми бачимо збирача апомойра єгиптянина Нехембеса³⁰⁹ та його земляків, згаданих вище пивоварів Паїса та Амменеуса (див. 2.1.1); а серед більш крупних відкупщиків державних податків нерідко зустрічаються представники місцевого жрецтва³¹⁰.

Також навряд чи можна говорити про існування у країні своєрідної односторонньої сегрегації, яка виявлялась у намаганні греків не допускати представників корінного населення до своїх гімнасіїв, котрі давали еллінську освіту і досконале знання мови, а отже, можливість зробити адміністративну кар'єру³¹¹. Справді, подібний прояв зверхності переселенців щодо аборигенів заперечувати не можна, але не варто також заперечувати і зустрічний прояв зверхності щодо іммігрантів з боку інтелектуальної еліти Країни Нілу – єгипетського жрецтва³¹². Представники цього привілейованого стану так само нечасто і з таким само небажанням допускали у своє середовище переселенців з еллінізованого світу, як ті – єгиптян до своїх гімнасіїв (див. 4.1.2)³¹³.

Подібні прояви взаємної недовіри та підозрілості були обумовлені специфікою, пов'язаною із широкомасштабними міжцивілізаційними контактами. До того ж у нашому випадку на заваді нормалізації греко-єгипетських стосунків стояв згаданий вище “колонізаторський” світогляд еллінізованих іммігрантів (див. 2.1.2). Саме тому протягом III століття у Країні Нілу нерідко відбуваються конфлікти і просто випадки взаємної антипатії, котрі могли мати міжетнічне забарвлення³¹⁴. Так, начальник поліції села Софтіс Леонтіск, навіть порушуючи царські постанови, змушує працювати на загальних засадах двох наглядачів

мумій священних кішок, очевидно вважаючи цих храмових служителів звичайними дармоїдами. Дрібний храмовий служитель Аменофіс, за його словами, став жертвою несправедливості з боку чиновника фіванської поліції Антіпатра. Єгиптяни Пасіс, Петесух і Зенубастис та їхня землячка Тетосиріс скаржаться царю на різноманітні прояви сваволі з боку деяких переселенців. Підлеглий Зенона Гераклід чинить несправедливість щодо батька Аполлонієвого корабельника Гора. Якийсь Патайкіон віддав грекові Аристоклему будинок єгиптянина Сокеуса і робить усе можливе, щоб скарга останнього не дійшла до діюкєта Аполлонія. Клерухи, вихідці з еллінізованого світу, з подвійною нахабністю найманців і завойовників незаконно займають будинки місцевих жителів і навіть території єгипетських храмів. Грекиня Герміона б'ється з єгиптянкою Таесіс, землероби-єгиптяни – з пастухами-греками; банщик-єгиптянин Петехон виливає на грекиню Філісту рязку окропу, а єгиптянка, помилково чи удавано помилково вказана у скарзі як Псенобастис³¹⁵, на грека Геракліта, котрий проходив повз її будинок, – нічний горщик³¹⁶. Деякі прояви міжетнічного антагонізму проникли навіть у твори александрійських поетів. Так, пересічні грецькі жінки, героїні Теоокрітових “Сиракузянок”, вважають усіх єгиптян вродженими розбійниками³¹⁷.

Але при цьому все ж слід зазначити, що навіть у III столітті важко однозначно визначити, на якому ґрунті формувалися вищезгадані стереотипи і відбувались подібні конфлікти – на етнічному, соціальному чи побутовому³¹⁸. Варто хоча б зазначити, що з-поміж усіх подібних ситуацій, зафіксованих у відомих нам документах птолемеївського періоду, лише в дев'яти випадках зустрічаються відверті вказівки на міжетнічний (“колоніальний”) характер конфлікту³¹⁹. З другого ж боку, ми маємо приклади традиційної для Єгипту негативної реакції місцевих жителів на своїх же земляків – вихідців з інших номів – і анта-

гонізму між греками – вихідцями з ворогуючих полісів; причому обидва явища могли проявлятися набагато гостріше, ніж у випадках конфліктів між місцевими жителями й еллінізованими іммігрантами³²⁰.

Вже одного цього чинника, на мою думку, достатньо, щоб заперечити доцільність використання згадок про конфлікти між єгиптянами та еллінізованими переселенцями як аргументів на користь існування у Країні Нілу “колоніальної” ситуації, навіть при правлінні перших Птолемеїв. Проте перешкоди, що стоять на заваді подібному трактуванню, вищезгаданими обставинами далеко не вичерпуються. Так, не слід забувати, що, починаючи із середини III ст., мали місце й скарги єгиптян на утиски або кривди, яких вони зазнали від своїх же земляків³²¹. А у так званій Інструкції номовому економові дійкет нагадує своїм підлеглим про необхідність вислуховувати скарги селян на сільських старост (комархів) і сільських писців (комограматевсів), як правило єгиптян³²², і відповідно запобігати зловживанням з боку цих чиновників нижчої ланки державно-адміністративного апарату³²³. З другого ж боку, на свавільні дії якогось чиновника Філіска скаржаться, судячи з імен, не лише єгиптянин, а й грек³²⁴. У свою чергу, такий собі Стотоетіс, котрий виконував якісь керівні функції при зерносховищі філадельфійської дореа Аполлонія, під час виробничого конфлікту зі своїм колегою, земляком і, безперечно, конкурентом Фанесісом залучив на свій бік як підлеглих Зенона – греків Марона і Клітарха, так і місцевого комограматевса – єгиптянина Аносіса³²⁵. Дуже промовисто у нашому випадку виглядають також чвари, що за часів Філопатора (217 рік) точилися у фаюмському селищі Лісімахіс навколо оплати за чистку ритуального одягу. З одного боку у них були задіяні єгиптяни: чистильник одягу з Лісімахіса Петеуріс і його тезка – службовець місцевої поліції, з другого – єгиптянка Тасос, скоріш за все, її земляк Теттаф – начальник (епістат)

сільської поліції³²⁶ та його підлеглі, котрі мали грецькі імена: Ксеній, Меніск і Герміпп³²⁷. Дещо пізніше, у 3-й рік правління Птолемея Епіфана, ми зустрічаємо беззахисну, за її словами, вдову-єгиптянку Тасіс, котра скаржитися арсиноїтському стратегу Аету на несправедливе ув'язнення, інспіроване її землячкою, торгівкою медом Анхес, і виконане номовим чиновником на ім'я Александр³²⁸.

Зрештою, ми неодноразово зустрічаємося з випадками, коли переселенці скаржаться одне на одного. Промовистим прикладом, що ілюструє таку ситуацію, може стати справа про сільський гімнасій, винесена за часів Птолемея Філопатора на суд номового стратега Діофана³²⁹. І подібна ситуація далеко не є винятком. Такий собі Демократ скаржитися на топарха Філокла, котрий незаконно конфіскував у нього 50 артаб пшениці³³⁰. Вже добре відомий нам Зенон без будь-яких докорів сумління переписує власну заборгованість перед державною скарбницею на якогось Пірра³³¹. У свою чергу, сам Зенон, будучи вже колишнім управителем маєтку екс-діойкета Аполлонія, скаржитися на несправедливе рішення, прийняте стратегом Агенором у справі, що стосувалася прав на будинок. Антігон, чиновник сільської поліції, звертається до царя зі скаргою на самоуправство свого більш впливового колеги, начальника топової поліції на ім'я Патрон (див. 3.1.1)³³².

Як ми пам'ятаємо, на ім'я представників правлячої династії приходили також скарги від клеруків, котрі, як Арей, Полемей чи невідомий нам солдат часів Птолемея IV Філопатора, потерпали від утисків з боку своїх же соратників (див. 3.1.1). З другого боку, жертвами сваволі військових колоністів стають не лише місцеві жителі, а й еллінізовані переселенці³³³, населення полісів, які входили до так званих зовнішніх територій держави³³⁴, і навіть александрійські громадяни, котрі мешкали в єгипетській хорі. Про останню обставину свідчить факт вклю-

чення до аполінопольської збірки, що містила у собі переважно статті з александрійського законодавства, царського розпорядження стосовно незаконного зайняття помешкань під військові квартири³³⁵. Більше того, аналіз царських постанов, які мали запобігти незаконному зайняттю жител (статмой) клерухами, дозволяє припустити, що зазначені незаконні дії стосувалися й будинків, вже реквізованих державою задля тимчасового розміщення військових³³⁶. Отже, виходячи з цього, можна зробити обережне припущення, згідно з яким спроби незаконного захоплення статмой, здійснювані клерухами, тією чи іншою мірою були спрямовані не лише проти приватних осіб, а й проти держави, тобто – самих Птолемеїв.

Разом з тим із приводу надання постійного помешкання військовим траплялися й конфлікти, що мали протилежний характер. Домовласники-греки силою намагалися позбавитися від клерухів, нав'язаних їм у “квартиранти”. На це вказує, наприклад, випадок клеруха-ветерана фракійця Бітюса³³⁷. У своєму клопотанні, написаному на ім'я Птолемея Евергета, він скаржиться на якогось Гелланіка, котрий силою намагається утримати за собою частину будинку, офіційно відведену йому (Бітюсу) державою для безкоштовного проживання³³⁸. Інший клерух-фракієць, Дізапоріс, скаржиться тому ж цареві на епістата, котрий вигнав його з відведеного йому житла³³⁹. Окрім цього, в одному з документів, віднесеному дослідниками до архіву Зенона, ми зустрічаємося з клерухом Теофілом, котрий був змушений шукати захисту від несправедливих звинувачень, висунутих проти нього керівником філадельфійської палестри Демеем³⁴⁰.

Зрештою, у другій половині III століття справи доходили навіть до того, що згадувані вище статмой ставали об'єктами торговельних угод (можливо, незаконних махінацій), у яких брали участь воїни з числа еллінізованих переселенців і пред-

ставники місцевого населення. Так, у 244/243 році такий собі Агатокл бере у заможної єгиптянки Тарютіс (див. вище) зовсім невелику позику розміром у 14 срібних драхм, пропонуючи їй як заставу можливість користуватися частиною свого статмоса протягом двадцяти років³⁴¹. А менш ніж через півстоліття, у 201 році, інший військовий на ім'я Теодот поступається³⁴² статмосом свого батька, Кассандра, на користь чотирьох єгиптян із числа царських землеробів (див. вище): Гарюотеса, Орсенуфіса і двох Катютесів³⁴³. Читаючи обидва вищезгадані документи, можна погодитися з дещо парадоксальним висновком, до якого нещодавно прийшов німецький дослідник Ш. Пфайфер. На його думку, практика розквартирування птолемеївських солдатів у будинках місцевих жителів не лише призводила до виникнення численних конфліктів, а й певною мірою сприяла зближенню та порозумінню між еллінізованими переселенцями і єгиптянами³⁴⁴.

На додачу до усього сказаного вище ще раз хочу нагадати, що за випадками зловживань греків щодо єгиптян не стояла птолемеївська державна політика. Саме тому випадки таких зловживань слід вважати проявами не “колоніальної” ситуації, спричиненої внутрішньополітичним курсом володарів-іноземців, а всього лише “колоніальної” тенденції, обумовленої “колонізаторським” світоглядом переселенців. Ця тенденція почала зникати вже з початком другої половини III століття. Саме у цей час почала невпинно зростати кількість змішаних шлюбів³⁴⁵. Наприкінці ж III століття терміни “елліни” та “єгиптяни”, як було зазначено вище, стали остаточно визначати не етнічну, а соціокультурну належність тієї чи іншої особи або групи осіб.

І це не дивно, оскільки приклади стратифікації за соціальною, а не за етнічною ознакою зустрічаються саме із середини III століття. Так, нам відомий випадок, коли ще у 255 році двоє єгиптян і четверо греків виступили свідками і поручителями

позики, яку брали царські землероби – грек і восьмеро єгиптян³⁴⁶. Нам також відомий випадок, коли у 240 році у господарстві грека чи македонянина-асклепіада працювали наймити із грецькими, македонськими, фракійськими, семітськими та єгипетськими іменами³⁴⁷. А як відомо з демотичних папірусів, датованих останньою чвертю III століття, еллінізовані переселенці нерідко фігурують у єгиптомовних документах, укладених місцевими писцями³⁴⁸. Зокрема, прикладами подібного різновиду тісного міжетнічного контакту і сусідської взаємодопомоги можна вважати випадки, коли грек чи македонянин Родон, син Лісімаха, у 224 році виступає свідком під час майнової операції, здійсненої єгиптянами³⁴⁹, а четверо місцевих жителів, у свою чергу, виступають фінансовими гарантами грека Артемідора, сина Агатона³⁵⁰.

Соціально-економічний аспект процесу падіння рівня “колонізаторського” світогляду переселенців, який починається саме із середини III століття, детально відобразив й охарактеризував у своїх роботах сучасний російський дослідник Ю.М. Литвиненко. Але водночас цей учений вважав, що причиною цього явища був природно-господарський вплив єгипетської хори на іммігрантів. На мою думку, вчений у цьому випадку недооцінив вплив на процес “деколонізації”, як він називав це явище офіційної державної політики, що здійснювали Птолемеї³⁵¹. Одним із проявів цієї політики було декларування й підкріплення на законодавчому рівні правової рівності усіх станів і окремих жителів Країни Нілу, без огляду на їхню етнічну належність, перед царем (див. 3.1.1). Іншим же її проявом стало рішення про створення позаетнічної адміністрації, яка, виконуючи свої безпосередні обов’язки, опинилась, між іншим, у домінуючому становищі стосовно клеруків, котрі були особливо схильними до створення у Країні Нілу “колоніальної” ситуації (див. вище).

4.2.2. Формування позаетнічної адміністрації – побіжний (?) удар по “колонізаторському” світогляду

Як неодноразово і цілком слушно зазначалось дослідниками історії елліністичного Єгипту, Птолемеї у своєму управлінні цією країною спиралися в першу чергу на дві основні сили – армію та адміністрацію. При цьому вченими завжди підкреслюється той факт, що за часів перших представників династії обидві ці сили складались переважно із греко-македонян³⁵².

У випадку птолемеївської армії з цим положенням справді не варто сперечатися. Як показали останні дослідження, близько половини усіх еллінізованих переселенців, що мешкали у Країні Нілу (більш ніж 100 тисяч чоловік), належали до військового стану³⁵³.

Спроби часткової єгиптизації війська, здійснені сином Лага і його двома найближчими наступниками, були досить спорадичними і до того ж здебільшого мали пропагандистський характер. Так, прикладами подібної псевдоєгиптизації слід вважати перебування нащадка фараона Нектанеба II (або Нектанеба I), а також, можливо, якихось Гора і Амунпаюма серед воєначальників (певно, стратегів) за часів правління перших двох представників александрійської династії³⁵⁴, участь допоміжних єгипетських загонів у битві при Газі у 312 році³⁵⁵, включення місцевих жителів до складу військових залог міста Едфу (див. 2.2.1) і прикордонних фортець у Сиєні, Афнегі та на островах Елефантині й Філі³⁵⁶, вірогідне призначення єгиптянина Пертайоса (Пертеуса), сина Арнуфіса, за часів Птолемея Філадельфа³⁵⁷ командиром якоїсь залоги чи загону, що базувався на кордоні з державою Мерое³⁵⁸ і, ймовірно, також був повністю укомплектований його земляками³⁵⁹, запровадження тим же царем єгипетської гвардії при власній особі (див. 2.2.1)³⁶⁰ чи наявність єгипетської, так би мовити, морської піхоти (навклеро-махімой)

у складі птолемеївського флоту, надісланого під керівництвом наварха Патрокла на допомогу Афінам під час Хремонідової війни³⁶¹.

У нашому контексті становище єгиптян на птолемеївському флоті вимагає окремого коментування. На відміну від сухопутної армії, залучення місцевих жителів до служби на флоті було звичайним явищем протягом усієї історії держави Птолемеїв³⁶². Зрозуміло, що переважна більшість єгипетських моряків виконували функцію простих матросів (навтай)³⁶³. Проте, безумовно, серед них іноді зустрічалися й командири досить високого рангу³⁶⁴. Так, у папірусі від 240/239 року зустрічаємо згадку про помічника капітана (гіпотрієрарха) на ім'я Гор, котрий піклується про виплату певної грошової суми удові загиблого воїна³⁶⁵ (цілком логічно буде припустити, що у цьому випадку йдеться про частку у військовій здобичі, яку загиблий чоловік цієї жінки мав отримати за участь у бойових діях під час Третьої Сирійської війни³⁶⁶).

Гадаю, що головним чинником, який заважав першим представникам династії Птолемеїв більш активно включати місцевих жителів до складу свого війська, став черговий стереотип, пов'язаний з недооцінюванням військової справності й особистої мужності жителів підкорених Александром земель. Зрештою, цю упередженість Лагідів, та й узагалі жителів тодішнього еллінізованого світу, можна пробачити, беручи до уваги ту легкість, із якою греко-македонське військо Александра неодноразово розбивало сили персів, що переважали його у декілька разів, перед котрими у свою чергу скорились армії інших країн Близького й Середнього Сходу³⁶⁷. До того ж уже задовго до азійського походу македонського царя загони грецьких найманців використовувалися як елітні військові з'єднання володарями Єгипту, Вавилонії та Персії³⁶⁸. Певною мірою подолати цей стереотип, можливо не без впливу тієї мужності, яку іранці

проявили під час повстання у Бактрії та Согдіані, вдалося лише самому Александру. Македонський цар зрозумів, що боєздатність війська залежить не лише від особистих якостей окремих воїнів, а й від запровадження суворої дисципліни та організованості у війську й використання більш прогресивної військової тактики. У цьому, зрештою, і була перевага його армії перед аморфним натовпом, яким було військо Дарія, незважаючи на прояви особистої хоробрості з боку окремих перських воїнів і полководців³⁶⁹. Усвідомивши це, Александр, для якого, здається, взагалі не існувало будь-яких стереотипів, маючи на меті не лише військові, а й політичні інтереси, про що вже говорилося вище, спочатку наказав учити перських юнаків македонської військової справи, а потім створив і нову персо-македонську фалангу (див. 2.1.3). Та цей експеримент через смерть царя залишився незавершеним. Стереотип же й надалі продовжував існувати. До речі, схоже на те, що й сам Александр поширив цей експеримент лише на іранців, очевидно вважаючи їх найбоєздатнішими з усіх народів підкореної ним держави Ахеменідів. Загони ж, сформовані із представників інших жителів завойованих ним територій (лідійців, карійців, лікійців, сирійців, єгиптян та індійців)³⁷⁰, якщо й використовувались під час бойових дій, то, скоріше за все, лише як допоміжні сили чи з метою пропаганди, подібно до того, як пізніше, за часів Птолемея Сотера, – єгиптяни при Газі. В елліністичному Єгипті цей стереотип було подолано, та й то під тиском обставин, лише за часів Птолемея Філопатора. Це сталося тоді, коли царський наближений Сосібій, у руках якого зосереджувалося усе управління Єгиптом³⁷¹, більше ніж через 100 років після смерті Александра збагнув, що у військовій справі головне не етнічна належність, а використання тієї чи іншої тактики³⁷². В результаті з'явилася двадцятитисячна єгипетська фаланга, яка відіграла вирішальну роль у битві при Рафії (див. 2.2.1). Остання ж обставина у

поєднанні з припиненням притоку еллінізованих іммігрантів поклала початок широкій єгиптизації птолемеївського війська³⁷³. Логічним завершенням цього процесу стало досить швидко залучення представників місцевого військового стану на вищі командні посади птолемеївської армії. Проте відбулося це вже у II столітті³⁷⁴.

Набагато складнішою, на мій погляд, була ситуація з адміністрацією. З одного боку, як ми вже бачили, Птолемеям було необхідно мати грекомовних функціонерів на всіх щаблях державно-бюрократичної драбини (див. 4.2.1). Проте кваліфікованих адміністраторів як з-поміж грекомовних єгиптян, так і з числа переселенців протягом кінця IV – першої половини III століття катастрофічно не вистачало (див. 4.2.1)³⁷⁵. З другого боку, без активної участі представників місцевого населення, у першу чергу чиновників і писців, було б просто неможливо налагодити єгипетську економічну, господарську й адміністративну систему із притаманною їй специфікою. Тим більше що місцева система господарювання за птолемеївських часів мала дуже багато спільних рис із традиційною господарчою методикою, яка практикувалася ще давніми фараонами³⁷⁶.

З огляду на ці обставини нові володарі Країни Нілу до кінця 60-х років III століття³⁷⁷ не мали іншого виходу, окрім широкого використання в усіх сферах економічного життя місцевих (єгиптомовних) адміністративних структур. Про те, що місцева адміністрація продовжувала відігравати важливу роль на території птолемеївської хори, свідчить хоча б той факт, що протягом усього III століття у єгипетському адміністративному діловодстві значне місце посідала демотична документація³⁷⁸. Більше того, приблизно до середини століття демотичні ділові документи взагалі превальювали³⁷⁹. Ще одним доказом на користь широкого залучення першими представниками нової династії до державних заходів загальноєгипетського масштабу пред-

ставників місцевої бюрократії, на думку Дж. Меннінга, можна вважати вже згадуваний мною Карнацький остракон – демотичний переклад грекомовної царської простагми про проведення земельного перепису (див. 4.2.1)³⁸⁰.

До висновку про необхідність широкого залучення місцевої адміністрації до управління економікою єгипетської хори прийшов ще Птолемей Сотер³⁸¹. Так, він зберіг важливу для Країни Нілу інституцію місцевих номархів (див. 4.2.1)³⁸². Проте, починаючи з кінця 60-х років III століття, спостерігаються поступове відсунення цих чиновників на другий план і передача їхніх повноважень іншим функціонерам царської адміністрації (див. 4.2.1). На думку М.І. Ростовцева, яку я цілком поділяю, це було пов'язано з мовною проблемою. Очевидно, за часів правління Сотера номархи-єгиптяни, як і їхні підлеглі, не досить добре володіли грецькою, отже, не могли плідно співпрацювати з новим володарем Країни Нілу та його найближчим оточенням³⁸³.

Наступну спробу реорганізації державно-адміністративного апарату з метою більш ефективної експлуатації природних багатств Єгипту було зроблено вже за часів Птолемея II. Методи, застосовані цим царем, дещо відрізнялися від того, що робили його попередники. Значну увагу Філадельф приділив залученню до Країни Нілу цивільних переселенців. У першу чергу вони повинні були зайняти ключові посади, пов'язані з пріоритетною з точки зору цього правителя функцією державної адміністрації. Йдеться про безпосереднє забезпечення надходжень до царської скарбниці (див. 1.1)³⁸⁴. Саме тому, починаючи з часів Філадельфа, ми зустрічаємо у папірологічних джерелах постійні згадки про діойкетів, гіподіойкетів, економів, антиграфевсів, трапедзитів тощо, котрі були вихідцями з еллінізованого світу³⁸⁵. Відтепер завдяки появі грецьких адміністраторів, які могли вести детальну грекомовну ділову документацію, дещо зменшилась вірогідність того, що володарі єгипту стануть жер-

твами ошуканства чи фінансових махінацій з боку функціонерів власного державно-бюрократичного апарату³⁸⁶.

Забезпечивши стабільне надходження прибутків до державної скарбниці³⁸⁷, Філадельф узявся за еллінізацію єгипетського чиновництва. При цьому, з вищезазначених причин (див. 4.2.1), першочерговим завданням він визначив створення двомовних адміністративних структур на нижчих і середніх щаблях державно-бюрократичної драбини.

З огляду на прорахунки Сотера у ситуації з номархами Птолемей II робив усе можливе, щоб поширити знання грецької серед представників місцевого населення, котрі завдяки своїй професійній підготовці і матеріальному становищу займали різні посади у номовій адміністрації. Так, певно з цією метою, Філадельф надавав податковій привілеї викладачам грецької мови і взагалі еллінам, тобто людям, котрі, незважаючи на власну етнічну належність, прийняли грецький спосіб життя³⁸⁸. Напевно, з цією ж метою державою вводився зафіксований у P.Dem. Lille, 101, символічний додатковий податок (так званий податок одного обола), котрий мали сплачувати винятково єгиптяни. В. Кларисс вбачає у цьому явищі хоча і єдиний відомий нам, проте безперечний прояв офіційної дискримінації, спрямований проти корінного населення Країни Нілу³⁸⁹. Цієї ж думки дотримується й Ж. Бінген³⁹⁰. Однак, на мій погляд, у цьому випадку, скоріше за все, мали рацію такі дослідники, як Д. Томпсон і Л. Кенен, котрі вважали, що перші Птолемеї, запроваджуючи цей податок, могли мати на меті створення додаткового стимулу для еллінізації місцевого населення. Справді, як видно з цього ж документа, єгиптяни після опанування грецької вже могли підпадати під категорію “елліни”, а отже, не сплачувати вищезазначений податок³⁹¹. Разом з тим буде цілком доцільно припустити, що отримані від нього кошти могли витратитися на додаткову оплату праці дрібних місцевих чиновників, які володіли обома мова-

ми, за вміння працювати і з грецькою (офіційною), і з демотичною документацією. Це припущення видається мені особливо ймовірним, коли врахувати, що основне джерело надходження останньої якраз і становили платники додаткового облога.

Повертаючись же до соляного податку, слід зазначити, що у випадку з його сплатою, ймовірно, існував і своєрідний проміжний варіант. Починаючи з правління Євергета, поряд з особами, котрі були позбавлені від сплачування зазначеного податку, з'явився значний прошарок місцевого населення, що сплачував його у зменшеному обсязі³⁹². На мою думку, у цьому випадку ми маємо справу з людьми, котрі або опанували розмовну грецьку, або ж бодай могли її розуміти. Напевно, саме з такого середовища в разі необхідності можна було рекрутувати чиновників для найнижчої ланки птолемеївської адміністрації.

Висновки про результативність заходів, спрямованих на широкомасштабну еллінізацію місцевої адміністрації нижчої та середньої ланки, можна зробити зі статистичного аналізу папірологічних джерел, відомих сучасним дослідникам. Так, у грекомовних папірусах, датованих III століттям, не згадується жодного комарха, котрий мав би грецьке ім'я, з 19 відомих комограматевсів (сільських писців) грецьке ім'я мають лише двоє, а серед 28 відомих базилікограматевсів (царських писців) – чиновників, чиє становище у номовій адміністрації було дуже значним і не поступалося становищу антиграфевса, номового економа чи навіть стратега³⁹³, – лише троє. Еллінізовані єгиптяни, як правило, також займали посади топархів і топограматевсів, а крім того, з їхнього числа, безперечно, формувався відповідний відсоток співробітників греко-єгипетських судових колегій³⁹⁴.

До того ж не слід забувати, що вже у першій половині III століття на підставі лише одного імені не можна було стовідсотково встановити етнічну належність того чи іншого жителя

елліністичного Єгипту³⁹⁵. Так, у демотичному папірусі, датованому 284 роком, ми зустрічаємо Пелея, сина Теоса, котрий служив у єгипетському збройному формуванні, що, вірогідно, становило відділ храмової охорони при фіванській святині Амона³⁹⁶. У демотичному ж остраконі, що походить з Елефантини й датується 254 роком, згадується жінка на ім'я Тахнум, котра зазначається в документі як грекиня³⁹⁷. В особі грекоіменного Нікерата, котрий непоганою грецькою звертається до Зенона, В. Кларису лише з допомогою поглибленого текстологічного і графологічного аналізу листа, написаного у 255 році, вдалося розпізнати місцевого жителя³⁹⁸; в іншому листі з архіву Зенона згадується якийсь Теон, чий батько мав єгипетське ім'я Коллутес³⁹⁹; у документі від 248 року згадуються два брати, один із яких має грецьке ім'я Гераклід, а другий – єгипетське – Паапіс⁴⁰⁰; у 246 році вже відомий нам єгиптянин Сісук просить влаштувати свого сина на ім'я Птолемей до однієї з канцелярій номового рівня (див. 2.2.1); у податковому реєстрі від 244/243 року згадуються вихідці з родин клерухів Діодор і Падай, сини Пахера, та Пейсікл і Падай, сини Нехемесіса⁴⁰¹; а у демотичному земельному реєстрі від 240 року⁴⁰² – такі собі Петрон, син Фанесіса, та Пелей, син Паопіса⁴⁰³. У приватному ж листі, датованому III століттям, якийсь Птолемей переповідає своєму приятелю чи родичу Ахіллесу єгипетською мовою (щоб тому було легше зрозуміти) свій сон, у якому очевидно проявилась воля богів стосовно Таунхіс, дочки Термутіс, і Тетімутіс, дочки Тауес, котра, у свою чергу, є дочкою Птолемея і невідомої нам матері⁴⁰⁴. У вищезазначеному контексті не слід також забувати про поширену практику прагматичного використання за відповідних обставин жителями Країни Нілу подвійних імен – єгипетського та грецького. Ця практика зафіксована сучасними дослідниками вже у III столітті⁴⁰⁵. Полягала ж вона у використанні місцевими жителями (переважно дітьми від змішаних шлюбів)

грецького чи єгипетського варіантів власного імені залежно від соціокультурного середовища, в якому носій подвійного імені перебував на той чи інший момент⁴⁰⁶.

Отже, навіть говорячи про економів, антиграфевсів чи трапедзитів, котрі мали грецькі імена, так само як і про грекоіменних співробітників їхніх канцелярій, не слід однозначно вбачати у цих чиновниках іммігрантів, особливо коли у документах додатково не вказується їхній патронім або походження⁴⁰⁷ (що, до речі, трапляється дуже часто⁴⁰⁸). Непрямим аргументом на користь цього припущення можуть бути приклади, датовані більш пізньою добою. Так, під час правління Птолемея VI Філометора посаду намісника Киренаїки посідав такий собі царський тезка, котрий, за словами Полібія, мав також єгипетське ім'я, Симпетесіс⁴⁰⁹. За часів же Птолемея VIII Евергета II ми взагалі зустрічаємо номового економа Геракліда, який ставив під офіційними документами власний підпис у демотичній транслітерації, і топограматевса Пхорхонсіса, котрий, натомість, підписувався грецькою⁴¹⁰.

Таким чином, у птолемеївському Єгипті була створена адміністрація, яка мала позаетнічний характер. Оскільки ж її співробітники, як переселенці, так і аборигени, були представниками царя, покликаними захищати його інтереси, вони отримували право контролювати економічну діяльність усіх, хто жив у царському маєтку, незалежно від їхньої етнічної чи соціальної належності (див. 4.2.1). Разом з тим соціальний статус царських чиновників, як греків, так і єгиптян, у межах Країни Нілу визначався не етнічним походженням, а тією посадою, яку вони займали у державній ієрархії (див. нижче)⁴¹¹.

Природним, хоча й дещо побіжним наслідком цієї ситуації стало поступове зведення нанівець претензій переселенців на роль “колонізаторів” у Країні Нілу. Відтепер усі вони, не виключаючи навіть клеруків, чие “колонізаторське” світосприйняття

на перших порах проявлялося особливо яскраво⁴¹², потрапляли у сферу діяльності царських чиновників, у тому числі єгиптян⁴¹³, отже – значною мірою ставали від них залежними. Це ж, у свою чергу, було психологічно несумісним із будь-яким почуттям “колонізаторської” зверхності.

Прикладів вищезгаданої чиновницької діяльності було чимало. Наприклад, існував контроль над збиранням і відправкою до царських амбарів маслинових культур, на які поширювалась державна монополія. При цьому у дореа Аполлонія його здійснював помічник і земляк базилікограматевса Гора єгиптянин Хайофіс⁴¹⁴. Іммігранти стикалися з авторитетом царської адміністрації також у разі отримання державних позик. При цьому відомо, що при укладанні угоди про позику, яку клерух Птолемея, син Менесія, брав у держави на оплату робітникам під час посіву сезаму, царську адміністрацію представляли топарх Петосиріс і базилікограматевс Гор⁴¹⁵. Очевидно, в разі невиконання своїх обов’язків відповідно до угоди клерух мав сплатити штраф. У всякому разі, за подібних умов складає угоду з державою інший клерух – Аполлоній⁴¹⁶. У такому випадку справу про невиконання договору мав розпочати той же Гор, до кола обов’язків котрого входило і збирання недоїмок⁴¹⁷. Еллінізовані переселенці, серед яких ми зустрічаємо навіть клерухів-стоарурників, змушені були виконувати розпорядження місцевих чиновників і під час проведення останніми земельного опису, на що нам недвозначно вказує згаданий вище укладений демотикою земельний реєстр від 240 року⁴¹⁸. Це ж, як ми бачимо на прикладі іншого демотичного реєстру середини III століття, стосується й ситуації зі збиранням соляного податку (*halike*), від сплати якого були звільнені далеко не усі елліни⁴¹⁹. Місцеві чиновники були також причетні до оподаткування виноградників. Про це ми дізнаємося зі скарг двох клерухів: македонянина Неоптолема (254/253 рік) і місійця Олімпоса (218/217 рік). Перший вважає, що еко-

ном афродітопольського нома Теокл і базилікограматевс Петро-сиріс несправедливо встановили податки на виноградник його батька, Стратіппа⁴²⁰, другий – також скаржитися на незаконні дії збирача податків, проте просить сучасного йому діюкета Теогена доручити базилікограматевсу Гору розібратися у ситуації⁴²¹. У контексті мого дослідження ці обидва свідчення набувають особливої вагомості, оскільки, як ми вже бачили, вирощування винограду в Єгипті займалося багато греків (див. 4.2.1). І, нарешті, чиновники-єгиптяни могли стежити за відправкою по Нілу зерна до Александрії, вимагаючи від судновласників, нерідко – іммігрантів, розписки про отримання вищезазначеної сільськогосподарської продукції. Подібну розписку у 252 році дає судновласник Діонісій, який прийняв 4800 артаб ячменю від Ксенодока й Александра через посередництво Нехтембіса, чиновника з канцелярії базилікограматевса⁴²².

Про те, що в результаті вищезгаданого заходу Птолемея II контроль чиновників-аборигенів над економічною діяльністю греків, котрі жили у хорі, став повсякденним явищем, свідчить також той факт, що у такому грецькому селі, як Філадельфія, комограматевсом був єгиптянин Аносіс, син Тоторхоїса⁴²³. При цьому слід мати на увазі, що ці, на перший погляд, незначні сільські чиновники на своєму адміністративному рівні відігравали важливу роль під час контактів держави і населення⁴²⁴. Як показала Л. Кріскуоло у своїй роботі “Дослідження про комограматевса у птолемеївському Єгипті” (1978), присутність цих державних функціонерів була необхідною під час продажу землі⁴²⁵ та збирання податків⁴²⁶. Крім того, вони здійснювали нагляд за державними монополіями⁴²⁷ і за процесом місцевої забудови⁴²⁸.

Зрештою, наприкінці III століття особи з грецькими іменами і патронімами почали звертатися до єгипетських чиновників, просячи останніх про захист від сваволі чиновників-греків.

Так, у 214/213 році мешканець села Оксиринх у Арсеноїтському номі Агатокл, син Менона, звернувся до basilikogrammatevса Гора з проханням покласти край зловживанням чиновника (ймовірно, номового економа) на ім'я Метродор. У відповідь же на цю скаргу basilikogrammatevс доручив розібратися у ситуації знову ж таки не грецькому чиновникові, а своєму землякові і підлеглому – Петеурісу⁴²⁹.

Отже, на мою думку, саме інспіроване Філадельфом створення позаетнічної у своїй масі державної адміністрації завдало нищівного удару по тій сукупності стереотипів, на якій базувався “колонізаторський” світогляд еллінізованих переселенців. Тому не дивно, що особливо відчутно зміна у ставленні іммігрантів до корінних жителів Країни Нілу спостерігається, починаючи з другої половини III століття. Саме тоді почало зникати упереджене чи зверхнє ставлення переселенців до єгиптян. Відтепер еллінізовані іммігранти сприймали місцевих жителів з таким же, як у них, службовим становищем чи соціальним статусом за рівних собі.

На прикладі ділового листування птолемейських бюрократів ми бачимо, як чиновники-елліни без тіні презирства чи зневаги спілкувалися з чиновниками-єгиптянами подібного рангу. Так, у 232 році співробітники канцелярії економа арсеноїтського нома Сокменіс і Діонісодор (при цьому чиновник з єгипетським іменем стоїть на першому місці) звертаються до Інара, щоб той розпорядився відкрити так званий канал пустелі. Інар же, не бажаючи брати на себе відповідальність, пропонує цим функціонерам звернутися за дозволом до його начальника Теодора, або Теодота⁴³⁰. У 226 році економ гераклеопольського нома Гераклід, посилаючись на авторитет рівного йому чиновника – basilikogrammatevса Петеймутеса, наказує начальникам місцевої поліції заборонити селянам вивіз вуликів до сусіднього нома, так само як і продаж телят, оскільки останніх держава

скупуватиме для династичного свята в Александрії⁴³¹. Цікаво, що Петеймутес, віддаючи розпорядження колезі, лише у другому випадку діє від імені високопоставленого столичного урядовця Артемона. У першому ж – виступає від свого імені, що не викликає у греко-македонянина Геракліда будь-якого невдоволення чи роздратування. У цьому контексті не слід забувати також про згаданого вище епістата поліції селища Лісімахіс єгиптянина Теттафа і його численних підлеглих із грецькими іменами (див. 4.2.1), котрі у 217 році з гідним кращого застосування взаємопорозумінням тероризували чистильника одягу єгиптянина Петеуріса⁴³².

Разом з тим можна спостерігати, як чиновники-переселенці починають із розумінням ставитись до релігійних потреб простих єгиптян. Так, у 230 році Діонісодор, можливо той самий, що грав у бюрократичні ігри з єгиптянами Сокменісом та Інаром, пропонує економові арсиноїтського нома Асклепіаду, незважаючи на необхідність початку посівних робіт, відпустити селян, вихідців з оксиринхського нома, на “малу батьківщину”, де ті за традицією справляють щорічне релігійне свято. При цьому, щоб надати ваги своєму прохання, Діонісодор береться особисто супроводжувати цих селян, тобто, по суті, погоджується взяти на себе безпосередню відповідальність за своєчасне їхнє повернення на поля. У свою чергу, Асклепіад прихильно поставився до звернення свого підлеглого і дозволив селянам відвідати рідний ном, незважаючи на сівбу⁴³³.

Нарешті, у попередньому підрозділі ми бачили низку прикладів, які ілюструють співпрацю переселенців і місцевих жителів, що мала місце на діловому та побутовому рівні повсякденного життя. Це, на мій погляд, також можна розцінювати як один з непрямих проявів впливу існування позаетнічної адміністрації на зміни, що відбулися у соціально-психологічному кліматі елліністичного Єгипту.

І, зрештою, у контексті цього дослідження виникають два запитання: чи розраховував свідомо Філадельф на подібні наслідки своєї політики, спрямованої у першу чергу на оптимізацію управління Країною Нілу, і чи були ці наслідки для нього бажаними? Гадаю, що з певною часткою вірогідності на ці обидва питання можна дати позитивну відповідь. Факт скасування “колонізаторського” світогляду не іде врозріз з усією внутрішньою політикою перших Птолемеїв у цілому і Філадельфа зокрема. Як ми вже бачили у попередньому підрозділі, ні у законодавчій, ні у виконавчій, ні у судовій, ні у релігійній сферах державної діяльності нових володарів Єгипту не існувало навіть натяків на будь-які заходи чи розпорядження, метою яких стало б свідоме запровадження дискримінації або принизливої сегрегації стосовно корінного населення Країни Нілу. Більше того, на підставі попередніх розділів цього дослідження можна зробити висновок, що Птолемеї, навпаки, намагалися звести усе населення Єгипту, як прибуле, так і місцеве, до своєрідного спільного знаменника. Особливо яскраво це видно на прикладі запровадженого Птолемеєм I й усіляко підтримуваного його нащадками греко-єгипетського культу Серапіса (див. 4.1.2). Цей захід мав на меті зближення єгиптян та еллінізованих переселенців, а отже – й подолання “колонізаторського” світогляду останніх. Тобто у цьому випадку Птолемеї прагнули досягти саме такого стану речей, до якого пізніше призвела еллінізація нижчої та середньої ланок єгипетської адміністрації, інспірована Філадельфом.

Отже, з усього сказаного у цьому підрозділі, на мою думку, можна зробити висновок, що створення позаетнічної адміністрації, хоч і започатковане Сотером, але більш удало здійснене його сином і наступником, не лише спричинилося до ефективнішого використання багатств Країни Нілу, а й прискорило подолання “колонізаторського” світогляду, притаманного іммігран-

там. Важко визначити достеменно, чи ставив Філадельф перед собою подібне завдання, здійснюючи еллінізацію єгипетського чиновництва, проте подолання “колонізаторських” стереотипів у переселенців, безперечно, було йому на руку. В усякому разі, вірогідність свідомого очікування саме такого результату від еллінізації певних верств місцевого населення не суперечить іншим заходам, проведеним першими Птолемеями задля якнайшвидшої трансформації переселенців із потенційних громадян на підданих традиційної східної монархії. Зрештою, створення греко-єгипетської, а не грецької (“колоніальної”) адміністрації стало однією з причин, завдяки яким подальший розвиток держави Птолемеїв відбувався за традиційною для Країни Нілу адміністративно-бюрократичною, а не за військово-клерухічною (колонізаторською) моделлю. Другою ж причиною цього явища стало, на мою думку, подолання сином Філадельфа – Птолемеєм Евергетом останньої з перешкод на шляху до перетворення вихідців з еллінської ойкумени на підданих єгипетського зразка. Цією перешкодою, як уже говорилося вище, були військові збори.

4.3. Птолемей Евергет – максималізм дилетанта

Птолемей Евергет – третій представник династії Лагідів (246–222 роки)⁴³⁴ – на відміну від свого батька, не був підготовлений до управління державою. Більше того, він, імовірно, перебував у стані конфронтації з Філадельфом, який не лише розлучився зі своєю першою дружиною, матір’ю майбутнього Евергета, а й одружився із призвідницею цього розлучення, а можливо і смерті опальної цариці, Арсиноєю II Філадельфою⁴³⁵. Певно, стосунки між сином і батьком ще більше погіршилися після того, як Птолемей II призначив своїм співправителем сина від сестри-дружини також на ім’я Птолемей⁴³⁶. Доказом цього

можна вважати той факт, що навіть після смерті цього співправителя цар Єгипту, по суті під тиском обставин, проголосив свого старшого сина не співправителем, а лише спадкоємцем престолу⁴³⁷. При цьому ми не маємо жодних свідчень про державну діяльність Євергета за часів правління його батька⁴³⁸. Цей чинник особливо впадає у вічі, оскільки здобуття практичних управлінських навиків було невід'ємною частиною підготовки кожного майбутнього царя⁴³⁹.

В результаті у 246 році на престолі Птолемеїв опинилася приблизно 35-річна особа⁴⁴⁰, котра зовсім не мала досвіду в управлінні державою, але плекала дуже амбіційні плани. У першу чергу ці плани були пов'язані з перевершенням батька в усіх напрямках зовнішньої і внутрішньої політики⁴⁴¹. Цим новий володар Єгипту прагнув довести всьому навколишньому світові, і в першу чергу собі, наскільки він може бути кращим правителем від Філадельфа, котрий не надавав йому навіть другорядних державних посад. Гадаю, що саме тому першою внутрішньополітичною акцією Птолемея III після смерті батька став учинок, на який до цього не зважувались александрійські володарі. А саме: скасування, так би мовити, єдиним розчерком пера військових зборів.

Питання, пов'язані із сутністю, прерогативами і складом військових (народних) зборів в елліністичних державах, залишаються одними з найбільш дискусійних в історії еллінізму⁴⁴². Оскільки вони вимагають фундаментального дослідження, яке могло б стати темою окремої наукової праці, я зупинюсь лише на найменш спірних положеннях, що стосуються існування цієї інституції у державі Птолемеїв і, на мій погляд, мають недовозначне відображення у джерелах.

По-перше, можна із впевненістю констатувати наявність зборів в елліністичному Єгипті, починаючи з 305/304 року. Тоді ними був проголошений царем син Лага⁴⁴³. По-друге, саме цією

інституцією було надане або затверджене право на александрійський престол ще двом представникам династії – Філадельфу та Епіфану⁴⁴⁴. По-третє, збори складались переважно з військових, котрі тісно пов'язали свою долю із правлячою династією. І, по-четверте, у зборах брали участь як воїни з елітарних александрійських загонів, так і делегати від загонів, що перебували в єгипетській хорі⁴⁴⁵. Таким чином, в елліністичному Єгипті за часів перших Птолемеїв, подібно до Македонії, мала місце своєрідна залежність монарха від волевиявлення представників військового стану (див. 2.1.3). Це певною мірою стояло на заваді абсолютизації царської влади⁴⁴⁶. Тому збори, зрештою, були скасовані.

На те, що ця подія відбулась на самому початку царювання Евергета, вказує декілька непрямих доказів. Першим із них, хоча й дещо формальним, я вважаю відсутність у відомих сучасним дослідникам джерелх згадок про участь цієї інституції у процесі інтронізації Евергета й Філопатора. Стосовно ж останнього взагалі існують переконливі свідчення, що на троні свого батька він утримувався завдяки придворним інтригам і вчасному перетягненню найманців на свій бік⁴⁴⁷. Другий доказ, який певною мірою можна пов'язати з першим, слід убачати у відмінній від попередників формі легітимізації влади Евергета. Одразу після приходу до влади новий єгипетський цар згадує своє всиновлення Арсиноєю II (див. 3.2.1). Це дає йому змогу вже на початку правління виступати в офіційних документах як син Птолемея й Арсиної – богів-Адельфів⁴⁴⁸. Таким чином, можна припустити, що він міг скасувати процедуру проголошення царя військовими зборами, як і самі збори, на підставі свого походження від обожененого за життя (див. 3.2.1) царственного подружжя. Таким чином, фікція походження Евергета від обох богів-Адельфів – законних володарів країни, – до того ж поєднана із правом первородства і міфологічним родоводом від

Діоніса і Геракла⁴⁴⁹, чого одночасно не мали ні Сотер, ні Філадельф, ні співправитель останнього – Птолемеї-син, – створювала Евергету виняткові умови для автоматичного успадкування александрійського престолу. Якщо ж поєднати присутність нового способу легітимізації царської влади у папірологічних і епіграфічних джерелах з відсутністю згадок про старий у нарадивних – з більшим ступенем вірогідності можна говорити про те, що Евергет, з огляду на вищенаведені чинники, цілком міг проігнорувати військові збори. Це ж, по суті, означало припинення їхнього існування.

Наступні докази на користь запропонованого у цій роботі припущення щодо скасування військових зборів Птолемеєм III можна віднайти, якщо розглянути й проаналізувати ряд епізодів, що мали місце як у державі Птолемеїв, так і поза її межами під час царювання вищезгаданого монарха.

Першим із таких епізодів я вважаю повстання, яке у 245 році змусило Птолемея III перервати свій тріумфальний азіський похід, здійснюваний ним проти Селевка II на першому етапі III Сирійської війни⁴⁵⁰. Про те, що Птолемея III змусило повернутися з походу саме повстання, ми дізнаємося з т.зв. Копенгагенського літературного папірусу (P.Haup. 6)⁴⁵¹, а також від Помпея Трога, чий твір “Historia Filippica” дійшов до нас у викладі Юстина, та з уривків полемічного антихристиянського твору Порфірія, процитованих св. Ієронімом у його коментарі до “Книги пророка Даниїла”⁴⁵². Постає питання: хто ж був рушійною силою цього повстання, наслідки якого назавжди відібрали в Евергета можливість активно діяти на міжнародній арені? Переважна більшість дослідників схиляється до думки, що цю рушійну силу становили етнічні єгиптяни, насамперед їхні нижчі верстви⁴⁵³.

На користь правоти свого твердження ці дослідники висувують низку аргументів, котрі на перший погляд видаються дуже

вагомими. Найважливішим із цих аргументів останнім часом вважається прохід з вищезгаданого Копенгагенського літературного папірусу, в якому говориться, що Евергет мусив повернутися додому саме внаслідок повстання єгиптян⁴⁵⁴. Окрім того, прихильники єгипетської теорії зауважують, що зазначений прояв невдоволення корінного населення Країни Нілу був би цілком логічною передумовою для масштабного повстання, що спалахнуло в Єгипті наприкінці III століття⁴⁵⁵. І, нарешті, російський дослідник І.А. Ладинін нещодавно вказав на вірогідність існування натяків на суто місцевий характер повстання, виявлених ним у тексті Канопського декрету (див. нижче)⁴⁵⁶.

Проте усі вищевказані аргументи не можуть претендувати на цілковиту переконливість. Так, у випадку аналізу свідчень Копенгагенського папірусу не можна не відзначити катастрофічну фрагментарність цього документа⁴⁵⁷. Ця обставина створює підґрунтя для поліваріантної інтерпретації змісту того чи іншого фрагмента зазначеного папірусу. Зокрема, поодиноке слово “aiguptioon” із Р.Наун. 6, fr. I, z. 15, на яке посиляються прихильники теорії єгипетського повстання (див. вище), можна перекласти не лише як “єгиптяни”, а і як “жителі Єгипту”. При цьому в останньому випадку, як підкреслював В. Переманс, ми втрачаємо винятково етнічне забарвлення цього терміна⁴⁵⁸.

Говорячи про існування можливого взаємозв'язку між повстаннями часів Евергета і Філопатора/Епіфана, не слід забувати, що між подіями 245/244⁴⁵⁹ і 207/206⁴⁶⁰ років лежить майже чотири десятиліття. Таким чином, спроби встановлення причинно-наслідкового зв'язку між цими двома подіями чи проведення паралелей між ними набувають значного ступеня умоглядності. Зрештою, не слід скидати з рахунку, що Полібій, розповідаючи про велике повстання кінця III століття, жодним словом не згадує про будь-які подібні прецеденти, котрі мали місце за часів царювання Евергета.

Окремої уваги заслуговує припущення, висловлене І.А. Ладиніним. Воно базується на змісті тринадцятого рядку Канопського декрету: "...коли ж Ріка вийшла недостатньо й усі в країні перейнялися жахом від того, що сталося, і розмірковували про негаразди, що відбувалися при деяких інших, які царювали раніше, при котрих траплялося, що жителі країни ставали жертвою нестачі води..."⁴⁶¹ У вищенаведеному проході російський дослідник вбачає недвозначний натяк на те, що ідеологічна програма повстання часів III Сирійської війни базувалася на суто єгипетських релігійно-космічних уявленнях. Спираючись на аналогії Першого перехідного періоду, І.А. Ладинін приходить до висновку, що, так само як і в ті часи, у 245 році постало питання про позбавлення влади фараона, котрий свідомо чи несвідомо не виконує свої сакральні обов'язки. Адже одним із таких обов'язків якраз і було забезпечення високого розливу Нілу. Евергет же, подібно до фараонів VII–VIII династій, із цим завданням не справлявся. Ця ж обставина, на думку російського дослідника, дозволила представникам антимакедонськи налаштованих кіл місцевої жрецької верхівки оголосити Птолемея III узурпатором⁴⁶².

Проте і ця гіпотеза має свої слабкі місця. Перш за все чорна смуга, пов'язана з низькими розливами Нілу, розпочалася у 247 році⁴⁶³, тобто ще за часів царювання Філадельфа (пор. 4.2). Евергет же, навпаки, завдяки масштабним закупівлям і роздачам хліба, так само як і поверненню до Єгипту вивезених колись звідти богів⁴⁶⁴, стабілізував ситуацію у країні. Більше того, навіть здійснюваний ним тріумфальний азійський похід повністю відповідав єгипетським політико-ідеологічним уявленням. Згідно з ними кожен новий фараон на початку свого панування мав провести переможну воєнну кампанію і цим довести свою спроможність у разі необхідності захищати країну, а також підтвердити прихильне ставлення богів⁴⁶⁵.

Зрештою, вищенаведена інтерпретація зазначеного проходу є дуже умовною. По суті, у ньому йдеться лише про острах усіх жителів країни перед негараздами соціально-економічного характеру, до яких могла б призвести серія низьких розливів Нілу⁴⁶⁶. Про самі ж гіпотетичні негаразди не згадується ані слова. Остання обставина видається особливо вражаючою, якщо порівняти Канопський декрет із більш пізніми постановами єгипетських жрецьких синодів. Насамперед йдеться про Розетський декрет і Другий декрет з острова Філа. У цих постановах жерці не шкодували чорних фарб для опису учасників і керівників повстання 207/206–186 років, так само як і дифірамбів щодо Птолемея Епіфана, котрий виступав як істинний переможець нечестивих бунтівників⁴⁶⁷. Так, у Розетському декреті вони виславляли тоді ще малолітнього царя⁴⁶⁸, котрий буцімто власноруч придушив декілька виступів повстанців⁴⁶⁹.

Таким чином, навіть якщо припустити, що в Єгипті під час III Сирійської війни мали місце якісь прояви невдоволення з боку корінного населення країни, то доведеться визнати, що вони були дуже незначними. Настільки незначними, що місцеве жрецтво навіть не вважало за доцільне не лише приписати Євергету заслугу їхнього придушення, а й взагалі залишити про ці події більш-менш детальну згадку у Канопському декреті⁴⁷⁰. Але тоді виникає питання: невже незначне заворушення фелаків могло змусити царя перервати тріумфальний похід, який обіцяв йому лаври Александра Македонського?⁴⁷¹ Гадаю, що навряд чи для того, щоб так учинити, потрібна була набагато вагоміша причина, щоб не сказати – потрясіння, здатне сколихнути сам фундамент державного устрою й навіть до певної міри змінити світосприйняття самого царя.

На мою думку, щоб відповісти на питання, чиє повстання чи навіть заворушення могло змусити Євергета повернутися додому, слід згадати, що основним елементом зовнішньої політики

елліністичних держав у III столітті були війни, а головним знаряддям відповідно – військо. Останнє ж значною мірою складалося із греків і македонян. Таким чином, саме невпевненість Евергета у власному війську, важливою складовою частиною якого були клерухи, котрі, до речі, брали участь у вищезгаданому поході Птолемея III⁴⁷², могла змусити єгипетського царя до згортання активних бойових дій проти Селевкідів і до повернення додому. На цій підставі я пропоную таку гіпотезу: причиною, що звела нанівець здобутки III Сирійської війни, справді було повстання, можливо навіть просте заворушення, рушійною силою якого були не єгиптяни, а греко-македонське населення Єгипту. Саме такий стан речей на той час міг викликати потрясіння і змусити царя, кинувши все, повернутися додому.

У цьому контексті набуває нової актуальності гіпотеза Дж. Магаффі про авантюрне повернення Евергета до Єгипту через Червоне море, на узбережжі якого ним була встановлена Адулітанська стела з описом усіх військових звершень, здійснених царем на першому етапі III Сирійської війни⁴⁷³. Як відомо, з червономорського узбережжя у долину Нілу вела дорога, прокладена Птолемеєм II, яка за елліністичної доби з'єднувала приморську фортецю Береніка з Едфу – містом у Верхньому Єгипті⁴⁷⁴. Вірогідно, цар розраховував знайти підтримку саме в цьому регіоні. І схоже на те, що його сподівання не були або ж не залишилися безпідставними. Ми не маємо інформації стосовно будь-яких екстраординарних зв'язків, що до початку III Сирійської війни існували між Птолемеєм III і Едфу. Проте нам чудово відомо, що через чотири роки після її закінчення (у 237 році) саме в цьому місті Евергет започаткував будівництво знаменитого храму Гора – найбільшої з усіх культових споруд, збудованих Птолемеями у період їхнього правління Єгиптом⁴⁷⁵. Цілком логічно буде припустити, що ця релігійно-ідеологічна акція мала стати знаком царської вдячності і прихильності

щодо населення Едфу у відповідь на беззастережну лояльність, проявлену ним під час подій 245–244 років. Поряд з Едфу розташоване місто Копт⁴⁷⁶, де Птолемеї III, певно, також розраховував знайти підтримку проти непокірних підданих. Справа в тому, що царя теоретично могла зв'язувати з цим містом давня приязнь. Саме туди була заслана свого часу опальна Арсиноя I⁴⁷⁷, яка, ймовірно, користувалась там відчутною повагою⁴⁷⁸. Крім того, у Верхньому Єгипті, де був розташований Копт, греко-македонського елементу, в першу чергу клеруків, було набагато менше, ніж, скажімо, у Фаюмському оазисі⁴⁷⁹. Що ж до єдиного грецького поліса у Південному Єгипті – Птолемаїди, то він, здається, завжди зберігав лояльність щодо царя. Крім того, дуже хочеться бачити в особі одного з найвпливовіших громадян цього псевдополіса – Лісімаха, сина Птолемея, який пожиттєво займав посаду притана⁴⁸⁰, – не кого іншого, як рідного брата Евергета⁴⁸¹. На користь цього припущення може свідчити унікальне становище, котре займав вищезгаданий Лісімах у структурі поліса завдяки своїй пожиттєвій посаді, що давало йому можливість непрямого контролю над справами Птолемаїди⁴⁸². На відданість цього Лісімаха Птолемею III під час подій 245–244 року⁴⁸³ вказує те, що він перебував на своїй високій посаді як мінімум до 237 року⁴⁸⁴, а можливо, й обіймав високу посаду стратега Фів чи якогось іншого верхньоєгипетського нома⁴⁸⁵. Проте впевненість царя у лояльності Верхнього Єгипту, цілком вірогідно, не обмежувалася жителями Едфу, Копта і Птолемаїди, котра, до речі, була розташована порівняно неподалік⁴⁸⁶. Схоже на те, що спокійно було в усій зазначеній області. Доказом цього може бути відсутність втручання з боку держави Мерое. Цей південний сусід Птолемеїв, починаючи з останньої чверті III століття, завжди використовував дестабілізацію, яка виникала на півдні Єгипту під час повстань місцевого населення⁴⁸⁷.

Разом з тим ми не маємо свідчень про якісь тогочасні організовані виступи місцевого населення й у Нижньому Єгипті. В усякому разі, схоже на те, що Євергет вже на початку свого царювання встановив традиційні для Птолемеїв (див. 2.2.1) приязні стосунки із впливовим мемфіським жрецтвом⁴⁸⁸. На цю обставину вказує те важливе місце, яке мемфіський бог Птах займає в єгипетській титулатурі зазначеного володаря⁴⁸⁹.

У той же час я приходжу до висновку, що в александрійцях Євергет упевнений не був. На це можна знайти натяки у подіях, пов'язаних зі зникненням коси Береніки, невдовзі описаних Каллімахом⁴⁹⁰. Так, автор “Поетичної астрономії”, Гигін, у розділі, присвяченому сузір'ю Коса Береніки, між іншим, розповідає, що Птолемей III дуже обурився, коли дізнався, що коса його дружини, обіцяна нею усім богам у разі щасливого повернення чоловіка з війни, зникла з вівтаря⁴⁹¹. Цей гнів пояснюється страхом царя з приводу того, що хтось міг би використати жертовну косу йому на лихо⁴⁹². Отже, у столиці, на думку Євергета, могли перебувати люди, налаштовані проти свого володаря, котрі бажали заподіяти йому лихо, хоча б за допомогою магії. З цієї неприємної ситуації царем або кимось із його оточення було знайдено блискучий вихід. Було проголошено, що косу, яка, згадаймо, була присвячена усім богам, перенесла на небо не хто інша, як Арсиноя Філадельфа⁴⁹³. Таким чином, виникла офіційна версія, яка не лише пояснювала зникнення коси вигідно для Євергета⁴⁹⁴, а й ще раз підкреслювала легітимність нового царя, покровителькою якого, так би мовити, проголосила себе сама божественна Арсиноя⁴⁹⁵.

Отже, ймовірно повернення Євергета південним шляхом у поєднанні з подіями в Александрії наштотвхують на думку, що цар у цій ситуації не був упевнений саме у греко-македонянах. І в першу чергу у клеруках, котрі, будучи військовими, стали, безперечно, основною силою у повстанні. Хоча у цій ситуації

доцільніше говорити лише про заворушення, оскільки, як уже було сказано, воно не набуло широкого розмаху. Причиною ж, яка його викликала, могло бути не що інше, як скасування військових зборів – останньої сили, котра потенційно обмежувала царську владу. Я не виключаю, що центром цих подій міг стати Фаюмський оазис. Саме на цій невеликій території було зосереджено значну кількість військових колоністів. До того ж, крім клерухів, у заворушенні могли також брати участь полонені, котрих Евергет наказав поселити в Єгипті⁴⁹⁶, у тому ж Фаюмському оазисі⁴⁹⁷. І, нарешті, до більш ніж імовірного невдоволення військових слід додати можливість ексцесів, пов'язаних з опалою діойкета Аполлонія (див. 3.1.2)⁴⁹⁸. Цілком природно припустити, що чиновники, котрі при цьому постраждали від неминучих кадрових змін в апараті, не кажучи вже про самого екс-діойкета⁴⁹⁹ і його найближче оточення⁵⁰⁰, могли поповнити собою ряди невдоволених. Не виключено, що саме внаслідок цієї події Аполлонія й було страчено.

Скасуванням військових зборів, на мій погляд, можна пояснити і подальші зміни в усьому зовнішньополітичному курсі Єгипту. Так, одразу впадає у вічі, що після повернення до Єгипту Птолемей фактично не поновив активні бойові дії проти свого ворога. В результаті Селевк II не лише зміг повернути більшу частину втрачених територій, а навіть спромігся відібрати в Евергета низку володінь, які належали Птолемеям ще до початку війни. Йдеться про узбережжя Західної Карії із прилеглими до нього островами⁵⁰¹. Тому цар Єгипту хоча й вийшов з війни переможцем, але отримав незрівнянно менше, ніж можна було очікувати з огляду на його попередні успіхи⁵⁰². Після закінчення III Сирійської війни Птолемей III робив усе можливе, щоб уникнути нових воєнних конфліктів. За це він був готовий платити не лише міжнародним престижем своєї держави⁵⁰³, а й конкретними територіальними втратами та поступками. Так, протягом

30–20-х років він утратив домінуючу позицію на Кикладах, де суттєво посилювався вплив Македонії⁵⁰⁴. До того ж ним було втрачено Памфілію, Східну Кілікію⁵⁰⁵, а також Магнесію-на-Меандрі і, можливо, ймовірний вплив на північноіонійські міста, якими заволодів Пергам⁵⁰⁶. Правда, Євергет повернув собі західно-карійське узбережжя, але це була лише македонська подачка в обмін на відмову Єгипту від сфери впливу на Пелопоннесі⁵⁰⁷. Зрештою, результатом такої політики стало падіння єгипетського авторитету на міжнародній арені. Якщо в перші роки правління Євергета його дружби шукали лідер Ахейського союзу Арат Сікіонський, наймогутніший із сицилійських володарів Гієрон Сіракузький і навіть Рим⁵⁰⁸, то наприкінці 20-х років міжнародний імідж держави Птолемеїв значно погіршився. Це видно хоча б із презирливої промови, яку Плутарх уклав в уста друга Клеомена III Спартанського, Тірікіона, котрий, доводячи своєму царю недоцільність втечі до Єгипту, між іншим, каже, що зброя єгиптян слабша від зброї македонян⁵⁰⁹. Але головним негативним наслідком зовнішньополітичної пасивності Євергета стало не падіння міжнародного авторитету країни, а втрата можливості втримувати торговельну гегемонію у Східному Середземномор'ї. Це одразу призвело до погіршення стану єгипетської економіки (див. нижче).

Протягом майже двох століть вчені висували гіпотези щодо причин, які змусили Птолемея III відмовитись від активної зовнішньої політики. І. Дройзен вважав, що Євергет, якому була притаманна обачність, хотів, аби його держава була першою серед інших, але не єдиною в елліністичному світі⁵¹⁰. Ш. Уолліс припускав, що миролюбива зовнішня політика більш відповідає спокійній вдачі царя⁵¹¹. Г.-Й. Герке у роботі узагальнюючого характеру “Die Geschichte des Hellenismus” наводить декілька гіпотез, висловлених із цього приводу, а саме: Птолемей III після блискучого початку, яким була III Сирійська війна, став муд-

рим володарем; війна вичерпала єгипетські ресурси; цар узяв до уваги повстання, яке звело нанівець результати вищезгаданої війни; Євергет попросту вирішив зупинитися на досягнутому⁵¹². Е. Бівен, а за ним і П. Левек, по суті, обмежилися вказівкою на те, що Птолемеї III у другу половину свого царювання “спочивав на лаврах”⁵¹³. До цього переліку слід додати ще одну концепцію, яка впритул підходить до нашої проблеми. Прихильники цієї концепції, серед яких можна назвати Е. Вілля, Ф. Уолбенка, Ю.М. Литвиненка і Г. Хельбля, спираючись на знаменитий прохід із п’ятої книги (“Загальної історії” Полібія⁵¹⁴, вважали, що всі завоювання, які здійснювали Птолемеї, мали на меті захищати власне територію Єгипту і, отже, були продовженням традиційної для цієї країни “ізоляціоністської політики”⁵¹⁵. У світлі цієї концепції на перший погляд здається логічною й політика Євергета, котрий перестав проводити активний зовнішньополітичний курс, після того як забезпечив Єгипет максимальною кількістю “оборонних рубежів” за всю історію цієї країни.

На мою думку, всі вищезгадані варіанти відповіді на запитання “що спричинило зовнішньополітичну пасивність Єгипту у 230–220-ті роки” є непереконливими. Головною причиною такого стану речей можна вважати недостатню кількість джерел, на що, до речі, вказував той же Г.-Й. Герке⁵¹⁶. Спробуємо критично підійти до кожного вищенаведеного припущення.

Що стосується “обачності” Євергета і його бажання бачити Єгипет першою, а не єдиною елліністичною державою, то цю версію спростовує навіть сам хід III Сирійської війни. Зокрема, той факт, що Птолемеї III не збирався зупинятися на Євфраті⁵¹⁷. Отже, авантюрою метою його походу на той момент було не послаблення, а знищення держави Селевкідів⁵¹⁸.

Можливість нестачі в Єгипті необхідних ресурсів можна заперечити хоча б тим, що у Країні Нілу, як відомо, вони були майже невичерпними. Якщо б навіть п’ятирічна війна, повстан-

ня й голод і вичерпали птолемеївську скарбницю, яка на 246 рік складала, можливо, трохи менше 740 тис. золотих талантів, а разом з нею – і воєнну здобич Евергета – 42,5 тис. срібних талантів (див. 3.1.3), це не повинно було б стати державною катастрофою. Держава Птолемеїв мала кілька джерел для швидкого збагачення. Одним із них була торговельна гегемонія Єгипту у Східному Середземномор'ї та Егеїді, суттєво посилена в результаті III Сирійської війни⁵¹⁹. Птолемеї на той момент контролювали Геллеспонт, так званий середній торговий шлях зі Сходом, який завершувався в Ефесі⁵²⁰, і торгівлю із жителями Аравійського півострова, котрі на той час, крім ладану, привозили товари з Індії⁵²¹. В руках Птолемеїв перебувала також і торгівля з Мерое⁵²². Не слід забувати і про власне єгипетський експорт, у першу чергу зерно⁵²³. Оскільки усі прибутки від зовнішньої торгівлі потрапляли безпосередньо до рук царя-монополіста в цій галузі⁵²⁴, можна зробити висновок, що скарбниця Птолемеїв у III столітті навряд чи могла довго залишатися порожньою. В усякому разі, це можна стверджувати стосовно першої половини царювання Евергета. На мою думку, ускладнення, в першу чергу пов'язані з торгівлею хлібом, настали для Єгипту лише після втрати Птолемеями контролю над Кикладами, а отже, і над Егейським транзитом⁵²⁵. Не виключено, що саме це й було одним із чинників, які підірвали єгипетську економіку і навіть призвели до вимушеного зменшення ваги єгипетської драхми при збереженні її номінальної вартості. Але цей процес розпочався лише у 234 році⁵²⁶, тобто через 7 років після закінчення III Сирійської війни. Кажучи про ресурси, не слід забувати і про податки, які стікалися до державної (царської) скарбниці із самого Єгипту та з так званих зовнішніх територій. І, нарешті, на користь того, що Евергет був матеріально спроможним вести подальші війни, можуть свідчити ті нечувані за своєю грандіозністю витрати, які двома століттями пізніше, тобто у час

найбільшого економічного занепаду птолемейського Єгипту⁵²⁷, Клеопатра VII робила задля влаштування пишних бенкетів на честь Антонія і надання військової підтримки цьому римському полководцеві⁵²⁸.

Думка про те, що завоювання Птолемеїв були превентивними заходами, спрямованими на захист “серця” їхньої держави – Єгипту, сама по собі цікава. До того ж, як було зазначено вище, фактично так вважав ще Полібій⁵²⁹. Така тенденція чітко простежується у зовнішній політиці Сотера й Філадельфа. Що ж до Євергета, то він у цьому випадку становить навіть подвійний виняток. Під час III Сирійської війни він не збирався зупинятися на Євфраті, який неодноразово правив природним рубежем, що розділяв держави, а то й цивілізації⁵³⁰. Таким чином, азіатський похід Птолемея III навряд чи можна вважати превентивною війною, здійсненою в оборонних цілях. На другому ж етапі свого правління Євергет нічого не зробив для того, щоб поширити свій контроль на селевкідівську Північну Сирію, яка в часи розквіту Єгипту була предметом військових зазіхань фараонів і сферою впливу нільської держави⁵³¹. Замість цього, як ми вже бачили, Птолемей III дозволив собі втратити ряд важливих територій і сфер впливу. Таким чином, можна говорити про те, що його новий зовнішньополітичний курс перестав відповідати єгипетській військово-політичній традиції. Птолемей III не довів єгипетську захисну систему до розумного максимуму, скоріше навпаки – незважаючи на найсприятливішу для Єгипту зовнішньополітичну кон’юнктуру⁵³², він почав здавати свої позиції.

Отже, серед причин, що можуть пояснити зовнішньополітичну пасивність Євергета на другому етапі його правління, залишається лише повстання, про рушійні сили якого ми вже говорили. До того ж у зв’язку з вищезгаданою зовнішньополітичною пасивністю, з огляду на ту роль, яку відігравало вій-

сько у зовнішньополітичних заходах елліністичних монархів, доцільніше буде вважати ініціаторами заворушення клерухів, а не фелаків. Зі значною часткою вірогідності можна припустити, що Птолемей III хоча й утихомирив невдоволених⁵³³, але, ймовірно, до самого кінця свого життя боявся довіряти у повній мірі грекам і македонцям⁵³⁴. Це, у свою чергу, відбилося на його зовнішній політиці. Можливо, цар боявся, що нові війни призведуть до посилення становища військових, а отже – до появи якихось вимог із їхнього боку. Крім того, експансивна зовнішня політика призвела б до того, що греко-македонські військові колоністи, як і за часів Сотера чи Філадельфа, продовжували б бачити у царі не абсолютного східного володаря, а лише військового вождя⁵³⁵. До того ж Птолемей III не міг бути впевнений у тому, що під час війни з іншими елліністичними державами його військо виявить належну вірність і відданість. І взагалі, цілком можливо, що після подій 245/244 року цар просто боявся полишати Єгипет.

Слід також зазначити, що на зміну характеру птолемейської зовнішньої політики вплинуло також зменшення притоку нових колоністів до Єгипту, яке простежується з часів царювання Євергета⁵³⁶. Не виключено, що поряд з цим мав місце і відтік уже існуючих у Країні Нілу військових колоністів. Зрештою, це призвело до розвалу війська Птолемеїв, який чітко простежується вже на початку правління Філопатора⁵³⁷, хоча провина за це, за словами В. Тарна і Ш. Уолліса, лежить саме на Євергеті⁵³⁸. Таке становище у війську цілком можна пояснити реакцією жителів еллінського світу на скасування Євергетом військових зборів, а можливо, й на придушення виступу невдоволених. Неважко припустити, що радикальні заходи Птолемея III щодо греко-македонян значно зменшили у Греції кількість бажаючих випробувати долю на берегах Нілу. З другого боку, і сам Птолемей III, на відміну від своїх попередників⁵³⁹, не заохочував притоку

потенційно небезпечних клеруків, що ледь не призвело до поразки країни в IV Сирійській війні⁵⁴⁰.

Тож не дивно, що за таких обставин не могло навіть бути й мови про активну зовнішню політику, котра безпосередньо була пов'язана із проблемою територіальних надбань. Можна навіть стверджувати, що Евергет розплатився за скасування військових зборів – радикальний крок, на який не зважувались його обачливі попередники, котрі воліли робити усе поступово, – політичним та економічним процвітанням власної держави. До того ж мені видається сумнівною сама доцільність цього кроку. Справді, військові (народні) збори завдяки зусиллям Евергета зі шляху до перетворення вихідців з еллінської ойкумени на підданих єгипетського зразка було усунуто⁵⁴¹, проте їхнє місце почали періодично займати непередбачувані й ненадійні жителі Александрії (див. 2.2.1) або навіть військові найманці, котрі під час приходу до влади нового царя нерідко відігравали роль, пізніше притаманну преторіанцям Римської імперії⁵⁴².

Разом з тим ця акція не суперечила загальній тенденції, характерній для внутрішньої політики перших Птоlemeїв, що, як ми бачили, полягала у посиленні царської влади шляхом трансформації еллінізованих переселенців у підданих східної монархії. Суттєвою відмінністю у випадку скасування військових зборів можна вважати радикальний характер проведення цієї акції. Евергет недооцінив психологічного значення, що мала для переселенців ця остання інституція, котра хоч здебільшого умовно, але все ж таки обмежувала владу Птоlemeїв. Тому акт позбавлення переселенців цієї останньої ілюзії підконтрольності влади монарха Птоlemeй III здійснив, по суті, одночасно із двома іншими радикальними заходами: зміщенням з посади діюкета Аполлонія і розв'язанням III Сирійської війни. Така легковажність і недолекоглядність александрійського володаря, зрештою, стала причиною відмови від активної зовнішньої

політики. В результаті держава Птолемеїв втратила торговельну гегемонію у Східному Середземномор'ї, а отже, і прибутки, пов'язані з цією гегемонією. Внаслідок цього посилився фінансовий тиск на населення самого Єгипту, і в першу чергу на безпосередніх виробників матеріальних благ. Це ж, у свою чергу, стало одним з найважливіших чинників, що призвели до занепаду держави Птолемеїв⁵⁴³.

На завершення слід відзначити, що завдяки вищеописаним діям Птолемея III Евергета можна особливо яскраво простежити вплив процесу перетворення вчорашніх вихідців з еллінської ойкумени у птолемеївських підданих на історичний розвиток не лише держави Птолемеїв, а й усього елліністичного світу. Ця важлива складова внутрішньої політики перших Птолемеїв, спрямованої на посилення царської влади, зрештою, перетворилася на чинник, який почав відігравати суттєву роль у формуванні міжнародної ситуації у Східному Середземномор'ї і впливати на подальший розвиток елліністичної історії. Держава Птолемеїв, частково послаблена внаслідок радикальних заходів третього представника династії, виявилася наприкінці III століття легкою здобиччю для своїх давніх суперників, Селевкідів і Антигонідів⁵⁴⁴. Це ж не лише призвело до взаємного стратегічного послаблення трьох провідних держав елліністичного світу, а й стало одним із приводів для римського втручання у східносередземноморські справи⁵⁴⁵.

¹ Diod. XX, 40-42, 70; P. Trog. Prol. XXII; Just. XXII, 7; Oros. IV, 6; Suda, delta, 431; Omikron, 994; пор. Marm. Par. B19 (FGH, 239); Plut. Demetr. 14; Polyae. V. 3, 4; див. також: Ullman B. History and Tragedy // ТРАPhA. – V. 73 (1942). – Р. 38-39. Як і значна кількість дослідників, я не бачу підстав поділяти версію, згідно з якою Офелла протягом усього часу свого намісництва у Кирені зберігав лояльність

стосовно Птолемея (на користь цього припущення особливо наполегливо висловились F. Taeger, F. Chamoux, A. Martin та ін. – Taeger F. Zum Verfassungsdiagramm von Kyrene // *Hermes*. – Bd. 64 (1929). – S. 455-456; Chamoux F. Le roi Magas // *RH*. – V. 216 (1956). – P. 24-25; idem, *Hellenistic Civilization*... – P. 56, 218; Laronde A. Observations sur la politique d'Ophellas a Cyrene // *RH*. – V. 458 (1971). – P. 297-298; Martin A. El periplo norteafricano de Ofelas // *Gerión*. – 2006. – # 1. – P. 69-70, 72. Пор. Також – Winiarczyk M. *Op. cit.* – S. 66 Anm. 10; Bravo B., Wipszycka E. *Op. cit.* – S. 136). Щодо протилежного (класичного) погляду на цю проблему, до прибічників якого я себе причисляю, див. Дройзен И. Вказ. праця. – Т. II. – С. 319-320; Mahaffy J. P. *Op. cit.* – P. 46-47; Ferguson W. Athens and Hellenism // *AHR*. – 1910. – # 1. – P. 3; Beloch J. *Griechische Geschichte*: In IV bd. – Bd. IV. – T. 2. – Berlin – Leipzig: Teubner, 1927. – S. 187; Bevan E. The House... – P. 26; Ehrenberg V. Zur Verfassungsurkunde von Kyrene... – S. 334-336; Ейне А. Кирено-египетские отношения... – с. 167; Will E. The succession to Alexander // *The Cambridge Ancient History*: In XII v. – Ed. 2. – Cambridge – London – New-York – New-Rochelle – Melbourne – Sydney: Cambridge University Press, 1984. – V. VII. – Part. 1. – P. 55; Huss W. *Geschichte der Karthager*. C.H. Beck: Muenchen, 1985. – S. 174; idem, *Aegypten*... – S. 179; Billows R. Kings and colonists... – P. 220; Зелінський А.Л. До питання про гіпотетичну лояльність Офелли Киренського // *Сходознавство*. – В. 44 (2008). – С. 28-37; також певною мірою Noelbl G. A History... – P. 20. На мій погляд, усі логічні побудови, наведені на користь збереження Офеллою вірності своєму патрону під час карфагенської кампанії 309/308 року, залишаються умоглядними. Проти них за бажанням можна висунути не менш умоглядні контраргументи. Так, наприклад, можна припустити, що мало не ідилічні відносини, котрі буцімто весь час існували між єгипетським сатрапом і його киренським намісником, побудовані винятково на засадах взаємної довіри (пор. Martin A. *Op. cit.* – P. 69-70), могли серйозно погіршитися після того, як Офелла не зміг передбачити, а згодом – і придушити киренське повстання

313 року (в усякому разі, Діодор, розповідаючи про цю подію, жодним словом не згадав про намісника бунтівної області. – Diod. XIX, 79; пор. Ейне А. Кирено-египетские... – С. 167). Таке припущення стає особливо вірогідним, якщо згадати, що це повстання фактично зірвало військову кампанію, безперечно заплановану на 313 рік Птолемеєм у рамках Третьої війни діадохів (пор. Wheatley P. The Chronology of the Third Diadoch War, 315-311 B. C. // Phoenix. – 1998. – # 3/4. – P. 267-268; Huss W. Aegypten... – S. 154, 159). Якщо ж відкинути усі уможлядні побудови й контрпобудови, залишається факт, що майже усі античні автори, котрі згадують у своїх творах Офеллу, супроводжують його ім'я титулами, притаманними незалежному правителю. Діодор Сицилійський та автор Візантійського лексикону (Суда) називають його династом (Diod. XX, 1; 40; Suda, delta, 431; omikron, 994), Помпей Трог, Юстин і Павел Орозій, дещо перебільшуючи, наділяють бунтівного намісника царським титулом (P. Trog. Prol. XXII; Just. XXII, 7; Oros. IV, 6), а Плутарх вказує на нього як на архонта (Plut. Demetr. 14). Певною мірою ці свідчення заперечуються сучасником (Cicero, Tusc. III, 21; Plut. Quaest. Conv. II, 1, 9; Diog. Laert. IV, 51; V. 36-41; 57-58; Suda, theta, 199; sigma, 1185; Асмыс В.Ф. Вказ. праця. – С. 400; Winiarczyk M. Op. cit. – S. 92; Scarborough J. Erasistratus: Student of Theophrastus? // BHM. – 1985. – # 4. – P. 515-517; Рожанский И.Д. Вказ. праця. – С. 85-86; Huss W. Aegypten... – S. 231-232), а можливо, й особистим знайомим киренського намісника (Diod. XX, 40; Plut. Demetr. 14; Хабихт Х. Вказ. праця. – С. 70) – філософом-перипатетиком Теофрастом. Він, побіжно згадуючи Офеллу у своїй «Історії рослин», нічого не говорить про його особливий політичний статус (Theophr. Hist. Plant. IV, 3, 2). Проте не слід забувати, що Теофраст як істинний філософ взагалі опускає усі гучні посади й титули, говорячи про сучасних йому можновладців: Антіпатра, Кассандра, Полісперхонта, Антігона і навіть Александра Македонського (див. Theophr. Hist. Plant. IV, 4, 1; 5; IX, 4, 9; idem, Charact. VII; XXIII, 3; 5). Отже, немає нічого дивного в тому, що й повсталий намісник Киренаїки, як і більш видат-

ні державні діячі епохи, залишився у творі афінського природознавця без належного титулу.

² Strab. IX, I, 20; Plut. De Exil. 7; Diog. Laert. V, 78; Ael. Var. Hist. III, 17; Suda, delta, 429.

³ Plut. Reg. et. Imp. 51.

⁴ Пор. Diod. XVIII, 33.

⁵ Див. Huss W. Aegypten... – S. 233 Anm. 38.

⁶ Athen. VI, 251d; пор. Tarn W. Two Notes... – P. 57-58; Зелінський А.Л. Дотепний підлабузник Каллікрат... – С. 5-7.

⁷ Diod. XX, 40; Arr. Hist. ind. 18; пор. Дройзен И. Вказ. праця. – Т. II. – С. 80; Mahaffy J.P. Op. cit. – P. 31. Можливо, Офелла – це не згаданий в Арріана триєрарх, а лише син останнього. – Ehrenberg V. Ofella di Cirene // RFIC. – 1938. – # 2. – P. 144; Martin A. Op. cit. – P. 66.

⁸ Цілком ймовірно, що ця тенденція за елліністичної доби мала загальний характер. – Пор. Habicht Ch. Die herrschende Gesellschaft... – S. 7-8.

⁹ AP. III, 80; Strab. XVII, I, 6; Plin. Hist. Nat. XXXVI, 83; Sext. Empir. Adv. Gramm. I, 275-276; Lucian. Quomodo Hist. 62; idem, Hip. 1; Ćwiderkówna A. Hellenika... – S. 111-114; Литвененко Ю.Н. Сатрап Птолемей... – С. 34 прим. 18; White K.D. The base mechanic arts? Some thoughts on the contribution of science (pure and applied) to the culture of the hellenistic age // Hellenistic history...<<http://escholarship.org/editions/view?docId=ft0000035f&chunk.id=ch7&toc.depth=1&toc.id=ch7&brand=ucPress>>; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 134-136, 294; Burstein S. The Hellenistic Period...; idem, Hecataeus... – p. 46.

¹⁰ Cicero, De Offic. II, 53; Curt. X, V; Plut. Alex. 39; Arr. Anab. VII, 28; пор. Austin M. Op. cit. – P. 454, 463; Herman G. Op. cit. – P. 217-218.

¹¹ Plut. Reg. et Imp. XXVII; Ael. Var. Hist. XIII, 17.

¹² Пор. Diod. XVIII, 28; XIX, 79; XX, 76.

¹³ Чого варта, наприклад, мода на нечувано дорогі мозаїчні підлоги з кольорового мармуру, скоріше за все поширена в Александрії

Деметрієм Фалерським. – Пор. Athen. Xii, 542c-d; Максимова М.И. Строительная техника // Эллинистическая техника. – С. 120-121; Ćwiderkówna A. Hellenika... – S. 118; Boerker Ch. Mosaiken im Hause des Demetrios von Phaleron? // ZPE. – Bd. 29 (1978). – S. 43-48. При цьому, сам Деметрій завдяки субсидії, виплачуваній Птолемеєм, не зважаючи на значні особисті витрати, мав можливість ще й надавати матеріальну підтримку своїм афінським друзям. – Plut. De Exil. 7.

¹⁴ У цьому контексті мені видається досить доречним термін “очікування”, запропонований А. Мелем. У нашому випадку цей термін означає безумовне підкорення “друзів” царській владі, котре обумовлюється їхніми сподіваннями отримати в обмін на свою покірність матеріальну й певною мірою – моральну компенсацію з боку коронованого патрона. – Мель А. Вказ. праця. – С. 68.

¹⁵ Стосовно запровадження Александром цієї практики у Єгипті див. Arr. Anab. III, 5, 2; Smith H. Foreigners in the Documents from the Sacred Animal Necropolis, Saqqara // SAOC. – V. 51 (1992). – P. 296.

¹⁶ Arr. Anab. VII, 10-11.

¹⁷ Plut. De Is. 28; Тарн В. Вказ. праця. – С. 167-168; Ковалев С.И. Вказ. праця. – С.19; Бенгтсон Г. Вказ. праця. – С. 39; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 134; Dillery J. The first Egyptian Narrative History... – P. 109 not. 54. Я не здивуюсь, якщо епіграфічні та папірологічні джерела, знайдені в майбутньому, вкажуть на належність до кола “друзів” Сотера не лише Манефона, а й нащадків Нектанеба I та Нектанеба II, котрі продовжували мешкати у Країні Нілу, оточені повагою з боку засновника нової єгипетської династії (див. 4.2.2).

¹⁸ До речі, подібну політику стосовно іранців, вавилонян та певною мірою юдеїв проводили й Селевкіді. – Мель А. Вказ. праця. – С. 65-66.

¹⁹ Diod. XIX, 81.

²⁰ П. Бріан, а згодом і Ф.-К. Фернандес Ніето прийшли до висновку, що за життя Александра офіційним спадкоємцем престолу офіційно вважався Філіпп Арридей – єдиний, окрім самого царя, живий представник чоловічої лінії Аргеадів. – Див. Fernández Nieto F.-J. Op. cit.

– Р. 39; пор. Le Bohec-Bouhet S. Op. cit. – Р. 66. Проте не існує прямих доказів, здатних додати вагомості цій цікавій, але дещо умоглядній гіпотезі. З моєї точки зору, у проході Курція Руфа, на який посиляються прихильники зазначеного припущення (Arrhidaeus, Philippo genitus, Alexandri paulo ante regis frater, sacrorum caerimoniarumque consors modo, nunc solus heres, praeteritur a vobis. – Curt. X, VII, 2), лише перераховується низка аргументів на користь визнання Арридея єдиним можливим спадкоємцем македонського престолу “nunc”, тобто вже після смерті Александра. До того ж, як показав Н. Хеммонд, сакросанктні функції македонських володарів могли делегуватися не лише членам царської родини (Арридей, Олімпіада), а в разі крайньої необхідності – й довіреним представникам вищої знаті (Кратер; пор. Suda, kappa, 2335). – Hammond N.G.L., Walbank F. Op. cit. – Р. 90.

²¹ Curt. X, VI; Just. XIII, 2.

²² Я цілком погоджуюся з такою інтерпретацією подій (пор. Самохина Г.С. Место и роль армии в системе раннеэллинистического государства // ВДИ. – 1979. – № 3. – С. 148).

²³ Пор. Дройзен И. Вказ. праця. – Т. II. – С. 491; Huss W. Aegypten... – S. 253, 255, 257. Так, схоже на те, що подібна доля спіткала й рідного брата Керавна, Мелеагра, котрий одразу після братової смерті на короткий час посів македонський престол. – Porphyrr. Chron. 3, 10; пор. Diod. XXII, 3; Euseb. Chron. 235; 241-245; Hier. Chron. 1736; Hammond N.G.L., Walbank F. Op. cit. – Р. 253-254; Huss W. Aegypten... – S. 259-260; див. також веб-сторінку електронного проекту “Egyptian royal genealogy” К. Беннетта, присвячену Мелеагру – <<http://www.tyndalehouse.com/Egypt/ptolemies/meleager.htm>>.

²⁴ До речі, якщо взяти до уваги той факт, що права Керавна на царський престол відверто підтримував уже згаданий нами Деметрій Фалерський (Diog. Laert. V, 78-79; Hazzard R. The Regnal... – р. 149; Huss W. Aegypten... – S. 249; Mueller S. Op. cit. S. 25, 29; 70, 105-107), вищевказана привентивна акція Сотера була небезпідставною. Самого ж Деметрія, можливо ще за часів Птолемея I, було усунено

від державних справ. Доцільно припустити, що йому навіть не довірили керівництво Музейом і бібліотекою, у створенні яких він відігравав чи не найважливішу роль. – Fraser P. *Ptolemaic...* – V. I. – P. 321-322; Ćwiderkówna A. *Hellenika...* – S.130-132; Фролов Э.Д. Античный Музейон в его развитии от частно-правового института к государственному учреждению // Альманах “Университетский историк”. – Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2002. – В. 1. – С. 20-22. В усякому разі, достеменно відомо, що першим головою бібліотеки, ще за життя Сотера, було призначено не Деметрія, а Зенодота – одного з вихователів майбутнього Птолемея Філадельфа (Р.Оху. 1241; Suda, dzeta, 74; пор. Fraser P. *Ptolemaic...* – V. I. – P. 330, 690; V. II. – P. 957 not. 74; Ćwiderkówna A. *Hellenika...* – S. 133; Erskine A. *Culture and Power...* – p. 45; Huss W. *Aegypten...* – S. 236; Gelzer T. *Op. cit.*; idem, *Greek Religion...* – p. 220; Brundige E. *The library of Alexandria.* – P. 143). Афінському ж філософу, на мою думку, була залишена лише можливість працювати у напрямі, пов’язаному з організацією і запровадженням культу Серапіса (Diog. Laert. V, 76; Artem. Dald. II, 44; пор. Богданов Б. Вказ. праця. – С. 92; Ridgway B. *Op. cit.* – P. 243; Mikalson J. *d. Religion in hellenistic Athens...* – P. 230 not. 39; <http://www.perseus.tufts.edu/GreekScience/Students/Ellen/Museum.html#RTFToC2>; Hoelbl G. *A History...* – p. 26; Huss W. *Aegypten...* – S. 231); також див. 4.1.2.

²⁵ Paus. I, VII, 1.

²⁶ Strab. XIII, IV, 1; P. Trog. XVII; Just. XVII, 1; 1; Memnon, XIII-XIV, XII, 2-3; App. Syr. 62-63; Paus. I, XVI, 1-2; X, XIX, 7; Porphyrr. Chron. 4, 5; Nepot. Xxi, 3; також Oros. III, 23; Euseb. Chron. 235a; Hier. Chron. 1735; пор. Heinen H. *Untersuchungen zur hellenistischen Geschichte des 3. Jahrhunderts V. Chr. Zur Geschichte der Zeit des Ptolemaios Keraunos und zum Chremonideinischen Krieg.* – Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1972. – S. 50-53, 61-63; Huss W. *Aegypten...* – S. 257-258. Напевно, Керавн відігравав не останню роль у придворних інтригах вже за життя пристарілого Лісімаха. Проте цей александрійський вигнанець належав не до числа прибічників Арсиної, про що помилково

свідчив Мемнон (див. вище), а до табору своєї рідної сестри Лісандри і її чоловіка – старшого сина Лісімаха, Агатокла, як це переконливо довів Х. Хайнен. – Heinen H. *Op. cit.* – S. 6-19; 82; пор. Hammond N.G.L., Walbank F. *Op. cit.* – P. 240, 248; Huss W. *Aegypten...* – S. 256-257, 259.

²⁷ Так, за словами О.І. Павловської, у Єгипті часів Філопатора та Епіфана існувало навіть декілька придворних партій, котрі опирались на різні верстви населення (див. післямову О.І. Павловської до російського перекладу книги А. Кравчука „Клеопатра“. – Кравчук А. *Закат Птолемеєв.* – Москва: Наука, 1973. – С. 210).

²⁸ Polyb. V, 35-38; XIV, 11; XV, 25-36; XVI, 21-23; XVIII, 53-55; Just. XXX, 1-2; Plut. Cleom. 33-34; пор. Atkinson K. *Some observations on Ptolemaic Ranks and Titles Aegyptus.* – 1952. – # 1. – P. 209-211; Buraselis K. *Op. cit.* – P. 92.

²⁹ Skeat T. *Notes on Ptolemaic Chronology: I. „The Last Year Which Is Also the First“* // JEA. – V. 46 (1960). – P. 91-94; Krawczuk A. *Op.cit.* – S. 77.

³⁰ App. Bel. Civ. II, 84, 86; Caes. Bel. Civ. III, 108, 112; Bel. Alex. 4-5, 12, 23, 33; Plut. Pomp. 77-80; idem, Caes. 48-49; Vel. Pat. II, 52; Amm. Marc. XIV, XI, 32. Проте цілком можливо, що передумови для виникнення зазначеного явища існували вже у першій половині II століття. Так, нам відомо, що у цей проміжок часу широким, хоча й не беззастережним впливом при александрійському дворі користувалися друзі дитинства і полководець Птолемея V Епіфана євнух Аристонік (Polyb. XXII, 22; пор. Suda, alfa, 3925; Peremans w., Dack E., van't. *Op. cit.* – P. 165-166, 170), а згодом вихователь й один з опікунів неповнолітнього Птолемея VI Філометора євнух Євлей (пор. Polyb. XXVIII, 20-21; Diod. XXX, Fr. 15-17; Porphyrg. *Fragm.* 49a (FGH, 260) = Hier. Com. in Dan. XI, 24; Gehrke H.-J. *Prinzen und Prinzessinnen...* – S. 104-106).

³¹ Пор. Herman G. *Op. cit.* – P. 199-224.

³² Брестед Д., Тураєв Б. Вказ. праця. – Т. 1. – С. 75.

³³ Michaelis A. *Op. cit.* – P. 289; Mahaffy J. P. *Op. cit.* – P. 56-58; Otto

W. Priester... – Bd. I. – S. 11; Schubart W. Verfassung... – S. 32; Зелинський Ф.Ф. Религия... – С. 61-63; Ferguson W. Op. cit. – P. 2-3; Тарн В. Вказ. праця. – С. 323; Bevan E. The House... – P. 44-46; Dow S. Op. cit. – P. 186; Bell H. Popular Religion... – P. 85; Magie D. Op. cit. – P. 169; Nilsson M. Geschichte der griechischen Religion... – S. 156-158; Бенгтсон Г. Вказ. праця. – С. 41; Vidman L. Op. cit. – S. 18-26; Murray O. Hecataeus of Abdera... – P. 1441; Hornbostel W. Sarapis. Studien zur Ueberlieferungsgeschichte, den Erscheinungsformen und Wandlungen der Gestalt eines Gottes. – Leiden: Brill, 1973. – S. 139; Winter E. Op. cit. – S. 147; Turner E. Op. cit. – P. 170; Lewis N. Op. cit. – P. 70; Walbank F. Response... – P. 122; Diehle A. Op. cit. – P. 289-290; Hoelbl G. A History... – p. 112; пор. Huss W. Aegypten... – S. 245; Stephens S. Seeing Double... – p. 15; Rowlandson J. Op. cit. – P. 252; Ладынин И.А. Оформление культа... – с. 233. Припущення ж, востаннє висловлене В. Хуссом, про те, що мета запровадження культу Серапіса не мала нічого спільного зі створенням єдиної синкретичної греко-єгипетської релігії, а полягала винятково у створенні для еллінізованих переселенців звичного бога, якому б вони могли поклонятися на чужині (Huss W. Aegypten... – S. 245-247; пор. Magie D. Op. cit. – P. 169 not. 53; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 504), на мій погляд, не витримує жодної критики. Як ми вже бачили, вихідці з еллінської ойкумени, перебуваючи у Країні Нілу, продовжували вшановувати рідних богів, одночасно активно залучаючись до місцевих культів (див. 3.2.2). Таким чином, переселенці не мали будь-яких проблем теологічного характеру, котрі б вимагали створення спеціального бога. Крім того, не виключено, що Птолемей прагнули поширити культ Серапіса серед численної єврейської діаспори, котра мешкала у Країні Нілу (Bell. H. Juden und Griechen im roemischen Alexandria // Beihefte zum Alten Orient. – H. 9. – Leipzig, 1926. – S. 6-7), унаслідок чого маємо навіть випадки отождолення цього божества зі старозаповітним Яхве (Kleibl K. Op. cit. – S. 15-16). Перед представниками ж зазначеної діаспори, як відомо, проблема нерозривного зв'язку між богом і якою-небудь конкретною територією,

у нашому контексті, на той момент взагалі не стояла. Вітсутність будь-якої негативної реакції з боку александрійських володарів на масове залучення переселенців до єгипетських культів позбавляє вірогідності й гіпотезу Е. Віссер, згідно з якою Сотер, еллінізуючи образ Осиріса, прагнув запобігти занадто сильному впливу місцевих вірувань на свідомість переселенців з еллінської ойкумени. – Visser C. *Op. cit.* – S. 20-24; пор. Nilsson M. *Geschichte der griechischen Religion...* – S. 157; Пети П., Ларонд А. Вказ. праця. – С. 99. Також важко погодитися з припущенням щодо ролі Серапіса винятково як бога-покровителя Александрії. – Fraser P. *Ptolemaic...* – V. I. – P. 263-265; Weber G. *Dichtung und hoefische Gesellschaft...* – S. 277-278. У рамках цієї гіпотези важко пояснити популярність, якою користувався цей бог в усій еллінській ойкумені (див. 3.2.2 прим. 415), роль, що відігравав у місті Александра так званий Агатос Даймон (пор. Nilsson M. *Geschichte der griechischen Religion...* – S. 215-218; також див. 3.2.2), ототожнюваний із Серапісом лише за доби римського панування (пор. Fraser P. *Ptolemaic...* – V. I. – P. 210-211, 248, 252), збереження значної популярності мемфіського Серапейону (пор. *Ibid.* V. I. – P. 255-256; V. II. – P. 404-406 not. 512-519; також див. нижче) і поширення культу цього божества на іншій території Єгипту, зокрема у Фаюмському оазисі (P.Mich.Zen. 31; 59.296; Bell H. *Popular Religion...* – P. 85-87).

³⁴ Напевно, запровадження культу Серапіса в елліністичному Єгипті носило й, так би мовити, трансформаційне навантаження. В усякому разі, П. Фрезер і Г. Хелбл простежують тісний зв'язок між цим явищем і культом самих представників династії Птолемеїв (пор. Hoelbl G. *Aussagen...* – S. 25). Крім того, культ Серапіса набув, зрештою, й деяких євгемеристичних рис (див. Apol. Bibl. I, VII, 6; II, I, 1; Plut. *De Is.* 29; Aelius Arist. – 52-54; Clem. Alex. *Strom.* I, XXI, 106-107; Roussel P. *Une etymologie ancienne du nom de Sarapis* // RPhLHA. – 1914. – # 3. – P. 255-258; ; Huss W. *Aegypten...* – S. 241; пор. Zuntz G. *Aion Plutonium* // *Hermes.* – Bd. 116 (1988). – S. 300-301). До речі, цікаво, що навіть деякі іудейські рабини вбачали у Серапісі не кого

іншого, як біблійного Йосифа. – Колобов А.В. <perm.university@psu.ru>, Гущин В.Р. valerii@pspu.ac.ru, Братухин А.Ю. <info@psu.ru>, Античная мифология в историческом контексте. – <<http://www.rome.webzone.ru/publik/bratukh/brat01.htm>>.

³⁵ Michaelis A. Op. cit. – P. 289; Milne J. Greek inscriptions... – P. 277; Otto W. Priester... –Bd. I. – S. 11-15; Bd. II – S. 214-215; Schubart W. Verfassung... – S. 32; Зелинский Ф.Ф. Религия... – С. 61-63; Bell H. Hellenic Kulture... – P. 143-144; Nock A. Notes... – P. 21, 26; Струве В.В. Манефон... – III. – С. 140; Тарн В. Вказ. праця. – С. 323; Weinreich O. Op. cit. – S. 13-15; Visser C. Op. cit. – S. 20; Magie D. Op. cit. – P. 167 not. 43, 168 not. 44; Breasted J. Op. cit. – P. 367; Jones A. Op. cit. – P. 15; Nilsson M. Geschichte der griechischen Religion... – S. 156; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 247-249; Бенгтсон Г. Вказ. праця. – С. 41; Hornbostel W. Op. cit. – S. 139; Vidman L. Op. cit. – S. 18-26; Коростовцев М.А. Религия... – С. 246-251; Свенцицкая И.С. Некоторые особенности религиозного синкретизма в эпоху эллинизма // Причерноморье в эпоху эллинизма... – С. 42; Lewis N. Op. cit. – P. 69; Бивар А.Д.Х. Митра и Сарапис // ВДИ. – 1991. – № 3. – С. 59-61; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 503; Walbank F. The hellenistic... – p. 121; Dihle A. Op. cit. – P. 289; Burstein S. The Hellenistic Period...; Reed J. Arsinoe's Adonis and the poetic of Ptolemaic imperialism // TAPhA, 130 (2000). – P. 327; Huss W. Aegypten... – S. 242-244; Kleibl K. Op. cit. – S. 15; Пери П., Ларонд А. Вказ. праця. – С. 99; Stephens S. Lessons... – P. 220-221.

³⁶ Струве В.В. Манефон... – III. – С. 146; Welles C. The discovery of Sarapis and the Foundation of Alexandria // Historia. – Bd. 11 (1962). – P. 276, 282-298; idem, Sarapis and Alexandria, an Addendum // Historia. – Bd. 12 (1963). – P. 512; idem, Alexander's... – p. 223; Bosworth A. The Death of Alexander the Great: Rumour and Propaganda // CQ. – 1971. – # 1. – P. 118-120; пор. Montecocchi O. J. E. Stambaugh, "Sarapis under the Early Ptolemies" // Aegyptus. – 1979. – # ½. – P. 289-290; Hammond N.G.L., Walbank F. Op. cit. – P. 20 not. 1, 94; Бивар А.Д.Х. Вказ. праця. – С. 59-60; Ćwiderkówna A. Bogowie... – S. 250-251; Rowlandson J. Op. cit. – P. 252.

³⁷ Струве В.В. Манефон... – III. – С. 140-152. На мій погляд, підтвердження останнього припущення можна знайти у статті А.Д.Х. Бівара “Митра и Сарапис”. – Бивар А.Д.Х. Вказ. праця. – С. 52-64.

³⁸ Welles C. Alexander's... – p. 223; Bosworth A. The Death of Alexander... – P. 118-120; Hammond N.G.L., Walbank F. Op. cit. – P. 20 not. 1, 94.

³⁹ Tacit. Hist. IV, 83-84; Plut. De Is. 27-28; idem, De Sollert. 36; пор. Clem. Alex. Protr. IV, 48. З приводу синопського походження александрійської статуї Серапіса див. Зелинский Ф.Ф. Религия... – С. 56-58; Lehmann C. Serapis contra Oserapis // Klio. – Bd. 4 (1904). – S. 398-401; Robinson D. Ancient Sinope: Second Part // AJPh. – 1906. – # 3. – P. 248, 263-269; Weitz H. Op. cit. – S. 121; Lehmann-Haupt C. Gesichertes und Strittiges: Zum Sarapis-”Problem” // Klio. – Bd. 14 (1915). – S. 385-388; Radin M. The Home of Sarapis // CJ. – 1916. – # 9. – P. 553; Bevan E. The House... – P. 44; Струве В.В. Манефон... – III. – С. 151; Stiehl R. The Origin of the Cult of Sarapis // HR. – 1963. – # 1. – P. 25-33; Ćwiderkówna A. Hellenika... – S. 332; Smith D. Op. cit. – P. 220 not. 59; Milleker E. Op. cit. – P. 122-123.

⁴⁰ Magie D. Op. cit. – P. 168, 180. Д. Робінсон у своїх дослідженнях, присвячених античній Синопі, у зв'язку з культом Серапіса, або навіть Геліосерапіса, посилався винятково на археологічні знахідки, датовані пізньоелліністичною та римською добою. – Robinson D. Greek and Latin inscriptions from Sinope and Environs // AJA. – 1905. – # 3. – P. 303-304, 306, 312-314, 325; ## 25, 30, 64; idem, Ancient Sinope... – p. 263-269, 279; idem, New inscriptions from Sinope // AJPh. – 1906. – # 4. – P. 447. Стосовно основних зображень культового характеру, викарбуваних на синопських монетах, див. Erciyas D. Studies in the Archaeologies of the Hellenistic Pontus: the Settlements, Monuments and Coinage of Mithradates VI and his Predecessors. – Dis... doct. Phil. – Cincinnati: University of Cincinnati, 2001. – P. 315, pl. I, 1, 8-10, 14-21, а також матеріали таких електронних проєктів: “Давньогрецькі монети – Пафлагонія, Синопа” – <<http://www.wildwinds.com/coins/>

greece/paphlagonia/sinope/i.html, “Давня монетна справа Пафлагонії” – <<http://www.snible.org/coins/hn/paphlagonia.html#Sinope>>, “Зібрання грецьких монет” – <http://www.s110120695.websitehome.co.uk/SNG/sng_reply2.php?crit_stat=Sinope&crit_imag=on&crit_orde=fld_Ruler&crit_blok=20&crit_disp=sum>, “Монети Малої Азії” – <<http://www.asiaminorcoins.com/gallery/thumbnails.php?album=search&type=full&search=Sinope>>.

⁴¹ Існує також припущення про александрійське походження канонічної статуї Серапіса. – Пор. Clem. Alex. Protr. IV, 48; Michaelis A. Op. cit. – P. 290-291; Jongkees J. New Statues by Bryaxis // JHS. – V. 68 (1948). – P. 34, 36-39; Hill D. Op. cit. – P. 67-69; Milleker E. Op. cit. – P. 122-123. Проте найбільш вірогідною видається гіпотеза про мемфіське походження цієї статуї. – Див., н-д: U.P.Z. Bd. I. – S. 18-37, 77-95; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 249-250; Huss W. Aegypten... – S. 242-243. На мою думку, статуя Серапіса була вирізьблена скульптором Бріаксісом на замовлення так званих елліно-мемфітів (PSI, 531; P.Lond. 49; U.P.Z. 116), котрі оселилися у давній столиці Країни Нілу задовго до приходу туди Александра. – Пор. Świderkówna A. Hellenika... – S. 332; Hoelbl G. A History... – p. 99; Huss W. Aegypten... – S. 243; Stephens S. Seeing Double... – p. 16; Klinkott H. Op. cit. – S. 235, 472 Anm. 95. Якщо ж узяти до уваги існування не лише грецьких (Mahaffy J. P. Op. cit. – P. 57; пор. Welles C. The discovery... – P. 296 not. 127; Fraser P. Ptolemaic... V. I. – P. 736-737; V. II. – P. 1034-1036 not. 168-172; Weber G. Herrscher und Traum in hellenistischer Zeit // AFK. – Bd. 81 (1999). – S. 28 Anm. 93), а й давньоєгипетських аналогів легенди про перенесення статуї за бажанням самого бога з одного міста до іншого, на що вперше звернув мою увагу Іван Андрійович Ладинін (пор. Koenen L. The Dream of Nektanebos // Basp. – V. 22 (1985). – P. 188-189; Weber G. Herrscher und Traum... – S. 18), то можна припустити, що “мандрівка” Серапіса до Александрії, крім усього іншого, могла служити додатковій легітимізації нової столиці (про Мемфіс як першу єгипетську резиденцію сина Лага див. 4.2.1). У цьому контексті також варто згадати прохід із ши-

роковідомого “Пророцтва гончаря” про те, що бог-покровитель Александрії Агатодаймон врешті-решт покине своє місто і переселиться до Мемфіса, чим буде ознаменовано відродження провідного статусу колишньої столиці Єгипту (див. 4.2.1).

⁴² Струве В.В. Манефон... – III. – С. 149; Manteuffel J. Op. cit. – S. 130; Nilsson M. Geschichte der griechischen Religion... – S. 156-157; Ćewiderkówna A. Ёусіе... – S. 129-130; пор. Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 249-251; Бивар А.Д.Х. Вказ. праця. – С. 59-61; Ćewiderkówna A. Bogowie... – S. 250-251; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 503; пор. Kleibl K. Op. cit. – S. 15. Існує антична традиція, яка пов’язує виникнення культу Серапіса в Єгипті з іменами Птолемея Філадельфа та Птолемея Євергета (Clem. Alex. Protr. IV, 48; Сур. Alex. I, 16; Tacit. Hist. IV, 84; Athen. Tars. 4 (FGH, 746); пор., н-д: Michaelis A. Op. cit. – P. 290-291; Hill D. Material on the Cult of Sarapis // Hesperia. – 1946. – # 1. – P. 67-68; Huss W. Aegypten... – S. 241, 243-244; Ладынин И.А. Оформление культа... – с. 233), проте відповідні свідчення античних авторів мають другорядний характер і, як правило, сучасними дослідниками серйозно не сприймаються. Цікавий підхід до розв’язання проблеми появи та розвитку культу Серапіса свого часу запропонував М. Нільсон. Датський дослідник звернув увагу науковців на взаємозв’язок динаміки зазначеного культу зі змінами, що відбувались у зовнішній і внутрішній політиці перших Птолемеїв. – Nilsson M. Geschichte der griechischen Religion... – S. 157-158.

⁴³ Бивар А.Д.Х. Вказ. праця. – С. 52-64. Bivar A.D.H. Op. cit. – P. 13-30, 41-42, 111-113, 115; пор. Turner E. Op. cit. – P. 170 not. 155. З приводу існування культу Серапіса на південному узбережжі Каспійського моря вже за часів Антіоха I див. також: Welles C. The Discovery... – P. 290-203; Sherwin-White S., Kuhrt A. From Samarkhand to Sardis: A new approach to the Seleucid empire. – Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1993. – P. 81-82.

⁴⁴ Див. Lehmann C. Zu den Ephemeriden Alexanders des Grossen // Hermes. – Bd. 36 (1901). – S. 319-320; idem, Sarapis Contra Oserapis...

– S. 396-401; Lehmann-Haupt C. Zu Sarapis // Klio. – Bd. 5 (1905). – S. 133-134; idem, Zu Sarapis // Klio. – Bd. 10 (1910). – S. 394-395; idem, Gesichertes... – S. 384-388; Otto W. Op. cit. – Bd. I. – S. 11-15; Weitz H. Sarapis // Klio. – Bd. 10 (1910). – S. 120-127; Schmidt E. Sarapis // Klio. – Bd. 11 (1911). – S. 127-128; Струве В.В. Манефон... – III. – С. 140, 149; Stiehl R. Op. cit. – P. 21-33; Бенгтсон Г. Вказ. праця. – С. 41.

⁴⁵ Plut. Alex. 76; Arr. Anab. VII, 26; Ptol. Claud. VII, 7; VIII, 22; Amm. Marc. XXIII, VI, 47; Stiehl R. Op. cit. – S. 21-33.

⁴⁶ Див., н-д: Bevan E. The House... – P. 23; Бенгтсон Г. Вказ. праця. – С. 41, 48; Hoelbl G. A History... – p. 19.

⁴⁷ Струве В.В. Манефон... – III. – С. 151. Пріоритетні напрямки релігійної пропаганди діадохів спочатку полягали у поширенні культу самого Александра, а пізніше – у закладенні підвалин для власного обожнення. – Див., н-д: Нефедов К.Ю. Вказ. праця. – С. 96-190.

⁴⁸ Denuzzo I. Le storie di Alessandro Magno nei papiri// PL. – V. 12 (2003). – P. 72-73.

⁴⁹ P.Mil.Vogl. 21; Denuzzo I. Op. cit. – P. 73.

⁵⁰ Pseudo-Callisth. Hist. Al. I, 30-34.

⁵¹ Ross D. Olympias and the Serpent: The interpretation of a Baalbek Mosaic and the Date of the Illustrated Pseudo-Callisthenes // Journal of the Warburg and Courtauld institutes. – 1963. – # ½. – P. 16-17; Berg B. An Early Source of the “Alexander Romance” // GRBS. – 1973. – # 4. – P. 382-383; Zuntz G. Aion Plutonium... – S. 292; Burstein S. SEG 33.802 and the Alexander Romance // ZPE. – Bd. 77 (1989). – S. 275-276; Chugg A. Op. cit. – P. 13-14; Горелов Н. Несколько слов о том, чего не совершал Александр Великий // Повесть о рождении и победах Александра Великого. Ред. Н. Горелов. – Санкт-Петербург, Азбука-классика: 2004. – С. 10. Р. Яснов припускає, що першопочатковий варіант роману про Александра з’явився у середині III століття. – Jasnow R. The Greek Alexander Romance and Demotic Egyptian Literature // JNES. – 1997. – # 2. – P. 101. В усякому разі, той факт, що основні його епізоди мають елліністичне чи навіть ранньоелліністичне походження, залишається

безперечним. – Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 677-681; Berg B. Op. cit. – P. 382-387; Маринович Л.П. Время Александра Македонского... – С.35; Burstein S. Seg 33.802... – P. 275-276; Merkelbach R. Op. cit. – S. 280; Monson A. The Legend of the Egyptian Coronation of Alexander the Great // Encounters with Ancient Egypt (16th – 18th December 2000). – London, 2000. – <<http://web.archive.org/web/20010210223822/www.ucl.ac.uk/archaeology/events/conferences/enco/Views/Monson.htm>>; Hoelbl G. A History... – p. 79; Ладынин И.А. Обозначение Stt... – с. 14; Gruen E. Greeks and Non-Greeks... – P. 308, 312, 314 not. 26.

⁵² Plut. Alex. 39, 73, 76; Arr. Anab. VII, 26. Цілком можливо, що розповідь про прихід друзів Александра до вавилонського Серапейону напередодні смерті царя, передану Плутархом і Арріаном (Plut. Alex. 76; Arr. Anab. VII, 26), свого часу було почерпнуто з придворного щоденника, який регулярно вівся чиновниками Александрової канцелярії. – Пор. Lehmann C. Zu den Ephemeriden... – S. 319-320; Welles C. The Discovery... – P. 288-289; Stiehl R. Op. cit. – P. 22-23; Hammond N.G.L., Walbank F. Op. cit. – P. 17-19; Bivar A.D.H. Op. cit. – P. 19.

⁵³ Macrob. I, VII, 14-15; Suda, sigma, 117; Zonar. IV, 14; пор. Welles C. The Discovery... – P. 286.

⁵⁴ Пор. Din. I, 94; Plut. (Pseudo-plut). Vitae Dec. orat. VII, 29; Ael. Var. Hist. V, 12; Athen. VI, 251B; Val. Max. VII, II, e13.

⁵⁵ Diog. Laert. VI, 83.

⁵⁶ Зелінський А.Л. Трансформація... – С. 129-130.

⁵⁷ Plut. De Exil. 7; Diog. Laert. – VI, 20-21.

⁵⁸ Robinson D. Ancient Sinope... – p. 267; Radin M. Op. cit. – P. 553; Струве В.В. Манефон... – III. – С. 151; Stiehl R. Op. cit. – 27; див. також: Welles C. The discovery... – P. 293-294.

⁵⁹ Пор. Nock A. Notes... – P. 21, 26; Tarn W. The Hellenistic Ruler-Cult... – P. 217-218; Magie D. Op. cit. – P. 69. А. Нокк навіть припустив, що у цьому анекдоті, який з'явився у Єгипті приблизно через століття після смерті Діогена, шляхом майстерної алегорії висміювалося прагнення Птолемея Філопатора ототожнити себе з Діонісом. – Nock A. Notes... – p. 26.

⁶⁰ Tacit. Hist. IV, 83-84; особливо – IV, 84. Стосовно дати написання Тацитом його “Історії” див., н-д: Shotter D. The Starting-Dates of Tacitus’ Historical Works // CQ. – 1967. – # 1. – P. 158-163.

⁶¹ Саме з Посейдоном у цьому ж випадку провів паралель Демосфен, котрий під час обговорення афінянами питання, пов’язаного з проголошенням Александра сином Зевса, сказав: “Проголосіть його сином Зевса і Посейдона, якщо він захоче”. Hyper. V, Fr. 7; Samuel A.E. Op. cit. (Response: D. Delia. – Not. 18).

⁶² Р.Оху. 1803. Мені видається цілковито неприйнятним припущення, висловлене свого часу О. Вайнрайхом і підтримане В. Хустом, про можливість свідомого звеличення Серапіса у комедіях Менандра, що мало стати своєрідною компенсацією з боку комедіографа за відмову від запрошення до александрійського двору. – Weinreich O. Op. cit. – S. 13-15; пор. Huss W. Aegypten... – S. 233-234. На думку С. Доу, згадку Менандром Серапіса слід розцінювати як прояв нейтральної констатації факту широкої популярності цього бога в еллінізованому світі вже за часів діадохів. – Dow S. Op. cit. – P. 186-187. На моє ж глибоке переконання, навіть відвертий панегірик, проголошений на честь Серапіса, з комічної сцени у кращому випадку звучить неоднозначно, але, скоріше за все, містить у собі відверту насмішку. Крім того, просто катастрофічна фрагментарність оксиринхського уривка, на мій погляд, взагалі не дозволяє бодай з незначною часткою вірогідності стверджувати, що згадка про Серапіса мала у нашій комедії панегіричний, а не, скажімо, побутовий характер.

⁶³ На мій погляд, афінський комедіограф досить недвозначно показав своє негативне ставлення до александрійського двору, відхиливши запрошення до Єгипту, котре було надіслане самим Птолемеєм. – Plin. Hist. Nat. VII, 111; пор. Diog. Laert. V, 40; також див. вище. Крім того, Менандр вивів морганатичну (а можливо, й законну. – Huss W. Aegypten... – S. 305 Anm. 4) дружину Сотера, колишню афінську гетеру Таїс, в однойменній комедії (Свенцицкая И.С. Таис Афинская // ВИ. – 1987. – № 3. – С. 94-95; Whiteley R. Op. cit. – P. 109), що не могло

не призвести до скандалізації постаті цієї жінки. – Whiteley R. *Op. cit.* – P. 111, 117 (І.С. Свенцицька свого часу висловила думку, що комедію було поставлено за згодою самої Таїс (Свенцицкая И.С. Таис. – С. 93-95), проте, враховуючи бодай напівофіційну належність афінянки і трьох її дітей від Птолемея до царської родини (Athen. XIII, 276e; Just. XV, 2; пор. Pomeroy S. *Op. cit.* – P. 13; Whiteley R. *Op. cit.* – P. 150; van Oppen de Ruiter B. *Op. cit.* – P. 70; Mueller S. *Op. cit.* – S. 22), подібний вчинок з боку колишньої гетери виглядав би не як прояв поблажливості демократичності чи навіть пустого марносластва, а як непростима політична недалекоглядність, котру розсудливий син Лага (див. 4.1.3) навряд чи дозволив би втілити у життя).

⁶⁴ Diog. Laert. V, 79; Пор. Хабиخت Х. Вказ. праця. – С. 107. З приводу першого та другого панування Деметрія Поліоркета в Афінах (307–301 і 294–287 роки) див. Marm. Par. b20-21 (HGF, 239); Diod. XX, 45-46; 110, XXI, 9; Plut. Demetr. 8-14, 23-24, 26-27, 30, 33-34, 40; Paus. I, XXV, 6-8; XXIX, 10; X, X, 2; Athen. VI, 252f-253f; XV, 697a; пор. Бенгтсон Г. Вказ. праця. – С. 93-94, 99-100, 104-105, 109-110; Хабиخت Х. Вказ. праця. – С. 72-85, 90-99. Стосовно звички підлабузників Поліоркета та й самого сина Монофтальма кепкувати зі своїх противників, у тому числі й із Птолемея див. Phylarch. 12; 19; 31 (FGH, 81); Plut. Demetr. 25; idem, Praecept. 31; Athen. VI, 261b; XIV, 614e-615a.

⁶⁵ Стосовно вірогідності тісних зв'язків Тимотея зі своєю жрецькою родиною див., н-д: Clinton K. *Op. cit.* – P. 8-9, 43, 92.

⁶⁶ Див., н-д: Nilsson M. Problems of the History... – 270; Clinton K. *Op. cit.* – P. 9, 43.

⁶⁷ Tacit. Hist. IV. 83-84; Plut. De Is. 28. Достовірність розповіді про участь Тимотея у процесі запровадження культу Серапіса в елліністичному Єгипті непрямым чином підтверджується доказом на користь реальної участі у цьому заході іншого фігуранта цієї історії – представника місцевого жрецтва Мане фона. – Plut. De Is. – 28; пор., н-д: Dillery J. The first Egyptian Narrative History... – P. 109 not. 54, 111. Таким доказом я вважаю факт встановлення погруддя останнього у

храмі Серапіса, спорудженому в Карфагені. – Струве В.В. Манефон... – III. – С. 139; Welles C. The discovery... – P. 296 not. 127; Коростовцев М.А. Писцы... – с. 194; Huss W. Aegypten... – S. 243.

⁶⁸ Слід зазначити, що не усі дослідники поділяють думку щодо датування цієї споруди часом перебування Деметрія Фалерського в Єгипті, тобто початком III століття. Так, Ф. Матц датує скульптурну композицію, розміщену в екседрі, кінцем III століття (пор. Chugg A. Op. cit. – P. 16), а Г. Хельбль на підставі низки формальних ознак, притаманних цій композиції, вважає, що екседра була побудована не раніше другої половини II століття. – Hoelbl G. A History... – P. 281-283, 296 not. 233-234; пор. Ridgway B. Op. cit. – P. 243.

⁶⁹ Див. Delia D. Op. cit. – P. 1450 not. 5; Ridgway B. Op. cit. – P. 243; Huss W. Aegypten... – S. 231 Anm. 13-15; Chugg A. Op. cit. – P. 16-17; Bingen J. Conclusion... – P. 281. Навіть якщо зазначена статуя зображувала не Серапіса, а Діоніса, як припускав М. Петшиковскі (пор. Ridgway B. Op. cit. – P. 243), факт розміщення екседри у безпосередньому сусідстві із Серапейоном у будь-якому разі залишається досить промовистим.

⁷⁰ Strab. IX, I, 20; Diog. Laert. V, 39; 75; 79; Cohen D. De Demetrio Phalereo // Mnemosyne. – V. 54 (1926). – P. 92-94; Dow S., Travis A. Demetrios of Phaleron and His Lawgiving // Hesperia. – 1943. – # 2. – P. 144-145, 152, 157; Will E. Op. cit. – P. 43; Wiles D. Menander's A 'Dyskolos' and Demetrios of Phaleron's Dilemma: A Study of the Play in Its Historical Context – The Trial of Phokion, the Ideals of a Moderate Oligarch, and the Rancour of the Disfranchised // G&R. – 1984. – # 2. – P. 173, 179; Ćwiderkówna A. Bogowie... – S. 75, 141, 163; Huss W. Aegypten... – S. 233, 235.

⁷¹ Diog. Laert. II, 101; пор. Clinton K. Op. cit. – P. 22; Winiarczyk M. Op. cit. – S. 67-68. Непрямим доказом ворожості Євмолпідів до режиму Деметрія Фалерського можна вважати фактично одностайну згоду представників цього жрецького роду на посвячення Деметрія Поліоркега одразу в усі можливі елевсинські таїнства ціною порушен-

ня багатьох існуючих настанов і обмежень. – Philochor. Fragm. (FGH, 328f, 70); Diod. XX, 110; Plut. Demetr. 26; пор. Ferguson W. Demetrius Poliorcetes and the Hellenic League // *Hesperia*. – 1948. – # 2. – P. 123; Will E. The Formation of the Hellenistic kingdoms // *The Cambridge Ancient History*: In XII v. – Ed. 2. – Cambridge – London – New-York – New-Rochelle – Melbourne – Sydney: Cambridge University Press, 1984. – V. VII. – Part. 1. – P. 101; Weber G. Herrscher, Hof und Dichter... – S. 302 Anm. 88; Mikalson J. Religion in hellenistic Athens... – P. 89; Billows R. Antigonos the One-Eyed... – P. 175-176; Суриков И.Е. Филохор, афинский историк эпохи раннего эллинизма // *Политика, идеология, историописание...* – С. 72-73.

⁷² Існує повідомлення св. Ієроніма, згідно з яким Деметрій Фалерський у 303/302 році (2-й рік 119 олімпіади) прибув до Птолемея і переконав його допомогти відновленню демократії в Афінах. – Hier. Chron. 1714. Проте, скоріш за все, у цьому випадку наш хроніст попросту вказав неправильну дату еміграції філософа до Єгипту (див. вище). Подібні хронологічні помилки час від часу зустрічаються у Хроніці св. Ієроніма. – Пор. Hier. Chron. 1699; 1712; 1716-1717; 1735-1737 і т.д.

⁷³ На думку Н. Хеммонда, Деметрій Фалерський припинив контакти з правителем Македонії одразу після подій 307 року. Проте англійський дослідник не навів жодного аргументу на користь цього уможливленого припущення. – Hemmond N.G.L., Walbank F. Op. cit. – P. 170.

⁷⁴ Polyb. XII, 13; Diod. XVIII, 74; XX, 45; Strab. IX, I, 20; Plut. De Exil. – 7; idem, Quomodo, 28; Paus. I, XXV, 6; Diog. Laert. V, 77-78; Polyaen. IV, 7, 6; Athen. X, 422b-d; Cohen D. Op. cit. – P. 89; Dow S., Travis A. Op. cit. – P. 151-152; Will E. Op. cit. – P. 43, 55-56; Ćwiderekówna A. Bogowie... – S. 14; Billows R. Antigonos the One-Eyed... – P. 89, 148, 150; Erskine A. Culture and Power... – p. 40; Huss W. Aegypten... – S. 229-231; Dorandi T. Op. cit. – P. 35-36; також див. 2.2.2. Цікаво, що, й перебуваючи при александрійському дворі, Деметрій Фалерський шанував пам'ять свого померлого македонського покровителя. Та-

кий висновок можна зробити на підставі тієї заповзятливості, з якою афінський емігрант відстоював інтереси Птолемея Керавна (див. 4.1.1) – сина Еврідіки (App. Syg. 62; Paus. I, VI, 8; Euseb. Chron. 235a), а отже, онука Антипатра і відповідно – Кассандрового небожа.

⁷⁵ Див., н-д: Davison J. Op. cit. – P. 229; West M. Stesichorus // CQ. – 1971. – # 2. – P. 302-314. Xanthakis-Karamanos G. The influence of Rhetoric on Fourth-Century Tragedy // CQ. – 1979. – # 1. – P. 66-76; Ćwiderkówna A. Hellenika... – S. 334.

⁷⁶ Plat. Phaedr; Is. X, 64; пор. Woodbury L. Helen and the Palinode // Phoenix. – 1967. – # 3. – P. 157-176. При цьому на додатковий інтерес у нашому випадку заслуговує факт існування античної традиції, згідно з якою Паріс викрав лише створену богами копію Єлени. Справжня ж дочка Зевса була перенесена Гермесом не куди-небудь, а саме до Єгипту, де вона й очікувала приїзду чоловіка. – Herod. II, 112-120; Eur. Hel; Apol. Bibl. E. III, 4; VI, 26; Woodbury L. Op. cit. – P. 163-165.

⁷⁷ Pseudo-Aristeas, 315-316; Flav. Ant. XII, II, 14. Подібний випадок псевдо-Аристей і Флавій згадують у зв'язку з істориком другої половини IV століття Теопомпом Хіоським, котрий, до речі як і Деметрій Фалерський, певний час перебував при александрійському дворі (див. 2.1.1; 4.1.1). Цей історик буцімто мав намір оприлюднити деякі положення юдейського права, але був покараний за це тимчасовим божевіллям. Напади хвороби, за словами єврейських письменників, припинилися лише, тоді коли Теопомпові вдалося під час періодів ремісії вимолити у Єгови пробачення ціною щирого каяття та беззастережної відмови від задуманої профанації текстів юдейського Святого Писання. – Pseudo-Aristeas, 314-315; Flav. Ant. XII, II, 14. Схожі мотиви спостерігаємо і в оповідці, що виникла в Антіохії-на-Оронті і дійшла до нас у переказі Лібанія. У ній ідеться про те, як Птолемей Філадельф буцімто вивіз із Сирії статую Артеміді. Але зображення богині, незважаючи на шану, яку складали йому на новому місці, прагнуло повернутися до рідного храму. З цією метою богиня наслала на дружину Птолемея, Арсиною, тяжку хворобу. Внаслідок цього цар був змуше-

ний повернути статую до Сирії, після чого цариця видужала. – Пор. Weber G. *Herrscher und Traum...* – S. 29 Anm. 93; Mueller S. *Op. cit.* – S. 304-305. у цьому ж контексті не можна також не згадати історію про навернення тимчасово осліпленого майбутнього св. апостола Павла, розказану у Книзі діянь св. апостолів. – *Acta Apost.* IX, 1-31.

⁷⁸ Fraser P. *Ptolemaic...* – V. I. – P. 670; V. II. – P. 939 not. 424-427; Ćwiderkówna A. *Hellenika...* – S. 334-335; Коростовцев М.А. *Писцы...* – С. 186.; Chaniotis A. *Religion und Mythos // Kulturgeschichte des Hellenismus...* – S. 142, 450 Anm. 27.

⁷⁹ У Давній Греції існувала міфологічна традиція, згідно з якою Єлена також вважалася богинею. – Visser C. *Op. cit.* – S. 18-20, 44; Basta-Donzelli G. *Op. cit.* – P. 309-311, 314-316.

⁸⁰ Саме таке прізвисько мав цей філософ, свого часу врятований Деметрієм. – *Diog. Laert.* II, 86; 97; Winiarczyk M. *Op. cit.* – S. 64, 87-88.

⁸¹ Див., н-д: Tod M. *Sidelights on Greek Philosophers // JHS.* – 1957. – # 1. – P. 135. Подив із приводу відсутності у мемфіській екседрі статуї Аристотеля висловив В. Хусс. – Huss W. *Aegypten...* – S. 231 Anm. 15.

⁸² У контексті сказаного вище варто також згадати про припущення А. Чугга, згідно з яким тіло Александра до завершення побудови александрійської гробниці перебувало саме у мемфіському Серапейоні. – Chugg A. *Op. cit.* – P. 16-18.

⁸³ Tacit. *Hist.* IV, 83-84; Plut. *De Is.* 28.

⁸⁴ Tacit. *Hist.* IV, 83.

⁸⁵ Plut. *De Is.* 28.

⁸⁶ Diod. XIX, 62; 79; Arr. *Hist. Suc.* 10 (HGF, 156); Plut. *Alex.* 29; *Diog. Laert.* IX, 58-59; пор. Cicero, *Tusc.* II, 52; Val. Max. III, III, e8; Murray O. *Hecataeus of Abdera...* – p. 165; Bagnall R. *The Administration...* – P. 39-40; Miller S. *The Theorodokoi of the Nemean Games // Hesperia.* – 1988. – # 2. – P. 153-155, 160; Hoelbl G. *A History...* – P. 15, 17; Huss W. *Aegypten...* – S. 112, 147, 160; Kimberly W. *Op. cit.* – P. 32. З приводу дискусії стосовно гіпотетичної зради Птолемея Нікокреонтом у 310 році див., н-д: Mitford T. *Further Contributions...* – P. 122, 136; Miller S.

Op. cit. – P. 153-154 not. 7; Bagnall R. The Administration... – P. 39-42; Hoelbl G. A History... – p. 31 not. 38.

⁸⁷ Macrobius I, XX, 16-17; пор. Зелинский Ф.Ф. Религия... – С. 64; Струве В.В. Манефон... – III. – С. 141 прим. 2; Weinreich O. Op. cit. – S. 13; Huss W. Aegypten... – S. 244.

⁸⁸ Шахермайр Ф. Вказ. праця. – С. 285, 290-295.

⁸⁹ Там само. – С. 218, 285, 290 –296.

⁹⁰ Пор. Winter E. Op. cit. – S. 147; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 278.

⁹¹ Paus. I, XVIII, 4; Зелинский Ф.Ф. Религия... – С. 60; Hornbostel W. Op. cit. – S. 176-178; Turner E. Op. cit. – P. 170; Lewis N. Op. cit. – P. 69-70; Walbank F. The Hellenistic... – p. 121; Hoelbl G. A History... – p. 112.

⁹² Sharpe S. Egyptian mythology and Egyptian Christianity. – London: J.R. Smith, 1863. – P. 76; Lewis N. Op. cit. – P. 70; Manning J. Land and Power... – p. 169 not. 186.

⁹³ Schubart W. Die religioese Haltung des fruehen Hellenismus // Der alte Orient.– Bd. 35. – H. 2. – S. 6; Visser C. Op. cit. – S. 22; Bingen J. Graeco-Roman Egypt... – P. 249; Walbank F. The Hellenistic... – P. 121.

⁹⁴ Свенцицкая И.С. Восприятие царя... – С. 106-107; Dillery J. Hecataeus of Abdera... – P. 257, 260, 269; Stephens S. Seeing Double... – P. 100, 120-121, 137-138, 165-166; Mastrocinque A. Op. cit. – P. 177-183; пор. van Oppen de Ruiter B. Op. cit. – P. 110, 113; Самохина Г.С. Образ раннеэллинистического правителя в письменной традиции и его составляющие // Актуальные проблемы всеобщей истории. – в. 6. – 2008. – С. 193-195.

⁹⁵ Не слід забувати, що на початку елліністичного періоду здобуття значущої військової перемоги сприймалося як неодмінна умова для прийняття тим чи іншим діадихом царського достоїнства. – Див., н-д: Suda, beta, 147; пор. Austin M. Op. cit. – P. 457-458; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 40; Walbank F. The Hellenistic... – P. 57; Billows R. Kings and colonists... – P. 21, 89; idem, Antigonus the One-Eyed... – P. 245-246;

Baker P. *Op. cit.* – P. 275-276; Chaniotis A. *War...* – P. 57; Mastrocinque A. *Op. cit.* – P. 108; Weber G. *Die neuen Zentralen...* – S. 102; Eckstein A. *Hellenistic Monarchy...* – P. 249-250, 253-254, 257-258; Смирнов С.В. Вказ. праця. – С. 164.

⁹⁶ Xen. *Oecon.* 21; idem, *Memor.* III, 4, 7; IS. II, 9-17; IX, 41-44; Plat. *Euthyd*; idem, *Polit*; idem, *Resp.* V; Arist. *Nicomach.* VIII, 12 (X); Polyb. VIII, 12; Plut. *Demetr.* – 42; Amm. Marc. XXIX, II, 18; XXX, VIII, 14; Suda, beta, 147; Westermann W. *The Ptolemies...* – p. 282; Ćewiderkówna A. *Hellenika...* – S. 80; Свенцицкая И.С. Восприятие царя... – С. 102-108; Bravo B., Wipszycka E. *Op. cit.* – S. 39-44; Gruen E. *introduction...* – P. 5; Bringmann K. *Op. cit.* – P. 8-10; Billows R. *Kings and colonists...* – P. 58, 67; Chaniotis A. *War...* – P. 57-62; Alonso V. *Op. cit.* – P. 188-200; Mastrocinque A. *Op. cit.* – P. 180; також пор. Bingen J. *Ptolemy I...* – P. 17-18; Weber G. *Dichtung und hoefische Gesellschaft...* – S. 4, 19-32, 64, 70-71, 213 Anm. 1; Herman G. *Op. cit.* – P. 217-218; Mori A. *Op. cit.* – P. 13 not. 48; Самохина Г.С. Образ раннеэллинистического правителя... – С. 193-203; Eckstein A. *Hellenistic Monarchy...* – P. 253-255.

⁹⁷ Theocr. *Idyl.* XV; XVII; call. *Hymn.* I; II; IV; Polyb. V, 34; Strab. XVII, I, 11; Philo Alex. II, V, 29-30; пор. Пикус Н.Н. Переломный период... – С. 57; пор. Weber G. *Dichtung und hoefische Gesellschaft...* – S. 221-231, 241-242, 302-319; Stephens S. *Seeing Double...* – P. 143-146, 148-150, 158-170.

⁹⁸ Пор. Walbank F. *Antigonos Doson's Attack on Cytinium* (REG 101 (1988), 12-53) // ZPE. – Bd. 76 (1989). – P. 185.

⁹⁹ Theocr. *Idyl.* XVII; OGIS, 54; Satyros (FGH, 631, 2); пор. Theoph. II, 7; Euseb. *Chron.* 161; *Chron. Paschal.* 113.3; Bevan E. *The House...* – P. 21; Nilsson M. *Geschichte der griechischen Religion...* – S. 154; Бенгтсон Г. Вказ. праця. – С. 30-31; Collins N. *Op. cit.* – P. 436; Hoelbl G. A *History...* – P. 14; Huss W. *Aegypten...* – S. 90; Mori A. *Op. cit.* – P. 25 not. 40. Слід зазначити, що, на думку таких дослідників, як В. Тарн і Г. Вебер, історія про кровну спорідненість матері Сотера з Аргеадами була всього лише черговою птолемейською пропагандистською фікцією.

– Пор. Tarn W. Two Notes... – P. 57-61; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 74 Anm. 1.

¹⁰⁰ Також пор. Theocr. Idyl. XXIV; Stephens S. Seeing Double... – 128-130.

¹⁰¹ Пор. Huss W. Aegypten... – S. 93, 95. Не виключено, що саме про невибагливість Сотера йдеться також в анекдоті, який Ціцерон, з досить недоречними коментарями, згадує у зв'язку з якимось із Птолемеїв. – Cicero, Tusc. V, 97; пор. Huss W. Aegypten... – S. 95.

¹⁰² Tacit. Hist. IV, 83; також див. 2.2.1; 3.2.2.

¹⁰³ Paus. IX, XVI, 1; Diod. XX, 100; Rosen K. Op. cit. – S. 467.

¹⁰⁴ Див., н-д: Miguel Angel E. La pintura bajo los dos primeros Ptolomeos // AEA. – V. 49 (1976). – P. 39-48; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 137; Huss W. Aegypten... – S. 93, 234.

¹⁰⁵ Див., н-д: Bevan E. The House... – P. 22-38; Бенгтсон. Г. Вказ. праця. – С. 35-58; Hoelbl G. A History... – P. 14-24; Huss W. Aegypten... – S. 97-212.

¹⁰⁶ Про це, вочевидь, мали потурбуватися історики, котрі годувалися при александрійському дворі. Сліди їхніх творів, що мали відверто проптолемеївський характер, можна віднайти, наприклад, у праці Діодора Сицилійського. – Пор. Rosen K. Op. cit. – S. 467-471.

¹⁰⁷ Diod. XVIII, 28; 34; XIX, 83-85; Rosen K. Op. cit. – S. 467; Бенгтсон Г. Вказ. праця. – С. 32-34, 47-48; Huss W. Aegypten... – S. 92-93; Manning J. Land and Power... – P. 104, 106, 140.

¹⁰⁸ За весь час війн діадохів Птолемей Сотер не виграв жодної значної битви (див. Mahaffy J.P. Op. cit. – P. 38, 54; Huss W. Aegypten... – S. 97-212). Перемогу ж у битві при Газі, на мій погляд, слід поставити скоріше у заслугу Селевку, котрий у такий спосіб віддячив сину Лага за надання політичного притулку у Єгипті. В усякому разі, відомо, що саме Селевк спонукав Сотера до активних дій проти Деметрія й особисто брав участь у керівництві битвою (див. App. Syr. 53-54; Diod. XIX, 80-83; Porphyg. Chron. 3, 4; Дройзен И. Вказ. праця. – Т. II. – С. 281; Бенгтсон Г. Вказ. праця. – С. 49). В. Хусс, котрий висловлює

діаметрально протилежну думку щодо полководницьких здібностей Сотера (Huss W. *Aegypten...* – S. 91-93), на мій погляд, плутає їх із політичним хистом, якого синові Лага насправді не бракувало.

¹⁰⁹ Пор. Diod. XVIII, 14; 28; 33.

¹¹⁰ Diod. XIX, 86.

¹¹¹ Plut. *De cohibenta ira*, 9.

¹¹² Lucian. *Calumn.* – 2-5; пор. Ćwiderkówna A. *Hellenika...* – S. 142; Huss W. *Aegypten...* – S. 234 Anm. 47.

¹¹³ Plin. *Hist. Nat.* XXXV, 89; пор. Huss W. *Aegypten...* – S. 234 Anm. 47.

¹¹⁴ Більш промовисто стосовно піклування Птолемеїв про підтримання іміджу справедливих володарів, доступних для будь-якого пересічного прохача, свідчить згадана вище форма укладання т.зв. ентевксейс, формально адресованих на ім'я правлячого монарха (див. 3.1.1); пор. також: Weber G. *Dichtung und hoefische Gesellschaft...* – S. 28. Anm. 2.

¹¹⁵ Diod. XVIII, 35-36.

¹¹⁶ Plat. *Resp.* V.

¹¹⁷ Пор. Huss W. *Aegypten...* – S. 230-234.

¹¹⁸ Flav. *Ant.* XII, II, 12; Diog. *Laert.* II, 111, V, 58; Plut. *De cohibenta ira*, 9.

¹¹⁹ Diod. XVIII, 33-36; Arr. *Hist. Suc.* 9 (FGH, 156); Just. XIII, 6; 8; Дройзен И. Вказ. праця. – Т. II. – С. 98-99; Hoelbl G. *A History...* – p. 15; Huss W. *Aegypten...* – S. 112-115.

¹²⁰ Стосовно поразки Птолемея при Саламіні див. Marm. Par. B21 (FGH, 239); Diod. XX, 46-53; App. *Syr.* 54; P. Trog. *Prol.* XV; Just. XV, 2; Plut. *Demetr.* 15-17; idem, *Ant.* 89; Paus. I, VI, 6; Polyae. IV, VII, 7; Oros. III, 23; Hier. *Chron.* 1712; пор. Billows R. *Antigonos the One-Eyed...* – P. 152-156; Huss W. *Aegypten...* – S. 182-184. З приводу оборони Сотером Єгипту від Антигона див. Diod. XX, 73-76; Plut. *Demetr.* 19; Paus. I, VI, 6; пор. Billows R. *Antigonos the One-Eyed...* – P. 163-166; Huss W. *Aegypten...* – S. 185-187.

¹²¹ Про облогу Родоса і причетність Птолемея до боротьби родосців проти Деметрія Поліоркета див. Marm. Par. B23 (FGH, 239); Diod. XX, 81-88; 91-100; P. Trog. Prol. XV; Vit. X, 16; Plut. Demetr. 19-22; Paus. I, VI, 6; VIII, 6; Polyae. IV, VI, 16; Athen. V, 206d; Amm. Marc. XXIII, IV, 10; XXIV, II, 18; пор. Billows R. Antigonos the One-Eyed... – P. 166-170; Huss W. Aegypten... – S. 188-190. Стосовно дуже вірогідної наявності хронологічного та контекстуального зв'язку між родоськими подіями і прийняттям Сотером царського титулу див. Marm. Par. B23 (FGH, 239); Koenen L. The Ptolemaic King... – P. 73-79; Billows R. Antigonos the One-Eyed... – P. 160-161, 170; Manning J. Land and Power... – p. 44. Низка дослідників на підставі свідчень літературних джерел (P.Koeln. 247; Diod. XX, 53; App. Syr. 54; Plut. Demetr. 18; Just. XV, 2) продовжує датувати зазначену подію 306 роком (Lehmann G. Das neue Kolner Historiker-Fragment (P.Koln Nr.247) und die cronikh suntaxiV des Zenon von Rhodos (FGrHist 523) // ZPE. – Bd. 72 (1988). – S. 6-9; Funke P. "Chronikai syntaxeis kai istoriai" Die rhodische Historiographie in hellenistischer Zeit // Klio. – Bd 76 (1994). – S. 260-262). Проте, з моєї точки зору, у цьому випадку слід надавати перевагу свідченням ділових документів (зокрема, демотичних папірусів), а також Пароській хроніці. Детальніше стосовно дискусій навколо дати проголошення Птолемея Сотера царем див. Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 56-60; Hoelbl G. A History... – P. 20-22; Huss W. Aegypten... – S. 191; Пети П., Ларонд А. Вказ. праця. – С. 9; а також – <http://www.tyndalehouse.com/Egypt/ptolemies/ptolemy_i.htm#Soter.7>.

¹²² Див. також: Смотрич А.П. Геронт... – С. 133; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 19.

¹²³ Xen. Oecon. 4; 21; див. також: Ковельман А.Б. Archiv... – С. 208; Ewiderkówna A. Hellenika... – S. 78-79; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 47 Anm. 5, 66 Anm. 2, 362.

¹²⁴ Call. Hymn. IV.

¹²⁵ Shubart W. Verfassung... – S. 37; Ковельман А.Б. Концепция

protymia... – С. 178-179; пор. Funck B. Herrscherkult der Seleukiden – Religion einer Elite oder Reichsideologie? // Klio. – 1991. – # 2. – С. 405-407.

¹²⁶ Див., н-д: Schubart W. Spuren politischer Autonomie... – С. 42-43; Климов О.Ю. Некоторые черты массового политического сознания греков в эллинистический период // Античное общество – IV: Власть и общество в античности. Материалы международной конференции антиковедов, проводившейся 5-7 марта 2001г. на историческом факультете СПбГУ. – СПб., 2001. – <<http://www.centant.pu.ru/centrum/publik/confcent/2001-03/klimov.htm>>; також див. 2.1.1. Правда, слід відзначити, що головну увагу О.Ю. Климов приділив державі Селевкідів.

¹²⁷ Придик Е.М. Вказ. праця. – С. 9; Ейне А. Птолемида... – С. 20.

¹²⁸ Про реальну можливість безперешкодного повернення, при бажанні, з Єгипту на батьківщину свідчить хоча б велика кількість бронзових перснів птолемеївського типу, знайдених у тому числі й у Північному Причорномор'ї (див. 3.1.3). В усякому разі, насильницьке утримання у птолемеївській в'язниці Аристофана Візантійського, котрий протягом першої чверті II століття був керівником Александрійської бібліотеки, а потім вирішив переїхати до Пергама на запрошення Атталідів, видається прикритим винятком. – Пор. Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 309, 361; V. II. – P. 666 not. 123; Erskine A. Culture and Power... – P. 46-47 not. 43.

¹²⁹ Westermann W. The Ptolemies... – P. 270-287; Rostovtzeff M.I. The Social and economic... – V. I. – P. 263, 323; Stringfellow B. Op. cit. – P. 45; Billows R. Kings and colonists... – P. 159, 213. Не випадково американський папіролог Н. Льюїс додав до вступної частини своєї монографії “Греки у птолемеївському Єгипті” промовистий підзаголовок: “Ельдорадо на Нілі”. – Lewis N. Op. cit. – P. 8.

¹³⁰ Гиро П. Вказ. праця. – С. 337-389.

¹³¹ Rostovtzeff M.I. The Social and economic... – V. I. – P. 421-422; пор. Świderek A. W. „Państwo” Apolloniosa... – S. 189-190, 365 Przyp. 18-19, 21.

¹³² Поп. Effe B. Die Literatur als Spiegel epochalen Wandels // Kulturgeschichte des Hellenismus... – S. 261.

¹³³ Лосев А.Ф. История античной эстетики. Ранний эллинизм. – Москва: Искусство, 1979. – С. 11-20; Кошеленко Г.А. Греция... – С. 109-111; Stringfellow B. Op. cit. – P. 42-45.

¹³⁴ Jones A. Op. cit. – P. 5-6; також див. вступ; 3.1.1.

¹³⁵ Schubart W. Die Griechen... – S. 19.

¹³⁶ Бикерман Э. Хронология... – С. 259, 261.

¹³⁷ Див., н-д: Rostovtzeff M.I. The Social and economic... – V. I. – P. 267-332; Ćwiderek A. Hellada... – S. 173-193; Бенгтсон Г. Вказ. праця. – С. 139-171.

¹³⁸ Тарн В. Вказ. праця. – С. 171; Rostovtzeff M.I. The Social and economic... – V. I. – P. 267; Бенгтсон Г. Вказ. праця. – С. 165-166; Huss W. Aegypten... – S. 313; Manning J. Land and Power... – P. 104, 106, 140; idem, The Ptolemaic Economy... – P. 7.

¹³⁹ Ćwiderkówna A. Hellenika... – S. 134-135.

¹⁴⁰ Певні сумніви з цього приводу висловила Дж. Тунні. – Tunny J. The Health of Ptolemy II Philadelphus // BASP. – V. 38 (2001). – P. 119-134.

¹⁴¹ Athen. XII, 536d-e; Ael. Var. Hist. IV, 15; поп. Strab. XVII, I, 5.

¹⁴² Strab. XVII, I, 5; Philo Alex. II, V, 29-30; Athen. XII, 536d; Ael. Var. Hist. IV, 15; поп. Пикус Н.Н. Переломный период... – С. 57; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 83-85; Huss W. Aegypten... – S. 317-318.

¹⁴³ Pseudo-Aristeas; Flav. Ant. XII, II.

¹⁴⁴ Поп. Фролов Э.Д. Античный Мусейон... – С. 21-22.

¹⁴⁵ Тураев Б.А. История... – С. 652; Тарн В. Вказ. праця. – С. 167; Rostowtzeff M.I. The Social and Economic... – V. I. – P. 263; Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 63; Бенгтсон Г. Вказ. праця. – С. 50-51.

¹⁴⁶ Bevan E. The House... – P. 86; Тарн В. Вказ. праця. – С. 189-190; Rostowtzeff M.I. The Social and Economic... – V. II. – P. 706-707; Пикус Н.Н. Переломный период... – С. 62; він же, Царские земледельцы... –

С. 81-82; Левек П. Вказ. праця. – С. 85-87; Walbank F. The Hellenistic... – P. 119-120; Klinkott H. Op. cit. – S. 234, 472 Anm. 102.

¹⁴⁷ Бикерман Э. Хронология... – С. 258; Бенгтсон Г. Вказ. праця. – С. 48; Huss W. Aegypten... – S. 216; Manning J. Land and Power... – P. 44.

¹⁴⁸ Бенгтсон Г. Вказ. праця. – С. 39; Johnson J. Op. cit. – P. 142; Huss w. Aegypten... – S. 16-54; Chimko C. Foreign Pharaohs: Self-Legetimization and indigenous Reaction in Art and Literature // JSSEA. – V. 30 (2003). – P. 15-57; Manning J. Land and Power... – P. 40; Trigger B., et Al. Op. cit. – P. 232-252, 279-345.

¹⁴⁹ Саме у політиці, започаткованій Сотером щодо місцевого населення Єгипту, можна вбачати відсутність серйозних успіхів антиптолемейських виступів, на відміну від тієї ж антиперської боротьби. – Пор. Trigger B. Op. cit. – P. 195.

¹⁵⁰ Не слід забувати, що резиденцією Сотера протягом перших років його правління була не Александрія, а Мемфіс. – Murray O. Hecataeus of Abdera... – P. 142; Murray O., Stern M. Op. cit. – P. 166; Huss W. Aegypten... – S. 216-217; Stephens S. Seeing Double... – P. 13, 239; Weber G. Die neuen Zentralen... – S. 105, 441 Anm. 23.

¹⁵¹ Пор. Mooren L. The Nature... – P. 208; Koenen L. The Ptolemaic King... – P. 73-80; Huss W. Aegypten... – S. 58, 215; Hoelbl G. A History... – P. 77-78, 80-81; див. також: Stephens S. Seeing Double... – P. 14 not. 33; Mori A. Op. cit. – P. 21 not. 14; Monson A. Agrarian institutions... – P. 136. Щодо сумнівів стосовно єгипетської коронації Александра і перших трьох Птолемей див., н-д: Mueller S. Op. cit. – S. 173-175.

¹⁵² Стосовно єгипетської царської титулатури перших трьох Птолемей див. Koenen L. The Ptolemaic King... – P. – 59-62; Hoelbl G. A History... – P. 80-81; Huss W. Aegypten... – S. 215-216, 252-253, 336-337 або веб-сторінки електронного проекту Egyptian royal genealogy К. Беннетта, присвячені відповідним представникам александрійської династії: <http://www.tyndalehouse.com/Egypt/ptolemies/ptolemy_i.htm>; <http://www.tyndalehouse.com/Egypt/ptolemies/ptolemy_ii.htm>; <http://www.tyndalehouse.com/Egypt/ptolemies/ptolemy_iii.htm>.

¹⁵³ Herod. IV, 166-167; Curt. IV, VII; Strab. XVII, I, 12; пор., н-д: Stephens S. Seeing Double... – P. 239; Manning J. Land and Power... – P. 40-43; idem, The Ptolemaic Economy... – P. 6.

¹⁵⁴ Струве В.В. Общественный строй... – С. 68; пор. Bonacasa N. Op. cit. – P. 87-88. Що ж до терміна “земля, завойована списом”, то він означав не поневолене становище країни та її корінного населення, а доказ на право царя неподільно розпоряджатися тією чи іншою територією (див. 3.1.1). Пор. також: Рожанский И.Д. Вказ. праця. – С. 53-54). До того ж протягом елліністичного періоду цей термін використовувався переважно як своєрідний юридичний аргумент, що висувався в ході міждержавних територіальних конфліктів. – Diod. XVIII, 39; XIX, 105; XX, 76; Polyb., V, 67; XVIII, 51; Huss W. Aegypten... – S. 102-104, 256-257; Manning J. Land and Power... – P. 158; Chaniotis A. War... – P. 181-184; пор. Hammond N.G.L. The Continuity... – P. 157.

¹⁵⁵ Див., н-д: Dillery J. The first Egyptian Narrative History... – P. 107-113; Hoelbl G. A History... – P. 77-86; Stephens S. Seeing Double... – P. 13-14. Я не можу погодитися з твердженням деяких вчених про те, що так звана демотична хроніка, написана у III столітті, мала антимакедонське спрямування. – McCown C. Hebrew and Egyptian Apocalyptic Literature // HThR. – 1925. – # 4. – P. 387-392; Lloyd A. Nationalist Propaganda in Ptolemaic Egypt // Historia. – Bd. 31 (1982). – P. 41-45; Huss W. Some Thoughts... – P. 161-162. Більш периконливим видається мені припущення, згідно з яким хроніка виступала винятково як антиперський памфлет. – Кинжалов Р.В. Вказ. праця. – С. 542; Jasnow R. Op. cit. – P. 102; Dillery J. The first Egyptian Narrative History... – P. 110 not. 58; Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 299-300. Зрештою, враховуючи гераклеопольське походження цього твору, його навіть скоріше слід розцінювати як прояв традиційного гераклеопольського місництва, що іноді межувало із сепаратизмом, а то й із прагненням до загальноєгипетського панування. – Пор. Брестед Д., Тураев Б. Вказ. праця. – Т. 1. – С. 154, 163; Lloyd A. Op. cit. – P. 41-45, 54 not. 69; Hoelbl G. A History... – p. 153; Huss W. Aegypten... – S. 21, 214; Trigger B., et

al. Op. cit. – Р. 112-116, 235, 240-241, 247, 249 (сюди ж, вірогідно, слід віднести й зміст автобіографічної стели номарха Гераклеополя Самтауї-Тefнахта, котрий наприкінці IV століття визнавав справжнім царем Єгипту лише власного небесного покровителя – гераклеопольського бога Хершефі (пор. Тураев Б.А. История... – С. 581-582; Trigger B., et al. Op. cit. – Р. 295-296, 298-299), на що мені свого часу люб'язно вказав І.А. Ладинін). Взагалі ж, стосовно неоднозначного характеру демотичної літератури птолемеївських часів див. Dillery J. The first Egyptian Narrative History... – Р. 111; пор. Fischer-Bovet C. Army and Society... – Р. 299-300

¹⁵⁶ Говорячи про статус сина Лага в зазначений період, не можна не згадати про P.Eleph. 1: шлюбний контракт, датований 311 роком. У ньому поряд із роком царювання Александра IV вказувався рік правління Птолемея як сатрапа. Подібна практика ніколи не поширювалася не лише на сатрапів часів перського панування в Єгипті, а й навіть на птолемеївських співправителів, починаючи із Сотерового сина, майбутнього Птолемея II Філадельфа. – Huss W. Aegypten... – S. 225-226; пор. Funke P. Philippos III. Arrhidaios und Alexandros IV. “von Amun auserwahlt” // Gerión (An). – V. 9 (2005). – S. 49.

¹⁵⁷ Повний текст “Стели сатрапа” в англійському перекладі міститься у праці Дж.П. Магаффі (Mahaffy J.P. Op. cit. – Р. 38-41); два ще не опубліковані російські переклади цього документа я отримав завдяки люб'язності І.А. Ладиніна та М.В. Панова. Детальніше про аналіз незалежницьких тенденцій у “Стелі сатрапа” див.: Ладинін І.А. К датировке “Стелы сатрапа” и интерпретации ее исторической части (Urk. П. 12.12-15.16) // Межгосударственные отношения и дипломатия в античности. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 2000. – С. 178-190; он же, Обозначение Stt... – С. 3-19.

¹⁵⁸ Цікаво, що, навіть зізнаючись у давніших безпідставних острахах щодо відповідності Птолемея Евергета як фараона, причиною чому став кількарічний недостатній розлив Нілу (OGIS, 56; також див. 4.3), представники місцевого жрецтва, скоріше за все, мали на

увазі паралелі з обставинами правління не іноземних, а суто єгипетських володарів обох земель. – Ладынин И.А. Оформление культа... – С. 235-238.

¹⁵⁹ OGIS, 56, 90; Тураев Б.А. История... – С. 649-650; Momigliano A. Op. cit. – P. 180-189; Пикус Н.Н. Переломный период... – С. 61-62; Lorton D. The Supposed Expedition of Ptolemy II to Persia // JEA. – V. 57 (1971). – P. 162-164; Winnicki J.-K. Operacje... – S. 96-97; Baines J. Kingship, definition of culture, and legitimation // Ancient Egyptian kingship / Ed. D. O'Connor, D. Silverman // Probleme der Aegyptologie. – Bd. 9 (1995). – P. 40; Selden D. Op. cit. – P. 335-336; Huss W. Aegypten... – S. 346-347; Stephens S. Seeing Double... – P. 13-15; Mueller S. Op. cit. – S. 300-305. Цікавим є припущення І.А. Ладиніна, котрий вважає, що відповідно до ідеології елліністичного Єгипту повернення зображень богів можна розцінювати як акцію, котра за передньоазіатським зразком знаменує відродження державної незалежності (Ладынин И.А. Сведения о возвращении из Азии египетских культовых предметов правителями династии Птолемеев // Античность в современном измерении. Тезисы докладов всероссийской научной конференции, посвященной 35-летию научного кружка “Античный понедельник”. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 2001. – С. 90-92; він же, Третья Сирийская война... – С. 273-287; Mueller S. Op. cit. – S. 300-305). До речі, на недвозначний зв'язок між поверненням вивезених із Країни Нілу статуй місцевих богів і відродженням єгипетської держави вказує автор “Пророцтва ягняти”, час написання або ревізії якого, скоріше за все, припадає на птолемеївський період. – McCown C. Op. cit. – P. 394-396; Huss W. Some Thoughts... – P. 162.

¹⁶⁰ Manning J. Land and Power... – P. 169; Ладынин И.А. Основные этапы... – с.. – С. 178; Cohen G. Op. cit. – P. 410 not. 4. Існує альтернативне прочитання цього тексту, згідно з яким у зазначеному документі йдеться лише про неприємності, що спіткали Александрію. – Пор. Cohen G. Op. cit. – P. 410 not. 4.

¹⁶¹ Bell H. Alexandria ad Aegyptum // JRS. – 1946. – # ½. – P. 130-132;

Ūwiderkówna A. *Hellenika*... – S. 125; Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 80; Bravo B., Wipszycka E. *Op. cit.* – S. 202-203; Manning J. *Land and Power*... – P. 169; Ладынин И.А. Основные этапы... – с. 178; Cohen G. *Op. cit.* – P. 409-423.

¹⁶² Pseudo-Callisth. I, 34; пор. Tarn W. *Ptolemy*... – p. 252; Welles C. *The Discovery*... – P. 283 not. 64; Favard-Meeks Ch. *Le Delta egyptien et la mer jusqu'a la fondation d'Alexandrie* // SAK. – Bd. 16 (1989). – P. 62-63; Bagnall R. *Decolonizing*... – P. 231; пор. Cohen G. *Op. cit.* – P. 356, 366 not. 16.

¹⁶³ Fraser P. *Alexandria ad Aegyptum Again* JRS. – 1949. – # ½. – P. 56; idem, *Ptolemaic*... – V. I. – P. 107-109; Walbank F. *The hellenistic*... – P. 113; пор. Bell H. *Alexandria*... – P. 130-132; Pestman P. *The new papyrological primer*... – P. 24-25; Stephens S. *Seeing Double*... – p. 13; а також Cohen G. *Op. cit.* – P. 356.

¹⁶⁴ Plin. *Hist. Nat.* V, 62; Tacit. *Hist.* IV, 84; Pseudo-Callisth. I, 31; 34; Ладынин И.А. К датировке “Стелы сатрапа”... – с. 189; Stephens S. *Seeing Double*... – P. 13.

¹⁶⁵ Пор. Bagnall R. *Decolonizing*... – P. 231.

¹⁶⁶ Schubart W. *Verfassung*... – S. 27; Ūwiderkówna A. *Hellenika*... – S. 127.

¹⁶⁷ Jaehne A. *Alexandreion Chora*... – S. 72, 79-80.

¹⁶⁸ Деякі дослідники взагалі припускають, що, за зразком фараонівського Єгипту, за часів Лагідів могли існувати два діюкети, один із яких завідував фінансами Нижнього Єгипту, а другий – Верхнього. – Turner E. *Op. cit.* – P. 143-144; Литвиненко Ю.Н. *Хозяйство*... – С. 13; див. також: Thomas J. *Aspects of the Ptolemaic civil service: the dioiketes and the nomarch* // *Das Ptolemaische Aegypten*... – P. 188-191, 194; Hoelbl G. *A History*... – P. 58; Manning J. *Land and Power*... – p. 36 not. 52.

¹⁶⁹ Rostovtzeff M.I. *The Social and economic*... – V. II. 1091; Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 84; Fraser P. *Ptolemaic*... – V. I. – P. 97, 105; V. II. – P. 179f not. 31; Lewis N. *Op. cit.* – P. 48.

¹⁷⁰ Strab. XVII, I, 7-10.

¹⁷¹ Ibid. XVII, I, 7, 10; Stephens S. Seeing Double... – p. 240; Manning J. Land and Power... – p. 51 not. 145.

¹⁷² Val. Max. Praef; Mueller H.-F. D. R. Shackleton Bailey, “Valerius Maximus: Memorable Doings and Sayings. Two volumes. Loeb Classical Library. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000” // BMCR. – 2002. – # 6. – <<http://ccat.sas.upenn.edu/bmcr/2002/2002-06-35.html>>.

¹⁷³ Val. Max. I, IV, E1.

¹⁷⁴ Strab. XVII, I, 6; Curt. IV, VIII; Plut. Alex. 26; Arr. Anab. III, 2; Pseudo-Callisth. I, 32.

¹⁷⁵ Arr. Anab. III, 2.

¹⁷⁶ Поп. Arr. Anab. I, 10; 25; II, 18; 26-27; III, 2; 8; 15; IV, 4; 15. Виявляється, у цьому випадку можуть бути хіба що віщування, згадані Арріаном із приводу смерті Александра (ibid. VII, 16; 18).

¹⁷⁷ Pseudo-Kallisth. I, 34. Стосовно традиції, згідно з якою греки називали єгипетських жерців віщунами (пророками), див., н-д: Монте П. Вказ. праця. – С. 359-360.

¹⁷⁸ Pseudo-Callisth. I, 30; 34. При цьому М. Ель-Аббаді проводить деякі досить цікаві паралелі між зазначеним фрагментом із твору псевдо-Каллістена та суто єгипетськими історіями, пов'язаними з постатями фараона Аменемхета III і цариці Хатшепсут. Насамперед йдеться про ту важливу роль, яку в усіх трьох випадках відігравало посилення на авторитет і волю бога Амона. – el-Abbadi M. The Island of Pharos in Myth and History // Alexandria between Egypt and Greece... – P. 263-265.

¹⁷⁹ У достовірності цього епізоду з роману псевдо-Каллістена не сумнівався лише Ч. Уеллес. – Welles C. The Discovery... – p. 277-286..

¹⁸⁰ Див., н-д: Коростовцев М.А. Религия... – С. 45-46. Яскравий приклад використання зазначеного топосу щодо александрійських володарів ми зустрічаємо у Другому пітомському написі. У цьому декреті, виданому синодом єгипетських жерців, між іншим, говориться про те, що боги Єгипту уві сні передrekli Птолемею Філопатору перемогу, згодом ним отриману в битві при Рафії над Антіохом III. – Поп. Weber G. Herrscher und Traum... – S. 8; Hoelbl G. A History... – P. 162-165.

¹⁸¹ Пор. Ладынин И.А. К датировке “Стелы сатрапа”... – С. 188-191.

¹⁸² P.Oxy. 2332.

¹⁸³ McCown C. Op. cit. – P. 398-401; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 197-198; Huss W. Some Thoughts... – P. 161-162; Dillery J. The first Egyptian Narrative History... – P. 103; Ладынин И.А. Основные этапы... – С. 175.

¹⁸⁴ P.Oxy. 2332.

¹⁸⁵ Пор. Ćwiderek A. W „Państwo” Apolloniosa... – S. 58-59, 330 Przyp. 2; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 197. До аналогічного висновку на аналогічній підставі (див. нижче) прийшов А. Спелінджер стосовно іншого єгипетського твору, перекладеного грецькою, а саме “Сну Нектанеба”. – Spalinger A. The Date of the Dream of Nectanebo // SAK. – Bd. 19 (1992). – P. 298-299.

¹⁸⁶ Свого часу К. Мак-Коун не виключав можливості, що під поясноносцями треба розуміти сирійців (McCown C. Op. cit. – P. 398). Л. Кенен припускає можливість існування більш раннього варіанта “Пророцтва”, зміст якого мав проеллінський (тобто антиперський, а може, й антигалатський) характер. – Див. Koenen L. Die Adaptation... – S. 182-184; The Ptolemaic King... – P. 84; пор. Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 379 Anm. 1; Huss W. Some Thoughts... – p. 162. Немає сумніву в існуванні більш пізніх, антиєврейських, варіацій на тему “Пророцтва”. – Koenen L. The Ptolemaic King... – P. 84-85; пор. Wilcken U. Zur aegyptisch-hellenistischen Litteratur // Aegyptiaca. Festschrift fuer Georg Ebers zum 1. Maerz 1897. – Leipzig: Engelmann, 1897. – S. 151-152.

¹⁸⁷ P.Oxy. 2332. Стосовно різного датування “Пророцтва гончаря” див., н-д: McCown C. Op. cit. – P. 399-400; Ćwiderek A. W „Państwo” Apolloniosa... – S. 58-59, 329-330 Przyp. 1-2; Смотрич А.П. А. Ćwiderek... – С. 168-169; Маслюк В.П. До питання про походження грецького фольклору в елліністичному Єгипті // Питання класичної філології. – Вип. 3. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1963. – С. 78-83; вона ж, Із грецько-єгипетського фольклору: Дис... канд. філолог.

наук: 10.01.06. – Львів, 1963. – С. 19-121; вона ж, Пам'ятка греко-єгипетського фольклору Р.Ох. 2332 // Збірник робіт аспірантів романо-германської і класичної філології. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1963. – С. 9-16; Jones A. Op. cit. – P. 8; Koenen L. A Supplementary Note on the Date of the Oracle of the Potter // ZPE. – Bd. 54 (1984). – P. 9-13; idem, The Dream of Nektanebos... – P. 190; idem, The Ptolemaic King... – P. 84; Lloyd A. Op. cit. – P. 50-51; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 197-198; Dillery J. The first Egyptian Narrative History... – P. 103 not. 34; Manning J. Land and power... – p. 170; Potter D. Op. cit. – P. 427; Klinkott H. Op. cit. – S. 472 Anm. 94. Щодо вторгнення Антіоха Епіфана до Єгипту (169–168 роки) див. Polyb. XXVII, 19; XXVIII, 18-23; XXIX, 23; 26-27; XXX, 26; Machab.-I. 1; Machab.-II. 5; Diod. XXX, Fr. 2; 14-18; XXXI, Fr. 1-2; Liv. XLIV, XIX, 8-9; XLV, XI-XII; XXIII, 12; App. Syr. 66; Vel. Pat. – I, 10; Plin. Nat. Hist. XXXIV, 24; P. Trog. Prol. XXXIV; Just. XXXIV, 2-3; Flav. Ant. XII, V, 2; Athen. III, 124e; Euseb. Chron. 161d; Hier. Chron. 1845; Porphy. Fragm. 49-50 (FGH, 260); = Hier. Com. in Dan. VIII, 9; XI, 24-27; 29-30; Sulp. Sev. Chron. II, 18; Zonar. IX, 25; Ioann. Malala, Chron. 205-206; Otto W. Zur Geschichte der Zeit des 6 Ptolemaers. – Muenchen: Verlag der Bayer. Akkad. Wis., 1934, S. 52-89; щодо характеристики політики Птолемея VIII Євергета II (145–116 роки) див. нижче, а також: Тарн В. Вказ. праця. – С. 188; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 208-210.

¹⁸⁸ Це припущення було висловлене І.А. Ладініним у рамках нашої дискусії, що мала місце під час Міжнародної наукової конференції “Актуальні проблеми історії стародавнього світу” (17-18.05.2007, Київ). До речі, раніше російський дослідник поділяв загальноприйняту думку про існування єгиптомовного оригіналу “Пророцтва”. – Ладінін І.А. Основные этапы... – С. 152, 175.

¹⁸⁹ McCown C. Op. cit. – P. 399; Jones A. Op. cit. – P. 8-9; Nilsson M. Geschichte der griechischen Religion... – S. 111; Ćwiderek A. Kiedy piaski... – S. 167; Lloyd A. Op. cit. – P. 50-51; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 197; Potter D. Op. cit. – P. 427.

¹⁹⁰ Коростовцев М.А. Писцы... – С. 176-177; Ладынин И.А. Основные этапы... – С. 152.

¹⁹¹ Дуже цікаве, хоча й дещо полемічне припущення стосовно цілей “Пророцтва” зробив Д. Поттер. – Див. Potter D. Op. cit. – P. 427.

¹⁹² Пор. Klinkott H. Op. cit. – S. 235, 273 Anm. 113-114.

¹⁹³ Брестед Д., Тураев Б. Вказ. праця. – Т. 1. – С. 353; Т. 2. – С. 3, 5.

¹⁹⁴ Латышев В.В. Вказ. праця. – С. 43; Серова С.Ю. Культ Агатос Даймон... – С. 220. У цьому контексті варто також згадати історію з Троянського циклу про викрадення з міста Пріама священного Палладія. – Phylarch. 47 (FGH, 81); Apol. Bibl. E. V, 10-13; пор. Lycophr. 655; Vergil. Aen. II, 165-195; Tryph. 56; suda, delta, 1164; див. також: Грейвс Р. Вказ. праця. – С. 511-513; Luyster R. Symbolic Elements of the Cult of Athena // History of Religions. – 1965. – # 1. – P. 156.

¹⁹⁵ Syll. 50 B; Strab. XVII, I, 7; P.C.Z. 59.012; P.Tebt. 8; Westermann W. The „Dry Land“ in Ptolemaic and Roman Egypt // CPh. – 1922. – # 1. – P. 28; Vaggi G. Siria e Siri nei documenti dell’Egitto greco-romano // Aegyptus. – 1937. – # ½. – P. 39-40; Тарн В. Вказ. праця. – С. 177; Rostovtzeff M. Alexandrien... – S. 74-76; Rostovtzeff M.I. The social and economic... – V. I. – P. 395; Ейне А. Александрия... – С. 205; Bengtson H. Op. cit. – S. 102, 123; Павловская А.И. Формы землевладения... – С. 53; Фихман И.Ф. Вказ. праця. – С. 151-156; Левек П. Вказ. праця. – С. 69-70; Manning J. Land and Power... – P. 93-94..

¹⁹⁶ Ще В. Шубарт визнав той факт, що Птолемеї надавали певні привілеї не грекам в цілому, а лише окремим особам або соціально-професійним групам. – Schubart W. Spuren politischer Autonomie... – S. 41-42.

¹⁹⁷ McBride D. Op. cit. – <<http://colba.net/~drmcB/Egyptian%20Gnosis/Contents/Chapter%20Four.doc>>; Baines J. Egyptian Elite self-presentation... – P. 34.

¹⁹⁸ Plin. Epist. X, 6; пор. Bell H. Hellenic Culture... – P. 148-149; Bevan E. The House... – P. 87; Зельин К.К. Исследования... – С. 194; Braunert H. Op. cit. – S. 41-42; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 797; V. II. – P. 1104

not. 12; Фихман И.Ф. Вказ. праця. – С. 158-160; Ковельман А.Б. Риторика в тени пирамид. Массовое сознание римского Египта. – Москва: Наука, 1988. – С. 59, 108; Burstein S. The Hellenistic Period...

¹⁹⁹ З цією даністю, зрештою, мусив погодитися навіть такий прибічник “колонізаторської” моделі розвитку елліністичного Єгипту, як Ж. Бінген. – Bingen J. Greek Economy and Egyptian Society in the Third Century // Hellenistic Egypt... – P. 228.

²⁰⁰ Ćwiderek A. W „Państwo” Apolloniosa... – S. 177, 308-309; Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 81-82, 163; Ковельман А.Б. Риторика... – С. 108; Bravo Johnson J. Op. cit. – P. 143-145; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 189.

²⁰¹ Див. Ćwiderek A. W „Państwo” Apolloniosa... – S. 98-99; Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 161-162.

²⁰² Цікаво, що Пасіс орендував 880 арур, тоді як Агесагор і Ясон – лише по 100 (див. нижче).

²⁰³ Можливо, ці значні земельні площі не були маєтками, подібно до дореа Аполлонія, а перебували лише під управлінням вищезазначених осіб, котрі розпоряджалися ними від імені держави (див. нижче).

²⁰⁴ P.C.Z. 59.176, 59.752; P.Mich.Zen. 31, 37-38, 45, 57; PSI, 427; 639; P.Lond. 2006; Rostovtzeff M. A large Estate... – P. 88-89, 177-178; Braunert H. Op. cit. – S. 46; Ćwiderek A. W „Państwo” Apolloniosa... – S. 135, 141-142, 179; Ćwiderkówna A. Ćycie Codzienne... – S. 52-53.

²⁰⁵ Пор. Kraemer C. Op. cit. – P. 155-169.

²⁰⁶ Ibid. – P. 155.

²⁰⁷ SB, 7285.

²⁰⁸ К. Кремер вказує на можливість гіршої якості чорнил, якими користувався Ахоапіс. – Крамер С. Op. cit. – P. 155. Проте погане збереження листа останнього могло мати інші причини. Разом з тим чорнила, якими користувався Гарюотес, нічим не поступаються Никаноровим. – Ibid. – P. 155.

²⁰⁹ Див. Bell H. Hellenic Culture... – P. 146; Schubart W. Verfassung... – S. 17; Rostovtzeff M.I. The Social and economic... – V. I. – P. 325-326;

Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 82, 92; Левек П. Вказ. праця. – С. 80; Баюн Л.С. Вказ. праця. – С. 269; Mooren L. Macht und Nationalitaet... – S. 51-57; Lewis N. Op. cit. – P. 30; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 169-170; Huss W. Aegypten... – S. 448; поp. Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 23-24, 383, 388-389; O'neil J. The ethnic Origins of the Friends of the Antigonid Kings of the Macedon // CQ. – 2003. – # 2. – P. 511 not. 9. На думку дослідників, представники місцевого населення почали з'являтися у вищих ешелонах птолемейської адміністрації, починаючи лише з часів правління Філопатора. – Поp. Huss W. Aegypten... – S. 449 Anm. 45.

²¹⁰ Schubart. W. Die Griechen... – S. 14; Тарн В. Вказ. праця. – С. 169; Tarn W. Ptolemy... – P. 254; Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 89-90; Бенгтсон Г. Вказ. праця. – С. 160; Samuel A.E. Op. Cit; Heral S. Archives bilingues de Nomargues dans les Papyrus de Ghoran // SAOC. – V. 51 (1992). – P. 149-150; Huss W. Aegypten... – S. 375.

²¹¹ Polyb. V, 34; Beloch J. Die Auswaertigen Besitzungen der Ptolemaer // AFP. – Bd. 2 (1902). – S. 229-256; Spyridakis S. Ptolemaic Itanos and hellenistic Crete. – Berkeby eta: University of California Press, 1970. – S. 76; Bagnall R. The Administration...; Habicht Ch. Athens and Ptolemies // CA. – 1992. – # 1. – P. 89-90; Hoelbl G. A History... – P. 374-375; Huss W. Aegypten... – S. 256, 260-287, 297-300, 302-304, 345, 348-349, 351-352, 360-362, 372-373, 426-436.

²¹² З цього приводу можна згадати хоча б те, у якому негативному світлі антична традиція відобразила постать яскраво проєгипетськи налаштованого Птолемея VIII, за чиїм наказом було навіть розпущено александрійський Мусейон. – Див. Diod. XXXIII, Fr. 6; 12; Strab. XVII, I, 11; P. Trog. Prol. XXXVIII; Just. XXXVIII, 8; Athen. IV, 184b-c; XII, 549d; Liv. Per. LIX; Тарн В. Вказ. праця. – С. 188; Nilsson M. Geschichte der griechischen Religion... – S. 34; поp. Weber G. The Hellenistic Rulers... – P. 147-150.

²¹³ Paus. I, XVII, 2; VI, III, 1; X, VII, 3; поp. Call. Hymn. IV, 166-170; AB, 78, 82, 87-88; Kornemann E. Op. cit. – S. 445; Ćewiderkówna A.

Hellenika... – S. 78-79; Bennett Ch. The Children of Ptolemy III and the Date of the Exedra of Thermos // ZPE. – Bd. 138 (2002). – P. 141 (ознайомитися з цією роботою я зміг завдяки люб'язності її автора); Stephens S. Battle... – P. 229-248; idem, Posidippus' Poetry Book... – p. 65; Bing P. The Politic and Poetic... – p. 125; Fantuzzi M. Posidippus at Court... – P. 251-252.

²¹⁴ Lewis N. Op. cit. – P. 30. З приводу єгипетського походження Таха, сина Гонгила, котрий протягом 262/261 року був стефанофором у Мілеті, висловлював сумніви ще Е. Бівен. – Bevan E. The House... – P. 80 not. 2. Із приводу цього посадовця див. також: Huss W. Aegypten... – S. 282.

²¹⁵ Тарн В. Вказ. праця. – С. 168-169.

²¹⁶ Polyb. XXXI, 18; Jones A. Op. cit. – P. 11; Lewis N. Op. cit. – P. 30; Hoelbl G. A History... – P. 198, 217 not. 86; Huss W. Aegypten... – S. 618-619; пор. Fischer-Bovet C. Army and Society... – p. 322.

²¹⁷ Strab. XVII, I, 11; Westermann W. The Ptolemies... – p. 285; Huss W. Die Herkunft der Kleopatra Philopator // Aegyptus. – 1990. – # ½. – S. 191-203; Hoelbl G. A History... – p. 223; Manning J. Land and Power... – p. 47; пор. Ager S. All in the Family...; idem, The Power of Excess... – p. 171. Стосовно припущення щодо законного походження Клеопатри див., н-д: Ibid. – P. 180 not. 17; Malitz J. Von Alexander zu Kleopatra. Die politische Geschichte // Kulturgeschichte des Hellenismus... – S. 51, 433f Anm 140. Проте я не можу погодитися з Ю. Малітцом, що Клеопатра обов'язково повинна була б використати наявність у себе місцевого коріння у пропагандистських заходах, спрямованих на єгиптян. Подібна пропаганда була б схожа на спробу довести корінним жителям Країни Нілу законність права цариці на владарювання над Єгиптом і самими єгиптянами. Тоді як Клеопатра з огляду на майже 300-річну історію александрійської династії не потребувала подібних сумнівних доказів на користь своїх прав.

²¹⁸ Polyb. V, 83; Plut. Anton. 27 пор. Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 70; V. II. – P. 154 not. 235; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 81 Anm. 2; Malitz J. Op. cit. – S. 53, 434 Anm. 150.

²¹⁹ Див., н-д: P.Rev.Law; Tarn W. Ptolemy... – p. 246; Левек П. Вказ. праця. – С. 69-73; Lewis N. Op. cit. – P. 16; Thompson D.J. Literaci... – P. 324; Walbank F. The Hellenistic... – P. 105, 111; Huss W. Aegypten... – S. 315-316; Manning J. Land and Power... – P. 136-142; і навіть – Samuel A.E. Op. cit.

²²⁰ Rostovtzeff M.I. The Social and economic... – V. I. – P. 263; Jones A. Op. cit. – P. 6-7; Bagnall R. The Origins... – p. 20; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 199; Thompson D.J. Literacy... – P. 324-325; Manning J. Land and Power... – P. 140, 186.

²²¹ У III столітті невідомо жодного комарха, який би не вмів самотійно укладати ділові папери державною, тобто грецькою, мовою (див. Баюн Л.С. Вказ. праця. – С. 269-270). Також відомі випадки, коли єгиптяни навіть між собою вели ділове листування грецькою. Зокрема, це стосується чиновника Гора (скоріш за все – базилікограматевса) і його підлеглого Хармаїса. – W.Chr. 300.

²²² Пор. Литвиненко Ю.Н. Греческие колонисты... – С. 120.

²²³ Stringfellow B. Op. cit. – P. 39.

²²⁴ Баюн Л.С. Вказ. праця. – С. 268-269; пор. Schubart W. Die Griechen... – S. 14; Bingen J. Graeco-Roman Egypt... – P. 254.

²²⁵ Кількість населення елліністичного Єгипту, на думку різних дослідників, коливається між цифрами 2,5 мільйона чоловік (виходячи з розміру земельного фонду Країни Нілу на XIX століття від Р.Х.) і 7-8 мільйонів чоловік (з огляду на античну літературну традицію. – Diod. I, 31; De Bel. Jud. II, 385). Історіографічний аналіз цієї проблеми можна знайти, н-д, у І. Фіхмана, Дж. Меннінга та К. Фішер-Бове. – Фихман И.Ф. Вказ. праця. – С. 155-156; Manning J. Land and Power... – P. 40 not. 76, 47-49; idem, The Ptolemaic Economy... – P. 10; Fischer-Bovet C. Counting the Greeks in Egypt... – P. 2-4; idem, Army and Society... – P. 57-59; див. також: Huss W. Aegypten... – S. 225; Monson A. Royal Land... – P. 19-20.

²²⁶ Пор. Crawford D. Op. cit. – P. 198; Johnson J. Op. cit. – P. 143-146.

²²⁷ Diod. I, 31; пор. Theocr. Idyl. XVII; а також Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 390 Anm. 7. Зрештою, у цьому питанні я погодився з інтерпретацією загальновідомого проходу Діодора, зробленою В. Хуссом. Німецький дослідник, визначаючи гіпотетичну кількість єгипетського населення у 3 мільйони чоловік, запропонував замість традиційних “30 тисяч” читати “3 тисячі” поселень. При цьому, за його розрахунками, в кожному середньостатистичному селі могло проживати близько тисячі мешканців. – Huss W. Aegypten... S. 221-222. Навіть якщо населення Єгипту при перших Птолемах було удвічі більшим, аргументація В. Хусса, на мій погляд, все одно залишається переконливою, оскільки не слід скидати з рахунку існування крупних номових центрів із багатотисячним населенням.

²²⁸ Це – не перебільшення. З одного папірусу римських часів відомо, що лише у канцелярії одного комограматевса – Петауса з фаюмського села Птолемаїс Горму, який, правда, за сумісництвом виконував обов’язки комограматевса і в кількох інших селах, працювало 9 писців. – P. Petaus, 11; пор. Świderek A. Kiedy piaski... – S. 143. Про штат підлеглих комограматевсу чиновників, встановлений на підставі матеріалів II століття, див. Criscuolo L. Ricerche sul komogrammateus nell’Egitto tolemaico // Aegyptus. – 1978. – # 1/2. – P. 91-93. При цьому Л. Кріскуоло переконана, що подібний стан речей мав місце в Єгипті протягом усього птоlemeївського періоду. – Ibid. – P. 91.

²²⁹ Kraemer C. Op. cit. – P. 156-157. Як свого часу показав В. Шубарт, номархи навіть після зменшення їхніх повноважень у межах номової адміністрації залишалися досить впливовими посадовцями. – Schubart W. Griechische inschriften... – S. 368.

²³⁰ PSI, 639; P.Lille, 47; P.Sorb 123; SB, 7203; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 383 Anm. 1.

²³¹ Саме таке повсякденне трактування терміна “міріарур” запропонувала італійська дослідниця Л. Кріскуоло. Останнім часом воно набуло широкої підтримки серед дослідників соціально-економічної історії птоlemeївського Єгипту. При цьому італійська дослідниця не

виключає того, що чиновники-міріарури могли бути досить заможними людьми. – Див. Criscuolo L. I miriaruri nell'Egitto tolemaico: note sull'amministrazione deir Arsinoite nell III secolo a.C. // *Aegyptus*. – 1977. – # 1/2. – P. 109-122; idem, *Ricerche...* – P. 47-48; idem, *Miriaruri: nuove riflessioni* // *Aegyptus*. – 1981. – # ½. – P. 116-118; пор. Heral S. *Op. cit.* – P. 152; Manning J. *Land and Power...* – P. 112-113.

²³² PSI, 488; 571; P.Koeln. 342; P.Fuad. 3-4; Rostovtzeff M. *A Large Estate...* – P. 60-61; Viereck P. *Op. cit.* – S. 40; Lewis N. *Op. cit.* – P. 39-41; Павловская А.И. *Эллинистический Египет...* – С. 117; Muhs B. *Tax Receipts...* – P. 23-24.

²³³ Thompson D.J. *The infrastructure of Splendour...* – P. 48; Manning J. *Land and Power...* – P. 145 not 65.

²³⁴ Caultfield T., Estner A., Stephens S. *Complains of Police Brutality* (P. Mich. inv. No. 6957, 6961, and 6979) // *ZPE*. – Bd. 76 (1989). – P. 247.

²³⁵ Messeri-Savorelli G., Pintaudi R. *L'utilizzazione del materiale Scrittorio nei documenti Dell'archivio di Zenon* // *ZPE*. – Bd. 100 (1994). – P. 194-198 (особливо р. 198); пор. Clarysse W. *Scribi egiziani ehe scrivono greco* // *PL*. – V. 4 (1994). – P. 56-70. До речі, В. Кларисс у зазначеному тут дослідженні на підставі аналізу папірологічного матеріалу прийшов до висновку, що порівняно чітко розрізнити елліна і єгиптянина за технікою письма можна лише у III столітті, хоча навіть тоді дослідники не будуть стовідсотково застраховані від помилок. – *Ibid.* – P. 63, 70.

²³⁶ Насмілюся припустити, що цьому процесу сприяли контакти між дітьми місцевих жителів й еллінізованих переселенців, які могли мати місце протягом першої половини III століття. Подібне спілкування, особливо у місцях масового розселення іммігрантів, повинно було привести до появи значного відсотка єгиптян, які вже з дитинства тією чи іншою мірою володіли грецькою.

²³⁷ Звичайно, Птолемеям так і не вдалося виконати це завдання у стовідсотковому обсязі. Про це яскраво свідчить той факт, що комограматевси нерідко були змушені працювати за сумісництвом одночас-

но у кількох селах. При цьому подібні випадки мали місце не лише за птолемеївських часів, а й у період римського панування. – Ewiderek A. Kiedy piaski... – S. 143; Criscuolo L. Ricerche... – P. – 30, 45-48.

²³⁸ Знову підкреслюю, що в нашому випадку маються на увазі не греки чи македоняни за походженням, а саме грекомовні чиновники. Так, нам відомо про існування економа Летопольського нома, котрий займав цю посаду за часів Птолемея Філопатора і мав єгипетське ім'я Покрупіс. – P.Lille, 3; Dack E. Van't, Recherches... – p. 6; Huss W. Aegypten... – S. 448 Anm. 40.

²³⁹ Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 90-92; Bengtson H. Op. cit. – S. 99; Hoelbl G. A History... – p. 59. Протилежну думку з цього приводу висловила, н-д, К. Фішер-Бове. Зокрема, вона вказує на те, що в останнє посада номарха згадується у P.Tebt. 708, датованому близько 210 року. – Fischer-Bovet C. Army and Society... – p. 127 not. 82. Проте у цьому папірусі немає жодного натяку на перспективу остаточного скасування посади номарха у загальноєгипетському масштабі. Разом з тим на користь збереження цієї інституції у II столітті свідчить, наприклад, датована 162 роком вотивна стела, автором якої був панопольський номарх Харемефі. – Пор. <http://www.tyndalehouse.com/Egypt/ptolemies/ptolemy_vi.htm>; див. також: Thomas J. Op. cit. – P. 194. Інша справа, що, починаючи з II століття, посаду номарха могли обіймати, так би мовити “за сумісництвом”, такі державні функціонери, як стратеги чи базилікограматевси. – Пор. U.P.Z. 162; Dack E. Van't, Recherches... – P. 28-30, 34-35, 43.

²⁴⁰ Див., н-д: P.Lille, 12; P.C.Z. 59.245; PSI, 519; P.Sorb. 32; P.Petr. III, 43; 75; P.Tebt. 772; B.G.U, 1229; SB, 7285; Rostovtzeff M. A large Estate... – P. 151-152, 154; Bevan E. The House... – P. 142; Kraemer C. Op. cit. – P. 155-169; Dack E. Van't, Recherches... – P. 7-8; Ewiderek A. W „Pañstwie” Apolloniosa... – S. 36-37, 168-169; Clarysse W. The Nomarchs Abat and Aristarchos // ZPE. – Bd. 13 (1974). – P. 84; Bogaert R. Banques et Banquiers... – P. 42, 46-49, 55, 60, 62; Heral S. Op. cit. – P. 150; Thompson D.J. Posidippus... – p. 279.

²⁴¹ Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 89-92; Walbank F. The Hellenistic... – P. 105; Muhs B. Tax Receipts... – p. 14; Bauschatz J. Op. cit. – P. 154-157.

²⁴² При цьому не слід скидати з рахунку той факт, що зворотною стороною зростання ролі стратегів у номовому масштабі стало їхнє бодай часткове підпорядкування суто цивільним чиновникам – діюйкетам. – Пор. Bagnall R. The Administration... – P. 9, 224-225; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 169; пор. Hoelbl G. A History... – p. 59; Fischer-Bovet C. Army and Society... – p. 125 not. 69.

²⁴³ U.P.Z. 209; Ranke H. Op. cit. – P. 193-198; Bengtson H. Zum Abschluss von Wilckens “Urkunden der Ptolemaeerzeit” // Historia. – Bd. 8 (1959). – S. 380; Lewis N. Op. cit. – P. 30; Winnicki J.-K. Die Kalasirier... – S. 266 Anm. 41; Hoelbl G. A History... – P. 198, 217 not. 86; Huss W. Aegypten... – S. 618-619; Klinkott H. Op. cit. – S. 469 Anm. 35; Fischer-Bovet C. Army and Egyptian temple building... – P. 16-17, tabl. 4, ## 20-21, 23-27; idem, Army and Society... – P. 287, 299, 315 not. 62, 316, 320-324, 352, 396-397, tabl. 38, ## 20-21, 23, 25-27, 399, tabl. 38, # 49. У середині минулого століття дослідникам було вже відомо 10 імен стратегів-єгиптян (Ranke H. Op. cit. – P. 196-197), а К. Фішер-Бове у своїй дисертації “Армія і суспільство у птолемейському Єгипті” (2008) нарахувала 21-го номового стратега, котрий мав би місцеве походження (Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 321).

²⁴⁴ Dack E. Van’t, Recherches... – P. 34-35, 43; Oates J. The Basilikos Grammateus // SAOC. – V. 51 (1992). – P. 255-257.

²⁴⁵ Dack E. Van’t, Recherches... – P. 34-35, 43; Muhs B. Tax Receipts... – P. 14.

²⁴⁶ Литвиненко Ю.Н. Хозяйство... – С. 18; також див. 3.1.2.

²⁴⁷ P.Mich.Zen. 6; P.Col. 7; 48; PSI, 376; 415; P.C.Z. 59.039, 59.045, 59.192, 59.283; 59.447, 59.852; пор. Westermann W. The Greek Exploitation... – P. 527-528; idem, Ptolemies... – p. 271 not. 4; Kraemer C. Op. cit. – P. 162-163; Ćwiderek A. W „Państwo” Apolloniosa... –

S. 54-55, 80-83, 126, 129-131, 183-186, 191; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 67-68; Hoelbl G. Aussagen... – S. 14.

²⁴⁸ Цікаво, що карійське походження мав і попередник Зенона на посаді управляючого філадельфійською дореа Аполлонія Панакестор. – Пор. Bingen J. Greeks and Egyptians According... – p. 231; idem, The Structural Tensions... – p. 192.

²⁴⁹ Ćwiderek A. W. „Państwo” Apolloniosa... – S. 21, 185, 364 Przyp. 10; Ćwiderkówna A. Życie Codzienne... – S. 308-309; Бенгтсон Г. Вказ. праця. – С. 161; Литвиненко Ю.Н. Хозяйство... – С. 16; Huss W. Aegypten... – S. 315. Існує також припущення, згідно з яким Аполлоній був родом із памфілійського міста Аспенда. – Пор. Chaniotis A. War... – P. 153.

²⁵⁰ Ćwiderek A. W. „Państwo” Apolloniosa... – S. 308-309.

²⁵¹ Пор.: ibid. – S. 115-116.

²⁵² На думку Д. Кроуфорд, обидва ці явища взагалі були тісно пов'язані між собою. – Crawford D. Op. cit. – P. 200-201.

²⁵³ Левек П. Вказ. праця. – С. 80.

²⁵⁴ Тарн В. Вказ. праця. – С. 176; Rostovtzeff M.I. The Social and economic... – V. I. – P. 412-413; Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 73, 148; Левек П. Вказ. праця. – С. 74-75, 78, 91-92.

²⁵⁵ Schubart. W. Verfassung... – S. 7, 22; Ćwiderek A. W. „Państwo” Apolloniosa... – S. 137-138; Ćwiderkówna A. Życie Codzienne... – S. 45; Turner E. Op. cit. – P. 131; Bauschatz J. Op. cit. – P. 213.

²⁵⁶ Див., н-д: Тарн В. Вказ. праця. – С. 182; Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 82; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 193; Koenen L. The Ptolemaic King... – P. 32-33; Manning J. Land and Power... – P. 50 not. 140, 51, 69-71, 112, 137-138, 140, 226-227.

²⁵⁷ Bell H. Hellenic Culture... – P. 146; Viereck P. Op. cit. – S. 58; Ранович А.Б. Вказ. праця. – С. 187-188; Ćwiderek A. W. „Państwo” Apolloniosa... – S. 137, 263, 265-266, 287; Зельин К.К., Трофимова М.К. Вказ. праця. – С. 77; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 69-70; Lewis N. Op. cit. – P. 20; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 189; Klinkott H. Op. cit. – S. 234, 472 Anm. 102.

²⁵⁸ Зельин К.К., Трофимова М.К. Вказ. праця. – С. 76; Muhs B. Tax Receipts... – Р. 8, 59-60.

²⁵⁹ Місцеві жителі, котрі мали відповідні фінансові можливості, подібно до більшості переселенців, заміняли зазначену трудову повинність грошовим податком. – Muhs B. Tax Receipts... – Р. 8, 59-60.

²⁶⁰ P.C.Z. 59.015, 59.042; Зельин К.К., Трофимова М.К. Вказ. праця. – С. 76.

²⁶¹ Sijpensteijn P. Fragment eines ptolemaeischen Briefes // Aegyptus. – 1983. – # ½. – S. 103-104.

²⁶² Зельин К.К. Исследования... – С. 146.

²⁶³ P.Hall. 1, X.

²⁶⁴ Поп. Manning J. Land and Power... – Р. 115-116.

²⁶⁵ Тарн В. Вказ. праця. – С. 176; Tarn W. Ptolemy... – р. 256; Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 161-162; Hahn I. Koenigsland und koenigliche Besteuerung im hellenistischen Osten // Klio. – 1978. – # 1. – S. 26. Фіксована рента забезпечувала Птолемеям стабільні щорічні прибутки, незалежно від збитків, яких міг би зазнати царський землероб у разі неврожаю.

²⁶⁶ P.Col. 54. До речі, з папірусу видно, що ці македоняни разом з їхнім поручителем – Аммонієм, сином Теона, родом із Кирени, – опинились у дуже скрутному становищі. На них чекав судовий процес, оскільки вони протягом вже декількох років не могли сплачувати таку високу ренту. При цьому слід пам'ятати, що середня врожайність у Єгипті за птолемейських часів дорівнювала приблизно десяти артабам з однієї арури. – PSI, 400; пор. Ранович А.Б. Вказ. праця. – С. 196.

²⁶⁷ Ранович А.Б. Вказ. праця. – С. 195-196; Świderek A. W „Państwo” Apollonios... – S. 208, 368 Przyp. 79; Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 142; Fischer-Bovet C. Army and Society... – Р. 209. Французький дослідник F. Chamoux вважав, що сплачувані державі податки становили 40-50% від врожаю. – Chamoux F. Hellenistic Civilization... – Р. 245. У свою чергу, Д. Крофорд говорить, що лише

одна поземельна рента в елліністичному Єгипті дорівнювала 35% від врожаю. – Поп. Fischer-Bovet C. *Army and Society*... – P. 212. При цьому слід брати до уваги, що обсяг зазначеної ренти коливався залежно від якості оброблюваної землі. – Поп. Monson E. *Agrarian institutions*... – P. 55; Fischer-Bovet C. *Army and Society*... – P. 209.

²⁶⁸ PSI, 502.

²⁶⁹ Manning J. *Land and Power*... – P. 60, 71-72.

²⁷⁰ Павловская А.И. О рентабельности труда рабов в эллинистическом Египте // ВДИ. – 1973. – № 4. – С. 141.

²⁷¹ Там само. – С. 142-144.

²⁷² Manning J. *Land and Power*... – P. 58, 199. До подібного висновку прийшов і учень Дж. Меннінга Е. Монсон. При цьому зазначений дослідник, переважно на підставі папірологічних пам'яток II-I століть, запропонував гіпотезу, згідно з якою в елліністичному Єгипті, на відміну від римського, переважала не фіксована рента, а змінний податок, що, зрештою, й стало однією з найважливіших причин низької ефективності птолемеївського сільського господарства. – Monson A. *Agrarian institutions*... – P. 91-100, 124-131.

²⁷³ Поп. Świderek A. W. „Państwo” Apollonios... – S. 141-142; Bravo B., Wipszycka E. *Op. cit.* – S. 170-171.

²⁷⁴ Koenen L. *The Ptolemaic King*... – P. 34-35; Manning J. *Land and Power*... – P. 55-56.

²⁷⁵ Поп. Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 163.

²⁷⁶ Див., н-д: Rostovtzeff M. *A large Estate*... – P. 99-103.

²⁷⁷ Тарн В. Вказ. праця. – С. 180; Tarn W. *Ptolemy*... – P. 256.

²⁷⁸ Так, у Фаюмі за часів діяльності Зенона вони становили понад 2/3 з усіх відомих нам працівників цієї сільськогосподарської галузі. – Див. Литвиненко Ю.Н. *Греческие колонисты*... – С. 121 прим. 17.

²⁷⁹ Westermann W. *The Greek Exploitation*... – p. 534; Монте П. Вказ. праця. – С. 157-161; Литвиненко Ю.Н. *Греческие колонисты*... – С. 121 прим. 14; Pestman P. *The new papyrological primer*... – P. 91; Manning J. *Land and Power*... – P. 92-93. До речі, грекам зазначена обставина та-

кож була відома як мінімум з кінця V століття завдяки творам Гелланіка Лесбоського. – Brown T. The Greek Sense of Time... – P. 263-264.

²⁸⁰ Ćwiderek A. W. „Państwo” Apolloniosa... – S. 132-133, 274; Литвиненко Ю.Н. Греческие колонисты... – С. 121; Manning J. Land and Power... – P. 92-93.

²⁸¹ Strab. XVII, I, 35.

²⁸² Wickersham J. The Financial Prospects of Ptolemaic Oilmen // BASP. – 1970. – # 2/3. – P. 45.

²⁸³ Див., н-д: Bevan E. The House... – P. 149 not. 28; Viereck P. Op. cit. – S. 48; Литвиненко Ю.Н. Греческие колонисты... – С. 121.

²⁸⁴ Manning J. Land and Power... – P. 93-94.

²⁸⁵ Не слід також забувати, що культивация садів і виноградників, на відміну від вирощування зернових, вимагала значного часу. Так, виноградні лози починали плодоносити лише через 2 роки після посадки, а маслинові дерева – через сім. – Поп. Chaniotis A. War... – P. 127-128.

²⁸⁶ P.Rev.Law. Col. 23-37; Manning J. Land and Power... – p. 93.

²⁸⁷ Rostovtzeff M. A large Estate... – P. 112; Монте П. Вказ. праця. – С. 119-120; Pomeroy S. Op. cit. – P. 168.

²⁸⁸ Rostovtzeff M.I. The Social and Economic.... – V. I. – P. 305, 307-308; Пикус Н.Н. Царские земледельцы – С. 178-179, 192-193.

²⁸⁹ Rostovtzeff M. A large Estate... – P. 94; Rostovtzeff M.I. The Social and economic... – V. I. – P. 308; Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 206, Монте П. Вказ. праця. – С. 135.

²⁹⁰ Поп. Rostovtzeff M. A large Estate... – P. 94; Тарн В. Вказ. праця. – С. 179-180, 230.

²⁹¹ Long T. P.Hibeh 154: Export of Wine // BASP. – 1969. – # 2. – P. 42-43; Kimberly W. Op. cit. – P. 29.

²⁹² P.Hib. 80; 154; Long T. Op. cit. – P. 41-43. Аргументация Т. Лонга на користь відсутності подібного митного збору (ibid. – P. 43) видається мені недостатньо переконливою.

²⁹³ Струве В.В. Роль греков в эпоху Птолемея I на основании демо- тических папирусов ГМИИ имени А.С. Пушкина // Филология и исто-

рия стран зарубежной Азии и Африки: тезисы научной конференции. – Ленинград, 1965. – С. 86.

²⁹⁴ Там само. – С. 86.

²⁹⁵ DIOD. XVI, 51; Manning J. Land and Power... – P. 42-43; Ладынин И.А. Третья Сирийская война... – С. 282; Trigger B., et. Al. Op. cit. – P. 286.

²⁹⁶ Стосовно можливості накопичення військової здобичі протягом зазначеного періоду див. Just. XIV, 3; Plut. Eum. 8-9, 17-18; Polyae. IV, 6, 1; Самохина Г.С. Место и роль армии... – С. 151-152; Hammond N.G.L. Alexander's Veterans... – P. 59-61; Austin M. Op. cit. – P. 460-461, 465; Рожанский И.Д. Вказ. праця. – С. 42, 49; Billows R. Kings and colonists... – P. 152, 213-215; Dreyer B. Zum Erster Diadochenkrieg: Der Goteborger Arrian-Palimpsest (ms Graec 1) // ZPE. – Bd. 125 (1999). – S. 51 Anm. 110; Бриан П. Вказ. праця. – С. 110.

²⁹⁷ Древнеегипетская книга мертвых, 125. Зрештою, у країні з'явилися жрецькі банки, але сталося це вже у II столітті (див. Левек П. Вказ. праця. – С. 67).

²⁹⁸ Поп. Ćwiderek A. W „Państwo” Apollonios... – S. 223-225, 240, 371 Przyp. 132, 374 Przyp. 180.

²⁹⁹ P.Strasb. 92.

³⁰⁰ P.Lond. 2006.

³⁰¹ Поп. Rostovtzeff M. A large Estate... – P. 122, 158-159, 161, 180-182; Bogaert R. Banques et Banquiers... – P. 46-47, 116-119.

³⁰² P.Col. 83; Ćwiderkówna A. Ćycie Codzienne... – S 268. Можливо, цей Антіпатр тотожний єврею – господарю майстерні з P.Tebt.1077. На користь цього припущення певною мірою може свідчити єврейське ім'я його дружини – Симоні, позбавлене язичницьких алюзій, ім'я їхнього сина – Теодот (стосовно поширення серед євреїв, що мешкали у греко-римському Єгипті, імен подібного характеру див., н-д: Armoni Ch. Drei ptolemaeische Papyri der heidelberger Sammlung // ZPE. – Bd. 132 (2000). – S. 238 Anm. 5; Kuhs C. Op. cit. – S. 56). Також цікавою у контексті моєї роботи подробицею може бути той

факт, що свідком з боку Антіпатра виступає александрійський громадянин – Євфрон.

³⁰³ Щорічні відсоткові виплати за кредитами у птолемейському Єгипті, як правило, становили 24% від суми позики. – Тарн В. Вказ. праця. – С. 173; (Ewiderek A. W „Państwo” Apollonios... – S. 224; Левек П. Вказ. праця. – С. 66; Chamoux F. Hellenistic Civilization... – p. 245; Manning J. Land and Power... – P. 139. Якщо ж йшлося про позики, зроблені в банках, відданих державою на відкуп приватним особам (P. Rev. Law. 73-78), тоді щорічний відсоток, сплачуваний за узятю позику, нерідко був значно вищим. – Пор. Bogaert R. Les banques... – P. 181-186.

³⁰⁴ Про те, що банківська справа була певний час державною монополією, свідчить відсутність у птолемейському Єгипті протягом усього III століття справжніх приватних банків. – Див. Kuhs C. Op. cit. – S. 102-103; Muhs B. Tax Receipts... – P. 23-24.

³⁰⁵ Див. також: Bagnall R. Decolonizing... – P. 36 not. 29.

³⁰⁶ Walbank F. The Hellenistic... – P. 114.

³⁰⁷ Manning J. Land and Power... – P. 149-151; idem, Land Tenure... – P. 8; idem, The Ptolemaic Economy... – P. 10.

³⁰⁸ P.Rev.Law. 9.

³⁰⁹ P.Tebt. 772.

³¹⁰ Manning J. Land and Power... – P. 144-145.

³¹¹ Schubart W. Die Griechen... – S. 30; Баюн Л.С. Вказ. праця. – С. 269-270; Walbank F. The Hellenistic... – P. 117-118; Winnicki J.-K. Demotische Stelen... – P. 358.

³¹² Пор., н-д: Bingen J. Graeco-roman Egypt... – P. 250.

³¹³ При цьому слід зазначити, що не існувало формальної заборони як греко-македонцям вступати до єгипетських релігійних громад (Lewis N. Op. cit. – P. 69-87; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 190-191, 194; Manning J. Land and Power... – P. 169 not. 186; Klinkott H. Op. cit. – S. 235, 473 Anm. 106-110; Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 318-319, 323), так і для навчання єгиптян у закладах, заснова-

них еллінізованими переселенцями (Cohen G. Op. cit. – P. 62; також див. 2.2.1).

³¹⁴ Koenen L. The Ptolemaic King... – P. 36-37.

³¹⁵ Поп. Pestman P. The new papyrological primer... – P. 46 not. 2. Можливо, позивач у такий спосіб зайвий раз прагнув переконати номового стратега та співробітників правоохоронних органів, що він бачить кривдницю вперше у житті. – Поп. P.Ent. 79.

³¹⁶ P.C.Z. 59.451, 59.492; U.P.Z. 152; Sb. 10271; P.Ryl. 563; P.Hal. 1, VII; P.Yale 46; PSI, 380; P.Ent. 76, 79, 86; Ранович А.Б. Вказ. праця. – С. 211; Пикус Н.Н. Переломный период... – С. 59; Кагаров Е.Г. Новые материалы... – С. 83; Ęwiderek A. Kiedy piaski... – S. 102-103; Ęwiderkówna A. Ęycie Codzienne... – S. 54, 242-243; Robinson G. Op. cit. – S. 101-102; Lewis N. Op. cit. – P. 60-61; поп. також: Ęwiderek A. W „Państwie” Apolloniosa... – S. 286-293; Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 237-240, 260-262.

³¹⁷ οὐδεὶς κακοεργός δαλεῖται τὸν ἰόντα παρέρπων Αἴγυπτιστι – Theocr. Idyl. XV. Пізніше це переконання з ентузіазмом запозичили й римські автори, котрі, як відомо, ніколи не відзначались особливим пієтетом щодо Країни Нілу. – Поп. Juven. XV; Baldwin B. Crime and Criminals in Graeco-Roman Egypt // Aegyptus. – 1963. – # ¾. – P. 156. Щодо можливих інтерпретацій зазначеного епізоду із “Сиракузянок” див. Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 391-392; Stephens S. Seeing Double... – P. 167-168.

³¹⁸ Поп. Westermann W. The Ptolemies... – P. 273; Ęwiderek A. W „Państwie” Apolloniosa... – S. 299-301; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 194-195; Rowlandson J. Op. cit. – P. 259, 262; Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 237-240.

³¹⁹ Ritner R. Op. cit. – P. 289 not. 33.

³²⁰ Поп. Westermann W. The Ptolemies... – p. 274; Habicht Ch. Der Akarnane Aristomenes... – S. 504; Huss W. Aegypten... – S. 503.

³²¹ Поп. P.C.Z. 59.275, 59.491, 59.499, 59.520, 59.664; PSI, 422; Ęwiderek A. W „Państwie” Apolloniosa... – S. 276-278, 290-291. Для ос-

танньої чверті III століття див., н-д, р. ent. 50. Навіть якщо певна частина подібних скарг не мала під собою реальної підстави (пор. Bingen J. The Structural Tensions... – P. 193; Bauschatz J. Op. cit. – P. 14-15, 180-181, 185-188, 210), факт завданої кривди залишається незмінним, оскільки у цьому випадку кривдником виступає сам автор наклепу.

³²² Баюн Л.С. Вказ. праця. – С. 269; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 194. Стосовно аналізу етнічного аспекту скарг, звернених до царя, див., н-д: Westermann W. The Ptolemies... – P. 273.

³²³ P.Lond. 1954; p.C.Z. 59. 275, 59.491; P.Tebt. 703.

³²⁴ Кагаров Е.Г. Новые материалы... – С. 83.

³²⁵ P.Mich.Zen. 52; PSI, 603; Ćwiderek A. W „Państwo” Apolloniosa... – S. 278.

³²⁶ Caultfield T., Estner A., Stephens S. Op. cit. – P. 247.

³²⁷ P.Mich.inv. 6957, 6961, 6979; пор. Caultfield T., Estner A., Stephens S. Op. cit. – P. 241-254.

³²⁸ Sosin J. Op. cit. – 141-146.

³²⁹ P.Ent. 8. Про роль гімнасіїв як своєрідного оплоту еллінізму в єгипетській хорі див. 2.2.1.

³³⁰ P.C.Z. 59.322.

³³¹ PSI, 443; пор. Rostovtzeff M. A Large Estate... – P. 89; Ćwiderek A. W „Państwo” Apolloniosa... – S. 117-118.

³³² Останній епізод детально проаналізував Дж. Баушатц. – Bauschatz J. Op. cit. – P. 196-197.

³³³ Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 238-240.

³³⁴ До такого висновку можна прийти на підставі листа, написано-го, ймовірно, Птолемеєм Філопатором чиновникові, котрий представ-ляв царські інтереси у кілійських Солах. – R.C. 30.

³³⁵ P.C.Z. 59.620, 59.621; P.Hib. 34; U.P.Z. 151; P.Ent. 55; P. Frankf. 7; P.Hal. 1, VII; Блаватская Т.В., Голубцова Е.С. Павловская А.И. Вказ. праця. – С. 209.

³³⁶ Пор. Lewis N. Op. cit. – P. 35; Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 221-222; також див. нижче.

³³⁷ З приводу визначення етнічної належності цього імені див. Фол А. Вказ. праця. – С. 117, 121; Detschew D. Die thrakischen Sprachreste. – Wien: In Kommission bei R.M. Rohrer, 1957. – S. 66-68; Габелко О.Л. История Вифинского царства. – Санкт-Петербург: Гуманитарная академия, 2005. – С. 69-70. Це посилання і супровідний коментар стосовно фракійського, а не віфінського походження імені Бітйос (Віфій) я отримав від О.Л. Габелка, котрому щиро дякую за люб'язно надану допомогу.

³³⁸ P.Ent. 12.

³³⁹ P.Ent. 14.

³⁴⁰ P.Mich.Zen. 57; пор. Ćwiderek A. W „Państwo” Apollonios... – S. 204.

³⁴¹ P.Strasb. 92; пор. Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 222 (К. Фішер-Бове розглядає можливість незаконного характеру зазначеної угоди).

³⁴² Саме нейтральний термін “поступатися” (parakechorekenai), використаний у цьому документі, дозволив Н. Льюїсу припустити, що контрагенти, котрі уклали зазначену угоду, насправді здійснили заборонену торговельну операцію з державним майном – статмосом Теодотового батька, Кассандра. – Пор. Lewis N. Op. cit. – P. 35. На цю ж обставину, ймовірно, вказує і формальна відсутність вартості “поступки”, зробленої Теодотом на користь чотирьох царських землеробів.

³⁴³ P.Tebt. 820; пор. Lewis N. Op. cit. 35; Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 222. Додаткового колориту цій ситуації надає та обставина, що свідками зазначеної не зовсім ординарної угоди були шестеро євреїв або самарян. – Див. P.Tebt. 820.

³⁴⁴ Pfeifer S. Anschluss eine Studie Zur Einquartierung von Soldaten des ptolemaeischen Heeres. Rechtsgrundlagen, Konflikte und Loesungsstrategien // Pfeiffer (ed), Aegypten unter fremden Herrschern zwischen persischer Satrapie und roemischer Provinz. – Frankfurt am Main: Verlag Antike, 2007. – P. 165-185 (non vidi); пор. Moje J. Stefan Pfeiffer (ed), “Aegypten unter fremden Herrschern zwischen persischer Satrapie

und roemischer Provinz. Oikumene Studien zur antiken Weltgeschichte. – Bd. 3. – Frankfurt am Main: Verlag Antike, 2007”. – <<http://ccat.sas.upenn.edu/bmcr/2009/2009-03-04.html>>; Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 237, 241-242.

³⁴⁵ Ewiderek A. W „Państwo” Apollonios... – S. 179-180; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 71-73; Баюн Л.С. Вказ. праця. – С. 270; Левек П. Вказ. праця. – С. 86; Walbank F. The Hellenistic... – P. 117; Andrews C. Op. cit. – P. 11. В. Кларисс взагалі вважає, що практика змішаних шлюбів у III столітті була значно поширенішою, ніж ми можемо це уявити на підставі одних лише грекомовних папірусів. – Див. Clarysse W. Some Greeks... – P. 51-56; пор. Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 243-246.

³⁴⁶ P.C.Z. 59.173; Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – с. 162-163.

³⁴⁷ W.Chr. 108; Ранович А.Б. Вказ. праця. – С. 189.

³⁴⁸ Andrews C. Op. cit. – P. 10-12.

³⁴⁹ При цьому цікаво, що Родон засвідчує не грекомовний, а демотичний документ. – Manning J. Rhodon... – P. 147; idem, Land and Power... – P. 83 not. 93, 86 not. 110.

³⁵⁰ Bingen J. Greek Economy... – P. 227-228; Clarysse W. Some Greeks... – P. 54.

³⁵¹ Литвиненко Ю.Н. Греческие колонисты... – С. 122-123; він же, О “колоніальному”... – С. 17-28. Гадаю, що саме з причини недооцінювання ролі державної політики у боротьбі з “колонізаторським” світоглядом переселенців Ю.М. Литвиненко не зміг відмовитися від терміна “колоніальна ситуація” щодо елліністичного Єгипту часів перших Лагідів.

³⁵² Westermann W. The Greek Exploitation... – P. 526; Жебелев С.А. Древняя Греция: В 4 в. – Петроград: Академия, 1922. – Вып. 4, ч. 2: Эллинизм. – С. 90; Tarn W. Ptolemy... – P. 249; Rostovtzeff M.I. The Social and economic... – V. I. – P. 262-263; Uebel F. Op. cit. – S. 3; Meuleau M. Egypte, Orient, Grèce. – Paris: Bordas, 1967. – P. 238; Bengtson H. Die hellinistische Weltkultur... – S. 99; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S.

166-167, 169-170; Huss W. Aegypten... – S. 217-218; Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 5-8, 78-82-84, 103-104, 106-109, 120.

³⁵³ Fischer-Bovet C. Counting the Greeks in Egypt... – P. 1-23; idem, Army and Society... – P. 56-78.

³⁵⁴ История... – С. 552; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 194; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 388 Anm. 2; Hoelbl G. A History... – P. 27; Huss W. Some Thoughts... – P. 161; idem, Aegypten... – S. 213-214; Stephens S. Seeing Double... – P. 14; Manning J. Land and Power... – P. 50-51 not. 140; Fescher-Bovet C. Op. cit. – P. 17, tabl. 4, # 28.

³⁵⁵ Diod. XIX, 80. Цілком можливо, що зазначеним єгипетським контингентом командував саме вищезгаданий нащадок Нектанеба. – Пор. Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 194.

³⁵⁶ Andrews C. Op. cit. – P. 12; Dack E. van't. L'Armee... – P. 337 not. 66; пор. Ладынин И.А. Основные этапы... – С. 158 прим. 31.

³⁵⁷ Також існує припущення, що Пертайоса було призначено на цю посаду ще за часів Птолемея I. – Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 259.

³⁵⁸ SB, 6134; Bevan E. The House... – P. 77; Кацнельсон И.С. Напата и Мероэ – древние царства Судана. – Москва: Наука, 1970. – С. 207; пор. Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 259.

³⁵⁹ В усякому разі, у загоні Пертайоса перебували двоє його братів. – SB, 6134; пор. Bevan E. The House... – P. 77; Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 259.

³⁶⁰ Свого часу Ф. Дершайн висловив деякі сумніви з приводу достовірності зазначеної акції Філадельфа, вказуючи на можливість неправильного перекладу тексту Мендеського напису. – Derchain Ph. La garde "Egyptienne" de Ptolemee II // ZPE. – Bd. 65 (1986). – P. 203-204.

³⁶¹ Paus III, VI, 5; пор. Bevan E. The House... – P. 166, 175; Winnicki J.-K. Aegypter... – S. 48; Dack E. van't. L'Armee... – P. 328.

³⁶² Див., н-д: Polyb. XVI, 7; Holleaux M. Études d'histoire hellénistique. L'expédition de Philippe V en Asie mineure. – La bataille de Chios (201 av.

J.C) // *Klio*. – Bd. 9 (1909). – P. 454-458; Bevan E. *The House...* – P. 174-175. Зрештою, служба у флоті була для єгиптян традиційною, хоча й не завжди бажаною, повинністю. – P.Hib. 198; P.Tebt. 703; OGIS, 90; Lewis N. P. Hibeh, 198 on Recapturing Fugitive Sailors // *AJPh*. – 1968. – # 4. – P. 465-469; Winnicki J.-K. *Aegypten...* – S. 44-45.

³⁶³ Поп. P.Tebt. 703; Bevan E. *The House...* – P. 174-175; Bravo B., Wipszycka E. *Op. cit.* – S. 167-168.

³⁶⁴ Е. Віпшицька цілком слушно припустила, що командири з числа єгиптян мали бути звичайним явищем на кораблях червономорського флоту і нільської флотилії. – Bravo B., Wipszycka E. *Op. cit.* – S. 168.

³⁶⁵ P.Petr. 64.

³⁶⁶ Bagnall R. *The Ptolemaic Trierarchs* // *Extrait de la Chronique d’Egypte*. – V. 46 (1971). – P. 360 not. 2.

³⁶⁷ Поп. Winnicki J.-K. *Aegypten...* – S. 48.

³⁶⁸ Herod. II, 152; 154; III, 25; 139; Xen. *Anab.* I; idem, *Ages*. 228-231; Plut. *Ages*. 36-40; Diod. I, 66-67; XV, 29; 90; 92-93; XVI, 44; 46-49; 51; Шахермайр Ф. Вказ. праця. – С. 78-79; Rahe P. *The Military Situation in Western Asia on the Eve of Cunaxa* // *AJPh*. – 1980. – # 1. – P. 79-96; поп. Fischer-Bovet C. *Army and Society...* – P. 16-33, 50, 366-372 *Tabl.* 31-32.

³⁶⁹ Шахермайр Ф. Вказ. праця. – С. 104-106, 128-130, 165-168.

³⁷⁰ Curt. VI, VI; VII, X; Arr. *Anab.* VII 23; Suda, beta, 154; поп. Шахермайр Ф. Вказ. праця. – С. 329-330; Hammond N.G.L. *The macedonian imprint...*; idem, *Alexander’s Non-European Troops...* – P. 99-109. При цьому слід мати на увазі, що сучасні коментатори відповідного розділу електронної версії візантійської енциклопедії Suda <http://www.stoa.org/sol/search_tips.shtml> ставлять під сумнів це свідчення. Вони дотримуються думки, згідно з якою згадані в енциклопедії 6 тисяч єгиптян, озброєних Александром на македонський зразок, всього лише відлуння історії озброєння македонським царем 30 тисяч іранських хлопчиків.

³⁷¹ Polyb. V, 35-38, XIV, 11; Plut. *Cleom.* 33-34.

³⁷² Не випадково саме таку думку пізніше, у II столітті, висловив Агатархід Кнідський (пор. Snowden F. *Op. cit.* – P. 250), котрий протягом тривалого часу жив і працював у птолемейському Єгипті. – Пор. Rostovtzeff M.I. *The Social and economic...* – V. II. P. 925; Зельин К.К., Трофимова М.К. Вказ. праця. – С. 56-58; Rosen K. *Op. cit.* – S. 477 Anm. 91; Fraser P. *Ptolemaic...* – V. I. – P. 516; Meister K. *Op. cit.* – S. 150-153; Kimberly W. *Op. cit.* – P. 90; Gates J. *Op. cit.* – P. 97.

³⁷³ Polyb. V, 82, 84-86; Winnicki J.-K. *Aegypter...* – S. 51-52.

³⁷⁴ Winnicki J.-K. *Aegypter...* – S. 54-55; Dack E. van't. *L'Armee...* – P. 328-330.

³⁷⁵ Див. також: Clarysse W. *Scribi egiziani...* – P. 55; Bravo B., Wipszycka E. *Op. cit.* – S. 188; Stephens S. *Seeing Double...* – p. 241.

³⁷⁶ Bell H. *Hellenic Kulture...* – P. 140; Westermann W. *The Greek Exploitation...* – P. 530; Rostovtzeff M.I. *The Social and economic...* – V. I. – P. 275; Jones A. *Op. cit.* – P. 16; Meuleau M. *Op. cit.* – P. 240-241; Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 102; Bagnall R. *The Administration...* – P. 9; Бенгтсон Г. Вказ. праця. – С. 160; Фихман И.Ф. Вказ. праця. – С. 174; Johnson J. *Op. cit.* – P. 141-149; Samuel A.E. – *Op. cit.* (Response: D. Delia); Clarysse W. *Scribi egiziani...* – P. 54; Thompson D.J. *The infrastructure of Splendour...* – P. 257; Stephens S. *Seeing Double...* – P. 241; Manning J. *Land and Power...* – P. 108-109, 116, 132-133, 138, 146-152; idem, *Land Tenure...* – P. 6-7; idem, *The Ptolemaic Economy...* – P. 8-10; Muhs B. *Tax Receipts...* – P. 15; Gates J. *Op. cit.* – P. 32-34; пор. Bauschatz J. *Op. cit.* – P. 17, 33, 214-218.

³⁷⁷ Clarysse W. *Scribi egiziani...* – P. 55.

³⁷⁸ Manning J. *Land and Power...* – p. 138.

³⁷⁹ Clarysse W. *Scribi egiziani...* – P. 55.

³⁸⁰ Manning J. *Land and Power...* – P. 149-151, 156; idem, *Land Tenure...* – P. 8; idem, *The Ptolemaic Economy...* – P. 10.

³⁸¹ Див., н-д: Huss W. *Aegypten...* – S. 213-215.

³⁸² Ibid. – S. 213-214, 217.

³⁸³ Rostovtzeff M.I. *The Social and economic...* – V. I. – P. 262. З при-

воду думок щодо відповідних змін у внутрішній політиці Сотера див. також: Murray O. Necataeus of Abdera... – P. 141-142.

³⁸⁴ Згадки про фінансових чиновників-греків з'являються у демотичних папірусах із Фів ще до масового поширення на території єгипетської хори грекомовної ділової документації. – Пор. Thompson D.J. Literaci... – P. 324.

³⁸⁵ Див., н-д: Bevan E. The House... – P. 135; Dack E. Van't, Recherches... – P. 5-8; Пікус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 81-93; Lewis N. Op. cit. – P. 15-16, 46-55; Фихман И.Ф. Вказ. праця. – С. 158-159, 173-175; Bengtson H. Die hellenistische Weltkultur... – S. 99-100; Gehrke H.-J. Geschichte... – S. 57-58; Samuel A. Op. cit; Walbank F. The Hellenistic... – P. 105-107; Hoelbl G. A History... – P. 58-59; Huss W. Aegypten... – S. 314-315, 448; Manning J. Land and Power... – P. 49-53; Muhs B. Tax Receipts... – P. 13-15, 21-24.

³⁸⁶ Звичайно, навіть за цієї ситуації Птолемеї були не в змозі запобігти усім економічним зловживанням, до яких вдавалися царські чиновники. – Див., н-д: Lewis N. Op. cit. – P. 15-16; Samuel A. Op. cit.

³⁸⁷ Про це свідчить хоча б сума у 740 тисяч золотих талантів, яка була у царській скарбниці після смерті Птолемея II (див. 3.1.3).

³⁸⁸ P.Hal. 1, XI; Ritner R. Op. cit. – P. 288-289; Thompson D.J. Literacy... – P. 325; Koenen L. The Ptolemaic King... – P. 32-33; Manning J. Land and Power... – p. 186.

³⁸⁹ Clarysse W. Some Greeks... – P. 52.

³⁹⁰ Bingen J. Conclusion... – P. 285-286.

³⁹¹ Thompson D.J. Literacy... 326; Koenen L. The Ptolemaic King... – P. 32-33; пор. Rowlandson J. Op. cit. – P. 256.

³⁹² Thompson D.J. The infrastructure of Splendour.. – P. 245-248; Shelton J. Op. cit. – P. 133-136.

³⁹³ U.P.Z. 112; Biedermann E. Studien zur aegyptischen Verwaltungsgeschichte in ptolemaeisch-roemischer Zeit: In 2 absch. – Berlin: Weidmann, 1913. – Absch. 2, TT. 1-2. – S. 40-41; Harper G.Jr. Tax Contractors and their Relation to Tax Collection in Ptolemaic Egypt

// *Aegyptus*. – 1934. – # 1. – P. 51; Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 90; Фихман И.Ф. Вказ. праця. – С. 176; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 169; Oates J. Op. cit. – P. 256; Forselv I. A Petition to the Royal Scribe Horos of the Arsinoite Nome (P. Mich. inv. 6956) // *ZPE*. – Bd. 139 (2002). – P. 189-193; Muhs B. Tax Receipts... – p. 14.

³⁹⁴ P.Hib. 67; 68; 75; B.G.U. 1229; Тарн В. Вказ. праця. – С. 181; Ćwiderek A. W „Państwo” Apollonios... – S. 171; Criscuolo L. Ricerche... – P. 48-49, 60; Фихман И.Ф. Вказ. праця. – С. 181; Баюн Л.С. Вказ. праця. – С. 269; пор. Muhs B. Tax Receipts... – p. 24.

³⁹⁵ Поп. Stephens S. Seeing Double... – p. 242 not. 15.

³⁹⁶ Winnicki J.-K. Die Kalasirier... – S. 263-264.

³⁹⁷ Поп. Klinkott H. Op. cit. – S. 234, 473 Anm. 105.

³⁹⁸ P.C.Z. 59.625; Clarysse W. Scribi egiziani... – P. 64-68.

³⁹⁹ P.C.Z. 59.394; пор. Ćwiderek A. W „Państwo” Apollonios... – S. 180.

⁴⁰⁰ PSI, 384.

⁴⁰¹ Thompson D.J. Literacy... – P. 326 not. 8.

⁴⁰² Monson A. An Early Ptolemaic Land... – p. 22 not. 47.

⁴⁰³ Ibid. – P. 40, 42.

⁴⁰⁴ W.Chr. 50.

⁴⁰⁵ Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 92; Clarysse W. Some Greeks... – P. 51-56; пор. Quaegebeur J. Greco-Egyptian Double Names as a Feature of a Bi-Cultural Society // *SAOC*. – V. 51 (1992). – P. 265; Stephens S. Lessons... – p. 237.

⁴⁰⁶ Для більш детального ознайомлення з практикою і принципом використання у греко-римському Єгипті подвійних імен див., н-д: Merreiam A. Op. cit. – P. 149-150; Calderini R. Ricerche sul doppio nome personale nell'Egitto greco-romano // *Aegyptus*. – 1941. – # 4. – P. 221-260, 1942. – # 1. – P. 3-45; Clarysse W. Greeks and Egyptians... – P. 57-66; idem, Some Greeks... – P. 51-56; Quaegebeur J. Op. cit. – P. 265-272; Bogaert R. Liste géographique... – P. 165; Stephens S. Lessons... – P. 236-237. Більш обережну точку зору з цього приводу висловили

такі дослідники, як Л. Мурен та Дж. Джонсон. – Mooren L. Macht und Nationalitaet... – S. 51-57; Johnson J. Op. cit. – P. 146-147.

⁴⁰⁷ Поп. Criscuolo L. Das Ptolemaeische Aegypten, Akten des internationalen Symposions 27.-29. September 1976 in Berlin // Aegyptus. – 1980. – # ½. – P. 271-272. Цікаво, що до подібного висновку з приводу етнічної ідентифікації представників вищих щаблів адміністративно-бюрократичного апарату у державі Селевкідів нещодавно прийшов німецький дослідник А. Мель – Мель А. Вказ. праця. – С. 66.

⁴⁰⁸ Bingen J. Ptolemaic Papyri... – P. 96, 102.

⁴⁰⁹ Polyb. XXXI, 18; поп. Jones A. Op. cit. – P. 11.

⁴¹⁰ U.P.Z. 207; 224; поп. Bengtson H. Zum Abschluss... – S. 380.

⁴¹¹ Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 82.

⁴¹² Немає нічого дивного в тому, що військові напівнайманці, клерухи, особливо у перші роки перебування в Єгипті, ставились до місцевих жителів як завойовники до представників поневоленого народу (див. 4.2.1). Такий стан речей пояснюється тим, що представники цієї категорії іммігрантів не мали ні часу, ні можливості познайомитися з єгиптянами ближче і, відповідно, побачити у них таких самих людей. Причиною такого стану речей було те, що клерухи майже постійно перебували у походах, служили у військових закладах або жили у столицях номів, утворюючи замкнені етнічно-професійні групи, політеми. При цьому клерухи, як правило, здавали свої земельні наділи в оренду, що робило їхні контакти з місцевими жителями ще опосередкованішими. – Bell H. Hellenic Culture... – P. 146; Rostovtzeff M.I. The Social and economic... – V. I. – P. 285; Uebel F. Op. cit. – S. 3; Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 81, 111, 160-161; Ćwiderkówna A. Ćycie Codzienne... – S. 242; Dack E. van't. L'Armee... – p. 331; Bingen J. The Urban Milieu in the Egyptian Countryside during the Ptolemaic Period // Hellenistic Egypt... – P. 116, 119-120; idem, Ptolemaic Papyri... – p. 101; Koenen L. The Ptolemaic King... – P. 35; Hoelbl G. A History... – p. 61; Manning J. Land and Power... – p. 117; Rowlandson J. Op. cit. – P. 256-257; Cohen G. Op. cit. – P. 62; поп. Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 333-335.

⁴¹³ Поп. Edgar C. Three Ptolemaic Papyri // JEA. – 1928. – # ¾. – P. 292; Koenen L. The Ptolemaic King... – P. 32; також див. нижче.

⁴¹⁴ PSI, 358.

⁴¹⁵ P.hamb. 24.

⁴¹⁶ P.Hib. 119.

⁴¹⁷ Biedermann E. Op. cit. – Bd. 2, ТТ. 1-2. – S. 39-40; Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 90.

⁴¹⁸ Monson A. Royal Land... – p. 8; idem, An Early Ptolemaic Land... – P. 39-40, 48-50, 56. Що ж до визначення етноніма згаданих у зазначеному документі осіб, котрі мали ім'я чи патронім "Птолемей" (Monson A. An Early Ptolemaic Land... – P. 22, 33, 42, 53-54, 59-61), ми вже тоді не можемо сказати нічого певного (пор. 2.2.1).

⁴¹⁹ Див. Thompson D.J. The infrastructure of Splendour... – P. 245-252.

⁴²⁰ P.C.Z. 59.236.

⁴²¹ Kraut B. Op. cit. – P. 273-276.

⁴²² P.Hib. 98.

⁴²³ P.C.Z. 59.173; 59.275; P.Col. 55; пор. Criscuolo L. Ricerche... – P. 26-27, 39. Стосовно грецького характеру фаюмського селища Філадельфія див., н-д: Viereck P. Op. cit.; Rostovtzeff M.I. The Social and economic... – V. I. – P. 415-422.

⁴²⁴ Criscuolo L. Ricerche... – P. 8.

⁴²⁵ P.Hib. 75; Criscuolo L. Ricerche... – P. 59-60.

⁴²⁶ P.C.Z. 59.275; P.Col. 55; P.Hib. 103; 104; 165; Criscuolo L. Ricerche... – P. 63-65.

⁴²⁷ Criscuolo L. Ricerche... – P. 79-80. Хоча це явище було зафіксоване Л. Кріскуоло лише для II століття, я не бачу жодної підстави для заперечення можливості запровадження подібної практики вже у III столітті.

⁴²⁸ P.Ent. 6; Criscuolo L. Ricerche... – P. 61.

⁴²⁹ P.Mich.inv. 6956; Forselv I. Op. cit. – P. 189-193.

⁴³⁰ P.Koeln. 342. Ім'я Теодот фігурує в електронному варіанті па-

піпсу <<http://www.perseus.tufts.edu/cgi-bin/ptext?doc=Perseus%3Atext%3A1999.05.0144&layout=&loc=342>>.

⁴³¹ P.Heid. 362.

⁴³² Якщо факт вимоги від Петеуріса безкоштовно почитити ритуальний одяг ще може знайти певне пояснення (це могла бути робота літургічного характеру, котру Петеуріс мав виконати безкоштовно – на благо богів – за дорученням однієї з громадських розпорядниць культу Ісиди (пор. Caultfield T., Estner A., Stephens S. Op. cit. – P. 242), то подальша фізична розправа над чистильником (P.Mich.inv. 6957) – це не що інше, як прояв брутальної сваволі з боку місцевих “правоохоронців”.

⁴³³ SB. 14699.

⁴³⁴ Бикерман Э. Хронология... – С. 178.

⁴³⁵ Theocr. Idyl. XVII; Schol. Theocr. XVII, 128; Paus. I, VII, 1; 3; Пор. Bagnall R. Archagathos... – P. 207; Hoelbl G. A History... – P. 35-36; Huss W. Aegypten... – S. 308-310; Зелінський А.Л. Птолемей III: Умови формування особистості майбутнього царя // Вісник КНУ. – Історія. – 2002. – В. 59-60. – С. 47; Bennett Ch. Three Notes on Arsinoe I // A Delta-Man in Yebu / Ed. A. Eyma, Ch. Bennett. – Parkland, 2003. – P. 65, 70-72 (ознайомитися з цією роботою я зміг завдяки люб’язності її автора); van Oppen de Ruiter B. Op. cit. – P. 73; Mueller S. Op. cit. – S. 84-94.

⁴³⁶ Стосовно ідентифікації загадкового Філадельфового співпра-вителя, т.зв. Птолемея-сина, існує декілька гіпотез (див. Stern E. von, Op. cit. – S. 427-444; Bevan E. The House... – P. 65-67; Pridik A. Der Mitregent...; idem, Weiteres zum Mitregenten... – S. 72-85; Volkmann H. Ptolemaios der Sohn // RE. – V. 23 (1959). – S. 1666-1667; Жигунин В.Д. Международные отношения... – С. 102-110; він же, Птолемей Андромах... – С. 49-53; Oikonomides A. The Death of Ptolemy “The Son” at Ephesos and P. Bouriant 6 // ZPE. – Bd. 56 (1984). – P. 148-150; Derchain Ph. Une mention meconnue de Ptolemee “Le Fils” // ZPE. – Bd. 61 (1985). – P. 35-36; Hazzard R. The Regnal... – P. 152; Huss W. Ptolemaios der Sohn... – S. 229-250); idem, Aegypten... – S. 311-312; idem, Noch einmal:

Ptolemaios der Sohn // ZPE. – Bd. 149 (2004). – S. 232; Tunny J. Ptolemy “the Son” Reconsidered: Are There Too Many Ptolemies // ZPE. – Bd. 131 (2000). – P. 83-92; Hoelbl G. A History... – p. 35; Domingo-Gygax M. Ptolemaios, Bruder des Koenigs Ptolemaios III. Euergetes, und Mylasa: Bemerkungen zu I. Labraunda Nr. 3 // Chiron. – V. 30 (2000). – S. 353-366; idem, Zum Mitregenten des Ptolemaios II. Philadelphos // Historia. – Bd. 51 (2002). – S. 49-56; Buraselis K. Op. cit. – S. 96-99; Mueller S. Op. cit. – S. 94-99; пор. Ager S. An Uneasy Balance: from the Death of Seleukos to the Battle of Raphia // A Companion to the Hellenistic World... – P. 42; див. також відповідну сторінку електронного проекту К. Беннетта “Egyptian Royal Genealogy”. – <http://www.tyndalehouse.com/Egypt/ptolemies/nios_i.htm#Nios>. У своєму ще аспірантському дослідженні “Птолемей III: Умови формування особистості майбутнього царя” (2002 рік), а згодом і у статті “Птолемей III і Анубіс: можливість неофіційного ототожнення” (2009 рік) я підтримав гіпотезу Й. Кралля, У. Вількена, Г. Фолькманна і Г. Бенгтсона, згідно з якою співправителем Філадельфа був його син від Арсиної II. – Зелінський А.Л. Птолемей III... – С. 47-48; він же, Птолемей III і Анубіс... – С. 27-31, 32 прим. 6; 33-34 прим. 13-29; також див. нижче.

⁴³⁷ Зелінський А.Л. Птолемей III... – С. 48.

⁴³⁸ Там само. – С. 48-49. Якщо в зазначеній роботі я вважав, що у мендеському написі йдеться про майбутнього Птолемея III, то після ознайомлення з дослідженням В. Хусса маю погодитися, що сином Філадельфа, згадуваним жерцями священного барана, був Птолемей-син (Huss W. Ptolemaios... – S. 230). До речі, саме участь у єгипетських релігійних церемоніях на правах співправителя я вважаю несумісною з діяльністю Птолемея, сина Арсиної і Лісімаха Фракійського, який під егідою Єгипту повинен був повернути володіння свого батька. Саме тому я вважаю Птолемея, сина Лісімаха, всиновленого Філадельфом (див. вище), і Птолемея-сина (співправителя) різними особами). Що ж до припущення, згідно з яким майбутній Євергет ще за життя батька одружився з Беренікою і певний час управляв Киренаїкою (пор. Pridik

A. Der Mitregent... – S. 33-35, 43; Huss W. Aegypten... – S. 334-335; idem, Die Tochter Berenike oder die Schwiegertochter Berenike? Bemerkungen zu einigen Epigrammen des Poseidippos von Pella // ZPE. – Bd. 165 (2008). – S. 56; Buraselis K. Op. cit. – S. 98), то воно й досі не знаходить будь-якого джерельного підтвердження. Таким чином, я продовжую поділяти думку дослідників, які вважають, що Птолемей III одружився з Беренікою вже після смерті Філадельфа. – Gerke H.-J. Geschichte... – S. 103; Gutzwiller K. Callimachus' Lock of Berenices... – P. 359; Зелінський А.Л. Птолемей III... С. 48-50; він же, До дискусії... – С. 43-49; Bennett Ch. The Children... – P. 145 (детальніше – на відповідній сторінці електронного проекту К. Беннетта “Egyptian royal genealogy” – <http://www.tyndalehouse.com/Egypt/ptolemies/berenice_ii.htm#Berenice_II.9>).

⁴³⁹ Rostovtzeff M.I. The social and economic... – V. II. – P. 1077-1078.

⁴⁴⁰ Зелінський А.Л. Птолемей III... – С. 47, 49; пор. Huss W. Aegypten... – S. 306-307.

⁴⁴¹ Зелінський А.Л. Птолемей III... – С. 49.

⁴⁴² Історіографію цієї проблеми можна, зокрема, знайти в роботах Г.С. Самохіної (Самохина Г.С. Место и роль армии... – С. 147-148; вона ж, P. Briant. Antigone le borgne. Les debuts de sa karriere et les problemes de l'assemblee macedonienne. Paris, 1973; Mueller O. Antigonos Monophthalmos und “das Jahr der Koenige”. Bonn, 1973 // ВДИ. – 1982. – № 2. – С. 195-197, 199; вона ж, Об одном эпизоде из истории диадохов. Год царей и его политические итоги // Античная древность и средние века. – Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1988. – С. 49-50 прим. 18). У цьому контексті можна також відзначити дискусію, яку вели між собою N.G.L. Hemmond і E.N. Borza у рамках Міжнародної конференції “Hellenistic History and Culture”, що відбулась в Остінському університеті (США) у 1988 році (Hammond N.G.L. The macedonian imprint...).

⁴⁴³ Just. XV, 2; Plut. Demetr. 18; App. Syr. 54.

⁴⁴⁴ Just. XVI, 2; Polyb. XV, 25; пор., н-д: Volkmann H. Op. cit. – S. 451-452; Buraselis K. Op. cit. – P. 93-94.

⁴⁴⁵ Polyb. XV, 26. В усякому разі, розповідь Полібія про приїзд до столиці делегатів із багатьох єгипетських залог вказує саме на загальновійськовий характер зборів. На мою думку, саме клерухи, прив'язані до Єгипту тісніше за звичайних найманців, могли становити більшість у військових зборах. Принаймні така ситуація найбільш наближається до македонського аналогу, особливо якщо згадати про т.зв. малі і великі збори. – Пор. Шахермайр Ф. Вказ. праця. – С. 15; Hammond N.G.L. The macedonian imprint...

⁴⁴⁶ Одразу слід зазначити, що неможливо встановити реальні політичні права і можливості, які мали збори для втручання у політичне життя країни. Відсутність необхідної джерельної бази не дає змоги навіть встановити, чи мали у державі Птолемеїв народні збори право переобирати царя, як це було у Македонії не лише при Аргеадах, а й при нащадках Антипатра та Антигона Монофтальма. – Plut. Demetr. 37; 51-54; idem, Aem. 8; Just. VII, 5; XXVIII, 3; Euseb. Chron. 235b-d; 237-238; Шахермайр Ф. Вказ. праця. – С. 24; Hammond N.G.L., Walbank F. Op. cit. – P. 4, 11-12; 99, 124-125, 344-345; Hammond N.G.L. The Continuity... – P. 143-146; пор. Tronson A. Op. cit. – P. 120-121, 126; Chaniotis A. War... – P. 63-64; також див. 2.1.3.

⁴⁴⁷ Polyb. V, 36; Plut. Cleom. 33.

⁴⁴⁸ OGIS, 54; P.Hib. 91; Tait W. Op. cit. – P. 149-150; Lewis N. Op. cit. – P. 41; пор. Kirsten E., Opelt. I. Op. cit. – S. 57, 61; Jones C., Habicht Ch. Op. cit. – P. 321; також див. 3.2.1 прим. 305.

⁴⁴⁹ OGIS, 54.

⁴⁵⁰ Див., н-д: Winnicki J.-K. Operacje... – S. 81; Hoelbl G. A History... – P. 49; Huss W. Aegypten... – S. 345-346. Про тріумфальний характер цього походу насамперед можна судити на підставі Гуробського папірусу (P.Gurob, 1; пор. Piejko, F. Episodes from the Third Syrian War in a Gurob Papyrus, 246 B.C. // AFP. – Bd. 36 (1990). – P. 13-27) і Адулітанського напису. – OGIS, 54; див. також: P.Gurob, 1; App. Syr. 65; Just. XXVII, 1; Polyaen. VIII, L; Porphyg. Fragm. 43 (FGH, 260) = Hier. Com. in Dan. XI, 7.-9.

⁴⁵¹ Поп. Turner E. Op. cit. – P. 158; Huss W. Aegypten... – S. 378-379. На цей момент найдосконаліша публікація Копенгагенського папірсу належить А. Бюлову-Якобсену. – Buelow-Jacobsen A. P.Haun. 6. in inspection of the Original // ZPE. – Bd. 36 (1979). – S. 91-100 und Taf. III.

⁴⁵² P.Haun. 6; Just. XXVII, 1; Porphyr. Fragg. 43 (FGH, 260) = Hier. Com. in Dan. XI, 7-9.

⁴⁵³ Mahaffy J.P. Op. cit. – P. 109-112; Bevan E. The House... – P. 196-197; Wallace Sh. Op. cit. – P. 422-424; Rostovtzeff M.I. The Social and economic... – V. II. – P. 708; Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 97-98, 153; Huss W. Eine Revolte der Aegypter in der Zeit des 3. Syrischen Kriegs // Aegyptus. – 1978. – # 1/2. – S. 151-156; idem, Aegypten... – S. 345-346, 373-375; Turner E. Op. cit. – P. 158-161; Lewis N. Op. cit. – P. 5; Gehrke H.-J. Geschichte... – S. 106; Hauben H. L'expédition de Ptolémée III en Orient et la sédition domestique de 245 av. J.-C. Quelques mises au point // AFP. – Bd. 36 (1990). – P. 29-37 ; Hoelbl G. A History... – P. 49, 63, 71 not. 78; Ehling K. Unruhen, Aufstaende und Abfallbewegungen der Bevoelkerung in Phoenikien, Syrien und Kilikien unter den Seleukiden // Historia. – 2003. – # 3. – S. 311-312; Ладынин И.А. Основные этапы... – С. 171-173; він же, Оформление культа... – С. 225-238; Clarysse W. The great Revolt...; van Oppen de Ruiter B. Op. cit. – P. 246-247; Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 135-136, 138; Monson A. Agrarian institutions... – P. 179. Свого часу І. Дройзен вважав, що згадуване античними авторами повстання відбулося в Киренаїці (див. Дройзен І. Вказ. праця. – Т. III. – С. 263). Але він не зміг навести жодного переконливого доказу на користь своєї гіпотези, яка так і залишилась умоглядною. Не менш умоглядно, хоча й досить оригінально виглядає низка інших припущень, пов'язаних із причиною й характером зазначеного повстання. Так, А. Придік вважав, що його причиною стали гаремні інтриги коханок померлого Філадельфа, В. Фелльмани і Г. Хаубен припускали, що повернення Евергета до Єгипту було пов'язане з наслідками поразки єгипетського флоту в морській битві при Андросі, а В. Отто взагалі висунув гіпотезу, згідно з якою повстання спалахну-

ло не в Єгипті, а в Антіохії-на-Оронті (пор. Huss W. Eine Revolte... – S. 151-153; Hauben H. L'expédition de Ptolémée III... – P. 35; Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 136 not. 108).

⁴⁵⁴ P. Haun. 6; пор. Huss W. Eine Revolte... – S. 153-156; idem, Aegypten... – S. 373 Anm. 1-2; Turner E. Op. cit. – P. 160 not. 121; Hoelbl G. A History... – P. 71 not. 78; Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 136.

⁴⁵⁵ Пор. Hoelbl G. A History... – P. 49, 153-154; Ладынин И.А. Основные этапы... – С. 171-173; Clarysse W. The great Revolt... Йдеться про тривале єгипетське повстання, яке розпочалося за часів правління Філопатора й було придушене лише під час царювання Епіфана (OGIS, 90; Polyb. V, 107; XIV, 12; XXII, 17; Hoelbl G. A History... – P. 156; Clarysse W. The great Revolt...; також див. нижче).

⁴⁵⁶ Ладынин И.А. Оформление культа... – С. 234-238.

⁴⁵⁷ Buelow-Jacobsen A. Op. cit. – S. 91-100.

⁴⁵⁸ Пор. Moeren L. Macht und Nationalitaet... – S. 52; Hauben H. L'expédition de Ptolémée III... – P. 33; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 389 Anm. 2; Huss W. Aegypten... – S. 374 Anm. 11; Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 136. На жаль, мені не вдалося особисто ознайомитися з відповідними працями бельгійського дослідника.

⁴⁵⁹ Орієнтовні роки першого повстання. – Пор., н-д: Huss W. Aegypten... – S. 373-374.

⁴⁶⁰ Саме 207/206 роком сучасні дослідники датують початок єгипетського повстання, що тривало аж до 186 року. – Пор. Turner E. Op. cit. – P. 162-163; Hoelbl G. A History... – P. 153; Huss W. Aegypten... – S. 445; Manning J. Land and Power... – p. 59; idem, The Ptolemaic Economy... – P. 8; Clarysse W. The great Revolt...; Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 164.

⁴⁶¹ OGIS, 56, 13; пор. Ладынин И.А. Становление культа... – С. 234-235.

⁴⁶² Ладынин И.А. Становление культа... – С. 235-238.

⁴⁶³ Пор. Huss W. Aegypten... – S. 374 Anm. 6; Manning J. Land and Power... – P. 86 not. 108.

⁴⁶⁴ OGIS, 56; Porphyr. Fragm. 43 (FGH, 260) = Hier. Com. in Dan. XI, 9; пор. Huss W. Aegypten... – S. 374-375; Ладынінин И.А. Становление культа... – С. 234, 238.

⁴⁶⁵ Selden D. Op. cit. – P. 331-337; Triggitt B. Et al. – Op. cit. – P. 206, 220; пор. Heinen H. The Syrian-Egyptian Wars and the new kingdoms of Asia Minor // The Cambridge Ancient History: In XII v. – Ed. 2. – Cambridge – London – New-York – New-Rochelle – Melbourne – Sydney: Cambridge University Press, 1984. – V. VII. – Part. 1. – P. 421.

⁴⁶⁶ У такому контексті паралель із Першим перехідним періодом, запропонована І.А. Ладиніним, видається мені цілком доцільною і прийнятною.

⁴⁶⁷ OGIS, 90; Clarysse W. The great Revolt...

⁴⁶⁸ Навіть на момент прийняття декрету (196 рік) Епіфану ще не виповнилось 14 років. – Пор. Hoelbl G. A History... – P. 138-139; Huss W. Aegypten... – S. 474, 504-505.

⁴⁶⁹ OGIS, 90.

⁴⁷⁰ Саме до такого цілком логічного висновку прийшов один із прихильників теорії єгипетського повстання, Н.Н. Пікус. – Пікус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 98.

⁴⁷¹ В. Хусс висловив припущення, згідно з яким розмір повстання взагалі міг не мати ніякого значення для Евергета, оскільки єгипетські події стали зручним приводом для повернення додому, після того як цар зрозумів, що його грандіозні плани, зрештою, наштовхнулися на серйозний опір з боку Селевка II Каллініка (Huss W. Aegypten... – S. 373-374 Anm. 3). Проте у цьому випадку німецький дослідник суперечить сам собі. Так, на с. 346 тієї ж праці він цілком слушно зазначає, що, повертаючись до Єгипту, Птолемей III не полишав надії зберегти за собою азійські завоювання, оскільки залишив свого намісника, Ксантіппа, у заєвфратських областях. – Ibid. – S. 346; пор. Porphyr. Fragm. 43 (FGH, 260); = Hier. Com. in Dan. XI, 9.

⁴⁷² Uebel F. Op. cit. – S. 20-21.

⁴⁷³ Mahaffy J.P. Op. cit. – P. 105. Ще М.М. Хвостов заперечував

ймовірність повернення Евергета до Єгипту південним шляхом, мотивуючи це тим, що тогочасні географи (навіть сам знаменитий Ератостен) мали досить розпливчате уявлення про Аравійське узбережжя; таким чином, на думку вченого, Евергет міг допливти лише до Східного узбережжя Аравійського півострова, а Адулітанську стелу встановив не він, а учасники якоїсь пізнішої експедиції за слонами (Хвостов М.М. Исследования по истории обмена. История восточной торговли греко-римского Египта. – Казань: Тип. Казанского унта, 1907. – С. 213); у цьому ж контексті див. також: Tarn W. Ptolemy II... – P. 9-10. Але, на мою думку, подібна авантюра була цілком у дусі Птолемея. Той же факт, що тогочасні географи мало знали про це узбережжя навіть після його гіпотетичної експедиції, можна пояснити тим, що цар, поспішаючи додому, цілком природно не проводив по дорозі картографічних робіт. Недостатньо аргументованим, на мій погляд, є й припущення А. Бюлова-Якобсена, пізніше підтримане В. Хуссом, про повернення Евергета морським шляхом одразу до Александрії через Селевкію-Піерію, яке базується на дуже непевній інтерпретації P.Haun. 6, fr. I, z. 17 (Buelow-Jacobsen A. Op. cit. – P. 93 Huss W. Aegypten... – S. 347 Anm. 73). Я припускаю, що альфу, котра стоїть у кінці рядка № 17, можна розглядати не лише як першу літеру слова “Alexandreian”, а і як початок слова “Aigupton. Окрім того, непереконливо виглядає висловлене у зв’язку з цим припущення, що канали, по яких Евергет спустив свою воєнну здобич (OGIS, 54), – це частина іригаційної системи дельти Нілу (Huss W. Aegypten... – S. 347). У зв’язку з цим питанням слід згадати ще один факт, який на перший погляд суперечить моїй гіпотезі. Йосиф Флавій у промові проти Апіона згадує про те, що Птолемей III під час свого повернення із Сирійського походу приніс вдячну жертву в Єрусалимському храмі (Flav. Contra Ap. II, 5). Якщо вірити цьому твердженню, слід припустити, що Евергет повернувся до Єгипту через Келесирію. Але оскільки Флавій, як правило, правильно передає лише основну історичну тенденцію, часто плутаючи окремі події та імена, можна припустити, що згада-

ний ним факт, якщо він насправді мав місце, міг відбутися не в кінці походу, а на його початку. Або ж взагалі це свідчення Флавія можна розцінювати як спробу інтерпретувати події, відлуння яких відображене у Третій книзі Маккавеїв, котра приписує їх часам Філопатора (Machab. III. 1-2).

⁴⁷⁴ Згодом кінцевим пунктом цього караванного шляху став Копт. – Поп. Strab. XVII, I, 44-45; Huss W. Aegypten... – S. 288 Anm. 282; Manning J. Land and Power... – P. 74; Alcock S., Gates J., Rempel J. Op. cit. – P. 363-367; Gates J. Op. cit. – P. 41-42, 108-114, 168-171, 182.

⁴⁷⁵ Поп. Hoelbl G. A History... – P. 87; Huss W. Aegypten... – S. 376-377.

⁴⁷⁶ Strab. XVII, I, 45-46.

⁴⁷⁷ Schol. Theocr. XVII, 128; Тураев Б.А. История... – С. 658; Bagnall R. Archagathos... – P. 207; Hoelbl G. A History... – p. 36; Herklotz F. Der Ahnenkult... – S. 161; van Oppen de Ruiter B. Op. cit. – P. 73.

⁴⁷⁸ Поп. van Oppen de Ruiter B. Op. cit. – P. 123 not. 44; Mueller S. Op. cit. – S. 92-94. Останнє твердження буде правильним за умови, що згаданий на цих сторінках Сену-хрот справді був розпорядником коптського двору Арсиної і, а не наближеним Арсиної Філадельфи (див. 2.2.1 прим. 266).

⁴⁷⁹ Фихман И.Ф. Вказ. праця. – С. 182–183; також див. 3.2.2.

⁴⁸⁰ OGIS, 51; пор. Ейне А. Птолемаида... – С.29.

⁴⁸¹ Polyb. XV, 25; Schol. Teocr. XVII, 128.

⁴⁸² Ейне А. Птолемаида... – С. 23, 29.

⁴⁸³ У цьому ж контексті варто згадати ще одного родича і тезку Птолемея III – старшого сина Арсиної Філадельфи від першого шлюбу, котрий, очевидно, також залишився лояльним щодо Євергета під час подій III Сирійської війни. На цю обставину недвозначно вказує факт підтвердження александрійським володарем прав сина Арсиної та Лісімаха Фракійського на володіння лікійським містом Телмесом, що напевно мали форму дореа. – OGIS, 55; також див. 3.1.3.

⁴⁸⁴ Ейне А. Птолемаида... – С. 23.

⁴⁸⁵ Mahaffy J.P. Op. cit. – P. 137 not. 2. Заперечення, зокрема вис-

ловлені з цього приводу К. Беннеттом, на мій погляд, є непереконливими – <http://www.tyndalehouse.com/Egypt/ptolemies/lysismachus_i.htm#Lysimachus>⁴⁸⁶ В основному це стосується положення про неможливість віднесення до нашого Лісімаха визначення “брат царів”, оскільки Береніка II ніколи не виступала в офіційних документах як співправителька Птолемея III. Проте, говорячи про статус Береніки, не слід забувати, що вона хоч і не вказувалась як співправителька свого чоловіка, але була такою по суті й до того ж мала фараонівську титулатуру. – Koenen L. *The Ptolemaic King...* – P. 56-57; Hoelbl G. *A History...* – P. 46-47, 85; Herklotz F. *Berenike II...*

⁴⁸⁶ Strab. XVII, I, 42-45.

⁴⁸⁷ Clarysse C. *The great Revolt...*; пор. Кацнельсон И.С. Вказ. праця. – С. 208; Кормышева Э.Е. Политические взаимоотношения Куша с державой Птолемеев в III– II веках до н.э. // Мероэ. – 1985 – № 3. – С. 166, 174; Winnicki J.-K. *Ptolemaeerarmee...* – S. 89; Hoelbl G. *A History...* – P. 153, 155-156; Gates J. *Op. cit.* – P. 39, 41-42, 49, 164-165, 175; пор. Huss W. *Aegypten...* – S. 367, 424-425.

⁴⁸⁸ Говорячи про стосунки Евергета з єгипетським жрецтвом, не можна оминати й нещодавно висловлене припущення І.А. Ладиніна щодо надання цим володарем видимості певних представницьких прерогатив жрецьким синодам, котрі відтепер теоретично могли репрезентувати інтереси місцевого населення перед царем (Ладынин И.А. *Жреческие синоды...* – С. 194-204). Проте, всупереч думці російського дослідника (див. вище), я вбачаю у цій акції Евергета (звичайно, якщо вона справді мала місце) прояв вдячності й довіри, виявленої царем щодо корінних жителів країни пірамід і пов’язаної з подіями, що мали місце під час III Сирійської війни.

⁴⁸⁹ Див. Huss W. *Aegypten...* – S. 336-337.

⁴⁹⁰ Call. *Aet. fr.* 110; Catull, 66; Богданов Б. Вказ. праця. – С. 96.

⁴⁹¹ Hygin. *Poet. Astr.* II, 24.

⁴⁹² Катулл. Книга стихотворений. – Москва, 1986. – С. 258; пор. Числякова Н.А. Вказ. праця. – С. 65; Hazzard R. *Theos Epiphanes...* – p. 426.

⁴⁹³ Call. Aet. fr. 110; Catull, 66; Hygin. Poet. Astr. II, 24. При цьому я вважаю, що Береніка приносила свою жертву саме всім богам, без будь-якого особливого наголосу на постаті обожненої Арсиної Філадельфи. Розповідь Гигіна з її неточностями не може бути достатнім приводом для твердження про первісне принесення жертвовної коси до храму Арсиної-Афродіти на мисі Зефіріон. Щодо дискусії з цього приводу див. Fraser P. *Ptolemaic...* – V. I. – P. 339, 729-730; V. II. – P. 1023 not. 105; Huxley G. *Arsinoe Lokris* // GRBS. – 1980. – # 3. – P. 241-242; Pomeroy S. *Op. cit.* – P. 38; Gutzwiller K. *Callimachus' Lock of Berenices...* – P. 359, 363 not. 16; Koenen L. *The Ptolemaic King...* – P. 101-102; Weber G. *Dichtung und hoefische Gesellschaft...* – S. 266; Hoelbl G. *A History...* – P. 105; Huss W. *Aegypten...* – S. 353-354; van Oppen de Ruiter B. *Op. cit.* – P. 316, 333, 358-359; Mueller S. *Op. cit.* – S. 276 Anm. 780.

⁴⁹⁴ Свого часу У. Фосколо навіть зробив припущення, згідно з яким Птолемей III сам інсценував епізод зі зникненням і чудесним віднайденням коси своєї дружини задля підкреслення божественності власної династії. – Пор. Selden D. *Op. cit.* – P. 328.

⁴⁹⁵ Усе вищесказане не суперечить моїм припущенням щодо ненависті Евергета до своєї мачухи Арсиної II (див. Зелінський А.Л. Птолемей III... – С. 47). У неодноразовому використанні задля зміцнення характеру своєї влади імені Філадельфи, котра хотіла його цієї влади позбавити, Евергет міг вбачати не лише необхідність, а й своєрідну помсту. До того ж про те, що насправді Евергет не відчував любові чи навіть поваги до мачухи, свідчить той факт, що він не став добудовувати центральний її храм, який за Філадельфа почали зводити в Александрії. – *Magnete lapide architectus Timochares Alexandriae Arsinoes templum concamarare incohaverat, ut in eo simulacrum e ferro pendere in aere videretur. intercessit ipsius mors et Ptolemaei regis, qui id sorori suae iusserat fieri.* Plin. *Hist. Nat.* XXXIV, 14; пор. Fraser P. *Ptolemaic...* – V. I. – P. 24, 795, 803; V. II. – P. 72-73 not. 166-168; Koenen L. *The Ptolemaic King...* – P. 100. Більше того, не виключаю, що й сама жертва коси

спочатку могла містити в собі певний натяк на підступно скривджену Арсиною I. Ще раз згадаймо, що колишню царицю після розлучення (тобто після того, як вона, по суті, втратила царственного чоловіка) було заслано до Копта (див. вище), а саме у цьому місті особливої популярності набув сюжет осирічного міфу, згідно з яким Ісида обстригла своє волосся на знак жалоби по підступно вбитому Осирісу. – Plut. De Is. 14; пор. Bernard E. Isis deesse de la chevelure // ZPE. – Bd. 49 (1982). – P. 103-104; Turner E. Op. cit. – P. 172-173; Pomeroy S. Op. cit. – P. 38; Gutzwiller K. Callimachus' Lock of Berenices... – P. 369-373; Selden D. Op. cit. – P. 344-351; Hoelbl G. A History... – P. 105; Hunter R. Literature and its Contexts // A Companion to the Hellenistic World... – P. 484. Проте це положення не безспірне. Так, В. Хусс, С. Мюллер і деякі інші дослідники вважають, що у випадку Береніки йшлося винятково про суто грецький ритуал. – Huss W. Aegypten... – S. 353-354; Mueller S. Op. cit. – S. 275 Anm. 773; з цього приводу див. також: van Oppen de Ruiter B. Op. cit. – P. 355-359.

⁴⁹⁶ Bevan E. The House... – P. 206; Пикус Н.Н. Переломный период... – С. 59; Блаватская Т.В., Голубцова Е.С., Павловская А.И. Вказ. праця. – С. 304.

⁴⁹⁷ На це вказує належність більшості папірусів, наведених із вищезгаданого приводу Н.Н. Пікусом та А.І. Павловською, до таких зібрань, як папіруси Пітрі (P.Petri, II, 29, E 101), Тебтюниські папіруси (P. Teb. 701) і папіруси Лілльські (P.Lille, 3).

⁴⁹⁸ Деякі дослідники, базуючись на дуже непевному матеріалі папірусу P.Hib. 205, припускають, що Аполлоній продовжував виконувати свої обов'язки протягом перших років царювання Птолемея III, аж поки не помер власною смертю. – Пор. Hauben H. The Date of P. Hibeh ii 205... – P. 292-294; idem, L'expédition de Ptolémée III... – P. 35-36.

⁴⁹⁹ У цьому контексті наведу ще одну дуже цікаву гіпотезу щодо причин і характеру повстання, котру я навмисно не згадав вище. К. Едгар, а за ним – В. Переманс свого часу припустили, що поштовхом до заворушення могло бути протистояння сильної й амбіційної

Береніки II та не менш сильного й амбіційного діойкета Аполлонія (пор. Ęwiderek A. W „Państwo” Apolloniosa... – S. 320-321 Przyp. 32; Peremans W. Les revolutions... – P. 45; Huss W. Eine Revolte... – S. 152-153; Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft... – S. 145 Anm. 11; Bingen J. I.Philae I 4, un moment d'un règne, d'un temple et d'un culte // AFP (Beih). – Bd. 3 (1997). – P. 94; також див. критичні зауваження Г. Хаубена: Hauben H. L'expédition de Ptolémée III... – P. 35-36. На мій погляд, гіпотеза, вперше висловлена американським дослідником, і концепція, запропонована на цих сторінках, органічно доповнюють одна одну.

⁵⁰⁰ До числа зазначених осіб, вірогідно, належав уже згадуваний на цих сторінках Телест, чиє майно бл. 244-243 року було розпродане з аукціону (див. 3.1.2).

⁵⁰¹ Хабихт Х. Иасос и Самофракия в середине III в. до н.э. // ВДИ. – 1993. – № 3. – С. 41-42; Зелінський А. Селевк II починає діяти (з історії III Сирійської війни) // Наукова спадщина професора С.В. Семчинського і сучасна філологія. Збірник наукових праць: В 2 ч. – Київ: Вид-во КНУ, 2001. – Ч. 1. – С. 431-438; Зелінський А.Л. Переломний період у III Сирійській війні і його результати // Вісник КНУ. – Сер. історія. – 2003. – В. 68-70. – С. 9-12.

⁵⁰² Ęwiderek A. Hellada... – S. 195-196; Winnicki J.-K. Operacje... – S. 82-83; Gehrke H.-J. Geschichte... – S. 105.

⁵⁰³ Зелінський А.Л. Деградація птолемейської зовнішньополітичної доктрини у 20-х роках III століття до Р.Х. як ціна мирного існування елліністичного Єгипту // Східний світ. – 2003. – № 1. – С. 67-72.

⁵⁰⁴ На це вказує низка декретів, прийнятих жителями різних островів архіпелагу на честь Деметрія II, Антігона Досона та їхніх довірених осіб, політичні союзи, укладені зазначеними царями із критськими полісами, а також експедиція до Карії, здійснена Досоном, для проведення якої македонському цареві треба було безборонно перетнути Егейське море. – Polyb. XX, 5; P. Trog. Prol. XXVIII; Bettingen W. Koenig Antigonos Doson von Makedonien (229-220 V, Chr).

– Krefeld: Druck. von Thomas & Hubert, 1912. – S. 26-33, 52-56; Tarn W. The Political Standing of Delos // JHS. – 1924. – # 2. – P. 146-147; Regibus L. Tolemeo V Epifane e l'intervento romano nel Mediterraneo orientale // Aegyptus. – 1952. – # 1. – P. 97; Jacobsen T., Smith P. Two Kimolian Dikast Decrees from Geraistos in Euboia // Hesperia. – 1968. – # 2. – P. 198; Жигунин В.Д. Международные отношения... – С. 145, 159-160; Hammond N.G.L., Walbank F. Op. cit. – P. 325, 343-344, 501-502; пор. Walbank F. Macedonia and the Greek leagues // Cambridge Ancient History: In XII v. – Ed. 2. – Cambridge – London – New-York – New-Rochelle – Melbourne – Sydney: Cambridge University Press, 1984. – V. VII. – Part. 1. – P. 447, 459-461; Reger G. The Political History of the Kyklades 260 – 200 // Historia. – Bd. 43 (1994). – P. 46-69; Huss W. Aegypten... – S. 365-366; також див. 3.1.3 прим. 165. Проте деякі дослідники, базуючись на низці нерівномірно розкиданих у часі і просторі епіграфічних джерел та на не досить чіткому проході зі збереженого фрагмента “Македонських війн” Аппіана (App. Mac. 4), вважають, що за часів Евергета і Філопатора птолемейські позиції у Кикладах залишалися досить сильними. – Costanzi V. Il domino egiziano nelle Cicladi sotto Tolomeo Filopatore // Klio. – Bd. 11 (1911). – P. 277-283; Buraselis K. Das hellenistische Makedonien und die Aegäis: Forschungen zur Politik des Kassandros und der drei ersten Antigoniden im Aegaeischen Meer und in Westkleinasien. – Muenchen: C.H. Beck, 1982. – S. 175-176; Chamoux F. Hellenistic Civilization... – p. 105; Huss W. Aegypten... – S. 350-352, 434-435; Ладынин И.А. Еще раз о перстнях... – С. 46 прим. 7. Окремої уваги заслуговує гіпотеза Г. Реджера, згідно з якою Кикладські поліси протягом 245–200 років, по суті, зберігали незалежність. – Reger G. The Political History... – P. 46-69.

⁵⁰⁵ Пор. P.Gurob, 1; OGIS, 54; Polyb. V, 72; 77; 79; Liv. XXXIII, XIX, 10-11; XX, 4-6; App. Syr. 1; Porphyrg. Fragm. 43; 46 (FGH, 260) = Hier. Com in Dan. XI, 7-9; 16-17; Beloch J. Die Auswaertigen Besitzungen... – S. 239-240; Mitford T. Further Contributions... – p. 135; Bagnall R. The Administration... – P. 114-115, 197; Hoelbl G. A History... – P. 50-51;

Huss W. Aegypten... – S. 372, 427-428. Однак я не виключаю можливості, що Східна Кілікія була втрачена Птолемеєм ще до закінчення III Сирійської війни. – Пор. Heinen H. The Syrian-Egyptian Wars... – P. 429; Зелінський А. Вказ. праця. – С. 431-438; Зелінський А.Л. Переломний період... – С. 9-12.

⁵⁰⁶ Polyb. V, 77; Bagnall R. The Administration... – P. 169-175; Heinen H. The Syrian-Egyptian Wars... – P. 431-432, 460; Свенцицкая И.С. Особенности гражданской общины на эллинистическом Ближнем Востоке // ВДИ. – 1999. – № 3. – С. 41-42; Hoelbl G. A History... – P. 73 not. 88; Зелінський А.Л. Деградація... – С. 69; пор. Huss W. Aegypten... – S. 372-373, 431-433. При цьому я усвідомлюю сміливість зазначеного положення, котре, безперечно, потребує додаткової джерельної верифікації.

⁵⁰⁷ Зелінський А.Л. Деградація... – С. 70.

⁵⁰⁸ Plut. Arat. 21; Athen. V, 40-44; Eutrop. III, I, 1-2.

⁵⁰⁹ Plut. Cleom. 31.

⁵¹⁰ Дройзен И. Вказ. праця. – Т. III. – С. 263. Високу, проте, на мій погляд, недостатньо обґрунтовану оцінку зовнішньополітичної діяльності Евергета нещодавно зробив і В. Хусс. – Huss W. Aegypten... – S. 371-372.

⁵¹¹ Wallace Sh. Op. cit. – P. 424.

⁵¹² Gehrke H.-J. Geschichte... – S. 106; пор. Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 156-157; Huss W. Aegypten... – S. 371-372; Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 363-364.

⁵¹³ Biven E. The House... – P. 204-205; Левек П. Вказ. праця. – С. 33-34.

⁵¹⁴ Polyb. V, 34.

⁵¹⁵ Walbank F. The Hellenistic... – P. 100-103; Литвиненко Ю.Н. Птолемеєвський Єгипет... – С. 15-17; він же, Птолемеєвський Єгипет Ростовцева М.И. – С. 187; Hoelbl G. A History... – P. 19; пор. Ладынин И.А. Еще раз о перстнях... – с. 44 прим. 5; див. також: Heinen H. The Syrian-Egyptian Wars... – P. 442-445; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 161-163.

⁵¹⁶ Gehrke H.-J. Geschichte... – S. 106.

⁵¹⁷ Зі слів Юстина можна зробити висновок, що лише внутрішні негаразди в Єгипті не дали змоги Євергету завоювати всю державу Селевкідів. Just., XXVII, 1; також див. OGIS, 54; Catul. 66; Polyaeon VIII, L; Porphyg. Fragm. 43 (FGH, 260) = Hier. Com. in. Dan. XI, 7-9; пор. Huss W. Aegypten... – S. 345 Anm. 54.

⁵¹⁸ У цьому питанні я цілковито погоджуюся з висновком, зробленим І.А. Ладиніним (Ладынин И.А. Еще раз о перстнях... – С. 43-44). Проте, на відміну від російського дослідника, я розцінюю події першого етапу III Сирійської війни не як логічний апогей зовнішньополітичних амбіцій александрійських володарів, а як виняток із правил, обумовлених зовнішньою політикою інших представників династії Птолемеїв. – Пор. Heinen H. The Syrian-Egyptian Wars... – p. 445.

⁵¹⁹ Дуже дивно, що К. Фішер-Бове, говорячи про джерела збагачення Птолемеїв, урахувала лише їхні надходження від податків і військової здобичі, повністю ігноруючи прибутки від зовнішньої торгівлі. Унаслідок цього американська дослідниця скидає з рахунку взаємозв'язок між розширенням політичної сфери впливу елліністичного Єгипту і збільшенням птолемеївських прибутків від торгівлі. Тому запропонована нею концепція, згідно з якою Птолемеї, й зокрема Євергет, не мали сенсу й можливості протягом тривалого часу утримувати велику діючу армію (Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 134-157), на мій погляд, є не досить коректною.

⁵²⁰ Тарн В. Вказ. праця. – С. 220.

⁵²¹ Там само. – С. 219 – 221. У III столітті у столиці Набатеїв Петрі домінують монети Птолемеїв, і лише починаючи з II століття – монети Селевкідів. – Левек П. Вказ. праця. – С. 203; пор. Kasher A. Jews, Idumaeans, and Ancient Arabs Relations of the Jews in Eretz-Israel with the Nations of the Frontier and the Desert during the Hellenistic and Roman Era (332 BCE – 70 CE). – TueBingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1988. – P. 17, 20-21.

⁵²² Тарн В. Вказ. праця. – С. 220.

⁵²³ Там само. – С. 176, 230.

⁵²⁴ Там само. – С. 176.

⁵²⁵ Саме це, як на мою думку, і привело до зростання значення Родосу як центру транзитної торгівлі і навіть як політичної сили у масштабах Східного Середземномор'я. – Polyb. IV, 16, 19, 45-52; V, 90; Жебелев С.А. Союз островитян. – С. 254-256; Ferguson W. Egypt's Loss of Sea Power // JHS. – V. 30 (1910). – P. 200; Regibus L. Op. cit. – P. 99-; Casson L. The Grain Trade of the Hellenistic World // TAPhA. – V. 85 (1954). – P. 168-187; Fraser P. Ptolemaic... – V. I. – P. 163-170; Heinen H. The Syrian-Egyptian Wars... – P. 432-433; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 164; Huss W. Aegypten... – S. 366; пор. Reger G. The political History... – P. 60, 62-66, 68-69; також див. 3.1.3.

⁵²⁶ Wallace Sh. Op. cit. – P. 426; Segre A. The Ptolemaic Copper inflation, CA. 230-140 B.C. // AJPh. – 1942. – # 2. – P. 174-192; Turner E. Op. cit. – P. 164; Левек П.Вказ. праця. – С.34; Huss W. Aegypten... – S. 375 Anm. 16, 444; пор. Bagnall R. The Administration... – P. 181, а також Lanciers E. Aegyptisches Brot (kckc) in UPZ I 149 und die wirtschaftliche Lage zur Zeit Ptolemaios' IV. Philopator // ZPE. – Bd. 82 (1990). – S. 89-92; Manning J. Land and Power... – P. 44.

⁵²⁷ Кошеленко Г.А. Государство... – С. 179; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 225-227; Hoelbl G. A History... – P. 232; Huss W. Aegypten... – S. 697-702, 750-751. За часів Птолемея XII щорічні надходження до державної скарбниці дорівнювали 12,5 тисячі девальвованих (птолемеївських) або більш ніж 6 тисяч повноцінних срібних талантів (Strab. XVII, I, 13; Diod. XVII, 52; пор. Rostovtzeff M.I. The Social and Economic... – V. II. – P. 1153), тоді як під час правління Філадельфа один лише Єгипет приносив Птолемеям 14,8 тисячі срібних талантів і півтора мільйона артаб пшениці (Porphyr. Fragm. 42 (FGH, 260) = Hier. Com. in. Dan. XI, 5).

⁵²⁸ Plut. Anton. 25-28; Dio Cas. LI, 5-8, 18; Athen. IV, 147-148. До висновку, згідно з яким Птолемей навіть під час занепаду держави мали значні накопичення, свого часу прийшов і В. Шубарт (Schubart

W. Verfassung... – S. 26); цієї ж думки дотримується і ряд сучасних вчених (див. Samuel A.E. Op. cit.; Hoelbl G. A History... – P. 249; Chamoux. F. Hellenistic civilization... – P. 245-246).

⁵²⁹ Polyb. V, 34.

⁵³⁰ Кошеленко Г.А. Греческий полис... – С. 4.

⁵³¹ История... – С. 373-376. Крім того, Евергет навіть не спробував знову захопити рівнинну (східну) Кілікію, хоча й мав для цього зручні плацдарми у Селевкії-Піерії та у Гірській Кілікії. – Polyb. V, 60; Liv. XXXIII, XIX, 10-11; XX, 4-6; App. Syr. 1; Porphyr. Fragm. 46 (FGH, 260) = Hier. Com. in Dan. XI, 16-17.

⁵³² Стосовно складних умов, у яких протягом 30-х років III століття перебували традиційні суперники Птолемеїв – Селевкίδи та Антігоніди, див., н-д: Жигунин В.Д. Международные отношения... – С. 132-146.

⁵³³ Не виключено, що процес успадкування клерів і військових квартир, який розпочався при Евергеті (див. 2.2.1), був своєрідною компенсацією клерухам за позбавлення їх опосередкованої участі у політичному житті країни.

⁵³⁴ Про це свідчить та повна змов, інтриг і підступів атмосфера, яка панувала при дворі Птолемея IV. Оскільки ж першу роль у державі на той момент відігравав Сосібій, впливовий ще за часів Евергета (Ранович А.Б. Вказ. праця. – С. 212; Хафнер Г. Вказ. праця. – С. 226; Gehrke H.-J. Geschichte... – S. 112; також див. 2.2.1; 3.1.2; Huss W. Aegypten... – S. 371-372), то не виключено, що саме тоді цей сановник і набув досвіду у зведенні наклепів, таємних убивствах тощо. – Пор. Polyb. V, 35-39; XV, 25; Plut. Cleom., 33 – 39.

⁵³⁵ Жебелев С.А. Древняя Греция... – С. 90; Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 83; Ростовцев М.И. Птолемеевский Египет. – С. 193 – 194.

⁵³⁶ Литвиненко Ю.Н. О “колониальном”... – С. 27-28.

⁵³⁷ Згадаймо, що Сосібій та інші александрійські сановники не хотіли відпускати Клеомена III додому, тому що той бачив жалюгід-

не становище збройних сил і беззахисність країни. (Polyb. V, 35; Plut. Cleom. 34).

⁵³⁸ Тарн В. Вказ. праця. – С. 36; Wallace Sh. Op. cit. – Р. 426. К. Фішер-Бове, визнаючи факт зменшення війська при Євергеті (Fischer-Bovet C. *Army and Society*... – Р. 334-337), причину цього явища вбачає у небажанні царя утримувати значну армію, що було б дуже нерентабельним за умов відсутності будь-якої серйозної зовнішньої загрози для держави Птолемеїв (ibid. – Р. 334-337, 363-364).

⁵³⁹ Литвиненко Ю.Н. Птолемеєвский Египет... – С. 20-21.

⁵⁴⁰ Під час Четвертої Сирійської війни у Єгипті довелося фактично заново набирати військо, левову частку якого становили найманці і єгипетські фалангісти; клерухів же у ньому було лише 4000 чоловік. – Polyb. V, 65.

⁵⁴¹ З наведених вище причин не можу погодитися з думкою П. Фрезера і В. Хусса, котрі вважають, що участь македонян у проголошенні царем Птолемея Епіфана свідчить про неперервність існування військових зборів в елліністичному Єгипті (Fraser P. *Ptolemaic*... – V. I. – Р. 80; Huss W. *Aegypten*... – S. 475 Anm. 16). На мій погляд, спроба сурогатного відновлення зборів за часів Епіфана (Polyb XV, 25; Aymard A. *Tutelle*... – Р. 88), ініційована Агатоком і Сосібієм, була зумовлена не стільки сумнівами у правах нового царя на престол (пор. Hazzard R. *Theos Epiphanes*... – Р. 426; Manning J. *Land and Power*... – Р. 214-216), скільки спробою надати законного характеру фальшивому заповіту Філопатора, згідно з яким регентами малолітнього Епіфана повинні були стати вищезазначені царедворці. Після того ж, як збори, що набули загальноєгипетського характеру, спричинили вбивство Агатокла (Polyb. XV, 25-26), цю давню македонську інституцію реставрувати задля офіційного проголошення царем чергового представника династії Птолемеїв більше ніхто не наважувався. У випадку ж зі зверненням до населення Александрії опікунів Птолемея VI Філометора, Євлея і Ленея, ми, ймовірно, маємо практику підміни зазначеної інституції александрійцями з метою надати вигляду вагомості рішенню, прий-

нятому цими горе-регентами щодо воєнних дій проти Антіоха IV, Епіфана. – Пор. Polyb. XXVIII, 20; Diod. XXX, fr. 16; пор. Porphyrg. Fragm. 49a (FGH, 260) = Hier. Com. in Dan. XI, 24; Bevan E. The House... – P. 283-284; Hoelbl G. A History... – P. 143-144; Gehrke H.-J. Prinzen und Prinzessinnen... – S. 104-107. До того ж не слід забувати, що класичні македонські народні збори не були уповноважені вирішувати питання війни і миру (див. 2.1.3). Описаний же Діодором і Йосифом Флавієм випадок, пов'язаний із проголошенням Птолемея Філометора володарем держави Селевкідів (Diod. XXXII, fr. 9; Flav. Ant. XIII, IV, 7; пор. Piejko F. Ptolemies in a List of Deified Seleucids from Teos, OGIS 246 // ZPE. – Bd. 49 (1982). – P. 29-31; Hammond N.G.L. The Continuity... – P. 146), по-перше, був явищем екстраординарним, а по-друге, не стосувався безпосередньо реалій суспільно-політичного життя елліністичного Єгипту.

⁵⁴² Polyb. XXXIV, 14; Euseb. Chron. 163-165; Тарн В. Вказ. праця. – С. 64; Hammond N.G.L. The macedonian imprint... (Response: Borza E.N). К. Фішер-Бове, спираючись на свідчення Другої піфомської стели, де розповідається про заколот птолемеївських командуючих, припускає, що перший приклад подібного “преторіанського” втручання слід датувати вже 217 роком. – Fischer-Bovet.. C. Army and Society... – P. 162-163.

⁵⁴³ Див., н-д: Milne J. Double Entries in Ptolemaic Tax-Receipts // JEA. – 1925. – # 3/4. – P. 269-283; Wallace Sh. Op.cit. – P. 429-442; Пикус Н.Н. Царские земледельцы... – С. 222; Павловская А.И. О рентабельности... – С. 141-142; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. – S. 195-196; Monson a. Agrarian institutions... – P. 101-103, 132, 178-182; пор. Fischer-Bovet C. Army and Society... – P. 164-166.

⁵⁴⁴ Polyb. III, 2; XV, 20; XVI, 1; 10; Liv. XXXI, XIV, 5; App. Mac. 4; P. Trog. Prol XXX; Just. XXX, 2; Porphyrg. Fragm. 45 (FGH, 260) = Hier. Com. in Dan. XI, 13-14.

⁵⁴⁵ Література, присвячена проблемі встановлення римської гегемонії у Східному Середземномор'ї, попросту неосяжна. – Див., н-д:

Bengtson H. Die hellenistische Weltkultur... – S. 33-37, 155-160; Walbank F. The Hellenistic... – P. 227-252; Касеев В.И. Эллинистический мир и Рим: война, мир и дипломатия в 220–146 годах до н.э. – Москва: Греко-латинский кабинет Ю.А. Шичалина, 1993; Hoelbl G. A History... – P. 135-148; Huss W. Aegypten... – S. 477-478, 489-501; Eckstein A. Rome Enters the Greek East: From Anarchy to Hierarchy in the Hellenistic Mediterranean, 230-170 B.C. – Malden (MA) – Oxford: Blackwell Publishing, 2008. – P. 121-381.

ВИСНОВКИ

Однією з найважливіших складових посилення внутрішньо-політичної влади перших представників династії Птолемеїв став процес перетворення вихідців з еллінської ойкумени на птолемеївських підданих. Проте цей процес є одним із найменш вивчених явищ, пов'язаних з історією елліністичного Єгипту. Відносна відсутність інтересу до вивчення процесу трансформації еллінізованих іммігрантів у птолемеївських підданих стала наслідком майже безумовного визнання двох положень, що до останнього часу побутували у науковому світі. Йдеться про визнання абсолютного характеру царської влади в елліністичному Єгипті, так само як і наявності у цій країні “колоніальної” ситуації. Складовою першого положення є твердження, згідно з яким греко-македоняни, що переселялися до птолемеївського Єгипту, автоматично перетворювались на підданих абсолютних володарів країни. Друге ж положення, згідно з яким еллінізовані переселенці виступали щодо єгиптян як “колонізатори” та експлуататори, підштовхує до висновку, що греко-македоняни в обмін на це право без будь-яких заходів з боку нових володарів країни одразу охоче відмовлялись від претензій на політичні й особисті права та свободи. Таким чином, ні про який тривалий процес трансформації громадян у підданих, а отже, і про його спеціальне дослідження протягом минулих двох століть не могло бути серйозної мови.

Разом з тим причини, що викликали необхідність трансформації еллінізованих іммігрантів у птолемеївських підданих, диктувались об'єктивною закономірністю історичного розвитку як стародавнього Єгипту, так і еллінського світу. Соціально-політичні процеси, що відбувалися у птолемеївському Єгипті протягом кінця IV – III століття, були обумовлені насамперед

специфікою, притаманною політичному устрою і соціально-економічній організації країни. Новоутворена елліністична держава з ряду причин (у першу чергу – історичного характеру) успадкувала низку традиційних єгипетських, македонських і грецьких рис, явищ і тенденцій, які умовно можна назвати відповідно “фараонівською”, “македонською” і “грецькою” спадщинами. Елементи цих “спадщин” не завжди були сумісними в рамках однієї державної структури, що неодноразово породжувало конфліктні ситуації.

Так, згідно з єгипетськими суспільно-політичними традиціями кожен фараон, а отже і представники нової елліністичної (александрійської) династії, ототожнювався з державою. Відповідно в руках Птолемеїв була зосереджена верховна законодавча, виконавча, судова, представницька і релігійна влада. Такий стан речей дозволяв новим володарям Єгипту, бодай на ідеологічному рівні, розглядати всю країну як власний домен. Але, щоб стати, подібно давнім фараонам, насправді повновладними господарями свого “маєтку” – Єгипту і, таким чином, отримувати від його експлуатації максимальні прибутки, Птолемеям було необхідно, згідно з іншою, місцевою, суспільно-політичною традицією, перетворити всіх жителів країни на своїх підданих. Цьому процесу значно перешкоджали македонські та еллінські традиції і політичні інституції. Саме тому процес трансформації переселенців з еллінізованого світу здійснювався Птолемеями одночасно у двох паралельних напрямках. Перший напрямок полягав у нівелюванні усього населення елліністичного Єгипту, метою якого було безпосереднє перетворення іммігрантів на підданих єгипетського зразка. Другий напрямок полягав у подоланні чинників, які становили перешкоду на шляху до здійснення вищезгаданої нівеляції. При цьому в обох випадках Птолемеї використовували дещо вдосконалені засоби, розроблені їхніми попередниками не лише у Єгипті, а й у Греції

та Македонії. Серед цих засобів важливе місце займала т.зв. державна політика маніпулювання, започаткована македонськими царями Філіппом II та Александром III. Неабияке місце серед зазначених засобів також належало вмілому використанню жорсткої єгипетської соціально-професійної системи і традиційної полісної замкненості, завдяки яким удалося розбити все населення елліністичного Єгипту на окремі, порівняно замкнені соціально-професійні групи, котрими у випадку необхідності й було б зручно маніпулювати. І, нарешті, задля досягнення зазначеної мети Птолемеї широко застосовували положення монархічної ідеології, породженої мислителями пізньокласичної Греції.

Швидшому нівелюванню населення птолемеївського Єгипту тією чи іншою мірою сприяла низка заходів, що здійснювались новими володарями країни. Птолемеї, починаючи із засновника династії, прагнули поставити всі верстви населення в однаково підлегле становище стосовно царського юридичного суверенітету. Таким чином, володарі елліністичного Єгипту ставали справжніми господарями життя і смерті своїх підданих. Александрійські фараони намагалися створити розгалужений державно-адміністративний апарат, який був би слухняним виконавцем монаршої волі і безвідмовним механізмом для втілення в життя будь-яких задумів царя. Птолемеї, по суті, монополізували державну систему заохочень, привілеїв і соціальної амортизації, що призводило до додаткової залежності від волі володаря країни не лише корінних жителів Єгипту, а й іммігрантів. Нові володарі Єгипту запровадили офіційний державний династичний культ і навіть намагалися поширювати його серед переселенців, окрім офіційного, ще й на побутовому рівні. Подібне повсякденне поклоніння не тільки померлим, а й живим представникам правлячої династії, навіть якщо воно мало формальний характер, поступово збільшувало психологічну

дистанцію між володарем і підданими. Разом із тим Птолемей не перешкоджали поширенню серед переселенців місцевої релігії, оскільки вона сприяла зближенню іммігрантів з аборигенами, чиє світосприйняття набагато більше підходило підданим абсолютистської монархії, ніж світогляд вихідців з еллінізованого світу. Крім того, згідно з канонами єгипетської релігії прояв нелояльності щодо царя розцінювався як важкий, користуючись християнською термінологією, смертний гріх.

Як уже зазначалося, на заваді політиці нівелювання, а отже – самого процесу трансформації, стояла низка перешкод, що мали греко-македонське походження. Серед них – еллінська система цінностей, “колонізаторський” світогляд, а також політичні інституції македонського походження – рада царських “друзів” і військові збори. Перші дві перешкоди мали грецьке походження. У їхній основі були особливості соціально-економічного та політичного розвитку Еллади за класичної доби, полісна система цінностей, посилення індивідуалістських тенденцій, характерне для періодів кризи полісної системи, а також ідеологічна база, залишена філософами та ораторами V–IV століть. Прототипами ради царських “друзів” і військових зборів виступали традиційні македонські політичні інституції – придворна рада і народні збори, котрі безперервно видозмінювалися за часів Філіппа II, Александра III та у період війн діадохів.

У прагненні греків до збереження еллінської системи цінностей, популярності серед іммігрантів “колонізаторського” світогляду, як і в існуванні військових зборів чи надмірній активності ради “друзів”, Птолемей цілком доцільно вбачали прояви претензій переселенців на певну винятковість і апіорну значущість у державній системі елліністичного Єгипту, а отже, і на частину влади у країні. За таких умов виникала пряма загроза планам нових володарів обох земель, пов’язаним зі зміцненням царської влади шляхом перетворення вихідців з еллінської ой-

кумени на підданих східної монархії, а отже, й набуттю цією монархією справді абсолютистського характеру.

Боротьбу з перешкодами, що були спричинені політикою нівелювання, як і саму цю політику, започаткував уже Птолемей I Сотер. Він перетворив раду царських “друзів” з потенційного виразника опозиційних поглядів на вищу ланку державно-бюрократичного апарату, що була слухняним знаряддям у руках царя. При цьому засновник династії керувався як методами Александра, так і власним досвідом. До вищезгаданих методів можна віднести включення до ради незнатних греків, котрі своїм становищем були забов’язані лише царю, прояви монаршої щедрості щодо придворних, прилучення до управління Єгиптом представників місцевої знаті, можливість у разі необхідності використати проти ради авторитет військових зборів і, нарешті, на відміну від Александра, своєчасно здійснене врегулювання питання про спадкоємця престолу. Цей же цар, вміло використовуючи усі засоби економічного та ідеологічного характеру, що опинились у його розпорядженні, запропонував переселенцям нову привабливу систему цінностей, у якій взамін на полісні та індивідуальні права і свободи надавалися захищеність і матеріальне процвітання під егідою турботливого, майже ідеального володаря. Засновник нової династії намагався також знищити у переселенців суто “колонізаторське” ставлення до місцевих жителів. З цією метою син Лага, як і у випадку з приборканням ради царських “друзів”, наслідуючи свого вчителя й попередника Александра, запровадив на державному рівні синкретичний культ нового бога – Серапіса, котрий мав як грецькі, так і єгипетські риси. Цей новостворений культ повинен був зблизити між собою переселенців і місцевих жителів. Але бажаного результату досягнуто не було, оскільки єгиптяни віддавали перевагу більш традиційному – мемфіському Серапісу, а серед переселенців більшою популярністю користувався

Серапіс александрійський, у культі якого переважали еллінські риси.

Тому вирішення проблеми “колонізаторського” світогляду дісталось у спадок Птолемею II Філадельфу. На його зацікавленість у вирішенні цієї проблеми опосередковано вказує здійснювана ним внутрішня (єгипетська) політика. Цей цар не лише намагався перетворити єгипетську хору на своєрідну греко-македонську “колонію” у сучасному розумінні цього поняття, а й, зрештою, обрав діаметрально протилежну внутрішньополітичну концепцію. Саме цей представник александрійської династії, з огляду на суто прагматичні – економічні та управлінські міркування, розпочав формування нижчої та середньої ланки єгипетського державно-адміністративного апарату, керуючись принципом позаетнічності. У результаті цар, скоріше за все, свідомо поставив пересічних іммігрантів перед необхідністю не лише співпрацювати з корінними жителями Країни Нілу в державних установах, а й виконувати їхні адміністративні розпорядження. Одним із наслідків такої діяльності Філадельфа стало завдання нищівного удару по “колонізаторському” світогляду переважної маси переселенців з еллінізованого світу.

У свою чергу, Птолемею III Еввергет узявся за ліквідацію військових зборів як останньої перешкоди на шляху до перетворення переселенців з еллінського світу на підданих східної абсолютистської монархії. На підставі права первородства, поєднаного з чинником фіктивного походження від подружжя богів-Адельфів, цей цар не став звертатися до авторитету вищезгаданої інституції за підтвердженням свого права на батьківський престол, що, по суті, означало її скасування. Але з причини власної зухвалості, поєднаної з цілковитою необізнаністю у державних справах, він недооцінив психологічного значення для переселенців цього останнього, багато в чому ілюзорного обмеження царської влади, що збереглося в елліністичному Єгипті.

Евергет, імовірно не усвідомлюючи кардинального характеру свого вчинку, одразу ж після скасування військових зборів, здійснив ще ряд акцій подібного масштабу. Так, замість того щоб дати змогу переселенцям, у першу чергу військовим, поступово звикнути до втрати своєї прерогативи, яка, зрештою, була такою ж фікцією, як полісна організація Птолемаїди чи александрійської Політевми, Птолемеї III здійснив інший крок, який підірвав упевненість значної групи переселенців у завтрашньому дні. Цей монарх на початку свого царювання змістив голову батькової фінансової адміністрації – впливового діюкета Аполлонія, чим, безперечно, збільшив ряди невдоволених за рахунок людей, чий добробут був пов'язаний із належністю до оточення цього сановника. І, нарешті, того ж таки року Евергет власноручно очолив грандіозну військову кампанію проти держави Селевкідів. Результатом сукупності зазначених радикальних заходів третього правителя з династії Птолемеїв стало заворушення греко-македонян у Єгипті, яке змусило царя не лише перервати свій азійський похід, а й надалі відмовитись від здійснення активної зовнішньої політики. Це ж, у свою чергу, негативно відбилося на політичному та економічному становищі держави Птолемеїв, оскільки пасивна зовнішня політика дуже швидко призвела до втрати торговельної гегемонії у Східному Середземномор'ї. Це не могло не вплинути на зменшення розміру державних прибутків, яке Птолемеї відтепер намагались компенсувати майже винятково за рахунок посилення експлуатації власне Єгипту. Посилення фіскального тиску найбільше відчували на собі в першу чергу безпосередні виробники, більшість із яких цілком природно становила багатомільйонна маса місцевих фелаків. Їхньою реакцією стала відмова обробляти царські землі, а час від часу – й збройні виступи. Це, у свою чергу, поклато край економічному розквіту і внутрішньополітичній стабільності елліністичного Єгипту – однієї з трьох провідних держав Схід-

ного Середземномор'я, що не могло не призвести до негативних змін у міжнародній ситуації в цьому регіоні. В результаті елліністичний світ опинився у стані цілковитої дестабілізації, якою вміло скористався зміцнілий і як ніколи впевнений у собі хижацький Рим.

Таким чином, слід відзначити, що представники нової єгипетської династії успішно розв'язали проблему перетворення вихідців з еллінської ойкумени на підданих східної абсолютистської монархії. Але разом з тим некомпетентність Птолемея III перетворила вищевказаний процес із чинника, який мав максимально зміцнити царську владу, на одну із причин, що призвела до занепаду птолемеївського Єгипту і навіть опосередковано посприяла порушенню ефемерної політичної рівноваги елліністичного світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

І. ДЖЕРЕЛА

А. Твори античних авторів

1. Пророчество Неферти // Повесть Петеисе III: Древнеегипетская проза: Пер. и ред. М.А. Коростовцев. – Москва: Художественная литература, 1978. – С. 243-248.
2. Речение Ипувера // Повесть Петеисе III: Древнеегипетская проза: Пер. и ред. М.А. Коростовцев. – Москва: Художественная литература, 1978. – С. 226-240.
3. Acta apostolorum // The Greek New Testament / Ed. K. Aland etc. – Stuttgart: Wuertemberg Bible Society, 1968. – P. 416-528.
4. Aelianus Claudius. De natura animalium // Claudii Aeliani de natura animalium libri xvii, varia historia, epistolae, fragmenta: In 2 v. / Ed. R. Hercher – Leipzig: Teubner, 1864–1866. – V. 1. – P. 3-436.
5. Aelianus Claudius. Varia Historia / Rec. R. Herscheri. – Lipsiae: Teubner, 1887. – 210 p.
6. Aelius Aristides. Ad Sarapidem // Aristides: In 2 v. / Ed. W. Dindorf. – Hildesheim: Olms, 1964. – V. 1. – P. 81-97.
7. Aeschylus. Persae // Aeschylus. Tragoediae / Rec. A. Weil. – Lipsiae: Teubner, 1884. – P. 12-67.
8. Aeschylus. Supplices // Aeschyli tragoediae / Ed. G. Murray. – Oxford: Clarendon Press, 1955. – P. 3-48.
9. Ambrosius Theodosius Macrobius. Saturnalia // Ambrosii Theodosii Macrobii Saturnalia et Commentarii in Somnium Scipionis: In 2 v. / Ed. I. Willis. – Lipsiae, Teubner: 1963. – V. I. – 466 p.
10. Ammianus Marcellinus. Ammiani Marcellini Rerum gestarum libri qui supersunt / Ed. C. Clark, L. Traube, W. Heraeus.

- Hildesheim: Georg Olms Verlag, 2001. – 604 p.
11. Anthologia palatina [Anthologia graeca]. Codex palatinus et co-dex parisinus: In 2 v. / Ed. C. Preisendanz. – Lugduni Batavorum: A.W. Sijthoff, 1911. – 709 p.
12. Antoninus Liberalis. Metamorphoseon synagoge / Ed. I. Cazzaniga. – Milan: Istituto Editoriale Cisalpino, 1962. – P. 12-77.
13. Apollodorus. Bibliotheca Mythologica / Ed. G. Moser. – Lipsiae: Teubner, 1907. – 312 p.
14. Apollonius Rhodius. Argonautica / Rec. H. Frankel. – Oxford: Clarendon Press, 1961. – 267 p.
15. Appianus. Bellum civile // Appian's roman history: In 4 v. / Ed. H. White. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1913. – V. 3-4. – 566, 616 P.
16. Appianus. Macedonica // Appiani historia Romana: In 2 v. / Ed. P. Viereck, A. Roos, E. Gabba. – Lipsiae: Teubner, 1962. – V. 1. – P. 307-326.
17. Appianus. Mithridatica // Appiani Historia Romana: In 2 v. / Ed. P. Viereck et A.G Roos. – Lipsiae: Teubner, 1962. – V. 1. – P. 418-531.
18. Appianus. Prooemium // Appiani Historia Romana: In 2 v. / Ed. P. Viereck et A.G. Roos. – Lipsiae: Teubner, 1962. – V. 1. – P. 1-12.
19. Appianus. Samnitica // Appiani historia Romana: In 2 v. / Ed. P. Viereck, A. Roos, E. Gabba. – Leipzig: Teubner, 1939. – V. 1. – P. 27-43.
20. Appianus. Sicelica // Appiani Historia Romana: In 2 v. / Ed. P. Viereck et A.G. Roos. – Lipsiae: Teubner, 1962. – V. 1. – P. 57-62.
21. Appianus. Syriaca // Appiani Historia Romana: In 2 v. / Ed. P. Viereck et A.G. Roos. – Lipsiae: Teubner, 1962. – V. 1. – P. 352-418.
22. Apuleius. Metamorphoses // Metamorfosi: o. Asino d'oro / [di]

- Lucio Apuleio / Ed. G. Augello. – Torino: Unione tipografico-editrice torinese, 1980. – 677 p.
23. Aristophanes. *Acharnenses* // Aristophane: In 5 v. / Ed. V. Coulon, M. van Daele. – Paris: Les Belles Lettres, 1967. – V. 1. – P. 12-66.
24. Aristophanes. *Aves* // Aristophane: In 5 v. / Ed. V. Coulon, M. van Daele. – Paris: Les Belles Lettres, 1967. – V. 3. – P. 23-108.
25. Aristophanes. *Lysistrata* // Aristophane: In 5 v. / Ed. V. Coulon, M. van Daele. – Paris: Les Belles Lettres, 1967. – V. 3. – P. 119-177.
26. Aristophanes. *Nubes* // Aristophanes. *Clouds* / Ed. K.J. Dover. – Oxford: Clarendon Press, 1968. – P. 7-88.
27. Aristoteles. *Aristotelis Athenaiion politei* / Rec. H. Oppermann. – Leipzig: Teubner, 1928. – 98 p.
28. Aristoteles. *Aristotelis Ethica Nicomachea* / Rec. F. Susemihl, O. Appelt. – Lipsiae: Teubner, 1903. – 280 p.
29. Aristoteles. *Aristotelis Politica* / Ed. F. Susemihl. – Lipsiae: Teubner, 1887. – 367 p.
30. Arrianus Flavius. *Anabasis* // Rec. C. Abicht. – Lipsiae: Teubner, 1899. – 366 p.
31. Arrianus Flavius. *Historia indica* / Flavii Arriani quae exstant omnia: In 2 v. / Ed. A.G. Roos et G. Wirth. – Lipsiae: Teubner, 1968. – V. 2. – P. 1-73.
32. Arrianus Flavius. *Historia successorum Alexandri* // Die Fragmente der griechischen Historiker: In 3 Bd. / Hrsgb. F. Jacoby. – Berlin – Leiden: Brill academic publishers, 1923–1958. – Bd. 2. – S. 840-883.
33. Artemidorus Daldianus. *Onirocriticon* // Artemidori Daldiani onirocriticon. Libri v. / Ed. R. Pack. – Leipzig: Teubner, 1963. – 324 p.
34. Athenaeus. *Deipnosophistae*: Libri XV: In 2 v. / Rec. G. Kaibel. – Lipsiae: Teubner, 1887. – V. 1-2. – 491, 527 P.

35. Athenagoras. *Legatio* // Athenagoras. *Legatio and de Resurrectione* / Ed. W. Schoedel. – Oxford: Clarendon Press, 1972. – P. 2-86.
36. Athenodorus Tarsensis. *Fragmenta* // Die Fragmente der griechischen Historiker: In 3 Bd. / Hrsgb. F. Jacoby. – Berlin – Leiden: Brill academic publishers, 1923–1958. – Bd. 3. – S. 729-731.
37. Aurelius Augustinus Sanctus. *De civitate dei* / Hrsgb. Ch. Horn. – Berlin: Akademie Verlag, 1997. – 308 S.
38. Callimachus. *Aetia* // Callimachus: In 2 v. / Ed. R. Pfeiffer. – Oxford: Clarendon Press, 1949. – V. 1. – P. 1-159.
39. Callimachus. *Epigrammata* // Callimachus: In 2 v. / Ed. R. Pfeiffer. – Oxford: Clarendon Press, 1953. – V. 2. – P. 80-99.
40. Callimachus. *Hymni* // Callimachus: In 2 v. / Ed. R. Pfeiffer. – Oxford: Clarendon Press, 1953. – V. 2. – P. 1-40.
41. Cassius D. Cocceianus. *Cassii Dionis Cocceiani historiarum Romanarum quae supersunt* / Ed. U.Ph. Boissevain. – Berolini: Weidmann, 1959. – 643 p.
42. Catullus C. Valerius. *Carmīna* / Ed. W. Eisenhut – Muenchen: Heimeran, 1975. – 250 p.
43. *Chronicon paschale: Ad exemplar vaticanum?* / Ed. L. Dindorf. – Bonn, 1832. – 178 p.
44. Caesar C. Julius. *C. Iulii Caesaris Commentarii de bello civili* / Rec. D. Bassi. – Augustae Taurinorum etc.: In aedibus I.B. Paraviae et sociorum, 1916. – 165 p.
45. Cicero M. Tullius. *De natura deorum* / Ed. O. Plasberg, W. Ax. – Leipzig: Teubner, 1933. – 160 p.
46. Cicero M. Tullius. *De officiis* // *Ciceronis De officiis* / Ed. M. Winterbottom. – Oxonii – New-York: E Typographeo Clarendoniano, Oxford University Press, 1994. – 172 p.
47. Cicero M. Tullius. *Epistulae ad Quintum fratrem et M. Brutum* / Ed. D. Shackleton Bailey. – Cambridge –New-York: Cambridge University Press, 1980. – 274 p.

48. Cicero M. Tullius. *Pro Rabirio Postumo* // *Pro C. Rabirio postumo oratio* / Rec. J. Giardina. – Milano: A. Mondadori, 1967. – 46 p.
49. Cicero M. Tullius. *Tusculanae disputationes* // *M. Tulli Cicero-nis Tusculanarum disputationum libri quinque* / Ed. T. Dougan. – New-York: Arno Press, 1979. – 675 p.
50. Claudius Ptolemaeus. *Geographia* / Ed. C.F.A. Nobbe. – Hildes-heim: Gg Olms, 1966. – 796 p.
51. Clemens Alexandrinus. *Protrepticus* // *Clément d'Alexandrie. Le protreptique* // *Sources chretiennes* / Ed. C. Mondésert. – Paris: Cerf, 1949. – P. 52-193.
52. Clemens Alexandrinus. *Stromata* // *Clemens Alexandrinus*: In 3 v. / Ed. O. Staehlin, L. Fruechtel, U. Treu. – Berlin: Akademie-Verlag, 1960. – V. 2. – P. 3-518.
53. Clitarchus. *Testimonia et fragmenta* // *Die Fragmente der griechischen Historiker*: In 3 Bd. / Hrsgb. F. Jacoby. – Berlin – Leiden: Brill academic publishers, 1923–1958. – Bd. 2. – S. 741-752.
54. Cyrillus Alexandrinus. *Contra Julianum* (lib. 1-2) // *Cyrille d'Alexandrie. Contre Julien*, tome 1: livres 1 et 2 // *Sources chretiennes* / Ed. P. Burguiere, P. Evieux. – Paris: Cerf, 1985. – P. 100-318.
55. *De bello Alexandrino* // *C. Iuli Caesaris Commentarii*: In 3 v. / Ed. A. Klotz. – Lipsiae: Teubner, 1926–1927. – V. 3. – P. 1-148.
56. *De historia diadochorum* (*Epitome heidelbergensis*) // *Die Frag-mente der griechischen Historiker*: In 3 Bd. / Hrsgb. F. Jacoby. – Berlin – Leiden: Brill academic publishers, 1923–1958. – Bd. 2. – S. 835-837.
57. Dinarchus. *Orationes* // *Minor Attic Orators*: In 4 v. / Ed. J.O. Brunt. – London: LCL, 1954. – V. 2: Lysurgus, Demades, Dinar-chus, Hyperides. – P. 177-210.
58. Diodorus Siculus. *Bibliotheca Historica*: In 4 v. / Ed. I. Bekker. – Lipsiae: Teubner, 1884. – V. 1-4. – 571, 534, 497, 550 P.

59. Diogenus Laertius. Diogeni Laertii Vita Philosophorum / Rec. H. Long. – Oxford: University Press, 1922. – 566 p.
60. Dionysius Byzantius. Anaplos Bospori una cum scholiis ex saeculi // Per bosporum navigatio / Ed. R. Güngerich. Berlin: Weidmann, 1958. – P. 1-23, 31-35.
61. Euhemerus. Testimonia et fragmenta // Die Fragmente der griechischen Historiker: In 3 Bd. / Hrsgb. F. Jacoby. – Berlin – Leiden: Brill academic publishers, 1923–1958. – Bd. 1. – S. 300-313.
62. Euripides. Andromacha // Euripidis fabulae: In 3 v. / Ed. G. Murray. – Oxford: Clarendon Press, 1902. – V. 1.
63. Euripides. Bacchae // Euripidis fabulae: In 3 v. / Ed. G. Murray. – Oxford: Clarendon Press, 1902. – V. 3.
64. Euripides. Cyclops // Euripidis fabulae: In 3 v. / Ed. G. Murray. – Oxford: Clarendon Press, 1902. – V. 1.
65. Euripides. Hecuba // Euripidis fabulae: In 3 v. / Ed. G. Murray. – Oxford: Clarendon Press, 1902. – V. 1.
66. Euripides. Helena // Euripidis fabulae: In 3 v. / Ed. G. Murray. – Oxford: Clarendon Press, 1902. – V. 3.
67. Euripides. Heraclidae // Euripidis fabulae: In 3 v. / Ed. G. Murray. – Oxford: Clarendon Press, 1902. V. 1.
68. Euripides. Iphigenia aulidensis // Euripidis fabulae: In 3 v. / Ed. G. Murray. – Oxford: Clarendon Press, 1902. – V. 3. – P. 292-374.
69. Euripides. Iphigenia Taurica // Euripidis fabulae: In 3 v. / Ed. G. Murray. – Oxford: Clarendon Press, 1913. – V. 2.
70. Euripides. Medea // Euripidis fabulae: In 3 v. / Ed. G. Murray. – Oxford: Clarendon Press, 1902. – V. 1.
71. Euripides. Orestes // Euripidis fabulae: In 3. v. / Ed. G. Murray. – Oxford: Clarendon Press, 1902. – V. 3.
72. Euripides. Rhesus // Euripidis fabulae: In 3 v. / Ed. G. Murray. – Oxford: Clarendon Press, 1902. – V. 3.

73. Euripides. Troiades // Euripidis fabulae: In 3 v. / Ed. G. Murray. – Oxford: Clarendon Press, 1913. – V. 2.
74. Eusebius. Chronicon // Eusebi Chronicorum canonum quae supersunt: In 2 v. / Ed. A. Schoene. – Berlin: Weidmann, 1967. – 286, 190 P.
75. Eusebius. De laudibus Constantini // Eusebius. Werke: In 9. Bd. / Ed. I. Heikel. – Leipzig: Hinrichs, 1902. – Bd. I. – S. 195-259.
76. Eusebius. Praeparatio Evangelica / Ed. K. Mras. // Die griechischen christlichen Schriftsteller. – Berlin: Akademie-Verlag, 1954– 1956. – Bd. 43. – T. 1-2. – 613, 426 S.
77. Eutropius. Breviarium ab Urbe condita // Евтропий. Бревиарий от основания Города / Под ред. Д.В. Кареева. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. – 303 с.
78. Flavius Iosephus. Antiquitates judaicae // Iosephi Flavii Opera: In 5 v. / Ed. B. Niese. – Berlin: Weidmann, 1955. – V. 1-4. – 3-362, 3-392, 3-409, 3-320 P.
79. Flavius Iosephus. Contra Apionem (De judaeorum vetustate) // Iosephi Flavii Opera: In 5 v. / Ed. B. Niese. – Berlin: Weidmann, 1955. – V. 5. – P. 1-99.
80. Flavius Iosephus. De bello judaico libri VII // Iosephi Flavii Opera: In 6 v. / Ed. B. Niese. – Berlin: Weidmann, 1887–1895. – V. 6 (1895). – 628 p.
81. Gaius Valerius Flaccus. Argonautica // Argonautiques / Valerius Flaccus; introduction, texte et traduction rythmée, notes et index par J. Soubiran. – Louvain – Dudley, MA: Peeters, 2002. – 352 p.
82. Gaius Velleius Paterculus. Ex Historiae Romanae libris duobus quae supersunt / Ed. C. Stegmann de Pritzwald. – Stutgardiae: In aedibus B.G. Teubneri, 1965. – 176 p.
83. Georgius Syncellus. Ecloga chronographica / Ed. A.A. Mosshammer. – Leipzig: Teubner, 1984. – 478 p.
84. Hecataeus Abderita. Testimonia et fragmenta // Die Fragmente der griechischen Historiker: In 3 Bd. / Hrsgb. F. Jacoby. – Berlin

- Leiden: Brill academic publishers, 1923–1958. – Bd. 3. – S. 11-64.
- 85. Herodas. Mimiambi / Ed. I.C. Cunningham. – Oxford: Clarendon Press, 1971. – 56 p.
- 86. Herodianus. Ab excessu divi Marci libri octo / Ed. H. Stavenhagen. – Lipsiae: Teubner, 1922. – 212 p.
- 87. Herodotus. Historiarum Libri IX / Ed. H.R. Dietsch, H. Kallenberg. – Lipsiae: Teubner, 1899. – 679 p.
- 88. Hesiodus. Theogoniae / Ed. F. Boissand. – Paris: Lefèvre, 1856. – 234 p.
- 89. Hieronymus Sanctus. Chronica // Hieronymi Chronicorum codicis floriacensis fragmenta leidensia, parisina, vaticana phototypice edita / Ed. L. Traube. – Lugduni Batavorum: A.W. Sijthoff, 1902. – 44 p.
- 90. Hieronymus Sanctus. Commentarii in Daniele / Ed. and Transl. G.L. Archer. – Grand Rapids: Baker Book House, 1958. – 189 p.
- 91. Hippocrates. De aere, aquis et locis // Oeuvres completes d'Hippocrate: In 2 v. / Ed. E. Littré. – Paris: Bailliere, 1840. – V. 2. – P. 12-92.
- 92. Homerus. Ilias: In 2 v. / Ed. G. Dindorf, C. Hentze. – Lipsiae: Teubner, 1901. – V. 1-2. – 250, 323 P.
- 93. Homerus. Odyssee / Ed. G. Dindorf, C. Hentze, R. Grafts. – Lipsiae: Teubner, 1913. – 459 p.
- 94. Hyginus. Fabulae / Ed. R. Herscher. – Lipsiae: Teubner, 1892. – 230 p.
- 95. Hyginus. Poetica Astronomica / Ed. G. Vire. – Stuttgart: Teubner, 1992. – 176 p.
- 96. Hyperides. Orationes / Ed. C. Jensen. – Lipsiae: Teubner; 1917. – 190 p.
- 97. Iamblichus. De mysteriis // Jamblique. Les mysteres d'Egypte / Ed. E. des Places. – Paris: Les Belles Lettres, 1966. – P. 38-215.

98. Ioannes Malala. Chronographia // Corpus scriptorum historiae Byzantinae / Ed. L. Diendorf. – Bonn: Weber, 1831. – P. 23-496.
99. Ioannes Zonaras. Epitome historiarum (lib. 1-12) // Ioannis Zonarae epitome historiarum: In 3 v. / Ed. L. Dindorf. – Leipzig, Teubner: 1868–1870. – V. I. – 402 p.
100. Isocrates. Orationes / Rec. G.E. Beuseler. – Lipsiae: Teubner, 1888. – 677 p.
101. Justinus M. Junianis. Pompeius Trogus «*Historiae Philippicae*» Epitome / Ed. W. Kroll. – Lipsiae: Teubner, 1911. – 455 p.
102. Juvenalis Decimus Junius. Satirae // D. Iunii Iuvenalis Saturae X / Ed. P. Campana. – Firenze: F. Le Monnier, 2004. – 419 p.
103. Longinus. De sublimitate // Longinus. On the sublime / Ed. D. Russell. – Oxford: Clarendon Press, 1964. – P. 1-56.
104. Lucianus. Calumniae non temere credendum // Lucianus: In 8 v. / Ed. A.M. Harmon. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1913. – V. 1. – P. 360-392.
105. Lucianus. De saltatione // Lucianus: In 8 v. / Ed. A.M. Harmon. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1936. – V. 5. – P. 210-288.
106. Lucianus. Deorum concilium // Lucianus: In 8 v. / Ed. A.M. Harmon. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1936. – V. 5. – P. 418-440.
107. Lucianus. Dialogi deorum // Lucianus: In 8 v. / Ed. M.D. Macleod. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1961. – V. 7. – P. 240-352.
108. Lucianus. Dialogi marini // Lucianus: In 8 v. / Ed. M.D. Macleod. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1961. – V. 7. – P. 178-236.
109. Lucianus. Dialogi mortuorum // Lucianus: In 8 v. / Ed. M.D. Macleod. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1961. – V. 7. – P. 2-174.
110. Lucianus. Icaromenippus // Lucianus: In 8 v. / Ed. A.M. Har-

- mon. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1915. – V. 2. – P. 268-322.
111. Lucianus. Hippias // Lucianus: In 8 v. / Ed. A.M. Harmon. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1913. – V. 1. – P. 34-44.
112. Lucianus. Macrobii // Lucianus: In 8 v. / Ed. A.M. Harmon. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1913. – V. 1. – P. 222-244.
113. Lucianus. Philopseudes sive incredulus // Lucianus: In 8 v. / Ed. A.M. Harmon. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1921. – V. 3. – P. 320-380.
114. Lucianus. Quomodo historia conscribenda sit // Lucianus: In 8 v. / Ed. K. Kilburn. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1959. – V. 6. – P. 2-72.
115. Lycophron. Alexandra // Lycophronis Alexandra / Ed. Masciaino L. – Leipzig: Teubner, 1964. – P. 1-65.
116. Machabaeorum liber I // Septuaginta: In 2 v. / Ed. A. Rahlfs. – Stuttgart: Wuerittenbergische Bibelanstalt, 1935. – V. 1. – P. 1039-1099.
117. Machabaeorum liber III // Septuaginta: In 2 v. / Ed. A. Rahlfs. – Stuttgart: Wuerittenbergische Bibelanstalt, 1935. – V. 1. – P. 1139-1156.
118. Marmor Parium // Die Fragmente der griechischen Historiker: In 3 Bd. / Hrsgb. F. Jacoby. – Berlin – Leiden: Brill academic publishers, 1923–1958. – Bd. 2. – S. 992-1005.
119. Megasthenes. Testimonia et fragmenta // Die Fragmente der griechischen Historiker: In 3 Bd. / Hrsgb. F. Jacoby. – Berlin – Leiden: Brill academic publishers, 1923–1958. – Bd. 3. – S. 603-639.
120. Memnon. Historia Heracleotes // Fragmenta historicorum Graecorum: In 5 v. / Ed. C. Mueller. – Berlin: Teubner, 1857. – V. 3. – P. 285-310.

121. Nepos Cornelius. *Vitae* / Ed. P.K. Marshall. – Monachii [u.a.]: Saur, 2001. – 122 p.
122. Nonnus. *Dionysiaca* // Nonni Panopolitani *Dionysiaca*: In 2 v. / Ed. R. Keydell. – Berlin: Weidmann, 1959. – 500, 509 P.
123. Olympiodorus. in *Platonis Alcibiadem commentarii* // Olympiodorus. *Commentary on the first Alcibiades of Plato* / Ed. L.G. Westering. – Amsterdam: Hakkert, 1956. – 168 p.
124. Onesicritus. *Testimonia et fragmenta* // *Die Fragmente der griechischen Historiker*: In 3 Bd. / Hrsgb. F. Jacoby. – Berlin – Leiden: Brill academic publishers, 1923–1958. – Bd. 2. – S. 723-736.
125. Origenes. *Contra Celsum* // *Origene. Contre Celse*: In 4 v. / Ed. M. Borret. – Paris: Cerf, 1967–1969. – V. 1. – 476 p.
126. Orosius Paulus. *Historiarum adversus paganos libri VII* / Rec. K. Zangemeister. – Lipsiae: Teubner, 1889. – 371 p.
127. Ovidius P. Naso. *Metamorphoses* / Ed. W.S. Anderson. – Monachii – Lipsiae: Saur, 2001. – 419 p.
128. Pausanias. *Graeciae descriptio*: In 3 v. / Ed. M.H. Rocha-Pereira. – Lipsiae: Teubner, 1973–1981. – V. 1-3. – P. 349, 405, 566.
129. Philo Alexandrinus. *De vita Mosis* // *Philonis Alexandrini Opera quae supersunt*: In 6 v. / Ed. L. Cohn. – Berlin: De Gruyter, 1962. – V. 4. – P. 119-268.
130. Philo byblius. *Historia Phoinicae* // *Philo of Byblos. The Phoenician history* / Ed. et transl. H. Attridge, R. Oden. – Washington: D.C.: Catholic Biblical Association of America, 1981. – 110 p.
131. Philochorus. *Fragmenta* // *Die Fragmente der griechischen Historiker*: In 3 Bd. / Hrsgb. F. Jacoby. – Berlin – Leiden: Brill academic publishers, 1923–1958. – Bd. 3. – P. 98-160.
132. Phylarchus. *Fragmenta* // *Die Fragmente der griechischen Historiker*: In 3 Bd. / Hrsgb. F. Jacoby. – Berlin – Leiden: Brill academic publishers, 1923–1958. – Bd. 2. – S. 162-189.

133. Plato. Critias // Platonis Opera: In 5 v. / Ed. J. Burnet. – Oxford: Clarendon Press, 1902. – V. 4. – P. 106-121.
134. Plato. Euthydemus // Platonis Opera: In 5 v. / Ed. J. Burnet. – Oxford: Clarendon Press, 1903. – V. 3. – P. 271-307.
135. Plato. Gorgias // Platonis Opera: In 5 v. / Ed. J. Burnet. – Oxford: Clarendon Press, 1903. – V. 3. – P. 447-527.
136. Plato. Leges // Platonis Opera: In 5 v. / Ed. J. Burnet. – Oxford: Clarendon Press, 1907. – V. 5. – P. 624-969.
137. Plato. Phaedrus // Platonis Opera: In 5 v. / Ed. J. Burnet. – Oxford: Clarendon Press, 1901. – V. 2. – P. 227-279.
138. Plato. Philebus // Platonis Opera: In 5 v. / Ed. J. Burnet. – Oxford: Clarendon Press, 1901. – V. 2. – P. 11-67.
139. Plato. Politicus // Platonis Opera: In 5 v. / Ed. J. Burnet. – Oxford: Clarendon Press, 1900. – V. 1. – P. 257-311.
140. Plato. Respublica // Platonis Opera: In 5 v. / Ed. J. Burnet. – Oxford: Clarendon Press, 1902. – V. 4. – P. 327-621.
141. Plato. Timaeus // Platonis Opera: In 5 v. / Ed. J. Burnet. – Oxford: Clarendon Press, 1902. – V. 4. – P. 17-92.
142. Plinius Gaius Caecilius Secundus. Epistularum libri IX // Briefe / Plinius der Juengere / Ed. und uebers. H. Kasten. – Berlin: Akademie-Verlag, 1982. – 691 S.
143. Plinius Secundus. Historiae Naturalis: In 5 v. / Ed. R. Hubert. – Lipsiae: Holtze, 1871–1874. – V. 1-5. – 398, 456, 314, 404, 450 P.
144. Plutarchus. Ad principem ineruditum // Plutarch's moralia: In 11 v. / Ed. H. Fowler. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1936. – V. 10. – P. 52-70.
145. Plutarchus. Adversus Colotem // Plutarchi moralia: In 7 v. / Ed. R. Westman, M. Pohlens. – Leipzig: Teubner, 1959. – V. 6. – p. 173-215.
146. Plutarchus. Aemilius Paulus // Plutarchus. Vitae Parallelae: In 3 v. / Ed. K. Ziegler. – Lipsiae: Teubner, 1964. – 2 v. – Fasc. 1. – P. 184-222.

147. Plutarchus. Agesilaus // Plutarchus. Vitae Parallelae: In 3 v. / Ed. C. Lindskog et K. Ziegler. – Lipsiae: Teubner, 1968 – V. 2. – Fasc. 2. – P. 68-98.
148. Plutarchus. Agis // Plutarchus. Vitae Parallelae: In 3 v. / Ed. K. Ziegler. – Lipsiae: Teubner, 1971. – V. 3. – P. 352-374.
149. Plutarchus. Alcibiades // Plutarchus. Vitae Parallelae: In 3 v. / Ed. K. Ziegler. – Lipsiae: Teubner, 1964. – V. 1. – P. 226-274.
150. Plutarchus. Alexander // Plutarchus. Vitae Parallelae: In 3 v. / Ed. C. Lindskog et K. Ziegler. – Lipsiae; Teubner, 1968. – V. 2. – Fasc. 2. – P. 144-203.
151. Plutarchus. Amatorius // Plutarchi moralia: In 7 v. / Ed. J.C. Hubert. – Leipzig: Teubner, 1938. – V. 4. – P. 336-396.
152. Plutarchus. Antonius // Plutarchus. Vitae Parallelae: Demetrii et Antonii / Rec. C. Sintensis. – Lipsiae: Teubner, 1875. – P. 56-173.
153. Plutarchus. Aratus // Plutarchus. Vitae Parallelae: In 3 v. / Ed. K. Ziegler. – Lipsiae: Teubner, 1971. – V. 3. – P. 264-317.
154. Plutarchus. Aristides // Plutarchus. Vitae Parallelae: In 3 v. / Ed. K. Ziegler. – Lipsiae: Teubner, 1969. – V. 1. – P. 249-287.
155. Plutarchus. Caesar // Plutarchus. Vitae Parallelae: In 3 v. / Ed. K. Ziegler. – Lipsiae: Teubner, 1968. – V. 2. – P. 253-337.
156. Plutarchus. Cleomenes // Plutarchus. Vitae Parallelae: In 3 v. / Ed. K. Ziegler. – Lipsiae: Teubner, 1971. – V. 3. – P. 375-415.
157. Plutarchus. Cimon // Plutarchus. Vitae Parallelae: In 3 v. / Rec. C. Lindskog et K. Ziegler. – Lipsiae: Teubner, 1968. – V. 3. – P. 20-38.
158. Plutarchus. De Cohibenta ira // Plutarchi moralia: In 7 v. / Ed. J.M. Pohlens. – Leipzig: Teubner, 1929. – V. 3. – P. 157-186.
159. Plutarchus. De exilio // Plutarchi moralia: In 7 v. / Ed. J.W. Sieveking. – Leipzig: Teubner, 1929. – V. 3. – P. 512-532.
160. Plutarchus. De fortuna Alexandri Magni // Plutarchus. Moralia: In 7 v. / Rec. F.H. Sandbach, C. Hubert, M. Pohlenz, K. Ziegler. – Lipsiae: Teubner, 1925–1967. – V. 5. – P. 211-241.

161. Plutarchus. De Herodoti malignitate // Plutarch's moralia: In 11 v. / Ed. L. Pearson. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1965. – V. 11. – P. 8-128.
162. Plutarchus. De Iside et Osiride // Plutarchi moralia: In 7 v. / Ed. J.W. Sieveking. – Leipzig: Teubner, 1935. – V. 2. – P. 1-80.
163. Plutarchus. De liberis educandis // Plutarch's moralia: In 11 v. / Ed. F. Babbitt. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1927. – V. 1. – P. 4-68.
164. Plutarchus. De Pythiae oraculis // Plutarchi moralia: In 7 v. / Ed. J.W. Sieveking. – Leipzig: Teubner, 1929. – V. 3. – P. 25-59.
165. Plutarchus. De sera numinis vindicta // Plutarchi moralia: In 7 v. / Ed. J.M. Pohlens. – Leipzig: Teubner, 1929. – V. 3. – P. 394-444.
166. Plutarchus. De sollertia animalium // Plutarchi moralia: In 7 v. / Ed. C. Hubert. – Leipzig: Teubner, 1954. – V. 6. – Fasc. 1. – P. 11-75.
167. Plutarchus. Demetrius // Plutarchus. Vitae Parallelae: Demetrii et Antonii / Rec. C. Sintensis. – Lipsiae: Teubner, 1875. – P. 5-55.
168. Plutarchus. Demosthenes // Plutarchus. Vitae Parallelae: In 3 v. / Ed. K. Ziegler. – Lipsiae: Teubner, 1964. – V. 1. – P. 280-312.
169. Plutarchus. Dion // Plutarchus. Vitae Parallelae: In 4 v. / Rec. C. Sintensis. – Lipsiae: Teubner, 1869. – V. 4. – P. 207-254.
170. Plutarchus. Eumenes // Plutarchus, Vitae Parallelae: In 4 v. / Rec. C. Sintensis. – Lipsiae: Teubner, 1869. – V. 3. – P. 180-219.
171. Plutarchus. Lucullus // Plutarchus. Vitae Parallelae: In 3 v. / Ed. K. Ziegler. – Lipsiae: Teubner, 1969. – V. 1. – P. 359-419.
172. Plutarchus. Lycurgus // Plutarch's Lives: In 11 v. / Ed. B. Perrin. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1914. – V. 1. – P. 204-302.
173. Plutarchus. Pelopidas // Plutarchus. Vitae Parallelae: In 3 v. / Ed. K. Ziegler. – Lipsiae: Teubner, 1968. – V. 2. – P. 60-105.

174. Plutarchus. Pericles // Plutarchus. *Vitae Parallelae*: In 3 v. / Ed. K. Ziegler. – Lipsiae: Teubner, 1964. – V. 1. – P. 2-47.
175. Plutarchus. Philopoemen // Plutarchus. *Vitae Parallelae*: In 3 v. / Ed. K. Ziegler. – Lipsiae: Teubner, 1968. – V. 2. – P. 1-27.
176. Plutarchus. Phocion // Plutarchus. *Vitae Parallelae*: In 3 v. / Ed. K. Ziegler. – Lipsiae: Teubner, 1964. – V. 2. – P. 1-31.
177. Plutarchus. Pompeius // Plutarch's Lives: In 11 v. / Ed. B. Perrin. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1917. – V. 5. – P. 116-324.
178. Plutarchus. Praecepta gerendae reipublicae // Plutarch's *moralia*: In 11 v. / Ed. H. Fowler. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1936. – V. 10. – P. 158-298.
179. Plutarchus. Pyrrhus // Plutarchus. *Vitae Parallelae*: In 3 v. / Rec. C. Lindskog et K. Ziegler. – Lipsiae: Teubner, 1968. – V. 2. – P. 256-288.
180. Plutarchus. *Quaestiones convivales* // Plutarchi *moralia*: In 7 v. / Ed. J.C. Hubert. – Leipzig: Teubner, 1938. – V. 4. – P. 1-335.
181. Plutarchus. *Quaestiones Romae et Graecae* // Plutarchi *moralia*: In 7 v. / Ed. J.B. Titchener. – Leipzig: Teubner, 1935. – V. 2. – P. 273-366.
182. Plutarchus. Quomodo adulator ab amico internoscatur // Plutarch's *moralia*: In 11 v. / Ed. F. Babbitt. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1927. – V. 1. – P. 264-394.
183. Plutarchus. Regum et imperatorum *Apophtegmata* // Plutarchus. *Moralia*: In 7 v. / Rec. F.H. Sandbach, C. Hubert, M. Fohlenz, K. Ziegler. – Leipzig: Teubner, 1925–1967. – V. 4. – P. 104-139.
184. Plutarchus. Septem sapientium convivium // Plutarch's *Moralia*: In 11 v. / Ed. F.C. Babbitt. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1928. – V. 2. – P. 348-448.
185. Plutarchus. Solo // Plutarchus. *Vitae Parallelae*: In 3 v. / Rec. C. Lindskog et K. Ziegler. – Lipsiae: Teubner, 1968. – V. 1. – P. 41-89.

186. Plutarchus. Themistocles // Plutarchus. Vitae Parallelae: In 4 v. / Ed. C. Sintensis. – Lipsiae: Teubner, 1906. – V. 2. – P. 9-56.
187. Plutarchus. Theseus // Plutarchus. Vitae Parallelae: In 3 v. / Rec. C. Lindskog et K. Ziegler. – Lipsiae: Teubner, 1967. – V. 1. – P. 4-45.
188. Plutarchus. Timoleon // Plutarchus. Vitae Parallelae: In 3 v. / Ed. K. Ziegler. – Lipsiae: Teubner, 1964. – V. 2. – P. 222-255.
189. Plutarchus. Titus Flamininus // Plutarchus. Vitae Parallelae: In 3 v. / Ed. K. Ziegler. – Lipsiae: Teubner, 1968. – V. 2. – P. 28-56.
190. Polyaeus. Strategmata / Rec. C. Schubert. – Lipsiae: Teubner, 1899. – 187 p.
191. Polybius. Historiae: In 2 v. / Ed. Th. Buttner-Wobst. – Lipsiae: Teubner, 1882. – V. 1-2. – 451, 566 P.
192. Pompeius Trogus. Prolegomena ad Historiam Philippicam // Pompei Trogi fragmenta / Coll. O. Seel. – Lipsiae: Teubner, 1956. – P. 40-63.
193. Porphyrius. Chronica// Fragmenta historicorum Graecorum: In 5 v. / Ed. C. Muller. – Berlin: Teubner, 1857. – V. 3. – P. 689-702, 706-707, 711-717, 719-725.
194. Porphyrius. De antro nympharum // Porphyry. The Cave of Nymphs in the Odyssey / Ed. Seminar classics 609. – Buffalo: Department of classics, state university of New-York, 1969. – P. 2-34.
195. Porphyrius. De vita Pythagori / Rec. A. Nauck. – Petropoli: Academia Imperiale, 1889. – 75 p.
196. Porphyrius. Fragmenta // Die Fragmente der griechischen Historiker: In 3 Bd. / Hrsgb. F. Jacoby. – Berlin – Leiden: Brill academic publishers, 1923–1958. – Bd. 2. – S. 1208-1229.
197. Posidippus. Epigramata // Posidippi Pellaei quae supersunt omnia / Ed. C. Austin, G. Bastianini. – Milano: Edizioni Universitarie di Lettere Economia Diritto (Biblioteca Classica), 2002. – 234 p.

198. Propertius Sextus. Elegiae // Elegie / Properzio / Ed. et trad. G. Giardina. – Roma: Edizioni dell'Ateneo, 2005. – 418 p.
199. Pseudo-Aristeas. Aristeae epistula ad Philocratem / Ed. A. Pelletier. – Paris: Serf, 1962. – P. 100-240.
200. Pseudo-Aristoteles. Oeconomica // Aristoté. **Economique** / Ed. B. Van Groningen, A. Wartelle. – Paris: Les Belles Lettres, 1968. – P. 1-35.
201. Pseudo-Callisthenes. Historia Alexandri Magni / Ed. W. Kroll. – Berlin – Lipsiae: Teubner, 1958. – 298 p.
202. Pseudo-Plutarchus. Vita X Oratores // Plutarchus. Moralia: In 7 v. / Rec. F.H. Sandbach, C. Hubert, M. Pohlenz, K. Ziegler. – Lipsiae: Teubner, 1925–1967. – V. 7. – P. 231-266.
203. Pseudo-Xenophon. Atheniensium respublica // Xenophontis Opera omnia: In 5 v. / Ed. E.C. Marchant. – Oxford: Clarendon Press, 1920. – V. 5. – P. 247-263.
204. Ptolemaeus Soter. Fragmenta // Die Fragmente der griechischen Historiker: In 3 Bd. / Hrsgb. F. Jacoby. – Berlin – Leiden: Brill academic publishers, 1923–1958. – Bd. 2. – S. 753-769.
205. Publius Aelius Phlegon. De mirabilibus // Paradoxographorum Graecorum reliquiae / Ed. Giannini A. – Milan: Istituto Editoriale Italiano, 1965. – P. 170-218.
206. Publius Vergilius Marro. Aeneid // The Aeneid of Virgil: books 1-6 / Ed. R. Williams. – London: Macmillan – New-York: St. Martin's Press, 1972. – 524 p.
207. Publius Vergilius Marro. Georgica / Ed. et trans. M. Erren. – Heidelberg: C. Winter, 1985. – 1156 p.
208. Quintus Curtius Rufus. Historiarum Alexandri Magni Regis Macedonum; Libri qui supersunt // **Курций Руф. История Александра Македонского (сохранившиеся книги). Текст и перевод / Под ред. В.С. Соколова.** – Москва: МГУ, 1963. – 478 с.
209. Satyrus. Fragmenta // Die Fragmente der griechischen Histo-

- riker: In 3 Bd. / Hrsgb. F. Jacoby. – Berlin – Leiden: Brill academic publishers, 1923–1958. – Bd. 3. – S. 159-164.
210. Scholia in Hymnos Callimachum // Callimachus: In 2 v. / Ed. R. Pfeiffer. – Oxford: Clarendon Press, 1953. – V. 2. – P. 41-46, 49-53, 58-79.
211. Scholia in Theocritum / Ed. F. Dubner. – Paris: Didot, 1849. – 198 p.
212. Seneca L. Annaeus. De Ira // De la ira / Ed. et trad. C. Cardó. – Barcelona: Editorial catalana, s.a., 1924. – 104 p.
213. Seneca L. Annaeus. Epistulae morales ad Lucilium // incontro con Seneca. Lettere morali di Lucio Anneo Seneca a Lucilio / Ed. et trad. N. Carandini. – Padova: Antenore, 1971. – 452 p.
214. Seneca L. Annaeus. Oedipus // Oedipus / Lucius Annaeus Seneca / Ed. Und. Uebers. K. Toechterle. – Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter, 1994. – 684 S.
215. Seneca L. Annaeus. Phaedra // Phaedra / Seneca / Ed. M. Coffey, R. Mayer. – Cambridge – New-York: Cambridge University Press, 1990. – 219 p.
216. Sextus Empiricus. Adversus grammaticos // Sexti Empirici Opera: In 3 v. / Rec. H. Mutschmann. – Leipzig: Teubner, 1912–1919. – V. 2. – P. 59-125.
217. Sextus Empiricus. Adversus physicos // Sexti Empirici Opera: In 3 v. / Rec. H. Mutschmann. – Leipzig: Teubner, 1912–1919. – V. 1. – P. 47-93.
218. Sextus Empiricus. Pyrrhoniæ hypotyposion libri tres // Sexti Empirici Opera: In 3 v. / Rec. H. Mutschmann. – Leipzig: Teubner, 1912–1919. – V. 3. – P. 7-188.
219. Solinus C. Julius. Polyhistor // C. Iulii Solini Collectanea rerum memorabilium / Rec. Th. Mommsen. – Berolini: apud Weidmannos, 1895. – 287 p.
220. Sophocles. Trachiniae // Sophocle: In 2 v. / Ed. A. Dain et P. Mazon. – Paris: Les belles lettres, 1955. – V. 1. – P. 14-60.

221. Suetonius C. Tranquillus. Gai Svetoni Tranqvilli De vita Caesarum libri duo / Ed. H. Thurston. – New-York: H. Holt, 1889. – 215 p.
222. Strabo. Rerum Geographicorum. Libri 17 / Ed. G. Spiro, H. Waldman. – Halle: Holtze, 1899. – 807 p.
223. Suda. Lexicon // Suidae lexicon: In 4 v. / Ed. A. Adler. – Leipzig: Teubner, 1928–1935. – V. 1-4. – 549, 740, 632, 854 P.
224. Sulpicius Severus. Chronica // Chroniques / Sulpice Sévère / Ed. et trad. G. de Senneville-Grave. – Paris: Editions du Cerf, 1999. – 538 p.
225. Tacitus P. Cornelius. Historiae / Ed. J. Borst. – Muenchen: Heimeran, 1977. – 640 p.
226. Theocritus. Idyllia / Ed. A. Fritzsche et E. Hiller. – Lipsiae: Teubner, 1881. – 398 p.
227. Theophilus of Antioch. Ad Autolyicum / Ed. R. Grant. – Oxford: Clarendon Press, 1970. – 146 p.
228. Theophrastus. Characteres / Ed. O. Navarre, E. Galavetti. – P.: De Boccard, 1952. – 179 p.
229. Theophrastus. Historia plantarum // Theophrastus. Enquiry into Plants. in 2 v. / Ed. A. Hort. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1916. – 474, 320 P.
230. Thucydides. Historiae // Thucydides. De Bello Peloponnesiaco: Libri VIII / Rec. G. Boehme / J. Klassen. – Berlin: Weidmann, 1897. – 697 p.
231. Titus Livius. Titi Livi ab urbe condita: In 3 v. / Rec. P.G. Walsh. – Leipzig: Teubner, 1902–1912. – V. 2-3. – 356, 449 P.
232. Tryphiodorus. Excidium Ilionis // Oppian, Colluthus, Tryphiodorus / Ed. A. Mair. – Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1928. – P. 580-632.
233. Valerius Maximus. Factorum et dictorum memorabilium libri novem // Valerius Maximus: Memorable Doings and Sayings. Two volumes / Ed. and transl. D.R. Shackleton Bailey. – Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 2000. – 547, 462 P.

234. Virginia Mundi (Pupilla mundi) // *Hermetica: The ancient Greek and Latin writings which contain religious or philosophic teachings ascribed to Hermes Trismegistus: In 4 v.* / Ed. W. Scott. – Boston: Shambala, 1985. – V. 2. – P. 324-359.
235. Vitruvius M. Pollio. *De architectura libri decem* / Ed. F. Krohn. – Lipsiae: Teubner, 1912. – 291 p.
236. Xenophon. *Agessilaus* // *Xenophontus. Opera omnia: In 5 v.* / Rec. L. Dindorf, K. Kuhrer. – Lipsiae: Teubner, 1889. – V. 2. – P. 167-199.
237. Xenophon. *Anabasis* / Ксенофонт. **Анабасис** / Под ред. Л. Георгиевского. – Санкт-Петербург: Тип. Безобразова, 1891. – Ч. 1: Греческий текст. – 84 с.
238. Xenophon. *Historia Graeca* / Rec. et praef. L. Dindorf. – Lipsiae: Teubner, 1884. – 287 p.
239. Xenophon. *institutio Cyri (Cyropaedia)* / Ed. W. Gemoll et J. Peters. – Lipsiae: Teubner, 1968. – 471 p.
240. Xenophon. *Memorabilia* // *Xenophontis Opera omnia: In 5 v.* / Ed. E.C. Marchant. – Oxford: Clarendon Press, 1921. – V. 2. – P. 3-56.
241. Xenophon. *Oeconomicus* // *Xenophontis Opera omnia: In 5 v.* / Ed. E.C. Marchant. – Oxford: Clarendon Press, 1921. – V. 2. – P. 58-119.

В. Збірки папірусів

242. Древнеегипетская «Книга мертвых» / Введ., пер. и комм. М.А. Чегодаева // ВИ. – 1994. – №№ 8-9. – С. 145-163, 141-151.
243. *Aegyptische Urkunden aus den Koeniglichen (later Staatlichen) Museen zu Berlin, Griechische Urkunden.* – Berlin: Weidmann, 1896. – №№ 1211, 1229, 1257, 1730, 1736.
244. *The Amherst Papyri, Being an Account of the Greek Papyri*

- in the Collection of the Right Hon. Lord Amherst of Hackney, F.S.A. at Didlington Hall, Norfolk: In 2 v. / Ed. B.P. Grenfell, A.S. Hunt. – Oxford: Clarendon Press, 1901. – № 33.
245. Das Archiv des Petaus / Ed. U. Hagedorn, D. Hagedorn, L.C. Youtie, H.C. Youtie. – Koeln, Opladen: Westdeutscher Verlag, 1969. – № 11.
246. Catalogue of the Greek papyri in the John Rylands Library, Manchester: In 4 v. / Ed. A.S. Hunt, J. de M. Johnson, V. Martin, C.H. Roberts, E.G. Turner. – Manchester: University Press, 1911–1952. – ## 563, 568.
247. Columbia Papyri: In 2 v. / Ed. W.L. Westermann, C.W. Keyes, H. Liebesny. – New-York: Columbia University Press, 1934, 1940. – №№ 5, 7, 19, 34, 39, 48, 54-56, 63, 66, 83, 115, 480.
248. Dikaionmata: Auszuge aus Alexandrinischen Gesetzen und Verordnungen in einem Papyrus des Philologischen Seminars der Universitaet Halle mit einem Anhang weiterer Papyri derselben Sammlung / Ed. Graeca Halensis. – Berlin: Weidmann, 1913. – № 1.
249. Ein Erlass des Koenigs Ptolemaios II. Philadelphos ueber die Deklaration von Vieh und Sklaven in Syrien und Phoenikien / Ed. H. Liebesny // Aegyptus. – 1936. – # ¾. – S. 257-291.
250. Elephantine-Papyri / Hrsgb. O. Rubensohn. – Berlin: Weidmann, 1907. – №№ 1-4.
251. Enteuxeis: Requêtes et plaintes adressées au Roi d’Egypte au III-ème siècle avant J.-C.: In 2 v. / Ed. O. Guéraud. – Le Caire: Impr. de l’institut français d’archéologie orientale, 1931, 1933. – №№ 3, 6, 8, 11-14, 19, 26, 44, 47-48, 50, 55, 59-60, 76, 79, 86.
252. The Flinders Petrie Papyri: In 3 v. / Ed. J.P. Mahaffy, J.G. Smyly. – Dublin: RIA, 1891, 1893, 1905. – №№ I, 12, II, 1, 30, 32, 53; III, 8, 11, 29, 42, 43, 56, 64, 66, 75, 100-101, 104.
253. Fuad I University papyri / Ed. D. Crawford. – Milano: Istituto editoriale Cisalpino-La goliardica, 1976. – ## 3, 4.

254. Greek Papyri in the British Museum / Ed. H.J. Bell. – London: McMillan Press, 1907. – №№ 49, 676, 678, 1954, 1973, 2006, 2016, 2052, 2084, 2087, 2307, 2308.
255. Greek Papyri in the Library of Cornell University / Ed. and transl. W. Westermann, C. Kraimer. – New-York: Columbia University Press, 1926. – # 1.
256. Greek Papyri from Gurob / Ed. J.G. Smyly. – Dublin: RIA, 1921. – №№ 1-2, 8, 22.
257. Griechische Papyri aus dem Besitz des Rechtswissenschaftlichen Seminars der Universitaet Frankfurt / Ed. H. Lewald. – Heidelberg: Quelle & Meyer, 1920. – №# 3, 5, 7.
258. Griechische Papyri der Sammlung Gradenwitz / Hrsgb. von G. Plaumann. – Heidelberg: Quelle & Meyer, 1914. – № 1.
259. Griechische Papyrus der kaiserlichen Universitaets-und Landesbibliothek zu Strassburg / Ed. F. Preisigke. –Ed. 2. – Leipzig: Zentralantiquariat der Deutschen Demokratischen Republik, 1969. – # 92.
260. Griechische Papyrusurkunden der Hamburger Staats und Universitaetsbibliothek: In 2 v. / Hrsgb. P.M. Meyer. – Leipzig, Berlin: Teubner, 1911, 1924. – №№ 24, 91.
261. Griechische Papyrusurkunden und Ostraka der Heidelberger Papyrus Sammlung / Hrsgb. P. Sattler. – Heidelberg: C. Winter, 1963. – # 362.
262. The Hibeh Papyri / Ed. B.P. Grenfell, A.S. Hunt, E.G. Turner, M.T. Lenger. – London: McMillan Press, 1906, 1955. – №№ 30, 33-34, 38, 44, 51, 52, 54, 59, 67, 68, 75, 80-81, 84a, 85, 91, 98, 103, 104, 110, 119, 154, 165, 193, 198-199, 205, 235, 244.
263. Koelner Papyri / Hrsgb. B. Kramer, R. Huebner. – Opladen: Westdeutscher Verlag, 1976–2001. – # 247, 342.
264. Lenger M.-T. Corpus des ordonnances des Ptolemaes. – Bruxelles: Académie royale de Belgique, 1964. – 368 p.

265. Michigan Papyri. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1931. – ## 6947-6948, 6956-6957, 6961, 6979.
266. Mitteilungen aus der Freiburger Papyrussammlung: In 3 Bd. – Bd. 1: Literarische Stuecke / Ptolemaeische Kleruchenurkunde (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie) / Ed. W. Aly, M. Gelzer, J. Partsch, U. Wilcken. – Heidelberg: Carl Winters Universitaetsbuchhandlung, 1914. – # 7.
267. Mitteis L., Wilcken U. Grundzuge und Chrestomatie der Papyruskunde: In 2 Bd. – Leipzig – Berlin: Teubner, 1912. – Bd. 1: Historische Teil. Half 2: Chrestomatie von U. Wilcken. – №№ 27, 50, 108, 300, 337, 450.
268. The Oxyrhynchus Papyri: pt. XXII / Ed. E. Lobel, C. Roberts. – London: Oxford University Press, 1954. – # 1241, 1380, 1611, 1803, 2332, 2465, 2565.
269. Papiri della Regia Universita di Milano / Ed. A. Vogliano. – Milano: Pubblicazioni della Regia Universita di Milano, 1937. – # 21.
270. Papiri gracchi e latini (Pubblicazioni della Società Italiana per la ricerca dei papiri greci e latini in Egitto): In 9 v. / Ed. G. Vitelli, M. Norsa. – Firenze: Gonnelli, 1917–1929. – №№ 328, 329, 332, 353, 358, 359, 366, 367, 376, 380, 384, 389, 400, 419, 422, 427, 431, 443, 488, 493, 498, 502, 503, 510, 515, 519, 524, 528, 531, 538, 569, 570, 571, 591, 594, 603, 639, 1010, 1160.
271. Papyri in the collection of the Erasmus University (Rotterdam) / Ed. P. Sijpesteijn, Ph. Verdult. – Bruxelles: Fondation egyptologique reine Elisabeth, 1986. – # 2.
272. Papyri graecae magicae: In 2 v. / Ed. K. Preisendanz. – Lipsiae: Teubner, 1929–1931. – ## III, 1-164, IV, 1-25, 883, 1227-1264, 2289, 2359, 2373, V, 213-302, 370-439, VII, 429-458, 665, 919-924, VIII, 1, XII, 145, XIII, 270-277, 540, XXIVa.
273. Papyri Helsingiensens. Ptolemaeische Urkunden (P. Hels. I) /

- Bearb. J. Frosseaen et al. – Helsinki: Societas Scientiarum Fennica, 1986. – # 2.
274. Papyri Selectae / Ed. A.S. Hunt, C.C. Edgar. – London: Oxford University Press, 1932–1934. – № 94.
275. Papyrus de la Sorbonne / Ed. H. Cadell. – Paris: Presses Universitaires de France, 1966. – # 32.
276. Papyrus grecs (L'institut papyrologique de l'Université de Lille): In 2 v. / Ed. P. Jouguet, P. Collart, J. Lesquier, M. Xoual. – Paris: Ernest Leroux, 1907–1928. – №№ 1, 3, 4, 12, 19, 27, 28, 29, 47.
277. Die Papyrussammlung der oesterreichische Nationalbibliothek. – Wien: Hollinek [in Komm.], 1972. – № 19.
278. Revenue Laws of Ptolemy Philadelphus / Ed. B.P. Grenfell. – Oxford: Clarendon Press, 1896. – 253 p.
279. Sammelbuch griechischer Urkunden aus Aegypten im Auftrag des Strassburger Wissenschaftlichen Gesellschaft begonnen von P. Preisigke und F. Bilabel: In 3 v. / Hrsgb. von E. Kiessling, H.A. Ruprecht. – Strassburg – Berlin – Heidelberg – Wiesbaden: SRI; DAI, 1915– 1927. – №№ 1025, 5216, 5942, 6134, 7178, 7203, 7285, 7403, 9257, 10271, 11059, 14699.
280. The Tebtunis Papyri: In 3 v. / Ed. B.P. Grenfell, A.S. Hunt, J.G. Smyly. – London: Oxford University Press, 1907–1938. – №№ 5, 8, 63, 116, 120, 139, 700, 701, 703-704, 708, 772, 781, 816, 820, 860, 879, 1077.
281. Wilcken U. Urkunden der Ptolemaeerzeit: In 4 v. – J(Ed. 3). – Leipzig, Berlin: Teubner, 1957. – №№ 112, 116, 121, 151-152, 157, 162, 207, 209, 224.
282. Yale papyri in the Beinecke Rare Book and Manuscript Library: In 2 v. / Ed. J. Oates, A. Samuel, C. Welles. – New Haven: American Society of Papyrologists, 1967–1985. – ## 36-37, 42, 46.
283. Zenon Papyri: In 5 v. / Ed. C.C. Edgar; Catalogue général des antiquités égyptiens du Musée du Caire, Société Fo-

- had I de Papyrologie> Le Caire: Musée du Caire, 1926–1937.
 – №№ 59.003, 59.012, 59.015, 59.019, 59.025, 59.034, 59.039,
 59.042, 59.045, 59.093, 59.096, 59.155, 59.157, 59.168-59.169,
 59.173, 59.176, 59.182, 59.185, 59.192, 59.199, 59.202-59.204,
 59.236, 59.245, 59.248, 59.275, 59.283, 59.296, 59.298-59.301,
 59.308, 59.312, 59.322, 59.328, 59.342, 59.350, 59.359, 59.366-
 59.368, 59.379-59.380, 59.394, 59.447, 59.451, 59.452, 59.460,
 59.466, 59.472, 59.491-59.492, 59.495, 59.499, 59.501, 59.505,
 59.520, 59.590, 59.603, 59.607, 59.620, 59.621, 59.625, 59.659,
 59.664, 59.682, 59.716, 59.727, 59.745, 59.752, 59.806, 59.820,
 59.832, 59.852.
284. Zenon Papyri in the University of Michigan Collection / Ed.
 C.C. Edgar. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1931.
 – №№ 6, 31, 36-38, 45-46, 48, 52, 57, 76, 84, 87100.

С. Збірки написів

285. Греческие надписи из коллекции Голенищева / Подг. и
 комм. Е.М. Придик // ЖМНП. – 1908. – Август. – С. 3-12
 (№№ 2, 9).
286. Corpus inscriptionum Graecarum / Ed. A. Boeckhius / In IV
 v. – V. III. – Berolini, ex Officina academica, vendit G. Reimeri
 libraria, 1828–1877. – # 4925.
287. Koptos / Ed. F. Petrie. – London: William Clowes and Sons,
 1896. – # 34.
288. Orientis Graeci inscriptiones Selectae. Supplementum Syl-
 loges inscriptionum Graecorum: In 2 v. / Ed. G. Dittenberger.
 – Lipsiae: S. Hizzel, 1903–1905. – №№ 5, 6, 9, 11, 16, 17, 19,
 26-31, 35, 41, 47-49, 51, 53-56, 60, 69, 86, 89, 90, 130, 176, 178,
 215, 220.
289. Supplementum Epigraphicum Graecorum: In 30 v. / Div. P.
 Roussel, A. Salac, M.N. Tod, E. Ziebarth; Ed. cur. J.J. Hondius.

- Leiden; A.W. Siit-hof, 1923–1980. – №# 1, 365; 9, 366; 27, 973; 27, 1114; 49, 113.
290. Sylloge inscriptionum Graecarum: In 4 v. / Ed. G. Dittenberger: 3 edition / Cur. F. Hitler von Gaertringen. – Lipsiae: Hirzel, 1915– 1924. – №№ 50B, 304, 368, 374, 390-391, 434-435, 472, 518, 527, 544, 547, 575, 588, 633, 679, 712, 731, 927.
291. Welles C.B. Royal Correspondence in the Hellenistic Period. – New Haven: Yale University Press; Prague: Kondakov institute, 1934. – №№ 10-13, 30.

Д. Клинописні джерела (переклади)

292. Законы вавилонского царя Хаммурапи / Пер. В.А. Якобсона, комм. А.А. Немировского // Хрестоматия по истории Древнего Востока: В 2 т. / Под ред. В.И. Кузищина. – Москва: Высшая школа, 1980. – Т. 1. – С. 152-177.
293. Среднеассирийские законы / Пер. В.А. Якобсона, комм. А.А. Немировского // Хрестоматия по истории Древнего Востока: В 2 т. / Под ред. В.И. Кузищина. – Москва: Высшая школа, 1980. – Т. 1. – С. 195-205.
294. Хеттские законы / Пер. В.В. Иванова, комм. А.А. Немировского // Хрестоматия по истории Древнего Востока: В 2 т. / Под ред. В.И. Кузищина. – Москва: Высшая школа, 1980. – Т. 1. – С. 271-291.

Е. Збірки та публікації монет

295. Бурова А.А. К вопросу о становлении царского портрета в эллинистической нумизматике (монеты царей династии Птолемеев из собрания Государственного исторического музея) // ВМГУ. – Сер. 8 (История). – 1980. – №2. – С. 77-90.
296. Ancient Coins: Roman, Greek, Byzantine and Celtic Numis-

- matic Reference for Attribution and Values – <<http://www.wildwinds.com>>.
297. Asia Minor Coins – Ancient Greek and Roman Coins – <<http://www.asiaminorcoins.com>>.
298. Digital Historia Numorum – <<http://www.snible.org/coins/hn/index.html>>.
299. Sylloge Nummorum Graecorum – <<http://www.sylloge-nummorum-graecorum.org>>.

II. ЛІТЕРАТУРА

300. Алпаткина Т.Г. Научный семинар «Древние геммы и камни Востока» // ВДИ. – 2000. – № 1. – С. 234-235.
301. Амосин И.Д. К вопросу о датировке флорентийского папируса PSI, X, 1160 // ВДИ. – 1951. – №4. – С. 208-219.
302. Асмус В.Ф. Античная философия. – Москва: Высшая школа, 1976. – 400 с.
303. Бадалянц Ю.С. Из истории боспоро-родосских торговых взаимоотношений в III–II вв. до н.э. // **Древний Восток и античный мир**. – Москва: Наука, 1972. – С. 125-137.
304. Бадж Э.А.У. Мумия. Материалы археологических исследований египетских гробниц: Пер. с англ. – Москва: Алетейя, 2001. – 525 с.
305. Бахиятов С.В. Проблема неравномерности исторического развития эллинистических государств в советской историографии // Социальная структура и идеология античности и раннего средневековья. – Барнаул: Изд-во Алтайского ун-та, 1989. – С.41-56.
306. Баюн Л.С. Этноязыковая ситуация на эллинистическом Востоке // Эллинизм – Восток и Запад. – Москва: Наука, 1992. – С. 263-280.

307. Бенгтсон Г. Правители эпохи эллинизма: Пер. с нем. – Москва: Наука, 1982. – 390 с.
308. Берлев О.Д. Древнейшее описание социальной организации Египта // Проблемы социальных отношений и форм зависимости на Древнем Востоке. – Москва, 1984. – С. 26-34.
309. Берлев О.Д. Наследство Геба. Представления о природе древнеегипетского землепользования // Подати и повинности на Древнем Востоке. – Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 2000. – С. 6-34.
310. Бивар А.Д.Х. Митра и Сарапис // ВДИ. – 1991. – № 3. – С. 52-64.
311. Бикерман Э. Государство Селевкидов: Пер. с франц. – Москва: Наука, 1985. – 264 с.
312. Бикерман Э. Хронология Древнего мира: Пер. с англ. – Москва: Наука, 1975. – 336 с.
313. Блаватская Т.В., Голубцова Е.С., Павловская А.И. Рабство в эллинистических государствах в III–I вв. до н.э. – Москва: Наука, 1969. – 321 с.
314. Богданов Б. Литература на елинизма. – София: Наука и Изкуство, 1979. – 199 с.
315. Бонар А. Греческая цивилизация: Пер. с франц.: В 2 т. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1994. – Т. 2. – 446 с.
316. Большаков А.О. Человек и его Двойник. Изобразительность и мировоззрение в Египте Старого царства. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. – 288 с.
317. Бонгард-Левин Г.М., Бухарин М.Д. Индийские походы Диониса и Геракла в античной литературной традиции // Бонгард-Левин Г.М., Бухарин М.Д., Вигасин А.А. Индия и античный мир. – Москва: Восточная литература, 2002. – С. 138-190.
318. Ботвинник М.Н. Новые работы буржуазных историков об Александре Македонском // ВДИ. – 1952. – № 1. – С. 173-179.

319. Ботвинник М.Н., Селецкий Б.П. *L. НОМО, Alexandre le Grand*, Р., 1951, 391 с.; *F. Schachermeyr, Alexander der Grosse. ingenium und Macht*, Graz, 1949, 405 с. // ВДИ. – 1954 – № 3. – С. 117-122.
320. Брестед Д., Тураев Б. История древнего Египта: В 2 т. – Минск: Харвест, 2002. – 383, 447 с.
321. Бриан П. Александр Македонский: Пер. с франц. – Москва: АСТ'Астрель, 2007. – 158 с.
322. Бриер Б. Древнеегипетская магия: Пер. с англ. – Москва: Крон-пресс, 2000. – 381 с.
323. Буров А.С. Политика Македонии на балканской периферии в 70–20-е гг. III в. до н.э. // *Антиковедение и медиєвистика*. – В. 2 (2000). – С. 9-13.
324. Бухарин М.Д. Раннеэллинистические хорографы: Мегафен, Гекатей и Берос // ВДИ. – 2000. – № 2. – С. 88-99.
325. Быстрикова М.Г. Неизданные папирусы и другие тексты Государственного Эрмитажа и Музея изобразительных искусств имени Пушкина // ВДИ. – 1969. – № 4. – С. 138-146.
326. Васильева О.А. Диодор Сицилийский. Историческая библиотека. Главы 11-27, 43.5-6, 44.1, 85.4-5, 87.7 (Легенда об Осирисе и Исиде) // ДВАМ. – В. 3 (2000). – С. 106-123.
327. Васильева О.А., Ладынин И.А. У истоков античного эггемеризма: Леон из Пеллы // *Античность: общество и идеи*. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 2001. – С. 177-192.
328. Виноградов Ю.Г., Золотарев М.И. Божественная египетская триада в Херсонесе Таврическом // *Syssitia. Памяти Ю.В. Андреева*. – Санкт-Петербург: Алетей, 2000. – С. 284-294.
329. Габелко О.Л. Анатолийское этнополитическое койне и особенности эллинизма в Малой Азии (на примере Вифинского царства): Дис... докт. ист. наук: 07.00.03 / Каз. гос. ун-та. – Казань, 2006. – 641 с.

330. Габелко О.Л. История Вифинского царства. – Санкт-Петербург: Гуманитарная академия, 2005. – 576 с.
331. Габелко О.Л., Селиванова Л.Л. «Оракул Фаэниис» (Zosim. II. 36-37) и переход галатов в Азию // Античная цивилизация и варвары / Под ред. Л.П. Маринович. – Москва: Наука, 2006. С. 110-148.
332. Гайфуллин Л.Т. Эллинистическая проблематика в американской историографии новейшего времени // Актуальные вопросы отечественной и всеобщей истории. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1991. – С. 121-126.
333. Гиро П. Быт и нравы древних греков: Пер. с франц. – Смоленск: Русич, 2002. – 619 с.
334. Глускина Л.М. Проблемы кризиса полиса // Античная Греция: В 2 т. – Москва: Наука, 1983. – Т. 2. – С. 5-42.
335. Голубцова Е.С. Полис и монархия в эпоху Селевкидов // Эллинизм – Восток и Запад. – Москва: Наука, 1992. – С. 159-184.
336. Горелов Н. Несколько слов о том, чего не совершал Александр Великий // Повесть о рождении и победах Александра Великого / Ред. Н. Горелов. – Санкт-Петербург, Азбука-классика: 2004. – С. 5-22.
337. Горлов Ю.В. Эллинистический Родос // Эллинизм: экономика, политика, культура. – Москва: Наука, 1990. – С. 186-222.
338. Гороховская Л.П. Арсиноя IV, сестра Клеопатры // Мнемон. – В. 1 (2002). – С. 115-122.
339. Грейвс Р. Мифы Древней Греции: Пер. с англ. – Москва: Прогресс, 1992. – 584 с.
340. Греческо-русский словарь (составитель Л.Д. Вейсман). – Москва: Изд-во автора, 1991 – 1370 с.
341. Гуторов В.А. Царская власть и альтернативная модель государственных устройств в «Политике» Аристотеля // Анти-

- чное общество: проблемы истории и культуры. Доклады научной конференции 9–11 марта 1995 г. – <<http://www.centant.ru.ru/entrum/ublik/onfcent/995-05/utorov.htm>>.
342. Дарвин А.Л. Сфер Борисфенит и реформаторское движение в Спарте (историография вопроса) // Мнемон. – В. 2 (2003). – С. 171-190.
343. Демидчик А.Е. Государственная доктрина древнеегипетской гераклеопольской монархии: Дис... докт. ист. наук: 07.00.03 / Институт востоковедения РАН (Санкт-Петербургский филиал). – Санкт-Петербург, 2007. – 422 с.
344. Дройзен И. История эллинизма: Пер. с нем.: В 3 т. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – Т. 2-3. – С. 543, 606.
345. Дюрант В. Жизнь Греции: Пер. с англ. – Москва: Крон-пресс, 1997 – 704 с.
346. Ейне А. Александрия великая // ВИ. – 1969. – № 10. – С. 201-208.
347. Ейне А. Кирено-египетские отношения при первых Птолемах // Древний Восток и античный мир. – Москва: Наука, 1972. – С. 165-185.
348. Ейне А. Некоторые проблемы истории эллинизма // ВИ. – 1976. – № 4. – С. 72-89.
349. Ейне А. Птолемида и ее место в государственной системе птолемеевского Египта // ВДИ. – 1970. – № 1. – С. 19-31.
350. Жебелев С.А. Древняя Греция: В 4 в. – Петроград: Академия, 1922. – В. 4, ч. 2: Эллинизм. – 122 с.
351. Жебелев С.А. Союз островитян // ЖМНП. – 1905. – Май. – С. 219-261.
352. Жигунин В.Д. Западное Средиземноморье и эллинистический мир в середине III в. до н.э.: проблема взаимоотношений // Античность: миры и образы. – Казань: Изд-во казанского ун-та, 1997. – С. 21-26.
353. Жигунин В.Д. Международные отношения эллинистичес-

- ких государств в 280–220 гг. до н.э. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1980. – 192 с.
354. Жигунин В.Д. О морской победе Птолемея Филадельфа над Антигоном Гонатом // *Античность: эпоха и люди*. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 2000. – С. 39-50.
355. Жигунин В.Д. Птолемей Андромак и Вторая Сирийская война // *Античность: политика и культура*. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1998. – С. 49-53.
356. Завьялова В.П. Еще раз о ссоре между Каллимахом и Аполлонием Родосским // *ВДИ*. – 2007. – № 1. – С. 100-106.
357. Зайцев Ю.П., Мордвинцева В.И. Ногайчинский курган в степном Крыму // *ВДИ*. – 2003. – № 3. – С. 61-99.
358. Зелинский Ф.Ф. Гермес трижды-величайший // *Гермес Трисмегист и герметическая традиция Востока и Запада*. – Киев: Ирис – Москва: Алетейя, 1998. – С. 321-368.
359. Зелинский Ф.Ф. Религия эллинизма. – Томск: Водолей, 1996. – 160 с.
360. Зелинский А.Л. Антигалатский пассаж Аполлона из “Тимна к Делосу” Каллимаха в контексте идеологического противостояния Птолемеев и Селевкидов // *Galatica. Очерки военно-политической истории кельтов в эллинистическом мире* / Под ред. О.Л. Габелко. – СПб., 2010. – Подано до друку.
361. Зелінський А. Селевк II починає діяти (з історії III Сирійської війни) // *Наукова спадщина професора С.В. Семчинського і сучасна філологія: 36. наук. праць: В 2 ч.* – Київ: Вид-во КНУ, 2001. – Ч. 1. – С. 431-438.
362. Зелінський А.Л. Антигалатський пасаж з “Тімну до Делоса” Каллімаха і видіння друзів Птолемея Керавна // *Східний світ*. – 2008. – № 4. – С. 11-17.
363. Зелінський А.Л. Арсиноя-Афіна чи Арсиноя-Афродіта (Р. Mil. Vogl. 309, АВ 36) // *Східний світ*. – 2006. – № 4. – С. 47-53.

364. Зелінський А.Л. Деградація птолемейської зовнішньополітичної доктрини у 20-х роках III століття до Р.Х. як ціна мирного існування елліністичного Єгипту // Східний світ. – 2003. – № 1. – С. 67-72.
365. Зелінський А.Л. До дискусії стосовно Береніки Посидіппа (Р. Mil. Vogl. 309 АВ 78-82) // Східний світ. – 2006. – № 2. – С. 43-49.
366. Зелінський А.Л. До питання про гіпотетичну лояльність Офелли Киренського // Сходознавство. – В. 44 (2008). – С. 28-37.
367. Зелінський А.Л. Дотепний підлабузник Каллікрат і грецький епос на берегах Нілу // XIII сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції (м. Київ 22-23 жовтня 2009 р.). – Київ, 2009. – С. 5-7.
368. Зелінський А.Л. Епіграми Посидіппа у контексті птолемейської пропаганди // Східний світ. – 2005. – № 4. – С. 20-29.
369. Зелінський А.Л. Місце так званого пророцтва Аполлона з “Тімну до Делоса” Каллімаха у антиселевкідівській пропаганді Птолемея Філадельфа // Східний світ. – 2008. – № 1. – С. 83-94.
370. Зелінський А.Л. Можливе датування “Тімну до Делоса” Каллімаха // Східний Світ. – 2009. – № 1. – С. 48-57.
371. Зелінський А.Л. Один з аспектів епіклеси Арсиної II // XII сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції (м. Київ 2-3 жовтня 2008 р.). – Київ, 2008. – С. 28-30.
372. Зелінський А.Л. Переломний період у III Сирійській війні і його результати // Вісник КНУ. – Сер. історія. – 2003. – В. 68-70. – С. 9-12.
373. Зелінський А.Л. Птолемей III і Анубіс: можливість неофіційного ототожнення // Східний світ. – 2009. – № 4. – С. 26-38.

374. Зелінський А.Л. Птолемей III: умови формування особистості майбутнього царя // Вісник КНУ. – Історія. – 2002. – В. 59-60. – С. 47-50.
375. Зелінський А.Л. Роль єгипетської релігії у перетворенні еллінізованих іммігрантів на птолемейських підданих // VII сходознавчі читання А. Кримського: тези доповідей Міжнародної наукової конференції (Київ, 4-5 червня, 2003). – Київ, 2003. – С. 65-66.
376. Зелінський А.Л. Трансформація громадян еллінської ойкумени у птолемейських підданих: дис... канд. іст. наук: 07.00.02. / КНУ. – Київ: 2003. – 212 с.
377. Зельин К.К. Земли клерухов в Керкеосирисе по данным тебтюниссских папирусов // ВДИ. – 1948. – № 3. – С. 36-51.
378. Зельин К.К. Исследования по истории земельных отношений в Египте II–I веков до н.э. – Москва: Изд-во АН СССР, 1960. – 466 с.
379. Зельин К.К. Некоторые основные проблемы истории эллинизма // СА. – 1955. – № 22. – С. 99-108.
380. Зельин К.К. О некоторых направлениях в современной буржуазной историографии античности // ВДИ. – 1959. – № 1. – С. 141-160.
381. Зельин К.К. Основные черты эллинизма // ВДИ. – 1953. – № 4. – С. 145-156.
382. Зельин К.К., Трофимова М.К. Формы зависимости в Восточном Средиземноморье в эллинистический период. – Москва: Наука, 1969. – 244 с.
383. Исаева В.И. Идеологическая подготовка эллинизма // Эллинизм – экономика, политика, культура. – Москва: Наука, 1990. – С. 59-86.
384. Историография античной истории / Под ред. В.И. Кузищина. – Москва: Высшая школа, 1980. – 397 с.

385. История Востока: В 6 т. – Москва: Восточная литература, 1997. – Т. 1: Восток в древности. – 688 с.
386. Кагаров Е.Г. Культ фетишей растений и животных в Древней Греции. – СПб.: Сенатская типография, 1913. – 326 с.
387. Кагаров Е.Г. Новые материалы по истории классовой борьбы в древнем мире в III–II веке до н.э. // ИЖ. – 1940. – № 10. – С. 82-87.
388. Казаманова Л.Н. Социальная борьба на Крите в 20-х годах III в. до н.э. // Древний Восток и античный мир. – Москва: Наука, 1972. – С. 151-165.
389. Казаров С.С. История царя Пирра Эпирского / Под науч. ред. Ю.Н. Кузьмина и М.М. Холода. – Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2009. – 521 с.
390. Кацнельсон Г.А. Напата и Мероэ – древние царства Судана. – М.: Наука, 1970. – 379 с.
391. Кашеев В.И. Эллинистический мир и Рим: война, мир и дипломатия в 220–146 годах до н.э. – Москва: Греко-латинский кабинет Ю.А. Шичалина, 1993. – 374 с.
392. Кашеев В.И., Шофман А.С. Фрэнк Уолбэнк и его концепция эллинизма // ВДИ. – 1984. – № 1. – С. 204-210.
393. Кинжалов Р.В. Легенда о Нектанебе в повести “Жизнь и деяния Александра Македонского” // Древний мир: сборник статей в честь академика В.В. Струве. – Москва: Издательство восточной литературы, 1962. – С. 537–544.
394. Климов О.Ю. Некоторые черты массового политического сознания греков в эллинистический период // Античное общество – IV: Власть и общество в античности. Материалы Международной конференции антиковедов, проводившейся 5-7 марта 2001 г. на историческом факультете СПбГУ. – СПбГУ, 2001. – <<http://www.centant.pu.ru/centrum/publik/confcent/2001-03/klimov.htm>>.
395. Климов О.Ю. Политическая система эллинистических го-

- сударств: власть в условиях империализма // Мнемон. – В. 6 (2007). – С. 77-88.
396. Ковалев С.И. История античного общества: В 2 ч. – Ленинград: Соцэкгиз, 1936. – Ч. 2: Эллинизм, Рим. – 317 с.
397. Ковельман А.Б. Концепция *prothymia* в официальной идеологии греко-римского Египта // ВДИ. – 1981. – № 1. – С. 178-185.
398. Ковельман А.Б. Риторика в тени пирамид. Массовое сознание римского Египта. – Москва: Наука, 1988. – 190 с.
399. Ковельман А.Б. **Archiv fuer Papyrusforschung und verwandte Gebiete**. №№ 24-25, Leipzig, 1976 // ВДИ. – 1979. – № 3. – С. 206-208.
400. Козак Д.Н. Божество Сарапіс із поселення готів на Волині // Археологія. – 2006. – № 3. – С. 60-65.
401. Колобов А.В., Гущин В.Р., Братухин А.Ю. Античная мифология в историческом контексте. – <<http://www.rome.web-zone.ru/publik/kolobov/kolob10f.htm>>.
402. Кормышева Э.Е. Политические взаимоотношения Куша с державой Птолемеев в III–II вв. до н.э. // Мероэ. – 1985. – В. 3. – С. 163-189.
403. Коростовцев М.А. Древнеегипетские находки в СССР // ВИМК. – 1957. – № 2. – С. 72-86.
404. Коростовцев М.А. Писцы древнего Египта. – Изд. 2. – Санкт-Петербург: Летний сад, 2001. – 339 с.
405. Коростовцев М.А. Религия древнего Египта. – Москва: Наука, 1976. – 388 с.
406. Кошеленко Г.А. Восстание греков в Бактрии и Согдиане и некоторые аспекты греческой политической мысли IV в. до н.э. // ВДИ. – 1972. – № 1. – С. 59-78.
407. Кошеленко Г.А. Государство Птолемеев // Источниковедение Древней Греции. Эпоха эллинизма. – Москва: Изд-во МГУ, 1982. – С. 157-183.

408. Кошеленко Г.А. Греция и Македония эллинистической эпохи // Источниковедение Древней Греции. Эпоха эллинизма. – Москва: Изд-во МГУ, 1982. – С. 66-117.
409. Кошеленко Г.А. Греческий полис на эллинистическом Востоке. – Москва: Наука, 1979. – 292 с.
410. Кравчук А. Закат Птолемеев: Пер. с польск. / Послесловие А.И. Павловской. – Москва: Наука, 1973. – 216 с.
411. Круглов Е.А. Культ Аполлона Тельмесского (каро-лийские истоки эллинистического учения Эвгемера) // Мнемон. – В. 5 (2006). – С. 363-374.
412. Крюгер О.О. Сельскохозяйственное производство в эллинистическом Египте. Зерновые культуры // ИГАИМК. – 1935. – Вып. 108. – С. 7-115.
413. Крюгер О.О., Быстрикова М.Г. Неизданные папирусы и другие тексты Государственного Эрмитажа // ВДИ. – 1964. – № 2; 1965. – № 2. – С. 118-128, 103-107.
414. Кузьмин Ю. Н. Внутренняя и внешняя политика Македонского царства (270–230 годы до н.э.): Дис... канд. ист. наук: 07.00.03 / Саратов: Саратовский государственный университет, 2003. – 204 с.
415. Кузьмин Ю.Н. Вооружение и организация македонской конницы в правление династии Антигонидов // ААе. – В. 2 (2007). – С. 68-95.
416. Кузьмин Ю.Н. Ф.У. Уолбанк и проблемы государственности Македонии в эпоху эллинизма // Политика, идеология, историописание в римско-эллинистическом мире. Материалы научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения профессора Фрэнка Уильяма Уолбанка (Казань, 9-11 декабря 2009 г.) / Ред. О.Л. Габелко. – Казань, 2009. – С. 22-30.
417. Ладынин И. Проблемы греко-египетского синтеза в царском культе при первых Лагидах (Theocr. XVII) // **Античность**

- и средневековые Европы. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1996. – С. 22-31.
418. Ладынин И.А. Египетская царская титулатура Александра Великого // ВМГУ. – Сер. 8 (История) – 1999. – № 2. – С. 85-97.
419. Ладынин И.А. Еще раз о перстнях “птолемеевского типа” из Северного Причерноморья: к возможной интерпретации в свете внешней политики эллинистического Египта в III в. до н.э. // Древности Боспора. – В. 11 (2007). – С. 235-252.
420. Ладынин И.А. Жреческие синоды начала правления Птолемея III Эвергета и некоторые особенности общества эллинистического Египта // Политика, идеология, историописание в римско-эллинистическом мире. Материалы научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения профессора Фрэнка Уильяма Уолбанка (Казань, 9-11 декабря 2009 г.) / Ред. О.Л. Габелко. – Казань, 2009. – С. 195-204.
421. Ладынин И.А. К датировке “стелы сатрапа” и интерпретации ее исторической части (Urk. II. 12.12-15.16) // Межгосударственные отношения и дипломатия в античности. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 2000. – С. 178-200.
422. Ладынин И.А. «Нечестивый правитель» в религиозно-идеологической традиции древнего Египта II тыс. до н.э. // Культурное наследие Египта и христианский Восток (Материалы международных научных конференций). – Москва: Изд-во МГУ, 2002. – С. 155-176.
423. Ладынин И.А. Обозначение Stt в «Стеле сатрапа» (URK. II. 13.4): к восприятию мировой державы Аргеадов на Востоке // ВДИ. – 2002. – № 2. – С. 3-19.
424. Ладынин И.А. Основные этапы царского культа Птолемея в контексте общей эволюции египетского эллинизма // Мнемон. – В. 3 (2004). – С. 145-184.
425. Ладынин И.А. Оформление культа «Богов-эвергетов» в

- птолемеевском Египте в 240–230-е гг. до н.э. и его египетские коннотации // Мнемон. – В. 4 (2005). – С. 225-238.
426. Ладынин И.А. Прижизненный царский культ Александра Великого: к проблеме соотношения египетских и греческих компонентов // Древний Восток: общность и своеобразие культурных традиций. – Москва, 2001. – С. 200-225.
427. Ладынин И.А. Сведения о возвращении из Азии египетских культовых предметов правителями династии Птолемеев // Античность в современном измерении. Тезисы докладов Всероссийской научной конференции, посвященной 35-летию научного кружка «Античный понедельник». – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 2001. – С. 90-92.
428. Ладынин И.А. Сюжет рождения Александра Великого от змея: к вопросу о времени и исторических условиях возникновения // ААе. – В. 1 (2005). – С. 25-36.
429. Ладынин И.А. Третья Сирийская война и захват Птолемеем III в Азии культовых предметов в сведениях книги Даниила и Порфирия Тирского // ААе. – В. 2 (2007). – С. 273-287.
430. Латышев В.В. Очерк греческих древностей: В 2 ч. – Санкт-Петербург: Алетейя, 1997. – Ч. 2: Богослужение и сценические древности. – 319 с.
431. Латино-український словник (укладач Литвинов В.Д.). – К.: Українські пропілеї, 1998. – 709 с.
432. Левек П. Эллинистический мир: Пер. с франц. – Москва: Наука, 1990. – 252 с.
433. Литвиненко Ю.Н. Греческие колонисты и тайны египетского земледелия // ВДИ. – 1994. – № 2. – С. 119-125.
434. Литвиненко Ю.Н. О «колониальном» сельском хозяйстве в птолемеевском Египте // ВДИ. – 1996. – № 4. – С.17-28.
435. Литвиненко Ю.Н. Птолемеевский Египет и Северное Причерноморье в III в до н.э. К вопросу о контактах // ВДИ. – 1991. – №1. – С. 12-26.

436. Литвиненко Ю.Н. Птолемеєвський Єгипет Ростовцева // ВДИ. – 1999. – № 4. – С. 180-188.
437. Литвиненко Ю.Н. Сатрап Птолемей і Сострат Книдський: Захват Мемфиса // ВДИ. – 1999. – № 2. – С. 32-49.
438. Литвиненко Ю.Н. Сострат Книдський, Птолемей і захват Мемфиса: проблема датировки // ВДИ. – 1998 – № 1. – С. 152-160.
439. Литвиненко Ю.Н. Хозяйство диоикета Аполлония: взаимодействие греческого и восточного начал: Автореф. Дис... канд. ист. наук: 07.00.03 / Моск. гос. ун-т. – Москва, 1990. – 24 с.
440. Лопухова О.Б. Делос во II в. до н.э. // Эллинизм – экономика, политика, культура. – Москва: Наука, 1990. – С. 223-249.
441. Лордкипанидзе О.Д. “Эллинизм”, “эллинистический мир”, “эллинистическая культура” (трудности дефиниций) // Причерноморье в эпоху эллинизма. Материалы III всесоюзной конференции по древней истории Причерноморья. Цхалтубо, 1982 г. – Тбилиси: Мецниереба, 1985. – С. 8-34.
442. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Ранний эллинизм. – Москва: Искусство, 1979. – 815 с.
443. Максимова М.И. Строительная техника // Эллинистическая техника. – Москва, Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948. – С. 57-190.
444. Максимова М.И. Сырьевая база и первичная обработка материалов // Эллинистическая техника. – Москва – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948. – С. 5-58.
445. Маринович Л.П. Александр Македонский и полисы Малой Азии (к постановке проблемы) // ВДИ. – 1980. – № 2. – С. 29-52.
446. Маринович Л.П. Александр Македонский и становление эллинизма // Эллинизм – экономика, политика, культура. – Москва: Наука, 1990. – С. 86-103.

447. Маринович Л.П. Время Александра Македонского // Источниковедение Древней Греции. Эпоха эллинизма. – Москва: Изд-во МГУ, 1982. – С. 22-65.
448. Маринович Л.П. Греческое наемничество IV в. до н.э. Кризис полиса. – Москва: Наука, 1975. – 274 с.
449. Маринович Л.П. Конец классической Греции (Ламийская война) // Эллинизм – экономика, политика, культура. – Москва: Наука, 1990. – С. 103-141.
450. Маринович Л.П. **Три историка Александра Hammond N.G.L.** Three Historians of Alexander the Great: The So-Called Vulgate Authors, Diodorus, Justin and Curtius. Cambridge, 1983 // ВДИ. – 1990. – № 1. – С. 202-208.
451. Маринович Л.П. **“P. Briant, Alexandre le Grand, Paris, 1974”** // ВДИ. – 1977. – № 1. – С. 237-242.
452. Маслюк В.П. До питання про походження грецького фольклору в елліністичному Єгипті // Питання класичної філології. – Вип. 3. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1963. – С. 78-83.
453. Маслюк В.П. Із грецько-єгипетського фольклору: Дис... канд. філолог. наук: 10.01.06. – Львів, 1963. – 195 с.
454. Маслюк В.П. Пам'ятка греко-єгипетського фольклору Р.Ох. 2332 // **Збірник робіт аспірантів романо-германської і класичної філології.** – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1963. – С. 9-16.
455. Матъе М.Э., Ляпунова К.С. Греко-римский и византийский Египет. Путеводитель по выставке. – Ленинград: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1939. – 58 с.
456. Маяк И.Л. Аппиан и его “Римская история” // Аппиан Александрийский. Римская история. – Москва: Ладомир, 2002. – С. 779-792.
457. Мейман М.Н., Сказкин С.Д. К вопросу о непосредственном переходе к феодализму на основе разложения первобыт-

- нообщинного способа производства // ВИ. – 1960. – № 1. – С. 75-99.
458. Мель А. Размышления по поводу «господствующего общества» и подданных в царстве Селевкидов: отношения и ожидания // ААе. – В. 1 (2005). – С. 63-73.
459. Менар Л. Опыт о происхождении герметических книг: Пер с франц. // Гермес Трисмегист и герметическая традиция Востока и Запада. – Киев: Ирис – Москва: Алетейя, 1998. – С. 368-429.
460. Монте П. Повседневная жизнь египтян во времена великих фараонов: Пер. с франц. – Москва: Молодая гвардия, Палимпсест, 2000. – 465 с.
461. Неверов О.Я. Античные камеи в собрании Государственного Эрмитажа. – Ленинград: Аврора, 1971. – 95 с.
462. Неверов О.Я. Группа эллинистических бронзовых перстней в собрании Эрмитажа // ВДИ. – 1974. – № 1. – С. 106-115.
463. Невская В.П. Византий в классическую и эллинистическую эпоху. – Москва: Изд-во АН СССР, 1953. – 159 с.
464. Нефедов К.Ю. Культ правителя в эпоху раннего эллинизма (323–281 гг. до н.э.): Дис... канд. ист. наук: 07.00.02. – Харків, 2000. – 272 с.
465. Нильссон М. Греческая народная религия: Пер. с нем. – Санкт-Петербург: Алетейя, 1998. – 256 с.
466. Павлов В.В. Египетский портрет I–IV веков. – Москва: Искусство, 1967. – 84 с.
467. Павловская А.И. Эллинистический Египет – проблема взаимодействия местных и эллинских элементов в экономике страны // Эллинизм – Восток и Запад. – Москва: Наука, 1992. – С. 115-140.
468. Павловская А.И. Формы землевладения и организация земледелия на царских землях Египта в середине III в. до н.э. // ВДИ. – 1953. – № 1. – С. 40-58.

469. Павловская А.И. О рентабельности труда рабов в эллинистическом Египте // ВДИ. – 1973. – № 4. – С. 136-144.
470. Пашенко В.І., Пашенко Н.І. Антична література. – Київ: Либідь, 2001 – 718 с.
471. Перепелкин Ю.Я. История Древнего Египта. – Санкт-Петербург: Летний сад, 2000. – 560 с.
472. Пети П., Ларонд А. Эллинистические цивилизации: Пер. с франц. – Москва: АСТ'Астрель, 2004. – 158 с.
473. Петров А.В. Памятники античной синкретической магии // Akademeia. Материалы и исследования по истории платонизма. – Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2000. – С. 349-376.
474. Петрунь В.Ф. Новое о древнеегипетском импорте на северо-понтийском побережье // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Материалы IX международной научной конференции 25-30 мая 1998 г. – Ростов-на-Дону, 2001. – С. 25-27.
475. Пикус Н.Н. Изучение истории эллинистического Египта в конце XIX – начале XX в. // Древний Восток и античный мир – Москва: Наука, 1972. – С. 137-151.
476. Пикус Н.Н. Переломный период в истории эллинистического Египта (конец III в. до н.э. // ВДИ. – 1951. – № 1. – С. 53-64.
477. Пикус Н.Н. Царские земледельцы (непосредственные производители) и ремесленники в Египте III в. до н.э. – Москва: Изд-во МГУ, 1972. – 254 с.
478. Ранович А.Б. Эллинизм и его историческая роль. – Москва – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. – 381 с.
479. Рожанский И.Д. История естествознания в эпоху эллинизма и Римской империи. – Москва: Наука, 1988. – 448 с.
480. Розанова Н.П. Новые надписи Кипра IV в. до н.э. – VII в. н.э. // ВДИ. – 1970. – № 3. – С. 201-208.
481. Романова О.О. Жрецтво в соціальній структурі давнього

- царства: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Інститут сходознавства НАНУ. – Київ, 2000. – 20 с.
482. Романова О.О. Організація культу фараона в Давньому Царстві // УІЖ. – 2000. – С. 58-65.
483. Ростовцев М.И. Птолемеевский Египет. // ВДИ. – 1999. – № 4. – С. 53-64.
484. Рунг Э.В. Представление персов как варваров в греческой литературной традиции V в. до н.э. // Мнемон. – В. 4 (2005). – С. 125-166.
485. Рыжов С.Г. Бронзовая статуэтка Исида из Херсонеса // РА. – 1992. – № 3. – С. 205-212.
486. Самохина Г.С. Место и роль армии в системе раннеэллинистического государства // ВДИ. – 1979. – № 3. – С. 146-155.
487. Самохина Г.С. Об одном эпизоде из истории эпохи диадочов. „Год царей” и его политические итоги // Античная древность и средние века. Вопросы социального и политического развития. – Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1988. – С. 44-51.
488. Самохина Г.С. Образ раннеэллинистического правителя в письменной традиции и его составляющие // Актуальные проблемы всеобщей истории. – В. 6. – 2008. – С. 193-203.
489. Самохина Г.С. Развитие представления о Γῆ δoricτήτη в эпоху эллинизма // Античный полис. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1979. – С. 92-101.
490. Самохина Г.С. Роль так называемых “друзей” (φίλοι) в раннеэллинистической монархии // ВЛГУ. – 1975. – № 3. – С. 62-67.
491. Самохина Г.С. P. Briant. Antigone le borgne. Les débuts de sa carrière et les problèmes de l'Assemblée macédonienne. Paris, 1973. O. Mueller. Antigonos Monophthalmos und “das Jahr der Koenige”. Bonn, 1973 // ВДИ. – 1982. – № 2. – С. 191-200.

492. Свенцицкая И.С. Восприятие царя и царской власти в эллинистических полисах (по данным эпиграфики) // Государство, политика и идеология в античном мире. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1990. – С. 97-108.
493. Свенцицкая И.С. Некоторые особенности религиозного синкретизма в эпоху эллинизма // Причерноморье в эпоху эллинизма. Материалы III Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья. Цхалтубо, 1982 г. – Тбилиси: Мецниереба, 1985. – С. 41-48.
494. Свенцицкая И.С. Особенности гражданской общины на эллинистическом Ближнем Востоке // ВДИ. – 1999. – №3. – С. 23-37.
495. Свенцицкая И.С. Святые места в социально-политической структуре эллинистического полиса (на примере западной Малой Азии) // Античный полис. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1979. – С. 58-71.
496. Свенцицкая И.С. Социально-экономические особенности эллинистических государств. – Москва: Высшая школа, 1963. – 65 с.
497. Свенцицкая И.С. Таис Афинская // ВИ. – 1987. – № 3. – С. 90-95.
498. Свенцицкая И.С. Человек и мир. Восприятие греков эллинистического периода // Эллинизм: Восток и Запад. – Москва: Наука, 1992. – С. 201-248.
499. Сергеев С.Л. Н.Дж.Л. Хэммонд и романтическая идеализация истории древней Македонии // Актуальные вопросы отечественной и всеобщей истории. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1991. – С. 116-121.
500. Серова С.Ю. Культ Agathos Daimon в Александрии Египетской // Мнемон. В. 4 (2005). – С. 219-224.
501. Серова С.Ю. Культ Александра Великого в Александрии Египетской // Мнемон. – В. 3 (2004). – С. 135-144.

502. Смирнов С.В. Первый опыт соправительства в государстве Селевкидов // ВДИ. – 2009. – № 4. – С. 159-168.
503. Смотрич А.П. Геронд и Птолемей II Филадельф // ВДИ. – 1962. – № 1. – С. 132-136.
504. Смотрич А.П. А. Świderek. “W państwie Apolloniosa”. – Warszawa, 1959 // ВДИ. – 1965. – № 3. – С 167-173.
505. Соболевский С.И. Плутарх // Плутарх. Сравнительные жизнеописания: В 3 т. – Санкт-Петербург: Кристалл, 2001. – Т. 1. – С. 5-18.
506. Соколов Г.И. Искусство эллинизма // Эллинизм: Восток и Запад. – Москва: Наука, 1992. – С. 316-365.
507. Соколов Ф.Ф. Антиох илионских надписей // Соколов Ф.Ф. Труды. – Санкт-Петербург: Тип. М.А. Александрова, 1910. – С. 306-345.
508. Соколов Ф.Ф. Птолемей Телмисский // Соколов Ф.Ф. Труды. – Санкт-Петербург: Тип. М.А. Александрова, 1910. – С. 379–387.
509. Спивак И.А. Персы и эллины в «Анабасисе» Ксенофонта // АМА. – В. 11 (2002). – С. 13-15.
510. Струве В.В. Значение некоторых из демотических папирусов Государственного музея изобразительных искусств им. Пушкина для истории и культуры птолемеевского Египта. – Москва: Изд-во АН СССР, 1955. – 57 с.
511. Струве В.В. К истории Апомойра // ЖМНП. – 1913. – Ноябрь – декабрь. – С. 499-511.
512. Струве В.В. Манефон и его время // Записки коллегии востоковедов. – В. III-IV (1928, 1930). – С. 109-185, 158-248.
513. Струве В.В. Общественный строй эллинистического Египта // ВИ. – 1962. – № 2. – С. 67-96.
514. Струве В.В. Право владения землями пахотной и виноградной в Птолемеевском Египте // ЖМНП. – 1915. – Январь. – С. 1-64.

515. Струве В.В. Развитие храмового иммунитета в птолемеевском Египте // ЖМНП. – 1917. – Июль – август. – С. 223-255.
516. Струве В.В. Роль греков в эпоху Птолемея I на основании демотических папирусов ГМИИ имени А.С. Пушкина // Филология и история стран зарубежной Азии и Африки: тезисы научной конференции. – Ленинград, 1965. – С. 86.
517. Стучевский И.А. Рамсес II и Херихор. Из истории древнего Египта эпохи Рамессидов. – Москва: Наука, 1984. – 247 с.
518. Суриков И.Е. Филохор, афинский историк эпохи раннего эллинизма // Политика, идеология, историописание в римско-эллинистическом мире. Материалы научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения профессора Фрэнка Уильяма Уолбанка (Казань, 9-11 декабря 2009 г.) / Ред. О.Л. Габелко. – Казань, 2009. – С. 66-74.
519. Тарасенко Н.А. Древнеегипетские мифы о мироздании (по материалам 17-й главы Книги мертвых): Дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / Киев, 2003. – 304 с.
520. Тарн В. Эллинистическая цивилизация: Пер. с англ. – Москва: Госполитиздат, 1949. – 371 с.
521. Трейстер М.Ю. Боспор и Египет в III веке до н.э. // ВДИ. – 1985. – № 1. – С. 126-139.
522. Трейстер М.Ю. Бронзовые перстни с изображениями на щитках из Горгиппии и окрестностей // ВДИ. – 1982. – № 3. – С. 67-77.
523. Трофимова М.К. К истории эллинистической экономики (к вопросу о торговой конкуренции Боспора и Египта в III в. до н.э.) // ВДИ. – 1961. – № 2. – С. 46– 68.
524. Тураев Б.А. Бог Тот // Гермес Трисмегист и герметическая традиция Востока и Запада. – Киев: Ирис – Москва: Алетейя, 1998. – С. 496-530.
525. Тураев Б.А. Египетская литература. – Санкт-Петербург: Летний сад, 2000. – 335 с.

526. Тураев Б.А. История Древнего Востока. – Минск: Харвест, 2002. – 750 с.
527. Финагенова С.И. Группа бронзовых эллинистических перстней из собрания ГМИИ им. Пушкина // ВДИ. – 2001. – № 2. – С. 164-167.
528. Фихман И.Ф. Введение в документальную папирологию. – Москва: Наука, 1987. – 522 с.
529. Фол А. Тракия и Балканите през ранно-елинистическата епоха. – София: Наука и изкуство, 1975. – 270 с.
530. Фролов Э.Д. Античный мусейон в его развитии от частного-правового института к государственному учреждению // Альманах «Университетский историк». – Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2002. – В. 1. – С. 5-26.
531. Фролов Э.Д. Греция в эпоху поздней классики (Общество. Личность. Власть). – Санкт-Петербург: Издательский центр “Гуманитарная Академия”, 2001. – 602 с.
532. Фролов Э.Д. панэллинизм в политике IV в. до н.э. // Античная Греция: В 2 т. – Москва: Наука, 1983. – Т. 2. – С. 157-207.
533. Фролов Э.Д. Парадоксы истории – парадоксы античности. – Санкт-Петербург: Издат. дом СПбГУ, 2004. – 420 с.
534. Фролов Э.Д. Факел Прометея. Очерки античной общественной мысли. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1991. – 440 с.
535. Фролов Э.Д. та ін. Альтернативные социальные сообщества в античном мире. – Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2002. – 324 с.
536. Хабиht Х. Афины. История города в Эллинистическую эпоху: Пер. с нем. – Москва: Ладомир, 1999. – 417 с.
537. Хабиht Хр. Иасос и Самофракия в середине III в. до н.э. // ВДИ. – 1993. – № 3. – С. 38-42.
538. Хазина А.В. Эллинизм и варвары: открытие Посидония // АМА. – В. 11 (2002). – С. 37-39.

539. Хайнен Х. Эллинистический Египет в трудах М.И. Ростовцева // ВДИ. – 1992. – № 2. – С. 163-179.
540. Хафнер Г. Выдающиеся портреты античности: Пер. с нем. – Москва: Прогресс, 1984. – 311 с.
541. Хвостов М.М. Исследования по истории обмена. История восточной торговли греко-римского Египта. – Казань: Тип. Казанского ун-та, 1907. – 479 с.
542. Хвостов М.М. Общественные работы в эллинистическом Египте // Сборник статей в честь В.П. Бузескула. – Харьков: Тип. Харьковского ун-та, 1913–1914. – С. 423-437.
543. Хвостов М.М. Очерки организации промышленности и торговли в греко-римском Египте и текстильная промышленность в греко-римском Египте. – Казань: Тип. Казанского ун-та, 1914. – 264 с.
544. Ходжаш С.И. Коллекция статуэток бога Беса в собрании ГМИИ им. Пушкина // ВДИ. – 2001. – № 2. – С. 208-216.
545. Ходза Е.Н. Мужская терракотовая голова из собрания Эрмитажа и образ Александра Македонского в эллинистическом искусстве // ВДИ. – 2003. – № 2. – С. 44-60.
546. Холод М.М. Малоазийские греческие полисы и Александр Македонский в 334 г. до н.э. // Античный мир. Проблемы истории и культуры. – Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 1998. – С. 187-199.
547. Цибукидис Д.И. Древняя Греция и Восток. – Москва: Наука, 1981. – 253 с.
548. Чистякова Н.А. Политическая тенденциозность «Аргонавтики» Аполлония Родосского. Время и обстоятельства возникновения поэмы // Язык и стиль античных писателей. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1966. – С. 206-217.
549. Чистякова Н.А. Эллинистическая поэзия. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1988. – 173 с.

550. Шахермайр Ф. Александр Македонский: Пер. с нем. – Москва: Наука, 1984. – 384 с.
551. Шофман А.С. Восточная политика Александра Македонского. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1976. – 520 с.
552. Шофман А.С. История античной Македонии: В 2 ч. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1960, 1963. – 300, 416 с.
553. Шофман А.С. Распад империи Александра Македонского. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1984. – 224 с.
554. Шургая И.Г. Агонистические амфоры в некрополях Северного Причерноморья // СА. – 1971. – № 3. – С. 189-203.
555. Шургая И.Г. Вопросы боспоро-египетской конкуренции в хлебной торговле Восточного Средиземноморья раннеэллинистической эпохи // КСИА. – 1973. – Вып. 138. – С. 50-56.
556. Шургая И.Г. Импорт Александрии в Северном Причерноморье // ВДИ. – 1965. – № 4. – С. 126-141.
557. Шургая И.Г. О торговых сношениях Ольвии с Александрией Египетской в эллинистическую эпоху // ВДИ. – 1972. – № 3. – С. 17-29.
558. Ярхо В.Н. Вступительная статья к переводу произведения Палефата “О невероятном” // ВДИ. – 1988. – № 3. – С. 216-228.
559. Abd-el-Ghani M. Alexandria and Middle Egypt: Some Aspects of Social and Economic Contacts under Roman Rule // Alexandria between Egypt and Greece / Ed. V. Harris, G. Ruffini. – Leiden – Boston: I.J. Brill, 2004. – P. 161-178.
560. Acosta-Hughes B. Alexandrian Posidippus. On rereading the GP epigrams in light of P.Mil.Vogl. VIII 309 // Labored in Papyrus Leaves. Perspectives on an Epigram Collection Attributed to Posidippus (P.Mil.Vogl. VIII 309) / Ed. B. Acosta-Hughes, E. Kosmetatou and M. Baumbach. – Washington, DC: Center for Hellenic Studies / Harvard UP, 2004. – P. 42-56.
561. Adler J. Governance in Ptolemaic Egypt, the First Hundred

- Years: a Case of Imperialism? // *Akroterion*. – V. 49 (2004). – P. 17-27.
562. Adler J. Governance in Ptolemaic Egypt: from Raphia to Cleopatra VII (217–31 b.c.), Class-Based ‘Colonialism’? // *Akroterion*. – V. 50 (2005). – P. 27-38.
563. Ager S. All in the Family: Incest and the Ptolemaic // *Labyrinth*. – 2002. – # 1. – <<http://www.classics.uwaterloo.ca/labyrinth/issue79/79ager.htm> Mar. 2002>.
564. Ager S. An Uneasy Balance: from the Death of Seleukos to the Battle of Raphia // *A Companion to the Hellenistic World* / Ed. A. Erskine. – Malden (MA) – Oxford: Blackwell Publishing, 2003, 2005. – P. 35-50.
565. Ager S. Familiarity breeds: Incest and the Ptolemaic dynasty // *JHS*. – V. 125 (2005). – P. 1-34.
566. Ager S. The Power of Excess: Royal incest and the Ptolemaic Dynasty // *Anthropologica*. – 2006. – # 2. – P. 165-186.
567. Alcock S. The Heroic Past in a Hellenistic Present // *Hellenistic Constructs. Essays in Culture, History and Historiography* / Ed. by P. Cartledge, P. Garnsey, E. Gruen. – Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 1997. – P. 20-34.
568. Alcock S., Gates J., Rempel J. Reading the Landscape: Survey Archaeology and the Hellenistic Oikoumene // *A Companion to the Hellenistic World* / Ed. A. Erskine. – Malden (MA) – Oxford: Blackwell Publishing, 2003, 2005. – P. 354-372.
569. Allen J. Some aspects of the non-royal afterlife in the Old Kingdom // *The Old Kingdom Art and Archaeology. Proceedings of the Conference held in Prague, May 31 – June 4* / Ed. M. Barta. – Prague: Publishing House of the Academy of Sciences of the Czech Republic, 2006. – P. 9-17.
570. Alonso V. La paideia del príncipe y la ideología helenística de la realeza // *Gerión (An.)*. – V. 9 (2005). – P. 185-204.

571. Ameling W. Das neue attische Dekret fuer Oropos. Ein Datierungsvorschlag // ZPE. – Bd. 77 (1989). – S. 95-96.
572. Andrews C. Unpublished Demotic Texts in the British Museum // SAOC. – V. 51 (1992). – P. 9-14.
573. Angio F. Al Nuovo Posidippo (2001–2003) // PL. – V. 12 (2003). – 07-68.
574. Angio F. Nota all ep. 36 AB di Posidippo (P.Mil.Vogl. VIII 309, col. VI 10-17) // AFP. – Bd. 50 (2004). – S. 15-17.
575. Anson E. Diodorus and the Date of Triparadeisus // AJPh. – 1986. – # 2. – P. 208-217.
576. Anson E. Eumenes of Cardia – a Greek among Macedonians // Ancient mediterranean and medieval texts and contexts; studies in Philo of Alexandria. – V. 3. – Leiden: Brill, 2004. – 286 p.
577. Anson E. The Evolution of the Macedonian Army Assembly (330-315 B.C.) // Historia. – Bd. 40 (1991). – P. 230-247.
578. Anson E. Macedonia's Alleged Constitutionalism // CJ. – 1985. – # 4. – P. 303-316.
579. Anson E. The Siege of Nora: a source conflict // GRBS. – 1977. – # 3. – P. 251-256.
580. Archibald Z. Contacts between the Ptolemaic Kingdom and the Black Sea in the Early Hellenistic Age // The Black sea in Antiquity. Regional and interregional Economic Exchanges / Ed. V. Gabrielsen & J. Lund. – Aarhus: University Press, 2007. – P. 253-272.
581. Armoni Ch. Drei ptolemaeische Papyri der heidelberger Sammlung // ZPE. – Bd. 132 (2000). – S. 225-239.
582. Atkinson K. Some observations on Ptolemaic Ranks and Titles Aegyptus. – 1952. – # 1. – P. 204-214.
583. Austin C., Bastianini G. Posidippi Pellaei quae supersunt omnia // PL. – V. 11. – (2002). – P. 263-273.
584. Austin M. Hellenistic Kings, War, and the Economy // CQ. – 1986. – # 2. – P. 50-66.

585. Aymard A. La monarchie hellénistique // *Relazioni del X Congresso internazionale di Science Storiche: In 2 v. – Firenze, 1955. – V. 2: Storia deli' Antiquita. – P. 215-243.*
586. Aymard A. Tutelle et usurpation dans les monarchies hellénistiques // *Aegyptus. – 1952. – # 1. – P. 85-96.*
587. Backhaus W. Der Hellenen-Barbaren-Gegensatz und die Hippokratische Schrift PERI AERWN, UDATWN, TOPWN // *Historia. – Bd. 25 (1976). – S. 170-185.*
588. Badian E. Alexander the Great and the Loneliness of Power // *Journal of the Australian Universities Language and Literature Association. – № 17 (1962). – P. 80-91.*
589. Badian E. Alexander the Great and the Unity of Mankind // *Historia. – № 7 (1958). – P. 425-444.*
590. Badian E. Orientals in Alexander's Army // *JHS. – V. 85 (1965). – P. 160-161.*
591. Bailey D., Craddock P. A Portrait of an Early Ptolemy // *JEA. – V. 77 (1991). – P. 186-189.*
592. Baines J. Egyptian Elite self-presentation in the context of Ptolemaic rule // *Alexandria between Egypt and Greece / Ed. V. Harris, G. Ruffini. – Leiden – Boston: I.J. Brill, 2004. – P. 33-61.*
593. Baines J. Kingship, definition of culture, and legitimation // *Ancient Egyptian Kingship / Ed. D. O'Connor, D. Silverman // Probleme der Aegyptologie. – Bd. 9 (1995). – P. 3-47, 300-329.*
594. Baines J. Temples as symbols, guarantors, and participants in Egyptian civilization // *The temple in ancient Egypt: new discoveries and recent research / Ed. S. Quirke. – London: British Museum Press, 1997. – P. 216-241.*
595. Bagnall R. The Administration of the Ptolemaic Possessions Outside Egypt. – Leiden: E.J. Brill, 1976. – 286 p.
596. Bagnall R. Archagathos Son of Agathocles, Epistates of Libya // *Philologus. – 1976. – # 2. – P. 195-209.*
597. Bagnall R. Decolonizing Ptolemaic Egypt // *Hellenistic*

- Constructs. Essays in Culture, History and Historiography / Ed. by P. Cartledge, P. Garnsey, E. Gruen. – Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 1997. – P. 225-241.
598. Bagnall R. Jean Bingen and the Currente of ptolemaic History // Hellenistic Egypt: Monarchy, Society, Economy, Culture / Ed. R. Bagnall. – Berkeley: University of California Press, 2007. – P. 1-12.
599. Bagnall R. The Origins of Ptolemaic Cleruchs // BASP. – V. 21 (1984). – P. 7-20.
600. Bagnall R. Ptolemaic foreign correspondence in P. Tebt. 8 // JEA. – V. 61 (1975). – P. 168-180.
601. Bagnall R. The Ptolemaic Trierarchs // Extrait de la Chronique d'Egypte. – V. 46 (1971). – P. 356-362.
602. Bagnall R. Theogenes the Dioiketes // AncSoc. – 1972. – # 3. – P. 111-119.
603. Baker P. Warfare // **A Companion to the Hellenistic World** / Ed. A. Erskine. – Malden (MA) – Oxford: Blackwell Publishing, 2003, 2005. – P. 373-388.
604. Baldwin B. Crime and Criminals in Graeco-Roman Egypt // Aegyptus. – 1963. – # ¾. – P. 156-163.
605. Bar-Kochva B. Pseudo Hecataeus, „On the Jews“: Legitimizing the Jewish Diaspora. Berkeley – Los Angeles – Oxford: University of California Press, 1997. – 396 p.
606. Barbantani S. Epinici in distici di eta ellinistica una composizione sul pugilato? Nota su Pschubart 13 (Oberol9303) // PL. – V. 9 (2003). – P. 65-73.
607. Basta-Donzelli G. Arsinoe simile ad Elena (Theocritus Id. 15, 110) // Hermes. – Bd. 112 (1984). – P. 306-316.
608. Bauschatz J. Policing the Chora: Law enforcement in Ptolemaic Egypt. – Dis... Doct. Phil. – Durham, NC.: Duke University, 2005. – 232 p.

609. Beare R. Ptolemy's Daimon and Ruler-Cult // *Klio*. – 1980. – # 2. – P. 327-330.
610. Becher I. **Der heilige Ibisvogel der Aegypter in der Antike** // *Acta Antiqua*. – XV (1967). – 3-4. – S. 377-384.
611. Beck S. Anzient wisdom and folly, which has now been published. – 1998. – <<http://www.san.beck.org/EC23-Hellenistic.html>>.
612. Bell H. Juden und Griechen im Roemischen Alexandria // *Beihfte zum Alten Orient*. – H. 9. – Leipzig, 1926. – S. 3-52.
613. Bell H. Alexandria ad Aegyptum // *JRS*. – 1946. – # ½. – P. 130-132.
614. Bell H. Hellenic Culture in Egypt // *JEA*. – 1922. – # ¾. – P. 139-155.
615. Bell H. Popular Religion in Graeco-Roman Egypt: I. The Pagan Period // *JEA*. – V. 34 (1948). – P. 82-97.
616. Bell H. Records of Entry among the Ephebi // *JEA*. – 1926. – # ¾. – P. 245-247.
617. Beloch J. Die auswaertigen Besitzungen der Ptolemaeen // *AFP*. – Bd. 2 (1902). – S. 229-256.
618. Beloch J. Griechische Geschichte: In IV Bd. – Berlin – Leipzig: Teubner, 1927. – Bd. IV. – T. 2. – 426 S.
619. Bengtson H. Die Hellenistische Weltkultur. – Stuttgart – Wiesbaden: Steiner-Vert, 1988. – 220 S.
620. Bengtson H. Zum Abschluss von Wilckens "Urkunden der Ptolemaeerzeit" // *Historia*. – Bd. 8 (1959). – S. 379-381.
621. Bennett Ch. Arsinoe and Berenice at the Olympics // *ZPE*. – Bd. 154 (2005). – P. 91-96.
622. Bennett Ch. The Children of Ptolemy III and the Date of the Exedra of Thermos // *ZPE*. – Bd. 138 (2002). – P. 141-145.
623. Bennett Ch. Three Notes on Arsinoe I // *A Delta-Man in Yebu* / Ed. A. Eyma, Ch. Bennett. – Parkland, 2003. – P. 64-72.

624. Berg B. An Early Source of the “Alexander Romance” // GRBS. – 1973. – # 4. – P. 381-387.
625. Bernand E. Isis deesse de la chevelure // ZPE. – Bd. 45 (1982). – P. 103-104.
626. Berneker E. Zur Sondergerichtsbarkeit (P. Cairo Zenon 59466) // Aegyptus. – 1933. – # 1. – S. 25-30.
627. Bernsdorff H. Anmerkungen zum neuen Poseidipp (P. Mil. Vogl. VIII 309) // GFA. – Bd. 5 (2002). – S. 11-44.
628. Bettingen W. Koenig Antigonos Doson von Makedonien (229-220 V, Chr.): Inaugural-Dissertation Der Hohen Philosophischen Fakultät der Universität Jena Zur Erlangung der Doktorwürde. – Krefel: Druck. von Thomas & Hubert, 1912. – 57 S.
629. Bevan E. The Deification of Kings in the Greek Cities // HER. – 1901. – # 4. – P. 625-630.
630. Bevan E. The House of Ptolemy. – London: Methuen Publishing, 1927. – 359 P.
631. Bickermann E. Beiträge zur antiken Urkundengeschichte. I. Der Heimatsvermerk und die staatsrechtliche Stellung der Hellenen im ptolemäischen Ägypte // AFP. – Bd. 8 (1927). – S. 226-239.
632. Biedermann E. Studien zur ägyptischen Verwaltungsgeschichte in ptolemäisch-römischer Zeit: In 2 Abschn. – Berlin: Weidmann, 1913. – Abschn. 2, TT. 1-2. – 50 S.
633. Billows R. Antigonos the One-Eyed and the Creation of the hellenistic State. – Ed. 2. – Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1997. – 462 p.
634. Billows R. Kings and colonists: aspects of Macedonian imperialism. – Leiden – New-York – Koeln: Brill, 1995. – 240 p.
635. Bing P. The Politics and Poetics of Geography in the Milan Posidippus, Section One: On Stones (AB 1–20) // The new Posidippus: a Hellenistic poetry book / Ed. K. Gutzwiller. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – P. 119-140.

636. Bing P. 'Posidippus and the admiral Kallikrates of Samos in the Milan epigrams // GRBS. – V. 43. – 2002/2003. – P. 243-266.
637. Bing P. Posidippus on Stones. The First Section of the New Posidippus Papyrus (P.Mil.Vogl. VIII 309, Col. I-IV.6) // APA Panel on the New Epigrams of Posidippus, Philadelphia, 2001. – P. 1-8. – <<http://www.apaclassics.org/Publications/Posidippus/PosidippusBing%20df>>.
638. Bingen J. Normality and Distinctiveness in the Epigraphy of Greek and Roman Egypt // *Hellenistic Egypt: Monarchy, Society, Economy, Culture* / Ed. R. Bagnall. – Berkeley: University of California Press, 2007. – P. – 256-278.
639. Bingen J. Conclusion // *Hellenistic Egypt: Monarchy, Society, Economy, Culture* / Ed. R. Bagnall. – Berkeley: University of California Press, 2007. – P. 279-289.
640. Bingen J. Graeco-Roman Egypt and the Question of Cultural interactions // *Hellenistic Egypt: Monarchy, Society, Economy, Culture* / Ed. R. Bagnall. – Berkeley: University of California Press, 2007. – P. 240-255.
641. Bingen J. Greeks and Egyptians According to PSI V 502 // *Hellenistic Egypt: Monarchy, Society, Economy, Culture* / Ed. R. Bagnall. – Berkeley: University of California Press, 2007. – P. 229-239.
642. Bingen J. Greek Economy and Egyptian Society in the Third Century // *Hellenistic Egypt: Monarchy, Society, Economy, Culture* / Ed. R. Bagnall. – Berkeley: University of California Press, 2007. – P. 215-228.
643. Bingen J. Greek Presence and the Ptolemaic Rural Setting // *Hellenistic Egypt: Monarchy, Society, Economy, Culture* / Ed. R. Bagnall. – Berkeley: University of California Press, 2007. – P. 104-113.
644. Bingen J. Kerkeosiris and its Greeks in the Second Century // *Hellenistic Egypt: Monarchy, Society, Economy, Culture* / Ed. R.

- Bagnall. – Berkeley: University of California Press, 2007. – P. 122-131.
645. Bingen J. I.Philae I 4, un moment d'un règne, d'un temple et d'un culte // AFP (Beih.). – Bd. 3 (1997). – P. 88-97.
646. Bingen J. Ptolemaic Papyri and the Achaean Diaspora in Hellenistic Egypt // Hellenistic Egypt: Monarchy, Society, Economy, Culture / Ed. R. Bagnall. – Berkeley: University of California Press, 2007. – P. 94-103.
647. Bingen J. Ptolemy I and the Quest for Legitimacy // Hellenistic Egypt: Monarchy, Society, Economy, Culture / Ed. R. Bagnall. – Berkeley: University of California Press, 2007. – P. 15-30.
648. Bingen J. The Revenue Laws Papyrus: Greek Tradition and Hellenistic Adaptation // Hellenistic Egypt: Monarchy, Society, Economy, Culture / Ed. R. Bagnall. – Berkeley: University of California Press, 2007. – P. 157-188.
649. Bingen J. The Structural Tensions of Ptolemaic Society // Hellenistic Egypt: Monarchy, Society, Economy, Culture / Ed. R. Bagnall. – Berkeley: University of California Press, 2007. – P. 189-205.
650. Bingen J. The Thracians in Ptolemaic Egypt // Hellenistic Egypt: Monarchy, Society, Economy, Culture / Ed. R. Bagnall. – Berkeley: University of California Press, 2007. – P. 83-93.
651. Bingen J. The Urban Milieu in the Egyptian Countryside during the Ptolemaic Period // Hellenistic Egypt: Monarchy, Society, Economy, Culture / Ed. R. Bagnall. – Berkeley: University of California Press, 2007. – P. 114-121.
652. Bitonto A. Di, Frammenti di petizioni del periodo tolemaico // Aegyptus. – 1976. – # 1/4. – P. 109-143.
653. Bitonto A. Di, Le petizioni al Re // Aegyptus. – 1967. – # ¼. – P. 5-57.
654. Bitonto A. Di, Le petizioni ai funzionari // Aegyptus. – 1968. – # ¼. – P. 53-107.

655. Bivar A.D.H. The Personalities of Mithra in Archaeology and Literature. – New-York: Bibliotheca Persica Press, 1998. – 140 p.
656. Blackman A., Fairman H. The Significance of the Ceremony Hw.t bHsw in the Temple of Horus at Edfu // JEA. – V. 35 (1949). – P. 98-112.
657. Boak A. (ed.), Soknopaiou Nesos. The University of Michigan Excavation at Dime 1931–32. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1935. – 47 p.
658. Boerker Ch. Mosaiken im Hause des Demetrios von Phaleron? // ZPE. – Bd. 29 (1978). – S. 43-48.
659. Bogaert R. Banques et banquiers dans l'Arsinoite a l'epoque ptolemaïque // ZPE. – Bd. 68-69 (1987). – P. 35-75, 107-141.
660. Bogaert R. Les banques affermees ptolemaïques // Historia. – Bd. 33 (1984). – P. 181-198.
661. Bogaert R. Liste géographique des banques et des banquiers de l'Egypte ptolemaïque // ZPE. – Bd. 120 (1998). – P. 165-202.
662. Bonacasa N. Realismo ed eclettismo nell'arte alessandrina // Alexandria between Egypt and Greece / Ed. V. Harris, G. Ruffini. – Leiden – Boston: I.J. Brill, 2004. – P. 87-98.
663. Bosworth A. Alexander and the Iranians // JHS. – V. 100 (1980). – P. 1-21.
664. Bosworth A. Alexander the Great and the Decline of Macedon // JHS. – V. 106 (1986). – P. 1-12.
665. Bosworth A. The Death of Alexander the Great: Rumour and Propaganda // CQ. – 1971. – # 1. – P. 112-136.
666. Bosworth A. The Historical Setting of Megasthenes' indica // CPh. – 1996. – # 2. – P. 113-127.
667. Bothmer B. A Votive Tablet // BMFA. – V. 51 (1953). – P. 80-84.
668. Bothmer B. Deities from the Time of Ptolemy II Philadelphus // BMFA. – V. 51 (1953). – P. 2-7.

669. Bothmer B. Temple Decorations of Ptolemy I Soter // BMFA. – V. 50 (1952). – P. 49-56.
670. Bouche-Leclercq A. **Histoire des Lagides: In 4 v. – Paris: E. Leroux, 1903–1907. – 404, 427, 513, 376 p.**
671. Brady T. A Head of Sarapis from Corinth // HSCPh. – V. 51 (1940). – P. 61-69.
672. Braunert H. Die Binnenwanderung. Studien zur Sozialgeschichte Aegypten in der Ptolemaeer und Keiserzeit. – Bonn: Ludwig Roehrscheid Verlag, 1964. – 423 S.
673. Bravo B., Wipszycka E. **Historia starożytnych Greków. – W III t. – T. III: O kres hellenistyczny. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1992. – 551 s.**
674. Breasted J. Development of religion and thought in ancient Egypt. – New-York, Evanston: Harper F& row, publishers, 1959. – 390 p.
675. Briant P. Alexandre le Grand. – Paris: Presses Universitaires de France, 1974. – 128 p.
676. Briant P. Antigone le borgne. Les débuts de sa carrière et les problèmes de l'Assemblée macédonienne. – Paris: Les Belles Lettres, 1973. – 397 p.
677. Bringmann K. The King as Benefactor: Some Remarks on Ideal Kingship in the Age of Hellenism // Images and Ideologies. Self-definition in the Hellenistic World / Ed. A. Bulloch, E. Gruen, A. Long, A. Stewart. – Berkeley – Los Angeles – Oxford: University of California Press, 1994. – P. 8-25.
678. Brown T. Euhemerus and the Historians // HThR. – 1946. – # 4. – P. 259-274.
679. Brown T. The Greek Sense of Time in the History as suggested by their Accounts of Egypt // Historia. – V. 11 (1962). – P. 257-270.
680. Brun P. Les Lagides a Lesbos: essai de chronologie // ZPE. – Bd. 85 (1991). – P. 99-113.

681. Brundige E. The library of Alexandria. – <<http://www.perseus.tufts.edu/GreekScience/Students/Ellen/Museum.html#RTFToC2>>.
682. Buelow-Jacobsen A. P.Haun. 6. i inspection of the Original // ZPE. – Bd. 36 (1979). – S. 91-100 und Taf. III.
683. Buraselis K. Das hellenistische Makedonien und die Aegäis: Forschungen zur Politik des Kassandros und der drei ersten Antigoniden im Aegaeischen Meer und in Westkleinasien. – Muenchen: C.H. Beck, 1982. – 207 S.
684. Buraselis K. Kronprinzentum und Realpolitik. Bemerkungen zur Thronanwartschaft, Mitregentschaft und Thronfolge unter den ersten vier Ptolemaeern // Gerión (an.). – V. 9 (2005). – S. 91-102.
685. Burkhalter F. Les hierothytes alexandrins: une magistrature grecque dans la capitale lagide // Alexandria between Egypt and Greece / Ed. V. Harris, G. Ruffini. – Leiden – Boston: I.J. Brill, 2004. – P. 99-114.
686. Burstein S. Hecataeus of Abdera's History of Egypt // SAOC. – V. 51 (1992). – P. 45-50.
687. Burstein S. The Hellenistic period in world history. – 1997. – <<http://www.theaha.org/pubs/burstein.htm>>.
688. Burstein S. SEG 33.802 and the Alexander Romance // ZPE. – Bd. 77 (1989). – S. 275-276.
689. Calderini R. Ricerche sul doppio nome personale nell'Egitto greco-romano // Aegyptus. – 1941. – # 4. – P. 221-260, 1942; # 1. – P. 3-45.
690. Cameron A. Two Mistresses of Ptolemy Philadelph // GRBS. – 1990. – # 3. – P. 287-311.
691. Carlini A. Papiri filosofici greci e tradizione dei testi // Scrivere legere interpretare. Studi di antichità in onore di Sergio Daris / Ed. F. Crevatin, G. Tedeschi. – Trieste: é Università degli Studi di Trieste, 2005. – P. 126-132.

692. Carney E.D. Alexander and Persian Women // *AJPh.* – 1996. – # 4. – P. 563-583.
693. Carney E.D. Alexander the Lyncestian: the Disloyal Opposition // *GRBS.* – 1980. – # 1. – P. 23-33.
694. Carney E.D. Arsinoe before she was Philadelphus // *AHB.* – 1994. – # 4. – P. 123-131.
695. Carney E.D. The Career of Adea Eurydice // *Historia.* – V. 36 [1987]. – P. 496-502.
696. Carney E.D. The Death of Clitus // *GRBS.* – 1981. – # 2. – P. 149-161.
697. Carney E.D. The initiation of Cult for Royal Macedonian Women // *CPh.* – 2000. – # 1. – P. 21-43.
698. Carney E.D. Macedonians and Mutiny: Discipline and indiscipline in the Army of Philip and Alexander // *CPh.* – 1996. – # 1. – P. 19-44.
699. Carney E.D. Women and Basileia: Legitimacy and Female Political Action in Macedonia // *CJ.* – 1995. – # 4. – P. 367-391.
700. Cartledge P., Spawforth A. Hellenistic and Roman Sparta. A tale of two cities. – Ed. 2. – London – New-York: Routledge, 2002. – 303 p.
701. Cary M. A Constitutional inscription from Cyrene // *JHS.* – 1928. – # 2. – P. 222-238.
702. Kasher A. First Jewish Military Units in Ptolemaic Egypt // *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic and Roman Period.* – V. 9 (1978). – P. 57-67.
703. Kasher A. Jews, Idumaeans, and Ancient Arabs Relations of the Jews in Eretz-Israel with the Nations of the Frontier and the Desert during the Hellenistic and Roman Era (332 BCE – 70 CE). – TueBingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1988. – 264 p.
704. Casson L. The Grain Trade of the Hellenistic World // *TAPhA.* – V. 85 (1954). – P. 168-187.
705. Caultfield T., Estner A., Stephens S. Complains of Police Bru-

- ality (P. Mich. inv. No. 6957, 6961, and 6979) // ZPE. – Bd. 76 (1989). – P. 241-254.
706. Cazarico L. Crocodilopolis-Ptolemais Euergetis in epoca tolemaica // *Aegyptus*. – 1987. – # ½. – P. 127-159.
707. Cazarico L. Note su alcune feste nell'Egitto tolemaico e romano // *Aegyptus*. – 1981. – # ½. – P. 121-142.
708. Chamoux F. *Hellenistic Civilization: Trans. from franc.* – Oxford; Blackwell Publishing, 2002. – 464 p.
709. Chamoux F. Le roi Magas // *RH*. – V. 216 (1956). – P. 18-34.
710. Chaniotis A. *The Divinity of Hellenistic Rulers // A Companion to the Hellenistic World / Ed. A. Erskine.* – Malden (MA) – Oxford: Blackwell Publishing, 2003, 2005. – P. 431-445.
711. Chaniotis A. *Religion und Mythos // Kulturgeschichte des Hellenismus. Von Alexander dem Groszen bis Kleopatra / Hrsgb. G. Weber.* – Stuttgart: Klett-Cotta, 2007. – S. 139-157, 448-454.
712. Chaniotis A. *War in the Hellenistic World: A Social and Cultural History.* – Oxford: Blackwell Publishing, 2005. – 308 p.
713. Chantraine P. “Ritchie W. The authenticity of the Rhesus of Euripides” // *RPhLHA*. – V. 91 (1965). – P. 324-325.
714. Chauveau M. Eres nouvelles et coréances en Egypte ptolémaïque // *AFP (Beih.)*. – Bd. 3 (1997). – P. 163-171.
715. Cheshire W. Zur Deutung eines Szepters der Arsinoe II Philadelphos // *ZPE*. – Bd. 48 (1982). – S. 105-111.
716. Chimko C. Foreign Pharaohs: Self-Legetimization and indigenious Reaction in Art and Literature // *JSSEA*. – V. 30 (2003). – P. 15-57.
717. Chugg A. The Sarcophagus of Alexander the Great? // *G&R*. – 2002. – # 1. – P. 10-26.
718. Clarysse W. A Banking Receipt from Philopator's Last Year // *ZPE*. – Bd. 78 (1989). – p. 300.
719. Clarysse W. The great revolt of the Egyptians (205-186 BC) //

- Lecture (Berkeley, April 2004). – <<http://tebtunis.berkeley.edu/lecture/revolt.html#9367>>.
720. Clarysse W. Greeks and Egyptians in the Ptolemaic Army and Administration // *Aegyptus*. – 1985. – # 1/2. – P. 57-66.
721. Clarysse W. The Nomarchs Abat and Aristarchos // *ZPE*. – Bd. 13 (1974). – p. 84.
722. Clarysse W. Scribi egiziani ehe scrivono greco // *PL*. – V. 4 (1994). – P. 53-70.
723. Clarysse W. Some Greeks in Egypt // *Saoc*. – V. 51 (1992). – P. 51-56.
724. Clarysse w. Souchos and Astarte in Syron Kome // *ZPE*. – Bd. 140 (2002). – P. 201-202.
725. Clarysse W. Two New Ethnics in Ptolemaic Papyri // *ZPE*. – Bd. 92 (1992). – P. 232-234..
726. Clarysse W., Thompson D.J. A Ptolemaic Census Declaration from the Alexandria Museum // *ZPE*. – Bd. 140 (2002). – P. 203-205.
727. Clauss J. Lies and Allusions: The Addressee and Date of Callimachus' "Hymn to Zeus" // *CA*. – 1986. – # 2. – P. 155-170.
728. Clinton K. The Sacred Officials of the Eleusinian Mysteries // *Transactions of the American Philosophical Society*. – 1974. – # 3. – P. 1-143.
729. Cohen D. De Demetrio Phalereo // *Mnemosyne*. – V. 54 (1926). – P. 88-98.
730. Cohen G. The Hellenistic Settlements in Syria, the Red Sea Basin, and North Africa. – Berkeley: University of California Press, 2006. – 501 p.
731. Coleman J., Walz C. Greeks and Barbarians; Essays on the interactions between Greeks and Non-Greeks in Antiquity and the Consequences for Eurocentrism // *Occasional Publications of the Department of Near Eastern Studies and Jewish Studies, Cornell University*. – V. 4 (1997). – P. 175-220.

732. Collins N. The Various Fathers of Ptolemy I // *Mnemosyne*. – 1997. – # 4. – P. 436-476.
733. Corcoran L. A Cult Function for the So-Called Faiyum Mummy Portraits? // *SAOC*. – V. 51 (1992). – P. 57-62.
734. Costanzi V. Il domino egiziano nelle Cicladi sotto Tolomeo Filopatore // *Klio*. – Bd. 11 (1911). – P. 277-283.
735. Crawford D. The good official of ptolemaic Egypt // *Das Ptolemaeische Aegypten, Akten des internationalen Symposions 27.-29. September 1976 in Berlin* / Hrsgb. H. Maehler, V. Strocka, Ph. von Zabern. – Mainz am Rhein, 1978. – P. 195-202.
736. Crevatin F. Cimeli egiziani della collezione Malaspina dei musei civici di Pavia // *Scrivere legere interpretare. Studi di antichità in onore di Sergio Daris* / Ed. F. Crevatin, G. Tedeschi. – Trieste: é Università degli Studi di Trieste, 2005. – P. 159-164.
737. Crevatin F. Porfirio e gli Dei Egiziani. – Trieste, 2005. – <<http://140.105.59.2/crevatin/documenti/Quaderni%20Digitali4.pdf>>.
738. Crevatin F. Una nuova stele da Akhmim. – Trieste, 2005. – <<http://140.105.59.2/crevatin/documenti/Quaderni%20Digitali3.pdf>>.
739. Criscuolo L. I miriaruri nell'Egitto tolemaico: note sull'amministrazione deir Arsinoite nell III secolo a.c. // *Aegyptus*. – 1977. – # 1/2. – P. 109-122.
740. Criscuolo L. Miriaruri: nuove riflessioni // *Aegyptus*. – 1981. – # ½. – P. 116-118.
741. Criscuolo L. OGIS 52 e il culto di Iside a Ptolemais // *ZPE*. – Bd. 61 (1985). – P. 37-42.
742. Criscuolo L. Philadelphos nella dinastia lagide // *Aegyptus*. – 1990. – # ½. – P. 89-96.
743. Criscuolo L. Das Ptolemaeische Aegypten, Akten des internationalen Symposions 27.-29. September 1976 in Berlin // *Aegyptus*. – 1980. – # ½. – P. 271-273.

744. Criscuolo L. Ricerche sul komogrammateus nell'Egitto tolemaico // *Aegyptus*. – 1978. – # 1/2. – P. 3-101.
745. Criscuolo L. Una petizione frammentaria al dieceta Athenodoros // *PL*. – V. 2 (1993). – P. 67-72.
746. Dack E. van't. L'Armee de Terre Lagide: Reflet d'un monde multiculturel? // *SAOC*. – V. 51 (1992). – P. 327-342.
747. Dack E. Van't, *Recherches sur l'Administration du nome dans la Thébaïde au temps des Lagides* // *Aegyptus*. – Bd. 29 (1949). – P. 3-44.
748. Daly K. Citizens, Soldiers, and Citizen-Soldiers in Attic Garrisons in the Fourth to the Second Centuries BCE. – Dis... Doct. Phil. – Cambridge (Mass.): Harvard University, 2001. – 499 p.
749. Davies J. Cultural, social and economic features of the Hellenistic World // *The Cambridge Ancient History: In XII v.* – Ed. 2. – Cambridge – London – New-York – New-Rochelle – Melbourne – Sydney: Cambridge University Press, 1984. – V. VII. – Part. 1. – P. 257-320.
750. Davison J. Literature and Literacy in Ancient Greece: II. Caging the Muses // *Phoenix*. – 1962. – # 4. – P. 219-233.
751. Davoli P. Soknopaiou Nesos: i nuovi scavi dell'Università di Lecce, risultati e prospettive Scrivere leggere interpretare. Studi di antichità in onore di Sergio Daris/ Ed. F. Crevatin, G. Tedeschi. – Trieste: é Università degli Studi di Trieste, 2005. – P. 165-183.
752. Delia D. From Romance to Rhetoric: The Alexandrian Library in Classical and Islamic Traditions // *AHR*. – 1992. – # 5. – P. 1449-1467.
753. Denuzzo I. Le storie di Alessandro Magno nei papyri // *PL*. – V. 12 (2003). – P. 69-98.
754. Derchain Ph. La garde "Egyptienne" de Ptolemee II // *ZPE*. – Bd. 65 (1986). – P. 203-204.
755. Derchain Ph. Une mention meconnue de Ptolemee "Le Fils" // *ZPE*. – Bd. 61 (1985). – P. 35-36.

756. Detschew D. Die thrakischen Sprachreste. – Wien: In Kommission bei R.M. Rohrer, 1957. – 584 p.
757. Dihle A. Response to: Self-identity in Politics and Religion // Images and Ideologies. Self-definition in the Hellenistic World / Ed. A. Bulloch, E. Gruen, A. Long, A. Stewart. – Berkeley – Los Angeles – Oxford: University of California Press, 1994. – P. 288-297.
758. Diller H. Zu Kallimachos // Hermes. – Bd. 90 (1962). – P. 119-121.
759. Dillery J. The first Egyptian Narrative History: Manetho and Greek Historiography // ZPE. – Bd. 127 (1999). – P. 93-116.
760. Dillery J. Hecataeus of Abdera: Hyperboreans, Egypt, and the interpretatio Graeca // Historia. – Bd. 47 (1998). – P. 255-275.
761. Domingo-Gygax M. Ptolemaios, Bruder des Koenigs Ptolemaios III. Euergetes, und Mylasa: Bemerkungen zu I. Labraunda Nr. 3 // Chiron. – V. 30 (2000). – S. 353-366.
762. Domingo-Gygax M. Zum Mitregenten des Ptolemaios II Philadelphos // Historia. – Bd. 51 (2002). – S. 49-56.
763. Dorandi T. Chronology // The Cambridge history of Hellenistic philosophy. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – P. 31-54.
764. Doring K. Gab es eine Dialektische Schule? // Phronesis. – 1989. – # 3. – S. 293-310.
765. Dow S. The Egyptian Cults in Athens // HThr. – 1937. – # 4. – P. 183-232.
766. Dow S., Travis A. Demetrios of Phaleron and His Lawgiving // Hesperia. – 1943. – # 2. – P. 144-165.
767. Dow S., Upson F. Foot of Sarapis // Hesperia. – 1944. – # 1. – P. 58-77.
768. Dreyer B. Der Beginn der Freiheitsphase Athens 287 V. Chr. Und das Datum der Panathenaen und Ptolemaia im Kalliasdekret // ZPE. – Bd. 111 (1996). – S. 46-67.

769. Dreyer B. Quellen. Bestand, Methoden und Neufunde // *Kulturgeschichte des Hellenismus. Von Alexander dem Großen bis Kleopatra* / Hrsgb. G. Weber. – Stuttgart: Klett-Cotta, 2007. – S. 333-354, 483-487.
770. Dreyer B. Zum Erster Diadochenkrieg: Der Götterberger Arrian-Palimpsest (ms Graec 1) // *ZPE*. – Bd. 125 (1999). – S. 39-60.
771. Droysen J.G. Geschichte des Hellenismus: **In 3 Bd. – München:** Deutscher Taschenbuch-Verlag, 1952–1953. – Bd. 3. – 658 S.
772. Dunand F. Sur une inscription Isiaque de Megalepolis // *ZPE*. – Bd. 1 (1967). – P. 219-224.
773. Duncan J., Derrett M. Two Notes on Megasthenes' *indika* // *JAOS*. – 1968. # 4. – P. 776-781.
774. Eckstein A. Hellenistic Monarchy in Theory and Practice // *A Companion to Greek and Roman Political Thought* / Ed. R. Balot. – Oxford: Blackwell Publishing, 2009. – P. 247-265.
775. Eckstein A. Mediterranean Anarchy, interstate War, and the Rise of Rome. – Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 2006. – 372 p.
776. Eckstein A. Rome Enters the Greek East: From Anarchy to Hierarchy in the Hellenistic Mediterranean, 230-170 BC. – Malden (MA) – Oxford: Blackwell Publishing, 2008. – 444 p.
777. Edgar C. Three Ptolemaic Papyri // *JEA*. – 1928. – # 3/4. – P. 288-293.
778. Edwards C. Tyche at Corinth // *Hesperia*. – 1990. – # 3. – P. 529-542.
779. Effe B. Die Literatur als Spiegel epochalen Wandels // *Kulturgeschichte des Hellenismus. Von Alexander dem Großen bis Kleopatra* / Hrsgb. G. Weber. – Stuttgart: Klett-Cotta, 2007. – S. 260-283, 476-478.
780. Ehling K. Unruhen, Aufstände und Abfallbewegungen der Bevölkerung in Phönicien, Syrien und Kilikien unter den Seleukiden // *Historia*. – 2003. – # 3. – S. 300-336.

781. Ehrenberg V. Ofella di Cirene // RFIC. – 1938. – # 2. – P. 144-151.
782. Ehrenberg V. Der Staat der Griechen: In 2 Bd. – Leipzig: Akademie Verlag, 1958. – Bd. 2: Der hellenistische Staat. – 448 S.
783. Ehrenberg V. Zur Verfassungsurkunde von Kyrene // Hermes. – Bd. 65 (1930). – S. 332-355.
784. el-Abbadi M. The Island of Pharos in Myth and History // Alexandria between Egypt and Greece / Ed. V. Harris, G. Ruffini. – Leiden – Boston: I.J. Brill, 2004. – P. 259-267.
785. Ellis J. Amyntas Perdikka, Philip II and Alexander the Great; a study in conspiracy // JHS. – V. 91. – 1971. – P. 15-24.
786. Ellis W. Ptolemy of Egypt. – London – New-York: Routledge, 1994. – 102 p.
787. Engers M. De Hecatabi Abderitae fragmentis // Mnemosyne. – V. 51 (1923). – P. 229-241
788. Erciyas D. Studies in the Archaeologies of the Hellenistic Pontus: the Settlements, Monuments and Coinage of Mithradates VI and his Predecessors. – Dis... Doct. Phil. – Cincinnati: University of Cincinnati, 2001. – 317 p.
789. Errington R. Bias in Ptolemy's history of Alexander // CQ. – 1969. – # 2. – P. 233-242.
790. Errington R. Diodorus Siculus and the chronology of the early diadochoi, 320-311 B. C. // Hermes. – Bd. 105 (1977). – P. 478-504.
791. Errington R. From Babylon to Triparadeisos: 323-320 // JHS. – V. 90 (1970). – P. 49-74.
792. Errington R. The Nature of the Macedonian State under the Monarchy // Chiron. – Bd. 8 (1978). – P. 77-133.
793. Errington R. Macedonian „Royal Style“ and its Historical Significance // JHS. – V. 94 (1974). – P. 20-37.
794. Erskine A. Culture and Power in Ptolemaic Egypt: The Museum and Library of Alexandria // G&R. – 1995. – # 1. – P. 38-48.

795. Erskine A. Life after Death: Alexandria and the Body of Alexander // G&R. 2002. – # 2. – P. 163-179.
796. Fantham E., et al. Women in classical world. – Oxford: Oxford University Press, 1994. – 430 p.
797. Fantuzzi M. Posidippus at Court: The Contribution of the ,ITTTTIKO. of P. Mil. Vogl. VIII 309 to the Ideology of Ptolemaic Kingship // The new Posidippus: a Hellenistic poetry book / Ed. K. Gutzwiller. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – P. 249-268.
798. Fantuzzi M. The structure of the Hippika in P.Mil.Vogl. VIII 309// Labored in Papyrus Leaves. Perspectives on an Epigram Collection Attributed to Posidippus (P.Mil.Vogl. VIII 309) / Ed. B. Acosta-Hughes, E. Kosmetatou and M. Baumbach. – Washington, DC: Center for Hellenic Studies. – Harvard UP, 2004. – P. 225-246.
799. Favard-Meeks Ch. Le Delta égyptien et la mer jusqu'à la fondation d'Alexandrie // SAK. – Bd. 16 (1989). – P. 39-63.
800. Fears J.-R. Nero as the vicegerent of the gods in Seneca's "De clementia" // Hermes. – 1975. – H. 4. – S. 486-496.
801. Feder F. Der ägyptische Tierkult nach den griechischen und römischen Autoren // IBaES. – Bd. 4. (2002). – S. 161-166. – <http://www2.rz.hu-Berlin.de/nilus/net-publications/ibaes4/abstracts_d.html#feder>.
802. Felber H. Demotische Verträge und die Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Ptolemäerzeit // SAK. – Bd. 20 (1993). – S. 43-65.
803. Ferguson W. Athens and Hellenism // AHR. – 1910. – # 1. – P. 1-10.
804. Ferguson W. Demetrius Poliorcetes and the Hellenic League // Hesperia. – 1948. – # 2. – P. 112-136.
805. Ferguson W. Egypt's Loss of Sea Power // JHS. – V. 30 (1910). – P. 189-208.

806. Fernández Nieto F.-J. La designación del sucesor en el antiguo reino de Macedonia // *Gerión* (an.). – V. 9 (2005). – P. 29-44.
807. Fischer-Bovet C. Army and Egyptian temple building under the Ptolemies // *PSWPC*. – 2007. – # 10. – <<http://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/fischer-bovet/100702.pdf>>. – P. 1-20.
808. Fischer-Bovet C. Army and society in Ptolemaic Egypt. – Dis... Doct. Phil. – Stanford, Ca.: Stanford University, 2008. – 458 p.
809. Fischer-Bovet C. Counting the Greeks in Egypt Immigration in the first century of Ptolemaic rule // *PSWPC*. – 2007. – # 10. – <<http://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/fischer-bovet/100701.pdf>>. – P. 1-25.
810. Foertmeyer V. The Dating of the Pompe of Ptolemy // *Historia*. – Bd. 37 (1988). – P. 90-104.
811. Forselv I. A Petition to the Royal Scribe Horos of the Arsinoite Nome (P. Mich. inv. 6956) // *ZPE*. – Bd. 139 (2002). – P. 189-193.
812. Foster J. Arsinoe II as Epic Queen: Encomiastic Allusion in Theocritus, Idyll 15 // *TAPhA*. – V. 136 (2006). – P. 133-148.
813. Fountoulakis A. Herondas 8.66-79: generic Self-consciousness and artistic Slaims in Herondas' Mimiambes // *Mnemosyne*. – 2002. – # 3. – P. 301-319.
814. Frank L. The death of Coenus // *AHB*. – 2000. – # 1-2. – P. 49-55.
815. Franke P. Pyrrhus // *The Cambridge Ancient History*: In XII v. – Ed. 2. – Cambridge – London – New-York – New-Rochelle – Melbourne – Sydney: Cambridge University Press, 1989. – V. VII. – Part. 2. – P. 456-485.
816. Gastiglione L. Graeco-Aegyptiaca (Zusammenfassung) // *Acta Antiqua*. – II (1953). – 1-2. – S. 65-79.
817. Frankfort H. Ancient egyptian religion. – New-York: Harper & row, publishers, 1961. – 181 p.
818. Fraser P. A Temple of Hathor at Kusae // *JEA*. – V. 42 (1956). – P. 97-98.

819. Fraser P. Alexandria ad Aegyptum Again JRS. – 1949. – # ½. – p 56.
820. Fraser P. The Foundation-Date of the Alexandrian Ptolemaieia // HThR. – 1961. – # 3. – P. 141-145.
821. Fraser P. Ptolemaic Alexandria: In II v. – Oxford: Clarendon Press, 1972. – P. 812, 1116.
822. Fraser P., Rumpf A. Two Ptolemaic Dedications // JEA. – V. 38 (1952). – P. 65-74.
823. Fredricksmeier E. The Origin of Alexander's Royal insignia // TAPhA. – V. 127 (1997). – P. 97-109.
824. Funck B. Herrscherkult der Seleukiden – Religion einer Elite oder Reichsideologie? // Klio. – 1991. – # 2. – S. 402-407.
825. Funck B. Zu den Landschenkungen hellenistischer Koenige // Klio. – 1978. – # 1. – S. 45-55.
826. Funke P. „Chronikai syntaxeis kai istoriai“ Die rhodische Historiographie in hellenistischer Zeit // Klio. – Bd. 76 (1994). – S. 255-262.
827. Funke P. Philippos III. Arrhidaios und Alexandros IV. „von Amun auserwahlt“ // Gerión (An.). – V. 9 (2005). – S. 45-56.
828. Funke P. Die staatliche Neuformierung Griechenlands. Staatenbunde und Bundesstaaten // Kulturgeschichte des Hellenismus. Von Alexander dem Groszen bis Kleopatra / Hrsgb. G. Weber. – Stuttgart: Klett-Cotta, 2007. – S. 78-98, 436-439.
829. Gagos T., Sijpesteijn P. Two Papyri from the “Zenon Group” in the Michigan Collection // ZPE. – Bd. 100 (1994). – P. 69-77.
830. Gamble H. Euhemerism and Christology in Origen: „Contra Celsum“ III 22-43 // VCh. – 1979. – # 1. – P. 12-29.
831. Gammacurta T. Papyrologica Scaenica. – Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2006. – 294 p.
832. Gates J. Traveling the desert edge: The Ptolemaic roadways and regional economy of Egypt's Eastern Desert in the fourth

- through first centuries BCE: Dis... Doct. Phil. – An Arbor: University of Michigan, 2005. – 393 p.
833. Geyer F. Makedonien bis zur Thronbesteigung Philipps II. – Muenchen – Berlin: Verlag von R. Oldenbourg, 1930. – 152 S.
834. Gehrke H.-J. Geschichte des Hellenismus. – Muenchen: Oldenburg, 1990. – 285 S.
835. Gehrke H.-J. Prinzen und Prinzessinnen bei den spaeten Ptolemaern // *Gerión* (an.). – V. 9 (2005). – P. 103-117.
836. Gelzer T. Transformations // *Images and Ideologies. Self-definition in the Hellenistic World* / Ed. A. Bulloch, E. Gruen, A. Long, A. Stewart. – Berkeley – Los Angeles – Oxford: University of California Press, 1994. – P. 131-152.
837. Giangrande G. Zwei Kallimacheische Probleme // *Hermes*. – Bd. 94 (1966). – P. 425-429.
838. Giovannini A. Greek Cities and Greek Commonwealth // *Images and Ideologies. Self-definition in the Hellenistic World* / Ed. A. Bulloch, E. Gruen, A. Long, A. Stewart. – Berkeley – Los Angeles – Oxford: University of California Press, 1994. – P. 266-287.
839. Grainger J. A Seleucid Prosopography and Gazetteer. – Leiden – New-York – Koeln: Brill, 1997. – 818 p.
840. Graham D., Shipley J., Hansen M. The Polis and Federalism // *The Cambridge companion to the Hellenistic world* / Ed. G. Bugh. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – P. 52-72.
841. Grallert S. Pharaonic Building inscriptions and Temple Decoration // *SAOC*. – V. 61 (2007). – P. 35-50.
842. Greenwalt W.S. Argaeus, Ptolemy II and Alexander's corpse // *AHB*. – 1988. – # 2. – P. 39-41.
843. Grieb V. Hellenistische Demokratie: politische Organisation und Struktur in freien griechischen Poleis nach Alexander dem Grossen. – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2008. – 407 S..

844. Griffith G. The Macedonian Background // G&R. – 1965. – # 2. – P. 125-139.
845. Grimal N. Historia del antiguo Egipto: trad. Del franc. – Madrid: Ediciones Akal. S. A., 1996. – 556 p.
846. Groningen B. van, De Cleomene Naucratis // Mnemosyne. – V. 53 (1925). – P. 101-130.
847. Gruen E. Greeks and Non-Greeks // The Cambridge companion to the Hellenistic world / Ed. G. Bugh. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – P. 295-314.
848. Gruen E. introduction to: The Social and Religious Aspects of Hellenistic Kingship // Images and Ideologies. Self-definition in the Hellenistic World / Ed. A. Bulloch, E. Gruen, A. Long, A. Stewart. – Berkeley – Los Angeles – Oxford: University of California Press, 1994. – P. 4-7.
849. Guenther L. Familien und Geschlechterverhältnisse // Kulturgeschichte des Hellenismus. Von Alexander dem Großen bis Kleopatra / Hrsgb. G. Weber. – Stuttgart: Klett-Cotta, 2007. – S. 118-138, 445-448.
850. Guerss F. Vom Mythos der alten Griechen. – Leipzig: Reklame Verlag, 1990. – 215 S.
851. Gutzwiller K. A Guide to Hellenistic Literature. – Oxford: Blackwell Publishing, 2007. – 264 p.
852. Gutzwiller K. A new Hellenistic poetry book: P.Mil.Vogl. VIII 309 // Labored in Papyrus Leaves. Perspectives on an Epigram Collection Attributed to Posidippus (P.Mil.Vogl. VIII 309). Ed. B. Acosta-Hughes, E. Kosmetatou and M. Baumbach. – Washington, DC: Center for Hellenic Studies / Harvard UP, 2004. – P. 84-93.
853. Gutzwiller K. Callimachus' Lock of Berenice: Fantasy, Romance, and Propaganda // AJPh. – 1992. – # 3. – P. 359-385.
854. Gutzwiller K. Cleopatra's Ring // GRBS. – 1995. – # 4. – P. 383-398.

855. Gutzwiller K. The Literariness of the Milan Papyrus, or 'What Difference a Book?' // The new Posidippus: a Hellenistic poetry book / Ed. K. Gutzwiller. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – P. 287-319.
856. Habachi L. A Strange Monument of the Ptolemaic Period from Crocodilopolis // JEA. – V. 41 (1955). – P. 106-111.
857. Habicht Ch. Der Akarnane Aristomenes // Hermes. – 1957. – # 4. – S. 501-504.
858. Habicht Ch. **Argaeus, Ptolemy II and Alexander's corpse** // AHB. – 1988. – # 4. – P. 88-89.
859. Habicht Ch. Athens and Ptolemies // CA. – 1992. – # 1. – P. 68-90.
860. Habicht Ch. Die herrschende Gesellschaft in den hellenistischen Monarchien // VFSV. – 1958. – # 1. – S. 1-16.
861. Habicht Ch. Studien zur Geschichte Athens in hellenistischen Zeit. – Goettingen: DAI, 1982. – 215 S.
862. Habicht Ch. Versaeumter Goetterdienst // ВДН. – 2003. – № 4. – S. 39-49.
863. Hahn I. Koenigsland und koenigliche Besteuerung im hellenistischen Osten // Klio. – 1978. – # 1. – S. 11-34.
864. Hamilton J. Alexander and His 'So-Called' Father // CQ. – 1953. – # ¾. – P. 151-157.
865. Hamilton J. Alexander's Early Life // G&R. – 1965. – # 2. – P. 117-124.
866. Hammond N.G.L. Alexander's Non-European Troops and Ptolemy I's Use of Such Troops // BASP. – 1996. – # 1-4. – P. 99-109.
867. Hammond N.G.L. Alexander's Veterans After His Death // GRBS. – 1984. – # 1. – P. 51-61.
868. Hammond N.G.L. The Continuity of macedonian institutions and the macedonian Kingdoms of the hellenistic Era // Historia. – Bd. 49 (2000). – P. 141-160.

869. Hammond N.G.L. The Kingdoms in Illyria circa 400-167 B.C. // The Annual of the British School at Athens. – V. 61 (1966). – P. 239-253.
870. Hammond N.G.L. The Macedonian imprint on the Hellenistic world (Response E.N. Borza) // Hellenistic history and culture. – Berkeley: University of California, 1993. – <<http://escholarship.org/editions/view?docId=ft0000035f&chunk.id=ch1&toc.depth=1&toc.id=ch1&brand=ucPress>>.
871. Hammond N.G.L., Walbank F. A History of Macedonia: In III v. – Oxford: Clarendon Press, 1988. – V. III. – 655 p.
872. Handel P. Die zwei Versionen der Viten des Apollonios Rhodios // Hermes. – Bd. 90 (1962). – S. 429-443.
873. Harper G.Jr. The Relation of “Archones, Metochoi” and “Egguoi” to each other, to the Government and to the Tax Contract in Ptolemaic Egypt // Aegyptus. – 1934. – # 2/3. – P. 269-285.
874. Harper G.Jr. Tax Contractors and their Relation to Tax Collection in Ptolemaic Egypt // Aegyptus. – 1934. – # 1. – P. 49-64.
875. Hatzopoulos M. Macedonian institutions under the kings. – in II v. – Athens: Research Centre for Greek and Roman Antiquity, National Hellenic Research Foundation, 1996. – V. I. – 555 p.
876. Hatzopoulos M., et al. Macedonia from Philipp II to the Roman Conquest: transl. From franc. – Athens: Ekdotike Athenon S.A., 1993. – 256 p.
877. Hatzopoulos M., Loukopoulos L. Philipp of Macedon. – Athens: Ekdotike Athenon S.A., 1992. – 254 p.
878. Hauben H. Arsinoé II et la politique extérieure de l'Égypte // Egypt and the Hellenistic World. Proceedings of the international Colloquium, Leuven 24-26 May 1982. – Leuven, 1983. – P. 99-127.
879. Hauben H. The Date of P. Hibeh II 205 and the Death of Apollonios the Dioiketes // ZPE. – Bd. 16 (1975). – P. 292-294.
880. Hauben H. L'expédition de Ptolémée III en Orient et la sédition

- domestique de 245 av. J.-C. **Quelques mises au point** // AFP. – Bd. 36 (1990). – P. 29-37.
881. Hazzard R. Did Ptolemy I. Get his Surname from the Rhodians in 304? // ZPE. Bd. 93 (1992). – P. 52-56.
882. Hazzard R. Imagination of a Monarchy: Studies in Ptolemaic Propaganda // Phoenix. – (suppl) V. 37 (2000). – P. i-244.
883. Hazzard R. The Regnal Years of Ptolemy II Philadelphos // Phoenix. 1987. – # 2. – P. 140-158.
884. Hazzard R. Theos Epiphanes: Crisis and Response // HThR. – # 4. – P. 415-436.
885. Hazzard R., FitzGerald M. The Regulation of the Ptolemaia: A Hypothesis Explored // JRASC. – V. 85 (1991). – P. 6-23.
886. Heckel W. Leonnatos, Polyperchon and the introduction of Proskynesis // AJPh. – 1978. – # 4. – P. 459-461.
887. Heckel W. Marsyas of Pella, Historian of Macedon // Hermes. – Bd. 108 (1980). – P. 444-462.
888. Heichelheim F. **Wirtschaftsgeschichte des Altertums: In 2 Bd.** – Leiden: A.W. Sijthoff, 1938. – Bd. 1. – 269 S.
889. Heinen H. The Syrian-Egyptian Wars and the new kingdoms of Asia Minor // The Cambridge Ancient History: In XII v. – (Ed. 2). – Cambridge – London – New-York – New-Rochelle – Melbourne – Sydney: Cambridge University Press, 1984. – V. VII. – Part. 1. – P. 412-445.
890. Heinen H. Untersuchungen zur hellenistischen Geschichte des 3. Jarhunders V. Chr. Zur Geschichte der Zeit des Ptolemaios Keraunos und zum Chremonideinischen Krieg. – Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1972. – 229 S.
891. Helck W. Untersuchungen zu den Beamtentiteln des Aegyptischen Alten Reiches. – Glueckstadt – Hamburg– New-York: J.J. Augustin, 1954. – 146 S.
892. Henrichs A. Gods in Action: The Poetics of Divine Performance in the Hymns of Callimachus // Callimachus / Ed. M.A.

- Harder, R.F. Regtuit and G.C. Wakker. – Groningen: Egbert Forsten, 1993. – P. 127-147.
893. Heral S. Archives bilingues de Nomargues dans les Papyrus de Ghoran // SAOC. – V. 51 (1992). – P. 149-158.
894. Hereward D. inscriptions from Pamphylia and Isauria // JHS. – V. 78 (1958). – P. 57-77.
895. Herklotz F. Der Ahnenkult bei den Ptolemaeern // IBaES. – Bd. 5 (2004). – S. 155-162. – <http://www2.rz.hu-Berlin.de/nilus/net-publications/ibaes5/publikation/ibaes5_herklotz_ptol-emaer.pdf>.
896. Herklotz F. Berenike II. – Koenigin und Goettin // IBaES. – Bd. 2 (2002). – <<http://www2.rz.hu-Berlin.de/nilus/net-publications/ibaes2/Herklotz/lay.html>>.
897. Herman G. The Court Society of the Hellenistic Age // Hellenistic Constructs. Essays in Culture, History and Historiography / Ed. by P. Cartledge, P. Garnsey, E. Gruen. – Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 1997. – P. 199-224.
898. Heuss A. La Monarchie Hellénistique // in: **Relazioni del X Congresso internazionale di Science Storiche**: In 2 v. – Firenze, 1955. – V. 2: Storia dell'Antiquità. – P. 201-213.
899. Hill D. Material on the Cult of Sarapis // Hesperia. – 1946. – # 1. – P. 60-72.
900. Hill G. Ptolemaios, son of Lysimachos // Klio. – Bd. 26 (1933). – P. 229-230.
901. Hoelbl G. A History of the Ptolemaic Empire: Transl. from germ. – London, New-York: Routledge, 2001. – 416 p.
902. Hoelbl G. Aussagen zur Aegyptischen Religion in den Zenon-Papyri // PL. – V. 2 (1993). – S. 7-36.
903. Hoffmann A. (Ed.), Ägyptische Kulte und ihre Heiligtümer im Osten des römischen Reiches. internationales Kolloquium 5./6.

904. September 2003 in Bergama (Türkei). Deutsches Archäologisches
905. institut Abteilung Istanbul. – Istanbul: Ege Yayinlari, 2005. – 282 S.
906. Holleaux M. Études d'histoire hellénistique. L'expédition de Philippe V en Asie mineure. – *La bataille de Chios (201 av. J.C.)* // *Klio*. – Bd. 9 (1909). – P. 450-460.
907. Holleaux M. Ptolemaios Epigonos // *JHS*. – 1921. – # 2. – P. 183-198.
908. Hollis A. Heroic Honours for Philetas? // *ZPE*. Bd. 110 (1996). – S. 56-62.
909. Homo L. Alexandre le Grand. – Paris: Fayard, 1951. – 391 p.
910. Honigman S. Abraham in Egypt: Hebrew and Jewish-Aramaic Names in Egypt and Judaea in Hellenistic and Early Roman Times // *ZPE*. – Bd. 146 (2004). – P. 279-297.
911. Hornbostel W. Sarapis. Studien zur Ueberlieferungsgeschichte, den Erscheinungsformen und Wandlungen der Gestalt eines Gottes. – Leiden: Brill, 1973. – 482 S.
912. Householder F. (jr), Prakken D. A Ptolemaic graffito in New-York // *TPAPhA*. – V. 76 (1945). – P. 108-116.
913. Hunter R. Literature and its Contexts // *A Companion to the Hellenistic World* / Ed. A. Erskine. – Malden (MA) – Oxford: Blackwell Publishing, 2003, 2005. – P. 477-493.
914. Hunter R. Notes on the Lithika of Posidippus // *Labored in Papyrus Leaves. Perspectives on an Epigram Collection Attributed to Posidippus (P.Mil.Vogl. VIII 309)*. Ed. B. Acosta-Hughes, E. Kosmetatou and M. Baumbach. – Washington, DC: Center for Hellenic Studies / Harvard UP, 2004. – P. 94-104.
915. Huss W. *Aegypten in hellenistischer Zeit: 332-30 v.Chr.* – Muenchen: C.H. Beck, 2001. – 885 S.
916. Huss W. *Geschichte der Karthager*. – Muenchen: C.H. Beck, 1985. – 578 S.

917. Huss W. Die Herkunft der Kleopatra Philopator // *Aegyptus*. – 1990. – # ½. – S. 191-203.
918. Huss W. Die in ptolemaeischer Zeit Verfasster Synodal-Dekrete der aegyptischen Priester // *ZPE*. – Bd. 88 (1991). – S. 189-208.
919. Huss W. Noch einmal: Ptolemaios der Sohn // *ZPE*. – Bd. 149 (2004). – S. 232.
920. Huss W. Ptolemaios der Sohn // *ZPE*. – Bd. 121 (1998). – S. 229-250.
921. Huss W. Eine Revolte der Aegypter in der Zeit des 3. Syrischen Kriegs // *Aegyptus*. – 1978. – # 1/2. – S. 151-156.
922. Huss W. Some Thoughts on the Subject “State” and “Church” in Ptolemaic Egypt // *SAOC*. – V. 51 (1992). – P. 159-164.
923. Huss W. Die Tochter Berenike oder die Schwiegertochter Berenike? Bemerkungen zu einigen Epigrammen des Poseidippos von Pella // *ZPE*. – Bd. 165 (2008). – S. 55-57.
924. Huxley G. Arsinoe Lokris // *GRBS*. – 1980. – # 3. – P. 239-244.
925. Huxley G. Bouporos Arsinoes // *JHS*. – V. 100 (1980). – P. 189-190.
926. Jackson S. Callimachus: coma Berenices: Origins // *Mnemosyne*. – 2001. – # 1. – P. 1-9.
927. Jacobsen T., Smith P. Two Kimolian Dikast Decrees from Gerastos in Euboea // *Hesperia*. – 1968. – # 2. – P. 184-199.
928. Jacoby F. Die Schmeichelei des Kallikrates // *Hermes*. – Bd. 69 (1934). – S. 214-217.
929. Jaehne A. Alexandreion Chora // *Klio*. – 1981. – # 1. – S. 63-103.
930. Jaehne A. Immobiles Eigentum und Buergerrecht im ptolemaeischen Alexandria. // *AFP*. (Beih.). – Bd. 3 (1997). – S. 504-510.
931. Jasnow R. The Greek Alexander Romance and Demotic Egyptian Literature // *JNES*. – 1997. – # 2. – P. 95-103.

932. Johannesen R. Ptolemy Philadelphia and Scientific Agriculture // CPh. – 1923. – # 2. – P. 156-161.
933. Johnson C. Ptolemy I's Epiklesis Soter: Origin and Definition // AHB. – 2000. – # 3. – P. 101-106.
934. Johnson J. Ptolemaic Bureaucracy from an Egyptian Point of View // SAOC. – V. 46 (1987). – P. 141-149.
935. Johnson R. 2000-2001 Epigraphic Survey Annual Report. – <http://oi.uchicago.edu/OI/AR/00-01/00-01_Epigraphic.html>
936. Johnson W. «P. Hibeh» II 193 (Iliad VI 4-7) // ZPE. – Bd. 139 (2002). – P. 1-2.
937. Jones A. The Hellenistic Age // Fast and Present. – V. 27 (1964). – P. 3-22.
938. Jones C., Habicht Ch. A Hellenistic inscription from Arsinoe in Cilicia // Phoenix. – 1989. – # 4. – P. 317-346.
939. Jongkees J. New Statues by Bryaxis // JHS. – V. 68 (1948). – P. 29-39.
940. Käkösy L. Zauberei im alten Aegypten. – **Leipzig: Koehler und Amelang**, 1989. – 266 S.
941. Kees H. Die Hoehenpriester des Amun von Karnak von Herihor bis zum Ende der Aethiopenzeit. – Leiden: E. J. Brill, 1964. – 174 S.
942. Kees H. Das Priestertum im Aegyptischen Staat vom Neuen Reich bis zur Spaetzeit. – Leiden – Koeln: E.J. Brill, 1953. – 30 S.
943. Kiessling E. Zum Kult der Arsinoe im Fayum // Aegyptus. – 1933. – # 2. – S. 542-546.
944. Kimberly W. Alexandria and the Sea: Maritime Origins and Underwater Explorations. – Bloomington: Hilsborough Community College Press, 2004. – 240 p.
945. Kirsten E., Opelt I. Eine Urkunde der Gruendung von Arsinoe in Kilikien // ZPE. – Bd. 77 (1989). – S. 55-66.
946. Kleibl K. Die Wasserkrypten in den hellenistischen und roemi-

- schen Heiligtuernern der aegyptischen Goetter im Mittelmeerraum: Dis... Mag. Art. – Hamburg: der Universitaet Hamburg, 2003. – 215 S.
947. Klinkott H. Griechen und Fremdkke // Kulturgeschichte des Hellenismus. Von Alexander dem Groszen bis Kleopatra / Hrsgb. G. Weber. – Stuttgart: Klett-Cotta, 2007. – S. 224-241, 467-474.
948. Koenen L. Die Adaption Aegyptischer Koenigsideologie am Ptolemaeerhof // SH. – V. 27 (1983). – S. 143-190.
949. Koenen L. The Dream of Nektanebos // Basp. – V. 22 (1985). – P. 171-194.
950. Koenen L. The Ptolemaic King as a Religious Figure // Images and Ideologies. Self-definition in the Hellenistic World / Ed. A. Bulloch, E. Gruen, A. Long, A. Stewart. – Berkeley – Los Angeles – Oxford: University of California Press, 1994. – P. 26-116.
951. Koenen L. A Supplementary Note on the Date of the Oracle of the Potter // ZPE. – Bd. 54 (1984). – P. 9-13.
952. Kornemann E. Das «Hellenentum» in der Makedonen in Aegypten // Aegyptus. – 1933. – # 2. – S. 444-450.
953. Kosmetatou E. Constructing legitimacy. The Ptolemaic «Familiengruppe» as a means for self-definition in Posidippus' Hip-pika // Labored in Papyrus Leaves. Perspectives on an Epigram Collection Attributed to Posidippus (P.Mil.Vogl. VIII 309). Ed. B. Acosta-Hughes, E. Kosmetatou and M. Baumbach. – Washington, DC: Center for Hellenic Studies / Harvard: UP, 2004. – P. 212-224.
954. Kraemer C. The Nomarch Nicanor-P. NYU inv. II 89 // TPA-PhA. – V. 58 (1927). – P. 155-169.
955. Kralli I. Athens and the Hellenistic Kings (338-261 B.C.): The Language of the Decrees // CQ. – 2000. – # 1. – P. 113-132.
956. Kraut B. Hypomnema to Theogenes the Dioiketes // ZPE. – Bd. 80 (1990). – P. 273-276.

957. Krawczuk A. Kleopatra. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Wiedza powszechna, 1985. – 250 s.
958. Kuhs C. Das Dorf Samareia im griechisch-roemischen Aegypten. Eine papirologische Untersuchung: Eingereicht als Magisterarbeit im Hauptfach Alte Geschichte. – Heidelberg: Institut fuer Papyrologie, 1996. – 118 S.
959. Kuttner A. Cabinet Fit for a Queen: The Aidixa as Posidippus' Gem Museum // The new Posidippus: a Hellenistic poetry book / Ed. K. Gutzwiller. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – P. 141-163.
960. Kyriakos N. Archaeological News from Cyprus, 1970 // AJA. – 1972. – # 3. – P. 311-320.
961. La'da C. Foreign Ethnics in Hellenistic Egypt. – Leuven – Paris – Dudley: MA, 2002. – 384 p.
962. Lanciers E. Aegyptisches Brot (kckc) in UPZ I 149 und die wirtschaftliche Lage zur Zeit Ptolemaios' IV. Philopator // ZPE. – Bd. 82 (1990). – S. 89-92.
963. Landucci Gattinoni F. La figura di Tolomeo nei libri XVIII–XX di Diodoro // Aevum. – 1987. – № 1. – P. 37-42.
964. Laronde A. Observations sur la politique d'Ophellas a Cyrene // RH. – V. 458 (1971). – P. 297-306.
965. Larsen J. Notes on the Constitutional inscription from Cyrene // CPh. – 1929. # 4. – P. 351-368.
966. Launey M. **Recherches sur les armees hellenistiques: In 2 v.** – V. 1. – **Athenes – Paris: Ecole francaise d'Athenes, 1949–1950.** – 624 p.
967. Lawrence A. Greek Sculpture in Ptolemaic Egypt // JEA. – 1925. – # ¾. – P. 179-190.
968. Le Bohec-Bouhet S. L'héritier du diadème chez les Antigonides // Gerión (An.). – V. 9 (2005). – P. 57-70.
969. Lehmann C. Sarapis Contra Oserapis // Klio. – Bd. 4 (1904). – S. 396-401.

970. Lehmann C. Zu den Ephemeriden Alexanders des G'en // Hermes. – Bd. 36 (1901). – S. 319-320.
971. Lehmann-Haupt C. Gesichertes und Strittiges: Zum Sarapis-
"Problem" // Klio. – Bd. 14 (1915). – S. 384-388.
972. Lehmann-Haupt C. Zu Sarapis // Klio. – Bd. 5 (1905). – S. 133-134.
973. Lehmann-Haupt C. Zu Sarapis // Klio. – Bd. 10 (1910). – S. 394-395.
974. Lehmann G. Das neue Kolner Historiker-Fragment (P.Koln Nr.247) und die cronikh suntaxiV des Zenon von Rhodos (FGrHist 523) // ZPE. – Bd. 72 (1988). – S. 1-17.
975. Lelli E. Arsinoe II in Callimaco e nelle testimonianze letterarie alessandrine (Teocrito, Posidippo, Sotade e altro) // ARF. – 2002. – # 4. – P. 5-29.
976. Leveque P. Le monde hellénistique. – Paris: A. Colin, 1969. – 288 p.
977. Lewis N. Greeks in Ptolemaic Egypt. – Oxford: University Press, 1986. – 192 p.
978. Lewis N. P. Hibeh, 198 on Recapturing Fugitive Sailors // AJPh. – 1968. – # 4. – P. 465-469.
979. Lloyd A. Nationalist Propaganda in Ptolemaic Egypt // Historia. – Bd. 31 (1982). – P. 33-55.
980. Long A.A. Hellenistic ethics and philosophical power (response: P. woodruff) // Hellenistic history and culture. – Berkeley: University of California, 1993. – <<http://escholarship.org/editions/view?docId=ft0000035f&chunk.id=ch5&toc.depth=1&toc.id=ch5&brand=ucPress>>.
981. Long T. P. Hibeh 154: Export of Wine // BASP. – 1969. – # 2. – P. 41-43.
982. Lorton D. The Supposed Expedition of Ptolemy II to Persia // JEA. – V. 57 (1971). – P. 160-164.
983. Luyster R. Symbolic Elements of the Cult of Athena // History

- of Religions. – 1965. – # 1. – P. 133-163.
984. Lumbroso G. L'Egitto dei Greci e dei Romani. – 2 Ed. – Roma: Ermanno Loesner Ec., 1895. – 293 p.
985. Ma J. The Epigraphy of Hellenistic Asia Minor: A Survey of Recent Research (1992–1999 // AJA. – 2000. – # 1. – P. 95-121.
986. Maas P. Oenante's Husbands // JEA. – V. 31 (1945). – p. 174.
987. Maehler H. Visitors to Elephantine: Who Were They? // SAOC. – V. 51 (1992). – P. 209-216.
988. Magie D. Egyptian Deities in Asia Minor in inscriptions and on Coins // AJA. – 1953. – # 3. – P. 163-187.
989. Mahaffy J. P. A history of Egypt under the Ptolemaic dynasty. – London: Methuen & Co., 1899. – 261 p.
990. Majumdar R. The Indika of Megasthenes // JAOS. – 1958. – # 4. – P. 273-276.
991. Malitz J. Von Alexander zu Kleopatra. Die politische Geschichte // Kulturgeschichte des Hellenismus. Von Alexander dem Großen bis Kleopatra / Hrsgb. G. Weber. – Stuttgart: Klett-Cotta, 2007. – S. 13-55, 427-434.
992. Martin A. El periplo norteafricano de Ofelas // Gerión. – 2006. – # 1. – P. 65-84.
993. Manning J. Irrigation et Etat en Egypte antique // AHSS. – 2002. – № 3. – P. 611-623.
994. Manning J. Land and power in ptolemaic Egypt. The Structure of Land Tenure. – Cambridge: University Press, 2003. – 356 p.
995. Manning J. Land tenure, rural space, and the political economy of Ptolemaic Egypt (332 BC-30 BC) // PSWPC. – 2005. – # 5. – <<http://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/manning/050501.pdf>>. – P. 1-14.
996. Manning J. The Ptolemaic Economy, institutions, economic integration, and the Limits of centralized political Power // PSWPC. – 2006. – # 5. – <<http://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/manning/050604.pdf>>. – P. 1-15.

997. Manning J. Rhodon Son of Lysimachos in Edfu (Apollonopolis Magna) // ZPE. – Bd. 138 (2002). – P. 146-148.
998. Manning J. Texts, Contexts, Subtexts and interpretative Frameworks. Beyond the Parochial and Toward (dynamic) Modeling of the Ptolemaic State and the Ptolemaic Economy // PSWPC. – 2006. – # 3. – <<http://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/manning/030603.pdf>>. – P. 1-21.
999. Manteuffel J. Ze świata papirusów. Obrazki z życia w Egipcie hellenistycznym. – Wrocław: Książnica –Atlas, 1950. – 164 s.
1000. Marszał J. The representation of the Gauls in the Hellenistic and Roman imperial periods. – Dis... Doct. Phil. – Bryn Mawr: Bryn Mawr College, 1991. – 517 p.
1001. Masson O. **Quant le nom Ptolemaios était a la mode** // ZPE. – 1993. – Bd. 98. – P. 157-167.
1002. Mastrocinque A. I Magi e l'educazione del principe // Gerión (An.). – V. 9 (2005). – P. 177-184.
1003. Mattingly H. Zephyritis // AJA. – 1950. – # 2. – P. 126-128.
1004. McCown C. Hebrew and Egyptian Apocalyptic Literature // HThR. – 1925. – # 4. – p. 357-411.
1005. McBride D. The Egyptian Foundations of Gnostic Thought. – Toronto: Toronto-University Press, 1994. – < <http://colba.net/~drmcB/Egyptian%20Gnosis/Contents>>.
1006. McCleary R. Ancestor Cults at Terenouthis in Lower Egypt: A Case for Greco-Egyptian Oecumenism // SAOC. – V. 51 (1992). – P. 221-232.
1007. McClain B. The Terminology of Sacred Space in Ptolemaic inscriptions from Thebes // SAOC. – V. 61 (2007). – P. 85-96.
1008. Meissner B. Die Kultur des Kriegeres // Kulturgeschichte des Hellenismus. Von Alexander dem Großen bis Kleopatra / Hrsgb. G. Weber. – Stuttgart: Klett-Cotta, 2007. – S. 202-223, 462-467.
1009. Meister K. Die griechische Geschichtsschreibung von den

- Anfaenge bis zum Ende des Hellenismus. – Stuttgart: W. Kohlhammer, 1990. – 238 S.
1010. Meuleau M. Egypte, Orient, Grèce. – Paris: Bordas, 1967. – 256 p.
1011. Merkelbach R. Der Brief des Dareios im Getty-Museum und Alexanders Wortwechsel mit Parmenion // ZPE. – Bd. 77 (1989). – S. 277-280.
1012. Merkelbach R. Chalkidisches Weihepigramm fur die agyp-tischen Goetter // ZPE. – Bd. 9 (1972). – S. 242.
1013. Merker I. The Ptolemaic Officials and the League of the Is-landers // Historia. – Bd. 19 (1970). – P. 141-160.
1014. Merreiam A. Egyptian Antiquities. I. Two Ptolemaic in-scriptions; II. Mummy Tablets// The American Journal of Ar-chaeology and of the History of the Fine Arts. – 1886. – # 2. – P. 149-154.
1015. Messeri-Savorelli G., Pintaudi R. L'utilizzazione del materia-le Scrittorio nei documenti Dell'archivio di Zenon // ZPE. – Bd. 100 (1994). – P. 194-198.
1016. Michaelis A. Sarapis Standing on a Xanthian Marble in the British Museum // JHS. – V. 6 (1885). – P. 287-318.
1017. Midgley J. A Bilingual Account of Monies Received // SAOC. – V. 51 (1992). – P. 237-242.
1018. Miguel Angel E. La pintura bajo los dos primeros Ptolomeos // AEA. – V. 49 (1976). – P. 39-58.
1019. Mikalson J. D. Greek Religion: Continuity and Change in the Hellenistic Period // The Cambridge companion to the Hellenis-tic world / Ed. G. Bugh. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – P. 208-222.
1020. Mikalson J.D. Religion in hellenistic Athens. – Berkeley: University of California Press, 1998. – 385 p.
1021. Milleker E. Three Heads of Sarapis from Corinth // Hesperia. – 1985. – # 2. – P. 121-135.

1022. Miller S. The Theorodokoi of the Nemean Games // *Hesperia*. – 1988. – # 2. – P. 147-163.
1023. Milne J. Double Entries in Ptolemaic Tax-Receipts // *JEA*. – 1925. – # 3/4. – P. 269-283.
1024. Milne J. Greek inscriptions from Egypt // *JHS*. – V. 21 (1901). – P. 275-292.
1025. Milne J. On the hieroglyphic inscriptions. On the Greek graffiti. – London: William Clowes & Sons Limited, 1901. – 146 p.
1026. Milne J. Ptolemaic Seal Impressions // *JHS*. – V. 36 (1916). – P. 87-101.
1027. Mitchell S. Archaeology in Asia Minor 1979-84 // *Archaeological Reports*. – V. 31 (1984-1985). – P. 70-105.
1028. Mitchell L. Greeks, barbarians and Aeschylus' Suppliants // *G&R*. – 2006. – # 2. – p. 205-223.
1029. Mitford T. The Character of Ptolemaic Rule in Cyprus // *Aegyptus*. – 1953. – # 1. – P. 80-90.
1030. Mitford T. Further Contributions to the Epigraphy of Cyprus // *AJA*. – 1961. – # 2. – P. 93-151.
1031. Mittag P. Unruhen im hellenistischen Alexandria // *Historia*. – 2003. – # 2. – S. 161-208.
1032. Moje J. Stefan Pfeiffer (Ed.), "Aegypten unter fremden Herrschern zwischen persischer Satrapie und roemischer Provinz. Oikumene Studien zur antiken Weltgeschichte, Bd. 3. Frankfurt am Main: Verlag Antike, 2007". – <<http://ccat.sas.upenn.edu/bmcr/2009/2009-03-04.html>>.
1033. Momigliano A. Il decreto trilingue in onore di Tolomeo Filopatore e la quarta guerra di Celesiria // *Aegyptus*. – 1929. – # 2/4. – P. 180-189.
1034. Monson A. Agrarian institutions in transition: Privatization from Ptolemaic to Roman Egypt. – Dis... Doct. Phil. – Stanford, Ca.: Stanford University, 2008. – 246 p.
1035. Monson A. An Early Ptolemaic Land Survey in Demotic: P.

- Cair. II 31073 // PSWPC. – 2007. – # 1. – <<http://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/monson/010705.pdf>>. – P. 1-81.
1036. Monson A. The Legend of the Egyptian Coronation of Alexander the Great // Encounters with Ancient Egypt (16th – 18th December 2000). – London, 2000. – <<http://web.archive.org/web/20010210223822/www.ucl.ac.uk/archaeology/events/conferences/enco/Views/Monson.htm>>.
1037. Monson A. Royal Land in Ptolemaic Egypt: A Demographic Model // PSWPC. – 2007. – # 1. – <<http://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/monson/010704.pdf>>. – P. 1-29.
1038. Montevecchi O. J. E. STAMBAUGH, “Sarapis under the Early Ptolemies” // *Aegyptus*. – 1979. – # ½. – P. 289-291.
1039. Montserrat D., Meskell L. Mortuary Archaeology and Religious Landscape at Graeco-Roman Deir el-Medina // *JEA*. – V. 83 (1997). – P. 179-197.
1040. Mooren L. Macht und Nationalitaet // Das Ptolemäische Ägypten, Akten des internationalen Symposiums 27.-29. September 1976 in Berlin / Hrsgb. H. Maehler, V. Strocka, Ph. von Zabern. – Mainz am Rhein, 1978. – S. 51-57.
1041. Mooren L. The nature of the Hellenistic monarchy. // *SH*. – V. 27 (1983). – P. 205-240.
1042. Mori A. The Politic of Apollonius Rhodius' *Argonautica*. – Cambridge – New-York – Melbourne etc.: Cambridge University Press, 2008. – 261 p.
1043. Mueller D. *Aegypten und die Griechischen Isis-Aretalogien*. – Berlin: Akademie Verlag, 1961. – 96 S.
1044. Mueller F. De Epistula Alexandri ad Aristotelem *Observationum* // *Mnemosyne*. – V. 56 (1925). – P. 268-272.
1045. Mueller H.-F. D. R. Shackleton Bailey, “Valerius Maximus: Memorable Doings and Sayings. Two volumes. Loeb Classical Library. Cambridge, MA: Harvard University Press,

- 2000” // BMCR. – 2002. – # 6. – <<http://ccat.sas.upenn.edu/bmcr/2002/2002-06-35.html>>.
1046. Mueller R. Hellenen und Barbaren im Spiegel der hellenistischen Philosophie // Klio. – 1978. – # 1. – S. 183-189.
1047. Mueller R.J. Ueberlegungen zur „Hiera Anagraphe“ des Euhemeros von Messene // Hermes. – Bd. 112. (1993). – S. 276-300.
1048. Mueller S. Das hellenistische Koenigspaar in der medialen Repraesentation: Ptolemaios II. und Arsinoe II. – Berlin – New-York: Walter de Gruyter, 2009. – 454 S.
1049. Muhs B. Demotic and Greek Ostraca in the Third Century B.C. // SAOC. – V. 51. (1992). – P. 249-252.
1050. Muhs B. Tax Receipts, Taxpayers, and Taxes in Earles Ptolemaic Thebes. – Chicago: Chicago University Press, 2005. – 263 p.
1051. Murray O. Aristeas and Ptolemaic Kingship // JThS. – V. 18 (1967). – P. 337-371.
1052. Murray O. Hecataeus of Abdera and Pharaonic Kingship // JEA. – V. 56 (1970). – P. 141-171.
1053. Murray O., Stern M. Hecataeus of Abdera and Theophrastus on Jews and Egyptians // JEA. – V. 59 (1973). – P. 159-168.
1054. Nachtergaele G. Les Galâtes en Grèce et les Sôtéria de Delphes. – Bruxelles: Palais de Académies, 1977. – 546 p.
1055. Musti D. Syria and the East // The Cambridge Ancient History: In XII v. – Ed. 2. – Cambridge – London – New-York – New-Rochelle – Melbourne – Sydney: Cambridge University Press, 1984. – V. VII. – Part. 1. – P. 175-220.
1056. Nilsson M. Geschichte der griechischen Religion. – Bd. 2: Die hellenistische und römische Zeit. – Ed. 2. – Muenchen: C.H. Beck, 1961. – 747 S.
1057. Nilsson M. Problems of the History of Greek Religion in the Hellenistic and Roman Age // HThR. – 1943. – # 4. – P. 251-275.

1058. Nock A. The Historical Importance of Cult-Associations // CR. – 1924. – # 5/6. – P. 105-109.
1059. Nock A. Notes on Ruler-Cult, I-IV // JHS. – 1928. – # 1. – P. 21-43.
1060. Notes on Supplementary Plates CCXLVIII-CCLI // G&R. – 1966. – # 2. – P. 264-265.
1061. Norris F. Isis, Sarapis and Demeter in Antioch of Syria // HThR. – 1982. – # 2. – P. 189-207.
1062. Nuffelen P. van, Le culte des souverains hellénistiques: le guide de la religion grecque // AncSoc. – V. 29 (1998/1999). – P. 175-189.
1063. O'Brien A. Egyptian women in Ptolemaic and roman Egypt: a Dissertation Proposal Presented to The Department of Near Eastern Languages and Civilizations. – Chicago, 1996. – <http://www.oi.uchicago.edu/oi/dept/ra/obrien_dissprop_text.html>.
1064. O'neil J. The ethnic Origins of the Friends of the Antigonid Kings of the Macedon // CQ. – 2003. – # 2. – P. 510-522.
1065. O'Neu J. Royal Authority and City Law under Alexander and His Hellenistic Successors // CQ. – 2000. – # 2. – P. 424-431.
1066. Oates J. The Basilikos Grammateus // SAOC. – V. 51 (1992). – P. 255-258.
1067. Oertel F. Der Niedergang der hellenistischen Kultur im Aegypten // Neue Heidelberg, Jahrbuecher fuer das klassische Altertum". – 45 (1924). – S. 152-171.
1068. Oertel F. Die Liturgie Studien zur ptolemaischen und kaiserlichen Verwaltung Aegypten. – **Leipzig: Teubner, 1917. – 452 S.**
1069. Oikonomides A. The Death of Ptolemy «The Son» at Ephesos and P.Bouriant 6 // ZPE. – Bd. 56 (1984). – P. 148-150.
1070. Oliver G. History and Rhetoric // The Cambridge companion to the Hellenistic world / Ed. G. Bugh. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – P. 113-135.
1071. van Oppen de Ruiter B. The religious identification of Ptole-

- maic queens with Aphrodite, Demeter, Hathor and Isis: Dis. Doct. Phil. – New-York: City University of New-York, 2007. – 627 p.
1072. Otto W. Kulturgeschichte des Altertums. Ein Ueberblick ueber neue Erscheinungen. – Muenchen: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1925. – 175 S.
1073. Otto W. Priester und Tempel in hellenistischen Aegypten: In 2 Bd. – Leipzig, Berlin: Teubner, 1905, 1908. – S. 417, 418.
1074. Otto W. Zu den syrischen Kriegen der Ptolemaeer // *Philologus*. – Bd. 86 (1931). – S. 400-418.
1075. Otto W. Zur Geschichte der Zeit des 6 Ptolemaeers. – Muenchen: Verlag der Bayer. Akkad. Wis., 1934. – 147 S.
1076. Page M.E. A brief citation guide for internet sources in history and the humanities. Version 2.1. – Durban, 1996. <<http://h-net.msu.edu/~africa/citation.html>>.
1077. Pagenstecher R. Dated Sepulchral Vases from Alexandria // *AJA*. – 1909. – # 4. – P. 387-416.
1078. Palagia O. Art and Royalty in Sparta of the 3rd Century B.C. // *Hesperia*. – 2006. – # 2. – P. 205-217.
1079. Parsons P. Identifies in Diversity // *Images and Ideologies. Self-definition in the Hellenistic World* / Ed. A. Bulloch, E. Gruen, A. Long, A. Stewart. – Berkeley – Los Angeles – Oxford: University of California Press, 1994. – P. 153-171.
1080. Peremans W. Les revolutions egyptiennes sous les Lagides // *Das Ptolemaeische Aegypten, Akten des internationalen Symposions 27.-29. September 1976 in Berlin* / Hrsgb. H. Maehler, V. Strocka, Ph. von Zabern. – Mainz am Rhein, 1978. – P. 39-50.
1081. Peremans W. Vreemdelingen en Egyptenaren in vroeptolemaeish Egypte – Louvain: Bureaux du Recueil, Bibliothèque de l'Université, 1937. – 313 p.
1082. Peremans W., Dack E., van't. Notes sur quelques Pretres Eponymes d' Egypte Ptolemaïque // *Historia*. – Bd. 8 (1959). – P. 165-173.

1083. Pestman P. L'agoranomie. Un avant-poste de l'administration grecque enlevé par les Égyptiens? // Das Ptolemaeische Aegypten, Akten des internationalen Symposions 27.-29. September 1976 in Berlin / Hrsgb. H. Maehler, V. Strocka, Ph. von Zabern. – Mainz am Rhein, 1978. – P. 203-210.
1084. Pestman P. The new papyrological primer. – Ed. 2. – Leiden – New-York – Koeln: I.G. Brill, 1994. – 318 p.
1085. Pfeifer S. Anschluss eine Studie Zur Einquartierung von Soldaten des ptolemaeischen Heeres. Rechtsgrundlagen, Konflikte und Loesungsstrategien // Pfeiffer (Ed.), Aegypten unter fremden Herrschern zwischen persischer Satrapie und roemischer Provinz. – Frankfurt am Main: Verlag Antike, 2007. – P. 165-185.
1086. Piejko, F. Episodes from the Third Syrian War in a Gurob Papyrus, 246 B.C. // AFP. – Bd. 36 (1990). – P. 13-27.
1087. Piejko F. Ptolemies in a List of Deified Seleucids from Teos, OGIS 246 // ZPE. – Bd. 49 (1982). – P. 29-31.
1088. Pieper M. Die Siegelung in den griechischen Papyri Aegyptens // Aegyptus. – 1934. – # 2/3. – S. 245-252.
1089. Pinch G. Handbook of Egyptian Mythology. – Santa Barbara – Denver – Oxford: ABC-Clio, 2002. – 257 p.
1090. Plaumann G. Bemerkungen zu den Aegyptischen Eponymendatierungen aus ptolemaeischer Zeit: Ein Ratsprotokoll von Ptolemais // Klio. – Bd. 13 (1913). – S. 308-313.
1091. Pomeroy S. Women in Hellenistic Egypt: from Alexander to Cleopatra. – New-York: Schocken Books, 1984. – 241 p.
1092. Potter D. Hellenistic Religion // A Companion to the Hellenistic World / Ed. A. Erskine. – Malden (MA) – Oxford: Blackwell Publishing, 2003, 2005. – P. 407-430.
1093. Powell B. Jan Assmann, "Death and Salvation in Ancient Egypt. Translated from the German by David Lorton, abridged and updated by the author". Ithaca: Cornell University Press,

- 2005 // BMCR. – 2007. – # 2. – <<http://ccat.sas.upenn.edu/bmcr/2007/2007-02-01.html>>.
1094. Preaux C. L'économie royale des Lagides. – **Bruxelles: Edition** de la Fondation égyptologique Reine Elisabeth, 1939. – 646 p.
1095. Preaux C. Les Grecs en Egypte d'après les archives de Zenon. – Bruxelles: Edition de la Fondation Egyptologique Reine Elisabeth, 1947. – 146 p.
1096. Preaux C. Quelques défauts de la politique intérieure de Ptolémée Philadelphie // *Aegyptus*. – 1933. – # 2. – P. 547-554.
1097. Pridik A. Der Mitregent des Königs Ptolemaios II Philadelphos. – Dorpat: C. Mattiesen, 1924. – 43 S.
1098. Pridik A. Weiteres zum Mitregenten des Ptolemaios II. Philadelphos // *Klio*. – Bd. 25 (1932). – S. 72-85.
1099. Quack J. Kontinuität und Wandel in der spätaegyptischer Magie // *SEL*. – V. 15 (1998). – S. 77-94.
1100. Quaegebeur J. Documents concerning a Cult of Arsinoë Philadelphos at Memphis // *JNES*. – 1971. – # 4. – P. 239-270.
1101. Quaegebeur J. Greco-Egyptian Double Names as a Feature of a Bi-Cultural Society // *SAOC*. – V. 51 (1992). – P. 265-272.
1102. Quaegebeur J. Ptolémée II en adoration devant Arsinoé II divinisée // *BIFAO*. – V. 69 (1971). – P. 191-217 et II Pl.
1103. Quaegebeur J., Clarysse W., Maele B. van, Athena, Neith and Thoris in Greek Documents // *ZPE*. – Bd. 60 (1985). – P. 217-232.
1104. Radin M. The Home of Sarapis // *CJ*. – 1916. – # 9. – p. 553.
1105. Rahe P. The Military Situation in Western Asia on the Eve of Cunaxa // *AJPh*. – 1980. – # 1. – P. 79-96.
1106. Ranke H. The Statue of a Ptolemaic Strategos of the Mendesian Nome in the Cleveland Museum of Art // *JAOS*. – 1953. – # 4. – P. 193-198.
1107. Reames-Zimmerman J. Hephaestion Amyntoros: Eminence Grise at the Court of Alexander the Great: Dis... Doct. Phil. – State College: Pennsylvania State University, 1998. – 300 p.

1108. Reden S., von Wirtschaftliches Wachstum und institutioneller Wandel // *Kulturgeschichte des Hellenismus. Von Alexander dem Groszen bis Kleopatra* / Hrsgb. G. Weber. – Stuttgart: Klett-Cotta, 2007. – S. 177-201, 459-462.
1109. Reed J. Arsinoe's Adonis and the poetic of Ptolemaic imperialism // *TAPhA*. – 130 (2000). – P. 319-351.
1110. Reger G. The Political History of the Kyklades 260–200 // *Historia*. – Bd. 43 (1994). – P. 33-69.
1111. Reger G. Regionalism and Change in the Economy of independent Delos. – Berkeley: University of California Press, 1994. – 397 p.
1112. Reger G. Traders and Travelers in the Black and Aegean Seas // *The Black sea in Antiquity. Regional and interregional Economic Exchanges* / Ed. V. Gabrielsen & J. Lund. – Aarhus: University Press, 2007. – P. 273-286.
1113. Regibus L. Tolemeo V Epifane e l'intervento romano nel Mediterraneo orientale // *Aegyptus*. – 1952. – # 1. – P. 97-100.
1114. Reil T. Beitrage zur Kenntnis des Gewerbes im hellenistischen Aegypten. – Borria-Leipzig: Teubner, 1913. – 211 S.
1115. Ridgway B. Response to: Self-difinition in Hellenistic Art // *Images and Ideologies. Self-definition in the Hellenistic World* / Ed. A. Bulloch, E. Gruen, A. Long, A. Stewart. – Berkeley – Los Angeles – Oxford: University of California Press, 1994. – P. 232-243.
1116. Riggs C. Pacing the Dead: Recent Research on the Funerary Art of Ptolemaic and Roman Egypt // *AJA*. – 2002. – # 1. – P. 85-101.
1117. Ritner R. **Implicit Models of Cross-cultural interaction: A Question of Noses, Soap, and Prejudice** // *SAOC*. – V. 51 (1992). – P. 283-290.
1118. Robert L. Les inscriptions grecques de Bulgarie // *RPhLHA*. – V. 85 (1959). – P. 165-236.

1119. Robinson Ch. Alexander's Deification // AJPh. 1943. – # 3. – P. 286-301.
1120. Robinson Ch. Alexander the Great, The Meeting of East and West in World Government and Brotherhood. – New-York: E.P. Dutton, 1947. – 252 p.
1121. Robinson D. Ancient Sinope: Second Part // AJPh. – 1906. – # 3. – P. 245-279.
1122. Robinson D. Greek and Latin inscriptions from Sinope and Environs // AJA. – 1905. – # 3. – P. 294-333.
1123. Robinson D. New inscriptions from Sinope // AJPh. – 1906. – # 4. – P. 447-450.
1124. Robinson D. Queen Mary's Necklace of Greek Gold Coins of Arsinoe II // CB. – 1956. – # 3. – P. 25-29.
1125. Robinson G. Enteuchisfragment aus 255/254 v. Chr. // Aegyptus. – 1986. – # 1/2. – S. 101-104.
1126. Roisman J. Ptolemy and his rivals in his history of Alexander // CQ. – 1984. – # 2. – P. 373-385.
1127. Rosen K. Politische Ziele in der fruehen hellenistisch-en Geschichtsschreibung // Hermes. – Bd. 107 (1979). – S. 460-477.
1128. Ross D. Olympias and the Serpent: The interpretation of a Baalbek Mosaic and the Date of the Illustrated Pseudo-Callisthenes // Journal of the Warburg and Courtauld institutes. – 1963. – # ½. – P. 1-21.
1129. Rostovtzeff M. A Large Estate in Egypt in the Third Century B.C. A Study in Economic History. – Madison, Vi.: University of Wisconsin Press, 1922. – 209 p.
1130. Rostovtzeff M. Alexandrien und Rhodos // Klio. – Bd. 30 (1937). – S. 70-76.
1131. Rostovtzeff M. Ptolemaic Egypt // The Cambridge Ancient History: In XII v. – Ed. 1. – Cambridge: University Press, 1928. – V. VII. – P. 109-154.

1132. Rostovtzeff M.I. The Hellenistic World and Its Economic Development // AHR. – 1936. – # 2. – P. 231-252.
1133. Rostovtzeff M.I. The social and economic history of the Hellenistic world: In III v. – Oxford: Oxford University Press, 1941. – 1800 p.
1134. Roussel P. Les Cultes Égyptiens à Délos du IIe au Ier Siècle av. J.C. – Paris : Berger-Ledrault, 1916. – 300 p.
1135. Roussel P. Epitaphe de Gaza commémorant deux officiers de la garnison ptolémaïque // Aegyptus. – 1933. – # 1. – P. 145-151.
1136. Roussel P. Une étymologie ancienne du nom de Sarapis // RPhLHA. – 1914. – # 3. – P. 255-258.
1137. Rowlandson J. Town and Country in Ptolemaic Egypt // A Companion to the Hellenistic World / Ed. A. Erskine. – Malden (MA) – Oxford: Blackwell Publishing, 2003, 2005. – P. 249-263.
1138. Salvia di F. Papiri magici greco-egiziani // PL. – V. 1 (1992). – P. 291-307.
1139. Samuel A.E. The Ptolemy and the Ideology of kingship (response: D. Delia) // Hellenistic history and culture. – Berkeley: University of California, 1993. – <<http://escholarship.org/editions/view?docId=ft00000035f&chunk.id=ch6&toc.depth=1&toc.id=ch6&brand=ucPress>>.
1140. Sandy B. Oils in Ptolemaic Egypt: The Provisions of P. Rev. in the Light of the Papyri: dis... Dr. Phil. – Durham: Duke University Press, 1977. – 112 p.
1141. Sauneron S. Les prêtres de l'Ancienne Egypte. – Paris: Edition du Seuil, 1957. – 191 p.
1142. Savalli-Lestrade I. Les «philoi» royaux dans l'Asie hellénistique. – **Geneve: Droz, 1998 . – 453 p.**
1143. Scarborough J. Erasistratus: Student of Theophrastus? // BHM. – 1985. – # 4. – P. 515-517.

1144. Schachermeyr F. Alexander der Grosse. ingenium und Macht. – Graz – Salzburg – Wien: Pustet, 1949. – 535 S.
1145. Schachermeyr F. Alexander der Grosse. Das Problem seiner Persönlichkeit und seines Wirkens. – Wien: Verl. d. Oesterr. Akad. d. Wiss., 1973. – 385 S.
1146. Scheidel W. Creating a Metropolis: A Comparative Demographic Perspective // Alexandria between Egypt and Greece / Ed. V. Harris, G. Ruffini. – Leiden – Boston: I.J. Brill, 2004. – P. 1-32.
1147. Schmidt E.A. interpretationen Kallimatzhaischer Epigramme // Hermes. – 1976. – H. 2. – Q. 2. – S. 146-154.
1148. Schmidt E. Sarapis // Klio. – Bd. 11 (1911). – S. 127-128.
1149. Scholz P. Philosophie und Wissenschaft. Ideen, institutionen und innovationen // Kulturgeschichte des Hellenismus. Von Alexander dem Groszen bis Kleopatra / Hrsgb. G. Weber. – Stuttgart: Klett-Cotta, 2007. – S. 158-176, 454-458.
1150. Schubart W. Die Griechen in Aegypten // Beihefte zum Alten Orient. – H. 10. – Leipzig, 1927. – S. 3-31.
1151. Schubart W. Griechische inschriften aus Aegypten // Klio. – Bd. 12 (1912). – S. 365-376.
1152. Schubart W. Die religioese Haltung des fruehen Hellenismus // Der alte Orient. – Bd. 35. – H. 2. – S. 3-28.
1153. Schubart W. Spuren politischer Autonomie in Aegypten unter den Ptolemaeern // Klio. – Bd. 10 (1910). – S. 41-71.
1154. Schubart W. Verfassung und Verwaltung des Ptolemaeerreichs // Der alte Orient. – 1937. – #. 4. – S. 3-39.
1155. Schurgaja I. Aus der Geschichte der Beziehungen des Nordlichen Schwarzmeergebietes und Alexandrien in hellenistischer Zeit // Klio. – 1977. – # 2. – S. 451-475.
1156. Seaford R. The Date of Euripides' Cyclops // JHS. – V. 102 (1982). – P. 161-172.
1157. Segre A. Note sul „politeuma“ e l' „epigone“ in Egitto // Aegyptus. – 1922. – # 3. – P. 143-155.

1158. Segre A. The Ptolemaic Copper inflation, CA. 230-140 B.C. // AJPh. – 1942. – # 2. – P. 174-192.
1159. Segre M. Decreto di Aspendos // Aegyptus. – 1934. – # 2/3. – P. 253-268.
1160. Seidl E. Der Eid im ptolemaeischen Recht. – Muenchen: Verlag der Bayer. Akkad. Wis., 1929. – 116 S.
1161. Seidl E. Das giessener Fragment einer demotischen Zivilprozessordnung (P.Gies.Univ.Inv. 101) // Kurzberichte aus den giessener Papyrus-Sammlung. – 1963. – # 16. – S. 3-10.
1162. Seidl E. Studien zu Urkunden aus der Satrapenzeit Ptolemaios' I // SAK. – Bd. 6 (1978). – S. 177-184.
1163. Selden D. Alibis // CA. – 1998. – # 2. – P. 289-412.
1164. Sens A. An Ecphrastic Pair: Asclepiades AP 12.75 and Asclepiades or Posidippus API 68 // CJ. – 2002. – # 3. – P. 249-262.
1165. Sens A. The Art of Poetry and the Poetry of Art: The Unity and Poetics of Posidippus' Statue-Poems // The new Posidippus: a Hellenistic poetry book / Ed. K. Gutzwiller. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – P. 206-225.
1166. Sharpe S. Egyptian mythology and Egyptian Christianity. – London: J.R. Smith, 1863. – 128 p.
1167. Shear T. Kallias of Sphettos and the Revolt of Athens in 286 B.C. // Hesperia (suppl.). – V. 17 (1978). – P. 1-122.
1168. Shelton J. Notes on the Ptolemaic Salt Tax under Ptolemy III // ZPE. – Bd. 71 (1988). – P. 133-136.
1169. Sherwin-White S., Kuhrt A. From Samarkhand to Sardis: A new approach to the Seleucid empire. – Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1993. – 261 p.
1170. Shipley A.E. The Bugonia Myth // JPh. – V. 67 (1915). – P. 97-105.
1171. Shotter D. The Starting-Dates of Tacitus' Historical Works // CQ. – 1967. – # 1. – P. 158-163.

1172. Sijpensteijn P. Fragment eines ptolemaeischen Briefes // Aegyptus. – 1983. – # ½. – S. 103-104.
1173. Skeat T. A Fragment on the Ptolemaic Perfume Monopoly (P. Lond. Inv. 2859A) // JEA. – V. 52 (1966). – P. 179-180.
1174. Skeat T. Notes on Ptolemaic Chronology: I. 'The Last Year Which Is Also the First' // JEA. – V. 46 (1960). – P. 91-94.
1175. Smith D. The Egyptian Cults at Corinth // HThR. – 1977. – # ¾. – P. 201-231.
1176. Smith H. Foreigners in the Documents from the Sacred Animal Necropolis, Saqqara // SAOC. – V. 51 (1992). – P. 295-302.
1177. Smith R. Kings and Philosophers // Images and Ideologies. Self-definition in the Hellenistic World / Ed. A. Bulloch, E. Gruen, A. Long, A. Stewart. – Berkeley – Los Angeles – Oxford: University of California Press, 1994. – P. 203-212.
1178. Snowden F. Asclepiades' Didyme // GRBS. – 1991. – # 3. – P. 239-253.
1179. Sokolowski F. Partnership in the Lease of Cults in Greek Antiquity // HThr. – 1957. – # 2. – P. 133-143.
1180. Sokolowski F. Propagation of the Cult of Sarapis and Isis in Greece // GRBS. – 1974. – # 4. – P. 441-448.
1181. Sonnabend H. Fremdenbild und Politik: Vorstellungen der Römer von Aegypten und dem Partherreich in der spaeten Republik und fruehen Kaiserzeit. – Frankfurt am Main: Verlag Peter Lang GmbH, 1986. – 324 S.
1182. Sosin J. P.Duk.Inv. 677: Aetos, from arsinoite Strategos to eponymous Priest // ZPE. – Bd. 116 (1997). – P. 141-146.
1183. Spalinger A. The Date of the Dream of Nectanebo // SAK. – Bd. 19 (1992). – P. 295-304.
1184. Spencer A.J. Death in ancient Egypt. – Harmondsworth: Penguin books, 1988. – 256 p.
1185. Spyridakis, S. Ptolemaic Itanos and Hellenistic Crete. – Berkeley: University of California Press, 1970. – 113 p.

1186. Spyridakis S. Zeus Is Dead: Euhemerus and Crete // CJ. – 1968. – # 8. – P. 337-340.
1187. Stephens S. Battle of the Books // The new Posidippus: a Hellenistic poetry book / Ed. K. Gutzwiller. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – P. 229-248.
1188. Stephens S. “For you, Arsinoe” // Labored in Papyrus Leaves. Perspectives on an Epigram Collection Attributed to Posidippus (P.Mil.Vogl. VIII 309) / Ed. B. Acosta-Hughes, E. Kosmetatou and M. Baumbach. – Washington, DC: Center for Hellenic Studies / Harvard UP, 2004. – P. 161-176.
1189. Stephens S. Lessons of the Crocodile // Common Knowledge. – 2005. – # 2. – P. 215-239.
1190. Stephens S. Posidippus’ Poetry Book: Where Macedon Meets Egypt // Alexandria between Egypt and Greece / Ed. V. Harris, G. Ruffini. – Leiden – Boston: I.J. Brill, 2004. – P. 63-86.
1191. Stephens S. Remapping the Mediterranean: The Argo adventure Apollonius and Callimachus // PSWPC. – 2007. – # 5. – <<http://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/stephens/050702.pdf>>. – P. 1-24.
1192. Stephens S. Seeing Double. intercultural Poetics in Ptolemaic Alexandria. – Berkeley – Los Angeles– London: University of California Press, 2003. – 311 p.
1193. Stern E. von, Ptolemaios “der Sohn”. “Ptolemaios Basileos Aisimanoi” und “Ptolemaios Aisimanoi” // Hermes. – Bd. 50 (1915). – S. 427-444.
1194. Stern J. Theocritus’ “Idyll” 14 // GRBS. – 1975. – # 1. – P. 51-58.
1195. Stewart A. Hellenistic Art: Two Dozen innovations // The Cambridge companion to the Hellenistic world / Ed. G. Bugh. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – P. 158-185.
1196. Stiehl R. The Origin of the Cult of Sarapis // HR. – 1963. – # 1. – P. 21-33.

1197. Straten F. van, Images of Gods and Men in a Changing Society: Self-identity in Hellenistic Religion // Images and Ideologies. Self-definition in the Hellenistic World / Ed. A. Bulloch, E. Gruen, A. Long, A. Stewart. – Berkeley – Los Angeles – Oxford: University of California Press, 1994. – P. 249-265.
1198. Stricker B. Corpus Hermeticum // Mnemosyne. – 1949. – # 2. – S. 79-80.
1199. Stringfellow B. The mask of Jove. A History of Graeco-roman civilization from the death of Alexander to the death of Constantine. – Philadelphia and New-York: J.B. Lippincott, 1996. – 598 p.
1200. Stroheker K. Zu den Anfängen der monarchischen Theorie in des Sophistik // Historia. – Bd. 2 (1953). – S. 381-412.
1201. Swarney P. Dating Some Fayum Officials in the Reign of Philopator // ZPE. – Bd. 61 (1985). – P. 161-166.
1202. Świderek A. Hellada królów. – Warszawa: Państwowy instytut Wydawniczy, 1967. – 431 s.
1203. Świderek A. Kiedy piaski egipskie przemówiły po grecku. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1970. – 265 s.
1204. Świderek A. W „Państwie” Apolloniosa. Ptolemejskie Fajum w świetle Archiwum Zenona. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959. – 450 S.
1205. Świderekówna A. Bogowie zeszli z Olimpu. Bóstwo i Mity w greckiej Literaturze Świata hellenistycznego. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1991. – 407 S.
1206. Świderekówna A. Hellenika wizerunek epoki od Aleksandra do Augusta. – Warszawa: Państwowy instytut wydawniczy, 1974. – 427 s.
1207. Świderekówna A. Życie codzienne w Egipcie greckich papiirusów. – Warszawa: Państwowy instytut wydawniczy, 1983. – 351 s.
1208. Taeger F. Zum Verfassungsdiagramm von Kyrene // Hermes. – Bd. 64 (1929). – S. 432-457.

1209. Tait W. A New Fragment of a Ptolemaic Priestly Decree at Durham // JEA. – V. 70 (1984). – P. 149-150.
1210. Tarn W. Alexander, Cynics and Stoics // AJPh. – 1939. – # 1. – P. 41-70.
1211. Tarn W. Alexander the Great: In 2 v. – Cambridge: University Press, 1948. – 161, 477 P.
1212. Tarn W. Hellenistic Civilisation. – London: E. Arnold & Co., 1927. – 312 p.
1213. Tarn W. The Hellenistic Ruler-Cult and the Daemon // JHS. – 1928. – # 2. – P. 206-219.
1214. Tarn W. Nauarch and Nesiarch // JHS. – V. 31 (1911). – P. 251-259.
1215. Tarn W. The Political Standing of Delos // JHS. – 1924. – # 2. – P. 141-157.
1216. Tarn W. Ptolemy II // JEA. – 1928. – # $\frac{3}{4}$. – P. 246-260.
1217. Tarn W. Ptolemy II and Arabia // JEA. – 1929. – # $\frac{1}{2}$. – P. 9-25.
1218. Tarn W. Two Notes on Ptolemaic History // JHS. – 1933. – № 1. – P. 57-68.
1219. Tassier E. Greek and Demotic School-Exercises // SAOC. – V. 51 (1992). – P. 311-317.
1220. Taubenschlag R. The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the papyri (332 BC 640 AD): In 2 v. – New-York: Herald Square Press, 1944. – V. 1. – 453 p.
1221. Taylor L. Alexander and the Serpent of Alexandria // CPh. – 1930. – # 4. – P. 375-378.
1222. Taylor L. The Cult of Alexander at Alexandria // CPh. – 1927. – # 2. – P. 162-169.
1223. Teodorsson S. Theocritus the Sophist, Antigonos the One-Eyed, and the Limits of Clemency // Hermes. – Bd. 118 (1990). – P. 380-382.
1224. Thomas J. Aspects of the ptolemaic civil service: the dioik-

- etes and the nomarch // *Das Ptolemaeische Aegypten, Akten des internationalen Symposions 27.-29. September 1976 in Berlin* / Hrsgb. H. Maehler, V. Strocka, Ph. von Zabern. – Mainz am Rhein, 1978. – P. 187-194.
1225. Thompson D.B. A Portrait of Arsinoe Philadelphos // *AJA*. – 1955. – # 3. – P. 199-206.
1226. Thompson D.J. The Hellenistic Family // *The Cambridge companion to the Hellenistic world* / Ed. G. Bugh. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – P. 93-112.
1227. Thompson D.J. The infrastructure of Splendour: Census and Taxes in Ptolemaic Egypt // *Hellenistic Constructs. Essays in Culture, History and Historiography* / Ed. by P. Cartledge, P. Garnsey, E. Gruen. – Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 1997. – P. 242-257.
1228. Thompson D.J. Literacy and the Administration in Early Ptolemaic Egypt // *SAOC*. – V. 51 (1992). – P. 323-326.
1229. Thompson D.J. Posidippus, Poet of the Ptolemies // *The new Posidippus: a Hellenistic poetry book* / Ed. K. Gutzwiller. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – P. 269-283.
1230. Thompson D.J. The Ptolemies and Egypt // *A Companion to the Hellenistic World* / Ed. A. Erskine. – Malden (MA) – Oxford: Blackwell Publishing, 2003, 2005. – P. 105-120.
1231. Tod M. Sidelights on Greek Philosophers // *JHS*. – 1957. – # 1. – P. 132-141.
1232. Tomaschitz K. Die Wanderungen der Kelten in der antiken literarischen Ueberlieferung. – Wien: Verlag der Oesterreichischen Akademie der Wissenschaften, 2002. – 254 S.
1233. Tondriau J. Le decret dionysiaque de Philopator (B.G.U., 1211) // *Aegyptus*. – V. 26 (1946). – P. 84-95.
1234. Tondriau J. Notes Ptolémaïques // *Aegyptus*. – V. 28 (1948). – P. 168-177.

1235. Tondriau J. Quelques problemes religieux ptolemaiques // *Aegyptus*. – 1953. – # 1. – P. 125-130.
1236. Trigger B., et al. *Ancient Egypt: A Social History*. – Ed. 3. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 450 p.
1237. Tronson A. Satyrus the Peripatetic and the Marriages of Philip II // *JHS*. – V. 104 (1984). – P. 116-126.
1238. Tunny J. The Health of Ptolemy II Philadelphus // *BASP*. – V. 38 (2001). – P. 119-134.
1239. Tunny J. Ptolemy “the Son” Reconsidered: Are There Too Many Ptolemies // *ZPE*. – Bd. 131 (2000). – P. 83-92.
1240. Turner E. *Ptolemaic Egypt* // *The Cambridge Ancient History*: In XII v. – Ed. 2. – Cambridge – London – New-York – New-Rochelle – Melbourne – Sydney: Cambridge University Press, 1984. – V. VII. – Part. 1. – P. 118-174.
1241. Uebel F. *Die Kleruschen Aegyptens unter den ersten sechs Ptolemaern*. – Berlin: Akademie-Verlag, 1968. – 438 S.
1242. Ullman B. *History and Tragedy* // *TPAPhA*. – V. 73 (1942). – P. 25-53.
1243. UNZ R. Alexander’s Brothers? // *JHS*. – V. 105 (1985). – P. 171-174.
1244. Vaggi G. *Siria e Siri nei documenti dell’Egitto greco-romano* // *Aegyptus*. – 1937. – # 1/2. – P. 29-51.
1245. Velkov V. *Antike Tempel in Meseambria Pontica* // *Klio*. – Bd. 52 (1970). – S. 465-471.
1246. Verdin H. Agatharchide et la tradition du discours politique dans l’historiographie grecque. // *SH*. V. 27 (1983). – P. 407-420.
1247. Vidal-Naquet P. *Le Bordereau d’ensemencement dans l’Egypte ptolémique*. – **Bruxelics: Edition de la fondation égyptologique Reine Elisabeth**, 1967. – 105 p.
1248. Vidman L. *Isis und Sarapis bei den Griechen und Roemern*. – Berlin: De Gruyter, 1970. – 189 S.

1249. Viereck P. Philadelphia. Die Gruendung einer hellenistischen Militaerkolonien in Aegypten. – Leipzig: J.C. Hinrichsische Buchhandlung, 1928. – 70 S.
1250. Visser C. Goetter und Kulte im ptolemaeischen Alexandrien: Dis... Dr. Phil. – Amsterdam: N.V. Noord-Hollandsche Uitgevers-mij., 1938. – 130 S.
1251. Vleeming S. The Tithe of the Scribes (and) Representatives // SAOC. – V. 51 (1992). – P. 343-350.
1252. Volkmann H. Der Herrscherkult der Ptolemaeer in phoenikischen inschriften und sein Beitrag zur Hellenisirung von Kypros // Historia. – Bd. 5 (1956). – S. 448-455.
1253. Volkmann H. Ptolemaios der Sohn // RE. – V. 23 (1959). – S. 1666-1667.
1254. Wace A. Recent Ptolemaic Finds in Egypt: Alexandria // JHS. – V. 65 (1945). – P. 106-109.
1255. Walbank F. Antigonos Doson's Attack on Cytinium (REG 101 (1988), 12-53) // ZPE. – Bd. 76 (1989). – P. 184-192.
1256. Walbank F. The Hellenistic World. – Ed. 2. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1993. – 288 p.
1257. Walbank F. Macedonia and the Greek leagues // Cambridge Ancient History: In XII v. – Ed. 2. – Cambridge – London – New-York – New-Rochelle – Melbourne – Sydney: Cambridge University Press, 1984. – V. VII. – Part. 1. – P. 446-481.
1258. Walbank F. Monarchies and Monarchic Ideas // Cambridge Ancient History: In XII v. – Ed. 2. – Cambridge – London – New-York – New-Rochelle – Melbourne – Sydney: Cambridge University Press, 1984. – V. VII. – Part. 1. – P. 62-103.
1259. Walbank F. Response to: The Social and Religious Aspects of Hellenistic Kingship // Images and Ideologies. Self-definition in the Hellenistic World / Ed. A. Bulloch, E. Gruen, A. Long, A. Stewart. – Berkeley – Los Angeles – Oxford: University of California Press, 1994. – P. 117-125.

1260. Wallace Sh. Census and Poll-Tax in Ptolemaic Egypt // *AJPh.* – 1938. – # 4. – P. 418-442.
1261. Wallis-Budge E., Litt.D M. The Literature of the Ancient Egyptians. – London: J.M. Dent & Sons Limited, 1914. – 272 p.
1262. Walters E. Attic Grave Reliefs That Represent Women in the Dress of Isis // *Hesperia (Suppl.)*. – V. 22 (1988). – 188 p.
1263. Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft. Die Rezeption von Zeitgeschichte am Hof der ersten drei Ptolemaeer. – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1993. – 492 S.
1264. Weber G. The Hellenistic Rulers and their Poets. Silencing Dangerous Critics? // *AncSoc.* – V. 29 (1998–1999). – P. 147-174.
1265. Weber G. Herrscher, Hof und Dichter. Aspekte der Legitimierung und Repräsentation hellenistischer Könige am Beispiel der ersten drei Antigoniden // *Historia.* – Bd. 44 (1995). – S. 283-315.
1266. Weber G. Herrscher und Traum in hellenistischer Zeit // *AFK.* – Bd. 81 (1999). – S. 1-33.
1267. Weber G. Die neuen Zentralen. Hauptstadte, Residenzen, Palaste und Hofe // *Kulturgeschichte des Hellenismus. Von Alexander dem Großen bis Kleopatra* / Hrsgb. G. Weber. – Stuttgart: Klett-Cotta, 2007. – S. 99-117, 440-445.
1268. Weber G. Traum und Alltag in hellenistischer Zeit // *ZRGG.* – 1998. – H. 1. – S. 22-39.
1269. WEINREICH O. Zur hellenistisch-ägyptischen Religionsgeschichte // *Aegyptus.* – 1931. – # 1. – S. 13-22.
1270. Weitz H. Sarapis // *Klio.* – Bd. 10 (1910). – S. 120-127.
1271. Welles C. Alexander's Historical Achievement // *G&R.* – 1965. – # 2. – P. 216-228.
1272. Welles C. The discovery of Sarapis and the Foundation of Alexandria // *Historia.* – Bd. 11 (1962). – P. 271-298.
1273. Welles C. Sarapis and Alexandria, an Addendum // *Historia.* – Bd. 12 (1963). – p. 512.

1274. West M. Stesichorus // CQ. – 1971. – # 2. – P. 302-314.
1275. West S. Lycophron on Isis // JEA. – V. 70 (1984). – P. 151-154.
1276. Westermann W. Account of Lamp Oil from the Estate of Apollonius // CPh. – 1924. – # 3. – P. 229-260.
1277. Westermann W. The “Dry Land” in Ptolemaic and Roman Egypt // CPh. – 1922. – # 1. – P. 21-36.
1278. Westermann W. Egyptian Agricultural Labor Under Ptolemy Philadelphus // Agricultural History. – 1927. – # 2. – P. 34-47.
1279. Westermann W. Enslaved Persons Who are Free // AJPh. – 1938. – # 1. – P. 1-30.
1280. Westermann W. The Greek Exploitation of Egypt // PSQ. – 1925. – # 4. – P. 517-539.
1281. Westermann W. Land Reclamation in the Fayum under Ptolemies Philadelphia and Euergetes I // CPh. – 1917. – # 4. – P. 426-430.
1282. Westermann W. The Ptolemies and the Welfare of Their Subjects // AHR. – 1938. – # 2. – P. 270-287.
1283. Wheatley P. The Chronology of the Third Diadoch War, 315-311 B.C. // Phoenix. – 1998. – # 3/4. – P. 257-281.
1284. White K.D. The base mechanic arts? Some thoughts on the contribution of science (pure and applied) to the culture of the Hellenistic Age (Response: J. Scarborough) // Hellenistic history and culture. – Berkeley: University of California, 1993. – <<http://escholarship.org/editions/view?docId=ft0000035f&chunk.id=ch7&toc.depth=1&toc.id=ch7&brand=ucPress>>.
1285. Whiteley R. Courtesans and Kings: Ancient Greek Perspectives on the Hetairai. – Calgary: Alberta, 2000. – 150 p.
1286. Wickersham J. The Financial Prospects of Ptolemaic Oilmen // BASP. – 1970. – # 2/3. – P. 45-51.
1287. Wiedemann A. Die Ehe des Ptolemaeus Philadelphus mit Arsinoe II // Philologus. – Bd. 47 (1889). – S. 81-91.

1288. Wiemer H.-U. Krieg, Handel und Piraterie: Untersuchungen zur Geschichte des hellenistischen Rhodos. – Berlin: Akademie Verlag, 2002. – 416 S.
1289. Wilcken U. Alexander der Grosse. – Leipzig: Teubner, 1931. – 337 S.
1290. Wilcken U. Griechische Ostraka aus Aegypten und Nubien: In 2 Bd. – Leipzig – Berlin: Gieseke & Devrient, 1899. – S. 358, 394.
1291. Wilcken U. zu den pseudo-aristotelischen Oeconomica // Hermes. – Bd. 36 (1901). – S. 187-199.
1292. Wilcken U. Zur aegyptisch-hellenistischen Litteratur // Aegyptiaca. Festschrift fuer Georg Ebers zum 1. Maerz 1897. – Leipzig: Engelmann, 1897. – S. 142-152.
1293. Wiles D. Menander's A 'Dyskolos' and Demetrios of Phaleron's Dilemma: A Study of the Play in Its Historical Context – The Trial of Phokion, the Ideals of a Moderate Oligarch, and the Rancour of the Disfranchized // G&R. – 1984. – # 2. – P. 170-180.
1294. Will E. The Formation of the Hellenistic kingdoms // The Cambridge Ancient History: In XII v. – Ed. 2. – Cambridge – London – New-York – New-Rochelle – Melbourne – Sydney: Cambridge University Press, 1984. – V. VII. – Part. 1. – P. 101-117.
1295. Will E. The succession to Alexander // The Cambridge Ancient History: In XII v. – Ed. 2. – Cambridge – London – New-York – New-Rochelle – Melbourne – Sydney: Cambridge University Press, 1984. – V. VII. – Part. 1. – P. 23-61.
1296. Winiarczyk M. Theodoros "ho Atheos" // Philologus. – 1981. – # 1. – S. 64-94.
1297. Winnicki J.K. Aegypten und Ptolemaeerher // Aegyptus. – 1985. – # ½. – S. 41-55.
1298. Winnicki J.-K. Demotische Stelen aus Terenuthis // SAOC. – V. 51 (1992). – P. 351-360.
1299. Winnicki J.-K. Die Kalasirier der spaetdynastischen und der

- Ptolemaeischen Zeit // *Historia*. – Bd. 26 (1977). – S. 257-268.
1300. Winnicki J.-K. Operacje wojskowe Ptolemeuszów w Syrii. – Warszawa: Wyd-wo Un-tu warszawskiego, 1989. – 184 s.
1301. Winnicki J.-K. Ptolemaeerarmee in Thebais. – Wrocław – Warszawa – Kraków: Wyd-wo PAN, 1979. – 107 s.
1302. Winter E. Der Herrscherkult in den Aegyptischen Ptolemaeer-tempeln // *Das Ptolemaeische Aegypten, Akten des internationalen Symposions 27.-29. September 1976 in Berlin* / Hrsgb. H. Maehler, V. Strocka, Ph. von Zabern. – Mainz am Rhein, 1978. – S. 147-160.
1303. Woess F. Das Asylwesen Aegyptens in der Ptolemaeerzeit und die spaetere Entwicklung. – Muenchen: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung Oskar Beck, 1923. – 283 S.
1304. Woodbury L. Helen and the Palinode // *Phoenix*. – 1967. – # 3. – P. 157-176.
1305. Worthington I. Alexander and the interest of historical accuracy // *AHB*. – 1999. – # 4. – P. 136-140. III. **Інтернет-проекти.**
1306. Wright G. Ptolemaic Remains from Kalabsha Temple Reconstituted on Elephantine Island (1974–1975) // *JEA*. – V. 63 (1977). – P. 156-158.
1307. Xanthakis-Karamanos G. The influence of Rhetoric on Fourth-Century Tragedy // *CQ*. – 1979. – # 1. – P. 66-76.
1308. Zucker F. Euhemerus und seine Hiera anagraphe bei den christlichen Schriftstellern // *Philologus*. – Bd. 64 (1905). – S. 465-472.
1309. Zuntz G. Aion Plutonium // *Hermes*. – Bd. 116 (1988). – S. 291-303.
1310. Zuntz G. Notes on Epictetus, Lucian, and the 'Edict of Ptolemy IV (B.G.U. 1211) // *CQ*. – 1950. – # ½. – P. 69-72.
1311. Zuntz G. Once more: The so-called 'Edict of Philopator on the Dionysiac Mysteries (BGU 1211) // *Hermes*. – Bd. 91 (1963). – P. 228-239.

III. Інтернет-проекти

- 1312. Вилков А. та ін. История Древнего Рима – <<http://www.ancientrome.ru>>.
- 1313. Петров А. та ін. Сайт Центра антиковедения СПбГУ – <<http://www.centant.pu.ru>>.
- 1314. Соколова М. та ін. Египтологический изборник – <<http://www.egyptology.ru>>.
- 1315. Acosta-Hughes B. Et Al. Posidippus – <http://chs.harvard.edu/chs/issue_1_posidippus>.
- 1316. Ancient Egypt: History and culture – <<http://www.reshafim.org.il/ad/egypt/index.html>>.
- 1317. Atsma A. Theoi Greek Mythology, Exploring Mythology in Classical Literature and Art – <<http://www.theoi.com>>.
- 1318. Bennett Ch. Egyptian Royal Genealogy – <<http://www.tyndalehouse.com/Egypt>>.
- 1319. Clarysse W. et al. **Fayum Project** – <<http://www.trismegistos.org/fayum>>.
- 1320. Clarysse W. et al. Prosopographia Ptolemaica – <http://prosp-tol.arts.kuleuven.ac.be/index_c.html>.
- 1321. Encyclopaedia Britannica. – <http://www.britannica.com>.
- 1322. ETANA – <<http://www.etana.org>>.
- 1323. Gagos T. et al. APIS, Advanced Papyrological information System – <<http://www.columbia.edu/cu/lweb/projects/digital/apis>>.
- 1324. Perseus – <<http://www.perseus.tufts.edu>>.
- 1325. Smith A. Attalus: sources for Greek and Roman history – <<http://www.Attalus.org>>.
- 1326. The Suda On Line – <<http://www.stoa.org/sol>>.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Август Октавіан 60, 261-262, 330 прим. 380, 392.
Августин 211 прим. 409.
Агатархід 184 прим. 197, 498 прим. 372.
Агатодор (гіппарх) 134.
Агатокл (клерух) 400, 407.
Агатокл (син Лісімаха Фракійського) 447 прим. 26.
Агатокл (фаворит Птолемея IV 133, 358, 521 прим. 541.
Агатокл, син Менона (автор скарги) 420.
Агатоклея (фаворитка Птолемея IV) 133.
Агенор (стратег арсиноїтського нома) 224, 405.
Агесагор (орендар) 388, 474 прим. 202.
Агесилай II Спартанський 57, 141.
Агіс (царський “друг” Птолемея I) 110.
Агіс IV Спартанський 55, 233.
Адея/Евридіка 113.
Ает (стратег арсиноїтського нома) 405.
Ает (чиновник) 70, 178 прим. 160, 239-240.
Александр (контрагент судновласника Діонісія) 419.
Александр (підлеглий номарха Ніканора) 389.
Александр (чиновник) 405.
Александр III Македонський 21, 28 прим. 7, 36-37, 59, 89 прим. 70, 94, 101-102, 106-110, 112-115, 122, 143-147, 151, 153, 155, 167 прим. 84, 168-169 прим. 96, 169 прим. 100, 170 прим. 108, 170-171 прим. 113, 171-172 прим. 121, 172 прим. 123, 176 прим. 142, 178 прим. 155, 203 прим. 360, 213 прим. 418, 219, 226, 249-250-253, 255, 258, 261-263, 266, 270, 309 прим. 265, 310 прим. 273-274, 311 прим. 281, 327 прим. 354, 330 прим. 380, 352, 355-357, 359-365, 367-369, 372-373, 375, 378, 381-384, 387, 391, 400, 410-411, 429, 442 прим. 1, 444 прим. 15, 444-445 прим. 20, 454 прим. 47, 51, 455 прим. 52, 456 прим. 61, 461 прим. 82, 469, 151, 474 прим. 176, 497 прим. 370, 526-528.

- Александр IV Македонський 356, 381, 471 прим. 156.
Александр Лінкестид 106.
Амасіс (номарх) 132.
Аменемхет III 265, 474 прим. 178.
Аменеус (пивовар) 125, 402.
Аменофіс (храмовий служитель) 403.
Амінта IV Македонський 165 прим. 82.
Амоній (голова ефебської ейресіс) 269.
Аммоній, син Теона (поручитель Гегесарха і його синів) 487 прим. 266.
Амунпаюм (можливо, військовий стратег) 409.
Анаксагор (філософ) 264.
Анаксарх (філософ-атоміст) 143-144, 147, 151, 200 прим. 337-338, 203 прим. 360.
Анахарсіс 98.
Андромах (міріарур) 388.
Андронік (вірогідно, царський “друг Птолемея I) 110, 173 прим. 130, 373.
Анікерід (філософ-киренаїк) 148.
Аносіс (комограматевс) 404, 419.
Аntenор (лихвар) 400.
Антіген (командир аргираспідів) 112, 177 прим. 151.
Антігон (філакит) 224, 232, 234, 405.
Антігон (царський “друг Птолемея II і, вірогідно, Птолемея I) 110, 173-174 прим. 131.
Антігон I Монофталм 102, 109, 113, 153, 164 прим. 78, 173 прим. 130, 177 прим. 151, 203 прим. 357, 249, 289 прим. 76, 307 прим. 257, 356, 374, 442 прим. 1, 465 прим. 120, 506 прим. 446.
Антігон II Гонат 146-147, 204 прим. 366, 206 прим. 379.
Антігон III Досон 147, 166 прим. 82, 515 прим. 504.
Антіох I Сотер 204 прим. 366, 298 прим. 162, 307 прим. 257, 453 прим. 43,.
Антіох II Теос 93.
Антіох III Великий 329 прим. 366, 474 прим. 180.

- Антіох IV Епіфан 119, 382, 385, 476 прим. 187, 522 прим. 541.
Антіпатр 106, 111, 113, 168 прим. 96, 442 прим. 1, 460 прим. 74,
506 прим. 446.
Антіпатр (боржник Нікона) 224, 401, 490-491 прим. 302.
Антіпатр (підлеглий Панія) 234, 297 прим. 141.
Антіпатр (філакит) 403.
Антіпатр Етесій 160 прим. 24.
Антісфен (філософ-кінік) 146.
Антіфіл (наближений Птолемея III) 239.
Антіфіл (придворний художник Птолемея I) 373.
Антоній Марк 55, 438.
Антонін Ліберал 62.
Анхес (торговка медом) 405.
Апеллес 373.
Аполлодор 62.
Аполлодор (наближений Птолемея II) 240.
Аполлонід (пастух) 388.
Аполлоній (діюкет) 66, 126, 132, 137-138, 222-223, 228-230, 233,
262, 286 прим. 45, 293 прим. 108, 348 прим. 515, 388,
393-394, 396-397, 401, 403-405, 418, 433, 440, 478 прим. 203,
486 прим. 248-249, 514 прим. 498, 514-515 прим. 499, 530.
Аполлоній (жрець Серапіса на Делосі) 366.
Аполлоній (клерух) 247, 418.
Аполлоній (тесляр) 388.
Аполлоній Родоський 62, 150, 318 прим. 313.
Аполлонія/Сенмонтіс (друга дружина Дритона) 133.
Аппіан 55-56, 516 прим. 504.
Арат з Солл 204 прим. 366.
Арат Сікіонський 55, 94, 434.
Аргей (царський “друг Птолемея I) 110.
Арей (клерух) 224, 405.
Аристандр 383.
Аристобул (царський “друг Птолемея I) 110.
Аристобул (Ситон Деметрія II) 298-299 прим. 165.

- Аристодем (протеже Патайкіона) 403.
Аристодем Мегалопольський 94.
Аристократ (клерух) 288 прим. 65.
Аристомен (опікун Птолемея V 159 прим. 13, 226, 290-291 прим. 80, 358.
Аристон (філософ-стоїк) 147.
Аристонік (сановник) 447 прим. 30.
Аристотель 57, 101, 141-142, 146, 367, 370, 378, 461 прим. 81.
Аристофан 58, 99.
Аристофан (філолог) 467 прим. 128.
Аркесилай (філософ-академік) 147-148.
Арріан 55-56, 143, 200 прим. 338, 362, 383, 443 прим. 7, 455 прим. 52, 474 прим. 176.
Арридей (діадох) 93.
Артемідор (можливо, царський “друг” Птолемея I) 175 прим. 134.
Артемідор, син Агатона (відкупщик) 408.
Арсиноя (матір Птолемея I) 371-372, 463 прим. 99.
Арсиноя I 193 прим. 266, 423, 431, 511 прим. 478, 514 прим. 495.
Арсиноя II 59-60, 71, 193 прим. 266, 218, 226, 241, 244, 251, 253-259, 262, 265, 283 прим. 20, 303 прим. 216, 305 прим. 236, 314 прим. 296, 298, 315 прим. 303, 316 прим. 306, 318 прим. 316, 320 прим. 322, 323 прим. 332-333, 325 прим. 342, 331 прим. 390, 349 прим. 531, 423, 425, 432, 446 прим. 26, 360-361 прим. 77, 504 прим. 436, 511 прим. 478, 513 прим. 493, 495, 529.
Арсиноя III 241, 244 268-269.
Артаксеркс III 400.
Артемон (сановник) 421.
Архелай (парадоксограф) 150, 207 прим. 391, 393-394.
Асклепід 62, 150.
Асклепід (автор податкової декларації) 408.
Асклепід (економ арсиноїтського нома) 421.
Асклепід (орендар) 388.
Асклепід (пастух) 388.

- Атосса (матір Ксеркса) 98.
Аттал I Пергамський 147.
Афіней 61, 175 прим. 134, 273.
Афінодор (діойкет) 293-294 прим. 110.
Ахіллес (адресат демотичного листа) 416.
Ахоапіс (підлеглий номарха Ніканора) 389, 478 прим. 208.
Бакхон (несіарх) 238-239.
Белістіха (фаворитка Птолемея II) 257.
Береніка Фернофора 257.
Береніка, дочка Птолемея III 259.
Береніка I 251-252, 320-322 прим. 327, 327 прим. 354, 354, 357.
Береніка II 61, 241, 244, 258-260, 303 прим. 214, 216, 320 прим. 327,
327 прим. 353, 327 прим. 356, 328 прим. 361, 432,
504 прим. 438, 512 прим. 485, 513 прим. 493-494,
514 прим. 495, 514-515 прим. 499.
Біндусар Індійський 205 прим. 369.
Біон (філософ-кінік) 147.
Бітельмініс (військовий командир) 32-33 прим. 24.
Бітюс (клерух) 224, 406.
Бриаксис (скульптор) 452 прим. 41.
Булагор (самосець) 258.
Валерій Максим 61, 383.
Веннефер (басиліограматевс) 132.
Вергілій Публій Маррон 62.
Галет (фаворит Птолемея I) 225, 373.
Гармаїс (чиновник) 392, 481 прим. 221.
Гарюотес (автор листа до номарха Ніканора) 389, 478 прим. 208.
Гарюотес (царський землероб) 407.
Гегесарх (орендар) 396, 487 прим. 266.
Гегесій (філософ-киренаїк) 148.
Гегесо (дівчина-македонянка) 256.
Гекатей Абдерський (хорограф) 110, 144, 147, 216, 225, 355.
Гекатей Мілетський (мандрівник) 264.
Геланік (власник будинку) 406.

- Гелланік Лесбоський 489 прим. 279.
Георгій Синкелл 55.
Геракл, позашлюбний син Александра Великого 356.
Гераклід (брат Паапіса) 416.
Гераклід (економ гераклеопольського нома) 420-421.
Гераклід (номовий економ) 417.
Гераклід (орендар) 388.
Гераклід (працівник з обслуги філадельфійської дореа діойкета Аполлонія) 403.
Гераклід (торговець зерном) 258.
Геракліт (автор скарги) 403, 492 прим. 315.
Гермафіл економ арсиноїтського нома) 132.
Гермій (військовий командир) 134.
Гермій (несіарх) 238-239.
Гермій (стратег асуанського [елефантинського] нома) 134,
95 прим. 279.
Герміона (учасниця бійки) 403.
Герміпп (філакіт) 405.
Гермократ (автор опеяції) 223.
Герод 62, 150, 270.
Геродот 57, 77, 97-98, 152, 264 268, 271.
Гесіод 62.
Гефестіон 170 прим. 107.
Гиєрон II Сіракузький 434.
Гіппархія (філософ-кінік) 147.
Гіппократ 57, 100-101.
Гіппомедон (стратег Фракії та Геллеспонта) 96.
Гіппострат (царський “друг” Лісімаха Фракійського) 298 прим. 162.
Гигін 62, 432, 513 прим. 493.
Главкон (брат Хремоніда) 96.
Гомер 44, 263, 332 прим. 396, 348 прим. 517.
Гор (басилікограматевс) 132, 418.
Гор, батько Петеймутеса (басилікограматевс) 130, 395, 418-420,
481 прим. 221.

- Гор (можливо, військовий стратег) 409.
Гор (гіпотрііарх) 410.
Гор (гончар) 190 прим. 243.
Гор (корабельник діойкета Аполлонія) 403.
Гор (найманий виноградар) 388.
Гор (орендар) 388.
Гор (сучасник експансії Антіоха IV) 382.
Гор-Нефер (басилікограмматевс) 132, 192 прим. 264.
Гормахор (басилікограмматевс) 132.
Дамагет 62.
Даміс (один з номархів арсиноїтського нома) 125.
Дарій III Кодоман 168 прим. 96, 411.
Дафід (поет і граматик) 289 прим. 76.
Деімах (селевкідівський посол в Індії) 205 прим. 369.
Демей (керівник філадельфійської палестри) 406.
Деметрій (філософ-академік) 226.
Деметрій (філософ-кінік) 148.
Деметрій (царський “друг” Птолемея II) 238-239.
Деметрій II Македонський 298-299 прим. 165, 515 прим. 504.
Деметрій Поліоркет 55, 93, 109, 113, 121, 153, 204 прим. 365,
307 прим. 257, 356, 364, 457 прим. 64, 458 прим. 71,
466 прим. 121.
Деметрій Фалерський 61, 96, 110, 147-148, 233, 295 прим. 126,
353-354, 357, 364-367, 443-444 прим. 13, 445-446 прим. 24,
458 прим. 69, 71, 459-460 прим. 72-74, 77.
Демократ (автор скарги) 405.
Демокрит 264.
Демосфен 456 прим. 61.
Демофан [Мегалофан] (філософ-академік) 94.
Дідима (фаворитка Птолемея II) 133.
Дідимарх (найманий виноградар) 388.
Дізапоріс (клерух) 406.
Дінократ 383.
Діоген 362-364, 455 прим. 59.

- Діоген Лаертський 54-55, 289 прим. 79, 362, 364,.
Діодор 55-56, 60, 109, 112, 146, 165 прим. 82, 173 прим. 130,
442 прим. 1, 464 прим. 106, 482 прим. 227, 522 прим. 541.
Діодор (поденний робітник) 388.
Діодор (філософ-діалектик) 148.
Діодор, син Пахера (клерух) 416.
Діонісій (механік) 110, 355.
Діонісій (орендар) 388.
Діонісій (співорендар лазні) 388.
Діонісій (судновласник) 419.
Діонісій (царський “друг Птолемея I) 110.
Діонісодор (чиновник) 420-421.
Діоскурид (діойкет) 272.
Діофан (стратег арсиноїтського нома) 405.
Дифіл, син Теара (грек, похований за єгипетським звичаєм) 272.
Дритон (Громадянин Птолемаїди) 128, 133-134.
Евклід 110, 355.
Евридіка (дружина Птолемея I) 378, 460 прим. 74.
Евріпід 58, 99-102, 163 прим. 63, 392.
Екдем (філософ-академік) 94.
Елліан 61, 225, 372.
Епенет (наварх, можливо, царський “друг” Птолемея I) 110.
Епікратіс (вільновідпущениця) 256.
Епіхарм (чиновник) 239.
Ератостен 148, 155, 215 прим. 430, 510 прим. 473.
Есхіл 58, 97-98, 392.
Ехнатон 385.
Євгемер Мессенський 58-59, 153-154, 213 прим. 421,
213-214 прим. 423-424, 254, 318 прим. 312.
Євдокс 264.
Євлей (один з опікунів Птолемея VI) 447 прим. 30,
521-522 прим. 541.
Євмен 55, 107, 109, 111-113, 167 прим. 84, 177 прим. 148, 151.
Євмен I Пергамський 147.

- Євмолп 332 прим. 396.
Євсевій 55.
Євтих (гіпотетичний діойкет) 294 прим. 110.
Євтих (раб Зенона) 137.
Євфант (філософ-діалектик) 146, 175 прим. 134.
Євфрон (свідок у справі Антіпатра, боржника Нікона) 491 прим. 302.
Зенодот (філолог) 174 прим. 132, 378, 446 прим. 24.
Зенодор (діойкет) 230.
Зенон (управляючий філадельфійською дореа діойкета Аполлонія)
66-67, 132-133, 137, 190 прим. 243, 194 прим. 271, 223-224,
228-229, 232, 331 прим. 390, 348 прим. 515, 394-395, 401,
403-405, 416, 488 прим. 278.
Зенон (філософ-стоїк) 146-147.
Зенон (чиновник) 239.
Зенубастис (автор скарги) 223, 403.
Зоїл (економ арсиноїтського нома) 132, 138, 197 прим. 303.
зоїл (філософ-кінік) 148.
Зонара 362.
Зоїпп (політичний емігрант) 96.
Ієронім 55, 326-327 прим. 353, 459 прим. 72.
Імутіс (басілікограматевс) 132.
Імхотеп 266, 268.
Інар (чиновник) 392, 420-421.
Ісократ 57, 101, 141-142, 144, 370.
Йосиф Флавій 55, 58, 282 прим. 11, 366, 378, 460 прим. 77,
510-511 прим. 473, 522 прим. 541.
Каллій (афінянин на птолемеївській службі) 239.
Каллікрат (наварх) 238-239, 254, 257, 265, 299 прим. 166,
317 прим. 307.
Каллікрат (царський “друг Птолемея I) 110, 175 прим. 134, 354.
Каллімах 59, 62, 150, 207 прим. 394, 253-256, 262, 317 прим. 309,
323 прим. 333, 324 прим. 335, 330-331 прим. 384,
331 прим. 387, 375, 432.
Калліста (власниця перстня із зображенням Анубіса) 75, 265.

Каллістен 102.

Кассандр 109, 113-114, 146-147, 153, 160 прим. 24, 167 прим. 84,
203 прим. 362, 366, 378, 459-460 прим. 73-74.

Катулл Гай Валерій 62.

Катютес (царський землероб) 407.

Кен (полководець Александра III) 170-171 прим. 113.

Кілл (царський “друг Птолемея I) 110.

Кіней (епікуреєць, наближений Пірра) 147.

Кір Великий 141.

Кір-молодший 100, 141.

Кирилл Александрійський 59.

Клавдій 127-128.

Клеандр (гіпотетичний діойкет) 294 прим. 110.

Клеант (філософ-стоїк) 146.

Клемент Александрійський 59.

Клеомен III Спартанський 55-56, 96, 118, 135, 148-149, 226,
289 прим. 78, 434, 520 прим. 537.

Клеомен з Навкратісу 59, 289 прим. 72.

Клеон (керівник іригаційних робіт) 67, 132-133.

Клеопатра II 218.

Клеопатра VII 391, 438, 480 прим. 217.

Кліно (фаворитка Птолемея II) 257.

Кліт 107, 167 прим. 84.

Клітарх 145-146.

Клітарх (працівник з обслуги філадельфійської дореа Діойкета
Аполлонія) 404.

Колот (філософ-епікуреєць 146, 148.

Комоапіс (чиновник) 392.

Кратер 111, 177 прим. 148, 445 прим. 20.

Кратет (філософ-кінік) 147.

Ксантіпп (полководець) 509 прим. 472.

Ксеній (філакит) 405.

Ксенодок (контрагент судновласника Діонісія) 419.

Ксенофонт 57, 100, 141-142, 144, 216, 370-371, 374.

- Ксеркс 98.
Ктесібій (механік) 110, 355.
Курцій Руф 56, 109, 383.
Лабос (орендар) 388.
Лаг (батько Птолемея I) 150, 225, прим.
Лакід (філософ-академік) 147.
Леней (один з опікунів Птолемея VI) 521-522 прим. 541.
Леонід (царський “друг” Птолемея I) 70, 110, 238.
Леонтіск (архіфілакит) 402-403.
Лібаній 461 прим. 77.
Лікон (філософ-перипатетик) 147.
Лікофрон 62.
Лікурґ 233, 264.
Лісандра (дочка Птолемея I) 447 прим. 26.
Лісімах Фракійський 93-94, 109, 113, 147, 204 прим. 363,
298 прим. 162, 316 прим. 306, 357, 446-447 прим. 26.
Лісімах, син Птолемея II (гіпотетичний представник правлячої
династії у верхньому Єгипті) 431, прим.
Лукіан 58, 271.
Лукулл Луцій Ліциній 55, 243.
Магій Децій (політичний емігрант) 96.
Макробій 61, 362.
Манефон 132, 174 прим. 132, 343-344 прим. 475, 356, 444 прим. 17,
457-458 прим. 67.
Марон (працівник з обслуги філадельфійської дореа Діойкета
Аполлонія) 404.
Марсій (брат Антігона Монофталма) 203 прим. 357.
Мегастен (хорограф) 144.
Медій (приятель Александра III) 107, 170 прим. 108.
Мелеаґр (син Птолемея I) 445 прим. 23.
Мемнон 55, 446-447 прим. 26.
Менандр 364-365, 456 прим. 62-63.
Менедем (філософ-діалектик) 147-148, 204 прим. 365.
Менелай (вірогідно, брат Птолемея I) 252.

- Меніск (філакит) 405.
Меніт (лучник) 324 прим. 335.
Метродор (вймовірно, економ арсиноїтського нома) 420.
Миісіс (найманий виноградар) 388.
Мирмідонт (царський “друг Птолемея I) 110.
Митридат IV Понтійський 94.
Мнесістрат (вірогідно, філософ) 206-207 прим. 383.
Молпагор (політичний емігрант) 160 прим. 24.
Монім, син Клеандра (громадянин Александрії) 128, 179 прим. 164.
Неарх 107.
Нектанеб I 409, 444 прим. 17.
Нектанеб II 250, 309 прим. 265, 409, 444 прим. 17.
Неоптолем (клерух) 418-419.
Непот Корнелій 55.
Нехембес (відкупщик) 402.
Нехтембіс (чиновник) 419.
Нехтосиріс (поденний робітник) 388.
Нікагор (звинувачувач Клеомена III) 289 прим. 78.
Ніканор (номарх) 389, 478 прим. 208.
Ніканор (царський “друг Птолемея I) 110.
Нікерат (фігурант з архіву Зенона) 416.
Нікодем (син Гегесарха) 396, 487 прим. 266.
Нікокреонт Саламінський 200 прим. 337, 368, 461 прим. 86.
Нікон (кредитор антипатра) 224, 401.
Нуменій (сановник) 178 прим. 160.
Овідій Публій Назон 62.
Ойнанта (матір Агатокла й Агатоклеї) 133, 194 прим. 274.
Ойнопід 264.
Олімпіада 111-113, 167 прим. 84, 445 прим. 20.
Олімпос (клерух) 418-419.
Онесікрит (філософ-кінік) 147.
Онуфріс (орендар) 388.
Орсенуфіс (царський землероб) 407.
Офелла Киренський 110, 353, 355, 440-441-443 прим. 1, 443 прим. 7.

- Паапіс (брат Геракліда) 416.
Павел 461 прим. 77.
Павел Орозій 55, 442 прим. 1.
Павсаній 59-60, прим.
Падай, син Нехемесіса (клерух) 416.
Падай, син Пахера (клерух) 416.
Паїс (пивовар) 125, 402.
Палефат (філософ-перипатетик) 148, 205 прим. 374.
Панакестор (управляючий філадельфійською дореа діойкета Аполлонія) 138, 486 прим. 248.
Панарет (філософ-академік) 148.
Паній (чиновник) 234, 297 прим. 141.
Паніт (начальник мемфійської поліції) 130, 132, 395.
Пануфіс (міріарур) 388, 392.
паопіс (орендар) 388.
Парменіон 168 прим. 96.
Пасіс (автор скарги) 223, 403.
Пасіс (Архігеорг) 394-395.
Пасіс (орендар) , 388, 478 прим. 202.
Патайкіон (імовірно, працівник з філадельфійської дореа діойкета Аполлонія) 403.
Патрокл (наварх) 299 прим. 166, 410.
Патрон (архіфілакит) 224, 405.
Паюес (помічник економа Зоїла) 138.
Пейсікл, син Нехемесіса (клерух) 416.
Пелей, син Паопіса (фігурант демотичного земельного реєстру) 416.
Пелей, син Теоса (вірогідно, воїн з храмової охорони) 416.
Пелопід Фіванський 57.
Пелопс (сановник) 178 прим. 160.
Пердікка 109, 111, 113, 167 прим. 84, 373-374.
Пердікка III Македонський 165 прим. 82.
Перікл 57, 127.
Персей (філософ-стоїк) 146-147.
Перисад II Боспорський 228.

- Пертайос, син Арнуфіса (військовий командир) 409,
496 прим. 357, 359.
- Петаус (комограматевс) 482 прим. 228.
- Петеймутес (басилікограматевс) 420-421.
- Петеймутес, син Гора (басилікограматевс) 130, 395.
- Петесух (автор скарги) 403.
- Петеуріс (помічник басилікограматевса) 420.
- Петеуріс (філакїт) 404.
- Петеуріс (чистильник одягу) 404, 421, 503 прим. 432.
- Петехон (банщик) 403.
- Петехон (чиновник) 392.
- Петобастис (працівник з обслуги філадельфійської дореа діюкета
Аполлонія) 388.
- Петон (хрематист) 125.
- Петосиріс (басилікограматевс) 132, 419.
- Петосиріс (верховний жрець Тота і номарх гермопольського нома)
132, 275, 280.
- Петосиріс (працівник з обслуги філадельфійської дореа діюкета
Аполлонія) 388.
- Петосиріс (топарх) 418.
- Петосиріс, син Тотортайоса (селянин) 67, 389.
- Петрон, син Фанесіса (фігурант демотичного земельного
реєстру) 416.
- Пірр (жертва боргових махінацій Зенона) 405.
- Пірр (орендар) 388.
- Пірр Епірський 93, 147, 322 прим. 327.
- Піррон 147.
- Пістус, син Леонтомена (автор скарги) 288 прим. 65.
- Піфагор 264.
- Питон (трапедзит) 132.
- Платон 57, 101, 141-142, 151-152, 154, 212 прим. 414, 216, 264,
370, 374.
- Пліній Гай Секунд 59-60, 271.
- Плутарх 54-56, 58-59, 61, 98, 143, 146, 149, 151-152,

- 164 прим. 78, 165 прим. 82, 207 прим. 391, 225, 271, 290
прим. 80, 353, 360, 362, 368, 383, 434, 442 прим. 1.
- Покруріс (економ летопольського нома) 484 прим. 238.
- Полемей (клерух) 224, 405.
- Полібій 55-56, 60, 95, 184 прим. 196, 273, 417, 427, 435, 437,
506 прим. 445.
- Поліен 61.
- Полікліт (царський “друг Птолемея I) 110.
- Полікрат (опікун Птолемея V) 358.
- Полісперхонт (діадох) 93, 109, 111-112, прим.
- Помпей Гней 55.
- Помпей Трог 55, 109, 426, 442 прим. 1.
- Порфирій 55, 58, 326-327 прим. 353, 426.
- Посейдоній (філософ-стоїк з Александрії) 148.
- Посидіпп 62, 150, 253, 256, 324 прим. 334.
- Праксіфан (філософ-перипатетик) 148, 205 прим. 374.
- Пританіс (філософ-діалектик) 147.
- Протагор 264.
- Псевдо-Аристей 58, 282 прим. 11, 366, 378, 460 прим. 77.
- Псевдо-Аристотель 58-59.
- Псевдо-Каллістен , 362, 383-384, 474 прим. 178-179.
- Псенобастис (ініціаторка конфлікту з Гераклітом) 403, 492 прим. 315.
- Птолемеїда (філософ-піфагореець) 148.
- Птолемей (адресант демотичного листа) 416.
- Птолемей (неплатеспроможний боржник) 396.
- Птолемей (самітник) 369.
- Птолемей (чиновник) 194 прим. 271.
- Птолемей I Сотер 21, 27 прим. 6, 28 прим. 7 55-56, 59, 61, 71-72,
75-76, 92-93, 103, 107, 109-110, 113-114, 117, 121, 137-138,
144-146, 148, 153, 173 прим. 130, 173-174 прим. 131,
175 прим. 134, 216-217, 219, 220, 225-227, 238, 249, 251-253,
259, 264-265, 267, 275-276, 289 прим. 72, 291 прим. 88,
295 прим. 126, 307 прим. 255, 312 прим. 288,
320-321 прим. 327, 327 прим. 354, 343-344 прим. 475,

352-357, 359-362, 364-365, 368-370-374, 376-378, 380-381,
384, 392, 409, 411, 413-414, 422, 424, 426, 437-438,
441-442 прим. 1, 444 прим. 13, 17, 445-446 прим. 24,
449 прим. 33, 452 прим. 41, 456-457 прим. 63, 457 прим. 64,
459 прим. 72-73, 461 прим. 86, 464 прим. 101,
464-465 прим. 108, 465 прим. 120, 466 прим. 121,
469 прим. 149-150, 471 прим. 156, 496 прим. 357,
499 прим. 383, 526, 528.

Птолемей II Філадельф 27, 59, 64, 68, 71, 73, 122, 132-133, 137, 146,
148, 174 прим. 131-132, 190 прим. 244, 194 прим. 278,
207 прим. 389, 217-218, 221-224, 226, 228, 231, 233, 241,
244, 248-249, 251-259, 262, 273, 276, 282 прим. 11,
293 прим. 108, 295 прим. 126, 301 прим. 194,
310 прим. 274, 314 прим. 298, 316 прим. 306,
317 прим. 309-310, 318 прим. 312, 316, 320-321 прим. 327,
323 прим. 332, 325 прим. 342, 327 прим. 356, 331 прим. 390,
338 прим. 431, 349 прим. 531, 354, 357, 371, 374-375,
377-379, 388-389, 396, 401, 409, 413-414, 419, 422-425-426,
428, 430, 437-438, 446 прим. 24, 452 прим. 41, 453 прим. 42,
460-461 прим. 77, 471 прим. 156, 496 прим. 360,
499 прим. 387, 503-504 прим. 436, 504-505 прим. 438,
507 прим. 453, 513 прим. 495, 519 прим. 527; 529-530.

Птолемей III Евергет 27, 60-61, 71, 73, 121, 133, 137, 150,
183 прим. 194, 184 прим. 196, 194 прим. 274, 220-221,
224, 230, 233, 239-241, 244, 247-248, 257-260,
293-294 прим. 110, 295 прим. 125, 296 прим. 130, 301,
прим. 194, 305 прим. 236, 310 прим. 270,
прим. 320-322 прим. 327, 326-327 прим. 353, 327 прим. 356,
328 прим. 361, 329 прим. 366, 371, 406, 415, 423-424-440,
453 прим. 42, 471 прим. 158, 504-505 прим. 438,
507 прим. 453, 509 прим. 471, 509-511 прим. 473,
511 прим. 483, 512 прим. 485, 488, 513 прим. 494-495,
516 прим. 504, 517 прим. 505, 510, 518 прим. 517, 519,
520 прим. 531, 533-534, 521 прим. 538, 529-531.

- Птолемей IV Філопатор 22, 56, 118, 121-122, 133, 135, 137, 149-150, 183 прим. 194, 184 прим. 196, 188 прим. 223, 219, 224, 226, 229, 232-233, 236, 244, 260, 268-269, 273, 284 прим. 22, 289 прим. 78-79, 309 прим. 270, 328 прим. 361, 363, 329 прим. 366, 346 прим. 496, 348 прим. 517, 357, 404-405, 411, 425, 427, 438, 447 прим. 27, 455 прим. 59, 474 прим. 180, 479 прим. 209, 484 прим. 238, 493 прим. 334, 508 прим. 455, 511 прим. 473, 516 прим. 504, 520 прим. 534, 521 прим. 541.
- Птолемей V Епіфан 159 прим. 13, 224, 226, 260-261, 284 прим. 22, 291 прим. 80, 294 прим. 110, 328 прим. 363, 357, 405, 425, 427, 429, 447 прим. 27, 30, 508 прим. 455, 509 прим. 468, 521 прим. 541.
- Птолемей VI Філометор 417, 447 прим. 30, 521-522 прим. 541.
- Птолемей VIII Евергет II Фіскон 124, 188 прим. 220, 218, 385, 417, 476 прим. 187, 479 прим. 212.
- Птолемей XI Александр II 385.
- Птолемей XII Філопатор Філадельф Новий Діоніс Авлет 226, 358, 519 прим. 527.
- Птолемей/Симпетесіс (намісник Киренаїки) 417.
- Птолемей-Син 423-424, 426, 503-504 прим. 436, 504-505 прим. 438.
- Птолемей Керавн 55, 357, 445 прим. 23, 445 прим. 24, 446 прим. 26, 460 прим. 74.
- Птолемей, син Лісімаха (гіпотетичний племінник Птолемея III) 305 прим. 236.
- Птолемей, син Лісімаха Фракійського 71, 247, 305 прим. 236, 316 прим. 306, 505 прим. 438, 511 прим. 483, 512 прим. 485.
- Птолемей, син Менесія (клерух) 247, 418.
- Птолемей, син Сісуха 66, 132, 194 прим. 271, 416.
- Пхорхонсіс (топографматевс) 417.
- ПшерніПтах (верховний мемфіський жрець) 73, 276.
- Родон, син лісімаха (офіційний свідок майнової операції) 408, 495 прим. 349.

- Самтауї-Тэфнахт (номарх Гераклеопольського нома) 73, 91 прим. 81, 132, 471 прим. 155.
- Сатир (можливо, діойкет) 293 прим. 208.
- Светоній Гай Транквілл 55, 262.
- Секст Емпірик 58-59.
- Селевк I Нікатор 55, 94, 109, 144, 148, 160 прим. 24, 307 прим. 252 257, 357, 464 прим. 108.
- Селевк II Каллінік 233, 426, 433, 509 прим. 472.
- Селенія (дівчина-смирнійка) 256.
- Семтей (тесляр) 388.
- Семтей (чиновник) 392.
- Сентей (міріарур) 392.
- Сену-Хрот (номарх Коптського нома) 73, 91 прим. 81, 132, 193 прим. 166, 511 прим. 478.
- Сенусерт III 265.
- Сісук (автор клопотання) 66, 132-133, 194 прим. 271, 416.
- Симоні (дружина Антіпатра, боржника Нікона) 401, 490 прим. 302.
- Скопас (полководець) 96, 159 прим. 13, 358.
- Сокеус (жертва сваволі Патайкіона) 403.
- Сокменіс (чиновник) 392, 420-421.
- Сократ 141.
- Солон 264.
- Сопатр (підлеглий Даміса) 125.
- Сосібій (сановник) 122, 133, 230, 240, 289 прим. 78, 293 прим. 109, 358, 411, 520 прим. 534, 537, 521 прим. 541.
- Сосібій (фігурант епітафії) 345 прим. 493.
- Сострат Кнідський 110, 238-239-240, 299 прим. 168, 355.
- Сотад 226, 331 прим. 388.
- Сотелій (царський "друг Птолемея I) 110.
- Софокл 392.
- Стесіхор 366.
- Стильпон (філософ-діалектик) 147.
- Стотоетіс (поденний робітник) 388.

- Стотоетіс (працівник з обслуги філадельфійської дореа діойкета Аполлонія) 404.
- Страбон 59-60, 269-270, 273, 383.
- Стратіпп (клерух) 419.
- Стратон (філософ-перипатетик) 148, 174 прим. 132, 378.
- Стратон (чиновник) 239.
- Сфер (філософ-стоїк) 146, 148, 207 прим. 383, 289 прим. 79.
- Сфрагіс (рабіня) 291 прим. 85.
- Та-Імхотеп (дружина Пшерніптаха) 73, 91 прим. 81, 276.
- Таесіс (учасниця бійки) 403.
- Таїс (фаворитка, можливо дружина, Птолемея I) 456-457 прим. 63.
- Тарютіс (кредиторка клеруха Агатокла) 400, 407.
- Тасіс (авторка скарги) 405.
- Тасос (розпорядниця містерій Ісиди) 404, 503 прим. 432..
- Таунхіс, дочка Термутіс (фігурантка демотичного листа) 416.
- Тах, син Гондила (стефанофор у Мілеті) 480 прим. 214.
- Тахнум (жінка, яка називає себе грекинею) 416.
- Тацит Публій Корнелій 360, 363, 368, 456 прим. 60.
- Телест (сановник) 233, 293 прим. 108, 295 прим. 125, 515 прим. 500.
- Тенемф (міріарур) 392.
- Теоген (діойкет) 183 прим. 194, 419.
- Теодект (драматург) 366.
- Теодор (житель села Гермонтіс) 265.
- Теодор (керівник іригаційних робіт 132-133.
- Теодор (лихвар) 401.
- Теодор (філософ-Киренаїк) 110, 147-148, 365, 367, 461 прим. 80.
- Теодор [або Теодот] (чиновник) 420, 502-503 прим. 430.
- Теодот (полководець) 233.
- Теодот (син Антипатра, боржника Нікона) 401, 490 прим. 302.
- Теодот, син Кассандра (клерух) 407, 494 прим. 342.
- Теокл (економ афродітопольського нома) 418-419.
- Теокріт 62, 150, 252-253, 262, 318 прим. 312, 331 прим. 388, 403.
- Теокріт (софіст) 289 прим. 76.
- Теон, син Коллутеса (фігурант з архіву Зенона) 416.

Теопомп (історик) 95, 110, 354, 373, прим.

Теопомп (працівник з обслуги філадельфійської дореа діойкета Аполлонія) 388.

Теопомп (син Гегесарха) 396, 487 прим. 266.

Теофіл (клерух) 406.

Теофраст 146-147, 365, 442-443 прим. 1.

Теотоген (філософ-неопіфагорієць) 281 прим. 3.

Тетімутіс, дочка Тауес, онука Птолемея (фігурантка демотичного листа) 416.

Тетосиріс (авторка скарги) 223, 403.

Теттаф (епістат сільської поліції) 404-405, 421.

Тіброн (узурпатор влади в Кирені) 109.

Тімарх (філософ-кінік) 148.

Тімон (філософ-скептик) 148-149, 206 прим. 379, 246.

Тірікіон (царський “друг” Клеомена III) 434.

Тиберій 383.

Тимотей Євмолпід 174 прим. 132, 364, 457 прим. 65, 67.

Тлеподем (опікун Птолемея V) 358.

Трасей, син Аета (чиновник) 70, 240.

Трасикл (чиновник) 239.

Фалес 264.

Фанесіс (басилікограматевс) 132.

Фанесіс (працівник з обслуги філадельфійської дореа Діойкета Аполлонія) 404.

Фарейтіс (співорендар лазні) 388.

Фарнак I Понтійський 94.

Фенікс (діойкет) 293 прим. 110.

Філет 174 прим. 132, 207 прим. 389, 256, 378.

Філіск (чиновник) 239.

Філіск (чиновник, об'єкт скарги) 404.

Філіста (авторка скарги) 403.

Філокл (наварх) 70, 173 прим. 129, 238-239.

Філокл (топарх) 405.

Філонід (філософ-стоїк) 147.

- Філоніх (політичний емігрант) 160 прим. 24.
Фламінін Тіт Квінкцій 55.
Філіпп (царський “друг Птолемея I) 110.
Філіпп II Македонський 101, 104-107, 115, 142, 165 прим. 82,
178 прим. 155, 226, 312 прим. 288, 354, 372, 526-527.
Філіпп III Арридей 106, 113, 169 прим. 100, 356, 444-445 прим. 20.
Філіпп V Македонський 94.
Філін (приятель Зенона, управляючого філадельфійською дореа
діюкета Аполлонія) 331 прим. 390.
Філота 167 прим. 84.
Філотера 257, 323 прим. 332, 325 прим. 342.
Фуکیدд 57.
Ха-Хапі, син Панііта (начальник мемфійської поліції) 73, 91 прим. 81,
130, 132, 395.
Хайофіс (помічник базилікограматевса) 418.
Хаммурапі 73.
Харемефі (номарх панопольського нома) 484 прим. 239..
Харемхаб (вірогідно, громадянин Навкратісу) 128.
Харидан (киронець) 262.
Хартефнахт (базилікограматевс) 132.
Хатшепсут 474 прим. 178.
Хремонід 96.
Хрисерм (сановник) 178 прим. 160.
Хрисіпп (діюкет) 230.
Цезар Гай Юлій 55, 119.
Ціцерон Марк Туллій 58, 113, 178 прим. 155, 271, 464 прим. 101.
Ювенал Децим Юній 271.
Юстин 55, 426, 442 прим. 1, 518 прим. 517.
Ясон (орендар) 388, 478 прим. 202.
Ясон (працівник з обслуги філадельфійської дореа діюкета
Аполлонія) 388, 401.

А. Л. Зелінський
Александрійські
фараони та їхні піддані

Зміцнення влади перших Птолемеїв

Верстка Литвина М.О.